

Archeologia Stargardu

Badania kwartału IX

Dawne parcele Targ Drzewny 19–21

MUZEUM ARCHEOLOGICZNO-HISTORYCZNE
W STARGARDZIE

Archeologia Stargardu

Pod redakcją
Marcina Majewskiego

V,2

MUZEUM ARCHEOLOGICZNO-HISTORYCZNE
W STARGARDZIE

Archeologia Stargardu

Badania kwartału IX

Dawne parcele Targ Drzewny 19–21

Praca zbiorowa pod redakcją
Marcina Majewskiego i Iwony Wojciechowskiej

Bogucki Wydawnictwo Naukowe

Poznań–Stargard 2023

Kolegium redakcyjne wydawnictw Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie:
Joanna Fijałkowska, Marcin Majewski (przewodniczący), Monika Ogiewa-Sejnota (sekretarz),
Mirosław Opęchowski, Iwona Wojciechowska

Recenzenci:

Prof. dr hab. Jerzy Piekalski
Prof. dr hab. Marian Rębkowski

Redakcja techniczna:

Iwona Wojciechowska

Tłumaczenia:

Joanna Sadowska

Korekta tłumaczeń:

Frauke Witte

Projekt okładki:

Mateusz Szeremeta

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Dofinansowano ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

© Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie i wszyscy autorzy,
Stargard 2023

Instytucja Kultury Gminy Miasto Stargard

Ilustracja na okładce:

Fragment widoku Stargardu z Wielkiej Mapy Księstwa Pomorskiego
Eilhardusa Lubinusa, 1618 r.

Ilustracja na wewnętrznej stronie okładki:

Widok na część kwartału IX z wieży kościoła Mariackiego, ok. 1910 r.
Kartka pocztowa ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/H/3114

ISBN 978-83-61456-90-2 (MAH)

ISBN 978-83-7986-510-9 (BWN)

ISSN 2299-6389

Nakład: 500 egz.

Korekta, skład, łamanie, przygotowanie do druku:

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
ul. Górna Wilda 90, 61-576 Poznań
biuro@bogucki.com.pl

Druk:
PerfektDruk

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	11
Marcin Majewski	
I. Struktura przestrzenna i społeczna dawnych parcel Targ Drzewny 19–21	17
I. 1. Działki, przestrzeń i mieszkańcy	19
Marcin Majewski, Monika Ogiewa-Sejnota	
I. 2. Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych	61
Marcin Majewski	
I. 3. Murowana zabudowa mieszkalna	83
Marcin Majewski	
II. Dom i jego zaplecze. Elementy wyposażenia	111
II. 1. Przedmioty żelazne i ze stopów metali związane z konstrukcją budynków oraz wyposażeniem wewnątrz	113
Andrzej Janowski	
II. 2. Detal architektoniczny	121
Marcin Majewski	
II. 3. Szklenie okien	125
Marcin Majewski	
II. 4. Piece kaflowe	141
Marcin Majewski	
III. Życie codzienne	177
III. 1. Pożywienie i jego przygotowanie	179
III. 1. 1. Pożywienie pochodzenia zwierzęcego w świetle danych archeozoologicznych	179
Daniel Makowiecki	
III. 1. 2. Pozostałości konsumpcji mięczaków	211
Aldona Kurzawska	
III. 1. 3. Węgle drzewne	213
Joanna Rennwanz	
III. 2. Naczynia ceramiczne	217
III. 2. 1. Późnośredniowieczna siwa ceramika naczyniowa	217
Andrzej Zyśko	
III. 2. 2. Późnośredniowieczne naczynia importowane	235
Paulina Romanowicz	
III. 2. 3. Nowożytne naczynia siwe, ceglasto-siwe i ceglaste	241
Marcin Majewski	
III. 2. 4. Nowożytne naczynia kamionkowe	275
Iwona Wojciechowska	
III. 2. 5. Nowożytne naczynia białe polewane	283
Mateusz Szeremeta	
III. 2. 6. Naczynia fajansowe	303
Mateusz Szeremeta	
III. 2. 7. Angielski dzbanek na herbatę. <i>English teapot</i>	335
Joanna Dąbal	
III. 2. 8. Porcelana europejska i dawna porcelana chińska	341
Agnieszka Pudlis	
III. 3. Przedmioty i naczynia drewniane, brązowe i szklane	349
III. 3. 1. Naczynia i inne przedmioty drewniane	349
Izabela Bobik	
III. 3. 2. Fragment brązowego grapena	361
Marcin Majewski	
III. 3. 3. Szkló stołowe	365
Iwona Wojciechowska	
III. 4. Pozostałe utensylia	377
III. 4. 1. Pojemniki na żar	377
Iwona Wojciechowska	

III. 4. 2. Pokrywki ceglane	381
Mateusz Szeremeta	
III. 4. 3. Podstawka pod sztukę	387
Andrzej Janowski	
III. 5. W spichlerzu i komorze	389
III. 5. 1. Żarno	389
Andrzej Janowski	
III. 5. 2. Szkło gospodarcze	393
Iwona Wojciechowska	
III. 6. Higiena i zdrowie	407
III. 6. 1. Naczynia apteczne i kosmetyczne	407
Iwona Wojciechowska	
III. 6. 2. Wyniki analizy laboratoryjnej zawartości naczynia szklanego i ceramicznego	421
Jędrzej Proch, Przemysław Niedzielski	
III. 6. 3. Pojemniki na wodę mineralną	425
Iwona Wojciechowska	
III. 6. 4. Grzebienie	429
Andrzej Janowski	
III. 7. Strój i dodatki	433
III. 7. 1. Przedmioty związane z przędzeniem. Przędziki gliniane i kołowrotek	433
Andrzej Janowski	
III. 7. 2. Przybory krawieckie	439
Karolina Stań	
III. 7. 3. Jedwabne i wełniane tekstylia	445
Anna Drażkowska, Maria Cybulska	
III. 7. 4. Obuwie skórzane	459
Karolina Stań	
III. 7. 5. Zapinka kolista	469
Iwona Wojciechowska	
III. 7. 6. Guziki	471
Karolina Stań	
III. 7. 7. Flindern	475
Karolina Stań	
III. 7. 8. Zasuwka szybowa żelazka	479
Andrzej Janowski	
IV. Handel i wymiana	481
IV. 1. Monety	483
Tomasz Maćkowski	
IV. 2. Skarbonki	501
Marcin Majewski	
IV. 3. Odważnik	503
Tomasz Maćkowski	
V. Rybołówstwo i rzemiosło	509
V. 1. Grzędzidło	511
Andrzej Janowski	
V. 2. Tygielek	513
Marcin Majewski	
VI. Rozrywka	515
VI.1. Akcesoria do gier i zabaw	517
Paulina Romanowicz	
VI. 2. Akcesoria do palenia tytoniu	525
Mateusz Szeremeta	
VI. 3. Figura fajansowa	535
Marcin Majewski	
VI. 4. Medal bractwa kurkowego	539
Piotr Tarnawski	

INHALT

Einleitung	13
Marcin Majewski	
I. Räumliche und gesellschaftliche Struktur der Parzellen der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21	17
I. 1. Grundstücke, Raum und Bewohner	19
Marcin Majewski, Monika Ogiewa-Sejnota	
I. 2. Erschließung von Grundstücken im Lichte der archäologischen Untersuchungen	61
Marcin Majewski	
I. 3. Gemauerte Wohnhäuser	83
Marcin Majewski	
II. Das Haus und seine Einrichtung. Ausstattungselemente	111
II. 1. Gegenstände aus Eisen und Metalllegierungen, die zur Gebäudeerrichtung und Inneneinrichtung eingesetzt wurden	113
Andrzej Janowski	
II. 2. Baudetails	121
Marcin Majewski	
II. 3. Fensterverglasung	125
Marcin Majewski	
II. 4. Kachelöfen	141
Marcin Majewski	
III. Alltagsleben	177
III. 1. Essen und seine Zubereitung	179
III. 1. 1. Lebensmittel tierischen Ursprungs im Lichte archäozoologischer Erkenntnisse	179
Daniel Makowiecki	
III. 1. 2. Rückstände von dem Verzehr von Weichtieren	211
Aldona Kurzawska	
III. 1. 3. Holzkohlen	213
Joanna Rennwanz	
III. 2. Keramische Gefäße	217
III. 2. 1. Spätmittelalterliche Grauware	217
Andrzej Zyśko	
III. 2. 2. Spätmittelalterliche importierte Gefäße	235
Paulina Romanowicz	
III. 2. 3. Neuzeitliche graue, rot-graue und rote Irdenware	241
Marcin Majewski	
III. 2. 4. Neuzeitliches Steinzeug	275
Iwona Wojciechowska	
III. 2. 5. Neuzeitliche weiße bleiglasierte Irdenware	283
Mateusz Szeremeta	
III. 2. 6. Fayence	303
Mateusz Szeremeta	
III. 2. 7. Englische Teekanne. <i>English teapot</i>	335
Joanna Dąbal	
III. 2. 8. Europäisches Porzellan und altes chinesisches Porzellan	341
Agnieszka Pudlis	
III. 3. Gegenstände und Gefäße aus Holz, Bronze und Glas	349
III. 3. 1. Gefäße und andere Gegenstände aus Holz	349
Izabela Bobik	
III. 3. 2. Bruchstück eines bronzenen Grapens	361
Marcin Majewski	
III. 3. 3. Tafelglas	365
Iwona Wojciechowska	
III. 4. Sonstige Utensilien	377
III. 4. 1. Wärmeschalen	377
Iwona Wojciechowska	

III. 4. 2. Zieglerdeckel	381
Mateusz Szeremeta	
III. 4. 3. Messerbänkchen	387
Andrzej Janowski	
III. 5. Im Speicher und in der Kammer	389
III. 5. 1. Mahlstein	389
Andrzej Janowski	
III. 5. 2. Haushaltsglas	393
Iwona Wojciechowska	
III. 6. Hygiene und Gesundheit	407
III. 6. 1. Arznei- und Kosmetikgefäße	407
Iwona Wojciechowska	
III. 6. 2. Ergebnisse der Laboranalyse des Inhalts eines Glas- und Keramikgefäßes	421
Jędrzej Proch, Przemysław Niedzielski	
III. 6. 3. Gefäße für Mineralwasser	425
Iwona Wojciechowska	
III. 6. 4. Kämmе	429
Andrzej Janowski	
III. 7. Kleidung und Accessoires	433
III. 7. 1. Gegenstände zum Spinnen. Spinnwirtel aus Ton und Spinnrad	433
Andrzej Janowski	
III. 7. 2. Nähzubehör	439
Karolina Stań	
III. 7. 3. Textilien aus Seide und Wolle	445
Anna Drażkowska, Maria Cybulska	
III. 7. 4. Lederschuhwerk	459
Karolina Stań	
III. 7. 5. Ringschnalle	469
Iwona Wojciechowska	
III. 7. 6. Knöpfe	471
Karolina Stań	
III. 7. 7. Flindern	475
Karolina Stań	
III. 7. 8. Verschlussschieber eines Bügeleisens	479
Andrzej Janowski	
IV. Handel und Austausch	481
IV. 1. Münzen	483
Tomasz Maćkowski	
IV. 2. Spardosen	501
Marcin Majewski	
IV. 3. Gewicht	503
Tomasz Maćkowski	
V. Fischerei und Handwerk	509
V. 1. Netzenker	511
Andrzej Janowski	
V. 2. Schmelztiegel	513
Marcin Majewski	
VI. Unterhaltung	515
VI.1. Spielzubehör	517
Paulina Romanowicz	
VI. 2. Raucherzubehör	525
Mateusz Szeremeta	
VI. 3. Fayence-Figur	539
Marcin Majewski	
VI. 4. Schützenmedaille	539
Piotr Tarnawski	

Wprowadzenie

Marcin Majewski

Historyczny kwartał IX to dotychczas największy obszar Starego Miasta w Stargardzie poddany kompleksowym badaniom archeologicznym (por. Majewski 2019). Teren przebadany planowo w latach 2007–2008 ujawnił relikty osadnictwa pradziejowego w postaci obiektów ludności łużyckich pól popielnicowych oraz funkcjonowanie w okresie wczesnego średniowiecza słowiańskiego cmentarzyska. Kolejno zarejestrowano powstanie i rozwój zabudowy miasta lokacyjnego, jej przekształcenia w okresie nowożytnym oraz zagładę w 1945 r. Najstarsze ślady bytności ludzkiej zostały opracowane i opublikowane w 2019 r. w postaci pierwszej części tomu V „Archeologii Stargardu” (Archeologia 2019). Niniejsza książka jest jego kontynuacją i obejmuje wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych na trzech historycznych parcelach dawnego Targu Drzewnego (*Holzmarkstraße*) 19–21 związanych z osadnictwem o charakterze miejskim, począwszy od okresu późnego średniowiecza do końca II wojny światowej.

Rekonesans archeologiczny przeprowadzono rok przed planowanymi badaniami. Obejmował on cały dawny kwartał IX, w tym trzy historyczne działki będące przedmiotem niniejszego opracowania. W dniach 23 listopada–31 grudnia 2006 r. mgr Sławomir Słowiński z Pracowni Archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie przy współudziale dr. Marcina Majewskiego i lic. Marcina Burdziej z Muzeum w Stargardzie wykonali dziewięć sondaży na obszarze dawnego kwartału IX (Majewski, Kwiatkowski 2009, 2–3). Celem prac było odsłonięcie narożników zabudowy, wyznaczenie jej głębokości, odsłonięcie linii architektury frontowej wszystkich pierzei, wyznaczenie zasięgu obszaru zniszczonego podczas odgruzowywania w latach 60. ubiegłego wieku i poziomu występowania posadzek piwnic ostatniej zabudowy. Na podstawie uzyskanych wyników zaplanowano kolejną część prac, czyli ratownicze badania archeologiczne wyprzedzające budowę obiektu mieszkalno-usługowego, którego zasadniczą partią jest dziś Galeria Handlowa „Starówka”.

Na działkach przy dawnym Targu Drzewnym 19–21 badania przeprowadzono w okresie od listopada 2007 do września 2008 r. Pierwszy etap prac objął większość obszaru tych parcel i trwał do końca kwietnia 2008 r. We wrześniu 2008 r. dokończono badania ostatniego obiektu, który odkryto wiosną na posesji Targ Drzewny 19. Była to częściowo wyeksplorowana latryna (**obiekt 1**), która pozostawała zabezpieczona do czasu wykonania inwentaryzacji relikwów architektury oficyny z początku XX w. i ich rozbiórki. Po tych czynnościach oraz zbudowaniu szalunku wykopu obiekt zadokumentowano i wybrano.

Badania rozpoczęto od mechanicznego odgruzowania piwnic zabudowy frontowej Targu Drzewnego 19, przesuując się pierzeją tej dawnej ulicy w stronę kolejnych, historycznych posesji. Oczyszczono wnętrza piwnic, osiągając ich poziom użytkowy przed zniszczeniem w marcu

1945 r. Powojenne prace niwelacyjne pozwoliły na zachowanie niemal pełnej wysokości murów piwnic kamienic przy dawnym Targu Drzewnym 19–24 i Wielkomłyńskiej (*Grosse Mühlenstraße*) 33–35 (dziś: ul. Kazimierza Wielkiego). W pozostałej części kwartału odkrywano ściany przetrwały jedynie do połowy ich pierwotnej wysokości. Świadczy to o mechanicznej niwelacji obszaru i jego obniżeniu w kierunku północnym. Wszystkie relikty murów zainwentaryzowano, przeprowadzono badania architektoniczne i sporządzono wytyczne konserwatorskie dla ewentualnego zachowania ich pozostałości. Niniejsze prace wykonała mgr inż. arch. Tatiana Balcerzak, a plany na podstawie dostarczonych danych opracował mgr inż. arch. Tomasz Kondarewicz, ze Spółki Projektowej z o.o. „Studio A4” ze Szczecina (Balcerzak 2008, 2009). Niezbędne pomiary geodezyjne, również dla prac archeologicznych, przeprowadzili pracownicy firmy KWADRAT ze Szczecina.

Po mechanicznym usunięciu humusu i osiągnięciu poziomów użytkowych podwórzy z roku 1945, rozpoczęto wytyczanie punktów pomiarowych, dokumentację pomiarowo-rysunkową i eksplorację odkrytych obiektów na zapleczach działek, przesuując się na kolejne parcele Targu Drzewnego w kierunku ul. Grodzkiej. W trakcie badań natrafiono na kilka istotnych problemów. Przez pusty kwartał przeprowadzono w okresie powojennym sieci techniczne, które na tym etapie prac jedynie częściowo usunięto. Zlikwidowano instalacje elektroenergetyczne, które zasilają do czasu badań archeologicznych kiosk z prasą przy ul. Kazimierza Wielkiego, ale pozostawiono sieć telekomunikacyjną ułożoną na osi murów frontowych dawnych kamienic przy Targu Drzewnym 21–26. Utrudniało to pomiary i identyfikację tej partii zabudowy. Poziom wód gruntowych pozostawał w czasie kampanii badawczej na niskim poziomie, ale niespodziewane, obfite opady śniegu w dniu 8 kwietnia 2008 r. spowodowane wirem niżowym *Kathrina* doprowadziły do zniszczenia namiotu polowego i zabezpieczeń odkrytych obiektów, a także zalania kilku eksplorowanych studni i latryn. W związku z tym wydarzeniem przerwano prace na okres około jednego tygodnia. Z kolei ze względów bezpieczeństwa zaprzestano eksploatacji studni na parceli Targ Drzewny 20 (**obiekt 3**) na rzędnej 20,20–20,15 m n.p.m., osiągając głębokość 7 m p.p.t., oraz latryny na działce Targ Drzewny 21 (**obiekt 13**), gdzie wstrzymano prace na głębokości ok. 2,3 m p.p.t.

Liczba zarejestrowanych obiektów związanych z zagospodarowaniem trzech dawnych posesji Targ Drzewny 19–21 była różna i wahała się od jednego do kilkudziesięciu. W miarę możliwości przypisano im funkcję i chronologię. W wielu przypadkach z powodu niskiego poziomu wód gruntowych i gliniasto-piaszczystej struktury pierwotnej gleby nie zachowały się elementy drewniane, których pozostałości zaznaczały się jedynie śladowo. Uniemożliwiło to określenie charakteru

konstrukcji, rodzaju użytego drewna i chronologii, a w tym określania wieku bezwzględnego drewna za pomocą dendrochronologii. Mimo to zebrano próbki, które zostały poddane analizom przez prof. dr hab. inż. Marka Krąpca. W części przypadków określono jedynie rodzaj użytego budulca organicznego (Krąpiec 2009).

Badaniami archeologicznymi na działkach przy dawnym Targu Drzewnym 19–21 kierowali dr Marcin Majewski i mgr Karol Kwiatkowski, a uczestniczyli w nich pracownicy Działu Archeologicznego Muzeum w Stargardzie: mgr Karolina Stań, lic. Marcin Burdziej i Robert Paduch oraz studenci historii specjalności archeologia pomorska w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego. Pomocy przy odgruzowaniu, zabezpieczeniu wykopów i mechanicznym usuwaniu hałd powstałych po eksploracji obiektów udzielili pracownicy inwestora, Firmy Budowlano-Handlowo-Usługowej „Modepolmo” Sp. z o.o. ze Szczecina.

Niniejsza książka składa się z sześciu rozdziałów. W pierwszym przedstawiono strukturę przestrzenną i społeczną dawnych parcel Targu Drzewnego 19–21. W polu naszego zainteresowania znalazły się nie tylko sama przestrzeń działek i zmiany form ich użytkowania, ale również, w miarę możliwości źródłowych, właściciele i mieszkańcy. W kolejnej partii pracy ukazano elementy związane z zabudową mieszkalną, do których należały przedmioty metalowe będące elementami konstrukcji budynków lub ich wyposażeniem, szkła okienne oraz pozostałości urządzeń grzewczych. Najobszerniejszy, trzeci rozdział poświęcony został różnym aspektom życia codziennego, do których należało przygotowanie i przechowywanie pożywienia, użytkowanie naczyń i przedmiotów wykonanych z różnych materiałów, w tym ceramicznych, drewnianych, brązowych i szklanych. Ważnym aspektem życia, widocznym w pozyskanych materiałach archeologicznych, była dbałość o higienę i zdrowie, użytkowanie i szycie strojów oraz troska o ich walor dekoracyjny. W kolejnych częściach przedstawiono materialne ślady handlu i wymiany, rybołówstwa, rzemiosła oraz rozrywki.

Autorzy poszczególnych części książki zawodowo są związani z: Instytutem Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie i Poznaniu, Instytutem Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytutem Archeologii oraz Instytutem Historii Uniwersytetu Gdańskiego, Katedrą Archeologii Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, Wydziałem Chemii oraz Wydziałem Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Stargardzie. Tłumaczeń streszczeń i podpisów dokonała Joanna Sadowska, a korekty językowe, szczególnie te

związane ze specjalistyczną terminologią, przeprowadziła archeolog Frauke Witte, za co składam podziękowania.

Publikacja otrzymała dofinansowanie ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury, a przyznawanych w ramach programu rządowego Ochrona Zabytków Archeologicznych, realizowanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Zabezpieczenie funduszy własnych na realizację projektu możliwe było dzięki Gminie Miasto Stargard, której instytucją kultury jest Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie. Koordynatorką projektu i współredaktorką publikacji była mgr Iwona Wojciechowska z Działu Archeologii stargardzkiego muzeum.

Bibliografia

Materiały niepublikowane

- Balcerzak T. 2008. *Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – Kuśnierzy (Targ Drzewny) – Grodzka. Badania architektoniczne i wytyczne konserwatorskie, etap I. Szczecin* (msp w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).
- Balcerzak T. 2009. *Podsumowanie wyników badań architektonicznych relikwów zabudowy kwartału miejskiego w Stargardzie Szczecińskim pomiędzy ulicami Targ Drzewny, Grodzka, Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego. Szczecin* (msp w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).
- Krąpiec M. [2009]. *Wyniki analizy dendrochronologicznej – kwartał* (mps w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).
- Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1. Stargard* (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

- Archeologia 2019. M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5,1. Badania kwartału IX. Najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard.
- Majewski M. 2019. Wprowadzenie. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5,1. Badania kwartału IX. Najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 11–20.

Einleitung

Marcin Majewski

Das historische Quartier IX ist das bisher größte Gebiet der Altstadt von Stargard, das einer umfassenden archäologischen Erforschung unterzogen wurde (vgl. Majewski 2019). Das Areal wurde in den Jahren 2007–2008 planmäßig untersucht und enthüllte urgeschichtliche Siedlungsspuren in Form von Gegenständen aus Urnenfeldern der Lausitzer Bevölkerung und eines slawischen Gräberfeldes aus dem Frühmittelalter. Nacheinander wurden die Gründung und Entwicklung der Stadt, ihre Umgestaltung in der Neuzeit sowie die Vernichtung der historischen Bausubstanz im Jahr 1945 festgehalten. Die ältesten Spuren menschlicher Präsenz wurden zusammengetragen und 2019 als ersten Teil des Bandes V von „Archäologie von Stargard“ (Archeologia 2019) veröffentlicht. Das vorliegende Buch ist dessen Fortsetzung und beinhaltet die Ergebnisse von Ausgrabungen innerhalb von drei historischen Parzellen der ehemaligen Holzmarkstraße 19–21 (heute: Targ Drzewny), die mit der städtischen Besiedlung vom Spätmittelalter bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges in Zusammenhang stehen.

Die archäologische Voruntersuchung wurde ein Jahr vor der geplanten Ausgrabung durchgeführt. Sie umfasste das gesamte ehemalige Quartier IX, einschließlich der drei historischen Parzellen, die Gegenstand dieser Studie sind. Zwischen dem 23. November und dem 31. Dezember 2006 haben M.A. Sławomir Słowiński vom Archäologischen Forschungszentrum des Schlosses der Pommerschen Herzöge in Szczecin in Zusammenarbeit mit Dr. Marcin Majewski und B.A. Marcin Burdziej vom Museum in Stargard neun Sondagen im Bereich des ehemaligen Quartiers IX durchgeführt (Majewski, Kwiatkowski 2009, 2–3). Ziel der Arbeiten war es, die Ecken des Bauwerks freizulegen, seine Tiefe zu bestimmen, die Frontlinien aller Fassaden aufzudecken, die Reichweite der bei den Enttrümmerungsarbeiten in den 1960er Jahren zerstörten Fläche zu ermitteln und das Niveau der Böden von Kellergeschossen der letzten Bebauung zu bestimmen. Anhand der gewonnenen Ergebnisse wurde der nächste Teil der Arbeiten geplant, nämlich archäologische Rettungsgrabungen im Vorfeld der Errichtung des Wohn- und Geschäftsgebäudes, in dem sich heute größtenteils das Einkaufszentrum „Starówka“ befindet.

Innerhalb der Grundstücke der ehemaligen Holzmarkstraße 19–21 wurde die Grabung zwischen November 2007 und September 2008 durchgeführt. Die erste Phase der Arbeiten umfasste den größten Teil der Fläche dieser Parzellen und dauerte bis Ende April 2008. Im September 2008 wurde die Erfassung des letzten Befundes, der im Frühjahr in Holzmarkstraße 19 entdeckt worden war, abgeschlossen. Dabei handelte es sich um eine teilweise ausgegrabene Latrine (Bef. 1), die bis zur Inventarisierung der architektonischen Reste des Nebengebäudes aus dem frühen

20. Jh. und bis zu ihrem Abbruch abgesichert wurde. Im Anschluss an diese Arbeiten und den Bau der Baugrubenschalung wurde der Befund dokumentiert und ausgehoben.

Die Forschungen begannen mit dem mechanischen Enttrümmern der Kellergeschosse der Frontbebauung in Holzmarkstraße 19 und bewegten sich entlang der Schauseite dieser ehemaligen Straße zu weiteren historischen Grundstücken. Die Innenräume der Keller wurden geräumt, sodass das Niveau erreicht wurde, auf dem sie vor der Zerstörung im März 1945 genutzt worden waren. Durch die Nivellierungsarbeiten in der Nachkriegszeit konnten die Kellerwände der Bürgerhäuser in der ehemaligen Holzmarkstraße 19–24 und in der Große Mühlenstraße 33–35 (heute: ul. Kazimierza Wielkiego) fast in voller Höhe erhalten bleiben. Im übrigen Teil des Quartiers sind die freigelegten Wände nur noch zur Hälfte ihrer ursprünglichen Höhe erhalten. Dies zeigt die mechanische Nivellierung des Gebiets und seine Absenkung in Richtung Norden. Alle Mauerreste wurden inventarisiert, es wurden architektonische Untersuchungen durchgeführt und Denkmalschutz-Richtlinien für die mögliche Erhaltung der Überreste ausgearbeitet. Diese Arbeiten wurden von der Architektin M.A. Tatiana Balcerzak durchgeführt, und die Pläne wurden auf Basis der bereitgestellten Daten von dem Architekt M.A. Tomasz Kondarewicz von der Planungsfirma „Studio A4“ aus Szczecin erstellt (Balcerzak 2008, 2009). Die notwendigen Vermessungen, auch für die archäologischen Grabungen, wurden von der Firma KWADRAT aus Szczecin durchgeführt.

Nachdem der Humus mechanisch abgetragen und die ehemals genutzten Ebenen der Höfe von 1945 erreicht waren, begannen die Absteckung von Vermessungspunkten, die Erstellung der Vermessungs- und Zeichnungsdokumentation sowie die Untersuchung der freigelegten Gebäude im hinteren Teil der Grundstücke, um dann zu den nächsten Parzellen von Targ Drzewny in Richtung der Straße Grodzka überzugehen. Im Laufe der Untersuchungen stieß man auf einige erhebliche Probleme. In der Nachkriegszeit wurden Leitungen durch das leere Quartier geführt, die in dieser Phase der Arbeiten nur teilweise entfernt wurden. Die Elektroinstallationen, die bis zum Beginn der archäologischen Untersuchungen den Pressekiosk in der Straße Kazimierza Wielkiego versorgten, wurden entfernt, aber das Telekommunikationsnetz, das in der Achse der Stirnwände der ehemaligen Bürgerhäuser in der Holzmarkstraße 21–26 verlegt war, wurde beibehalten. Dies erschwerte es, diesen Teil der Bebauung zu messen und zu identifizieren. Der Grundwasserspiegel blieb während der Untersuchungskampagne niedrig, aber ein unerwarteter starker Schneefall am 8. April 2008, der durch den Tiefdruckwirbel Kathrina verursacht wurde, führte zur Zerstörung des Feldzeltes und der Schutzeinrichtungen

an den freigelegten Befunden sowie zur Überflutung einiger untersuchter Brunnen und Latrinen. Aufgrund dieses Ereignisses wurde die Arbeit für etwa eine Woche unterbrochen. Des Weiteren wurde aus Sicherheitsgründen die Untersuchung von zwei Objekten abgebrochen: am Brunnen in der Parzelle Holzmarkstraße 20 (Bef. 3) auf der Ordinate 20,20–20,15 m über dem Meeresspiegel wurden die Arbeiten auf einer Tiefe von 7 m unterhalb der GOK und an der Latrine in der Parzelle Holzmarkstraße 21 (Bef. 13) auf einer Tiefe von ca. 2,3 m unterhalb der GOK eingestellt.

Die Anzahl der erfassten Befunde im Zusammenhang mit der Erschließung der drei ehemaligen Grundstücke der Holzmarkstraße 19–21 variierte und reichte von einem bis zu mehreren Dutzend. Soweit möglich, wurden sie einer konkreten Funktion und Chronologie zugeordnet. In vielen Fällen blieben aufgrund des niedrigen Grundwasserspiegels und der lehmig-sandigen Beschaffenheit des ursprünglichen Bodens keine Holzelemente erhalten, sondern nur Spuren davon. Dies verhinderte die Ermittlung der Art der Struktur, der Sorte des verwendeten Holzes und der Chronologie, einschließlich der Bestimmung des absoluten Alters des Holzes mit Hilfe der Dendrochronologie. Dennoch wurden Proben gesammelt und von Prof. Dr. Marek Krapiec analysiert. In einigen Fällen konnte nur die Sorte des verwendeten organischen Baumaterials angegeben werden (Krapiec 2009).

Die archäologischen Ausgrabungen auf den Grundstücken der ehemaligen Holzmarkstraße 19–21 wurden von Dr. Marcin Majewski und M.A. Karol Kwiatkowski, geleitet und von den Mitarbeitern der Archäologieabteilung des Stargarder Museums, M.A. Karolina Stań, B.A. Marcin Burdziej und Robert Paduch, sowie von Studierenden der Geschichtswissenschaft mit Spezialisierung auf pommersche Archäologie am Institut für Geschichte und internationale Beziehungen der Universität Szczecin begleitet. Hilfe beim Enttrümmern, bei der Absicherung der Gruben und bei der maschinellen Abfuhr der nach der Untersuchung der Befunde entstandenen Abraumhalden leisteten die Angestellten des Bauherrn, des Bauunternehmens „Modehpolmo“ Sp. z o.o. aus Szczecin.

Das vorliegende Buch besteht aus sechs Kapiteln. Das erste stellt die räumliche und gesellschaftliche Struktur der ehemaligen Parzellen von Holzmarkstraße 19–21 dar. Unser Interesse galt nicht nur dem Raum der Grundstücke selbst und den Veränderungen ihrer Nutzungsarten, sondern auch, soweit wir sie in Quellen ermitteln konnten, den Eigentümern und Bewohnern. Im nächsten Abschnitt werden Elemente aus Wohngebäuden gezeigt, darunter Metallgegenstände, die zur Gebäudestruktur oder zum Mobiliar gehörten, sowie Fensterglas und Reste von Heizgeräten. Das umfangreichste dritte Kapitel ist verschiedenen Aspekten des Alltagslebens gewidmet, darunter der Zubereitung und Aufbewahrung von Speisen, der Verwendung von Gefäßen und Gegenständen aus verschiedenen Materialien wie Keramik, Holz, Bronze und Glas. Wie das archäologische Material zeigt, spielten die Körperpflege

und Gesundheit, die Nutzung und das Nähen von Kleidung sowie die Sorge um deren dekorativen Wert eine wichtige Rolle. In den folgenden Abschnitten werden materielle Spuren von Handel und Austausch, Fischerei, Handwerk und Unterhaltung vorgestellt.

Die meisten der Autoren der verschiedenen Teile des Buches sind beruflich mit folgenden Einrichtungen verbunden: Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Szczecin und Poznań, Institut für Archäologie der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Toruń, Institut für Archäologie und Institut für Geschichte der Universität Gdańsk, Lehrstuhl für Archäologie des Historischen Instituts der Universität Szczecin, Museum für Archäologie in Gdańsk, Fakultät für Chemie und Fakultät für Archäologie der Adam-Mickiewicz-Universität in Poznań sowie das Museum für Archäologie und Geschichte in Stargard. Die übrigen Forscher sind unabhängige Wissenschaftler. Die Übersetzungen der Zusammenfassungen und Bildunterschriften wurden von Joanna Sadowska angefertigt, und die sprachlichen Korrekturen, insbesondere in Bezug auf die Fachterminologie, wurden von der Archäologin Frauke Witte vorgenommen, wofür ich ihr sehr dankbar bin.

Diese Veröffentlichung wurde vom polnischen Ministerium für Kultur und Nationales Erbe aus dem Fonds zur Förderung der Kultur kofinanziert und im Rahmen des polnischen Regierungsprogramms zum Schutz archäologischer Denkmäler vergeben, das vom Nationalen Institut für Kulturerbe durchgeführt wird. Die Stadtgemeinde Stargard, deren Kultureinrichtung das Archäologisch-Historische Museum Stargard ist, hat die Mitfinanzierung des Projekts aus eigenen Mitteln ermöglicht. Projektkoordinatorin und Mitherausgeberin der Publikation war M.A. Iwona Wojciechowska von der Archäologieabteilung des Museums für Archäologie und Geschichte in Stargard.

Bibliographie

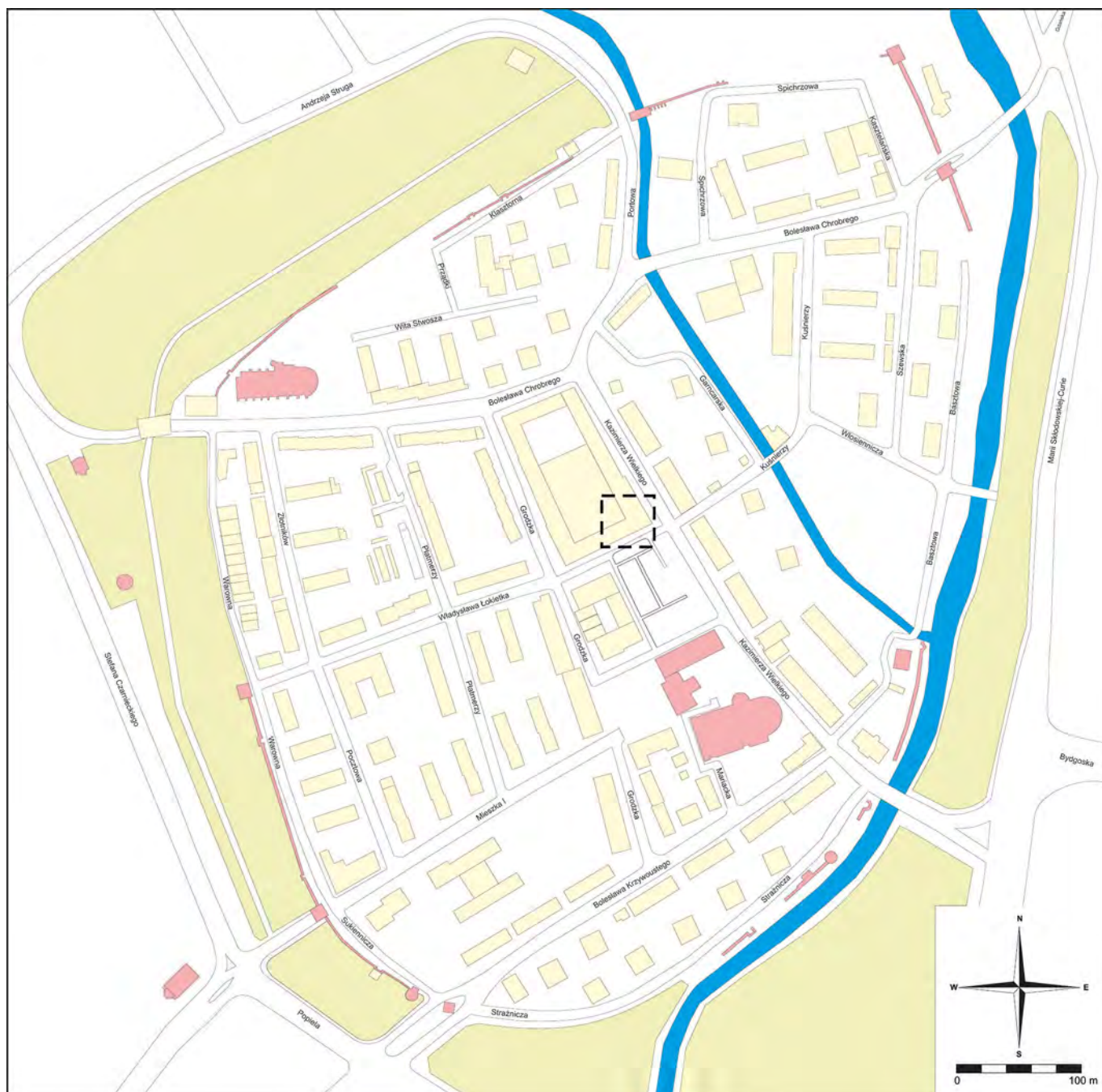
Unveröffentlichte Materialien

- Balcerzak T. 2008. *Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – Kuśnierzy (Targ Drzewny) – Grodzka. Badania architektoniczne i wytyczne konserwatorskie, etap I*. Szczecin (Typoskript im Archiv der Archäologieabteilung des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard).
- Balcerzak T. 2009. *Podsumowanie wyników badań architektonicznych reliktyw zabudowy kwartału miejskiego w Stargardzie Szczecińskim pomiędzy ulicami Targ Drzewny, Grodzka, Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego*. Szczecin (Typoskript im Archiv der Archäologieabteilung des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard).
- Krapiec M. [2009]. *Wyniki analizy dendrochronologicznej – kwartał Szczecin* (Typoskript im Archiv der Archäologieabteilung des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard).
- Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ra-*

tunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa Befundu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1. Stargard (Typoskript im Archiv der Archäologieabteilung des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard).

Literatur

- Archeologia 2019. M. Majewski (Hg.), *Archeologia Stargardu 5,1. Badania kwartału IX najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard.
- Majewski M. 2019. Wprowadzenie. In: M. Majewski (Hg.), *Archeologia Stargardu 5,1. Badania kwartału IX najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 11–20.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto. Obszar objęty opracowaniem. Wykreślił C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt. Untersuchtes Gebiet. Zeichnung C. Rysz

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Widok z wieży Kolegiaty Mariackiej na miejsce badań archeologicznych z zaznaczonymi dawnymi działkami Targ Drzewny 19–21, 2008 r. Fot. K. Kwiatkowski, oprac. C. Rysz

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Blick vom Turm der Stiftskirche der heiligen Jungfrau Maria auf die Standorte der archäologischen Arbeiten mit markierten ehemaligen Grundstücken der Holzmarktstraße 19–21, 2008. Foto K. Kwiatkowski, Bearb. C. Rysz

I

I. Struktura przestrzenna i społeczna dawnych parcel Targ Drzewny 19–21

I. 1. Działki, przestrzeń i mieszkańcy

Marcin Majewski, Monika Ogiewa-Sejnota

Charakterystyka dostępnych źródeł archiwalnych i publikacji

Pożar z 7 października 1635 r. spowodował m.in. zniszczenie archiwum miejskiego zgromadzonego w Ratuszu. Spłonął wówczas znaczny, średniowieczny i wczesnonowożytny zasób aktowy¹. W związku z tym nie posiadamy dzisiaj wielu szczegółowych informacji o czterech wiekach dziejów miasta, w tym ksiąg miejskich, podatkowych czy akt sądowych, które znacząco oświetliłyby historię zabudowy miasta i właścicieli poszczególnych parcel.

Najwartościowszy materiał dla ustalenia dawnych struktur własnościowych na obszarze obecnego Starego Miasta w Stargardzie został zgromadzony w Archiwum Państwowym w Szczecinie, w zespole *Akta miasta Stargard* i *Archiwum Ksiąg Szczęcińskich*. Dla niniejszych badań szczególnie istotne okazały się akta katastralne. W Stargardzie, podobnie jak w innych miastach późnego średniowiecza i nowożytności, władze miejskie z dużą precyzją kontrolowały własność nieruchomości w mieście, dzięki czemu zabezpieczano przejrzystość transakcji dotyczących handlu gruntami i budynkami (Bajer 2015, 70–74, Grulkowski 2018, 41).

Najstarszy zachowany kataster stargardzki przechowywany w szczecińskim archiwum obejmuje dane dotyczące domów i ich właścicieli z 1627 i 1696 r.² W okresie międzywojennym spis ten, którego jedna z kopii³ znajdowała się do 1945 r. w zbiorach stargardzkiego Heimatmuseum, został uzupełniony przez Carla Lütkego⁴ o kolejne lata i nazwiska posesorów aż do czasów mu współczesnych (ryc. 1–4). C. Lütke skupił się również na zmianach w strukturach parcel i wskazywał na łączenie lub podział poszczególnych działek. Ponadto sporządził alfabetyczny spis

wszystkich właścicieli, który został dołączony do opisywanego katastru.

Z kolei pokłosiem brandenburskiej wizytacji miasta jest kataster z 1665 r.⁵ Oprócz dawnych właścicieli posesji (1627) i współczesnych (1665) zestawionych okręgami (*Viertel*)⁶ pojawiły się tutaj adnotacje dotyczące stanu budynków oraz prowadzonych prac budowlanych. Następnym znany rejestr nieruchomości spisanych okręgami (*Viertel*) i kwartałami (*Stock*) powstał dla Stargardu w 1723 r. W nim po raz pierwszy zapisano wymiary działek w prętach pruskich, stopach i calach, obejmujące ich fronty, tyły i głębokość/długość. Pomiary przeprowadził mierniczy Martin Friedrich Schwadtken, który rok później wykonał katastralny plan miasta (*Special Plan*) będący uzupełnieniem katastru pisanego⁷. Dane do tego wykazu zostały częściowo zaktualizowane w 1765 r.⁸

Ciekawym materiałem są także zachowane katastry Kompanii Ogniowej (*Feuer-Societät*) z lat 1755–1790 zawierają informacje o osobach wnoszących opłaty i jakich nieruchomości one dotyczą. Od 1775 r. zestawiono tam również informacje na temat funkcji i ogólnego określenia lokalizacji zabudowy na parceli objętej składką⁹. Dla lat 1776–1808 sporządzono wykaz właścicieli nieruchomości m.in. przy interesującym nas odcinku *Holzmarkstraße*, którzy uiszczali wpłaty na rzecz utrzymania studni i pompy umiejscowionej przy narożniku *ówczesnej Mühlenstraße*¹⁰.

Kolejne pomocne zestawienia pochodzą z lat 1810, 1812, 1820–1854 i 1831. W 1810 r. wykonano ewidencję budynków według okręgów (*Bezirk*), która obejmowała jedynie obiekty mieszkalne i wykaz ich właścicieli¹¹. W tym samym roku powstał kolejny kataster Kompanii Ogniowej (*Feuer-Societät*), w którym ujęto tylko zabudowę mieszkaniową i posesorów, uzupełniając dane o numery ksiąg hipotecznych oraz numery starej ewidencji budynków¹². W 1812 r. dokonano spisu obywateli miasta będących właścicielami nieruchomości i ich lokatorami, podając również ich wiek¹³.

¹ O pożarze i jego skutkach por. Gut (2019).

² Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Akta miasta Stargard (dalej: AmS), sygn. 1581a.

³ W świetle zapisu na karcie tytułowej duplikat został zdeponowany w ówczesnym Staatsarchiv in Stettin. APS, AmS, sygn. 1581a.

⁴ Carl Lütke (1869–1941) – nauczyciel, profesor Państwowego Gimnazjum Gröninga w Stargardzie. Autor biogramów wielu dawnych stargardzian. Na podstawie dokumentów wytworzonych przez lokalną administrację kościelną i świecką, a później przechowywanych w bibliotece stargardzkiego Heimatmuseum, opracował także kartotekę mieszkańców miasta począwszy od XV w., a skończywszy na 1875 r. Jego spuścizna po śmierci trafiła do miejscowego muzeum. Po 1945 r. została rozproszona, a w części zaginęła, por. Lütke (1931, 51–52), Ogiewa-Sejnota (2021, 285).

⁵ APS, Archiwum Ksiąg Szczęcińskich (dalej: AKS), sygn. I/4908.

⁶ Zaproponowano dla tego terminu tłumaczenie „okręg” zamiast „dzielnica”. Miasto było podzielone w tym czasie na cztery okręgi. Po 1808 r. ich liczba wzrosła.

⁷ APS, AmS, sygn. 1582. Oryginał planu nie zachował się. Fotokopia wykonana w okresie przedwojennym przechowywana jest w Staatsbibliothek w Berlinie, Kartenabteilung, sygn. 1, 2° Kart X 15804-28,3.

⁸ APS, AmS, sygn. 1591.

⁹ APS, AmS, sygn. 2246–2251.

¹⁰ APS, AmS, sygn. 2302.

¹¹ APS, AmS, sygn. 1587.

¹² APS, AmS, sygn. 850.

¹³ APS, AmS, sygn. 1092.

Dla lat 1820–1854 zachował się wykaz nowych obywateli miasta¹⁴. Z kolei w 1831 r. opracowano ponowną ewidencję domów i ich właścicieli¹⁵.

Niezwykle istotne dla niniejszego opracowania są informacje pozyskane z zachowanych spisów przedsiębiorców stargardzkich (rzemieślników, kupców, handlarzy, karczmarzy itd.) z lat 1786, 1835 i 1841, zestawianych według zawodów¹⁶. Ponadto do opracowania tematu wykorzystano spisy mieszkańców (właścicieli i lokatorów) ułożone według poszczególnych okręgów miejskich. Wymieniono w nich nie tylko osoby dorosłe, ale i dzieci, zapisując dla większości daty urodzeń lub wiek i wyznanie. Zestawiając strukturę społeczną kamienic położonych przy dawnym Targu Drzewnym (*Holzmarktstraße*) 19–21 przeanalizowano zachowane dane z lat 1845–1846 (ryc. 5), 1850 oraz 1851–1862 zebrane dla Okręgu Rządowego (*Regierung Bezirk*), do którego przynależały omawiane parcele¹⁷.

Kolejnym cennym źródłem umożliwiającym identyfikację właścicieli i lokatorów, a także najemców lokali użytkowych omawianych dawnych parceli są stargardzkie księgi adresowe (*Adressbücher*). Obejmują one okres od 1872 do 1937 r. Niestety nie udało się dotrzeć do wydawnictw z lat: 1869–1871, 1873, 1875, 1877, 1919, 1923–1924, 1927, 1931, 1933–1934, 1936. Zawierały one głównie alfabetyczny spis mieszkańców z podaniem ich zawodów, zestawienia właścicieli i lokatorów prowadzone według adresów, wykazy przedsiębiorców oraz ogłoszenia reklamowe. Obecnie największy ich zbiór jest zgromadzony w Universitätsbibliothek w Greifswaldzie. Te wydawnictwa do 1895 r. ukazywały się pod nazwą *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adress-Handbuch für Stargard i. Pom.*, a za ich opracowanie odpowiadał początkowo sekretarz miasta i zastępca komisarza policji Carl Möhnert i inspektor policji August Duse. W 1896 r. ich redakcję przejął jego następca Otto Zuck. Przez pierwsze dwa lata nosiły tytuł *Adress- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm.*, a od 1900 r. *Adressbuch für Stargard in Pomm.*

Jednym z podstawowych źródeł umożliwiającym analizę struktury przestrzennej nowożytnego Stargardu są plany miasta i plany szczegółowe związane z inwestycjami budowlanymi lub prowadzonymi rejestrami sądowymi. Najstarsze znane dla miasta plany ogólne datowane są na 1. i 2. poł. XVII w., a obecnie przechowywane w Riksarkivet w Sztokholmie i Staatsbibliothek w Berlinie. Tylko mapy ze zbiorów berlińskich mają skalę, którą można przeliczyć do współczesnych wartości ok. 1:1950–1:3660. Niestety są one zbyt ogólne, aby mogły mieć wartość poznawczą dla niniejszego studium, ponieważ zaznaczono na nich jedynie siatki ulic, kwartały zabudowy, budynki użyteczności publicznej, w tym kościoły i elementy systemu obronnego¹⁸. Podobnie jest w przypadku planu opracowanego przez Eugena von Hartwiga,

sporządzonego w skali mniej więcej 1:12 500 ok. 1840 r.¹⁹

Za pierwszy szczegółowy plan Stargardu uważa się wspomniany już *Special Plan* autorstwa Martina Friedricha Schwadtkena z 1724 r. wyrysowany jako uzupełnienie spisu katastralnego powstałego rok wcześniej (ryc. 6). Został on wykonany w skali ok. 1:8000 i widoczny jest na nim podział własnościowy nieruchomości, ich numeracja, nazwy ulic i numery kwartałów (*Stock*), a także rozbarwienie wskazujące rodzaj własności²⁰. W 1878 r. geodeta rządowy von Hahe wyrysował plan miasta w skali 1:5000 (ryc. 7)²¹. Podobnej wielkości, ale znacznie precyzyjniejsze odwzorowanie stworzyli pracownicy miejskiego biura geodezyjnego w 1923 r. (ryc. 8), opublikowane w berlińskiej oficynie Bogdana Giseviusa. Niestety do mankamentów obu planów należy to, że w obrębie staromiejskich kwartałów przedstawiono zarysy fasad kamienic wraz z ich numeracją, pomijając, z niewielkimi wyjątkami, zabudowę wewnątrz parcel²².

Precyzyjniejsze dane dostarczają dopiero archiwalia wytworzone przez nadzór budowlany i urząd katastralny. W 1846 r. w związku z budową nowej kamienicy na działce narożnej położonej w Okręgu Rządowym 8, której inicjatorem był jej właściciel introligator August Ferdinand Zantz, wykonano plan sytuacyjny zabudowy frontowej od skrzyżowania ul. Grodzkiej (*Rade-Straße*) i Targu Drzewnego (*Holzmarkt-Straße*) oraz ul. Kazimierza Wielkiego (*Mühlen-Straße*) (ryc. 9). Wyrysowano na nim całą pierzeję położoną w Okręgu Rządowym 1–8, podając długość elewacji kamienic w stopach²³. W 1853 r. w związku z wydaniem koncesji na przebudowę wykonano rzut parturu, piętra i poddasza kamienicy usytuowanej na działce w Okręgu Rządowym 2 (ryc. 10)²⁴. Z kolei w 1889 r. w związku z aktualizacją pomiarów geodezyjnych przygotowano plan istniejącej zabudowy działki Targ Drzewny 19 wraz z naniesionymi danymi metrycznymi (ryc. 1112)²⁵.

Kolejnym źródłem pomocnym do odtworzenia wyglądu dawnej zabudowy jest materiał ilustracyjny. Najstarsze znane dziś fotografie zabudowy interesujących nas partii kwartału IX pochodzą z wydanych na początku XX w. kart pocztowych. W 1901 r. opublikowano dwa identyczne ujęcia odcinka Targu Drzewnego od skrzyżowania z ul. Kazimierza Wielkiego (*Große-Mühlen-Straße*) w kierunku skrzyżowania z ul. Grodzką (*Radestraße*). Po prawej stronie zadokumentowano pierzeję z kamienicami stojącymi przy Targu Drzewnym (*Holzmarktstraße*) 19–22 (ryc. 13–14). Obie kartki zostały wydane w stargardzkiej oficynie Adolfa

Handritade Kartwerk, 22; Staatsbibliothek Berlin (dalej: Stabi), Kartenabteilung, sygn. 1, S Kart X: 33955–33958.

¹⁹ Stabi, sygn. 1, S Kart X 33960/1.

²⁰ Stabi, sygn. 1, 2° Kart X 15804-28, 3.

²¹ Nie ma pewności co do poprawnego odczytania autora mapy, Herder-Institut Marburg, Kartensammlung, sygn. K 9 VIII S 6.

²² Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie (dalej: MAH), nr inw. MS/S/1161.

²³ APS, AmS, sygn. 6590.

²⁴ APS, AmS, sygn. 665.

²⁵ APS, Urząd Katastralny w Stargardzie, sygn. 288/35, 1070.

Schleifferra²⁶. Kolejna pocztówka ukazuje ul. Kazimierza Wielkiego (*Große-Mühlen-Straße*) od skrzyżowania z Targiem Drzewnym (*Holzmarktstraße*) i ul. Kuśnierzy (*Pelzerstraße*) w kierunku skrzyżowania z ul. Bolesława Chrobrego (*Johannisstraße*) (ryc. 15). Po lewej stronie ukazano narożnik z kamienią przy Targu Drzewnym 19. Wydawcą tego przedstawienia z ok. 1910 r. był stargardzki przedsiębiorca Wilhelm Reisener²⁷. Jego autorstwa jest też pocztówka powstała ok. 1915 r. z fotografią wykonaną z wieży północnej kościoła Mariackiego w kierunku północnym (ryc. 16). Dobrze widoczna jest tu pierzeja Targu Drzewnego (*Holzmarktstraße*) z fasadami kamienic 20–26²⁸.

Na reklamie sklepu „J. Joachimsthal” publikowanej w latach 1912–1913, którego właścicielem był Wilhelm Schröder, ukazano w formie grafiki elewację boczną kamienicy Targ Drzewny 19 wraz z witryną sklepową (*Unser Pommerland 1912/13, bs*) (ryc. 17). Natomiast ok. 1916 r. wykonano fotografię z fasadą sąsiedniej nieruchomości ulokowanej przy Targu Drzewnym 20 i witryną domu handlowego Maxa Adlera, gdzie sportretowano sprzedawczynię i być może lokatorki (ryc. 18). Kartka fotograficzna powstała zapewne nakładem właściciela sklepu²⁹.

W latach 30. ubiegłego stulecia wykonano zdjęcia lotnicze Starego Miasta, które ukazują zabudowę tego obszaru³⁰. Na ich podstawie można opisać strukturę zabudowy frontowej i podwórzowej poszczególnych działek. Jednak dla opracowywanej części kwartału nie są na tyle precyzyjne, aby stały się podstawą do studiów nad zabudową zapleczy parcel przy dawnym Targu Drzewnym 19–21.

Historyczny kwartał IX i jego położenie w przestrzeni miasta

Podstawą do określania położenia historycznych lokalizacji nieruchomości przy planowanych i prowadzonych na stargardzkim Starym Mieście badań archeologicznych przez Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie jest omawiany już plan specjalny M.F. Schwadtkena. Dotyczy to oznaczania kwartałów zabudowy, a niekiedy i działek, jeśli nie kontynuowano użytkowania nieruchomości w czasach późniejszych. Z kolei numeracja poszczególnych parcel wraz z podaniem nazwy ówczesnych ulic pochodzi z planu miasta wydanego w 1923 r., a która utrzymała się w zasadzie do końca II wojny światowej. Odwołanie się do historycznej kartografii wynika z tego, że obecna parcelacja, powojenna i współczesna zabudowa Starego Miasta, nie kontynuuje dawnych układów zabudowy, a odkrywane relikty budynków wpisują się w dawne podziały własnościowe.

Historyczny kwartał IX (*Stock 9*), określony w taki sposób na planie M.F. Schwadtkena, został

rozplanowany ok. poł. XIII w. w związku z prowadzoną lokacją miasta, na skraju wyniosłości morenowej oraz terasy zalewowej związanej z zachodnim ramieniem rzeki Iny. Już wcześniej obszar ten był intensywnie użytkowany osadniczo przez społeczność łużyckich pól popielnicowych, co nastąpiło w późnym okresie epoki brązu i wczesnym okresie epoki żelaza (Mikuła 2019). We wczesnym średniowieczu zlokalizowano tu cmentarzysko szkieletowe związane z nieodległym grodem, które funkcjonowało od 2. poł. X do XII w., a być może jeszcze w 1. poł. XIII w. (Janowski 2019). Z tego okresu rozpoznano również obiekty o charakterze osadniczym, które są datowane na XI/XII w. (Dworaczyk 2019).

Wytoczony w okresie lokacyjnym kwartał IX znalazł się niemal w sercu nowo powstałego miasta. Od północy dolegał do głównego traktu prowadzącego od Bramy Świętojańskiej do Bramy Wałowej, sąsiadując z powstałą nieco wcześniej osadą targową z kościołem wzniesionym ok. 1200 r., a później wybudowaną na jego miejscu świątynią klasztorną augustianów-eremitów (Majewski 2016, 101). Wspomniana arteria nosiła nazwę Krowiej (*Kuhstrate*), której odcinek przy kościele św. Jana nazywany był Świętojańską (*s. Johannisstrate*) (Heyden 1961, 228). Być może z tego powodu w 1856 r. całą ulicę od nieistniejącej już Bramy Świętojańskiej do mostu na miejskim ramieniu Iny nazwano Świętojańską (*Johannisstraße*), a obecnie ul. Bolesława Chrobrego.

Wschodnią granicę bloku zabudowy kwartałowej wyznaczała ul. Młyńska, którą w 1504 r. określano jako *Mollenstrate*³¹, a w 1515 r. *Molensstrate* (Heyden 1961, 182). W 1627 r. nazywano ją *Mühlen-Straße*, którą ostatecznie zmieniono na Wielkomłyńską (*Große-Mühlen-Straße*), zapewne dla odróżnienia od Małej Młyńskiej (*Kleine-Mühlen-Straße*), dziś już nieistniejącej, a położonej w pobliżu obecnej ul. Garncarskiej oraz leżącej przy obecnym młynie ul. Młyńskiej (*Mühlengasse*), współcześnie funkcjonującej pod tą samą nazwą. Przedwojenna ul. Wielkomłyńska to współczesna ul. Kazimierza Wielkiego.

Od południa kwartał ograniczała ul. Środkowa (*Mittel-Straße*), która pojawiła się w źródłach dopiero w 1627 r.³² Nazwa ta była jeszcze stosowana naprzemiennie z Targiem Drzewnym w 1724 r. (*Holtzmarkt Straße, Holzmarkt Straße*), gdzie ostatni wariant używany był do końca II wojny światowej. Dziś jest to ciąg pieszy pozbawiony przejazdu i jezdni, jedynie z miejscami do parkowania, który nie ma administracyjnie zatwierdzonej nazwy ulicy.

Ulicą zamykającą kwartał IX od zachodu była *Radestraße*, określana w 1527, 1547, i rok później jako *Radestrate*. Jej historyczna nazwa nie jest jednoznaczna. W późnym średniowieczu niemiecki wyraz *Rade* mógł oznaczać koło, geradę³³ lub radę. *Rade* to też nazwa kąkolu (*Agrostemma L.*), powszechnego chwastu w uprawach zbożowych. Wydaje się jednak, że nazwa ulicy wzięła się od koła, określając ulicę jako drogę dojazdową pomiędzy

²⁶ Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie (dalej: MAH), nr inw. MS/H/1572, MS/H/2283.

²⁷ MAH, nr inw. MS/H/459.

²⁸ MAH, nr inw. MS/H/3114.

²⁹ Obiekt w prywatnych zbiorach Izabeli i Marcina Pardusów.

³⁰ Herder-Institut Marburg, sygn. 57737–57747, 57752–57754.

³¹ APS, Spuścizna Martina Wehrmanna, sygn. 96.

³² APS, AmS, sygn. 1581a.

³³ Por. Suski (2008, 167–168).

Rynkiem głównym a traktem kupieckim, czyli ówczesną ul. Krowią. Niewykluczone również, że pochodzi ona od rzemieślników wytwarzających koła i nazywanych *Rademacher* (*Radmacher*), znanych w Stargardzie od późnego średniowiecza (Boehmer 1903, 335). Dawna *Radestraße* współcześnie nosi nazwę ul. Grodzkiej.

W okresie nowożytnym domy były numerowane według okręgów, które w XVII–XVIII w. nazywano *Viertel* (*Vierthel*, *Viertell*). Do 1808 r. wewnątrz murów miejskich znajdowały się cztery okręgi: Łęg (*Bruch*), Jana (*Johannis*), Rynek (*Markt*) oraz Wał (*Wall*). Po wprowadzeniu pruskiej ordynacji miejskiej w 1808 r. miasto zostało ponownie podzielone, co miało ułatwić przeprowadzenie wyborów do rady miejskiej. Wówczas dokonano podziału na trzynaście okręgów, z czego dziewięć znajdowało się w obrębie murów: Rynek (*Markt*), Rządowy (*Regierung*), Ina (*Ihna*), Mariacki (*Marien*), Pyrzycki (*Pyritzer*), Jana (*Johann*), Petera Gröninga (*Peter Grönings*), Moviusa (*Movius*) i Wał (*Wall*). Przykładowo Targ Drzewny (*Holzmarktstraße*) wchodził w skład dwóch okręgów: Mariackiego i Rządowego (Berghaus 1868, 327; Zuck 1900, 15; Stuch 2001, 90–101).

Kwartal IX wytyczony na planie zbliżonym do prostokąta przylegał dłuższymi bokami do współczesnych ulic Grodzkiej i Kazimierza Wielkiego. Jego powierzchnia obejmowała obszar ponad 11 000 m², a długości pierzei wynosiły kolejno: ok. 69 m (ul. Bolesława Chrobrego), ok. 139 m (ul. Kazimierza Wielkiego), ok. 93 m (Targ Drzewny), ok. 141 m (ul. Grodzka). W 1723 r. blok ten składał się z trzydziestu siedmiu działek różnej wielkości, które od późnego średniowiecza uległy częściowo podziałom lub komasacji. W pierzei współczesnej ul. Bolesława Chrobrego znajdowało się pięć parceli, w linii ul. Kazimierza Wielkiego – czternaście posesji, przy Targu Drzewnym – siedem działek, przy ul. Grodzkiej – jedenaście parcel. W okresie międzywojennym było ich łącznie trzydzieści trzy, co pokazuje wspomniane wyżej procesy reorganizacji powierzchni posesji.

Zabudowa i mieszkańcy dawnych parcel przy Targu Drzewnym 19–21 w świetle źródeł historycznych

Jak wyżej wspomniano, brakuje niemal zachowanych dla Stargardu źródeł historycznych dotyczących późnośredniowiecznych stosunków własnościowych, zabudowy mieszczącej i jej posesorów. Wiadomo, że w pożarze z 7 października 1635 r. miasto doznało kolejnych wielu strat³⁴. Na podstawie brandenburskiej wizytacji przeprowadzonej trzydzieści lat później można wskazać, że było zniszczone w 50%. Z danych wynika, że w najgorszej kondycji był Okręg Jana (*Johannis Viertel*), do którego zaliczany był wówczas kwartał IX. W okręgu tym spłonęło ok. 65% zabudowy, która na ogół była drugorzędnej jakości i określana jako budy (*Bude*). Dla porównania w sąsiednim Okręgu Rynek (*Markt Viertel*) spłonęło 30%

³⁴ Na temat wcześniejszych kataklizmów i ich skutków, por. Majewski (2019).

domostw (Gut 2019, 45). Warto również dodać, że odbudowa infrastruktury mieszkaniowej nie przebiegała równomiernie we wszystkich okręgach miasta.

Parcela Targ Drzewny 19

Posesja zlokalizowana była w południowo-wschodniej części kwartału, na narożniku Targu Drzewnego (*Holzmarktstraße*) i Wielkomłyńskiej (*Große-Mühlen-Straße*, dziś: ul. Kazimierza Wielkiego). Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że początkowo były to dwie parcele należące do Okręgu Jana (*Johannis Viertel*). W latach 1627–1696 pierwsza z nich, położona od północy, była budą mieszkalną (*Bude*) zlokalizowaną przy *Mühlenstraße* 229, a druga kamienicą dziedziczną (*Erbe*) leżącą przy *Mittelstraße* 1. Ze spisu pochodzącego z 1723 r. wynika, że obie działki leżały w Okręgu Jana, w kwartale (*Stock*) IX, przy *Mühlenstraße*, pod numerami 226 (*Bude*) i 225 (*Erbe*). Front pierwszej parceli miał szerokość 7,94 m, długość/głębokość wynosiła 19,39 m, a szerokość tylnej granicy 6,96 m. Druga działka była znacznie większa. Przód parceli miał szerokość 10,91 m, długość/głębokość sięgała aż 30,13 m. Tył rozszerzał się na 2/3 długości/głębokości działki i osiągał szerokość 17,5 m, aby pod koniec ulec zwężeniu przy granicy z posesjami przy Targu Drzewnym i Wielkomłyńskiej³⁵. W latach 1775–1790, patrząc od ul. Wielkomłyńskiej, nieruchomość zabudowana była domem frontowym (kamienicą i budą), a na podwórzu stały stajnia po prawej stronie i budynek przyległy po lewej³⁶.

Po reformie z 1808 r. miasto zostało podzielone na okręgi. Wówczas obie parcele zostały włączone do Okręgu Rządowego. Buda mieszkalna otrzymała adres *Mühlenstraße* 76, a kamienica dziedziczna znajdowała się przy *Holzmarktstraße* 1. Po 1812 r. obie działki połączono za sprawą jednego właściciela nieruchomości³⁷. Nadal jednak używano dwóch adresów. W latach 50. XIX w. cztery pokoje parteru i inne pomieszczenia tego poziomu, jak również sklep i stajnię użytkowała właścicielka nieruchomości wdowa Charlotte Haase. Pierwsze piętro pod nr 1 wynajmowała pani von Podewils, a później pułkownik von Koehler wraz z żoną. Pierwsze i drugie piętro pod nr 76 użytkowała rodzina Geffersów, a następnie kapitan Carl August Staël v. Holstein, który korzystał również ze stajni³⁸. Po kolejnej reformie administracyjnej, która nastąpiła po 1862 r., połączone kamienice otrzymały jedną nazwę i numer – *Holzmarktstraße* 19³⁹.

Na podstawie źródeł archiwalnych udało się ustalić właścicieli obu posesji od 1627 r. (tab. 1). Wśród nich znajdowali się przede wszystkim kupcy, rzeźnicy i rzemieślnicy. W 1665 r. posesorem obu działek był kupiec Michel Netzel (Nözel) (por. Retzow 1936, 34). W miejscu budy zrobił przejazd, który umożliwiał mu wjazd na podwórko

³⁵ APS, AmS, sygn. 1582.

³⁶ APS, AmS, sygn. 2249–2251.

³⁷ Już w 1665 r. jeden właściciel posiadał obie działki, ale nie przeprowadził formalnej komasacji nieruchomości.

³⁸ APS, AmS, sygn. 1353–1355, 1357–1363.

³⁹ APS, AmS, sygn. 1581a, 1582, 1587; Adressbuch 1872, 12.

z ul. Wielkomłyńskiej⁴⁰. W latach 90. XVII w. działki składające się na późniejszą parcelę Targ Drzewny 19 znalazły się ponownie w rękach dwóch właścicieli. Posiadaczem kamienicy był kupiec Christian Schwartz, który w 1692 r. miał na wyposażeniu nieruchomości murowany piec browarniczy (*Schorstein*) i dwa korce (*Scheffel*)⁴¹.

Największą grupę zawodową pośród właścicieli stanowili rzeźnicy, co mogło wynikać ze zlokalizowanych w pobliżu jatek mięsnych (*Scharren*) widocznych na rękopiśmiennym planie Stargardu z lat 1693/1700⁴². W 1812 r. właściciel budy mieszkalnej mistrz rzeźnicki Friedrich Haase nabył sąsiednią działkę z kamienicą od rzeźnika Bauera i w ten sposób stał się właścicielem obu nieruchomości, które były w posiadaniu jego spadkobierców do ok. 1872 r.⁴³

Po śmierci Friedricha Haasa 27 września 1842 r. jego sukcesorem został syn Friedrich Wilhelm (również rzeźnik), który jako właściciel kamienicy przy *Holzmarktstraße* 1 został wymieniony w źródłach po raz pierwszy właśnie w tym roku. Od tego czasu można również ustalić listę lokatorów, niebędących członkami rodziny właściciela, co dla wcześniejszych czasów było niemal niemożliwe, ponieważ nie wymieniano ich w dokumentach. Oprócz Friedricha Wilhelma i jego żony Charlotty, kamienicę zamieszkiwały rodziny Völz i Geffers oraz dwóch czeladników rzeźnickich, dwóch kupców, cztery służące⁴⁴. Głową rodziny Geffersów był Heinrich Friedrich Conrad, który pełnił funkcję skarbnika miejskiego⁴⁵.

Pięć lat później właścicielką kamienicy była Charlotta, wdowa po wcześniejszym właścicielu. Od 1862 r. jako posiadaczcy posesji akta wymieniają spadkobierców małżeństwa, nie podając jednak ich danych personalnych. W tym czasie wzrósł prestiż tego adresu jako miejsca do zamieszkania. Powodem było komunikacyjnie wygodne umiejscowienie parceli, zapewne jej funkcjonalne stowozpelenie oraz znaczna wielkość. Jej lokatorami stali się przedstawiciele zubożałej szlachty, którzy nie mogli utrzymać się w swoich, często zadłużonych majątkach i znajdowali zatrudnienie w służbie cywilnej lub w wojsku (Buchsteiner 1999, 358–359). Od 1850 r. w miejscu tym mieszkała rodzina Friedricha Heinricha Otto von Mellenthina. Prawdopodobnie był on wdowcem, ponieważ w aktach nie podano imienia jego żony, a wymieniono jedynie siedmiu synów. Rodzina przeprowadziła się do Stargardu z Gdańska w 1842 r. Oprócz von Mellenthinów lokatorami wdowy Haase byli rodowici stargardzianie, a także osoby przyjezdne przykładowo z: Przywodzia (*Fürstensee*), Godowa (*Freiheide*) i Ulikowa (*Wulkow*)⁴⁶.

W kolejnych latach, aż do momentu zmiany właściciela, liczba lokatorów znacznie się

zmniejszyła. W materiałach archiwalnych można odnaleźć informacje o jednej lokatorce, która również wywodziła się ze szlachty, była nią pani von Podewils. W latach 1872–1881 właścicielem kamienicy został blacharz i rentier Julius König. W tym czasie jego lokatorami byli wojskowi, nauczyciele, rzemieślnicy i robotnicy. Pośród nich znajdował się m.in. kapitan grenadierów stargardzkich Emil von Blomberg⁴⁷. Od 1882 r. kamienica stała się własnością Louise Frantz, a od 1890 r. kupca Louisa Blumenthala. Ten drugi był jej właścicielem aż do 1921 r., kiedy posiadłość przejął mistrz blacharski Herman Becker, którego syn (?) był ostatnim znanym właścicielem nieruchomości (por. tab. 1).

Na parterze kamienicy funkcjonowały lokale usługowe i handlowe. Wiadomo, że w 1872 r. i później znajdował się tam sklep ze szkłem, porcelaną, wyrobami kamionkowymi, sprzętem gospodarstwa domowego i innymi towarami prowadzony przez szklarza Juliusa Joachimsthala (ryc. 19–22) (*Adressbuch* 1874, 196; 1876, 207; 1881, 224; 1882, 232; 1883, 231; 1884, 231; 1885, 229; 1887, 234; 1888, 231; 1889, 233; 1896, 81). Kolejnym właścicielem tego sklepu został Louis Blumenthal, jak wspomniano, będący równocześnie posesorem kamienicy. Wówczas, oprócz sprzedaży produktów, oferowano wypożyczenie naczyń na ważne uroczystości, ale wyłącznie dla publicznych organizacji, stowarzyszeń czy instytucji (*Adressbuch* 1897, 100; 1898, 51; 1899, 88; 1900, 127; 1901, 105; 1902, 144; 1903, 99; 1904, 80; 1905, 106). 27 października 1903 r. w magazynie towarów L. Blumenthala, położonym na zapleczu kamienicy, doszło do wybuchu gazu (*Adressbuch* 1904, 219).

Od 1907 r. właścicielem sklepu J. Joachimsthala był Wilhelm Schröder (ryc. 17) (*Adressbuch* 1907, 75; 1908, 59; *Unser Pommerland* 1912/13, bs). W 1925 r. prowadzenie interesu przejęła wdowa po nim. Po sąsiedztwie, bliżej skrzyżowania z ul. Wielkomłyńską, funkcjonował od 1879 r. sklep z konfekcją damsko-męską i dziecięcą, a potem tylko męską, należący do kupca Isidora Bosa (ryc. 23), który rok później przejęła wdowa, a dzierżawił Albert Bra(a)tz (ryc. 24–30) (*Adressbuch* 1880, 222; 1881, 203; 1882, 237; 1883, 240; 1884, 239; 1885, 233; 1886, 228; 1887, 230; 1888, 251; 1889, 232; 1890, 236; 1892, 272; 1893, 287; 1894, 283; 1895, 275; 1897, 46; 1898, 39; 1899, 71; 1900, 69; 1901, 47; 1906, 13; 1907, 13; 1908, 149; 1909, 68; 1910, 53; 1911, 16; 1912, 12; 1913, 9; 1914, 9; 1915, 9). Właścicielem tego interesu stał się w 1922 r. Max Rosemann (ryc. 31). W 1937 r. Sara Burchardy, z domu Krebs, prowadziła tutaj sklep pod szyldem „Adolf Burchardy”, w którym oferowała obuwie, kapelusze, czapki i artykuły dla panów. Interes założono w 1928 r. W tym samym czasie Hermann Becker, właściciel kamienicy, prowadził obok sklepu i sprzedawał wyroby

⁴⁰ APS, AKS, sygn. I/4908, 385.

⁴¹ APS, AKS, sygn. I/5240, 307.

⁴² Stabi, sygn. I, S Kart. X: 33955.

⁴³ APS, AmS, sygn. 1587, 1586, 1353–1363.

⁴⁴ APS, AmS, sygn. 1012.

⁴⁵ Heinrich Friedrich Conrad Geffers (ur. 1803) – od 1831 burmistrz w Luckenwalde, a od 1837 w Beeskow. W 1842 i 1848 został powołany na sześcioletnią kadencję jako skarbnik miejski w Stargardzie, por. Schmidt (1851, 12).

⁴⁶ APS, AmS, sygn. 9217.

⁴⁷ Emil Leopold von Blomberg (1840–1904) – kapitan, później major i podpułkownik 9 Regimentu Infanterii, dyrektor administracyjny garnizonu stargardzkiego. Ojciec Wernera Eduarda Fritza von Blomberga (1878–1946), w latach 1933–1938 ministra Reichswehry (od 1935 Reichskriegsministerium), a od 1936 pierwszego feldmarszałka Wehrmachtu, por. Schäfer (2006, 18–20).

szklane, porcelanowe, kamionkowe i luksusowe. Firmę założono w 1935 r. (Handelsregister 1937, 181).

W 1883 r. reklamowała się w tym miejscu restauracja „Felsenkeller” ulokowana w piwnicy (ryc. 32), a prowadzona przez Emila Bendratha (Adressbuch 1883, 248). W 1885 r. swoje usługi oferował mieszkający tutaj blacharz Albert Becker (ryc. 33) (Adressbuch 1885, 255). W inseratach z lat 1891–1894 znajduje się pod tym adresem informacja o interesie związanym z handlem mąką i zbożem prowadzonym pod szyldem „A. Wolff” przez Josepha Wolffa (ryc. 34) (Adressbuch 1891, 271; 1892, 282; 1893, 288; 1894, 291).

Znany z kart pocztowych frontowy dom mieszkalny zajmujący posesję przy Targu Drzewnym 19 został zespolony po 1862 r. z dawną budą położoną przy *Mühlenstraße* 76 i kamienicy dziedzicznej przy *Holzmarktstraße* 1 (ryc. 13–15). Ujednolicono fasadę połączonych budynków. Mimo to dawną odrębność można było zauważyć w ustawieniu domów względem ul. Wielkomłyńskiej. Pierwotna buda była ustawiona kalenicowo, a narożna kamienica szczytowo i nakryta od strony pierzei dachem naczółkowym. W rzucie widoczne było złamanie linii pierzei, świadczące o dawnym podziale. Tak połączony obiekt miał dwa piętra i zapewne użytkowe, przynajmniej częściowo, poddasze. Brak dokumentacji nie pozwala na jednoznaczne potwierdzenie na przełomie XIX i XX w. wejścia od ul. Wielkomłyńskiej. Jednak od tej strony, przy narożniku wzmocnionym szkarpą, znajdowało się zejście do piwnicy chronione drewnianym wiatrolapem, gdzie zapewne funkcjonowała znana z inseratów restauracja „Felsenkeller”. Od strony Targu Drzewnego przylegała do budynku frontowego obszerna oficyna z siedmioosiową elewacją. Piętra wydzielono za pomocą niewielkich gzymsów, a prostokątne okna wykończono profilowanymi obramowaniami. Na połaci dachowej zastosowano doświetlenia w postaci wolicz oczu. W przyziemiu usytuowane były sklepy i wejście do budynku. Część elewacji wraz z narożnikami wyróżniono prostym boniowaniem. Nieco bardziej urozmaiconą była fasada od ul. Wielkomłyńskiej.

Podwórze parceli zostało w ostatniej ćwierci XIX w. powiększone o część tylną sąsiedniej posesji przy ul. Wielkomłyńskiej 35. W 1889 r. zaplecze tworzyło skrzydło (oficyna) połączone z kamienicą frontową (dawną budą), trzy budynki magazynowe i stajnia (ryc. 11–12)⁴⁸.

Parcela Targ Drzewny 20

Posesja zlokalizowana była w południowo-wschodniej części kwartału. Według katastru z 1627 r. działka leżąca w Okręgu Jana zabudowana została budą, która stała przy *Mittelstraße* 2. Ze spisu pochodzącego z 1723 r. wynika, że nieruchomość leżała w Okręgu Jana, w kwartale IX, przy *Mühlenstraße* 224. Front parceli miał szerokość 13,36 m, długość/głębokość wynosiła 12,59 m, a szerokość tylnej granicy 6,77 m⁴⁹. W latach 1775–1790, patrząc od Targu Drzewnego,

nieruchomość zabudowana była domem frontowym (budą), a na podwórzu stał spichlerz⁵⁰.

Po zmianach z 1808 r. parcela została włączona do Okręgu Rządowego. Już jako obiekt pierwszej klasy, a nie buda otrzymała adres *Holtz Markt* 2. Po kolejnej reformie administracyjnej w 2. poł. XIX w. znajdowała się przy *Holzmarktstraße* 20 (tab. 2)⁵¹.

Ze względu na lokalizację nieopodal głównego rynku budynek był własnością wykwalifikowanych rzemieślników, kupców, bankierów, a także lekarzy. Podobnymi profesjami zajmowali się jej lokatorzy. Pierwszym znanym właścicielem był Paul Schwantes. Kolejny, Hans Eckstein, był kucharzem, ale też posesorem sąsiedniej działki pod późniejszym adresem *Holzmarktstraße* 21 i płacił podatek za trzy piwnice⁵².

Interesująca nas działka w latach 1720–ok. 1770 należała do członków gminy francuskiej w Stargardzie i medyków – Jeana Louisa de la Bruyere (Bruguère)⁵³, a później jego syna Friedricha Adriana de la Bruyere (Bruguère) (ryc. 35–37)⁵⁴. Wspomniany już archiwista stargardzkiego Heimatmuseum Carl Lütke w swoim opracowaniu poświęconym dawnym właścicielom nieruchomości zapisał, że posesorem tej posesji był w latach 1720–1760 *Dr. la Bruyère*⁵⁵. Na początku tego okresu parcelę musiał posiadać Jean Louis, który zmarł ok. 1740 r. Friedrich Adrian uiszczał w latach 1755–1770/1775 do Kompanii Ogniowej opłaty za niniejszą działkę, ale w okresie 1765–1770 także za kamienicę i budę na sąsiedniej posesji położonej przy późniejszej *Holzmarktstraße* 19⁵⁶.

Doct. La Bruguere przez kilka lat, począwszy od 1735 r., opłacał podatek od nowego domu przed bramą i wyremontowanej kamienicy położonej w mieście⁵⁷. Wiadomo, że Friedrich Adrian de la Bruyere mieszkał w 1746/1747 w domu stojącym przy ul. Szewskiej (*Schuhstraße*)⁵⁸, ale posiadał jeszcze jedną nieruchomość przy dzisiejszej

⁵⁰ APS, AmS, sygn. 2249–2251.

⁵¹ APS, AmS, sygn. 1581a, 1582, 1587.

⁵² APS, AmS, sygn. 1581a; APS, AKS, sygn. I/4908.

⁵³ Jean Louis de la Bruyere (Bruguère) (ok. 1674–ok. 1740) – lekarz, członek gminy francuskiej w Stargardzie i stargardzkiego Kolegium Sanitarnego (*Collegium Sanitatis*), por. Straubel (2009, 143).

⁵⁴ Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguère) (przed 1710–1770) – doktor medycyny, senator stargardzki w latach 1750–1759, burmistrz ds. porządku od 1759. W 1734 obronił w Halle doktorat pt. *De curatione per similia*. Od 1751 sędzia stargardzkiej kolonii francuskiej, członek loży masonskiej. Zakładał i prowadził w Stargardzie uprawę morwy w związku z hodowlą jedwabników. W 1772 r. jego księgozbiór został wystawiony na publiczną aukcję, por. APS, AmS, sygn. 5184, Catalogus [1772], Schmidt (1851, 3, 6), Straubel (2009, 142–143).

⁵⁵ APS, AmS, sygn. 1581a.

⁵⁶ APS, AmS, sygn. 2246–2248. Zapisy w katastrach Kompanii Ogniowej pokazują, że składki nie zawsze były płacone przez właścicieli, ale przez sąsiadów lub inne osoby.

⁵⁷ W świetle zapisu nie wiadomo, o którego de la Bruyera chodzi, por. APS, AmS, sygn. 9783.

⁵⁸ Określono go w dokumencie jako *Dr. La Bruguier 1 Hauß* i oznaczony był wówczas numerem 503. Przed 1945 r. to adres przy ul. Szewskiej: *Schuhstraße* 48, por. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (dalej: GStA), sygn. I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 1 Bd. 4.

ul. Płatnerzy⁵⁹. W 1749 r. miał już trzy domy⁶⁰, ale w 1751 r. został właścicielem ponownie dwóch⁶¹. W latach 1757/1758–1771/1772 był posesorem wspomnianej działki przy dzisiejszej ul. Płatnerzy, gdzie po jego śmierci właścicielką w latach 1772/1773–1782/1783 była wdowa po nim, Benigna, z domu Molinié⁶², która żyła jeszcze w 1797 r.⁶³ Dysponowała ona w latach 1775–1790 także zabudowaniami położonymi przed Bramą Świętojańską, które związane były z hodowlą jedwabników⁶⁴. Na podstawie zachowanych dokumentów można się domyślać, że Friedrich Adrian de la Bruyere nie zamieszkiwał działki przy Targu Drzewnym 20, ale był jej właścicielem.

Następnym posesjonatem był poborca Johann Danhardt⁶⁵, a po nim kolejni, np. bankier Itzig Salomon, zapisywany również jako Itzig Coerliner⁶⁶, czy niejacy Poleske (siekacz) i Degosang (krawiec)⁶⁷. W XIX w. wśród posiadaczy, wówczas już kamienicy dziedzicznej, byli głównie bankierzy i kupcy, tacy jak nieznanymi z imienia – Meyer, a po nim Moses Levin i znowu bankier Meyer⁶⁸. Z zachowanych dokumentów wynika, że w latach 1856–ok. 1872 jej posiadaczami byli kolejno: szewc Dahlke i blacharz König⁶⁹. Począwszy od 1876 r. kamienica należała do kupca Moritza Marcuse, a od nowego wieku do wdowy po nim, Rosalin, z domu Hanff. Kolejnym właścicielem (od 1925 r.) był Max Adler, wcześniej sprzedawca pasmanteryjny i konfekcyjny w sklepie prowadzonym przez wdowę po M. Marcuse. W czasie, kiedy M. Adler pozostawał posesorem kamienicy, była ona w całości zamieszkała przez jego rodzinę. Ostatnim znanym posiadaczem parceli był Wilhelm Dombois, również kupiec, który został wymieniony w dokumentach w 1941 r. (Majewski 2007, bs). Lokatorzy dziedzicznej wówczas kamienicy znani są od 1846 r. Nie byli oni tak liczni, jak w przypadku domu numer 19. Charakterystyczne dla tego miejsca zamieszkania jest to, że mieszkańcy byli na ogół albo pracownikami, albo

prowadzącymi znajdujące się na parterze lokale usługowe (por. tab. 2).

W tej kamienicy również funkcjonowały dwa lokale usługowe. Od 1876 r. znajdował się tam sklep ze złotymi i srebrnymi zegarkami prowadzony przez Carla Straussa (ryc. 38–39) (Adressbuch 1876, 178; 1882, 226; 1883, 222; 1884, 244; 1885, 236; 1886, 239; 1887, 233; 1888, 238; 1889, 249; 1890, 235; 1891, 261; 1892, 256; 1893, 258; 1895, 272; 1896, 61; 1897, 102; 1898, 80; 1899, 118; 1900, 130). W 1882 r. został zastąpiony sklepem pasmanteryjnym, sprzedającym także akcesoria dla lalek, który należał do lokatorów kamienicy Martina i Sally Marcusów (ryc. 40–41) (Adressbuch 1882, 241; 1883, 232; 1884, 241; 1885, 234; 1886, 232; 1887, 232; 1888, 230; 1889, 234; 1890, 249; 1891, 247; 1892, 260; 1893, 260; 1894, 258; 1895, 267; 1896, 68; 1897, 94; 1898, 51; 1899, 113; 1900, 131; 1901, 100). W kolejnych latach sklep funkcjonował pod szyldem ich następców, którego właścicielem był Max Adler (Adressbuch 1907, 100; 1908, 101). Od 1909 r. prowadził interes pod własnym nazwiskiem i sprzedawał tam frany, dywany, koldry oraz wyroby pasmanteryjne i galanteryjne (ryc. 42) (Adressbuch 1909, 95; 1910, 71; 1911, 111; 1912, 80).

W poł. XIX w. kamienica zamieszkała była tylko przez właściciela z rodziną, bankiera Meyera. Zapewne chęć wynajmu części domu spowodowała przebudowę wnętrza parteru i piętra w 1853 r. Murarz Wischer na zlecenie posesjonata wystąpił do policji budowlanej z wnioskiem o wydanie zgody na modernizację dachu w celach zaadaptowania poddasza na cele mieszkalne przez wzniesienie szczytu od strony ulicy oraz przebudowę znajdującej się w podwórku stajni. W tym samym roku właściciel wystąpił o kolejne pozwolenia na budowę schodów łączących się z piętrem oraz modernizację systemów kominowych (ryc. 10). Dzięki niej wiadomo, że budynek był budowlą dwutraktową ustawioną do ulicy kalenicowo, a jego ściany obwodowe były murowane. Sień usytuowana została centralnie, a od ulicy prowadził do niej rozglifiony portal. Po obu stronach sieni znajdowały się drzwi prowadzące do pokoi oraz jednobiegowe schody, za którymi umieszczono drzwi do jeszcze jednego pokoju. Pod schodami znajdowało się przejście do kuchni oraz spiżarnia. Z kuchni przechodziło się do frontowego, a jednocześnie największego pokoju na parterze. Idąc w głąb sieni, wychodziło się na podwórze, gdzie znajdował się przyległy budynek gospodarczy (spichlerz?). Na piętrze były dwa frontowe pokoje, a za nimi kuchnia i kolejny pokój. Na zapleczu zaś istniało przejście na piętro ryglowej przybudówki (Majewski 2007, bs)⁷⁰. Po prawej stronie głównego wejścia, od ulicy, istniał w poł. XIX w. drewniany wiatrołap o wymiarach ok. 1,4×1,2 m osłaniający wejście do piwnicy (ryc. 9)⁷¹. Po pracach budowlanych ukończonych w tym samym roku bankier Meyer zajmował już tylko pomieszczenia parteru, a radny miejski i sekretarz ziemstwa Johann Carl

⁵⁹ Nieruchomość przy ul. Płatnerzy, która nazywana była wtedy ul. Żydowska: *Judenstraße* lub *Gegenstraße* i miała oznaczenie 56. Zapisano ją w dokumencie jako *H. Dr. la Bruquiere 2te Haus*. Adres ten to późniejsza ul. Strzelców: *Jägerstraße* 13. W 1730 r. działka była chyba jeszcze w rękach Jeana Louisa de la Bruyere. Jednak w 1740 r. kamienica i buda pod tym adresem musiały być już własnością syna, Friedricha Adriana, por. GStA, sygn. I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 1 Bd. 4; APS, AmS, 1581a.

⁶⁰ GStA, sygn. I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 1 Bd. 4. Może chodzi o dom przy *Holzmarktstraße*.

⁶¹ GStA, sygn. I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 1 Bd. 5.

⁶² APS, AmS, sygn. 2300.

⁶³ GStA, sygn. I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 30.

⁶⁴ APS, AmS, sygn. 2249, k. 110; sygn. 2250, k. 110; sygn. 2251, k. 101; sygn. 5324.

⁶⁵ Johann Danhardt (zm. 1803) – od 1762 poborca przy kasie kameralnej w Stargardzie, por. Schmidt 1851, 8.

⁶⁶ Prawdopodobnie pochodził z Karlina (niem. *Körlin an der Persante*).

⁶⁷ APS, AmS, sygn. 1581a, 1582.

⁶⁸ APS, AmS, sygn. 1012, 1353–1357, 1581a, 1586, 1687, 9217, 9231.

⁶⁹ APS, AmS, sygn. 1358–1363.

⁷⁰ APS, AmS, sygn. 665.

⁷¹ APS, AmS, sygn. 6590.

Schröder (Schroeder) mieszkał na piętrze⁷². Kolejny właściciel, szewc Dahlke, użytkował wyłącznie dwa pokoje z kuchnią, korzystając z lokum na warsztat, a jego lokatorzy wynajmowali początkowo całe pierwsze piętro, później po dwa pokoje z kuchnią i miejsca na prowadzenie sklepów⁷³.

Na podstawie pocztówek z początku XX w. znany jest wygląd elewacji frontowej domu (ryc. 13–14, 16, 18). Większość parteru zajmował sklep, który miał duże, szklane witryny z markizą. Szyld w rzeźbiarsko opracowanym obramieniu zamontowano centralnie nad wejściem. Prawdopodobnie po lewej stronie znajdowało się wejście do wnętrza kamienicy. Dom o pięcioosiowej fasadzie, z centralnie wyznaczonym ryzalitem, ograniczony został pilastrami i szczytem poddasza. Pośrodku pierwszego piętra usytuowano trójpoziomowe, dziewięciodziałowe okno, które udekorowano tynkowym obramieniem i ostrołukowym, trójlistnym gzymsem wspartym na konsolkach ozdobionych ornamentyką roślinną. Pole pomiędzy oknem a gzymsem pokryto potrójną dekoracją floralną. Szczyt zwieńczono sterczynami. Na prostopadłościennych cokolikach zostały zamontowane pękate tralki. Otwór okienny przeparty we wnętrzu szczytu zwieńczono formą nawiązującą do wimpergi z łukiem w osi grzbiet. Pole pomiędzy oknem a wimpergą pokryto tynkową dekoracją. Na bokach szczytu, na gzymsie z fryzmem kostkowym, ustawiono pełną atykę zasłaniającą część połaci dachu ustawionej kalenicowo do ulicy. Jej ściankę pokryto neogotyckimi, maswerkowymi arkadkami. Na jej przeciwległych końcach zakomponowano pojedyncze pinakle (Majewski 2007, bs).

Parcela Targ Drzewny 21

W 1627 r. działka leżąca w Okręgu Jana zabudowana była budą, którą wzniesiono przy *Mittelstraße* 3. W 1723 r. posesja leżała w Okręgu Jana, w kwartale IX, przy *Mittelstraße/Holzmarckt* 223. Front parceli miał szerokość 9,97 m, długość/głębokość wynosiła 32,01 m, a szerokość tylnej granicy 10,05 m⁷⁴. W latach 1775–1790, patrząc od Targu Drzewnego, nieruchomość zabudowana była domem frontowym (budą), a na podwórzu stały trzy stajnie ustawione w podkowie⁷⁵. Po 1808 r. działka została włączona do Okręgu Rządowego. Już jako obiekt pierwszej klasy zlokalizowana była przy *Holzmarckt* 3. Po kolejnej reformie administracyjnej w 2. poł. XIX w. otrzymała adres *Holzmarktstraße* 21 (tab. 3)⁷⁶.

Pierwszym znanym właścicielem był Friedrich Gordan (Jordan) i nic nie wiadomo o jego zajęciu. Jednak biorąc pod uwagę lokalizację budynku mieszkalnego względem Rynku oraz profesje mieszkańców sąsiednich kamienic, można przypuszczać, że byli to głównie rzemieślnicy i kupcy.

W 1665 r. kuśnierz Hans Eckstein był również posiadaczem sąsiedniej działki pod późniejszym adresem *Holzmarktstraße* 20 i płacił podatek za trzy piwnice⁷⁷. W 1693 r. właścicielką budy była wdowa po Samuelu Krügerze, która miała na wyposażeniu nieruchomości murowany piec browarniczy (*Schorstein*), 1 korzec (*Scheffel*), 1 garniec (*Metze*) i połowę ćwierci (*halb Viertel*), które były poddane legalizacji (*besigelt*). Dom zamieszkiwała też rodzina Brautigam: pani, dziecko, panna i dziewczynka⁷⁸.

W latach 1696–1700 właścicielem kamienicy był Christoph (Christian) Schaffmann. Kolejny posiadacz tej parceli został wymieniony w 1710 r. i był nim kupiec materialista Joachim Friedrich Schöne (Schön), a od 1755 r. przejęli ją jego spadkobiercy. Natomiast w latach 1789–1821 weszła w posiadanie kupca Christiana Wilhelma Gehrcke. Wówczas domostwo było zamieszkałe jedynie przez najbliższą rodzinę właściciela. Podobna sytuacja utrzymywała się jeszcze w początkach 2. poł. XIX w., kiedy działka należała do kupca Friedricha Augusta Kocha, którego córka Marie dysponowała tą parcelą do 1928 r. Na początku 1851 r. i ponownie w latach 1853–1854 Kochowie byli jedynymi lokatorami domu. Tu też senior rodu prowadził sklep. Przez kolejne dwa lata wynajmował jedynie dwa pokoje z kuchnią. Kiedy własność przejęła jego żona Franziska przeniosła się ona na ostatnie piętro, a pozostałe pomieszczenia wynajmowała. W latach 1857–1886 wśród mieszkańców pojawili się oficerowie: podporucznicy von Petersdorff, von Stein, Rahdes, Seelman, Kleinhamel, von Brandt, von Brauchitsch, von Marwitz, Herr, Müller, a także kapitan Hennig. Żołnierze do momentu wybudowania koszar wynajmowali kwatery w mieście⁷⁹. Następnie wraz z budową obiektów dedykowanych powstawały nowe dzielnice z zabudową mieszkaniową dla poszczególnym grup zawodowych (np. kolejarzy i żołnierzy).

W 1872 i 1883 r. mieszało tu dwóch nauczycieli gimnazjalnych: Herrmann Ziemer i Richard Richter⁸⁰. Jak wspomniano, spadkobierczynią majątku małżeństwa Kochów była córka Marie,

⁷⁷ APS, AmS, sygn. 1581a; APS, AKS, sygn. I/4908.

⁷⁸ APS, AKS, sygn. I/5240, k. 308.

⁷⁹ Stargardzkie koszary zostały oddane do użytku w 1884 r., por. Zuck (1900, 20).

⁸⁰ Herrmann Ziemer (1845–1910) – nauczyciel pomocniczy przedmiotów ścisłych, później nauczyciel mianowany, starszy nauczyciel i profesor. Po studiach otrzymał stopień doktora filozofii, a w 1870 zdał egzamin *pro facultate docendi*. W tym samym roku zatrudniony w Królewskim Gimnazjum Gröninga w Stargardzie. Od 1872 zawiadywał również biblioteką uczniowską w tej szkole. Od 1873 w Gimnazjum Katedralnym w Kołobrzegu, por. Lütke (1931, 32).

Richard Richter (1856–1920) – nauczyciel pomocniczy przedmiotów ścisłych, później nauczyciel mianowany, starszy nauczyciel i profesor. Po studiach w Berlinie i Greifswaldzie otrzymał w 1881 stopień doktora filozofii, a w 1882 zdał egzamin *pro facultate docendi*. W latach 1882–1883 zatrudniony na próbę w Królewskim Gimnazjum Gröninga w Stargardzie, później na rok w gimnazjum w Drawsku. Od 1884 ponownie w Stargardzie. W 1906 dyrektor gimnazjum w Pyrzycach. W tym samym roku wrócił do stargardzkiego gimnazjum. W 1917 przeszedł na emeryturę, por. Lütke (1931, 43–44).

⁷² Johann Carl Schröder – w latach 1833–1843 sekretarz ziemstwa w Stargardzie. Od 1844 radny miejski. Odznaczony za zasługi dla miasta przez króla Prus Orderem Orła Czerwonego, por. Schmidt (1851, 14–16).

⁷³ APS, AmS, sygn. 1353–1363, 1587, 1586.

⁷⁴ APS, AmS, sygn. 1582.

⁷⁵ APS, AmS, sygn. 2249–2251.

⁷⁶ APS, AmS, sygn. 1581a, 1582, 1587.

nauczycielka edukacji elementarnej⁸¹. W tym czasie wśród lokatorów jeszcze liczniej pojawili się pedagodzy stargardzkie szkół, co mogło być związane z zawodem wykonywanym przez Marie Koch. W latach 1884–1886 lokatorem był Albert Mührer, nauczyciel przedmiotów ścisłych⁸². Chwilę później Wilhelm Pagel, Adolf Tamß i nauczyciel Johannes Lindenau⁸³. Od 1888 do 1900 r. mieszkanie w kamienicy wynajmował Paul Venzke, nauczyciel gimnazjalny⁸⁴. Oprócz nich pomieszkiwali tam drobni przedsiębiorcy: szewcy, zegarmistrz, dekarz, wytwórca koszy, fryzjer, tokarz, wytwórca parasoli i rękawiczek. Po śmierci Marie Koch kamienicę w 1929 r. przejął wcześniejszy lokator, rewident Conrad Falck, który był ostatnim znanym właścicielem przed 1945 r. (tab. 3).

Z ogłoszeń reklamowych zamieszczonych w książkach adresowych wiadomo, że w 1876 pracował tutaj Ernst Thimm, który oferował swoje produkty – buty różnego fasonu i wielkości (ryc. 43) (Adressbuch 1876, 195). Od 1878 r. działał tam zakład i sklep prowadzony przez zegarmistrza Louisa Müllera (ryc. 44–45) (Adressbuch 1878, 232; 1881, 210; 1882, 222; 1883, 230). Kolejnym lokalem funkcjonującym w tej kamienicy był zakład

tokarski Carla Adama, oferujący wyroby z drewna i poroża, gdzie można było nabyć m.in. przybory bilardowe, etażerki (ryc. 46) (Adressbuch 1887, 257; 1890, 241). Od 1897 r. istniał tam interes Otona Kattnera (ryc. 47), sprzedającego i wytwarzającego różnego rodzaju rękawiczki i krawaty oraz sklep produkujący i reperujący parasole (przeciwdeszczowe, przeciwsłoneczne) Gustava Lemkego (ryc. 48–49) (Adressbuch 1897, 65, 106; 1898, 110; 1899, 113, 147; 1900, 126, 137; 1901, 112, 138; 1902, 86). Od 1913 r. na parterze kamienicy otworzył zakład zegarmistrz i optyk August Weitenhagen (ryc. 50) (Adressbuch 1913, 65; 1914, 53; 1915, 42). W latach 1930–1932 znajdował się tutaj Bank für Handel und Grundbesitz, a w 1937 r. ówczesny właściciel kamienicy prowadził delikatesy i stoisko z książkami.

Dzięki znanym pocztówkom z początku XX w. (ryc. 13–14, 16) wiadomo, że była to kamienica dwupiętrowa, szczytem usytuowana do ulicy i przykryta wysokim dachem z naczółkiem. Na parterze znajdowały się dwa lokale usługowe. Otwory okienne w kształcie prostokąta miały dekoracje w postaci gzymsowych nadokienników, których wystrój pozostaje nieznany. Na planie ukazującym fronty kamienic w tej części miasta z ok. 1850 r. widoczne jest po lewej stronie od osi budynku wejście do piwnicy, od strony ulicy, przez drewnianą przybudówkę o wymiarach ok. 1,8×1,4 m⁸⁵ (Majewski 2007, bs).

Zakończenie

Najwięcej informacji o zabudowie oraz właścicielach i lokatorach dawnych parcel przy Targu Drzewnym 19, 20, 21 dostarczają materiały historyczne powstałe po pożarze miasta w 1635 r. Jednak dopiero dzięki dziewiętnastowiecznym spisom oraz publikowanym co roku książkom adresowym można bardziej szczegółowo przyrzeć się strukturze zawodowej mieszkańców tych trzech kamienic do czasów II wojny światowej. Dla tego okresu niezwykle charakterystyczne jest to, że właściciele zmieniali się niezwykle rzadko, ale rotacja wśród lokatorów, głównie drobnych przedsiębiorców, była bardzo duża⁸⁶.

Jak wynika z dostępnych danych, właścicielami omawianych parceli byli głównie kupcy i rzemieślnicy. Wyjątek stanowiła parcela przy Targu Drzewnym 21, która należała do Marii Koch, będącej nauczycielką w miejscowej szkole dla dziewcząt. W gronie najemców kamienic przy dawnym Targu Drzewnym 19, 20, 21 większa część to drobni przedsiębiorcy należący w tym czasie do klasy średniej, często prowadzący swoje zakłady usługowe, których było stać na najem mieszkań w centrum miasta. Wśród lokatorów praktycznie w ogóle nie ma robotników, ponieważ należeli do ludzi najmniej zarabiających i najzwyczajniej nie było im stać na wynajem w tej części miasta. Jak widać z przytoczonych wyżej danych, posesory (głównie kupcy) starali się udostępnić jak największą liczbę

⁸¹ Marie Franziska Charlotte Wilhelmine Koch (1841–1928) – nauczycielka elementarna. W 1859 zdała egzamin nauczycielski w Szczecinie. W latach 1861–1870 zatrudniona w Mieszczańskiej Szkole dla Dziewcząt, a w latach 1870–1896 w Wyższej Szkole dla Dziewcząt w Stargardzie, por. Prechel (1937, 73).

⁸² Albert Carl Emil Mührer (ur. 1856) – nauczyciel pomocniczy przedmiotów ścisłych. Studiował architekturę w Stuttgarcie i Berlinie oraz matematykę i historię naturalną w Greifswaldzie. W 1881 zdał egzamin *pro facultate docendi*. W latach 1881–1883 nauczyciel domowy i zatrudniony na próbę w Królewskim Pedagogium w Putbus. Ok. 1886 przeniósł się z Królewskiego Gimnazjum Wilhelma w Szczecinie na stanowisko nauczyciela mianowanego do Miejskiego Gimnazjum Realnego w Stargardzie, por. APS, AmS, sygn. 7274, Amts-Blatt (1886, 90).

⁸³ Herrmann Wilhelm Julius Pagel (1860–1904) – nauczyciel elementarny. W 1880 zdał egzamin nauczycielski w Pyrzycach. W tym samym roku został nauczycielem wiejskim w Gogolewie. W 1881 przeniósł się do Mieszczańskiej Szkoły dla Chłopców w Stargardzie, por. APS, AmS, sygn. 7301.

Adolf Tamß (ur. 1859) – nauczyciel pomocniczy. W 1883 zdał w Greifswaldzie egzamin *pro facultate docendi*. W roku szkolnym 1884/1885 odbył staż w Gimnazjum Realnym w Stralsundzie, por. APS, AmS, sygn. 7362.

Johannes Lindenau – nauczyciel pomocniczy przedmiotów ścisłych i nauczyciel gimnastyki. W roku szkolnym 1892/1893 zatrudniony w Miejskim Gimnazjum Realnym w Stargardzie, skąd zimą przeniósł się do Ośrodka Kształcenia Nauczycieli Gimnastyki w Berlinie, por. APS, AmS, sygn. 7254, Rohleder (1893, 13).

⁸⁴ Paul Venzke (1859–1920) – nauczyciel mianowany, później profesor. Studiował w Greifswaldzie i Halle filologię klasyczną. W 1882 zdał egzamin *pro facultate docendi*. W latach 1882–1883 zatrudniony na próbę w Królewskim Gimnazjum Fundacji Mariackiej w Szczecinie. Od 1884 nauczyciel, a później profesor w Królewskim Gimnazjum Gröninga w Stargardzie. Kierował w latach 1888–1905 biblioteką uczniowską, a w latach 1904–1919 biblioteką gimnazjalną. Podróżował studyjnie do Włoch (1899 i 1911) i Grecji (1899). W 1901 odbył we Włoszech kurs z dokumentacji archeologicznej. W 1910 wydał katalog inkunabułów i wczesnych druków (do 1525) ze zbiorów biblioteki Królewskiego Gimnazjum Gröninga w Stargardzie. W 1919 przeszedł na emeryturę, por. Lütke (1931, 45–46), Spandowski, Michalska (2021, 35–36).

⁸⁵ APS, AmS, sygn. 6590.

⁸⁶ Więcej o przyczynach rotacji mieszkańców kamienic i rynku najmu w okresie Cesarstwa Niemieckiego, por. Łuczak (2004, 29–30, 60), Łukasiewicz (2016, 58–60).

mieszkań, zapewne w celu uzyskania jak największych dochodów z najmu. Szczególnie widoczne jest to w przypadku kamienicy pod numerem 20, gdzie właściciel specjalnie ją przebudował, aby mieć pomieszczenia pod wynajem.

Warto podkreślić również fakt, że posesjonaci omawianych zabudowań wykorzystywali je nie tylko jako miejsce zamieszkania, lecz także jako warsztat pracy. Ówczesni rzemieślnicy byli jednocześnie handlarzami, dlatego w każdym zakładzie znajdowało się miejsce sprzedaży, w którym można było nabyć produkowane przez nich towary. Przyglądając się profesjom lokatorów dziewiętnastowiecznych już kamienic, można stwierdzić, że dominowali wśród nich prowadzący lub zatrudnieni w funkcjonujących na parterze lokalach użytkowych oraz pracownicy umysłowi i wojskowi. W centrum Stargardu, podobnie jak w innych niemieckich miastach, w pobliżu Rynku funkcjonowały instytucje publiczne, banki, domy towarowe, hotele, redakcje gazet, wydawnictwa, restauracje, sklepy, teatry, towarzystwa ubezpieczeniowe, w których większość lokatorów tych kamienic znajdowała zatrudnienie, co potwierdzają informacje zawarte w miejskich książkach adresowych. W XIX w. w okresie prosperity wysoki był popyt na odzież, elementy wyposażenia wnętrz (głównie oświetlenie) czy środki higieniczne (Łuczak 2004, 68; Łukasiewicz 2016, 77). Jak udało się ustalić, miało to również odzwierciedlenie w działalności prowadzonej przez właścicieli lokali zlokalizowanych w omawianych kamienicach. Pośród funkcjonujących tam zakładów usługowych znajdowały się: sklepy ze szkłem, porcelaną, sprzętem gospodarstwa domowego i towarami luksusowymi, konfekcją męską. Przez krótki czas oferowano też usługi bankowe. Wszystko to pozwala na wyciągnięcie wniosku, że działki mieszczące się przy Targu Drzewnym 19, 20, 21 od czasów lokacji miasta należały początkowo do mieszczan, wśród których dominowali rzemieślnicy i kupcy. Z biegiem czasu i wraz z rozwojem gospodarki kapitalistycznej ta druga grupa była dominująca, co zapewne wynikało z położenia działek względem Rynku.

Na przestrzeni lat zmieniła się struktura przestrzenna i społeczna omawianych działek. Modernizacjom uległy także znajdujące się tam zabudowania, co było zgodne z aktualnymi trendami funkcjonalno-użytkowymi i estetycznymi. Ewolucji podlegały również lokale, w których prowadzone interesy odpowiadały aktualnym potrzebom społeczeństwa. Historia tych budynków i ich mieszkańców kończy się wraz z późną zimą 1945 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz.*
I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 1 Bd. 4.
I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 1 Bd. 5.
I. HA Rep. 122 Französisches Koloniedepartment 27, Stargard Nr. 30.

Berlin, Staatsbibliothek, Kartenabteilung, sygn. 1, S Kart X 33955-33958, 1, 2° Kart X 15804-28,3; 1, S Kart X 33960/1.

Marburg, Herder-Institut, Kartensammlung, sygn. K 9 VIII S 6.

Marburg, Herder-Institut, sygn. 57737-57747, 57752-57754.

Stargard, Muzeum Archeologiczno-Historyczne, nr inw. MS/H/459, MS/S/1161, MS/H/1572, MS/H/2283, MS/H/3114.

Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie.

Akta miasta Stargard, sygn. 665, 850, 1012, 1049, 1092, 1353-1363, 1581a, 1582, 1586-1587, 1591, 2246-2251, 2300, 2302, 5184, 5324, 5933, 5954-5955, 6590, 7254, 7274, 7301, 7362, 9217, 9231, 9783.

Archiwum Ksiąząt Szczecińskich, sygn. I/4908, I/5240.

Urząd Katastralny w Stargardzie, sygn. 288/35, 1070.

Spuścizna Martina Wehrmanna, sygn. 96.

Źródła drukowane

Adressbuch. 1872. Möhnert [C.] (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pom. auf das Jahr 1872*, 4. Stargard.

Adressbuch. 1874. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pom. auf das Jahr 1874*, 5. Stargard.

Adressbuch 1876. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1876*, 8. Stargard.

Adressbuch. 1878. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1878*, 10. Stargard.

Adressbuch. 1879. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1879*, 11. Stargard.

Adressbuch. 1880. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1880*, 12. Stargard.

Adressbuch. 1881. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1881*, 13. Stargard.

Adressbuch. 1882. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1882*, 14. Stargard.

Adressbuch. 1883. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1883*, 15. Stargard.

Adressbuch. 1884. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1884*, 16. Stargard.

Adressbuch. 1885. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1885*, 17. Stargard.

- Adressbuch. 1886. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1886*, 18. Stargard.
- Adressbuch. 1887. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1887*, 19. Stargard.
- Adressbuch. 1888. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1888*, 20. Stargard.
- Adressbuch. 1889. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1889*, 21. Stargard.
- Adressbuch. 1890. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1890*, 22. Stargard.
- Adressbuch. 1891. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1891*, 23. Stargard.
- Adressbuch. 1892. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1892*, 24. Stargard.
- Adressbuch. 1893. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm. auf das Jahr 1893*, 25. Stargard.
- Adressbuch. 1894. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1894*, 26. Stargard.
- Adressbuch. 1895. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1895*, 27. Stargard.
- Adressbuch. 1896. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm.*, 28. Stargard.
- Adressbuch. 1897. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm.*, 29. Stargard.
- Adressbuch. 1898. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm.*, 30. Stargard.
- Adressbuch. 1899. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm.*, 31. Stargard.
- Adressbuch. 1900. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1900*, 32. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1901. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1901*, 33. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1902. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1902*, 34. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1903. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1903*, 35. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1904. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1904*, 36. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1905. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1905*, 37. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1906. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1906*, 38. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1907. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1907*, 39. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1908. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1908*, 40. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1909. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1909*, 41. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1910. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1910*, 42. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1911. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1911*, 43. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1912. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1912*, 44. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1913. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1913*, 45. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1914. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1914*, 46. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1915. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1915*, 47. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1916. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1916*, 48. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1917. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1917*, 49. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1918. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1918*, 50. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1920. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1920*, 51. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. 1921. *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1921*, 52. Stargard i. Pomm.
- Adressbuch. [1922]. *Stargarder Adreßbuch 1922*, 53. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1925]. *Stargarder Adreßbuch 1925*, 54. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1926]. *Stargarder Adreßbuch 1926*, 55. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1929]. *Stargarder Adreßbuch 1929*, 56. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1930]. *Stargarder Adreßbuch 1930*, 57. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1932]. *Stargarder Adreßbuch 1932*, 58. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1935]. *Stargarder Adreßbuch 1935*, 61. Stargard i. Pom.
- Adressbuch. [1937]. *Stargarder Adreßbuch 1937*, 62. Stargard i. Pom.
- Amts-Blatt. 1886. *Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Stettin*, 76. Stettin.
- Catalogus [1772]. *Catalogus varii generis librorum dm. F. A. de la Bruyere quondam medicinae doctor. et iudicii gallis. judic. Stargard. Stargardia.*
- Handelsregister. 1937. *Handelsregister für West- und Mittelpommern (Regierungsbezirk Stettin). Ausgabe 1937.* Stettin.
- Heyden H. (oprac.) 1961. *Protokolle der pommerischen Kirchenvisitationen. 1. 1535–1539.* Köln.
- Retzow U. 1936. *Begräbnisse der St.-Marien-Gemeinde zu Stargard (Pomm.) 1658 bis 1677.* Der

deutsche Roland. *Mitteilungsblatt des Deutschen Rolands, Verein für deutsch-völkische Sippenkunde zu Berlin e. V.*, 24, 21–25, 34–37, 49–50.

Materiały niepublikowane

Majewski M. 2007. *Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – (Władysława Łokietka) – Grodzka. Studium historyczne*. Stargard (msp w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).

Literatura

Bajer P. 2015. Z historii ksiąg gruntowych (Grundbücher). *Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały* 2 (17), 65–109.

Berghaus H. 1868. *Landbuch des Herzogthums Pommern und Fürstenthums Rügen* 2. Th. 4 Bd. Anklam.

Boehmer F. 1903. *Geschichte der Stadt Stargard i. Pomm.* 1. Bd.: Geschichte der Stadt im Mittelalter. Stargard i. Pomm.

Buchsteiner I. 1999. Pommerscher Adel im Wandel des 19. Jahrhunderts. *Geschichte und Gesellschaft* 25/3, 343–374.

Dworaczyk M. 2019. *Ślady osadnictwa*. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5.1. Badania kwartału IX – najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 167–185.

Grulkowski M. 2018. W cieniu klasztoru dominikanów. Dzieje terenu objętego badaniami archeologicznymi. W: J. Dąbal (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*. Gdańsk, 35–54.

Gut A. 2019. Pożar Stargardu 7 października 1635 r. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia – pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 43–48.

Janowski A. 2019. Cmentarzysko. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5.1. Badania kwartału IX – najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 199–205.

Lütke C. 1931. Die Lehrer seit 1831. W: *Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen und Gröningschen Gymnasiums Stargard i. Pom. am 12. März 1931*. Stargard Pom., 5–80.

Łuczak C. 2004. *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*. T. 1: *Druga Rzesza i Republika Weimarska*. Poznań.

Łukasiewicz D. 2016. „Bzik na punkcie mieszkań”, czyli mieszkanie i jego otoczenie w Prusach w latach 1871–1918. *Przegląd Zachodniopomorski* 31(60)/4, 55–104.

Majewski M. 2016. Osada podgrodowa. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2.1. Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 101–103.

Majewski M. 2019. Pożar miasta w świetle źródeł archeologicznych. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia – pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 49–57.

Mikuła R. 2019. Osadnictwo społeczności łużyckich pól popielnicowych. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5.1. Badania kwartału IX – najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 53–163.

Ogiewa-Sejnota M. 2021. Powrót do przeszłości, czyli krótka historia początków stargardzkiego muzealnictwa. W: E. Barylewska-Szymańska (red.), *Teraźniejszość przeszłości. Muzealnictwo i historiografia w Gdańsku i na Pomorzu do roku 1945*. Gdańsk, 270–290.

Prechel D. 1937. *Geschichte der Königin Luise-Schule Oberschule für Mädchen zu Stargard i. Pom. 1837–1937. Festschrift zur Hundertfeier ihres Bestehens*. Stargard i. Pom.

Rohleder [J.H.]. 1893. *Chronik der Schule*. W: *Programm der städtischen Realprogymnasiums zu Stargard in Pomm.* Stargard, 13–15.

Schäfer K.A. 2006. *Werner von Blomberg – Hitlers erster Feldmarschall. Eine Biographie*. Paderborn–München–Wien–Zürich.

Schmidt E.G.C. 1851. *Des Archidiaconus Jodocus Andreas Hildebrandt Verzeichniß der Hirten nach Gottes Herzen zufolge einer testamentlichen Bestimmung verstorbenen Schulraths und Direktors Falbe bis auf die Jetztzeit fortgesetzt*. Stargard in Pommern.

Spandowski M., Michalska A. 2021. *Bibliotheca rediviva. XVI-wieczne druki z dawnych bibliotek Stargardu*. Szczecin.

Straubel R. 2009. *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15* T. 1. Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 85. München.

Stuch J. 2001. Rozwój przestrzenny Stargardu w XIX wieku. *Stargardia* 1, 87–105.

Suski P. 2008. Spory wokół gerady i hergewetu w polskim miejskim prawie spadkowym w XVI w. W: M. Mikuła (red.), *Prawo blisko człowieka. Z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego. Materiały konferencji zorganizowanej przez Sekcję Historii Państwa i Prawa Towarzystwa Biblioteki Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 7–8 marca 2007*. Kraków, 165–175.

Unser Pommerland 1912/13. *Unser Pommerland* 10, 1912/13.

Zuck O. 1900. *Führer durch Stargard in Pommern*. Stargard in Pommern.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

dr Monika Ogiewa-Sejnota
Dział Historii
i Badań nad Społecznością Lokalną
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.ogiewa-sejnota@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Grundstücke, Raum und Bewohner

Das historische Quartier IX. wurde bereits in der zweiten Hälfte des 13. Jh. angelegt, was mit der Verleihung der Stadtrechte zusammenhing. Es befand sich im Zentrum von Stargard und war vor dem Krieg durch folgende Straßen abgegrenzt: Holzmarkt-, Rade-, Johannis- und Große Mühlenstraße. In dem Artikel werden die Geschichte, die Eigentümer und die Bewohner der Parzellen in der ehemaligen Straße Holzmarktstraße 19, 20 und 21 beschrieben.

Die Ermittlung der Eigentumsverhältnisse und der räumlichen Strukturen der vorgenannten Grundstücke erfolgte mit Hilfe von Archivmaterial aus dem Staatsarchiv Szczecin und dem Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem. Als eine besonders hilfreiche Quelle dienen die Adressbücher von Stargard aus den Jahren 1872–1937 (mit Ausnahme der Jahre: 1869–1871, 1873, 1875, 1877, 1919, 1923–1924, 1927, 1931, 1933–1934, 1936), die Einwohnerverzeichnisse und Werbeanzeigen für die in den betrachteten Bürgerhäusern betriebenen Läden enthalten. Für die räumliche Analyse wurden die Stadt- und Investitionspläne aus den Beständen des bereits erwähnten Staatsarchivs Szczecin und der Staatsbibliothek in Berlin verwendet. Ein weiteres sehr wichtiges Material war die Ikonographie von Postkarten, Luftaufnahmen und Werbeanzeigen.

Das Grundstück in der Holzmarktstraße 19 befand sich an der Ecke der ehemaligen Holzmarktstraße (heute: ul. Targ Drzewny) und Große Mühlenstraße (heute: ul. Kazimierza Wielkiego). Ursprünglich waren es zwei Parzellen, die nach 1812 zusammengelegt wurden. Bis dahin waren die Eigentümer Fleischer, später vor allem Kaufleute und kleine Unternehmer. Unter den Mietern finden sich insbesondere Vertreter des verarmten Adels, Armeeangehörige und Beamte. Im Erdgeschoss gab es Dienstleistungs- und Einzelhandelsgeschäfte, darunter einen Laden für luxuriöse Haushaltswaren, Herren-, Damen- und Kinderkonfektion sowie mit Schuhen, Hüten und Glaswaren. Im Keller befand sich ein Restaurant, und später wurde hier eine Klempnerwerkstatt eingerichtet. Der Hof der Parzelle wurde Ende des 19. Jh. um den hinteren Teil des Nachbargrundstücks in der ehemaligen Große-Mühlen-Straße 35 erweitert. Im Jahr 1889 gehörten zum Hinterhof ein mit dem Vorderhaus verbundenes Nebengebäude (ehemalige Bude), drei Lagergebäude und ein Stall.

Die Parzelle in Holzmarktstraße 20 wurde in der zweiten Hälfte des 18. Jh. mit einer Bude bebaut, im Hof stand ein Getreidespeicher. Im 19. Jh. diente sie als Mietshaus. Wie im benachbarten Mietshaus waren die Eigentümer Handwerker (z. B. Kürschner), Kaufleute und Bankiers. Die bekanntesten Besitzer waren Mitglieder der französischen Gemeinde in Stargard: Jean Louis de la Bruyere (Bruguière) und später sein Sohn Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière). Nach ihm ging es in den Besitz von Kaufleuten und Bankiers über. Ab 1876 gehörte das Haus der Familie Marcus. Es wurden hier unterschiedliche Läden betrieben: mit Uhren, Kurzwaren und Puppenzubehör. Vor Ausbruch des Zweiten Weltkriegs wurden Vorhänge, Steppdecken und Teppiche verkauft.

Die Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 21 war ursprünglich eine Bude, die im 19. Jh. als zweigeschossiges Mietshaus diente. Seine Eigentümer waren hauptsächlich Handwerker und Kaufleute. Aus den erhaltenen Daten geht hervor, dass in dem Mietshaus um die Wende vom 18. zum 19. Jh. nur der Eigentümer und seine Familie wohnten. Erst als es an die Familie Koch überging, kamen die ersten Mieter, nämlich Militärbeamte und Lehrer der Stargarder Schulen. Außerdem wohnten dort auch Kleinunternehmer. Im Erdgeschoss wurden zwei Geschäfte eröffnet, darunter eine Schuhwerkstatt, dann eine Dreherei sowie ein Regenschirmhersteller und ein Uhrenhändler.

Anhand der Analyse von Eigentums- und Raumstrukturen der Grundstücke in der Holzmarktstraße 19, 20 und 21 wurde deutlich, dass die Eigentümer der Immobilie im Gegensatz zu den Mietern nur selten wechselten. Zu den Mietern gehörten hauptsächlich Kleinunternehmer, die häufig kleine Dienstleistungsgeschäfte betrieben. Der Grund dafür war, dass diese Grundstücke im Zentrum der Altstadt lagen und damit zu den besser platzierten in der Stadt gehörten und von Mietern bewohnt wurden, die der damaligen Mittelschicht angehörten.

Tabela 1. Właściciele i mieszkańcy domów przy Targu Drzewnym (*Holzmarktstrasse*) 19 w Stargardzie w latach 1627–1937

Tabelle 1. Eigentümer und Bewohner der Häuser in der Holzmarktstraße 19 in Stargard in den Jahren 1627–1937

1627 – Johannis Viertel – Mittel-Straße 1 – Erbe 1665 – Johannis Vierthel – Erbe 1723 – Johann Viertel, Stock 9 – Mühlen Straße 225 – Erbe 1810 – Regierung Bezirk – Holtz Marck 1 – 1 Classe 1876 – Holzmarktstrasse 19			1627 – Johannis Virthel – Mühlen-Straße 229 (230) – Bude 1665 – Johannis Virthel – Bude 1723 – Johann Viertel, Stock 9 – Mühlen Straße 226 – Bude 1810 – Regierung Bezirk – Mühlen-Straße 76 – 2 Classe 1876 – Holzmarktstrasse 19		
Lata	Właściciel	Mieszkańcy	Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1627	Scheele (Schele) , Martin		1627	Granow , Ciriacus	
po 1627–1665	Nözel (Netzel) Michel, kupiec	Netzel , z domu Lüdeke , Anna, żona	1665	Nözel (Netzel) Michel, kupiec	Netzel , z domu Lüdeke , Anna, żona
1692–1700	Schwartz , Christian, kupiec		1696–1710	Fasike , Jochim, ślusarz	
1704–1723	Brandt , Johann Conrad, kupiec		1720–1730	Krähmer (Crahmer, Krahmer) , Daniel	
1740–1765	Brand(t) , Johann Conrad, kupiec, wdowa		1740–1760	Schreiber , Christian	
1760–1781	Dickow (Dieckow) , inspektor akcyzowy, wdowa		1770–1807	Dähnell (Daehnel, Daenel, Dehnel) , Johann Christian, rzeźnik	
1781–1796	Rehfeldt (Refeldt, Reefeld) , Johann Georg Emmanuel (Immanuel), krawiec		1807–1812	Lemke , siekacz	
1796–1812	Bauer , Johann (?), rzeźnik				
Lata	Właściciele		Mieszkańcy		
1812–1842	Haase , Friedrich, rzeźnik (*1788)		Haase , Louis Carl, syn Haase , Friedrich Wilhelm, syn		
1842–1846	Haase , Friedrich Wilhelm, rzeźnik, (*1817)		Haase , Charlotte, żona Kleÿner , Christian, czeladnik Fischmann , Heinrich, czeladnik Schröder , Ferdinand, pomocnik Henhel , Friderich, pomocnik Kohöing , [Minna], służąca Kunkel , Dorothen, służąca Vözl , August, kupiec Vözl , Johanna, żona Vözl , Anna, córka Vözl , Rudolph, syn Vözl , Georg, syn Vözl , Albrecht, syn Vözl , Otto, syn Mudel , [Minna], służąca Geffers , Heinrich [Friedrich Conrad], skarbnik miejski Geffers , Wilhelmina, żona Geffers , Maria, córka Geffers , Anna, córka Geffers , Maria wdowa Fiedler , Emili, służąca		
1850	Haase , Friedrich Wilhelm, rzeźnik		Haase , Samuel Gottlieb, (*1793) Schröder , Michael, (*1802) Lenhe , Friedrich, (*1800) Thin , Friedrich, (*1797) Bücherd[...] , Carl Wilhelm, (*1800) Hecker , z domu Meisner , Anna Eleonore, wdowa po pastozie (*1774) Röhtel , Carl, (*1783) v. Mellenthin , Friedrich Heinrich Otto (*1793) v. Mellenthin , Hermann, (*1820) v. Mellenthin , Ernst, (*1821) v. Mellenthin , August, (*1823) v. Mellenthin , Georg, (*1826) v. Mellenthin , Carl, (*1830) v. Mellenthin , Albrecht, (*1832) v. Mellenthin , Friedrich Wilhelm, (*1839)		

Lata	Właściciele	Mieszkańcy
1851	Haase , [Charlotte], wdowa	v. Podewils , pani Geffers , [Heinrich Friedrich Conrad], skarbnik miejski
1852–1861	Haase , [Charlotte], wdowa	v. Podewils , pani Staël v. Holstein , [Carl August], kapitan, (†1862)
1862	Haase , (spadkobiercy)	v. Koehler , żona pułkownika ?, panna
1872	König , Julius, blacharz, rentier	Becker , Albert, mistrz blacharski, Büttner , Carl, ślusarz Drak , August, kowal przy kolei Erdmann , Carl, czeladnik garbarski Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Kersten , Louis, zegarmistrz Länge , szewc Madschuck , Carl, restaurator Vollert , Eduard, introligator Vallenthin , tokarz
1874	König , Julius, blacharz, rentier	Becker , Albert, mistrz blacharski Joachimsthal , Julius, szklarz, handlarz wyrobami szklanymi i porcelanowymi Specht , Johann, ślusarz Kersten , Louis, zegarmistrz Länge (Lange) , Gustav, szewc Knüppel , Carl, restaurator Vollert , Eduard, introligator Berndt , Wilhelm, stolarz Beyer , z domu Peglow , Maria, wdowa
1876	König , Julius, blacharz, rentier	v. Blomberg , Emil Leopold, kapitan grenadierów Becker , Albert, mistrz blacharski Butzke , Franz, ślusarz Daberkow , August, robotnik Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Kersten , Louis, zegarmistrz Lucht , Friedrich, restaurator Vollert , Eduard, introligator Beyer , Gustav, ślusarz Schwerdtfeger , Albert, inwalida
1878	König , Julius, blacharz, rentier	Hartmann , Carl, nauczyciel Nolpa , Carl, krawiec Becker , Albert, mistrz blacharski Lipke , Robert, restaurator Bahl , Leopold, szewc Jahnke , Hermann, robotnik Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Kersten , Louis, zegarmistrz Vollert , Eduard, introligator
1879	König , Julius, blacharz, rentier	Hartmann , Carl, nauczyciel Bohl , Ferdinand, restaurator Paul , Hermann, rozwoziciel piwa/robotnik Becker , Albert, mistrz blacharski Tramitz , Otto, palacz Bahl , Leopold, szewc Boas , Isidor, kupiec Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Vollert , Eduard, introligator
1880	König , Julius, blacharz, rentier	Hartmann , Carl, nauczyciel Michaelis , Carl, restaurator Müller Becker , Albert, mistrz blacharski Tramitz , Otto, palacz Bahl , Leopold, szewc Boas , Isidor, kupiec Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Vollert , Eduard, introligator

Lata	Właściciele	Mieszkańcy
1881	König , Julius, blacharz, rentier	Hartmann , Carl, nauczyciel Hartmann , Leonhard, restaurator Becker , Albert, mistrz blacharski Wolter , z domu Gäbel , mężatka Tramitz , Otto, palacz Bahl , Leopold, szewc Braatz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Vollert , Eduard, introligator
1882	Frantz , Louise, panna	König , Julius, były blacharz Hartmann , Carl, nauczyciel Hartmann , Leonhard, restaurator Becker , Albert, mistrz blacharski Bahl , Leopold, szewc Braatz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Bröse , Wilhelm, robiący cygara
1883	Frantz , Louise, panna	Hartmann , Carl, nauczyciel Bendrath , Emil, restaurator Becker , Albert, mistrz blacharski Bahl , Leopold, szewc Bra(a)tz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Krüger , z domu Wolfgramm , wdowa Klug , Wilhelm, robotnik Klug , z domu Handtke , lokatorka
1884	Frantz , Louise, panna	Hartmann , Carl, nauczyciel Bendrath , Emil, restaurator Becker , Albert, mistrz blacharski Bahl , Leopold, szewc Braatz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Schröder , Hermann, garncarz König , Julius, były blacharz
1885–1886	Frantz , Louise, panna	Hartmann , Carl, nauczyciel Bendrath , Emil, restaurator Becker , Albert, mistrz blacharski Bahl , Leopold, szewc Braatz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Hinz , Louis, krawiec König , Julius, były blacharz
1887	Frantz , Louise, panna	Hartmann , Carl, nauczyciel Brandstätter , Albert, szewc Becker , Albert, mistrz blacharski Bahl , Leopold, szewc Braatz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Hinz , Louis, krawiec König , Julius, były blacharz Grün , August, traktjer
1888	Frantz , Louise, panna	Hartmann , Carl, nauczyciel Brandstätter , Albert, szewc Becker , Albert, mistrz blacharski Bahl , Leopold, szewc Braatz , Albert, handlarz odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Theel , Ernst, kowal Petrowsky , Emma, panna, szwaczka König , Julius (były blacharz)

Lata	Właściciele	Mieszkańcy
1889	Frantz , Louise, panna	Hartmann , Carl, nauczyciel Becker , Albert, mistrz blacharski Braatz , wdowa po handlarzu odzieżą Joachimsthal , Julius, handlarz wyrobami szklanymi Blumenthal , Julius, kupiec Dobbert , Hermann, krawiec Dallmann , z domu Pöpplow , wdowa Schulz , Ernst, kapelusznik Petrowsky , Emma, panna, szwaczka König , Julius, były blacharz
1890	Blumenthal , Louis, kupiec	Hartmann , Carl, nauczyciel Braatz , wdowa po handlarzu odzieżą Rusch , Gustav, rentier Michaelis , Samuel, rentier Michaelis , Hermann, robotnik Block , Wilhelm, robotnik Dobbert , Hermann, krawiec Schulz , Ernst, kapelusznik
1891	Blumenthal , Louis, kupiec	Hartmann , Carl, nauczyciel Braatz , wdowa po handlarzu odzieżą Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Michaelis , Hermann, robotnik Block , Wilhelm, robotnik Dobbert , Hermann, krawiec Lüttchwager , Heinrich, szewc
1892	Blumenthal , Louis, kupiec	Hartmann , Carl, nauczyciel Braatz , wdowa po handlarzu odzieżą Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Leege , Adrian, szewc Plath , Ernst, krawiec Nest , August, krawiec Paul , Ludwig, robotnik
1893	Blumenthal , Louis, kupiec	Hartmann , Carl, nauczyciel Braatz , wdowa po handlarzu odzieżą Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Leege , Adrian, szewc Plath , Ernst, krawiec Kuschke , Carl, producent ręczników Dobbert , Hermann, krawiec Retzlaff , Ida, panna
1894	Blumenthal , Louis, kupiec	Hartmann , Carl, nauczyciel Braatz , wdowa po handlarzu odzieżą Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Leege , Adrian, szewc Plath , Ernst, krawiec La Ramée , mężatka Dobbert , Hermann, krawiec Retzlaff , Ida, panna
1895	Blumenthal , Louis, kupiec	Rosemann , Max, kupiec Boas , Martin, kupiec Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Plath , Ernst, krawiec La Ramée , mężatka Dobbert , Hermann, krawiec Retzlaff , Ida, panna

Lata	Właściciele	Mieszkańcy
1896	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Plath , Ernst, krawiec Dobbert , Hermann, krawiec Retzlaff , Ida, panna Lahmann , Ferdinand, cieśla
1897	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Plath , Ernst, krawiec Dobbert , Hermann, krawiec Peglow , Heinrich, robotnik
1898	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Wolff , z domu Wolff , wdowa Wolff , Joseph, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Dobbert , Hermann, krawiec Peglow , Heinrich, robotnik Rockstroh , Louis, rymarz
1899	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Dobbert , Hermann, krawiec Ducat , A., garncarz
1900	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Ducat , A., garncarz Wilde , Friedrich, robotnik
1901	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Ducat , A., garncarz Wilde , Friedrich, robotnik Wussow , Albert, krawiec Friedemann , Mathilda, panna
1902–1903	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Michaelis , Samuel, rentier Wussow , Albert, krawiec Friedemann , Mathilda, panna Brietzke , Hermann, krawiec
1904	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , Martin, kupiec Wussow , Albert, krawiec Friedemann , Mathilda, panna Schulz , Hermann, cieśla
1905	Blumenthal , Louis, kupiec	Boas , wdowa Wussow , Albert, krawiec Friedemann , Mathilda, panna Greschat , asystent w starostwie powiatowym
1906	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Wussow , Albert, krawiec Jürgens , kołodziej Dreßler , z domu Dürmeyer , wdowa Horn , Arthur, szewc Kleint , ślusarz
1907	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Horn , Arthur, szewc Kleint , ślusarz Krüger , Ferdinand, cieśla Wolgast , Gustav, handlarz bydłem
1908	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Neumann , Albert, tokarz Stolterfoth , Arthur, rzeźnik Buhrow , Carl, robotnik Krämer , z domu Sieg , wdowa

Lata	Właściciele	Mieszkańcy
1909	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Goltz , Wilhelm, kominiarz Dittberner , Paul, szewc Krämer , z domu Sieg , wdowa Strützk y, Adam, pracownik kolejowy
1910	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Steffanowski , Adam, kołodziej Reichow , Carl, zastępca sierżanta
1911–1912	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Steffanowski , Adam, kołodziej Theel , Adolph, listonosz
1913	Blumenthal , Louis, kupiec	Schröder , [Otto], kupiec Boas , wdowa Theel , Adolph, listonosz Rothermund , Hermann, stolarz
1914	Blumenthal , Louis, kupiec	Adler , Max, kupiec Boas , wdowa Langfritz , Alfred, gospodarz Müller , Emil, robotnik Schröder , Wilhelm, kupiec
1915	Blumenthal , Louis, kupiec	Adler , Max, kupiec Boas , wdowa Großkopf , Julius, robotnik Pahl , Carl, emeryt Schröder , Wilhelm, kupiec Peglow , gospodyni
1916–1917	Blumenthal , Louis, kupiec	Adler , Max, kupiec Boas , wdowa Schröder , Wilhelm, kupiec Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Bluhm , Albert, zarządzający przedsiębiorstwem
1918	Blumenthal , Louis, kupiec	Adler , Max, kupiec Boas , wdowa Schröder , Wilhelm, kupiec Jamm , Hermann, robotnik zakładowy
1920	Blumenthal , Louis, kupiec	Adler , Max, kupiec Boas , wdowa Schröder , Wilhelm, kupiec Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Korth , Willy Suckow , z domu Ladwig
1921	Becker , Hermann, mistrz blacharski	Adler , Max, kupiec Boas , wdowa Schröder , Wilhelm, kupiec Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Korth , Willy Suckow , z domu Ladwig
1922	Becker , Hermann, mistrz blacharski	Boas , wdowa Schröder , Wilhelm, kupiec Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Suckow , z domu Ladwig
1925–1926	Becker , Hermann, mistrz blacharski	Boas , wdowa Schröder , Wilhelm, kupiec Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Rudolph , Arthur, zecer Suckow , z domu Ladwig
1929–1930	Becker , Hermann, mistrz blacharski	Beier , Hermann, asystent kryminalny Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Suckow , z domu Ladwig Zuleger , Ernst, obsługa kolei

Lata	Właściciele	Mieszkańcy
1932	Becker , Hermann, mistrz blacharski	Beier , Hermann, asystent kryminalny Böttcher , Anna, robotnica Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Lüdtke , Benno, prowadzący działalność Suckow , z domu Ladwig
1935	Becker , Herman, handlarz porcelaną	Becker , Hans, kupiec Beier , z domu Lenz , Hedwig, wdowa Böttcher , Anna, robotnica Burchardy , Gerhard, handlarz dzianiną Giese , z domu Spiekermann , Alwine, wdowa Jamm , Hermann, robotnik zakładowy
1937	Becker , Hermann, handlarz porcelaną i fajansem	Becker , Hans, kupiec Becker , Hermann, jun., kupiec Beier , z domu Lenz , Hedwig, wdowa Burchardy , Gerhard, handlarz obuwiem, kapelusznymi, czapkami i artykułami dla mężczyzn Giese , z domu Spiekermann , Alwine, wdowa Jamm , Hermann, robotnik zakładowy Schröder , Willy, piekarz

Tabela 2. Właściciele i mieszkańcy domu przy Targu Drzewnym (*Holzmarktstrasse*) 20 w Stargardzie w latach 1627–1941
Tabelle 2. Eigentümer und Bewohner des Hauses in der Holzmarktstraße 20 in Stargard in den Jahren 1627–1941

1627 – Johannis Viertel – Mittel-Straße 2 – Bude		
1665 – Johannis Vierthel – Bude		
1723 – Johann Viertel, Stock 9 – Mühlen Straße 224 – Bude		
1810 – Regierung Bezirk – Holtz Marckt 2 – 1 Classe		
1876 – Holzmarktstrasse 20		
Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1627	Schwantes , Paul	
1665	Eckstein , Hans, kuśnierz	
1696–1712	Eckstein , Friedrich	
1720–1740	(de) la Bruyere (de la Bruguière) , Jean Louis, medyk	
ok. 1740–ok. 1770	(de) la Bruyere (de la Bruguière) , Friedrich Adrian, doktor medycyny, burmistrz do spraw porządku	
1775–1800	Danhardt , Johann, poborca	
1800–1808	Salomon , Itzig, (Coerliner, Itzig) , bankier	
1810	Salomon , Israel, syn Itziga Salomona Poleske , siekacz	
–	Degosang , krawiec	
1812	Saling , Itzig	
1821	Meyer , kupiec, bankier	
1821–1846	Levin , Moses, kupiec, bankier	
1846	Levin , Moses, bankier	Levin , Moses, bankier, Lowenstein , Johanna, służąca
1851–1852	Meyer , bankier	
1853–1856	Meyer , bankier	Schröder (Schroeder) , Johann Carl, radny miejski, sekretarz ziemstwa
1856	Dahlke , szewc	Radloff , Michael Gottfried, kaznodzieja Marcuse , kupiec
1857–1858	Dahlke , szewc	Müller , rachmistrz Marcuse , kupiec
1860	Dahlke , szewc	Marcuse , kupiec Schramm , handlarz cygarami Schackt
1861	Dahlke , szewc König , blacharz	Marcuse , kupiec Schramm , handlarz cygarami Hoefts , ? Porant , szewc Senfleben , ?
1862	König , blacharz	Marcuse , kupiec Schramm , handlarz cygarami Hoefts , ? Porant , szewc Lincke , ?

Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1872–1874	Marcuse , Moritz, kupiec	Strauß , Carl, rentier Strauß , Carl, zegarmistrz
1876–1883	Marcuse , Moritz, kupiec	Strauß , Carl, zegarmistrz
1884	Marcuse , Moritz, kupiec	Marcuse , Hermann, aplikant Strauß , Carl, zegarmistrz
1885	Marcuse , Moritz, kupiec	Hanf(f) , Levin, rentier Strauß , Carl, zegarmistrz
1886	Marcuse , Moritz, kupiec	Marcuse , Hermann, aplikant Hanf(f) , Levin, rentier Strauß , Carl, zegarmistrz
1887–1890	Marcuse , Moritz, kupiec	Hanf(f) , Levin, rentier Strauß , Carl, zegarmistrz
1891–1896	Marcuse , Moritz, kupiec	Strauß , Carl, zegarmistrz
1897–1900	Marcuse , Moritz, kupiec	Strauß , Carl, zegarmistrz Rohr Ritter , panna
1901–1902	Marcuse , z domu Hanff , Rosalin, wdowa	Marcuse , Martin, kupiec Marcuse , Sally, kupiec
1903–1906	Marcuse , z domu Hanff , Rosalin, wdowa	Marcuse , Sally, kupiec
1907–1910	Marcuse , z domu Hanff , Rosalin, wdowa	Adler , Max, kupiec
1911–1922	Marcuse , z domu Hanff , Rosalin, wdowa	Adler , Max, kupiec
1922–1924	Dreyer , Erich, kupiec; Neumann , Max, kupiec	
1925–1941	Adler , Max, kupiec; Adler , z domu Michaelis , Fanny, żona	
1941	Dombois , Wilhelm, kupiec	

Tabela 3. Właściciele i mieszkańcy domu przy Targu Drzewnym (*Holzmarktstrasse*) 21 w Stargardzie w latach 1627–1941

Tabelle 3. Eigentümer und Bewohner des Hauses in der Holzmarktstraße 21 in Stargard in den Jahren 1627–1941

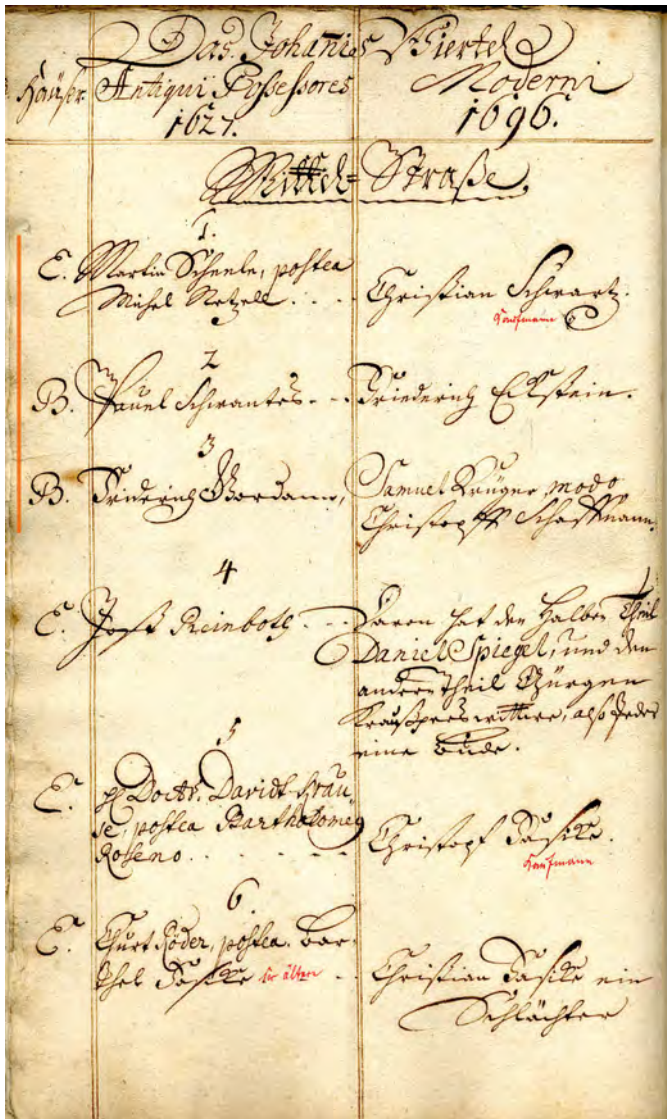
1627 – Johannis Viertel – Mittel-Straße 3 – Bude		
1665 – Johannis Vierthel – Bude		
1723 – Johann Viertel, Stock 9 – Mittel Straße/Holz Marckt 223 – Bude		
1810 – Regierung Bezirk – Holtz Marckt 3 – 1 Classe		
1876 – Holzmarktstrasse 21		
Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1627	Gordan (Jordan) , Friedrich	
1665	Eckstein , Hans, kuśnierz	
1692–1696	Krüger , Samuel, wdowa	Brautigam , rodzina (pani, dziecko, panna, dziewczynka)
1696–1700	Schaffmann , Christoph (Christian)	
1710–1740	Schöne (Schön) , Joachim Friedrich, materialista	
1755–1789	Schöne (Schön) , Joachim Friedrich, kupiec materialista (spadkobiercy)	
1789–1821	Gehrcke , Christian Wilhelm, kupiec (*1761)	Gehrcke , Carl August, syn (*1804)
–	Lemke , kupiec (spadkobiercy)	
1821	Koppel , Hirsch, kupiec, wdowa	
1831	Weiße (Weiss) , Julius, kupiec	
1846	Koch , Friedrich August, kupiec (*1810)	Koch , Fanziska, żona Koch , Maria, córka (*1841) Koch , Heinrich, syn Vansolow , Gustaw, handlarz Fischer , Karl, handlarz Hartmann , Edward, praktykant Cornelius , Jakobina, służąca Himmelreich , Augusta, służąca Cornelius , Rosalia, służąca Brandt , Charlotte, wdowa
1850	Gehrcke , Christian, kupiec (*1765) Koch , Friedrich August, kupiec	Gehrcke , Carl August, syn (*1804) Lemke , kupiec Weiss , Julius (*1802) Koch , Justus Heinrich (*1843)
1851	Koch , Friedrich August, kupiec	Hennig , kapitan
1852	Koch , Friedrich August, kupiec	Hennig , kapitan
1854	Koch , Friedrich August, kupiec	v. Petersdorff [Ludwig Friedrich Albert], podporucznik v. Stein , podporucznik

Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1855	Koch , Pani	Mangelsdorff , Johann Carl, kupiec Fliess , ? Rahdes , podporucznik
1856	Koch , Pani	Mangelsdorff , Johann Carl, kupiec Rahdes , podporucznik v. Petersdorff [Ludwig Friedrich Albert], podporucznik Seelmann , podporucznik
1857	Koch , Pani	Mangelsdorff , Johann Carl, kupiec v. Petersdorff [Ludwig Friedrich Albert], podporucznik Seelmann , podporucznik
1858	Koch , Pani	Mangelsdorff , Johann Carl, kupiec Rosenthal , kupiec v. Petersdorff [Ludwig Friedrich Albert], podporucznik Seelman , podporucznik
1860	Koch , Pani	Rosenthal , kupiec Rohde , kupiec Kleinhamel, sekretarz okręgowy
1861	Koch , Pani	Rosenthal , kupiec Rohde , kupiec Brandt , wdowa? Kleinhamel, sekretarz okręgowy Willeusch , ? v. Brauchitsch , podporucznik
1862	Koch , Pani	Rosenthal , kupiec Engel , kupiec Rohde (Rahde) , kupiec Brandt , wdowa? v. Brauchitsch , podporucznik Zuchlstein ?
1872	Koch , rentier	Koch , Marie, nauczycielka Oldenroth , Ferdinand, ogrodnik i sprzedawca kwiatów Schwarz , Carl, wytwórca koszy Thimm , Ernst, mistrz szewski Ziener , Herrmann, doktor, nauczyciel gimnazjalny Oberhoff , inżynier
1874	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Metzler , Albert, sekretarz w warsztatach kolejowych Oldenroth , Ferdinand, ogrodnik i sprzedawca kwiatów Schwahn , Louis, inżynier Schwarz , Carl, wytwórca koszy Thimm , Ernst, mistrz szewski
1876	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka v. Marwitz , podporucznik Tornow , Christina, handlarka Schwahn , Louis, inżynier Schwarz , Carl, wytwórca koszy Thimm , Ernst, mistrz szewski
1878	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Herr , podporucznik Tornow , Christina, handlarka Schwahn , Louis, inżynier Schwarz , Carl, wytwórca koszy Müller , Louis, zegarmistrz
1879	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Herr , podporucznik Tornow , Christina, handlarka Hö(h)ne , Wilhelm, dekarz Schwarz , Carl, wytwórca koszy Müller , Louis, zegarmistrz
1880–1881	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Herr , podporucznik Tornow , Christina, handlarka Seeler , Hugo, aplikant Schwarz , Carl, wytwórca koszy Müller , Louis, zegarmistrz

Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1882	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Herr , podporucznik Fernstädt , Franz, fryzjer Röver , F., cand. phil. Textor , Franz, maszynista Müller , Louis, zegarmistrz
1883	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Müller , I., podporucznik Dräger , Franz, fryzjer Richter , Richard, doktor, nauczyciel gimnazjalny Textor , Franz, maszynista Müller , Louis, zegarmistrz
1884–1885	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Müller , I., podporucznik Dräger , Franz, fryzjer Mü(h)rer , Albert, nauczyciel przedmiotów ścisłych Müller , Louis, zegarmistrz
1886	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Müller , I., podporucznik Mü(h)rer , Albert, nauczyciel przedmiotów ścisłych Müller , Louis, zegarmistrz Pagel , Wilhelm, nauczyciel Adam , Karl, mistrz tokarski
1887	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Machatus , doktor, aplikant zarządu Seehaus , Friedrich, emerytowany smarownik Müller , Louis, zegarmistrz Adam , Karl, mistrz tokarski
1888	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Venzke , Paul, nauczyciel gimnazjalny Seehaus , Friedrich, emerytowany smarownik Müller , Louis, zegarmistrz Adam , Karl, mistrz tokarski
1889–1890	Koch , z domu Brandt , wdowa	Koch , Marie, nauczycielka Venzke , Paul, nauczyciel gimnazjalny Tamß , Ad(olf), nauczyciel przedmiotów ścisłych Seehaus , Friedrich, emerytowany smarownik Müller , Louis, zegarmistrz Adam , Karl, mistrz tokarski
1891	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, nauczyciel gimnazjalny Tamß , Ad(olf), nauczyciel przedmiotów ścisłych Müller , Louis, zegarmistrz Wockenfuß , Johann, robotnik Adam , Karl, mistrz tokarski
1892	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, nauczyciel gimnazjalny Müller , Louis, zegarmistrz Wockenfuß , Johann, robotnik Dräger , Franz, fryzjer
1893	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, doktor, nauczyciel gimnazjalny Lindenau , [Johannes] nauczyciel przedmiotów ścisłych Wockenfuß , Johann, robotnik Dräger , Franz, fryzjer
1894–1895	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, doktor, nauczyciel gimnazjalny Paesler , sprzedawczyni Wockenfuß , Johann, robotnik Dräger , Franz, fryzjer
1896	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, doktor, nauczyciel gimnazjalny Wockenfuß , Johann, robotnik Lemke , Gustav, producent parasoli
1897	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, doktor, nauczyciel gimnazjalny Lemke , Gustav, producent parasoli Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek
1898	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, doktor, nauczyciel gimnazjalny Michaelis , Heinrich, robotnik Lemke , Gustav, producent parasoli Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek
1899–1900	Koch , Marie, nauczycielka	Venzke , Paul, doktor, nauczyciel gimnazjalny Michaelis , Heinrich, robotnik Lemke , Gustav, producent parasoli Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek Werner , Marie, panna

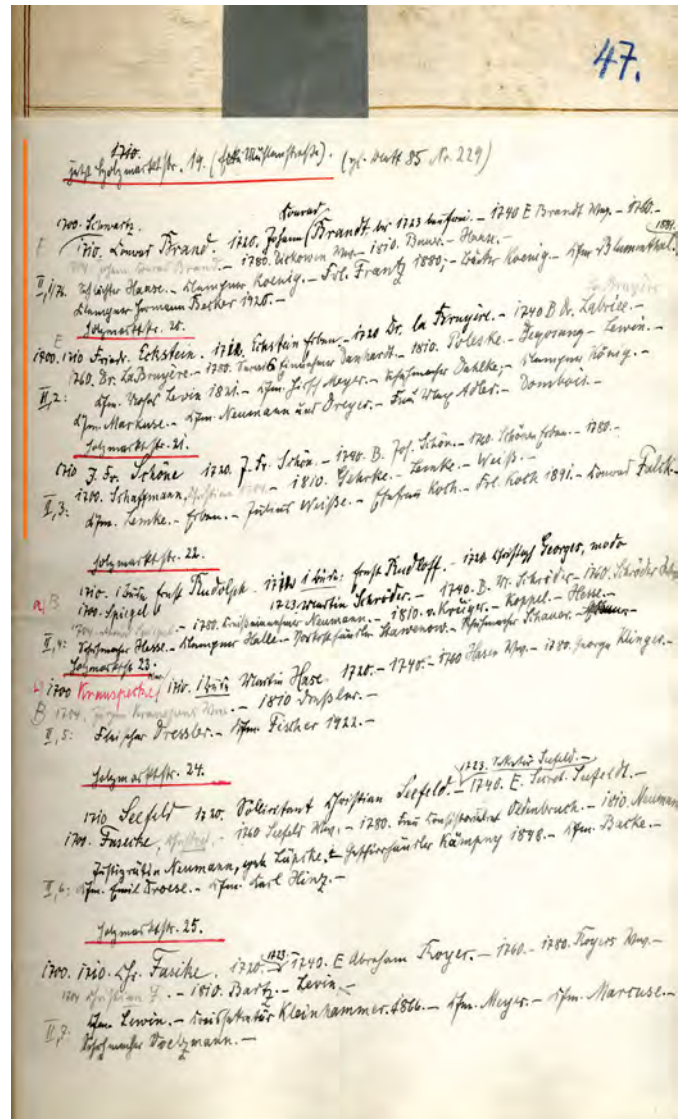

Lata	Właściciel	Mieszkańcy
1901	Koch , Marie, nauczycielka	Michaelis , Heinrich, robotnik Lemke , Gustav, producent parasoli Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek Werner , Marie, panna
1902	Koch , Marie, nauczycielka	Michaelis , Heinrich, robotnik Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek Werner , Marie, panna Markgraf , Carl, fryzjer
1903	Koch , Marie, nauczycielka	Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek Werner , Marie, panna Markgraf , Carl, fryzjer Kühntopf , Wilhelm, robotnik
1904–1908	Koch , Marie, nauczycielka	Kattner , Otto, wytwórca rękawiczek Werner , Marie, panna Markgraf , Carl, fryzjer Paske , z domu Lenz , wdowa
1909–1912	Koch , Marie, nauczycielka	Kattner , z domu Schleusener , wdowa Werner , Marie, panna Markgraf , Carl, fryzjer Paske , z domu Lenz , wdowa
1913–1915	Koch , Marie, nauczycielka	Kattner , z domu Schleusener , wdowa Werner , Marie, panna Paske , z domu Lenz , wdowa Weitenhagen , August, zegarmistrz
1917–1918	Koch , Marie, nauczycielka	Weitenhagen , August, zegarmistrz Capallo , Josefa, pielęgniarz Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Mischlewitz , z domu Held , wdowa
1920	Koch , Marie, nauczycielka	Weitenhagen , August, zegarmistrz Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Mischlewitz , z domu Held , wdowa Wiede Elise (wdowa)
1921–1922	Koch , Marie, nauczycielka	Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Weitenhagen , August, zegarmistrz Mischlewitz , z domu Held , wdowa
1925	Koch , Marie, nauczycielka	Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Mischlewitz , z domu Held , wdowa Weitenhagen , August, wyroby tytoniowe Zietlow , Georg, cieśla
1926	Koch , Marie, nauczycielka	Falck , Conrad, księgowy Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Mischlewitz , z domu Held , wdowa Zietlow , Georg, cieśla
1929	Falck , Conrad, rewident	Freitag , Willy, ślusarz Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Mischlewitz , z domu Held , wdowa Schwanebeck , z domu Stolz , wdowa
1930	Falck , Conrad, rewident	Held(t) , Wanda, sprzedawca/wytwórca rękawiczek Hubert , Emma, panna Mischlewitz , z domu Held , wdowa Schwanebeck , z domu Stolz , wdowa
1932	Falck , Conrad, rewident	Bayer , Carl, przedsiębiorstwo instalacji elektrycznych Busch , Manna, krawcowa Horn , Otto, blacharz Hubert , Emma, panna
1935	Falck , Conrad, rewident	Bethke , Fritz, konduktor Gall , Wilhelm, inwalida Knüppel , Emil, dostarczyciel piwa Lassen , Adolf, kupiec Lentz , Willy, blacharz Methner , Herbert, zastępca redaktora w „Stargarder Zeitung“
1937	Falck , Conrad, delikatesy i stoisko książek	Brückner , Werner, robotnik Haese , Kurt, robotnik Heise , Fritz, pracownik umysłowy Höfs , Gustav, robotnik Schröder , Erich, murarz

Ryc. 1. Właściciele kamienicy i dwóch bud m.in. przy dawnym Targu Drzewnym 19, 20, 21 w 1627 i 1696 r. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 1581a, k. 47

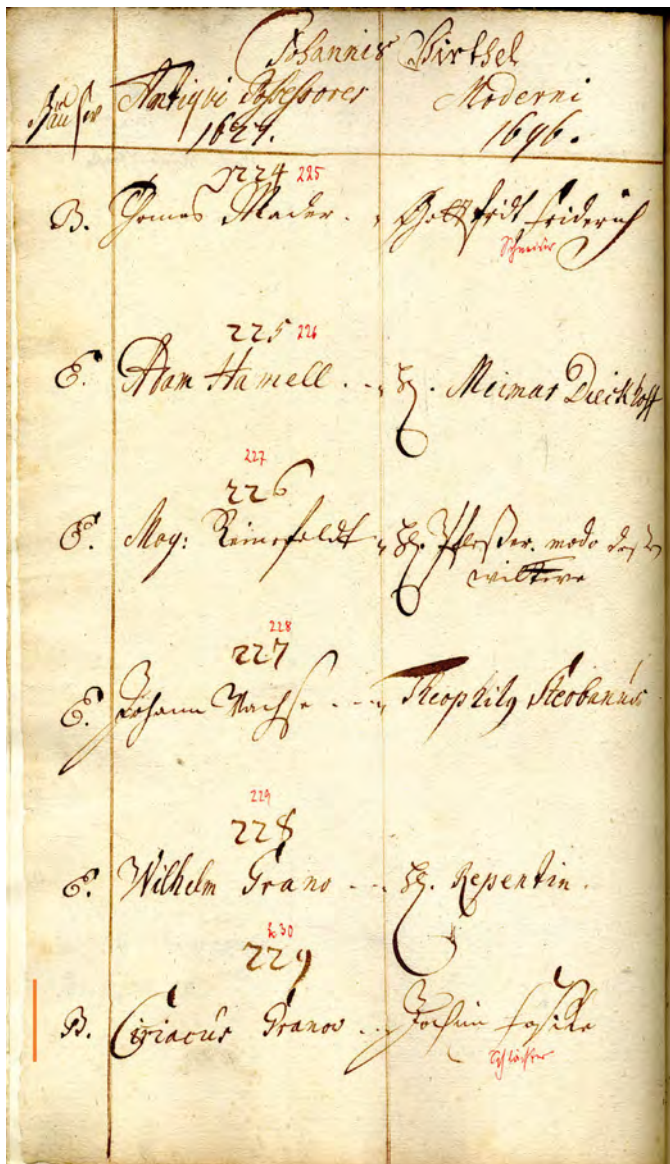
Abb. 1. Eigentümer von einem Bürgerhaus und zwei Buden u.a. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21 in den Jahren 1627 und 1696. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 1581a, Bl. 47

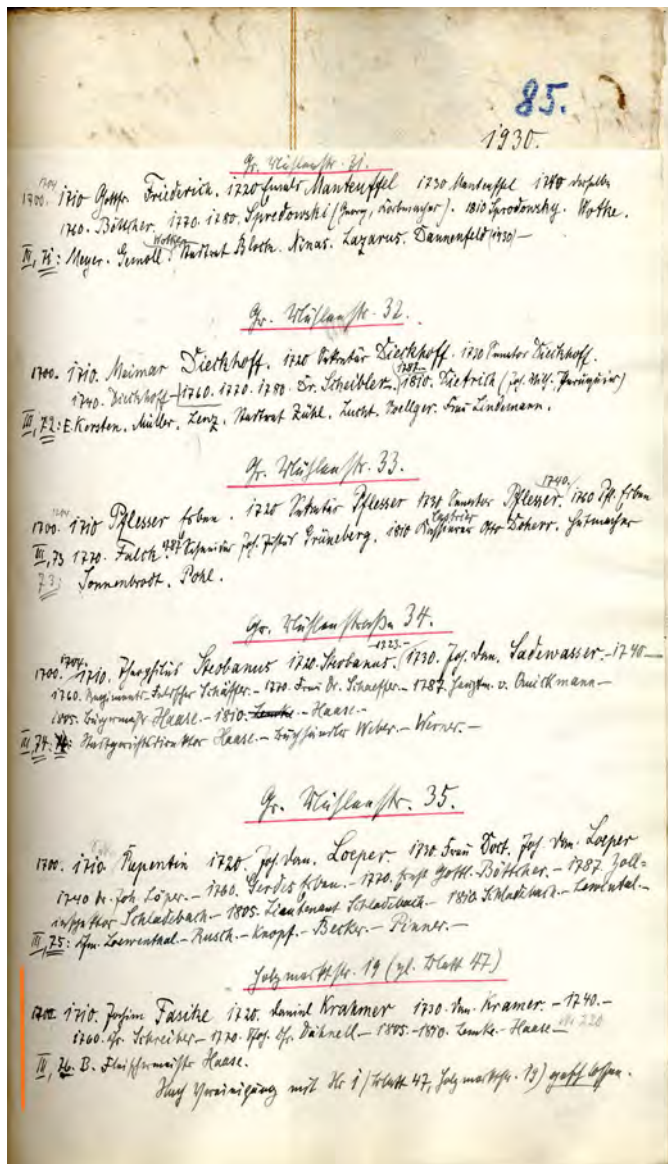
Ryc. 2. Właściciele zabudowań przy dawnym Targu Drzewnym 19, 20, 21 od początku XVIII do 1. poł. XX w. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 1581a, k. 47

Abb. 2. Eigentümer von Gebäuden in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21 vom frühen 18. Jh. bis zur ersten Hälfte des 20. Jh. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 1581a, Bl. 47

Ryc. 3. Właściciele budy przy dawnej ul. Wielkomłyńskiej (dziś ul. Kazimierza Wielkiego) w 1627 i 1696 r. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 1581a, k. 85
 Abb. 3. Eigentümer der Bude in der ehemaligen Große Mühlenstraße in den Jahren 1627 und 1696. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 1581a, Bl. 85

Ryc. 4. Właściciele zabudowań przy dawnej ul. Wielkomłyńskiej (dziś ul. Kazimierza Wielkiego) od początku XVIII do początku XIX w. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 1581a, k. 85
 Abb. 4. Eigentümer der Gebäude in der ehemaligen Große Mühlenstraße vom frühen 18. Jh. bis zum Beginn vom 19 Jh. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 1581a, Bl. 85

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kwartał z zaznaczonymi działkami nr 225, 224, 223 na przeryszie planu miasta M.F. Schwadtkena z 1724 r. Oprac. M. Szeremeta i C. Rysz

Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Quartier mit markierten Grundstücken mit den Nummern 225, 224, 223 auf der Kopie des Stadtplans von M.F. Schwadtken von 1724. Bearb. M. Szeremeta und C. Rysz

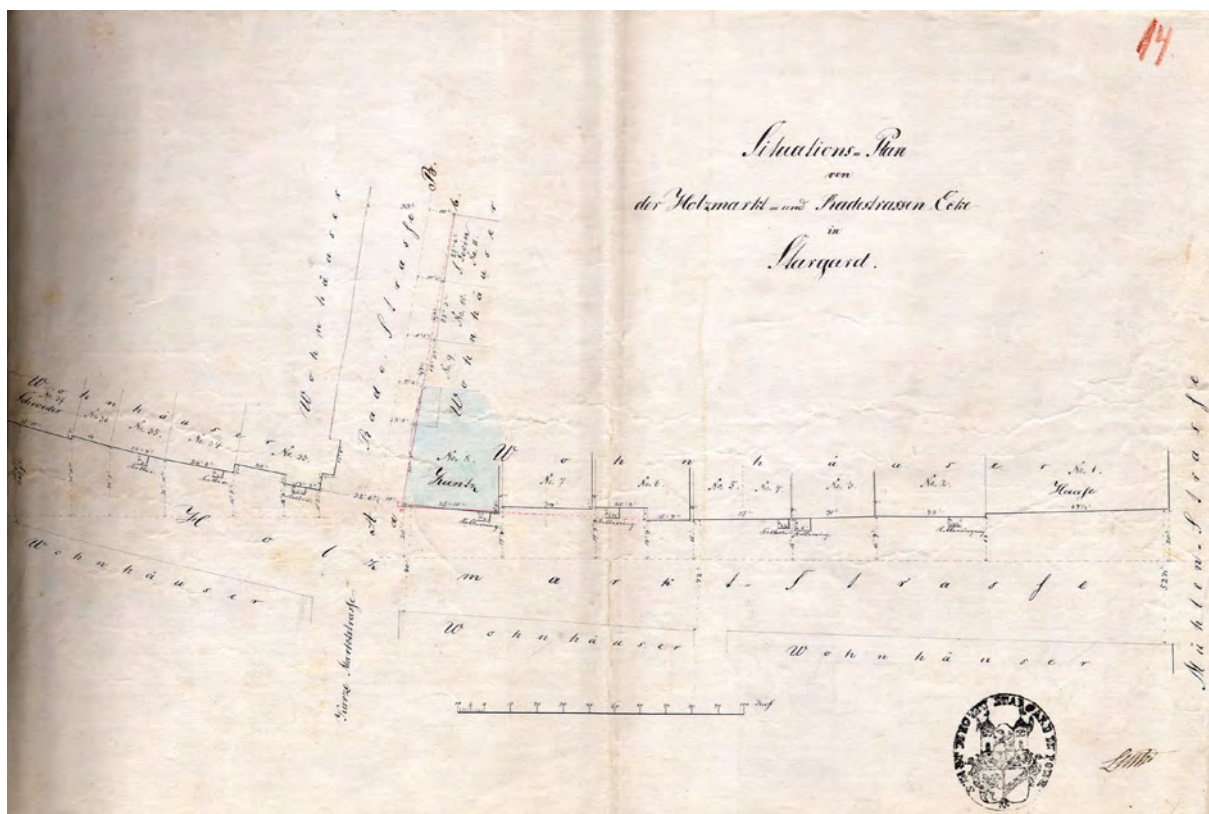
Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kwartał z zaznaczonymi frontami działek przy dawnym Targu Drzewnym 19, 20, 21 na planie miasta z 1878 r. Ze zbiorów Herder-Institut w Marburgu, Kartensammlung, sygn. K 9 VIII S 6. Oprac. C. Rysz

Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Quartier mit markierten Fronten der Grundstücke in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21 auf dem Stadtplan von 1878. Aus den Sammlungen des Herder-Instituts in Marburg, Kartensammlung, Sign. K 9 VIII S 6. Bearb. C. Rysz

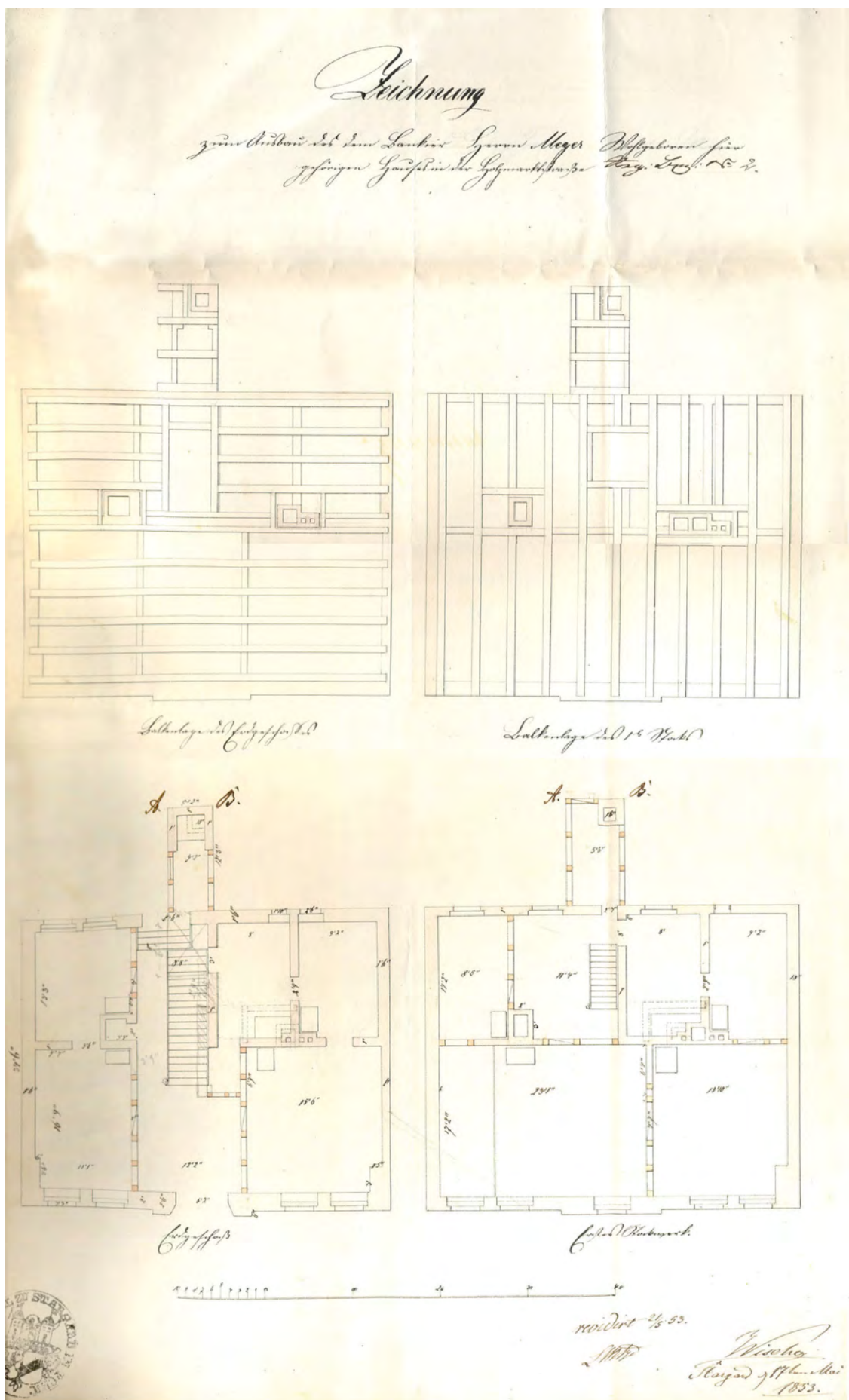
Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kwartał z zaznaczonymi frontami działek przy dawnym Targu Drzewnym 19, 20, 21 na planie miasta z 1923 r. Ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/S/1161. Oprac. C. Rysz

Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Quartier mit markierten Fronten der Grundstücke in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21 auf dem Stadtplan von 1923. Aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/S/1161. Bearb. C. Rysz

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Plan sytuacyjny zabudowań przy Targu Drzewnym i współczesnej ul. Grodzkiej w latach 1846–1853. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 6590

Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Lageplan der Gebäude in der ehemaligen Holzmarktstraße und in der heutigen Straße Grodzka (chem. Radestraße) in den Jahren 1846–1853. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 6590

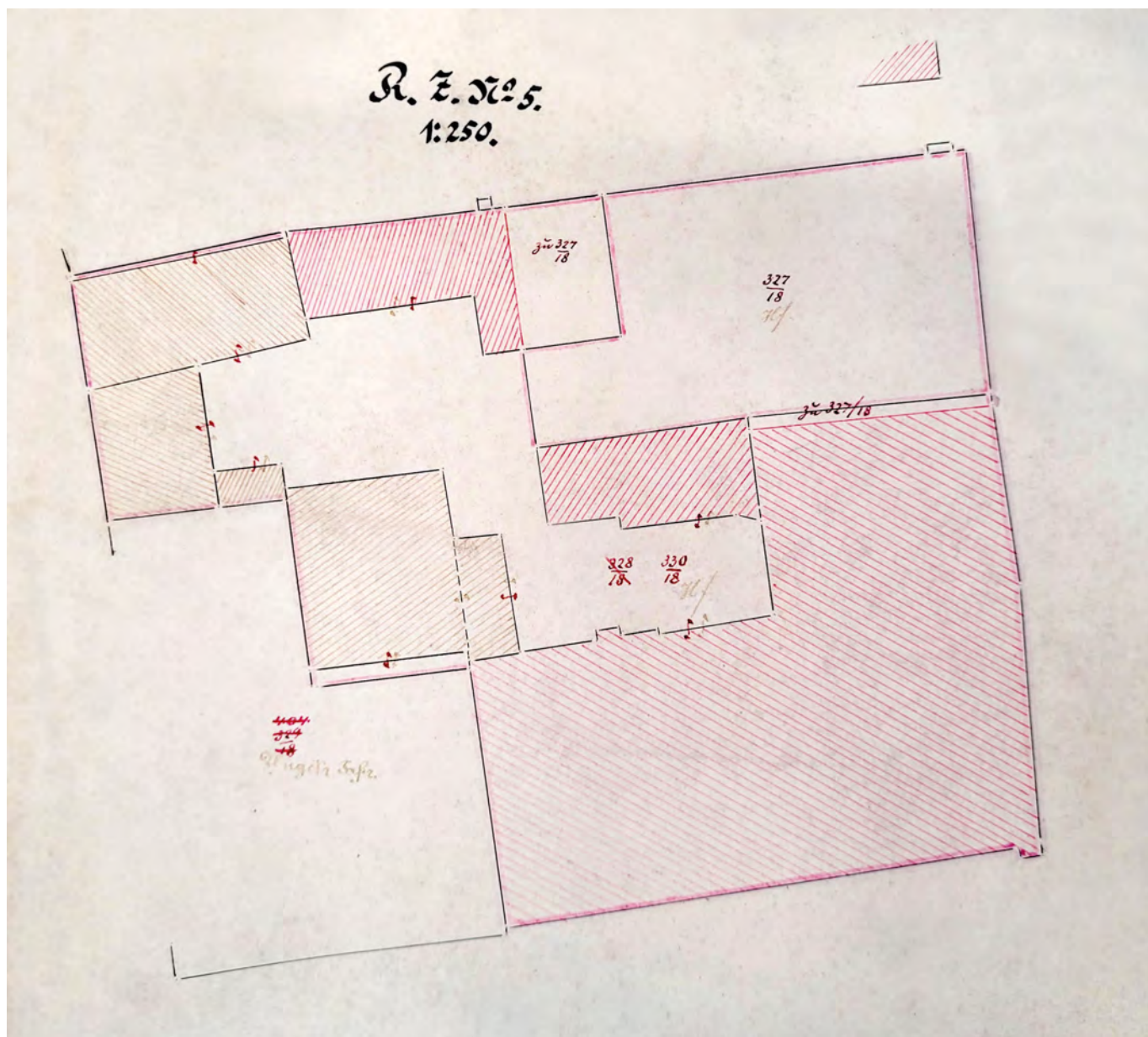
Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Projekt przebudowy kamienicy przy Targu Drzewnym 20 z lat 1853–1854. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 665

Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Projekt zum Umbau des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 20, 1853–1854. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 665

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Zarys granic budynków na parceli przy Targu Drzewnym 19 wg stanu z ok. 1889 r. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Urząd Katastralny w Stargardzie, sygn. 288/35. Fot. M. Ogiewa-Sejnota, oprac. C. Rysz

Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Umriß der Grenzen der Gebäude auf der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, Stand um 1889. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Katasteramt Stargard, Sign. 288/35. Foto M. Ogiewa-Sejnota, Bearb. C. Rysz

Ryc. 15. Fragment zabudowy dawnej ulicy Wielkomłyńskiej (dziś ul. Kazimierza Wielkiego) z zaznaczonym fragmentem kamienicy przy dawnym Targu Drzewnym 19. Karta pocztowa, ok. 1912 r. Ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/S/459. Oprac. M. Majewski

Abb. 15. Ausschnitt der Bebauung der ehemaligen Große Mühlenstraße (heute ul. Kazimierza Wielkiego) mit markiertem Fragment des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Postkarte, ca. 1912. Aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/S/459. Bearb. M. Majewski

Ryc. 16. Fragment zabudowy Starego Miasta widocznej z wieży kościoła Mariackiego z zaznaczonymi fasadami i elewacjami kamienic przy dawnym Targu Drzewnym 19, 20, 21. Karta pocztowa, ok. 1915 r. Ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/S/3114. Oprac. M. Majewski

Abb. 16. Ausschnitt der Altstadtbebauung, die vom Turm der Marienkirche aus sichtbar ist, mit markierten Fassaden der Bürgerhäuser der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21. Postkarte, ca. 1915. Aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/S/3114. Bearb. M. Majewski

Ryc. 21. Reklama sklepu J. Joachimsthal z artykułami szklanymi, porcelaną itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1887 r., wg *Adressbuch* (1887, 234)

Abb. 21. Werbung für den Laden von J. Joachimsthal mit Glaswaren, Porzellan usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1887, gemäß dem *Adressbuch* (1887, 234)

Ryc. 22. Reklama sklepu J. Joachimsthal z artykułami szklanymi, porcelaną itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1901 r., wg *Adressbuch* (1901, 105)

Abb. 22. Werbung für den Laden von J. Joachimsthal mit Glaswaren, Porzellan usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1901, gemäß dem *Adressbuch* (1901, 105)

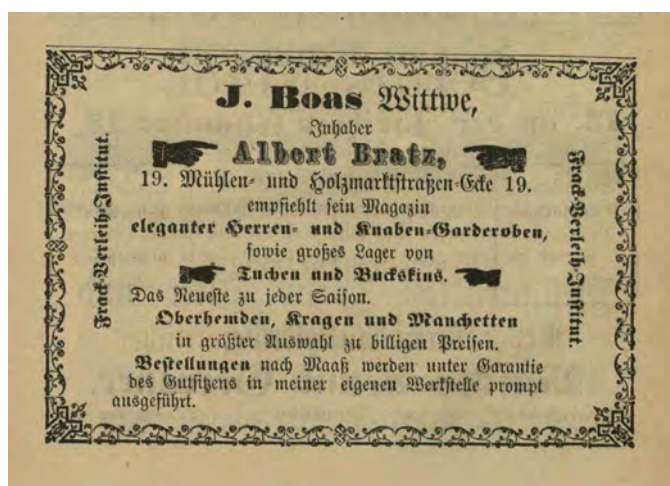
Ryc. 23. Reklama sklepu J. Boasa z modą męską dla mężczyzn i chłopców przy Targu Drzewnym 19 z 1879 r., wg *Adressbuch* (1879, 226)

Abb. 23. Werbung für den Laden von J. Boas mit Herrenkonfektion und Knabengarderobe in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1879, gemäß dem *Adressbuch* (1879, 226)

Ryc. 24. Reklama sklepu J. Boasa z modą męską dla mężczyzn i chłopców przy Targu Drzewnym 19 z 1881 r., wg *Adressbuch* (1881, 203)

Abb. 24. Werbung für den Laden von J. Boas mit Herrenkonfektion und Knabengarderobe usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1881, gemäß dem *Adressbuch* (1881, 203)

Ryc. 25. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z modą męską dla mężczyzn i chłopców itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1888 r., wg *Adressbuch* (1888, 251)

Abb. 25. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Herrenkonfektion und Knabengarderobe usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1888, gemäß dem *Adressbuch* (1888, 251)

J. Boas Wittwe, Inh. Albert Bratz.

Grösste Auswahl. Billigste Bezugsquelle.

Tuchhandlung u. Herren-Confection,
Stargard in Pommern,
19. Mühlen- u. Holzmarktstr. Ecke 19.

Lager von deutschen u. englischen Stoffen,
Reise-, Schlaf- und Pferddecken,
Hohenzollernmäntel, Reifepaletots, wasserdichte Regenmäntel,
elegante Schlafröcke, Havelocks,
Jagd-, Livree- und Sportbekleidungen.
Permanente Ausstellung eleganter
Knaben-Garderobe
für jede Altersstufe
zu den billigsten Preisen.

Anfertigung eleganter Herren-Garderobe in eigener Werkstatt unter Garantie des Gutes.

Ryc. 26. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z sukniem, modą męską itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1894 r., wg *Adressbuch* (1894, 283)

Abb. 26. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Walkstoffen, Herrenkonfektion usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1894, gemäß dem *Adressbuch* (1894, 283)

J. BOAS Witwe
Inh. ALBERT BRATZ
Mühlen- und Holzmarktstr. Ecke 19.

Geschäftshaus für fertige
Herren- und Knabengarderobe
Jagd-, Sport- und Livreebekleidung.

Anfertigung
eleganter Maassachen.

Lager von deutschen und englischen Stoffen.
Reise-, Schlaf- und Pferddecken.
Wasserdichte Regenmäntel. Auto-Leder-Bekleidung.
Permanente Ausstellung
eleganter Knaben-Garderobe
für jede Altersstufe.
Billigste Bezugsquelle.
Fernsprecher 336. Fernsprecher 336.

Ryc. 27. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z tkaninami, modą męską itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1896 r. wg *Adressbuch* (1896, 43)

Abb. 27. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Stoffen, Herrenkonfektion usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1896 gemäß dem *Adressbuch* (1896, 43)

J. Boas Wittwe Inh. Albert Bratz,

Billigste Bezugsquelle. Grösste Auswahl.

Tuchhandlung und Herren-Confection.
Stargard in Pommern,
19, gr. Mühlen- und Holzmarktstr. Ecke 19

Lager von deutschen und englischen Stoffen,
Reise-, Schlaf- und Pferde-Decken,
Hohenzollernmäntel,
Reifepaletots,
wasserdichte Regenmäntel,
Havelocks,
Dänische Lederjoppen
Bayrische Lederjoppen,
elegante
Herren-Garderobe,
elegante Schlafröcke,
Jagd-, Sport- u. Livree-Bekleidungen etc.

Permanente Ausstellung
eleganter Knaben-Garderobe
für jede Altersstufe.

Anfertigung eleganter Herren-Garderobe in eigener Werkstatt unter Garantie des Gutes.

Ryc. 28. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z konfekcją męską, chłopięcą itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1911 r., wg *Adressbuch* (1911, 16)

Abb. 28. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Herrenkonfektion, Knabengarderobe usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1911, gemäß dem *Adressbuch* (1911, 16)

J. Boas Witwe Inh. Albert Bratz
Stargard i. Pom.
nur 19 Mühlen- und Holzmarktstrassen-Ecke 19 **nur**
Fernsprecher No. 336.

Herren-Konfektion
feinster Art.
Lager von deutschen
und englischen Stoffen
Reise-, Schlaf- u. Pferdedecken
Jagd-, Sport-, Automobil-
: und Livree-Bekleidung :
Pelze, Herren-Modeartikel.
Permanente Ausstellung eleganter
Knaben - Garderobe
für jede Altersstufe.
Mass-Abteilung für elegante Herren-Bekleidung.
Grösste Auswahl! Billigste Bezugsquelle!

Ryc. 29. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z konfekcją męską itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1913 r., wg *Adressbuch* (1913, bs.)

Abb. 29. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Herrenkonfektion usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1913, gemäß dem *Adressbuch* (1913, bs.)

Max Rosemann
F.: J. Boas Witwe, Inh.: Albert Bratz
Spezialhaus
für Herren- und Knaben-
Bekleidung
Holzmarktstr. 19 Fernsprecher 126

Ryc. 31. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z konfekcją męską, chłopięcą itd. przy Targu Drzewnym 19 z 1922 r., wg *Adressbuch* (1922, 134)

Abb. 31. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Herrenkonfektion, Knabengarderobe usw. in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, von 1922, gemäß dem *Adressbuch* (1922, 134)

Herren-Konfektion feinsten Art
fertig und nach Mass.
Livreen, Jagd-Bekleidung, Automobil-, Sport-Bekleidung.
Elegante Knaben-Garderobe für jede Altersstufe.
J. Boas Witwe Inh. Albert Bratz
Geschäftshaus feiner Herren- und Knaben-Moden
Stargard i. Pom.
Fernspr. 336. — Nur 19 Mühlen- und Holzmarktstr.-Ecke 19 Nur — Fernspr. 336.

Ryc. 30. Reklama sklepu wdowy po J. Boasie z konfekcją męską itd. przy Targu Drzewnym 19 z ok. 1912 r., wg *Unser Pommerland* (1912/13, bs.)

Abb. 30. Werbung für den Laden der Witwe von J. Boas mit Herrenkonfektion usw. Holzmarktstraße 19, um 1912, gemäß *Unser Pommerland* (1912/13, bs.)

Restaurant Stadtkeller,
Felsenkeller
„Im Sommer kühl, im Winter warm.“
Holzmarktstraße 19.
EMIL BENDRATH.

Ryc. 32. Reklama restauracji „Felsenkeller“ ulokowanej w piwnicy kamienicy przy Targu Drzewnym 19 z 1883 r., wg *Adressbuch* (1883, 248)

Abb. 32. Werbung für das Restaurant „Felsenkeller“ im Kellergeschoss des Bürgerhauses Holzmarktstraße 19, von 1883, gemäß dem *Adressbuch* (1883, 248)

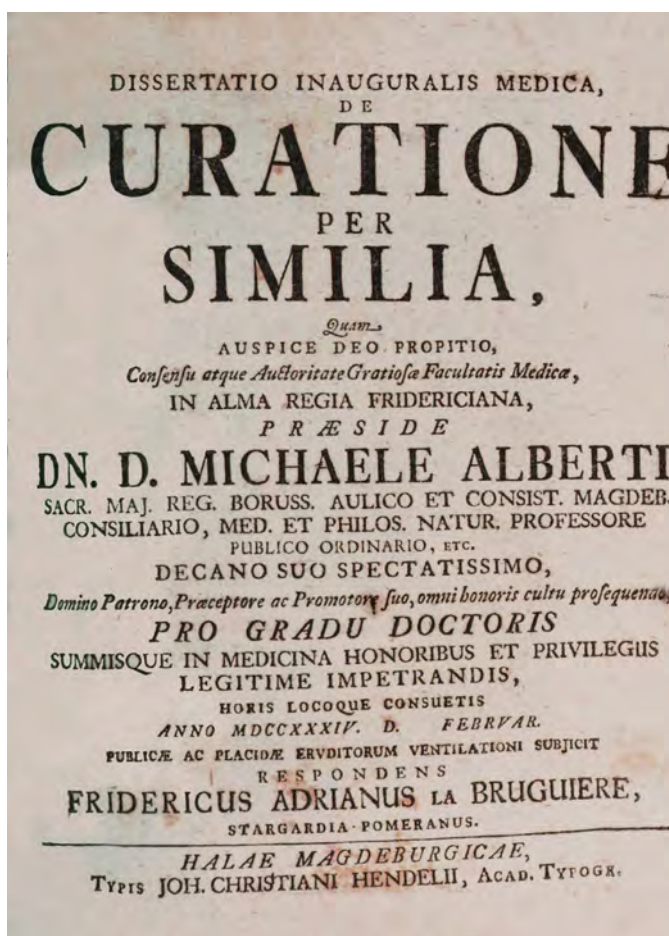
Ryc. 33. Reklama zakładu blacharskiego Alberta Beckera mieszkającego przy Targu Drzewnym 19 z 1885 r., wg *Adressbuch* (1885, 255)

Abb. 33. Werbung für die Blechwerkstatt von Albert Becker, der Holzmarktstraße 19 wohnte, von 1885, gemäß dem *Adressbuch* (1885, 255)

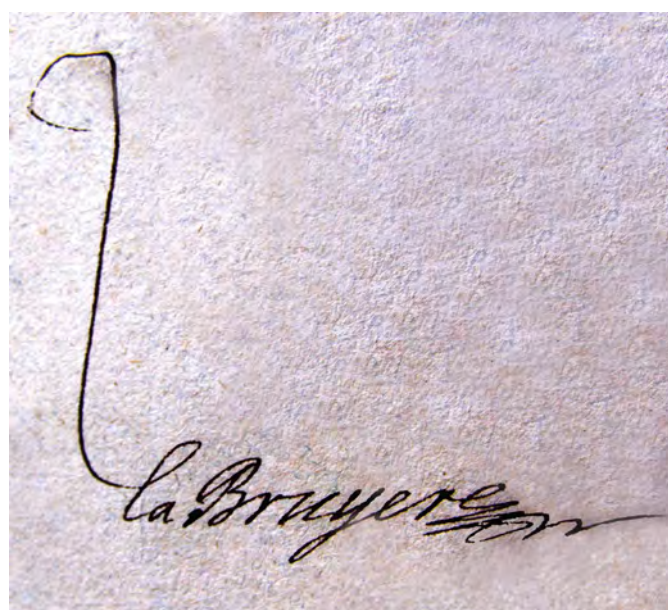
Ryc. 34. Reklama interesu związanego z handlem mąką i zbożem prowadzonego pod szyldem „A. Wolff” przy Targu Drzewnym 19 w 1891 r., wg *Adressbuch* (1891, 271)

Abb. 34. Werbung für ein Geschäft, das mit Mehl und Getreide handelte, mit dem Firmenschild „A. Wolff“ in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 im Jahr 1891, gemäß dem *Adressbuch* (1891, 271)

Ryc. 35. Strona tytułowa dysertacji Friedricha Adriana de la Bruyere (Bruguière), opublikowanej w Halle w 1734 r., wg <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10155987?page=,1>

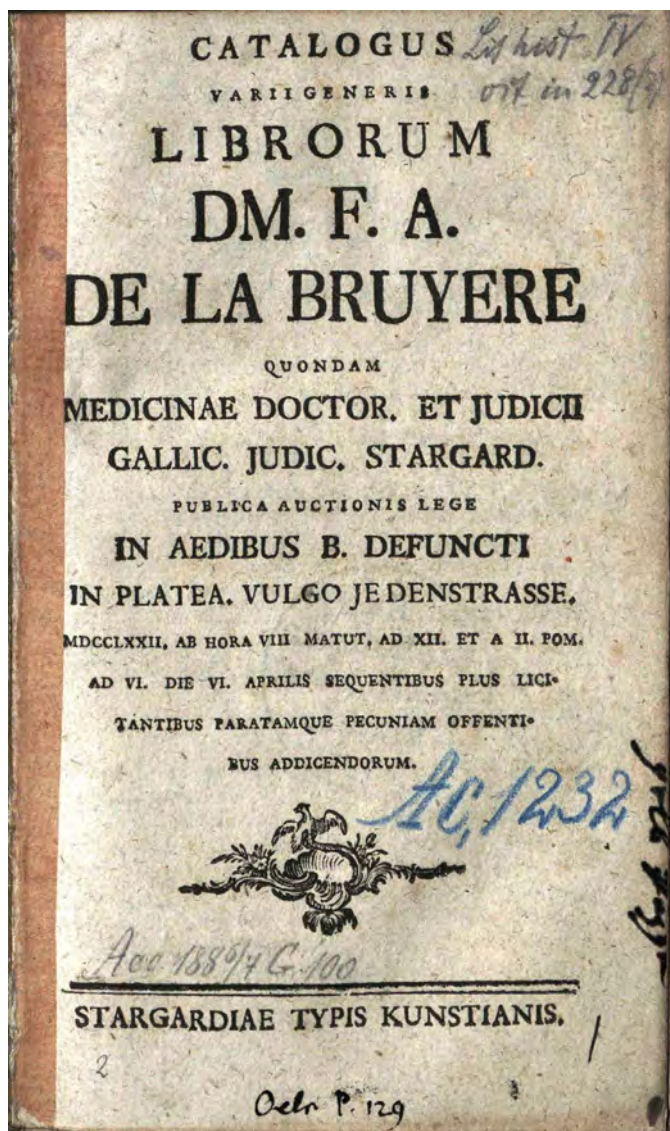
Abb. 35. Titelblatt der Dissertation von Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière), veröffentlicht 1734 in Halle, unter <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10155987?page=,1>

Ryc. 36. Podpis Friedricha Adriana de la Bruyere (Bruguière). Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 5184

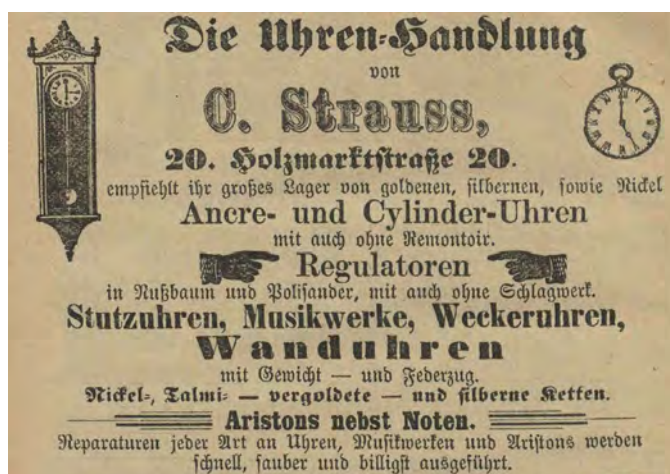
Abb. 36. Unterschrift von Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière). Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 5184

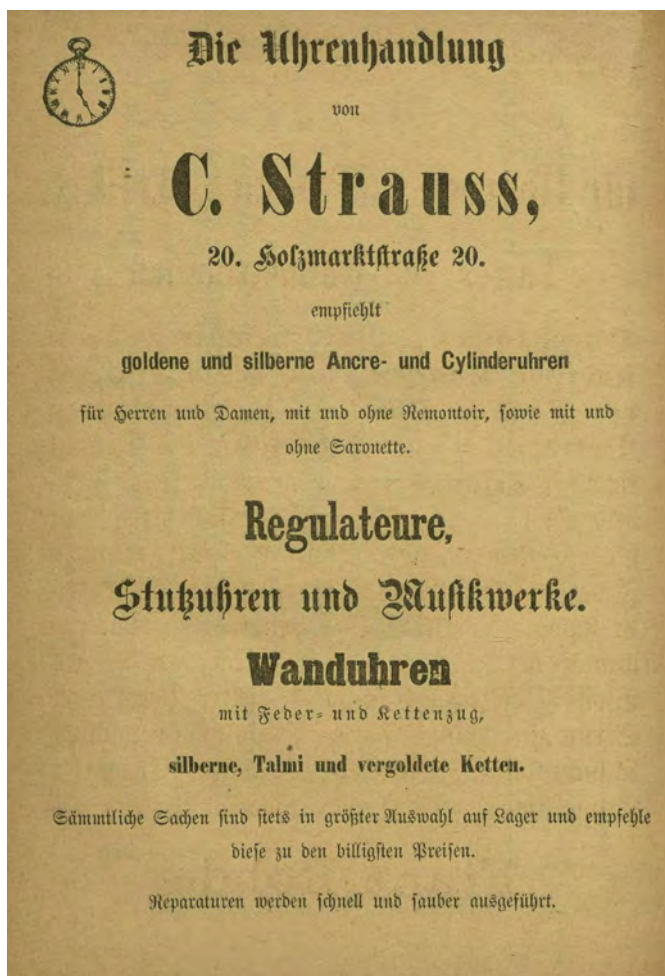
Ryc. 37. Katalog księgozbioru Friedricha Adriana de la Bruyere (Bruguière) wystawionego na publiczną aukcję w dniu 6.04.1772 r., wg <https://www.digitale-bibliothek-mv.de/viewer/image/PPN885258347/2/>

Abb. 37. Katalog der Büchersammlung von Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière), die am 06.04.1772 zur öffentlichen Versteigerung gebracht wurde, unter <https://www.digitale-bibliothek-mv.de/viewer/image/PPN885258347/2/>

Ryc. 39. Reklama sklepu ze złotymi i srebrnymi zegarkami prowadzonego przez Carla Straussa przy Targu Drzewnym 20 z 1889 r. wg *Adressbuch* (1889, 247)

Abb. 39. Werbung für den Laden mit goldenen und silbernen Uhren von Carl Strauss in der ehemaligen Holzmarktstraße 20, von 1889. gemäß dem *Adressbuch* (1889, 247)

Ryc. 38. Reklama sklepu ze złotymi i srebrnymi zegarkami prowadzonego przez Carla Straussa przy Targu Drzewnym 20 z 1876 r., wg *Adressbuch* (1876, 178)

Abb. 38. Werbung für den Laden mit goldenen und silbernen Uhren von Carl Strauss in der ehemaligen Holzmarktstraße 20, von 1876, gemäß dem *Adressbuch* (1876, 178)

Ryc. 40. Reklama sklepu pasmanteryjnego itp. Martina i Sally Marcusów przy Targu Drzewnym 20 z 1876 r., wg *Adressbuch* (1876, 210)

Abb. 40. Werbung für den Laden für Kurzwaren usw. von Martin und Sally Marcus in der ehemaligen Holzmarktstraße 20, von 1876, gemäß dem *Adressbuch* (1876, 210)

Ryc. 41. Reklama sklepu pasmanteryjnego Martina i Sally Marcusów przy Targu Drzewnym 20 z 1888 r., wg *Adressbuch* (1888, 230)

Abb. 41. Werbung für den Kurzwarenladen von Martin und Sally Marcus in der ehemaligen Holzmarktstraße 20, von 1888, gemäß dem *Adressbuch* (1888, 230)

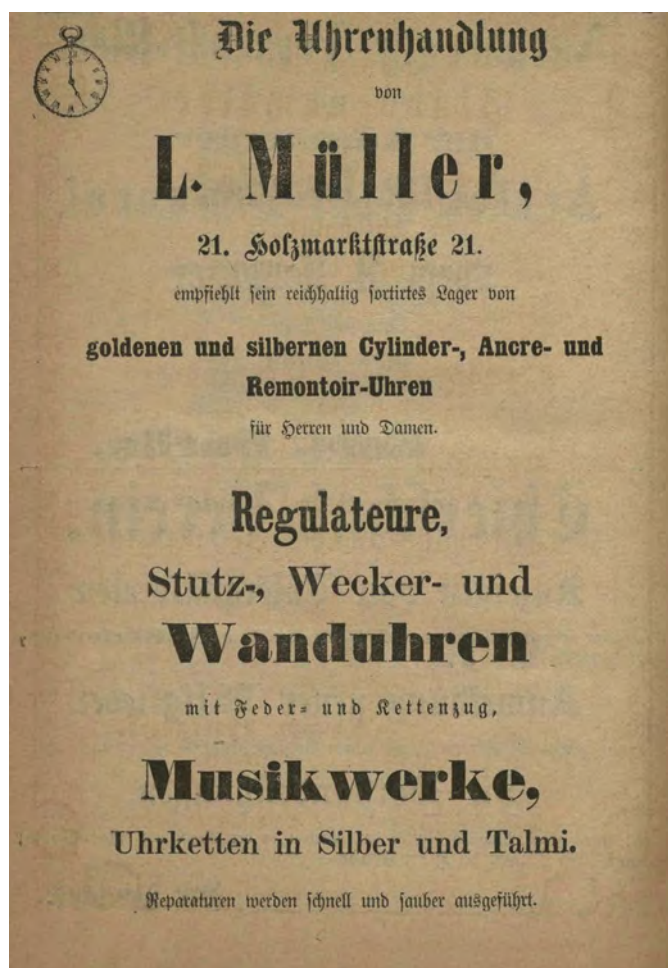
Ryc. 42. Reklama domu towarowego Maxa Adlera przy Targu Drzewnym 20 z 1911 r., wg *Adressbuch* (1911, 111)

Abb. 42. Werbung für das Kaufhaus von Max Adler in der ehemaligen Holzmarktstraße 20, von 1911, gemäß dem *Adressbuch* (1911, 111)

Ryc. 43. Reklama warsztatu obuwniczego Ernsta Thimma przy Holzmarktstrasse 21 z 1876 r., wg *Adressbuch* (1876, 195)

Abb. 43. Werbung für die Schuhreparaturwerkstatt von Ernst Thimm in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1876, gemäß dem *Adressbuch* (1876, 195)

Ryc. 44. Reklama sklepu ze złotymi i srebrnymi zegarkami prowadzonego przez Louisa Müllera przy Targu Drzewnym 21 z 1878 r., wg *Adressbuch* (1878, 232)

Abb. 44. Werbung für den Laden mit goldenen und silbernen Uhren von Louis Müller in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1878, gemäß dem *Adressbuch* (1878, 232)

Ryc. 45. Reklama sklepu ze złotymi i srebrnymi zegarkami prowadzony przez Louisa Müllera przy Targu Drzewnym 21 z 1881 r., wg *Adressbuch* (1881, 210)

Abb. 45. Werbung für den Laden mit goldenen und silbernen Uhren von Louis Müller in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1881, gemäß dem *Adressbuch* (1881, 210)

Ryc. 46. Reklama zakładu tokarskiego Carla Adama przy Targu Drzewnym 21 z 1887 r., wg *Adressbuch* (1887, 257)
 Abb. 46. Werbung für die Dreherei von Carl Adam in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1887, gemäß dem *Adressbuch* (1887, 257)

Ryc. 47. Reklama sklepu Otto Kattnera z rękawiczkami i krawatami przy Targu Drzewnym 21 z 1897 r., wg *Adressbuch* (1897, 65)
 Abb. 47. Werbung für den Handschuh- und Krawattenladen von Otto Kattner in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1897, gemäß dem *Adressbuch* (1897, 65)

Ryc. 48. Reklama zakładu produkującego i reperującego parasole Gustava Lemkego przy Targu Drzewnym 21 z 1897 r., wg *Adressbuch* (1897, 107)
 Abb. 48. Werbung für die Regenschirmfabrik und -reparaturwerkstatt von Gustav Lemke in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1897, gemäß dem *Adressbuch* (1897, 107)

Ryc. 49. Reklama zakładu z parasolami Gustava Lemkego przy Targu Drzewnym 21 z 1901 r., wg *Adressbuch* (1901, 138)
 Abb. 49. Werbung für den Schirmladen von Gustav Lemke in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1901, gemäß dem *Adressbuch* (1901, 138)

Ryc. 50. Reklama sklepu zegarmistrza i optyka Augusta Weitenhagena przy Targu Drzewnym 21 z 1913 r., wg *Adressbuch* (1913, 65)
 Abb. 50. Werbung für den Laden des Uhrmachers und Optikers August Weitenhagen in der ehemaligen Holzmarktstraße 21, von 1913, gemäß dem *Adressbuch* (1913, 65)

I. 2. Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych

Marcin Majewski

W niniejszej części zaprezentowane zostały obiekty archeologiczne odkryte w trakcie prac na dawnych parcelach Targ Drzewny 19–21. Przedstawiono je w sposób chronologiczny. Stąd nie zawsze zachowano przy prowadzonym opisie porządek numeryczny, który powstawał na bieżąco w trakcie postępujących badań. Poza opisem ich struktury została określona ich chronologia oraz przytoczono numery inwentarzowe pozyskanych zabytków.

Targ Drzewny 19

Tylna część działki pozostawała do marca 1945 r. niemal całkowicie zabudowana. W odkrytych partiach pozbawionych podpiwniczenia zarejestrowano jedynie poziom stropu calca, który wahał się od 27,38 do 27,16 m n.p.m. Na jego powierzchni zlokalizowano wyłącznie luźne znaleziska, m.in. monetę wyemitowaną w 1863 r. Nr inw.: 3/H/Kw/S, 112/H/Kw/S.

Obiekt 1

Został zarejestrowany w oficynie wzniesionej po I wojnie światowej w tylnej partii działki, pod posadzką stanowiącą poziom użytkowy piwnicy do czasu zniszczenia budynku w marcu 1945 r. Relikty zlokalizowano pod środkową partią muru E oficyny i S ściany działowej kotłowni tego budynku (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 5–6). Obiekt był widoczny od poziomu 24,48–23,98 m n.p.m. Wkop (obiekt 1a) o rzucie zbliżonym do kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami, o boku 2,7 m, wypełniała żółta glina z soczewkami jasnego, drobnoziarnistego piasku. Wewnątrz odsłonięty został zarys pierwotnie drewnianej konstrukcji, widocznej w postaci próchnicznych przebarwień o rzucie zdeformowanego kwadratu o boku 1,9 m (ryc. 2–5). W obiekcie wydzielono dziewięć kolejnych warstw, rozpoczynając od najniższej, która spoczywała w calcu zarejestrowanym na poziomie 22,22–21,46 m n.p.m.: I – brązowa, lekko spieczona próchnica, zmieszana z brunatną próchnicą, z soczewkami szarej gliny, o miąższości do 0,4 m; II – jasnoszara glina o miąższości do 0,21 m; III – zwarta ciemnoszara glina ze śladami brunatnej próchnicy o miąższości do 0,32 m; IV – szaro-pomarańczowa, piaszczysta glina z soczewkami drobnoziarnistego żółtego piasku o miąższości do 0,3 m; V – ciemnoszara glina ze śladami brunatnej próchnicy o miąższości do 0,11 m; VI – szara glina z wtrętami brunatnej próchnicy o miąższości do 0,2 m; VII – brunatna lekko spieczona próchnica o miąższości do 0,1 m; VIII – brązowa próchnica z licznymi kośćmi zwierzęcymi o miąższości do 7 cm; IX – spalenizna zmieszana z ciemnoszarą gliną o miąższości do 0,5 m. Datowanie na podstawie zawartości obiektu: 1. poł. XIV w. Nr inw.: 65/H/Kw/M, 169/H/Kw/S.

Piwnica narożna kamienicy frontowej – zasyp pach sklepiennych

Podczas prac przygotowawczych do badań ratowniczych, które miały miejsce jesienią 2006 r., w sondażu nr 3 natrafiono na dobrze zachowane S mury obwodowe ze szczątkowo zachowanymi sklepieniami piwnicy kamienicy narożnej Targ Drzewny 19. Przy licu S ściany piwnicy natrafiono na monetę datowaną na ostatnią ćw. XIII w. Natomiast w pachach sklepiennych zarejestrowano materiał ruchomy, który został zainwentaryzowany i decyzją Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie przekazano go do zbiorów Muzeum w Stargardzie. W listopadzie 2007 r. w trakcie ratowniczych badań archeologicznych w części N pach sklepiennych piwnicy kamienicy narożnej Targ Drzewny 19 pozyskano kolejne fragmenty przedmiotów (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 5). Datowanie na podstawie znalezisk: 2. poł. XVI–XVII w., 1688 r. Nr inw.: MS/A/272, 2/H/Kw/M, 42/H/Kw/M, 1/H/Kw/S, 111/H/Kw/S, 113/H/Kw/S, 119/H/Kw/S, 181/H/Kw/S.

Piwnica narożna kamienicy frontowej

W trakcie odgruzowywania piwnicy narożnej kamienicy frontowej natrafiono na nieliczne znaleziska pochodzące z okresu użytkowania obiektu, w tym 39 monet z lat 1900–1943 (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 5). Datowanie: k. XIX–I. 40. XX w. Nr inw.: 5/H/Kw/S, 182/H/Kw/S.

Targ Drzewny 20

Tylna partia posesji pozostawała do marca 1945 r. tylko w części zabudowana. Do ściany N kamienicy frontowej, bliżej narożnika N–W, przylegał niewielki budynek o charakterze gospodarczym, nakryty dachem jednospadowym, znany z fotografii archiwalnych. Być może jego reliktem jest negatyw wkopu fundamentowego i ściany, zlokalizowany na granicy działek Targ Drzewny 20 i 21 (obiekt 13).

Obiekt 14

Jama śmietniskowa usytuowana w S–W części parceli, w przestrzeni pomiędzy ścianami kamienic frontowych Targu Drzewnego 20 i 21 (Majewski, Kwiatkowski 2009b, 3). Widoczna od poziomu 27,15–26,94 m n.p.m. jako nieregularny obiekt, o średnicy zbliżonej do 1,2 m. W profilu niekątowy, przegłębiony w części E. Wypełniskiem była brunatna próchnica, przemieszana z plastyczną gliną, spalenizną z szarym piaskiem i nielicznymi, drobnymi kamieniami oraz fragmentami cegieł. Jego miąższość dochodziła do 0,35 m. Datowanie na podstawie zawartości obiektu: k. XIII w. Nr inw.: 68 /H/Kw/M, 124/H/Kw/P.

Obiekt 13

Negatyw ściany drewnianego budynku zlokalizowany wzdłuż granicy W parceli, usytuowany na osi N-S¹. Widoczny od poziomu 27,95–27,80 m n.p.m., o długości do 4 m i szerokości do 1,2 m. W profilu prostokątny (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 15–16). Na odcinku o długości ok. 1,4 m od S zarysowały się prostopadle odchodzące od obiektu od W i E, zbliżone do prostokąta wkopy o wymiarach ok. 0,38×0,35 m (ryc. 6). Wypełnienie stanowiła szara, zbita glina, wtręty brunatnej próchnicy oraz fragment drewnianego elementu (być może pozostałość słupa). Miąższość obiektu dochodziła do 0,25 m. Od S graniczył z obiektem 12, natomiast od W z obiektami 9 i 10 (parcela Targ Drzewny 21). Datowanie na podstawie zawartości obiektu: XIV w. Nr inw.: 53/H/Kw/M.

Obiekt 3

Relikty studni uchwycone we E części parceli, przy N ścianie piwnicy kamienicy frontowej. Widoczne od poziomu 27,20–27,15 m n.p.m. Obiekt zbliżony do kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami. Od poziomu 25,72 m n.p.m. zarejestrowano kwadratową konstrukcję studni o boku ok. 1,0 m. Zbudowano ją z sosnowych desek układanych poziomo (Krapiec 2009, 1)², od wewnątrz stabilizując kantówkami posadowionymi w narożnikach (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 8–9). Kwadratowy wkop pod studnię, o boku 1,6 m, widoczny w calcu (obiekt 3a) od poziomu 25,72 m n.p.m. zarejestrowano wokół śladu konstrukcji drewnianej, która dolegała bezpośrednio do jego E ściany (ryc. 7–8). Wypełniskiem był szary piasek, przemieszany z gruzem i zaprawą wapienną. Miąższość obiektu do momentu bezpiecznej eksploracji dochodziła do ok. 6,5 m (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 9–10). Wypełnienie studni stanowił szary piasek, przemieszany z brunatną próchnicą, gliną, licznymi fragmentami cegieł, zaprawą wapienną oraz drobnymi kamieniami. Miąższość obiektu do momentu bezpiecznej eksploracji dochodziła do 7 m. Datowanie wkopu i konstrukcji drewnianej studni: XIV w. Datowanie zasypiska studni: 2. poł. XV w.(?), 1696 r., k. XVII–XVIII w. Nr inw.: 1/H/Kw/M, 7/H/Kw/S, 8/H/Kw/S, 9/H/Kw/S, 67/H/Kw/M, 170/H/Kw/S, 171/H/Kw/S, 172/H/Kw/S, 173/H/Kw/S, 174/H/Kw/S, 175/H/Kw/S, 176/H/Kw/S, 177/H/Kw/S, 178/H/Kw/S, 179/H/Kw/S, 180/H/Kw/S, 89/H/Kw/P, 90/H/Kw/P.

Piwnica kamienicy frontowej

W trakcie odgruzowywania piwnicy narożnej kamienicy frontowej natrafiono na nieliczne znaleziska zalegające poniżej ostatniego poziomu użytkowego obiektu (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 7). Datowanie: późne średniowiecze, 2. poł. XVI/XVII w., 1715–1739. Nr inw.: 62/H/Kw/M, 183/H/Kw/S.

¹ Na planie obiektów już na terenie działki Targ Drzewny 21, por. ryc. 1.

² Z powodu rozkładu drewna nie uzyskano dat rocznych.

Obiekt 1

1 m na E od obektu 3 odkryto przy N ścianie piwnicy kamienicy frontowej kolisty obiekt o średnicy 0,9 m, widoczny od poziomu 27,16–27,04 m n.p.m. Wymurowany został z cegieł o wymiarach 9–10×14×29,8–30 cm, zachowanych w czterech warstwach, układanych pojedynczo w wątku wozówkowym, łączonych zaprawą wapienną (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 7) (ryc. 9). Okrągły wkop, o średnicy 1,4 m, widoczny w calcu (obiekt 1a) od poziomu 27,16–27,04 m n.p.m. zarejestrowano wokół konstrukcji ceglanej. Wypełniskiem wnętrza obiektu była glina przemieszana z szarym piaskiem, gruzem ceglanym i fragmentami zaprawy. Miąższość dochodziła do 0,45 m. Datowanie wkopu i konstrukcji ceglanej: 1/2 poł. XVII w. Nr inw.: brak.

Obiekt 8

Latrynę zlokalizowano w N-E części parceli, na poziomie 27,81–27,20 m n.p.m., jako okrąg o średnicy ok. 3 m, z ułożonymi na krawędzi luźnymi, nieobrobionymi kamieniami polnymi. Ich średnica wahała się od 0,15 do 0,65 m. Całość konstrukcji zbudowano z niespajanych zaprawą kamieni układanych w czytelne warstwy (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 11) (ryc. 10–11, 13). Wnętrze okręgu o średnicy 2,1 m wypełnione było zaprawą wapienną, a poniżej, na poziomie 27,61–27,08 m n.p.m., kamieniami o średnicy od 6 do 10 cm, tworzącymi w części N-E bruk ułożony na brązowym piasku (ryc. 10). Pozostałą część zasypu stanowił brązowy gliniasty piasek o miąższości do 0,2 m i szary piasek z gliną o miąższości do 0,4 m. Ekskrementy wraz z materiałem archeologicznym zarejestrowano na poziomie 26,58 m n.p.m. (ryc. 11). Całkowita miąższość jednolitego wypełnienia dochodziła do 2,05 m. W profilu latryna zwężała się lekko i w dolnej partii osiągnęła średnicę 1,6 m. Datowanie wypełniska latryny: k. XVII–1. poł. XVIII w. (XVIII w.). Nr inw.: 2/H/Kw/S, 3/H/Kw/M, 10/H/Kw/S, 11/H/Kw/S, 12/H/Kw/S, 13/H/Kw/S, 14/H/Kw/S, 15/H/Kw/S, 16/H/Kw/S, 17/H/Kw/S, 18/H/Kw/S, 19/H/Kw/S, 20/H/Kw/S, 21/H/Kw/S, 22/H/Kw/S, 23/H/Kw/S, 24/H/Kw/S, 25/H/Kw/S, 26/H/Kw/S, 27/H/Kw/S, 28/H/Kw/S, 29/H/Kw/S, 30/H/Kw/S, 31/H/Kw/S, 32/H/Kw/S, 33/H/Kw/S, 34/H/Kw/S, 35/H/Kw/S, 36/H/Kw/S, 37/H/Kw/S, 38/H/Kw/S, 39/H/Kw/S, 40/H/Kw/S, 41/H/Kw/S, 42/H/Kw/S, 43/H/Kw/S, 44/H/Kw/S, 45/H/Kw/S, 46/H/Kw/S, 47/H/Kw/S, 49/H/Kw/S, 50/H/Kw/S, 51/H/Kw/S, 62/H/Kw/P.

Obiekt 9

Dół chłonny uchwycono w N-E części parceli. Od W dolegał do obektu 8. Widoczny od poziomu 27,69–27,68 m n.p.m. Początkowo prostokątny, o długości do 2,1 m i szerokości do 0,53 m (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 13). Wypełniony gliną, rdzawo-brązowym piaskiem, średnioziarnistym żółtym piaskiem, ciemnoszarą i brunatną próchnicą oraz pozostałościami drewna (ryc. 12–13). Poniżej 0,4 m okrągły, o średnicy zbliżonej do 1,2 m. W profilu lejkowaty. Na środku obiektu

zarejestrowano fragment spróchniałego, ukorzonego pnia drzewa. Całkowita miąższość obiektu dochodziła do 1,3 m. Datowanie: poł. XVIII w. Nr inw.: 55/H/Kw/M.

Obiekt 7

Dół śmietniskowy zlokalizowano w N części parceli. Dolegał od S-E do obiektu 8. Widoczny od poziomu 27,32–27,20 m n.p.m., o nieregularnej formie. W profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 11). Jego wypełniskiem była przepalona glina, fragmenty drewna, spalenizna, żużel oraz średnioziarnisty żółty piasek. Miąższość dochodziła do 0,33 m. Datowanie: nowożytność. Nr inw.: brak.

Obiekt 11

Pozostałość po słupie drewnianym zarysowała się w W części parceli, przy granicy z posesją Targ Drzewny 21³. Na planie koła, o średnicy ok. 0,3 m. Widoczna była od poziomu 27,72 m n.p.m. Wypełnisko stanowiła spalenizna (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 14). Miąższość obiektu dochodziła do 2 cm. Wokół spalenizny rysował się kwadrat o boku ok. 0,4 m, będący wkopem (obiekt 11a). Widoczny od poziomu 27,72 m n.p.m. Wypełniskiem była spalenizna i szary piasek (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 15). Miąższość obiektu dochodziła do 2 cm. Datowanie: nowożytność. Nr inw.: brak.

Obiekt 12

Zarejestrowany w W części parceli, przy granicy z posesją Targ Drzewny 21, pomiędzy obiektem 11 a obiektem 13⁴. Widoczny od poziomu 27,76 m n.p.m., o nieregularnym kształcie, o długości ok. 0,74 m, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 15). Wypełniskiem obiektu o nieznanym kształcie była szara próchnica, z soczewkami gliny oraz piasku. Jego miąższość dochodziła do 0,10 cm. Datowanie: nowożytność. Nr inw.: brak.

Obiekt 2

Zlokalizowany we E części parceli, w przetrzeźni pomiędzy N ścianą piwnicy kamienicy frontowej a S ścianą piwnicy oficyny odkrytej na posesji Targ Drzewny 19. Widoczny od poziomu 27,24 m n.p.m., o sercowatym kształcie, średnicy ok. 0,9 m, w profilu lejkowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 8). Wypełniskiem był szary piasek przemieszany z soczewkami zwartej, pomarańczowej gliny, z elementami brunatnej próchnicy na spągu oraz średnioziarnistego, żółtego piasku. Miąższość dochodziła do 0,6 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: 66/H/Kw/M.

Obiekt 4

Dołek postłupowy odkryty w N-E części parceli. Widoczny od poziomu 27,37 m n.p.m., na planie zbliżonym do koła o średnicy ok. 0,3 m, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 10). Miąższość dochodziła do 0,2 m. Wypełnienie stanowiła ciemnoszara i brunatna próchnica będąca pozostałością drewna oraz ślady spalenizny. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 5

Dołek postłupowy uchwycony w N-E części parceli. Widoczny od poziomu 27,27 m n.p.m., na planie kwadratu, o boku 0,3 m, w profilu lejkowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 10). Wypełniskiem była ciemnoszara i brunatna próchnica będąca pozostałością drewna oraz ślady spalenizny. Miąższość obiektu dochodziła do 0,12 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 6

Dołek postłupowy odkryty w środkowej partii N części parceli. Widoczny od poziomu 27,43 m n.p.m., na planie kwadratu, o boku 0,4 m, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 10–11). Wypełnienie stanowiła brunatna próchnica będąca pozostałością drewna, przemieszana z soczewkami ciemnej gliny oraz piaskiem. Miąższość obiektu dochodziła do 0,16 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 10

Zlokalizowany w N części parceli, przy W ścianie piwnicy oficyny Targ Drzewny 19. Widoczny od poziomu 27,51–27,47 m n.p.m., na planie trapezu, w części E zniszczony murem oficyny. Dłuższym bokiem o długości ok. 1,6 m przylegał bezpośrednio do ściany budynku oficynowego, w profilu zbliżony do prostokąta (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 14). Wypełniony był ciemnoszarą próchnicą, soczewkami gliny, nielicznymi soczewkami żółtego, średnioziarnistego piasku oraz śladami brunatnej próchnicy. Miąższość obiektu dochodziła do 0,6 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: 54/H/Kw/M.

Targ Drzewny 21

Zaplecze posesji do marca 1945 r. było częściowo zabudowane. Do ściany N kamienicy frontowej, od strony narożnika N-W, przylegał budynek o charakterze oficynowo-gospodarczym, nakryty dachem jednospadowym, znany z fotografii archiwalnych. W trakcie prac wykopaliskowych zarejestrowano wkopy pod belki podwalinowe i słupy oraz reliktu murowanych ścian piwnicy o wymiarach 3,2×3,7 m, zlokalizowanej w odległości ok. 17 m od frontu kamienicy, która dłuższym bokiem przylegała do granicy W działki. Była ona użytkowana w okresie poprzedzającym

³ Na planie obiektów już na terenie działki Targ Drzewny 21, por. ryc. 1.

⁴ Na planie obiektów już na terenie działki Targ Drzewny 21, por. ryc. 1.

zniszczenie zabudowy w marcu 1945 r., o czym świadczyła m.in. betonowa posadzka jej wnętrza⁵.

Pomiędzy ścianami piwnic kamienic frontowych Targu Drzewnego 20 i 21 zarejestrowano profil S wykopu badawczego (ryc. 14), stanowiący jednocześnie kraniec S kwartału (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 7). Zaewidencjonowano następujący zespół warstw: I – jasna glina z domieszką żółtego piasku i wrętami próchnicy; II – brązowa, spiaszczona próchnica o miąższości do 0,2 m, wyróżniająca się w środkowej części profilu; III – szaro-brązowy gliniasty piasek, przemieszany z gruzem ceglany, kamieniami i zaprawą wapienną o miąższości do 0,6 m; IV – żwir i spalenizna o miąższości do 0,38 m; V – drobnoziarnisty, żółty piasek o miąższości do 0,2 m będący podsypką pod płyty chodnikowe; VI – betonowe płyty chodnikowe. Przy krawędziach E i W profilu widoczne były wkopy wykonane w związku z pracami budowlanymi przy wznoszeniu ścian piwnic, które wyprowadzono ze stropu warstwy nadcalcowej. Wykop E widoczny był od poziomu 27,99–27,88 m n.p.m. i osiągał szerokość do 1 m. Wykop W zarejestrowany został na poziomie 27,78 m n.p.m. i miał szerokość do 0,8 m.

Warstwa I

Wydzielona w N-E część parceli dochodziła do ściany piwnicy oficyny wzniesionej na zapleczu parceli Targ Drzewny 19 (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 33). Spalenizna przemieszana z brązową próchnicą. Widoczna od poziomu 28,04–27,85 m n.p.m. Miąższość dochodziła do 0,3 m. Datowanie: XII–XIII w. Nr inw.: 18/H/Kw/M.

Warstwa II

Wydzielona w N-E część parceli, dochodziła do ściany piwnicy oficyny wzniesionej na zapleczu parceli Targ Drzewny 19 (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 32–33). Widoczna od poziomu 28,15–27,95 m n.p.m. Spiaszczona beżowo-brązowa próchnica o miąższości dochodzącej do 0,81 m. Datowanie: XII–XIII w. Nr inw.: 5/H/Kw/M.

Obiekt 1

Negatyw po fundamencie zlokalizowano we E części parceli, rysował się na osi N-S. Widoczny od poziomu 27,76–27,44 m n.p.m., liniowy obiekt na planie wydłużonego prostokąta, w profilu o nieckowatym kształcie (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 17) (ryc. 15). W partii S lejkowate przegłębienie po słupie, którego miąższość dochodziła do 1,02 m. Wypełniskiem była szara próchnica, przemieszana z gliną. W dolnej części obiektu zarejestrowano ślady brunatnej próchnicy oraz fragmenty drewna. Datowanie: k. XIII–1. poł. XIV w. Nr inw.: 50/H/Kw/M.

Obiekt 2

Palenisko przyległe od W do obiektu 1. Widoczne od poziomu 27,71–27,39 m n.p.m. Plan zbliżony do prostokąta o wymiarach ok. 2,4×1,5 m, orientowanego dłuższymi bokami na osi W-E. Rozszerzał się od E w kierunku N na 0,7 m oraz na S o 0,6 m na długości 0,4 m (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 17–18) (ryc. 16). W profilu lekko nieckowaty, ze śladami spalenizny i polepą. W części S-E obiekt został przegłębiony, co zinterpretowano jako negatyw po słupie. Wypełniskiem tej partii była glina, przemieszana z warstwą szaro-brązowej próchnicy oraz średnioziarnistego, żółtego piasku. Miąższość obiektu dochodziła do 1,4 m. Datowanie: k. XIII–1. poł. XIV w. Nr inw.: 28/H/Kw/M, 54/H/Kw/S.

Obiekt 16

Zarejestrowany w części N działki, widoczny od poziomu 28,03–27,95 m n.p.m. Usytuowana na osi W-E wydłużona elipsa, o nieckowatym profilu (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 25). Obiekt wypełniała warstwa ciemnoszarej i brunatnej próchnicy, soczewki przepalanej gliny, fragmenty spalonego drewna oraz drobnoziarnisty, żółty piasek. Na dnie zalegały dwa kamienie polne. Miąższość obiektu dochodziła do 0,65 m. Datowanie: XIII/XIV w. Nr inw.: 13/H/Kw/M, 68/H/Kw/S, 69/H/Kw/S.

Obiekt 13

Latrynę odkryto w E części parceli. Była widoczna od poziomu 28,33–27,72 m n.p.m. Początkowo o nieregularnym kształcie (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 23–24). Na początkowym etapie eksploracji wypełniskiem obiektu była brązowa, spiaszczona próchnica, przemieszana z gruzem ceglany, zaprawą wapienną i zwartą gliną. Na poziomie 27,27–26,99 m n.p.m. zarejestrowano luźno rozrzucone kamienie (ryc. 17). Poniżej ślady po prostokątnej konstrukcji drewnianej oraz fragmentarycznie zachowany wkop pod latrynę (obiekt 13a) z negatywami po dwóch słupach lub wkopanych beczkach(?), wydrążony w zwartej pomarańczowej glinie. Miąższość (do momentu bezpiecznej eksploracji) dochodziła do ok. 2,3 m. Datowanie: 1. poł. XIV w., 1/2 ćw. XVII w., XVII/XVIII–XVIII w. Nr inw.: 15/H/Kw/M, 56/H/Kw/S, 57/H/Kw/S, 58/H/Kw/S, 60/H/Kw/S, 61/H/Kw/S, 63/H/Kw/S, 64/H/Kw/S, 65/H/Kw/S, 66/H/Kw/S, 67/H/Kw/S, 73/H/Kw/S.

Obiekt 12

Pozostałości zniszczonej zabudowy drewnianej zadokumentowanej w E części parceli, tuż przy S-E narożniku piwnicy w tylnym trakcie działki. Widoczne od poziomu 28,03–27,96 m n.p.m. Plan nieregularny, zbliżony do prostokąta, w profilu trapezoidalny (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 22–23). Wypełniskiem była szara próchnica z soczewkami pomarańczowej gliny o miąższości do 0,17 m, spalenizna o miąższości do 0,18 m, glina o miąższości do 6 cm, brunatna próchnica

⁵ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Murowana zabudowa mieszkalna*.

o miąższości do 6 cm, szara glina z oliwkowymi przebarwieniami i szarym piaskiem o miąższości do 0,32 m. Miąższość całkowita dochodziła do 0,79 m. Datowanie: 1/2 poł. XIV w.; 1/2 ćw. XVI–XVIII w. Nr inw.: 49/H/Kw/M, 62/H/Kw/S.

Obiekt 8

Palenisko zarejestrowane w środkowej części parceli. Widoczne od poziomu 27,88–27,85 m n.p.m. Od E łączyło się z obiektem 9, od N z obiektem 10. Plan nieznacznie zbliżony do owalu, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 20–21). Wypełniskiem obiektu była glina i polepa, szary oraz żółty piasek, brązowa próchnica, spalenizna, a także fragmenty cegieł. Miąższość dochodziła do 0,71 m. Datowanie: 2. poł. XIV w. Nr inw.: 57/H/Kw/M.

Obiekt 15

Zaewidencjonowany w N–E części parceli. Widoczny od poziomu 28,03–27,94 m n.p.m. Początkowo o nieregularnym planie. Podczas dalszej eksploracji przybrał formę zbliżoną do owalu. W profilu lejcowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 24–25). Krawędź obiektu wypełniona spalenizną oraz przepaloną gliną (obiekt 15a). W pozostałej partii spalenizna, ciemnobrunatna próchnica, soczewki gliny oraz średnioziarnisty, żółty piasek. Miąższość dochodziła do 0,42 m. Datowanie: 2. poł. XIV w. Nr inw.: 7/H/Kw/M, 11/H/Kw/M, 70/H/Kw/S, 71/H/Kw/S, 72/H/Kw/S, 103/H/Kw/S, 185/H/Kw/S.

Obiekt 5

Zadokumentowany w W części parceli, na granicy działki Targ Drzewny 22. Łączył się z krawędzią N obektu 4. Widoczny od poziomu 27,94 m n.p.m. Przyjął formę nieregularną, w profilu lejcowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 19–20). Wypełniskiem obiektu była ciemnoszara próchnica, przemieszana z pomarańczową gliną oraz średnioziarnistym żółtym piaskiem. Znajdowały się tam także ślady brunatnej próchnicy oraz nieliczne fragmenty cegieł. Miąższość obiektu dochodziła do 0,8 m. Datowanie: XIV w. Nr inw.: 52/H/Kw/M, 48/H/Kw/S, 52/H/Kw/S, 53/H/Kw/S, 55/H/Kw/S.

Obiekt 17

Zarejestrowany w N części parceli. Widoczny od poziomu 28,17–28,15 m n.p.m. Zbliżony do elipsy, z rozszerzeniem w części N. Od S łączył się z obiektem 16. W profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 26). Wypełniskiem była spalenizna, brunatna próchnica, soczewki gliny oraz szaro-brązowy piasek. Miąższość dochodziła do 0,32 m. Datowanie: późne średniowiecze. Nr inw.: 10/H/Kw/M.

Obiekt 21

Latryna w N–W części parceli, przy N ścianie piwnicy na zapleczu działki. Widoczna od

poziomu 28,08–27,94 m n.p.m. Wkop okrągły (obiekt 21a), zauważalny od poziomu 28,15–27,60 m n.p.m. Wypełniskiem był szary, gliński piasek, przemieszany z gruzem i pomarańczową gliną (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 27–28). W jego wnętrzu wyraźnie zaznaczona krawędź brunatnej próchnicy wpisanej w kwadrat o boku 1,3 m (ryc. 18–19). Początkowo na powierzchni uwidoczniły się nieliczne polne kamienie, spalenizna, zwarta glina, próchnica oraz soczewki średnioziarnistego, żółtego piasku. Poniżej kamienie ułożone na planie zbliżonym do okręgu (ryc. 20). Pod nimi zarys pierwotnej skrzyni drewnianej. Jej wypełniskiem był gruz (cegły, ich fragmenty oraz kamienie), glina oraz szary średnioziarnisty piasek. Warstwa ekskrementów zarejestrowana została na poziomie 26,58 m n.p.m. Miąższość obiektu dochodziła do 2,09 m. Datowanie: 1. poł. XVI–poł. XVIII w. (?). Nr inw.: 35/H/Kw/M, 36/H/Kw/M.

Piwnica kamienicy frontowej

W trakcie odgruzowywania piwnicy kamienicy frontowej natrafiono na nieliczne znaleziska zalegające poniżej ostatniego poziomu użytkowania obiektu (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 17). Datowanie: późne średniowiecze, 2. poł. XVI–1. poł. XVIII w. Nr inw.: 63/H/Kw/M.

Obiekt 11

Zarejestrowany w środkowej części parceli. Widoczny od poziomu 27,92 m n.p.m. Od S łączył się z obiektem 10. Forma nieregularna, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 22). Wypełniskiem obiektu była spalenizna, szary piasek oraz soczewki gliny. Miąższość dochodziła do 0,17 m. Datowanie: 1/2 ćw. XVII w. Nr inw.: 58/H/Kw/M.

Obiekt 10

Negatyw wkopu fundamentowego budynku wraz z poziomem użytkowym zarejestrowany w środkowej oraz w W części parceli. Usytuowany na osi N–S (wkop). Widoczny od poziomu 27,99–27,89 m n.p.m. Od S obiekt ten częściowo naruszył obiekt 8. Od E łączył się z obiektem 11. Wydłużony prostokąt, rozszerzający się w formę kolistą w części W parceli (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 21–22). W profilu przegłębienia fundamentowego luźno ułożone kamienie polne (podwalina budynku). Obiekt wypełniała ciemnobrązowa i szara próchnica, przemieszana z gliną i średnioziarnistym żółtym piaskiem. Całkowita miąższość obiektu dochodziła do 0,5 m. Datowanie: XVII/XVIII w. Nr inw.: 56/H/Kw/M.

Obiekt 19

Negatywy wkopów po rzapiach (?) zarejestrowane w N–W części parceli, na granicy z działką Targ Drzewny 24, tuż przy narożniku N–W piwnicy na zapleczu posesji. Widoczne od poziomu 28,28–28,07 m n.p.m. Początkowo na planie nieregularnym, zbliżonym nieznacznie do owalu

(Majewski, Kwiatkowski 2009a, 26–27) (ryc. 18). Po zdjęciu warstwy ok. 0,15 m, składającej się ze spalenizny, zwartej gliny, brunatnej próchnicy oraz średnioziarnistego żółtego piasku, pojawiły się dwa okrągłe obiekty o średnicach ok. 0,9 (strona E) i 0,55 m (strona W) (ryc. 21). Całkowita miąższość dochodziła do 0,75 m. Datowanie: 1. poł. XVIII w. Nr inw.: 38/H/Kw/M.

Obiekt 3

Zarejestrowano w środkowej partii parceli, przy W krawędzi obiektem 1 oraz przy S części obiektem 8. Usytuowany na osi E–W. Widoczny od poziomu 27,79–27,76 m n.p.m. Plan nieregularny, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 18). Obiekt wypełniała pomarańczowa, zwarta glina, średnioziarnisty, żółty oraz szary piasek, a także soczewki brunatnej próchnicy i ślady drewna. Miąższość obiektu dochodziła do 0,37 m. Datowanie: poł. XVIII–2. poł. XVIII w. Nr inw.: 59/H/Kw/M.

Obiekt 1 (piwnica na zapleczu działki)

Negatyw wkopu po rząpiu odkryty w S części piwnicy na zapleczu działki, przy W krawędzi najniższego stopnia schodów. Widoczny od poziomu 26,90 m n.p.m. Na planie koła o średnicy ok. 0,55 m, w profilu cylindryczny (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 31–32) (ryc. 22). Obiekt wypełniała ciemnoszara próchnica. Miąższość dochodziła do 0,10 m. Datowanie: poł. XVIII, XVIII/XIX w. Nr inw.: 26/H/Kw/M.

Obiekt 2 (piwnica na zapleczu działki)⁶

Negatyw po rząpiu w S-E narożniku piwnicy na zapleczu działki przed E krawędzią najniższego stopnia schodów. Widoczny od poziomu 27,03 m n.p.m. Kolisty obiekt o średnicy ok. 0,6 m, w profilu cylindryczny (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 32) (ryc. 23). Wypełniskiem był ciemnoszary piasek. Miąższość dochodziła do 0,36 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 3 (piwnica na zapleczu działki)

Negatyw po rząpiu zarejestrowano w N-E części piwnicy na zapleczu działki. Widoczny od poziomu 27,05 m n.p.m. Na planie koła o średnicy ok. 0,6 m, w profilu płaski prostokąt (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 32). Wypełniskiem obiektu była zwarta, pomarańczowa glina. Miąższość dochodziła do 4 cm. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 4

Uchwycony na granicy parceli Targ Drzewny 22, w W części parceli Targ Drzewny 21. Łączył się z S krawędzią obiektem 5. Orientowany na osi W–E. Widoczny od poziomu 27,86 m n.p.m. Na planie zbliżonym do owalu, w profilu prostokątny

(Majewski, Kwiatkowski 2009a, 19). Obiekt wypełniała szara próchnica, przemieszana z żółtym, średnioziarnistym piaskiem oraz śladami drewna. Miąższość obiektu dochodziła do 0,65 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: 51/H/Kw/M.

Obiekt 6

Dół po słupie uchwycony w W części parceli, przy W krawędzi obiektem 5. Widoczny od poziomu 27,90 m n.p.m. Zbliżony do owalu, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 20). Obiekt wypełniał średnioziarnisty żółty piasek, przemieszany z ciemnoszarym piaskiem, soczewkami gliny oraz z soczewkami brunatnej próchnicy. Miąższość dochodziła do 0,18 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 7

Dół po słupie zlokalizowany we E części parceli. Widoczny od poziomu 27,90 m n.p.m. Miał plan koła o średnicy ok. 0,38 m, natomiast w profilu odwróconego trapezu (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 20). Obiekt wypełniała glina, średnioziarnisty żółty oraz szary piasek, brunatna próchnica będąca pozostałością po drewnie, dobrze widocznym w profilu. Całkowita miąższość dochodziła do 0,14 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 9

Dół po słupie zarejestrowany w środkowej części parceli. Widoczny od poziomu 27,93 m n.p.m. Od W łączył się z obiektem 8, od N z obiektem 10, od E z obiektem 13. Na planie koła, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 21). Wypełniskiem obiektu była szara i brązowa próchnica. Miąższość dochodziła do 0,22 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 14

Dwa doły postłupowe uchwycone we E części parceli, tuż przy E ścianie piwnicy na zapleczu działki. Widoczne od poziomu 28,06–28,00 m n.p.m. Plan nieregularny, w profilu dołek N lejkowaty, dołek S nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 24). Obiekty wypełniały spalenizna, szara próchnica, przemieszana z brązowym piaskiem, soczewki zwartej gliny i nieliczne fragmenty cegieł. Całkowita miąższość obiektu dochodziła do 0,72 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 18

Dół postłupowy uchwycono w N części parceli. Widoczny od poziomu 28,21 m n.p.m. Plan kolisty, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 26). Obiekt wypełniała spalenizna oraz szaro-brązowa próchnica. Miąższość obiektu dochodziła do 4 cm. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

⁶ Materiał pozyskany z odgruzowania piwnicy nr inw. 48/H/Kw/M.

Obiekt 20

Dół posłupowy zaewidencjonowany w N-W części parceli, blisko granicy pomiędzy parcelami Targ Drzewny 21 a Targ Drzewny 24. Widoczny od poziomu 28,17 m n.p.m. Plan owalny, w profilu lejkiowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 27). Wypełniskiem obiektu była w przeważnie spalenizna, a także ślady brunatnej próchnicy. Miąższość dochodziła do 0,13 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: 22/H/Kw/M.

Obiekt 22

Dół posłupowy w N-E części parceli. Widoczny od poziomu 27,78 m n.p.m. Kolisty, o średnicy 0,4 m, w profilu lejkiowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 28–29). Wypełniskiem była spalenizna, soczewki zwartej gliny oraz drobnoziarnisty, żółty piasek. Miąższość dochodziła do 0,26 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 23

Dół posłupowy zarejestrowany w N-E części parceli, położony na N-E od obiektu 22. Widoczny od poziomu 27,86 m n.p.m. Plan koła o średnicy ok. 0,28 m, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 29). Wypełniskiem obiektu była spalenizna oraz soczewki drobnoziarnistego, żółtego piasku. Miąższość obiektu dochodziła do 3 cm. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 24

Negatywy po wkopach pod dwa rzępa (?) zlokalizowany w N-W części parceli, na granicy pomiędzy parcelami Targ Drzewny 21 a Targ Drzewny 24. Widoczny od poziomu 28,21–28,09 m n.p.m. Obiekt dolegał od E do obiektu 15 położonego na działce Targ Drzewny 24. Początkowo prostokątny o wymiarach ok. 1,9×1,2 m. Na głębokości 0,2 m nastąpił podział na dwa prostokąty z wpisanymi pojedynczymi okręgami, przedzielnymi pasem calca. W profilu obie części prostokątne (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 29). Wypełniskiem była ciemnoszara ziemia, przemieszana z pomarańczową, zwartą gliną oraz soczewkami średnioziarnistego żółtego piasku i śladów drewna. Całkowita miąższość obiektu dochodziła do 0,64 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 25

Dół posłupowy zarejestrowany w N-W części parceli, przy granicy, pomiędzy parcelami Targ Drzewny 21 a Targ Drzewny 24⁷. Widoczny od poziomu 28,30÷27,94 m n.p.m. Na planie zbliżonym do elipsy, w profilu prostokątny (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 30). Wypełniskiem obiektu była ciemnoszara próchnica z elementami spalenizny oraz warstwa zwartej gliny. Miąższość obiektu dochodziła do 0,42 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Obiekt 26

Dół posłupowy w N-W części parceli, przy granicy pomiędzy parcelami Targ Drzewny 21 a Targ Drzewny 24. Widoczny od poziomu 28,29 m n.p.m. Kolisty, o średnicy ok. 0,26 m, w profilu nieckowaty (Majewski, Kwiatkowski 2009a, 30). Wypełniskiem obiektu była ciemnoszara próchnica, spalenizna, soczewki gliny oraz ślady drewna. Miąższość obiektu dochodziła do 0,16 m. Datowanie: nieokreślone. Nr inw.: brak.

Próba określenia funkcji i chronologii odkrytych obiektów

Najstarsze ślady zasiedlenia obszaru dawnych działek przy Targu Drzewnym 19–21 związane są z okresem poprzedzającym lokację miasta. Świadczą o tym fragmenty ceramiki tradycyjnej odkryte w nawarstwieniach zlokalizowanych w tylnym trakcie posesji Targ Drzewny 21 (warstwy I–II), a także w obiektach 1–2, 13–16 badanych na tej samej parceli. Czas powstania ułamków naczyń określono na XII–XIII w.⁸ Datowanie to jest nieco późniejsze niż chronologia opracowanych materiałów pochodzących z badań w północno-wschodniej części kwartału IX, które określono najwcześniej na koniec XI, a najpewniej na pierwszą połowę XII w. (Dworaczyk 2019, 172). Do podobnego przedziału czasowego przypisano fragmenty ceramiki tradycyjnej zlokalizowane w kwartale V, sąsiadującym z Rynkiem (Romanowicz, Zyśko 2012, 90). Zagospodarowanie tego obszaru nie było jednak zbyt intensywne w okresie poprzedzającym lokację oraz w czasie wyznaczania osi komunikacyjnych, organizowania przestrzeni kwartału i parcel. Świadczą o tym odkryte na zapleczach działek młodsze obiekty, które niemal bez wyjątku, były zagłębione w całość. Należy do nich jama śmietniskowa (obiekt 14) powstała w końcu XIII w. i odkryta w przestrzeni pomiędzy murami piwnic frontowych kamienic posesji Targ Drzewny 20 i 21.

Późniejsza, gęsta zabudowa drewniano-murwana i murowana narożnej działki Targ Drzewny 19, ale i warunki glebowe, uniemożliwiły zarejestrowanie podziału wnętrza tej części kwartału na działki, który był zapewne przeprowadzany w okresie kształtowania się własności poprzez wzniesienie drewnianych płotów. Pierwotne linie graniczne musiały ulegać częściowym zmianom, czego świadectwem są obiekty 4, 5, 19, 24–26 zlokalizowane na granicy trzech działek: Targ Drzewny 21, 22 i 24. Podział ten znany jest z parcelacji nieruchomości w latach 20. XVIII w. i świadczy o wtórności niektórych granic. Wiemy jednak, że część posesjonatów dysponowała w określonym czasie sąsiednią nieruchomością, która później była zbywana. Przykładem tego był

⁷ Na planie obiektów już na terenie działki Targ Drzewny 24, por. ryc. 1.

⁸ Dokonał tego mgr Marek Dworaczyk z Ośrodka Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie.

w 1665 r. kuśnierz Hans Eckstein, posiadacz działek Targ Drzewny 20 i 21⁹.

Śladami najstarszej zabudowy wzniesionej z drewna jest grupa obiektów 1–14 zlokalizowanych na zapleczu działki Targ Drzewny 21 (ryc. 15–16). Pomimo występujących w nich obok ceramiki późnośredniowiecznej materiałów nowożytnych, są pozostałościami drewnianego budynku z przełomu XIII i XIV w. oraz kontynuowania w tym miejscu zabudowy w okresie późniejszym. Najstarszy drewniany dom frontowy był nieco cofnięty w stosunku do pierzei ulicy. Miał długość ok. 13–15 m i szerokość ok. 8 m. Wzniesiony został w konstrukcji słupowej, o czym świadczą liczne pozostałości dołów posłupowych, pozostałych na zewnątrz obrysu ścian, których drewniane podwaliny spoczywały na kamieniach. Najstarsze palenisko kuchenne, którego powierzchnię użytkową wykończono polepą, dolegało do ściany domu od E (obiekt 2) (ryc. 16). W 2. poł. XIV w. miejsce ogniska kuchennego przeniesiono niewiele dalej na N i również utwardzono polepą (obiekt 8). Od N do domu przylegał kamienno-ceglany lub szachulcowy budynek, którego relikdami są mury piwnicy odkrytej na zapleczu posesji. Natomiast przy jego narożniku N–E zbudowano drewnianą latrynę (obiekt 13) (ryc. 17). W XV w. drewniany dom został zniszczony przez budowę podpiwniczonej kamienicy frontowej.

Pozostałości wkopów pod beczki (obiekty 19, 24 i 1–3 w piwnicy odkrytej w tylnej części działki) (ryc. 21–23), pełniące prawdopodobnie funkcje rząpi, mogły być rozwiązaniem zapewniającym dostęp do wody lub zatrzymywanie jej nadmiaru. Nie odnaleziono śladów świadczących o ich połączeniu rurociągiem. Zbudowane były z drewnianych skrzyń i beczek lub samych beczek o średnicach 0,4–0,6 m.

Na działce Targ Drzewny 21 nie zlokalizowano studni, wobec tego rzapie były jedynym źródłem czystej wody. Studnia funkcjonowała od XIV do 2. poł. XVII w. na posesji sąsiedniej, położonej przy Targu Drzewnym 20 (obiekt 3) (ryc. 7–8). Jej drewnianą skrzynię zbudowano z drewna sosnowego, na planie kwadratu o boku ok. 1,0 m. Głębokość sięgała poniżej 7 m, co może świadczyć o niskim lustrze wód gruntowych w tej części miasta. Na przełomie XV i XVI w. włączono ją w obręb kamienicy frontowej, gdzie znajdowała się w jej tylnym, niepodpiwniczonym trakcie. W końcu XVII w. stała się zbędna i była zasypywana sukcesywnie przez znaczną część kolejnego stulecia. Powodem tego mógł być niedobór wody, przebudowa kamienicy lub budowa studni sąsiedzkiej, usytuowanej przy ulicy¹⁰. Na przełomie 1. i 2. poł. XVII w. w odległości ok. 1 m na E od opisywanej studni wymurowano przynajmniej z czterech warstw cegły kolisty obiekt o średnicy blisko 1 m (obiekt 1) (ryc. 9). Oba obiekty musiały funkcjonować we wnętrzu kamienicy. Być może było to

pomieszczenie związane z produkcją browarniczą. Murowana z cegły podstawa pozbawiona śladów użytkowania ognia spełniała być może funkcję podstawy dla kadzi, w której sporządzano zacier.

Do najstarszego horyzontu osadnictwa późnośredniowiecznego należą pozostałości latryny zlokalizowanej na podwórku dawnej parceli Targ Drzewny 19 (obiekt 1) (ryc. 2–5), której powstanie zostało określone na podstawie odkrytych we wnętrzu pozostałości drewnianej skrzyni, naczyń ceramicznych na 1. poł. XIV w. Kolejne urządzenie sanitarne, które zostało zadokumentowane na działce Targ Drzewny 21 (obiekt 13) (ryc. 17), powstało w tym samym czasie, ale użytkowane było długo, choć z przerwami. Najstarsze fragmenty ceramiki pozyskane z wnętrza pierwotnie drewnianej konstrukcji pochodziły dopiero z 1/2 ćw. XVII w. Świadczy to o usuwaniu wcześniejszych nieczystości z latryny i ich wywozie. Kolejne fekalia wraz z pozostałościami m.in. naczyń trafiły do latryny na przełomie XVII i XVIII w. Jej zapełnianie trwało niemal do końca XVIII stulecia. Widoczna przerwa w użytkowaniu mogła być spowodowana opustoszeniem parceli po zniszczeniach wojny trzydziestoletniej. Świadectwem katastrofy tego okresu są odbudowywane w 2. poł. XVII w. kamienice frontowe. W ich piwnicach powstały murowane sklepienia kolebkowe, których pachy wypełniano gruzem i innymi pozostałościami. Wśród nich odnaleziono dobrze datowany materiał archeologiczny z przełomu XVI i XVII w. i 1. poł. XVII w.

Następne doły kloaczne powstawały już w okresie nowożytnym. Pierwszy wykonano na parceli Targ Drzewny 21 (obiekt 21–21a) w 1. poł. XVI w. i funkcjonował prawdopodobnie do poł. XVIII w. (ryc. 18–20) Jego wnętrze wypełniała drewniana konstrukcja o rzucie kwadratu i boku ok. 1,3 m. Druga latryna, wzniesiona z niespajanego kamienia polnego na działce Targ Drzewny 20 (obiekt 8), była największym urządzeniem tego typu zarejestrowanym na badanych nieruchomościach (ryc. 10–11, 13). Jej średnica górna przekraczała 2 m, przy podobnej głębokości. Zwężała się ku dołowi lejkowato i w podstawie miała średnicę 1,6 m. Powstała w końcu XVII w. i funkcjonowała jeszcze po poł. XVIII w.

Odkryte i zadokumentowane ślady zagospodarowania dawnych posesji Targ Drzewny 19–21 wskazują na zasiedlenie tej części miasta jeszcze przed lokacją Stargardu. Zaraz po niej nastąpiło wydzielenie i podział kwartału na pojedyncze działki siedliskowe. Pierwsza mieszkalna zabudowa drewniana powstała w tym miejscu już na przełomie XIII i XIV w. Murowane kamienice zaczęto wnosić na przełomie XIV i XV w. Infrastruktura działek ograniczała się głównie do urządzeń wodnych i sanitarnych (XIV–XVII/XVIII w.). Brak tu śladów działań o charakterze rzemieślniczym lub produkcyjnym, z wyłączeniem być może browarnictwa. Wpływ na taki osąd może mieć dość intensywna zabudowa tylnych traktów działek w XIX i początkach XX w. oraz suche, piaszczysto-gliniaste podłoże, które nie służyło zachowaniu relikwów drewnianej zabudowy.

⁹ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Akta miasta Stargard (dalej: AmS), sygn. 1581a; APS, Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/4908.

¹⁰ Ostatnie rozwiązanie funkcjonowało przynajmniej od lat 70. XVIII w., por. APS, AmS, sygn. 2302.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie.
Akta miasta Stargard, sygn. 2302.
Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/4908.

Materiały niepublikowane

Krapiec M. [2009]. *Wyniki analizy dendrochronologicznej – kwartał* (mps w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).

Majewski M., Kwiatkowski K. 2009a. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1. Stargard* (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Majewski M., Kwiatkowski K. 2009b. *Aneks do sprawozdania wstępnego: Archeologiczne badania ratunkowe na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza*

Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

Dworaczyk M. 2019. Ślady osadnictwa. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5.1. Badania kwartału IX – najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 167–185.

Romanowicz P., Zyśko A. 2012. Średniowieczna ceramika naczyniowa. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 89–109.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

Erschließung von Grundstücken im Lichte der archäologischen Untersuchungen

Die freigelegten und dokumentierten Spuren der Bebauung früherer Anwesen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 belegen, dass dieser Teil von Stargard bereits vor der Verleihung der Stadtrechte besiedelt war. Unmittelbar danach erfolgte die Abgrenzung und Unterteilung des Quartiers in einzelne Siedlungspartellen. Die ersten Wohngebäude aus Holz wurden auf diesem Areal bereits um die Wende zum 14. Jh. errichtet. Der Bau von Bürgerhäusern aus Backstein begann an der Wende vom 14. zum 15. Jh. Die Infrastruktur der Grundstücke beschränkte sich hauptsächlich auf Wasser- und Sanitäreinrichtungen (14.–17./18. Jh.). Von handwerklichen bzw. herstellenden Tätigkeiten sind hier keine Spuren zu finden, ausgenommen vielleicht die Brauerei. Diese Auffassung mag durch die recht intensive Bebauung der Hintertrakte von Grundstücken im 19. und frühen 20. Jh. beeinflusst sein, sowie durch den trockenen, sandig-lehmigen Untergrund, der nicht dazu beitrug, dass sich Reste von Holzbauten erhalten haben.

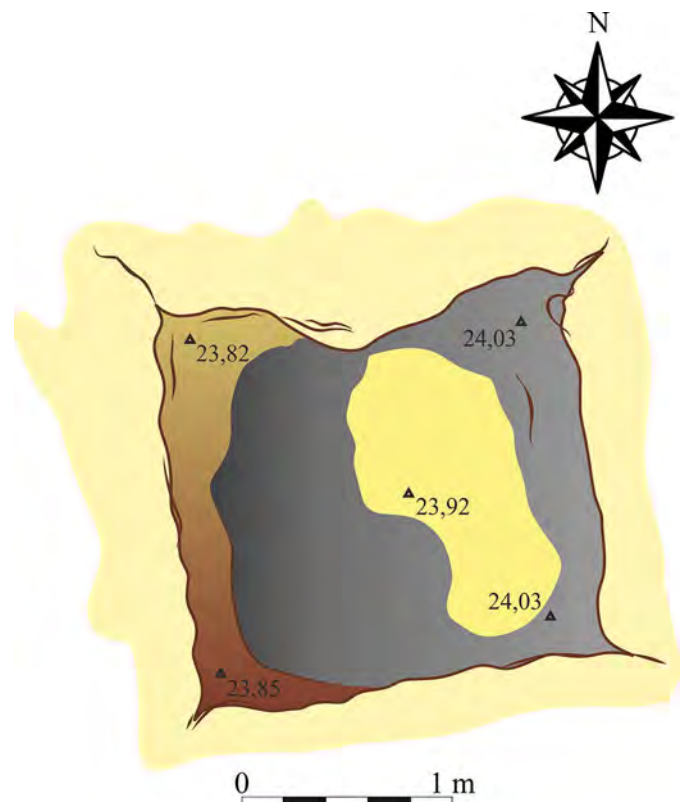
Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Plan i chronologia odkrytych obiektów na parcelach Targ Drzewny 19–21 wraz z ich chronologią. Rys. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Plan der freigelegten Befunde auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 und deren Chronologie. Abb. C. Rysz

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 19. Obiekt 1 w początkowej fazie badań. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 19. Befund 1 in der Anfangsphase der Untersuchungen. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 19. Obiekt 1.
Rys. K. Kwiatkowski, oprac. M. Szeremeta

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 19. Befund
1. Abb. K. Kwiatkowski, Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 19. Obiekt 1. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 19. Befund 1. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 19. Obiekt 1, profil E. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 1, Ostprofil. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 13.
Fot. K. Kwiatkowski
Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Be-
fund 13. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 3. Fot. M. Majewski
Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 3. Foto M. Majewski

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 3, profil S.
Fot. M. Majewski

Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 3, Südprofil. Foto M. Majewski

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 1. Fot. M. Majewski

Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 1. Foto M. Majewski

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 8. Fot. M. Majewski
 Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 8. Foto M. Majewski

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 8, konstrukcja latryny. Fot. M. Majewski
 Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 8, Latrinenkonstruktion. Foto M. Majewski

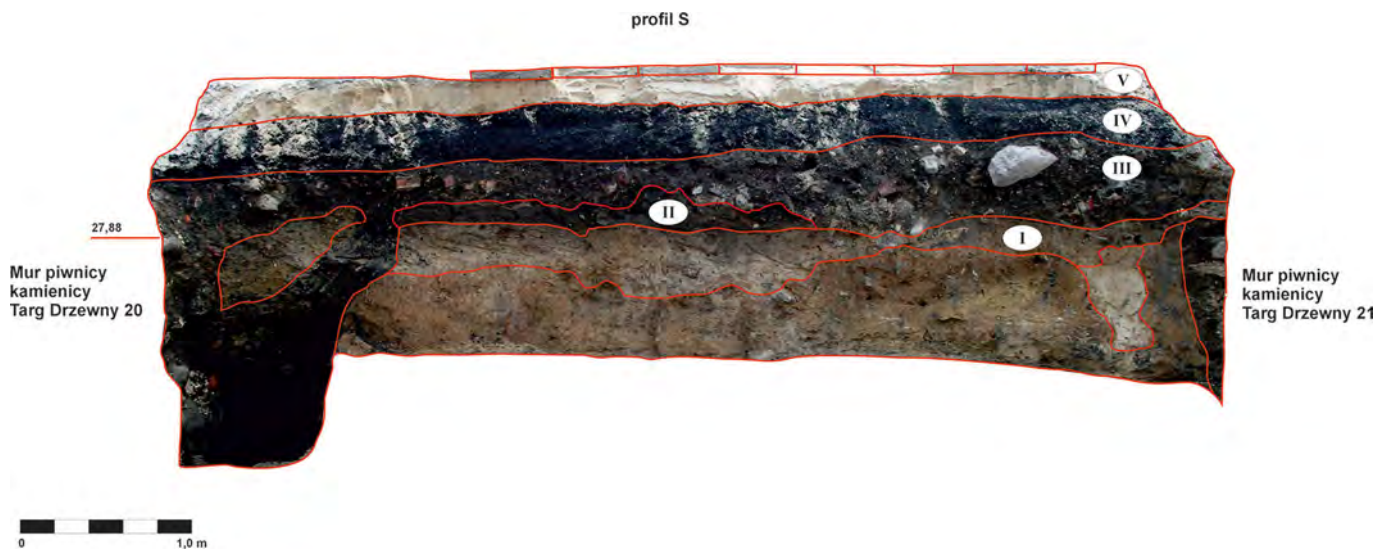

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekt 9. Fot. M. Majewski
 Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befund 9. Foto M. Majewski

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Obiekty 8 i 9, profil W. Fot. M. Majewski
 Abb. 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20. Befunde 8 und 9, Westprofil. Foto M. Majewski

Ryc. 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20–21. Profil S granicy kwartału pomiędzy ścianami kamienic frontowych. Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 14. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 20–21. Südprofil der Zwischenräume zwischen den Wänden der Vorderhäuser. Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekt 1. Fot. M. Burdziej

Abb. 15. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befund 1. Foto M. Burdziej

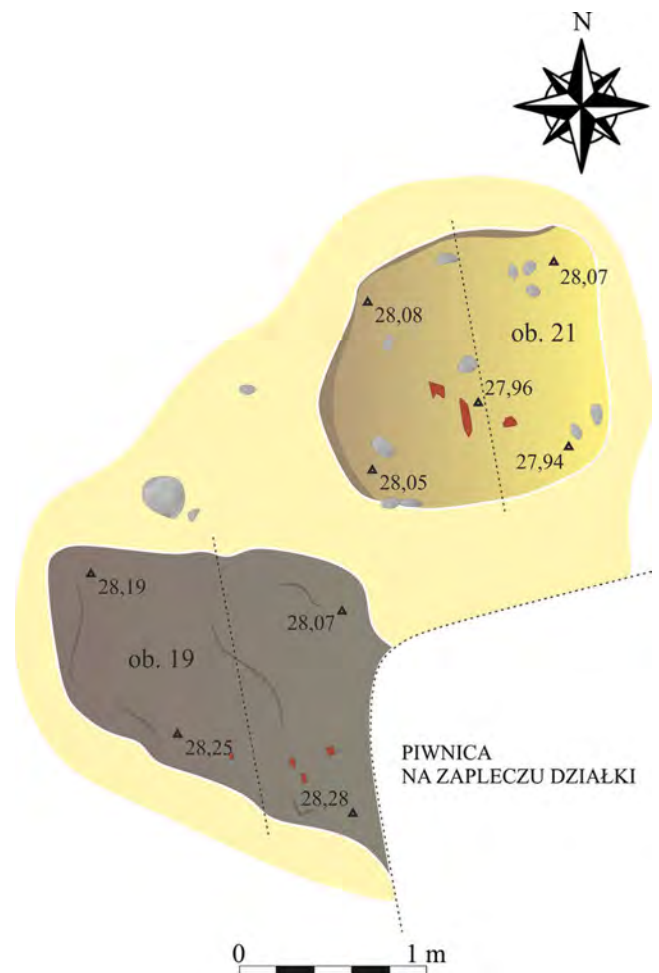

Ryc. 16. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekt 2. Fot. M. Burdziej
 Abb. 16. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befund 2. Foto M. Burdziej

Ryc. 17. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekt 13. Fot. M. Majewski
 Abb. 17. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befund 13. Foto M. Majewski

Ryc. 18. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekty 19 i 21.
Rys. K. Kwiatkowski, oprac. M. Szeremeta

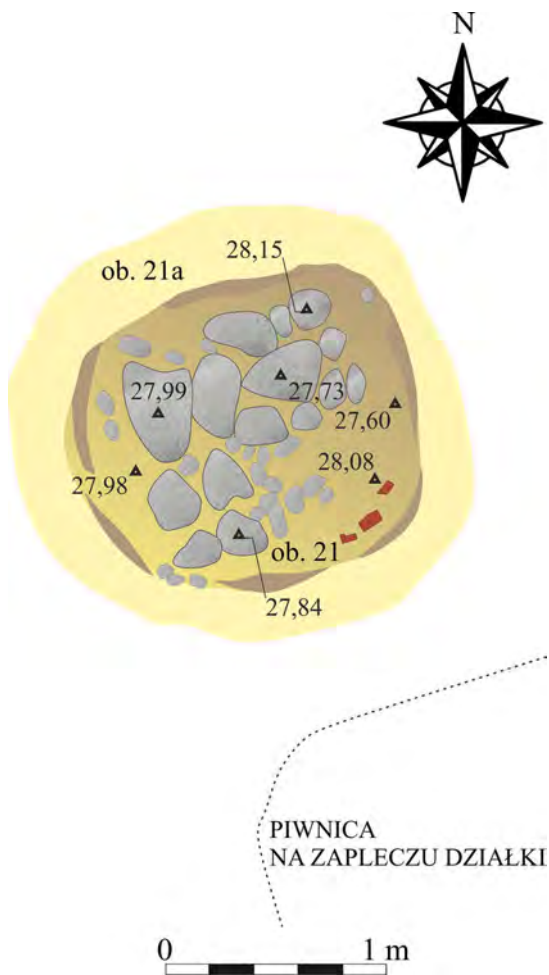
Abb. 18. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befunde 19 und 21. Abb. K. Kwiatkowski, Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 19. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekt 21. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 19. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befund 21. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 20. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekt 21. Rys. K. Kwiatkowski, oprac. M. Szeremeta
 Abb. 20. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befund 21. Abb. K. Kwiatkowski, Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 21. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Obiekt 19. Fot. K. Kwiatkowski
 Abb. 21. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Befund 19. Foto K. Kwiatkowski

STARGARD Stan.11a
Stare Miasto - KWARTAŁ
"Targ Drzewny"
Holzmarkt str.
Parcela 21
o f i c y n a
Ob.1   01042008

Ryc. 22. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Piwnica na zapleczu działki, obiekt 1. Fot. K. Kwiatkowski
 Abb. 22. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Keller im Hinterhof des Grundstücks, Befund 1. Foto K. Kwiatkowski

STARGARD Stan.11a
Stare Miasto - KWARTAŁ
"Targ Drzewny"
Holzmarkt str.
Parcela 21
o f i c y n a
Ob.2   01042008

Ryc. 23. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Piwnica na zapleczu działki, obiekt 2. Fot. K. Kwiatkowski
 Abb. 23. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Holzmarktstraße 21. Keller im Hinterhof des Grundstücks, Befund 2. Foto K. Kwiatkowski

I. 3. Murowana zabudowa mieszkalna

Marcin Majewski

Wstęp

Jak już wspomniano we wprowadzeniu do pierwszej części tomu piątego *Archeologii Stargardu*, poświęconemu najstarszym śladom osadnictwa zarejestrowanym w kwartale IX, ten gęsto zabudowany obszar został niemal kompletnie zniszczony w marcu 1945 r. (ryc. 1) (Majewski 2019, 11). Kataklizm większej części historycznej tkanki Stargardu nastąpił nie w trakcie walk, ale już w czasie bytności żołnierzy sowieckich¹. Po uporządkowaniu tego terenu, ale jeszcze przed przystąpieniem do jego ponownej – całkowicie ahistorycznej koncepcji odbudowy – pozostały na staromiejskiej „łące” poprzecinanej siatką ulic jedynie architektoniczne dominanty w postaci dwóch średniowiecznych kościołów, kilku pojedynczych kamienic oraz części obwodu murów obronnych z czatowniami, basztami, bramami i bastejami.

W związku z tymi wydarzeniami podczas badań zarejestrowano przede wszystkim pozostałości murowanej, podpiwniczonej zabudowy stojącej do wkroczenia wojsk sowieckich, która usytuowana była głównie we frontowych partiach działek. W podwórzach stawiano z reguły budynki o mniej trwałej konstrukcji (ryc. 2–5). Towarzysząca w procesie powojennego porządkowania obszaru mechaniczna niwelacja spowodowała zatarcie śladów wielu obiektów i silną ingerencję w podłoże. Następstwem tego były nieodwracalne zniszczenia, które przełożyły się na ograniczony zasób naszej wiedzy o przekształceniach następujących w zagospodarowaniu poszczególnych parcel.

Relikty zabudowy mieszkalnej przy Targu Drzewnym 19

Przedwojenna kamienica narożna, usytuowana u zbiegu Targu Drzewnego (*Holzmarkstraße*) i dawnej ul. Wielkomłyńskiej (*Große-Mühlen-Straße*, dziś ul. Kazimierza Wielkiego) powstała z połączenia domu na pełnych prawach (*Erbe*) wzniesionego od południowej strony parceli i budynku mieszkalnego drugorzędnej wartości tzw. półdziedzictwa, czyli budy (*Bude*), dostawionej od północny. Pierwszy obiekt był przed 1945 r. szczytową kamienicą, z frontem o szerokości ponad 10,7 m od strony dawnej ul. Wielkomłyńskiej, wzmocnioną narożną szkarpą o szerokości ok. 1 m. Długość jej piwnic wynosiła 16 m. Drugi, o kalenicowym usytuowaniu względem ul. Wielkomłyńskiej, był budynkiem przyległym, z fasadą od tej samej ulicy i szerokości ponad 7,8 m. Piwnice sięgały na długość 9,5–10 m (ryc. 6–7) (Balcerzak 2008, 3).

¹ O próbie oceny charakteru zniszczeń Starego Miasta w Stargardzie w czasie działań frontowych i okresie po zajęciu miasta przez wojska sowieckie por. Aniszewska (2022, 161–168).

² Por. w tym tomie: M. Majewski, M. Ogiewa-Sejnota, *Działki, przestrzeń i mieszkańcy*.

Odkryte w trakcie badań piwnice narożnego domu miały konstrukcję kamiennie-ceglaną, spajaną zaprawą wapienną. Ich poziom użytkowy z częściowo pozostałą posadzką ceglana zarejestrowano w warstwie 24,9–24,8 m n.p.m. Do wznoszenia ścian obwodowych o zachowanej wysokości do 2,6 m, a które odkryto na poziomie 27,5–27,3 m n.p.m., użyto nieobrobionych kamieni polnych i cegieł gotyckich o wymiarach 8,9–9,3×13,5–14×28,5–28,8 cm. Piwnica narożna o rzucie prostokąta ułożonego bokiem dłuższym w osi zbliżonej do N–S miała wymiary 6,6×9,1 m (Balcerzak 2008, 2). Wnętrze zostało przykryte sklepieniami kolebkowymi z lunetami, wspartymi dwoma prostokątnymi filarami (ryc. 8–9). Maksymalna rozpiętość kolebkowych przęseł, które uległy całkowitemu zniszczeniu, wynosiła ok. 4,7–5 m (Balcerzak 2008, 3). Od strony dawnej ul. Wielkomłyńskiej znajdowało się zejście z zachowanym biegiem schodowym o szerokości 1,6 m (ryc. 10). W tej samej ścianie od N wymurowano dwie nisze, które przekształcono w otwory okienne (ryc. 11). Od strony narożnika N–W wyprowadzono schody łączące pierwotnie parter kamienicy z piwnicą, o szerokości 1,1 m. Po ich stronie E zachowała się niewielka, schodkowo zamknięta nisza (ryc. 12).

Kolejną zachowaną przestrzeń kamienicy narożnej tworzyła przyległa dłuższym bokiem do pierzei Targu Drzewnego piwnica o wymiarach 7,3×5 m (Balcerzak 2008, 2). Jej wnętrze zostało przykryte sklepieniem kolebkowym z lunetami. Połączono ją przejściem o łuku odcinkowym i szerokości 1,7 m z piwnicą frontową (ryc. 13). W ścianie W wkomponowano centralnie niszę o szerokości 0,75 m, zamkniętą łukiem odcinkowym, którą przemurowano (ryc. 14–15).

Aby połączyć piwnice kamienicy z budą, wykonano dwa otwory przez grubą ścianę sąsiedzką, obmurowując je cegłami o wymiarach 6,5×12×25 cm. Jeden z nich o szerokości 1 m zamknięto łukiem odcinkowym (ryc. 16). Piwnica pod budą miała rzut zbliżony do prostokąta o wymiarach 8×6,5 m i podzielona została na trakt frontowy i tylny (Balcerzak 2008, 2). W ścianie fasady zachował się ślad zejścia schodowego od strony dawnej ul. Wielkomłyńskiej. Jej część S wciągnięto do wnętrza, ograniczając tym samym przestrzeń piwnicy (ryc. 17).

W tylnej części działki, wchodząc na obszar parceli przy dawnej ul. Wielkomłyńskiej 35, wzniesiono z cegły maszynowej obszerny budynek oficyny na nieregularnym rzucie, zabudowując kompletnie teren graniczący z dawną posesją przy Targu Drzewnym 20. Budynek połączono biegiem schodowym z parterem kamienicy od strony S. Natomiast od N wykonano zejście z podwórza i cztery piwniczne otwory okienne zamknięte łukami odcinkowymi. We wnętrzu wydzielono przestrzeń przeznaczoną na kotłownię, a całość powierzchni użytkowej wyłożono cegłą (ryc. 18).

Na działce nie zachowały się relikty wcześniejszego budynku mieszkalnego, zapewne o konstrukcji drewnianej. Jego ślady zostały całkowicie zatarte w trakcie budowy narożnej kamienicy frontowej, która obecnie jest najstarszym, murowanym obiektem mieszkalnym rejestrowanym na parceli. O wcześniejszym zagospodarowaniu terenu działki świadczy jedynie zachowana częściowo latryna (obiekt 1), odkryta na zapleczu budy, pod fundamentem S ściany XX-wiecznej oficyny. Jej wypełnienie zostało wydatowane na 1. poł. XIV w. Tymczasem kamienica i buda powstały najwcześniej na przełomie XIV i XV w., o czym świadczy zastosowana konstrukcja ścian obwodowych i oryginalna nisza o schodkowym zamknięciu, której przypisuje się funkcję wnętrza na źródło światła (tzw. wnęka oświetleniowa). Rozwiązania tego typu uważa się za najstarsze i związane z budynkami pochodzącymi z XIII i XIV w. (Ansorge 2002, 138; Brüggemann 2005, 41; Schäfer 2005, 208; 2006, 23; Balcerzak 2009, 6). Kamienica wraz z oficyną od strony Targu Drzewnego mogła być wzniesiona jeszcze w późnym średniowieczu na jednej parceli z odrębną później budą Targ Drzewny 20 (Balcerzak 2008, 2). Potwierdzać to może pierwotna długość działki, która wynosiła ok. 35 m i była zbliżona do parcel przy dawnej Wielkomłyńskiej 35 czy Targu Drzewnym 21. Z drugiej strony ściana sąsiedzka domu przy Targu Drzewnym 20 jest na tyle solidna, aby można było połączyć te dwa obiekty. Wątpliwość jednak budzą pozostałości płytkich kamiennych ścian fundamentowych zarejestrowane pomiędzy budynkami 19 i 20, które wzniesiono w tej samej rozpiętości co piwnica frontowa kamienicy szczytowej, ale znacznie później, bo na przełomie XVII i XVIII w. Powstały one na rodzimym gruncie, bez śladów wcześniejszej ingerencji. Mogły posłużyć do wzniesienia budynku w lepszej konstrukcji, np. ryglowej.

Wnętrza piwnic były pierwotnie zamknięte drewnianymi stropami wspartymi na rzędach słupów. Jednak po wielkim pożarze miasta z 7 października 1635 r. zaczęto wprowadzać murowane sklepienia kolebkowe, które wznoszono w ciągu całego wieku XVII i w kolejnym stuleciu. W konstrukcji wysklepek, oporów, ościeży otworów i nisz wykorzystywano rozbiórkową cegłę gotycką oraz podobnych rozmiarów, ale mniejszej wysokości, której wymiary wynosiły 7,5–7,8×13,8–14,5×28,5–29,5 cm. Do murowania używano zaprawy wapienno-glinianej (Balcerzak 2008, 3). Proces ten zaobserwowano również w kamienicach okolic Rynku (por. Kwiatkowski, Majewski 2012, 39). Pachy sklepień zasypywano wówczas materiałami pochodzącymi z porządkowanych po zniszczeniach domów. Świadectwem tego są fragmenty kafli piecowych, szkielew witrażowych, drobnych przedmiotów oraz moneta, które datowane są na przełom XVI–XVII i XVII w. Wszystkie wspomniane fragmenty przedmiotów odkryto w zasypiskach pach sklepień budynku głównego przy Targu Drzewnym 19³. W tym samym czasie wprowadzono w kamienicy dogodniejsze

³ Por. w tym tomie: M. Majewski, *Detal architektoniczny*; M. Majewski, *Szklelenie okien*; M. Majewski, *Piece kaflowe*; K. Stań, *Flindern*. Moneta odkryta w zasypisku to

rozwiązania komunikacyjne w postaci murowanych schodów wiodących z parteru do piwnicy.

W budzie przylegającej od N do kamienicy przebudowano ścianę frontową. Została ona zapewne zniszczona w czasie wojny trzydziestoletniej. Świadczy o tym fakt, że w 1665 r. ówczesny właściciel w miejscu budy zrobił przejazd, który umożliwiał mu skomunikowanie podwórka z ul. Wielkomłyńską⁴. Dopiero w trakcie jej odbudowy i ponownego przeznaczenia budynku na funkcję mieszkalną ścianę wzniesiono w odmienny sposób. Powodem tych prac mogła być istniejąca przed obiektem piwnica przedprogowa i budowa murowanych sklepień, które potrzebowały wzmocnienia konstrukcji nośnej (Balcerzak 2008, 3).

W ciągu XVIII stulecia dokonywano napraw murów i wprowadzano podziały piwnicznych wnętrz. Świadectwem tego procederu są cegły o niewielkiej wysokości 6–7 cm i wozówce długiej na ok. 29–30 cm.

Kamienicę i budę ostatecznie połączono w 2. ćw. XIX w. Wówczas przekuto i opracowano przejścia w piwnicznej ścianie sąsiedzkiej. Od strony W dawnej budzie istniało skrzydło, wzniesione na rzucie prostokąta i usytuowane dłuższym bokiem do granicy z działką przy dawnej Wielkomłyńskiej 35. Zostało ono naniesione na planie posesji z 1889 r. jako *Flügel*⁵. Nie wiemy, jaką funkcję pełniła ta przybudówka. Obiekt musiał być dostępny z wnętrza kamienicy lub z podwórza, ponieważ istniejące przejście pomiędzy budynkami Targ Drzewny 19 a dawną Wielkomłyńską 35 było bardzo wąskie i wynosiło mniej niż 0,5 m.

Ostatnim elementem zabudowy mieszkalnej posesji stała się obszerna oficyna, którą wybudowano prawdopodobnie po I wojnie światowej, ponieważ nie ma jej jeszcze na kartce pocztowej wydanej ok. 1915 r.⁶

Relikty zabudowy mieszkalnej przy Targu Drzewnym 20

Znany z przedwojennej ikonografii obiekt był kalenicowo usytuowany w stosunku do Targu Drzewnego, z frontem wysuniętym w kierunku ulicy o 0,35 m w odniesieniu do sąsiednich kamienic, szerokości ok. 13,2 m i głębokości blisko 11 m. Długość piwnic wynosiła niecałe 9 m. Ich ściany obwodowe odkryto na poziomie 28,8–27,67 m n.p.m. i tworzyły nieregularny prostokąt o wymiarach 8,5×5–5,5 m. W związku z tym nie wypełniały w całości fasady i głębokości dawnej kamienicy. Zarejestrowane piwnice wzniesiono w dolnej partii z nieobrobionych kamieni polnych (ryc. 19–20). Od poziomu 1,35 m zmieniono budulec na cegły gotyckie o wymiarach 9–10×14–14,8×29,8–30,8 cm, które wymurowano na zaprawie wapiennej w wątku wendyjskim na starannie

witten króla szwedzkiego Karola XI datowany na 1688 r., por. w tym tomie: T. Maćkowski, *Monety*.

⁴ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Akta Książąt Szczecińskich (dalej: AKS), sygn. I/4908, k. 385.

⁵ APS, Urząd Katastralny w Stargardzie, sygn. 1070.

⁶ Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie, nr inw. MS/H/3114.

ułożonej rolce (Balcerzak 2008, 4). Poziom użytkowy piwnicy zamierzono na poziomie 26,18 m n.p.m. (ryc. 21–22).

Wnętrze przykryto sklepieniami kolebkowymi, które zostały wsparte na murach obwodowych i prostopadle wymurowanej ścianie pośrodku wnętrza (ryc. 23). Cegły użyte do wzniesienia tej podstawy w układzie blokowym mają wymiary 7–7,3×14×29,5–30 cm. Z materiału o tych samych gabarytach wymurowano ościeża wyjścia na podwórze o szerokości 0,88–0,97 m, przekutego w grubości ściany (Balcerzak 2008, 4).

Mury obwodowe piwnic powstały prawdopodobnie na przełomie XV i XVI w. Po wojnie trzydziestoletniej drewniany strop zmieniono na sklepienie kolebkowe. Przemurowano wówczas ścianę frontową. Jednak niemal do końca XVIII w. obiekt określany był jako drugorzędny, tzw. buda (*Bude*). Dopiero na początku kolejnego stulecia opisywano go jako budynek pierwszej klasy (*1 Classe*). W związku z tym w okresie przełomu XVIII i XIX w. doszło do znaczącej modernizacji obiektu, której efekty można zobaczyć na planie z 1853 r. Na parterze dwutraktowej kamienicy zlokalizowano rozległą sień biegnącą przez całą głębokość bryły, po której bokach rozlokowano pokoje oddzielone ryglowymi ścianami i kuchnię⁷. Jedynie pomieszczenia kuchenne na parterze i piętrze miały ściany w pełni murowane, co związane było z przepisami pożarowymi. Do wnętrza domu prowadził z ulicy rozglifiony na zewnątrz portal o szerokości blisko 2 m.

Relikty zabudowy mieszkalnej przy Targu Drzewnym 21

Szczytowo ustawiony dom w ciągu pierzei Targu Drzewnego miał front o szerokości 9,7 m. Głębokość architektury kamienicy frontowej nie jest znana. Zachowane ściany obwodowe piwnic zlokalizowano na poziomie 28,85–27,61 m n.p.m. Tworzyły prostokąt o wymiarach 8×8,6 m (ryc. 24–25). Stąd piwnica nie wypełniała całkowicie fasady dawnej kamienicy, ale i nie sięgała pod pełną głębokość budynku frontowego. Posadzkę uchwycono na poziomie 26,6–26,44 m n.p.m.

Mury piwnic wzniesiono z nieobrobionych kamieni polnych i dużej ilości starannie murowanej cegły gotyckiej (ryc. 26–27). W ścianach zakomponowano sporych rozmiarów nisze zamknięte łukiem odcinkowym o szerokości ponad 1 m (ryc. 28). W ścianie frontowej wykonano zejście z ulicy o szerokości 1,3 m (ryc. 29). Ciekawym elementem konstrukcyjnym jest zachowany w formie reliktu prostokątny filar przyścienny wysunięty na ok. 0,5 m od lica muru obwodowego, wymurowany w N części ściany W, podpierający dawniej odcinkowy łęk o rozpiętości dochodzącej do 1,7 m (ryc. 28) (Balcerzak 2008, 5).

Wnętrze piwnicy zostało nakryte kolebkowymi sklepieniami z cegieł o wymiarach 7×14×29,5 cm, wspartymi na ścianach nośnych

oraz bocznie usytuowanym, prostokątnym filarze i gurtach. Stworzyły one podział wnętrza piwnic, na W o szerokości ok. 3 m i E o szerokości ok. 4 m (Balcerzak 2008, 6).

W odległości ok. 17 m od frontu piwnic kamienicy, na osi jej W części, odkryto na poziomie 28,56–28,06 m n.p.m. mury niemal kwadratowej w rzucie piwnicy o rozmiarach 3,2×3,7 m, która dłuższym bokiem przylegała do granicy W działki (ryc. 24–25, 30) (Balcerzak 2008, 5). Jej przedwojenny poziom użytkowy zarejestrowano na wysokości 27,68 m n.p.m. i stanowiła go betonowa posadzka. W trakcie prac badawczych osiągnięto pierwotny poziom, który miał wartość 27,13 m n.p.m. Ściany wzniesiono głównie z nieobrobionych kamieni polnych i mniejszej ilości gotyckich cegieł o wymiarach 9,5–9,8×13,8–14×29 cm, które przewiązano mocną zaprawą wapienną (ryc. 31–32). Od strony W ścianę zlicowano mechanicznie wytwarzanymi cegłami łączonymi zaprawą cementową. W części W ściany S wkomponowano niewielką, pełnołukową niszę o szerokości 0,36 m. Natomiast w partii E te same ściany wykonano zejście do piwnicy z zachowanymi trzema stopniami (ryc. 33). Pierwszy jest częścią zabiegowej lub kręconej klatki schodowej o czym świadczy jego ustawienie w „osi obrotu” (Balcerzak 2008, 6). Wnętrze piwnicy przykryto sklepieniem krzyżowo-żebrowym, którego zebra zbudowano z kształtek o formie wałka wspartego na podstawie z dwoma ćwierćwałkami i rozszerzającym się ku dołowi sięgaczem (ryc. 34). W narożnikach pomieszczenia zachowało się po 2–4 kształtki, które wsparto na konsolach. Do ich budowy wykorzystano pojedyncze, fazowane cegły ułożone na wozówce i zawieszono na wysokości ok. 0,9 m od pierwotnego poziomu użytkowego piwnicy (ryc. 35) (Balcerzak 2009, 7).

Mury obwodowe piwnicy domu frontowego wzniesiono w XV w. Odkryty w N części ściany W gotycki filar mógł pełnić funkcję nośną zlokalizowanego na parterze komina lub okapu kuchennego paleniska. Niewykluczone jest również inne przeznaczenie, np. wzmocnienie podłoża pod urządzenia warzelnicze. W 1692 r. właścicielka obiektu mieszkalnego, który określany był wówczas jako buda (*Bude*), miała na wyposażeniu nieruchomości murowany piec browarniczy⁸. Wzmocnienie konstrukcji było istotne przy funkcjonującym w tym czasie drewnianym stropie wspartym na słupach (Balcerzak 2009, 4). Murowane sklepienie powstało dopiero w XVIII w. Prawdopodobnie nastąpiło to w 2. poł. tego stulecia, co wiązało się z przebudową domu, który na początku XIX w. uznawany był już za obiekt pierwszej klasy (*1 Classe*).

Starszą konstrukcją, pochodzącą jeszcze z XIV w., jest piwnica odkryta na zapleczu działki. Mogła być pierwotnie częścią zabudowy przylegającej do tylnej ściany wcześniejszego, jeszcze drewnianego domu frontowego lub częścią budynku oficynowego, który był starszy i stykał się ze ścianą szczytową młodszej budy. Oba rozwiązania są znane w budownictwie mieszczańskim późnośrednio-wiecznego Stargardu (Majewski 2003, 154–155; Wojciechowska, Szeremeta 2020, 4–5; 2023, 8–9).

⁷ APS, Akta miasta Stargard (dalej: AmS), sygn. 665. Por. w tym tomie: M. Majewski, M. Ogiewa-Sejnota, *Działki, przestrzeń i mieszkańcy*, ryc. 10.

⁸ APS, AKS, sygn. I/5240, k. 308.

Podsumowanie

Na badanym obszarze trzech historycznych działek odkryto jedynie negatywy płytkich fundamentów i palenisk (obiekty 1–14), które są pozostałościami drewnianej zabudowy mieszkalnej pochodzącej z okresu XIII/XIV w. Obiekty infrastruktury zapleczy parcel datowane są na podobny okres i pierwszą połowę XIV w.⁹ Zapewne wskutek prowadzonych inwestycji budowlanych związanych ze wznoszeniem kamiennie-ceglanych piwnic oraz warunki glebowe, relikty wcześniejszej, drewnianej zabudowy nie zachowały się. Najstarsze zachowane murowane ściany piwniczne domów frontowych datowane są na okres XIV–XV w. (ryc. 36).

Najstarszymi murowanymi elementami architektury mieszkalnej są piwnice kamienicy Targ Drzewny 19 pochodzące z przełomu XIV i XV w. i piwnica zarejestrowana na zapleczu parceli Targ Drzewny 21 wzniesiona w poł., a najpóźniej w 3. ćw. XIV w. Datowanie tych obiektów potwierdza nie tylko technika konstruowania murów obwodowych, ale również użycie najprostszych form kształtek żebrowych w sklepieniu piwnicy i pozostałe do dziś elementy kompozycji ścian, do których należą niewielkie nisze. Ich lokalizacja przy wejściu do piwnic potwierdza ich funkcję jako tzw. wnęk oświetleniowych. Ślady szyi piwnicznych odkryte w relikwach domów frontowych, a w szczególności tych wychodzących bezpośrednio na ulice, wskazują na niezbędność tego rozwiązania w przypadku ich komercyjnego wykorzystania, np. jako składu kupieckiego. Zejścia sytuowano zwykle w pobliżu dwóch przednich narożników domu, co doskonale widać we wszystkich trzech kamienicach Targu Drzewnego. Szyje od strony ulicy zamykały drewniane ganki, które stawiano w zasadzie na gruncie publicznym. Warto zwrócić uwagę, że nie we wszystkich miastach na to pozwalano. Przykładem mogą być decyzje o natychmiastowej rozbiórce bądź nakazy ich zburzenia w momencie brukowania ulic (Holst 2002, 121).

Piwnica z tylnej partii działki Targ Drzewny 21 może być pozostałością budynku przyległego do wcześniejszej, drewnianej zabudowy frontowej. Relikty takiego drewnianego domu szkieletowego z prostokątnym, murowanym aneksem zlokalizowano podczas badań archeologicznych na dawnej działce przy ul. Szewskiej 24 w Stargardzie. Dostęp do części kamiennie-ceglanej był możliwy przez wąską sztyję umieszczoną poza osią budynku, od strony drewnianego domu. We wnętrzu tej murowanej piwnicy, po N stronie od wejścia, znajdowała się nisza wymurowana w grubości ściany. Ten kamiennie-ceglany budynek był młodszy niż część drewniana i pochodził z XIV w. (Wojciechowska, Szeremeta 2020, 4–5; 2023, 8–9).

Murowany obiekt z parceli Targ Drzewny 21 może być również częścią późnośredniowiecznej oficyny. Starsza od XVI-wiecznego, frontowego budynku oficyna wzniesiona na rzucie prostokąta z podwójną, przesklepioną

piwnicą, funkcjonuje do dziś w Domu Rohledera przy ul. Mieszka I (dawnej *Pyritzerstraße*) (Fafius 1964, 7, 11–12; Kalita-Skwirzyńska 1983, 119–120). Podobnie wyglądała zabudowa przy współczesnej ul. Kuśnierzy (dawnej *Pelzerstraße*) i kolejna przy przy ul. Mieszka I (dawnej *Pyritzerstraße*), z których do ostatniej wojny zachowały się murowane budynki zapleczy działek (ryc. 37–38) (Majewski 2003, 154–155).

Piwnica z posesji Targ Drzewny 21 była użytkowana jeszcze w okresie poprzedzającym jej zniszczenie w 1945 r. Stanowiła wówczas tylną część przyległego do kamienicy frontowej ryglowego budynku o charakterze gospodarczym nakrytego jednospadowym dachem i była dostępna z jego wnętrza. Sklepienie krzyżowo-żebrowe uległo już wcześniej zniszczeniu i wewnątrz przykryto stropem. Podwyższono poziom użytkowy piwnicy o ok. 0,5 m poprzez wylanie betonowej posadzki, która miała zapewne chronić przed zmianami stanu wód gruntowych. Ponadto wzmocniono z użyciem cegły maszynowej i betonowej zaprawy ścianę W oraz zmieniono orientację i wysokość stopni biegu schodowego.

Według obecnego stanu badań odkryte relikty piwnic budynków wniesionych na rzucie prostokąta w tylnej części działki przy dawnym Targu Drzewnym 21 i ul. Szewskiej są najstarszymi obiektami murowanymi związanymi z zagospodarowaniem stargardzkiej działki mieszczańskiej. Obiekty tego typu pojawiały się w źródłach pisanych jako *kemenate* lub *steinwerk*. W Szczecinie wzmianki o tego typu budowach znane są z lat 1351–1352 (Rębkowski 2001, 146). W Stargardzie mamy dotychczas jedną informację, niestety bez podania daty, gdzie pośród zabudowy klasztoru augustianów-eremitów zapisano dane o najważniejszym budynku konwentualnym nazywanym *dat groteste hus*. Miał on siedem izb i dobudowaną *kemnade* (Boehmer 1903, 373).

Relikty piwnic budowli w typie *kemenate* odkrywano podczas badań archeologicznych pierwotnie miały parter i piętro wzniesione w konstrukcji murowanej lub drewnianej. Wykorzystywano je jako pomieszczenia magazynowe i spichrzowe, ale nie wyklucza się funkcji mieszkalnej. Odrębnym zagadnieniem jest chronologia ich występowania. Począwszy od XII w. znane były w architekturze miejskiej w Westfalii i Dolnej Saksonii (Isenberg 1990, 112; Rötting 1990, 142). Z kolei relikty tych konstrukcji, które zlokalizowano w Greifswaldzie, datowane są na przełom XIII i XIV stulecia (Rębkowski 2001, 146–147; Buśko 2004, 68; Piekalski 2004, 108–120). Na XIV lub XV w. datowana jest budowa obiektu wiązane go z siedzibą prepozyta kapituły kamieńskiej odkrytego w Lubinie na wyspie Wolin. Jest on przykładem rozpowszechniania się opisywanego modelu architektonicznego w środowisku wiejskim. Podobnie jak przebadane wykopaliskowo piwnice budowli z siedzib rycerskich na sąsiednich terenach Meklemburgii i Brandenburgii (Rębkowski, Romanowicz 2015, 409).

W Stargardzie pojawienie się *kemenate* może przypadać, podobnie jak w Szczecinie, na 1. poł. XIV w. Zapewne w kolejnym stuleciu, wskutek wypierania starszych konstrukcji drewnianych

⁹ Por. w tym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

budynków frontowych przez murowane domy sieniowe, straciły one na znaczeniu. Nie oznacza to jednak, że Stargard późnego średniowiecza był miastem zabudowanym całkowicie architekturą murowaną. Zapewne bardzo znaczącym elementem krajobrazu były obiekty szkieletowe.

Najistotniejszym śladem działalności budowlanej okresu nowożytnego była na badanym obszarze odbudowa infrastruktury mieszkaniowej po zniszczeniach wojny trzydziestoletniej. W nieruchomościach przy Targu Drzewnym 19–21 zaobserwowano znany z innych kwartałów stargardzkiego Starego Miasta proces zamiany zniszczonych drewnianych stropów piwnic na murowane sklepienia kolebkowe, które w obszerniejszych wnętrzach wspierano nie tylko o ściany obwodowe, ale i specjalnie wznoszone ściany działowe oraz filary (ryc. 36).

W ciągu XVIII i XIX w. modernizowano elewacje kamienic, co było konsekwencją prac prowadzonych w ich wnętrzach. Na parterze i piętrach przekształcano pokoje przeznaczone do codziennego funkcjonowania poprzez powiększanie otworów okiennych, zmiany w ustawieniu ścian działowych i lokalizacji otworów drzwiowych, stawianie pieców kaflowych oraz przewodów kominowych. Te ostatnie czynności związane były z wynajmem części przestrzeni i potrzebą wydzielenia kolejnych pomieszczeń kuchennych. Proces ten został dobrze udokumentowany w kamienicy przy Targu Drzewnym 20, dla której zachował się plan jej wnętrza z poł. XIX w.¹⁰

Nadal korzystano z dostępności piwnic pod domami od strony ulic, czego świadectwem są przemurowywane biegi schodów i drewniane wiatrolapy znane z ikonografii¹¹. Na początku XX w. powiększono zasób mieszkaniowy parceli Targ Drzewny 19 poprzez budowę obszernej oficyny na zapleczu działki (ryc. 36). Niewiele z kolei wiemy o rozplanowaniu wnętrza mieszkalnych w okresie poprzedzającym zniszczenie badanych nieruchomości. Ma na to wpływ nie tylko niezachowana infrastruktura, ale i brak nowszych akt policji budowlanej. Dokumentacja pozostawała zapewne do końca wojny w archiwum magistratu, które uległo zniszczeniu lub grabieży w 1945 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Marburg, Herder-Institut, sygn. 57742–57744, 57752, 57754.
Stargard, Muzeum Archeologiczno-Historyczne, nr inw. MS/H/3114.
Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie.
Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/4908, I/5240.
Akta miasta Stargard, sygn. 665.
Urząd Katastralny w Stargardzie, sygn. 1070.

Materiały niepublikowane

- Balcerzak T. 2008. *Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego* –

Kuśnierzy (Targ Drzewny) – Grodzka. Badania architektoniczne i wytyczne konserwatorskie, etap I. Szczecin (msp w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).

Balcerzak T. 2009. *Podsumowanie wyników badań architektonicznych relikwów zabudowy kwartału miejskiego w Stargardzie Szczecińskim pomiędzy ulicami Targ Drzewny, Grodzka, Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego*. Szczecin (msp w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).

Fafius Z. (oprac.) 1964. *Kamienica przy ul. Pyrzyckiej 43 w Stargardzie (woj. szczecińskie)*. Szczecin (msp w zbiorach Działu Dokumentacji Zabytków Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).

Literatura

- Aniszewska J. 2022. *Zamęt. Czas powojnia w Stargardzie i okolicznych miejscowościach*. Cz. 1: *Ku końcowi*. Poznań.
- Ansorge J. 2002. Zwei Stralsunder Eckgrundstücke mit früher Steinbebauung der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 9, 133–151.
- Boehmer F. 1903. *Geschichte der Stadt Stargard i. Pomm.* 1. Bd.: *Geschichte der Stadt im Mittelalter*. Stargard i. Pomm.
- Brüggemann S. 2005. Von gewölbten Räumen und bewohnten Kellern – Bauliche Neuerungen in Stralsunds Kellern im 16. Jahrhundert. W: G. Möller, D. Volksdorf (red.), *Bemerkungen zur Renaissance in Stralsund*. Schriftenreihe Stralsunder Denkmale 2, Stralsund, 32–43.
- Brüggemann S. 2006. Das Stralsunder Kellerkataster. Aufzeichnungen zu einem städtebaulichen Denkmal. W: S. Brüggemann (red.), *Keller in Mittelalter und Neuzeit. Beiträge zur Archäologie, Baugeschichte und Geschichte. Bericht über die Tagung „Kellerkataster“ der Unteren Denkmalschutzbehörde der Hansestadt Stralsund in Stralsund 21.–22.10.2005*. Langenweissbach, 11–31.
- Buśko C. 2004. Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta. W: B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*. Wrocław, 61–73.
- Holst J.C. 2002. Lübisches Baurecht im Mittelalter. W: G.U. Großmann, J.C. Holst (red.), *Historischer Hausbau zwischen Elbe und Oder*. Jahrbuch für Hausforschung 49, 115–182.
- Isenberg G. 1990. Archäologische Beobachtungen zur Ausbildung der Parzellenstrukturen und zur baulichen Nutzung der Grundstücke in mittelalterlichen Städten Westfalens. W: G.P. Fehring (red.), *Topographie und Hausbau der Frühzeit in Städten des hansischen Wirtschaftsraumes*. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 20, 109–118.
- Kalita-Skwirzyńska K. 1983. *Stargard Szczeciński*. Wrocław.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. Struktura przestrzenna i społeczna. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V. Stargard*, 33–86.

¹⁰ APS, AmS, sygn. 665.

¹¹ Por. w tym tomie: M. Majewski, M. Ogiewa-Sejnota, *Działki, przestrzeń i mieszkańcy*, ryc. 9, 15.

- Majewski M. 2003. Kamienica mieszczańska w Stargardzie XV–XVIII wieku. Przyczynek do jej architektury i wystroju. *Stargardia* 3, 147–175.
- Majewski M. 2019. Wprowadzenie. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu* 5.1. *Badania kwartału IX – najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 11–20.
- Piekalski J. 2004. *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*. Wrocław.
- Rębkowski M. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Kołobrzeg.
- Rębkowski M., Romanowicz P. 2015. Siedziba prepozyta kapituły kamieńskiej w Lubinie na wyspie Wolin. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63/3, 391–410.
- Rötting H. 1990. Zur hochmittelalterlichen Gebäude- und Parzellenstruktur des Marktortes und der frühen Stadt von Braunschweig im Weichbild „Altstadt“. W: G.P. Fehring (red.), *Topographie und Hausbau der Frühzeit in Städten des hansischen Wirtschaftsraumes*. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 20, 139–148.
- Schäfer H. 2005. Bauen für die Ewigkeit – Bürgerlicher Steinbau. W: H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer (red.), *Archäologie unter Straßenpflaster*. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 39, Schwerin, 207–210.
- Wojciechowska I., Szeremeta M. 2020. *Do szewskiej pasji doprowadzeni*. *Stargardzki kwartał XXVIII w świetle badań archeologicznych*. Badania Archeologiczne Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. Stargard.
- Wojciechowska I., Szeremeta M. 2023. *Nie każdy bohater nosi pelerynę... elementy architektury i urbanistyki historycznej w świetle badań miejskich*. Badania Archeologiczne Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. Stargard.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

Gemauerte Wohnhäuser

Das erhalten gebliebene Mauerwerk der Kellerwände in den Vorderhäusern stammt aus dem 14. bis 15. Jh. Zu den ältesten gemauerten Elementen der Wohnarchitektur gehören die noch heute vorhandenen Kellergeschosse des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 aus der Wende vom 14. zum 15. Jh. und der im Hinterhof der Parzelle in der Holzmarktstraße 21 verzeichnete Keller, der um die Mitte, bzw. spätestens im dritten Viertel des 14. Jh. errichtet wurde. Die Datierung dieser Bauten wird nicht nur anhand der Bautechnik der Umfassungsmauern bestätigt, sondern auch durch die Verwendung einfachster Formen von Rippensteinen im Kellergewölbe sowie durch die heute noch vorhandenen Elemente der Wandgestaltung, zu denen kleine Nischen gehören.

Der Keller im hinteren Bereich des Grundstücks in der Holzmarktstraße 21 könnte der Rest eines Gebäudes sein, das an ein früheres hölzernes Vorderhaus angrenzte, bzw. ein Teil eines spätmittelalterlichen Hinterhauses. Bis zu seiner Zerstörung im Jahr 1945 war dieses noch in Gebrauch. Zu jener Zeit bildete es den hinteren Teil des an das vordere Bürgerhaus angrenzenden Hintergebäudes aus Fachwerk, das zu Wirtschaftszwecken genutzt wurde.

Die wichtigste Spur der neuzeitlichen Bautätigkeiten im Untersuchungsgebiet war der Wiederaufbau der Wohninfrastruktur nach dem verheerenden Dreißigjährigen Krieg. In den Anwesen der Holzmarktstraße 19–21 wurde ein aus anderen Gebieten der Stargarder Altstadt bekannter Vorgang beobachtet, bei dem marode Holzkellerdecken durch gemauerte Wiebengewölbe ersetzt wurden.

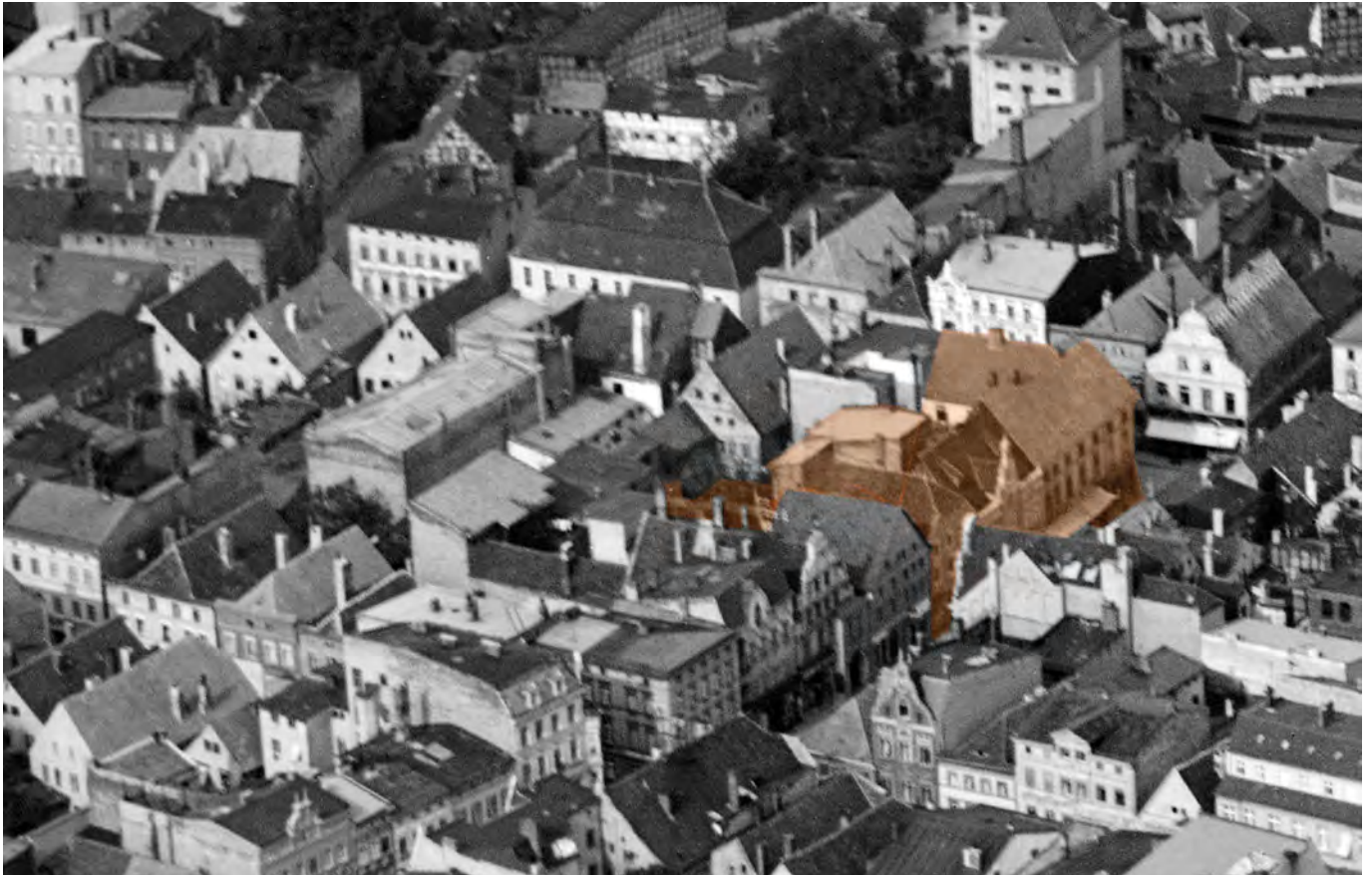
Im Laufe des 18. und 19. Jh. wurden die Fassaden der Bürgerhäuser im Zusammenhang mit den Innenbauarbeiten erneuert. Im Erdgeschoss und in den Obergeschossen wurden die für das alltägliche Leben dienenden Räume durch Vergrößerung von Fensteröffnungen, Änderung der Anordnung von Trennwänden und der Lage von Türöffnungen sowie durch Einbau von Kachelöfen und Rauchrohren umgestaltet. Die letztgenannten Arbeiten ergaben sich aus der Vermietung eines Teils der Räumlichkeiten und aus dem Bedarf an zusätzlichen Küchenräumen. Dieser Prozess ließ sich gut für das Bürgerhaus in der Holzmarktstraße 20 dokumentieren, von dem ein Innenraumplan aus der Mitte des 19. Jh. erhalten geblieben ist.

Man nutzte weiterhin den Zugang zu den Kellern unter den Häusern von der Straße aus, wovon die aus der Ikonographie bekannten umgemauerten Treppengänge und hölzernen Windfänge zeugen. Zu Beginn des 20. Jh. wurde der Wohnungsbestand des Grundstücks in der Holzmarktstraße 19 durch den Bau eines geräumigen Hinterhauses im rückwärtigen Teil der Parzelle vergrößert.

Ryc. 1. Widok ruin Starego Miasta z wieży kościoła Mariackiego. Ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie
 Abb. 1. Blick auf die Ruinen der Altstadt vom Turm der Marienkirche. Aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard

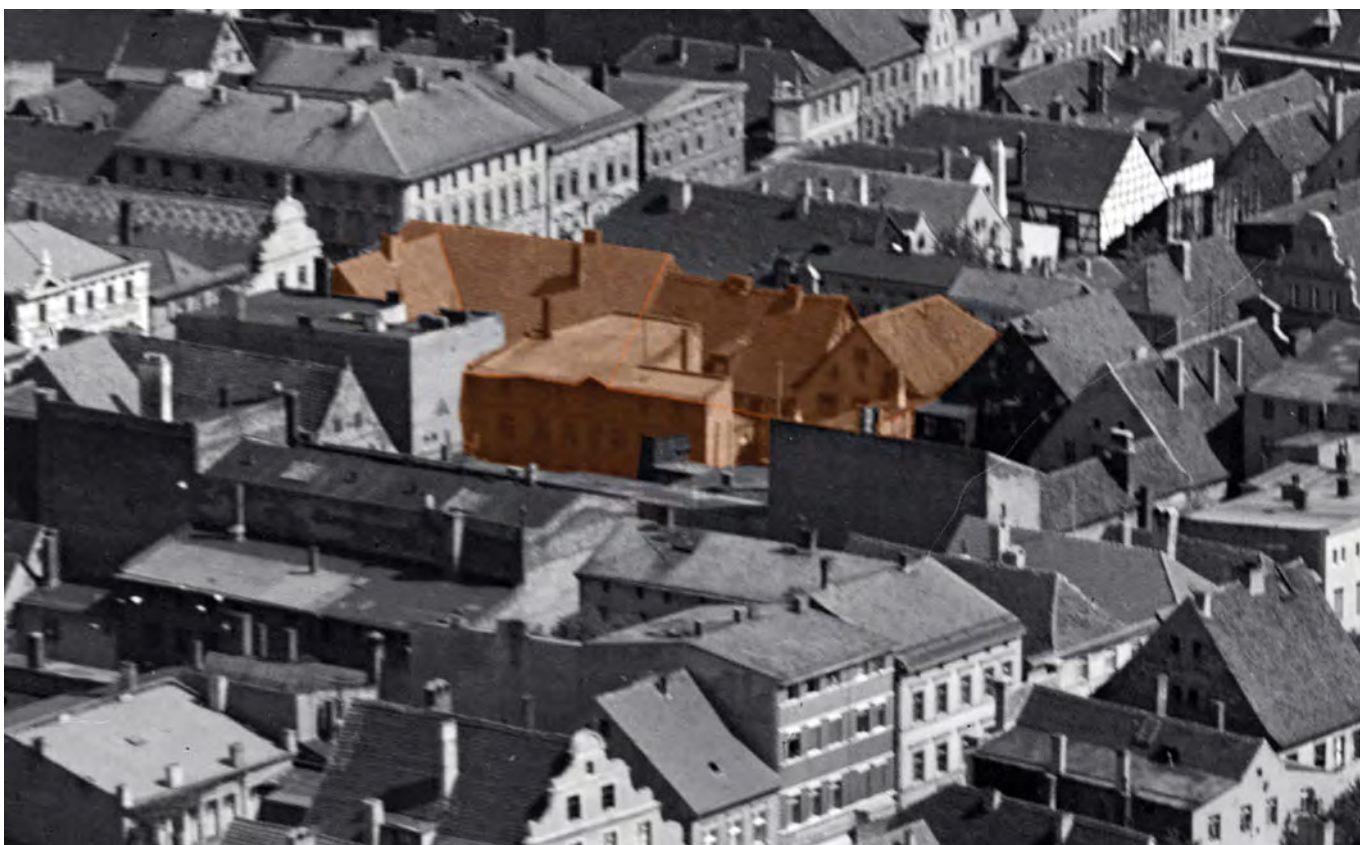
Ryc. 2. Fragment zabudowy Starego Miasta z zaznaczonymi parcelami Targ Drzewny 19, 20, 21. Widok od S-W. Fragment fotografii lotniczej z ok. 1930 r. Ze zbiorów Herder-Institut w Marburgu, sygn. 57742. Oprac. M. Majewski
 Abb. 2. Ausschnitt der Altstadtbebauung mit markierten Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21. Ansicht von Südwesten. Fragment eines Luftbildes von ca. 1930. Aus der Sammlung des Herder-Instituts in Marburg, Sign. 57742. Bearb. M. Majewski

Ryc. 3. Fragment zabudowy Starego Miasta z zaznaczonymi parcelami Targ Drzewny 19, 20, 21. Widok od N-E. Fragment fotografii lotniczej z ok. 1930 r. Ze zbiorów Herder-Institut w Marburgu, sygn. 57752. Oprac. M. Majewski

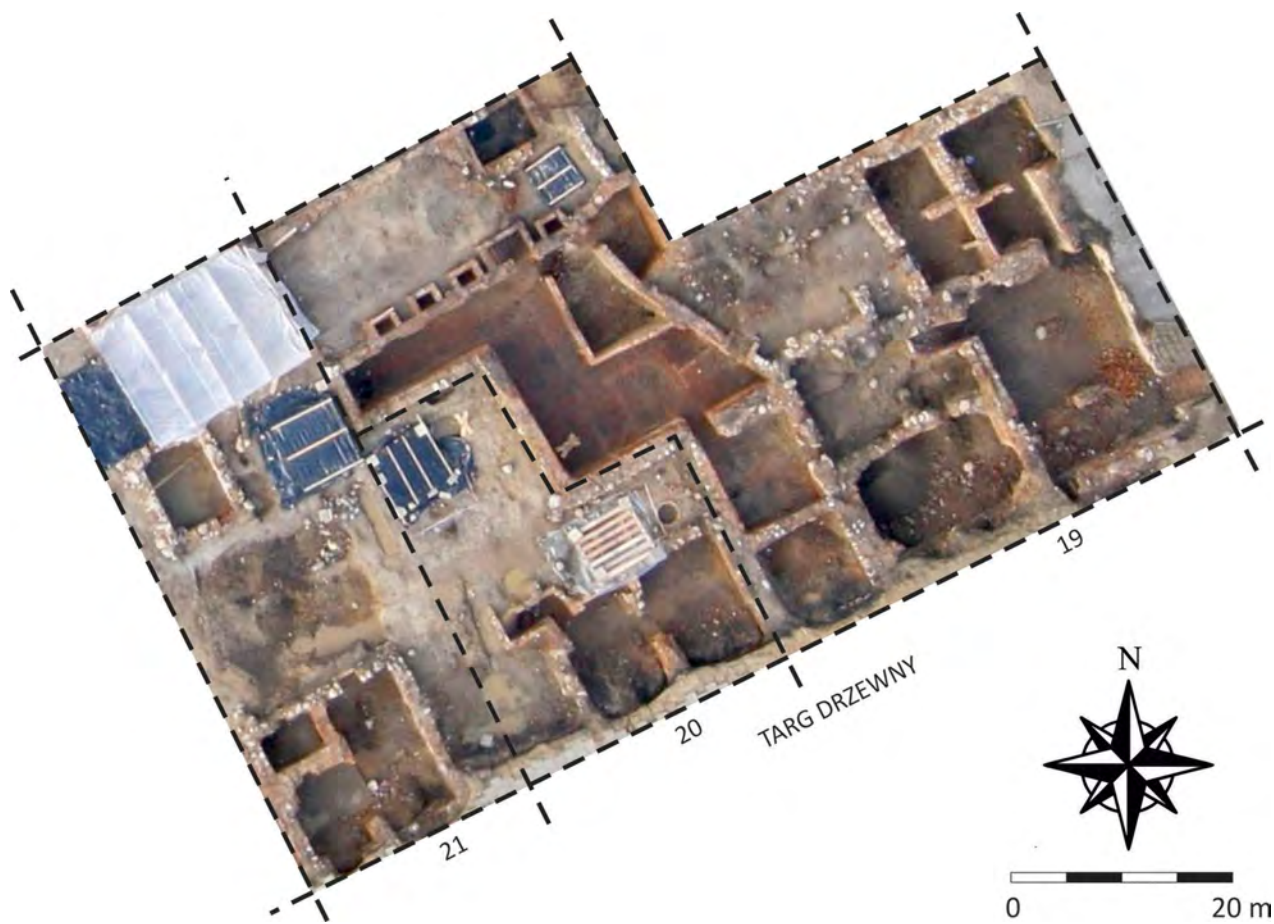
Abb. 3. Ausschnitt der Altstadtbebauung mit markierten Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21. Ansicht von Nordosten. Fragment eines Luftbildes von ca. 1930. Aus der Sammlung des Herder-Instituts in Marburg, Sign. 57752. Bearb. M. Majewski

Ryc. 4. Fragment zabudowy Starego Miasta z zaznaczonymi parcelami Targ Drzewny 19, 20, 21. Widok od N-W. Fragment fotografii lotniczej z ok. 1930 r. Ze zbiorów Herder-Institut w Marburgu, sygn. 57754. Oprac. M. Majewski

Abb. 4. Ausschnitt der Altstadtbebauung mit markierten Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21. Ansicht von Nordwesten. Fragment eines Luftbildes von ca. 1930. Aus der Sammlung des Herder-Instituts in Marburg, Sign. 57754. Bearb. M. Majewski

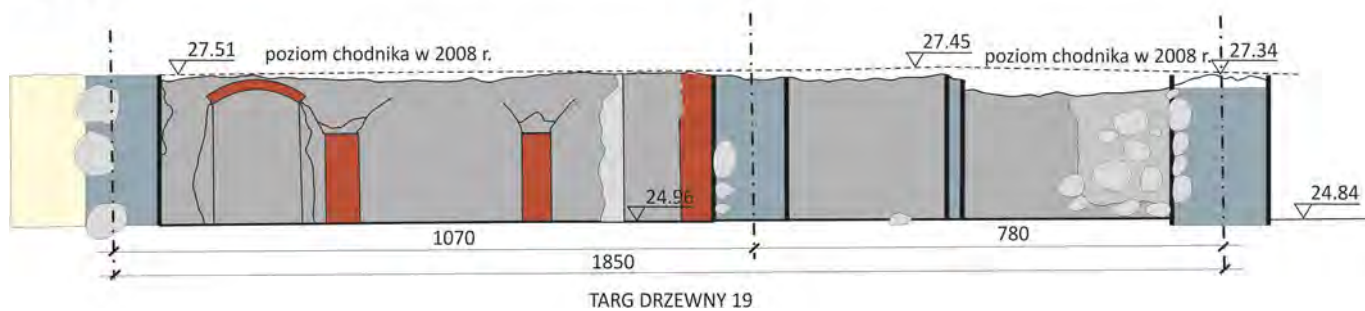
Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Odślonięte relikty piwnic i fundamentów zabudowy parcel Targ Drzewny 19, 20, 21. Fot. www.4Dfoto.pl, oprac. C. Rysz
 Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Freigelegte Reste von Kellern und Fundamenten der Gebäude auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21. Foto www.4Dfoto.pl, Bearb. C. Rysz

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Odślonięte relikty piwnic i fundamentów zabudowy parceli Targ Drzewny 19. Rys. T. Balcerzak, oprac. C. Rysz
 Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Freigelegte Reste von Kellern und Fundamenten der Gebäude auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Abb. T. Balcerzak, Bearb. C. Rysz

A - A

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Przekrój piwnic frontu kamienicy Targ Drzewny 19. Rys. T. Balcerzak, oprac. C. Rysz

Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Querschnitt der Keller an der Front des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Abb. T. Balcerzak, Bearb. C. Rysz

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Wnętrze narożnej piwnicy kamienicy Targ Drzewny 19. Widok od N-W. Fot. T. Balcerzak

Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Innenraum des Eckkellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Ansicht von Nordwesten. Foto T. Balcerzak

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana N narożnej piwnicy kamienicy Targ Drzewny 19 z pozostałościami sklepienia. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Nordwand des Eckkellers des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 mit den Resten des Gewölbes.
 Foto T. Balcerzak

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Zejście od dawnej ul. Wielkomłyńskiej do narożnej piwnicy kamienicy Targ Drzewny 19. Widok od W. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Abstieg von der ehemaligen Straße Wielkomłyńska zum Eckkeller des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Ansicht von Westen. Foto T. Balcerzak

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana E narożnej piwnicy kamienicy Targ Drzewny 19 z niszami przekształconymi w otwory okienne. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ostwand des Eckkellers des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 mit zu Fensteröffnungen umgebauten Nischen. Foto T. Balcerzak

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Schody łączące pierwotnie parter kamienicy Targ Drzewny 19 z piwnicą narożną. Po lewej widoczna schodkowo zamknięta nisza. Widok od N-E. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Treppe, die ursprünglich das Erdgeschoss des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 mit dem Eckkeller verband. Links ist eine Treppennische zu sehen. Ansicht von Nordosten. Foto T. Balcerzak

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana E piwnicy tylnego traktu kamienicy Targ Drzewny 19 z przejściem do piwnicy narożnej. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ostwand des Kellers des Hintertrakts vom Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 mit einem Gang zum Eckkeller. Foto T. Balcerzak

Ryc. 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana W piwnicy tylnego traktu kamienicy Targ Drzewny 19. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 14. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Westwand des Kellers des Hintertrakts vom Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Foto T. Balcerzak

Ryc. 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Nisza w ścianie W piwnicy tylnego traktu kamienicy Targ Drzewny 19. Fot. M. Majewski
 Abb. 15. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Nische in der Westwand des Kellers im Hintertrakt des Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Foto M. Majewski

Ryc. 16. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Przejście pomiędzy narożną piwnicą kamienicy a pierwotną piwnicą budy domu Targ Drzewny 19. Widok od S. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 16. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Durchgang zwischen dem Eckkeller des Bürgerhauses und dem ursprünglichen Keller der Bude vom Haus in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Ansicht von Süden. Foto T. Balcerzak

Ryc. 17. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Przemuirowana część ściany E piwnicy pierwotnej budy kamienicy Targ Drzewny 19. Widok od S-W. Fot. T. Balcerzak

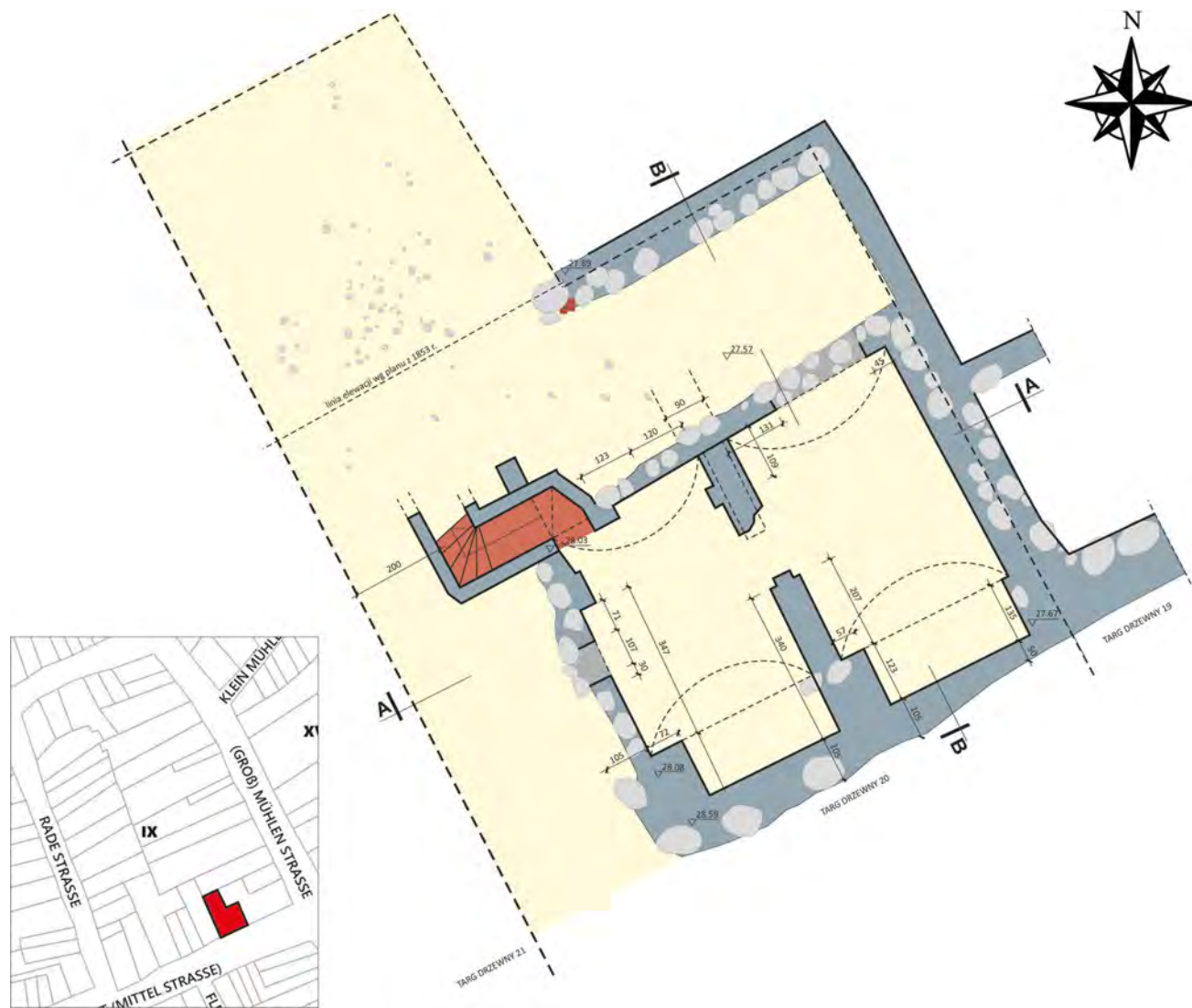
Abb. 17. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Umgemauerter Teil der Ostwand des Kellers der ursprünglichen Bude vom Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Ansicht von Südwesten. Foto T. Balcerzak

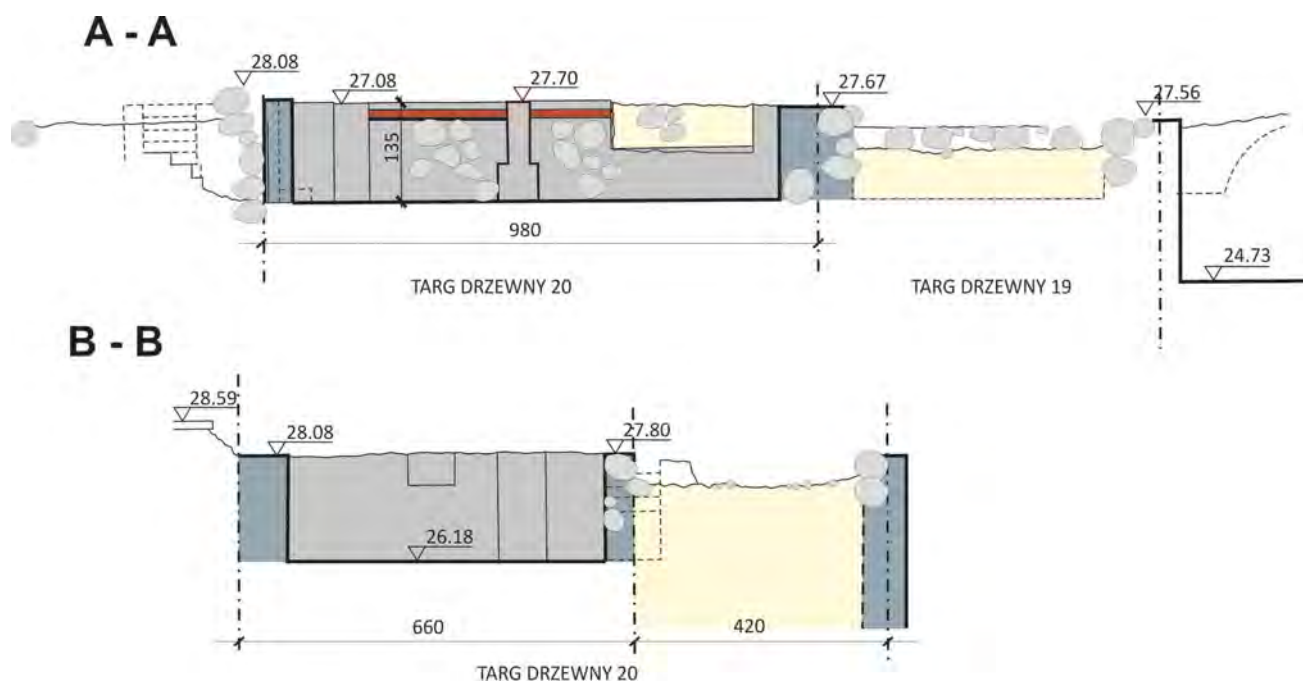
Ryc. 18. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Piwnice oficyny z zapleczka posesji Targ Drzewny 19. Widok od S. Fot. T. Balcerzak

Abb. 18. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Keller eines Nebengebäudes im hinteren Bereich des Grundstücks in der ehemaligen Holzmarktstraße 19. Ansicht von Süden. Foto T. Balcerzak

Ryc. 19. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Odślonięte relikty piwnic i fundamentów zabudowy parceli Targ Drzewny 20. Rys. T. Balcerzak, oprac. C. Rysz
 Abb. 19. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Freigelegte Reste von Kellern und Fundamenten der Gebäude auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 20.
 Abb. T. Balcerzak, Bearb. C. Rysz

Ryc. 20. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Przekroje piwnic i fundamentów zabudowy parceli Targ Drzewny 20. Rys. T. Balcerzak, oprac. C. Rysz
 Abb. 20. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Querschnitte der Keller und Fundamente der Bebauung des Grundstücks in der ehemaligen Holzmarktstraße 20.
 Abb. T. Balcerzak, Bearb. C. Rysz

Ryc. 21. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana N piwnicy kamienicy Targ Drzewny 20. Widok od S. Fot. T. Balcerzak

Abb. 21. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Nordwand des Kellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 20. Ansicht von Süden. Foto T. Balcerzak

Ryc. 22. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Narożnik N-W piwnicy kamienicy Targ Drzewny 20. Widok od S-E. Fot. T. Balcerzak

Abb. 22. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Nordwestliche Ecke des Kellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 20. Ansicht von Südosten. Foto T. Balcerzak

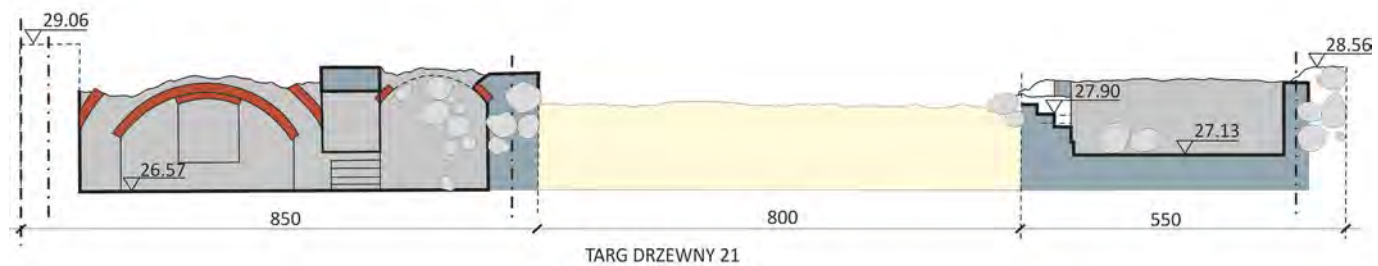
Ryc. 23. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana środkowa podtrzymująca sklepienia piwnicy kamienicy Targ Drzewny 20. Widok od N-W. Fot. T. Balcerzak
Abb. 23. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Mittelwand, die die Kellergewölbe im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 trägt. Ansicht von Nordwesten.
Foto T. Balcerzak

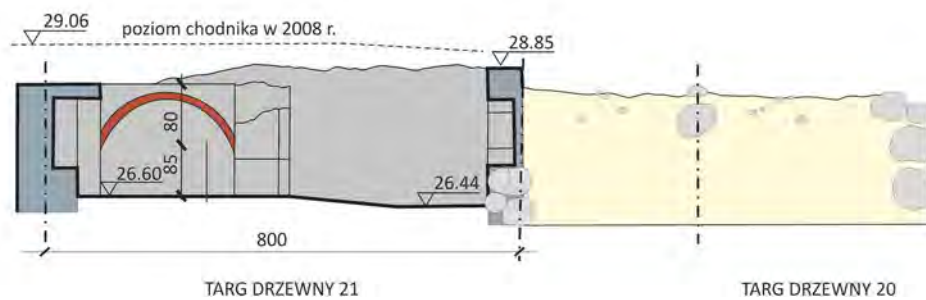

Ryc. 24. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Odślonięte relikty piwnic i fundamentów zabudowy parceli Targ Drzewny 21. Rys. T. Balcerzak, oprac. C. Rysz
 Abb. 24. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Freigelegte Reste von Kellern und Fundamenten der Gebäude auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 21.
 Abb. T. Balcerzak, Bearb. C. Rysz

A - A

B - B

Ryc. 25. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Przekroje piwnic i fundamentów zabudowy parceli Targ Drzewny 21. Rys. T. Balcerzak, oprac. C. Rysz
 Abb. 25. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Querschnitte der Keller und Fundamente der Bebauung des Grundstücks in der ehemaligen Holzmarktstraße 21.
 Abb. T. Balcerzak, Bearb. C. Rysz

Ryc. 26. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Część E piwnicy kamienicy Targ Drzewny 21. Widok od N. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 26. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ostbereich des Kellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Ansicht von Norden. Foto T. Balcerzak

Ryc. 27. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana E piwnicy kamienicy Targ Drzewny 21. Widok od W. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 27. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ostwand des Kellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Ansicht von Westen. Foto T. Balcerzak

Ryc. 28. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana W piwnicy kamienicy Targ Drzewny 21 z niszą i reliktem filara przyściennego. Widok od S-E. Fot. T. Balcerzak
 Abb. 28. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Westwand des Kellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 21 mit Nische und Relikt eines Wandpfeilers. Ansicht von Südosten. Foto T. Balcerzak

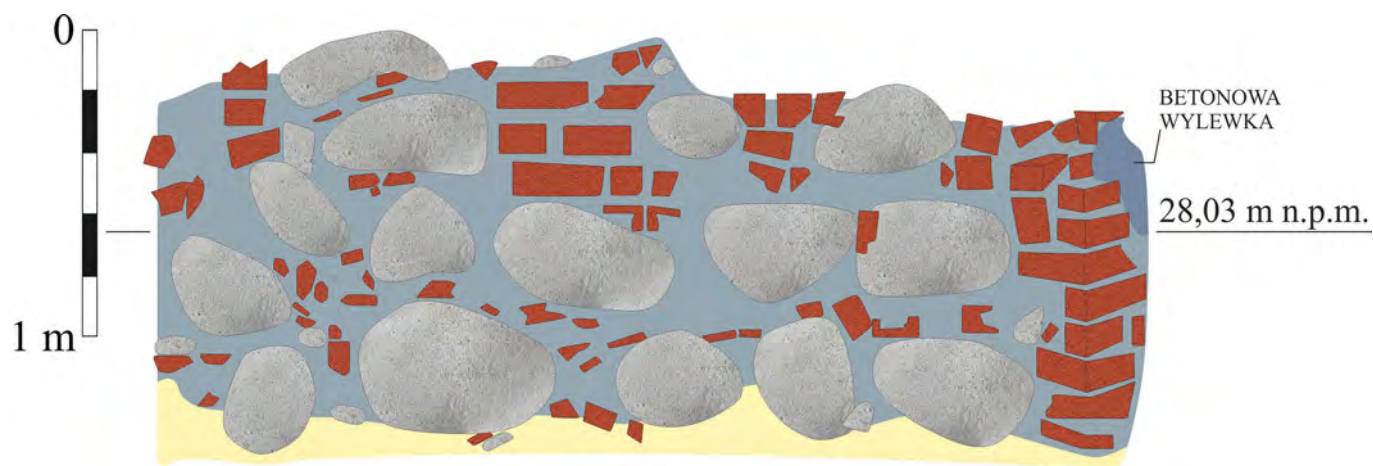

Ryc. 29. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana S piwnicy kamienicy Targ Drzewny 21 z zejściem z ulicy. Widok od N. Fot. T. Balcerzak

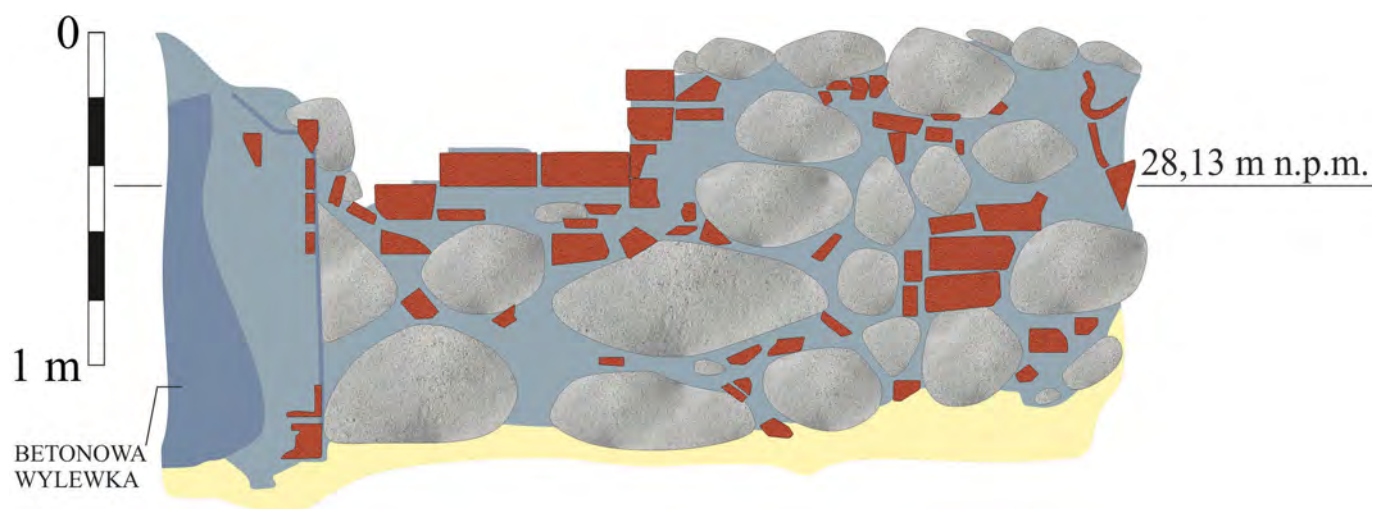
Abb. 29. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Südwand des Kellers im Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 21 mit Abstieg von der Straße aus. Ansicht von Norden. Foto T. Balcerzak

Ryc. 31. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana E piwnicy na zapleczu parceli Targ Drzewny 21. Rys. K. Kwiatkowski, oprac. M. Szeremeta
 Abb. 31. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ostwand des Kellers im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Abb. K. Kwiatkowski, Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 32. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana N piwnicy na zapleczu parceli Targ Drzewny 21. Rys. K. Kwiatkowski, oprac. M. Szeremeta
 Abb. 32. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Nordwand des Kellers im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Abb. K. Kwiatkowski, Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 33. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ściana S piwnicy na zapleczu parceli Targ Drzewny 21. Fot. K. Kwiatkowski

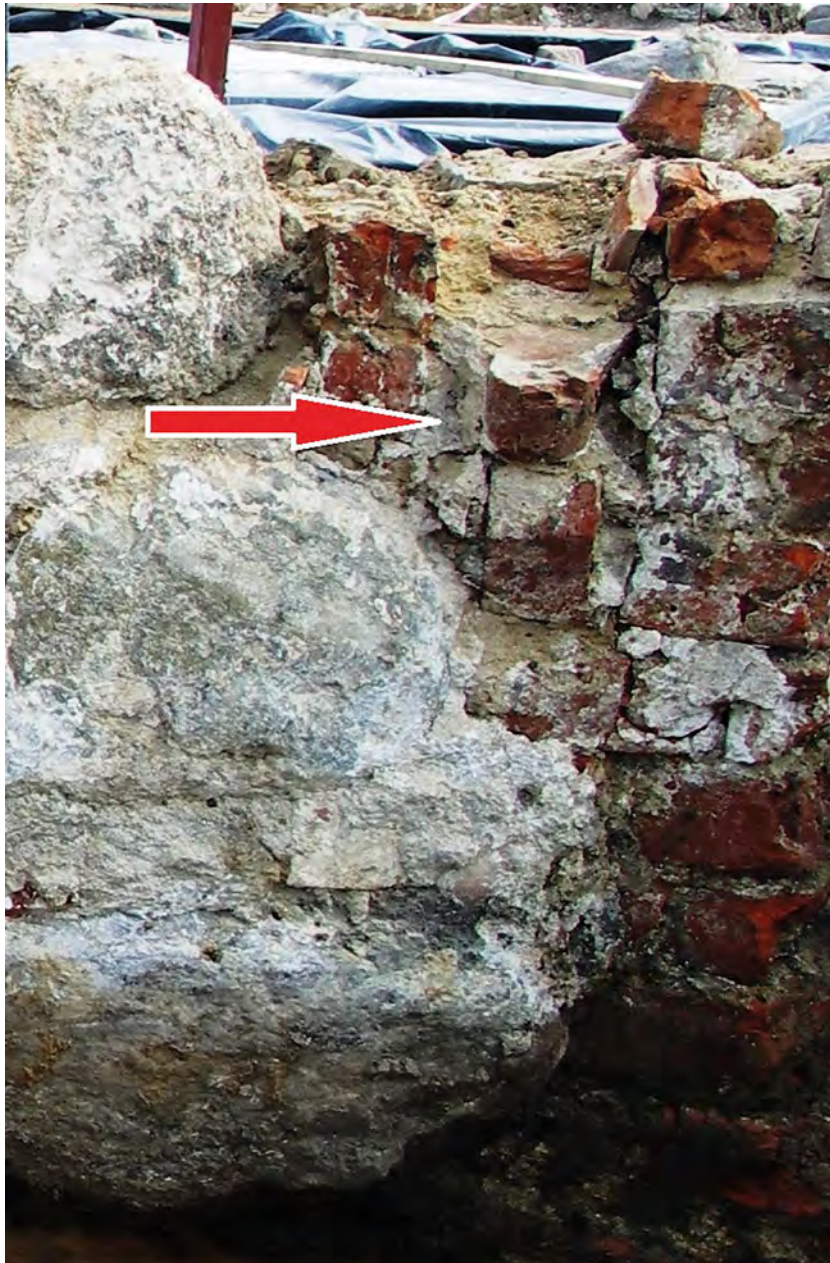
Abb. 33. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Südwand des Kellers im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 34. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kształtka zębrowa sklepienia z piwnicy na zapleczu parceli Targ Drzewny 21. Fot. T. Balcerzak

Abb. 34. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Rippenstein des Gewölbes im Keller im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Foto T. Balcerzak

Ryc. 35. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Konsola i relikty żebra w narożniku S-E piwnicy na zapleczu parceli Targ Drzewny 21. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 35. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Konsole und Reste der Rippe in der südöstlichen Ecke des Kellers im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Foto K. Kwiatkowski

Ryc. 36. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Rozwarstwienie chronologiczne odsłoniętych relikwów piwnic i fundamentów zabudowy murowanej parcel Targ Drzewny 19, 20, 21. Rys. T. Balcerzak, oprac. M. Majewski i C. Rysz
 Abb. 36. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Chronologische Schichtung der freigelegten Reste von Kellern und Fundamenten von gemauerten Gebäuden auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19, 20, 21. Abb. T. Balcerzak, Bearb. M. Majewski und C. Rysz

Ryc. 37. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Późnośredniowieczny murowany budynek zaplecza działki (podbarwiony) przy współczesnej ul. Kuśnierzy (dawniej *Pelzerstrasse*). Widok od N-E. Fragment fotografii lotniczej z ok. 1930 r. Ze zbiorów Herder-Institut w Marburgu, sygn. 57744. Oprac. M. Majewski
 Abb. 37. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Spätmittelalterliches Backsteingebäude im Hinterhof des Grundstücks (koloriert) in der ehemaligen Pelzerstraße (heute: ul. Kuśnierzy). Ansicht von Nordosten. Fragment eines Luftbildes von ca. 1930. Aus der Sammlung des Herder-Instituts in Marburg, Sign. 57744. Bearb. M. Majewski

Ryc. 38. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Późnośredniowieczny murowany budynek zaplecza działki (podbarwiony) przy współczesnej ul. Mieszka I (dawniej *Pyritzerstrasse*). Widok od S-W. Fragment fotografii lotniczej z ok. 1930 r. Ze zbiorów Herder-Institut w Marburgu, sygn. 57743. Oprac. M. Majewski
 Abb. 38. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Spätmittelalterliches Backsteingebäude im Hinterhof des Grundstücks (koloriert) in der ehemaligen Pyritzerstraße (heute: ul. Mieszka I). Ansicht von Südwesten. Fragment eines Luftbildes von ca. 1930. Aus der Sammlung des Herder-Instituts in Marburg, Sign. 57743. Bearb. M. Majewski

II

II. 1. Przedmioty żelazne i ze stopów metali związane z konstrukcją budynków oraz wyposażeniem wnętrza

Andrzej Janowski

Jedną z najliczniejszych grup zabytków odkrywanych podczas badań archeologicznych na terenie miast są żelazne elementy związane z konstrukcją budynków oraz wyposażenia wnętrza, gwoździe oraz pręty i różnego rodzaju okucia. Także w omawianym przypadku są one dość liczne – gwoździ znaleziono 7 szt. (ryc. 1:1, 3–6, 8–10)¹, ale być może zbiór ten rozszerzyć należy o jeszcze dwa uszkodzone (ryc. 1:2, 7)². Odkryto je zarówno w nawarstwieniach późnośredniowiecznych (ryc. 1:1–3, 8–10), jak i nowożytnych (ryc. 1:4–7). W literaturze istnieje kilka alternatywnych propozycji klasyfikacji tej kategorii przedmiotów opartych na kryterium wielkościowym lub różnicach w sposobie wyodrębnienia i ukształtowania główki (por. Janowski 2016, 55–57, tu starsza literatura). Niestety główki zachowały się jedynie w trzech przypadkach i są to bez wyjątku gwoździe z główką uformowaną jednostronnie w kształt prostokąta o wymiarach ok. 19×9,5 mm (ryc. 1:1, 8) lub nieco mniejszą (15,6×8 mm) wieloboczną (ryc. 1:4). Zwłaszcza ostatnia zwraca uwagę swoim nietypowym ozdobnym kształtem o kotwicowatych zakończeniach. Przyjmuje się, że gwoździe z główką uformowaną jednostronnie służyły do spajania elementów drewnianych (por. Janowski 2016, 56).

Innymi elementami są różnego rodzaju okucia i łączniki. Do grupy tej zaliczyć można przedmiot odkryty w studni (obiekt 3) na parceli przy dawnym Targu Drzewnym 20, gdzie zasypisko tego obiektu jest datowane na koniec XVII–XVIII w. (ryc. 2:1)³. Został on wykonany ze sztabki żelaznej o grubości 3–3,2 mm i ma kształt rozpostartych skrzydeł o długości ok. 59 mm i szerokości ok. 16–17 mm każdy. W obu skrzydełkach widoczne są po dwa otwory o średnicy 5–7 mm. Pomimo dobrego stanu zachowania nie udało się zidentyfikować pierwotnej funkcji przedmiotu.

Skuteczna praca w drewnie wymagała odpowiednich narzędzi. Przykładem takiego jest świder łyżkowy odkryty w obiekcie 5 na dawnej działce przy Targu Drzewnym 21 (ryc. 2:2)⁴. Wykonano go z pręta żelaznego o ośmiobocznym przekroju (10×10,5 mm) i długości 140,35 mm, którego jeden koniec uformowano w pióro (ostrze) w kształcie litery U (szerokość 17 mm, wysokość 10 mm) o długości 68,8 mm. Na przeciwległym końcu w pręcie wykonano poprzeczne wyżłobienie.

Prawdopodobnie fragmentem świdra jest również inny przedmiot odkryty na tej samej parceli, ale w obiekcie 15a (ryc. 2:5)⁵. Jest nim żelazny pręt o czworobocznym (5,7×5,2 mm) przekroju, którego jeden koniec został łopatkowato rozklepany (długość 39,8 mm, szerokość 11,6 mm, grubość 1,8 mm). Nie jest to jednak część pracująca, ale przeciwległa, która osadzana była w rękojeści. Całość ma obecnie wymiar 78,5 mm.

Świdry umożliwiały wykonywanie otworów poprzez nacisk połączony ze skrawaniem obrotowym i stanowiły narzędzia o uniwersalnej, praktycznie nieziennej formie, podobnie jak wszelkiego rodzaju dłuta, przebijaki czy punktaki. Oba omówione egzemplarze pochodzą z obiektów datowanych na XIV w.⁶, a w literaturze wskazać można liczne przykłady analogicznych nadbałtyckich znalezisk z tego czasu, również ze stanowisk pomorskich (por. m.in. Kolčín 1959, 38–39, ris. 21; Arwidsson, Berg 1983, 13; Saggau 2000, 71, Abb. 47: 6–11; Heindel 2006, 291–292, 297–298; Khoroshev, Sorokin 2007, 28, Fig. 3.9; Cnotliwy 2014, 28, 119, ryc. 4:19; Janowski 2016, 62; Ignasiak 2020, 169–170, tabl. II).

Podkowa znaleziona została w obiekcie 12 na działce przy dawnym Targu Drzewnym 21 (ryc. 3:1)⁷. Zachowany fragmentarycznie przedmiot cechuje dość szeroka (30,71 mm) rama o falistej linii zewnętrznej i grubości 4 mm. Pełna wysokość nie jest znana, ale musiała wynosić 120–130 mm. W zachowanym ułamku widoczne są dwa owalne otwory na podkowiaki, bez gniazd (w jednym zachowany podkowiak) oraz wykształcony zaczep zbliżony kształtem do typu A/1 wg J. Kaźmierczyka (1978). Wskazane wyżej cechy pozwalają zaliczyć opisaną podkowę ogólnie do typu III wg J. Kaźmierczyka (1978), który na Śląsku datowany jest głównie na XII–XIII w. (Kaźmierczyk 1978; Jastriemska, Jaworski 2010), a zatem choć nawarstwienia, z których ją podjęto, są młodsze, to niewykluczone, że sam zabytek ma wcześniejszą chronologię.

Jednostkowym znaleziskiem jest niewielki klucz znaleziony w latrynie (obiekt 13) usytuowanej na dawnej posesji przy Targu Drzewnym 21⁸ (ryc. 3:4). Wykonano go z żelaza i przynajmniej miejscami pokryto warstwą stopu miedzi. Zopatrzonego w lity, owalny uchwyt (28×21 mm) oraz rurkowaty trzon o średnicy 6,18 mm zakończony małym pionowym, prostokątnym piórem

¹ Nr inw. 48/H/Kw/S, 52/H/Kw/S, 57/H/Kw/S, 64/H/Kw/S, 70/H/Kw/S, 71/H/Kw/S, 169/H/Kw/S, 178/H/Kw/S.

² Nr inw. 48/H/Kw/S, 65/H/Kw/S.

³ Nr inw. 176/H/Kw/S, por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

⁴ Nr inw. 53/H/Kw/S.

⁵ Nr inw. 71/H/Kw/S.

⁶ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

⁷ Nr inw. 62/H/Kw/S.

⁸ Nr inw. 66/H/Kw/S.

(15,15×4,3 mm). Niewielkie wymiary (długość 53,53 mm) i kształt pióra sugerują że jest to klucz do prostej w konstrukcji kłódki lub zamka skrzyni, a kontekst pozyskania wskazuje, że pochodzi on z okresu 1./2. ćw. XVII w., XVII/XVIII–XVIII w.⁹

Mniej jednoznaczne jest przeznaczenie odkrytego w tym samym obiekcie narzędzia (ryc. 3:2)¹⁰. Jego żelazny trzon w przekroju ma kształt ośmioboczny (5×5,5 mm) i długość 79,75 mm. Z jednej strony został on zakończony niewielkim piórem o formie zbliżonej do zaoblonego trójkąta, a drugą połowę spłaszczono i ujęto w dwie okładziny z poroża, zamocowane dwoma żelaznymi nitami. Dodatkowo od tyłu w okładzinach wykonano głębokie nacięcia tworzące wzór krzyża, które mogło służyć jako oparcie dla innego narzędzia. Przedmiot wygląda na kompletny, a pióro na nieukruszone. Czy jest to jakiś rodzaj klucza, czy narzędzie bardziej wyspecjalizowane, trudno odpowiedzieć.

Na tej samej parceli co opisane przedmioty (Targ Drzewny 21), ale w innym obiekcie (16) i pochodzącym z późnego średniowiecza odkryto fragment noża (ryc. 3:3)¹¹. Z narzędzia zachował się jedynie niewielki ułamek głowni o długości 41,5 mm i ze śladem po obustronnie wyodrębnionym trzpieniu. Tylec głowni jest prosty, a przekrój trójkątny (11,6×2,5 mm).

Blżej nieokreślone jest natomiast przeznaczenie kółek odkutych ze stopu miedzi, które w liczbie 63 zostały odkryte podczas odgruzowania dawnej parceli Targ Drzewny 19 (ryc. 4)¹². Wszystkie wykonano z czworobocznych prętów w sześciu różnych rozmiarach, a ich przekrój wzrastał od 3×3 do 4,5×4,2 mm wraz ze wzrostem średnicy. Najliczniejsze są kółka o najmniejszych wymiarach: 22 sztuki mają średnicę 18,7 mm i wagę 4,1–4,4 g, a 25 kółek 25 mm i wagę po 5,2–5,4 g. Kolejna kategoria wielkościowa, do której zaliczyć można 9 zabytków, ma średnicę 30 mm i wagę 8,44–9,27 g. W trzech największych grupach mieszczą się mniej liczne zabytki: średnica 39 mm i waga 14,13–14,43 g (3 sztuki), średnica 45 mm i waga 17,54–18,4 g (3 sztuki) oraz średnica 57 mm i waga 25,72 g (1 sztuka). Być może wyroby te łączyć należy z produkcją mistrza blacharskiego Alberta Beckera, zamieszkującego pod adresem *Holzmarktstrasse* 19 (Targ Drzewny) w latach 1876–1889, czy też profesji Hermanem Beckerem, właścicielem kamienicy w latach 1921–1926¹³.

Podobnie bliżej nieokreślone, na ogół ze względu na słaby stan zachowania lub brak cech charakterystycznych, jest przeznaczenie pozostałych przedmiotów odkrytych podczas badań parcel przy dawnym Targu Drzewnym 19–21 (ryc. 2: 3–4, 6–7; 3: 5–15)¹⁴. Są wśród nich nowożytnie

blaszki/okucia (?) ze stopu miedzi (ryc. 3:5–6)¹⁵, w tym jedna w kształcie trójkątnej tarczy (długość 62,66 mm, szerokość górnej krawędzi 51,21 mm) zdobionej na brzegach ornamentem wibrującym i zaopatrzonej w dwa koliste otwory, czy dwie – fragmentów drutów w tego surowca (ryc. 3:7–8)¹⁶, ale też datowana na późne średniowiecze silnie profilowana (trzy żeberka) taśma żelazna o długości 118,6 mm, szerokości 21,5 mm i grubości 1,1 mm, z zachowanym od spodu fragmentem skóry (?) (ryc. 2:6)¹⁷.

Bibliografia

- Arwidsson G., Berg G. 1983. *The Mästermyr Find. A Viking Age Tool Chest from Gotland*. Stockholm.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Heindel I. 2006. Ausgewählte Werkzeugfunde des 9. bis 13./14. Jh. in den Gebieten zwischen Elbe/Saale und Bug. W: M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*. Szczecin–Wrocław, 291–314.
- Ignasiak M. 2020. Czy te przedmioty pogubili stoczniovcy? Wybrane narzędzia z Lastadii. W: B. Kościński (red.), *Lastadia. Najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*. Archeologia Gdańska 7, 165–188.
- Janowski A. 2016. Przedmioty metalowe. *Archeologia Średniowiecznego Kotobrzegu* 6, 55–75.
- Jastriemska I., Jaworski K. 2010. Komunikacja. Podkowy. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Ulice średniowiecznego Wrocławia*. Wratislavia Antiqua 11, 186–204.
- Każmierczyk J. 1978. *Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku*. Wrocław.
- Khoroshev A.S., Sorokin A.N. 2007. The woodworking tools of Novgorod. W: M. Brisbane, J. Hather (red.), *Wood use in medieval Novgorod*. Oxford, 19–36.
- Kolčin B.A. 1959. *Železoobrabatyvaúšee remeslo Novgoroda Velikogo (Produkcija, tehnologija). Trudy novgorodskoj arheologičeskoj ekspedicii 2. Materialy i issledovaniã po arheologii SSSR* 65, 7–120.
- Saggau H.E. 2000. *Mittelalterliche Eisenfunde aus Schleswig. Ausgrabungen Schild 1971–1975. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* 14. Neumünster.

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAE PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

⁹ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

¹⁰ Nr inw. 65/H/Kw/S.

¹¹ Nr inw. 69/H/Kw/S.

¹² Nr inw. 112/H/Kw/S.

¹³ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, M. Ogiewa-Sejnota, *Działki, przestrzeń i mieszkańcy*.

¹⁴ Nr inw. 17/H/Kw/S, 43/H/Kw/S, 54/H/Kw/S, 56/H/Kw/S, 58/H/Kw/S, 68/H/Kw/S, 103/H/Kw/S, 177/H/Kw/S, 179/H/Kw/S, MS/A/272/14.

¹⁵ Nr inw. 54/H/Kw/S i 56/H/Kw/S.

¹⁶ Nr inw. 43/H/Kw/S i 177/H/Kw/S.

¹⁷ Nr inw. 68/H/Kw/S.

Zusammenfassung

Gegenstände aus Eisen und Metalllegierungen, die zur Gebäudeerrichtung und Inneneinrichtung eingesetzt wurden

Eisenwaren, die mit dem Bau und der Inneneinrichtung in Verbindung stehen, sind eine der zahlreichsten Fundgruppen, die bei archäologischen Grabungen in städtischen Gebieten gefunden werden. Im betreffenden Fall handelt es sich um sieben ganze Nägel und zwei beschädigte Nägel sowie einen Beschlag, dessen Zweck unklar ist.

Unter den anderen Funden sind vor allem Werkzeuge für die Holzbearbeitung – eiserne Handbohrer – zu nennen. Der Bestimmungszweck eines 79,75 mm langen Eisenstiels, der mit einer kleinen Feder endet und einen mit zwei Geweihverkleidungen umrahmten Griff besitzt, ist unklar. Das Messer, von dem ein Fragment im Befund Nr. 16 in der ehemaligen Holzmarktstraße 21 gefunden wurde, war von eher allgemeiner Verwendung. Der Zweck des Bruchstücks des Hufeisens aus dem Befund Nr. 12 in der ehemaligen Holzmarktstraße 21 bzw. des kleinen Schlüssels, der im Befund Nr. 13 auf der gleichen Parzelle gefunden wurde, ist ebenfalls ziemlich offensichtlich. Rätselhaft ist hingegen die Sammlung von 63 Ringkreisen aus Kupferlegierungen, die beim Enttrümmern der ehemaligen Parzelle in der Holzmarktstraße 19 entdeckt wurden. Sie wurden in sechs verschiedenen Durchmesser hergestellt: 18,7 mm (22 Stück), 25 mm (25 Stück), 30 mm (9 Stück), 39 mm (3 Stück), 45 mm (3 Stück), 57 mm (1 Stück) und sie stammen vielleicht aus der Produktion von Klempnermeister Albert Becker, der zwischen 1876 und 1889 an dieser Adresse wohnte, bzw. von dem denselben Beruf ausübenden Herman Becker, der zwischen 1921 und 1926 Eigentümer des Bürgerhauses war. Auch bei den übrigen Gegenständen ist der Verwendungszweck aufgrund ihres schlechten Erhaltungszustandes bzw. fehlender Sondermerkmale unklar.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Gwoździe: 1–2 (nr inw. 48/H/Kw/S); 3 (nr inw. 169/H/Kw/S); 4 (nr inw. 178/H/Kw/S); 5 (nr inw. 57/H/Kw/S); 6 (nr inw. 64/H/Kw/S); 7 (nr inw. 65/H/Kw/S); 8 (nr inw. 70/H/Kw/S); 9 (nr inw. 52/H/Kw/S); 10 (nr inw. 71/H/Kw/S). Fot. A. Janowski

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Nägel: 1–2 (Inv.-Nr. 48/H/Kw/S); 3 (Inv.-Nr. 169/H/Kw/S); 4 (Inv.-Nr. 178/H/Kw/S); 5 (Inv.-Nr. 57/H/Kw/S); 6 (Inv.-Nr. 64/H/Kw/S); 7 (Inv.-Nr. 65/H/Kw/S); 8 (Inv.-Nr. 70/H/Kw/S); 9 (Inv.-Nr. 52/H/Kw/S); 10 (Inv.-Nr. 71/H/Kw/S). Foto A. Janowski

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Okucia budowlane i narzędzia: 1 (nr inw. 176/H/Kw/S); 2 (nr inw. 53/H/Kw/S); 3–4 (nr inw. 58/H/Kw/S); 5 (nr inw. 71/H/Kw/S); 6 (nr inw. 68/H/Kw/S); 7 (17/H/Kw/S). Fot. A. Janowski

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Baubeschläge und Werkzeuge: 1 (Inv.-Nr. 176/H/Kw/S); 2 (Inv.-Nr. 53/H/Kw/S); 3–4 (Inv.-Nr. 58/H/Kw/S); 5 (Inv.-Nr. 71/H/Kw/S); 6 (Inv.-Nr. 68/H/Kw/S); 7 (17/H/Kw/S). Foto A. Janowski

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – podkowa (nr inw. 62/H/Kw/S); 2 – narzędzie (nr inw. 65/H/Kw/S); 3 – nóż (nr inw. 69/H/Kw/S); 4 – klucz (nr inw. 66/H/Kw/S); 5 – okucie (nr inw. 54/H/Kw/S); 6 – okucie (nr inw. 56/H/Kw/S); 7 – drut (nr inw. 43/H/Kw/S); 8 – drut (nr inw. 177/H/Kw/S); 9 – fragm. przedmiotu (nr inw. 43/H/Kw/S); 10 – fragm. przedmiotu (nr inw. 103/H/Kw/S); 11 – fragm. przedmiotu (nr inw. 179/H/Kw/S); 12 – fragm. przedmiotu (nr inw. MS/A/272/14). Fot. A. Janowski

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Hufeisen (Inv.-Nr. 62/H/Kw/S); 2 – Werkzeug (Inv.-Nr. 65/H/Kw/S); 3 – Messer (Inv.-Nr. 69/H/Kw/S); 4 – Schlüssel (Inv.-Nr. 66/H/Kw/S); 5 – Beschlag (Inv.-Nr. 54/H/Kw/S); 6 – Beschlag (Inv.-Nr. 56/H/Kw/S); 7 – Draht (Inv.-Nr. 43/H/Kw/S); 8 – Draht (Inv.-Nr. 177/H/Kw/S); 9 – Fragment eines Gegenstands (Inv.-Nr. 43/H/Kw/S); 10 – Fragment eines Gegenstands (Inv.-Nr. 103/H/Kw/S); 11 – Fragment eines Gegenstands (Inv.-Nr. 179/H/Kw/S); 12 – Fragment eines Gegenstands (Inv.-Nr. MS/A/272/14). Foto A. Janowski

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kółka ze stopu miedzi (nr inw. 112/H/Kw/S). Fot. A. Janowski
Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Kreisringe aus Kupferlegierung (Inv.-Nr. 112/H/Kw/S). Foto A. Janowski

II. 2. Detal architektoniczny

Marcin Majewski

W trakcie badań na dawnych działkach Targu Drzewnego 19–21 zarejestrowano jedynie pięć ceglanych detali architektonicznych. Jesienią 2006 r. w sondażu nr 3, który założono w ramach prac przygotowawczych do badań ratowniczych rozpoczętych rok później, natrafiono na mury obwodowe ze szczątkowo zachowanymi sklepieniami piwnicy kamienicy narożnej przy dawnym Targu Drzewnym 19. W pachach sklepiennych, prócz innych materiałów, natrafiono na kompletnie zachowaną fazę¹. Kolejne dwa detale odnaleziono w zasympisku studni zlokalizowanej na parceli Targ Drzewny 20². Niestety nic bliższego nie można o nich powiedzieć (Majewski, Kwiatkowski 2009, 9)³. Ostatnie dwie kształtki pochodzą z zachowanych fragmentarycznie żeber sklepiennych i ich wspornika, odkrytych w piwnicy tylnego traktu na działce Targ Drzewny 21.

Faza wykonana na bazie gotyckiej cegły formatowej, o wymiarach 10×12,5×28 cm, jest najprostszym detalem architektonicznym, gdzie jeden z narożników został ścięty do ok. połowy grubości cegły pod kątem 45° (ryc. 1). Profil wycięto w formie drutem, a powierzchnię wozówki ze skosem pokryto czarnym, matowym szkliwem. Na pozostałych płaszczyznach zaobserwowano ślady zaprawy wapiennej, co świadczy o użyciu materiału budowlanego w strukturze muru. Według klasyfikacji Antoniego Kąsinowskiego cegła fazowana należy do detalu prostego, który wykorzystywano do dekoracji ościeży portali, otworów okiennych, wnęk, nisz i naroży lizen, a szczególnie do wykonywania narożników, które były narażone na uszkodzenia mechaniczne (Kąsinowski 1970, 56). Szkliwienie kształtek spotykane było dość często w późnogotyckiej architekturze stargardzkiej. Do dziś zachowały się tego liczne przykłady w dekoracjach kościoła Mariackiego, św. Jana i Domu Rohledera położonego przy ul. Kazimierza Wielkiego.

Kształtka żebrowa w formie wałka wspartego na podstawie z dwoma ćwierćwałkami i rozszerzającym się ku dołowi sięgaczu służyła do budowy żeber sklepiennych⁴. Na powierzchni sięgacza i wałka zachowały się okrągłe ślady po kołeczkach, które powstały w wyniku mocowania drewnianego szablonu do bloku gliny strycharskiej w trakcie wycinania profilu. Ponadto na wałku i ćwierćwałkach zarejestrowano pobiałę. Jest to przykład prostej kształtki żebrowej znanej licznie na przykład z badań kościoła augustianów w Stargardzie (Krawczyk, Skowrońska 2016, 192–193).

Ukształtowane z kształtek żebra sklepienia w piwnicy tylnego traktu na działce Targ Drzewny 21 wsparto na pojedynczych, prostych konsolach. Do ich budowy wykorzystano w czterech narożnikach pojedyncze, fazowane cegły formatowe ułożone na wozówce, z ustawioną do wnętrza piwnicy profilowaną główką (Balcerzak 2009, 7).

Pozyskany w trakcie prac wykopaliskowych detal architektoniczny na dawnych parcelach Targ Drzewny 19–21 nie jest liczny i zróżnicowany. Trzy pierwsze kształtki znaleziono w miejscach, gdzie trafiły wtórnie, zapewne podczas prac rozbiórkowych lub przebudowy kamienic, które miały miejsce po wojnie trzydziestoletniej. Jest to szkliwiona faza i dwa nieznane dziś już profilowane detale. W kolejnych przypadkach mamy do czynienia z zachowanym układem architektonicznym, który pozwolił na rekonstrukcję konkretnego zastosowania materiałów. Kształtka żebrowa posłużyła do wymurowania żeber sklepienia krzyżowo-żebrowego, a faza do budowy wsporników. Biorąc pod uwagę profile odkrytych detali, ich wymiary oraz analogie, całość zbioru kształtek należy datować na dość szeroki okres XIV–XV w.

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Balcerzak T. 2009. *Podsumowanie wyników badań architektonicznych relikwów zabudowy kwartału miejskiego w Stargardzie Szczecińskim pomiędzy ulicami Targ Drzewny, Grodzka, Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego*. Szczecin (msp w archiwum Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie).

Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

Kąsinowski A. 1970. Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim. *Studia z Dziejów Rzemiósła i Przemysłu* 10, 47–131.

Krawczyk K., Skowrońska E. 2016. Detal architektoniczny. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(1). Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 191–211.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

¹ Nr inw. MS/A/272/3.

² Obiekt 3, nr inw. 1/H/Kw/M.

³ Materiał zaginiony.

⁴ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Murowana zabudowa mieszkalna*, ryc. 34.

Zusammenfassung

Baudetails

Die bei den Ausgrabungen auf den alten Grundstücken der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 gefundenen Baudetails sind weder vielfältig noch sehr zahlreich vorhanden. Die ersten drei Backsteinformen wurden dort gefunden, wo sie sekundär hingelangt waren, vermutlich bei den nach dem Dreißigjährigen Krieg verrichteten Abbruch- oder Umbauarbeiten an Bürgerhäusern. Es handelt sich um eine glasierte Backsteinfase und zwei heute nicht mehr bekannte profilierte Teile. In anderen Fällen ist der architektonische Kontext erhalten geblieben, die eine Rekonstruktion der konkreten Verwendung der geborgenen Baustoffe ermöglicht hat. Die Backsteinrippenform stammt von dem Ausmauern der Rippen des Kreuzrippengewölbes und der Backsteinfase – von der Errichtung ihrer Stützen im Keller des hinteren Trakts auf dem ehemaligen Grundstück Holzmarktstraße 21. Unter Berücksichtigung der Backsteinprofile der entdeckten Bauteile, ihrer Abmessungen und der Analogien ist die gesamte Sammlung mit Formsteinen auf einen ziemlich breiten Zeitraum des 14. bis 15. Jh. zu datieren.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Faza odkryta w zasypisku pachy sklepienia piwnicy narożnej przy dawnym Targu Drzewnym 19 (nr inw. MS/A/272/3).
Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Backsteinfase, der in der Verfüllung des Gewölbeschenkels im Eckkeller in ehemaliger Holzmarktstraße 19
(Inv.-Nr. MS/A/272/3) gefunden wurde. Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

II. 3. Szklenie okien

Marcin Majewski

Wstęp

W trakcie przeprowadzonych prac archeologicznych na stargardzkim Starym Mieście pozyskano wiele fragmentów przeszkleń, które były montowane w świątyniach i budynkach mieszkalnych w okresie XIII–XVIII w. Dotychczas poddano opracowaniu materiały z nieistniejącego kościoła i klasztoru augustianów-eremitów, kwartału V oraz kościoła Mariackiego (Majewski 2012, 151–152, 2013a, b, 2016; Burdziej, Majewski 2022, 310).

Zbiór analizowany w niniejszym artykule został pozyskany z obiektów o różnym charakterze, które odkryto na dawnych parcelach Targu Drzewnego 19–21. 78 fragmentów malowanych szkieł uzyskano z zasypiska pach sklepiennych piwnicy frontowej kamienicy położonej przy dawnym Targu Drzewnym 19¹. 234 fragmenty szkieł okiennych i 2 fragmenty ołowianych ramek odkryto we wnętrzu nieużytkowanej studni zlokalizowanej w tylnym trakcie kamienicy przy dawnym Targu Drzewnym 20 (obiekt 3)², 445 fragmentów tego samego asortymentu zarejestrowano w latrynie (obiekt 8) i 1 fragment w dole chłonnym (obiekt 9) na tej samej posesji³. Z kloaki przebadanej na parceli przy dawnym Targu Drzewnym 21 (obiekt 13) wydzielono 567 ułamków szkieł okiennych, w tym 2 fragmenty malowane oraz 1 fragment ramki ołowianej⁴. Na tej samej działce z kolejnej latryny pozyskano jedynie 1 fragment szkła tafłowego (obiekt 21)⁵, a z wkopu fundamentowego (obiekt 10) 2 ułamki⁶. Pod posadzką piwnicy w tylnym trakcie dawnej parceli Targ Drzewny 21 odnaleziono 4 fragmenty, a w wypełniku rzępa (obiekt 2) natrafiono na 6 fragmentów szkła okiennego⁷.

Szkła tafłowe

Niemal do końca XVIII w. materiał szklarski przeznaczony do wytwarzania szyb używanych do przeszkleń okiennych uzyskiwano w hutach z wydmuchiwanego cylindra, zwanego cholewą. Po odcięciu kapy podnoszono jego temperaturę i rozcinano. Następnie poddawano go obróbce termalnej w piecu, dzięki czemu stawał się on plastyczny i możliwe było jego prostowanie. Po procesie odprężania tafla była gotowa do wykrawania z niej szybek (Wyrobisz 1968, 85; Kaufmann 2010, 34–37). Tak przygotowany produkt trafiał m.in. do Stargardu. Z zachowanych zapisów jasno wynika, że szklarze pracujący w mieście nie zajmowali się hutniczą wytwórczością szklarską, a jedynie wykonywaniem przeszkleń. Świadczy o tym fakt, że szklarze, zrzeszeni w funkcjonującym

przynajmniej od XVI w. miejscowym cechu, wykonywali podczas egzaminu mistrzowskiego kilka dzieł ze szkła tafłowego. W 1740 r. za majstersztyk uznawano stworzenie latarni z czworobocznych i romboidalnych szybek, półokrągłego okna przeznaczonego do montażu w nadświetlu drzwi oraz dużego skrzydła okiennego o wymiarach ok. 9,70×3,10 m (Majewski 2016, 245).

Śladami ich pracy są także wspomniane pozostałości tafli wypełniających okna, które pozyskano w obiektach odkrytych na parcelach dawnego Targu Drzewnego 19–21. Najliczniej reprezentowane są fragmenty szkieł przyciętych w romb, których odległości pomiędzy wierzchołkami wynosiły 9,8–12×14–16 cm (ryc. 1:1–14, 2:15–20). Stanowiły one główne wypełnienie okna. Pochodnymi tej figury są tafelki powstałe po podziale przekątnych (ryc. 2:20–23), które służyły do wykończenia płaszczyzny okiennej. Kolejną wyróżnioną grupą są kawałki cięte jako szyby równoległoboczne (ryc. 2:25–29) oraz wykończone na półokrągło lub łukowato (ryc. 4:45), co świadczy o ich położeniu w sąsiedztwie szybek dekoracyjnych, tzn. malowanych lub barwionych w masie. Ostatnią kategorią szkieł tafłowych są elementy przycinane prostokątnie o zachowanych rozmiarach tylko jednego z boków i wynoszących 10,3 i 12 cm (ryc. 3:30–39, 4:40–44).

Wszystkie ułamki są wykonane z przezroczystego szkła, często nieodbarwionego, o grubości 0,2–0,3 cm. W większości przypadków na brak transparentności miały wpływ procesy podepozycyjne. Krawędzie rombów i ich pochodnych załuskowano lub pozostawiano bez wykończenia. Na 20 fragmentów prostokątnych płytek zachowały się pogrubione, zatopione na półokrągło krawędzie, będące zakończeniem dużej tafli powstałej po rozcięciu i rozprostowaniu cylindra (ryc. 3:30).

Większość szkiełek nosi ślady oprawy w ołowiane ramki o szerokości całkowitej do 1 cm. Niniejsze dane nie pokrywają się z odkrytymi w materiale trzema fragmentami szczeblin, które były znacznie węższe i wystąpiły w dwóch odmianach. Starszy wariant ramki ma jedynie 0,6 cm szerokości i został wykonany w technice odlewu (ryc. 4:47). Temu rozmiarowi odpowiadają ślady jedynie na szklach witrażowych pozyskanych z zasypisk sklepien piwnicy frontowej kamienicy przy dawnym Targu Drzewnym 19. Dwa pozostałe ułamki ołowianych ramek zostały wtórnie skręcone, przez co nie można dokonać precyzyjnego pomiaru. Zachowało się na nich jednak charakterystyczne żeberkowanie, które powstawało poprzez ciągnięcie ołowiu w specjalnych kołowrotach (ryc. 4:46). Niniejsza technika wykonania szczeblin jest młodsza (Darecka 2016, 44–45).

Szkła malowane

W świetle stargardzkiego statutu cechu szklarzy opublikowanego w 1661 r. jedną ze sztuk

¹ Nr inw. MS/A/272/7.

² Nr inw. 1/H/Kw/M; 180/H/Kw/S.

³ Nr inw. 3/H/Kw/M; 55/H/Kw/M.

⁴ Nr inw. 15/H/Kw/M.

⁵ Nr inw. 36/H/Kw/M.

⁶ Nr inw. 56/H/Kw/M.

⁷ Nr inw. 48/H/Kw/M; 26/H/Kw/M.

mistrzowskich było rysunkowe przygotowanie i złamanie szybki, zaprojektowanie i namalowanie przedstawienia na jej powierzchni oraz wypalenie gotowego dzieła (Majewski 2016, 243, 244). Podobne prace wykonywali zgodnie ze swoimi przepisami cechowymi mistrzowie szklarscy w większych miastach południowego pobraża Bałtyku (Witzleben 1977, 56). Wytwory te to szkła gabinetowe (niem. *Kabinettscheiben*), które miały formę okrągłą, owalną, prostokątną, romboidalną bądź wieloboczną i były umieszczane wśród bezbarwnych szybek okna (Wyrobisz 1968, 86–87). Malowane przedstawienie z inskrypcją, bądź sam napis umieszczony na szkłe, stanowiło często prezent od krewnych lub przyjaciół wręczany z okazji budowy nowego domu, przeprowadzki, przejęcia gospodarstwa bądź ślubu (Witzleben 1977, 55–56). Ich największa popularność przypada na XVI i XVII w. Pojawiały się wówczas w kwaterach okiennych kościołów, ratuszy, jak i prywatnych budynków. Niezwykłą popularnością cieszyły się w krajach niemieckojęzycznych, czego przykładem jest odkrycie ponad 1000 fragmentów malowanych szybek ze scenami i inskrypcjami pochodzących z kamienic przy rynku w Wusterhausen (Geßner, Dittrich 2011, 131) oraz ponad 780 ułamków odnalezionych w trakcie prac ziemnych na dawnych działkach przy Schulzenstraße w Prenzlau (Dobusch 2023).

Stargardzkie fragmenty malowanych szybek wykonane są przeważnie z przezroczystego, nieodbarwionego szkła o grubości 0,2–0,3 cm. W trzech przypadkach szkło barwione było w masie na fioletowo, zapewne tlenkiem manganu. Malaturę konturową wykonywano czarną (niem. *Schwarzlot*) lub brunatną (niem. *Braunlot*) farbą. Tak skomponowany rysunek wypełniano farbami szklawymi (głównie czerwienią i błękitem), a w tym żółtą lazurą srebrną (Gajewska-Prorok 2014, 49). Krawędzie części szkieł zaszczypywano, a pozostałe nosiły jedynie ślady cięcia lub przełamania. Większość odkrytych fragmentów straciła swoje żywe kolory i transparentność, na co miały wpływ procesy podepozycyjne.

Pierwszą grupę ułamków stanowią smukłe, prostokątne tafelki o pierwotnej wysokości sięgającej ok. 9 cm i szerokości 3 cm. Wypełniały je ornamenty kandelabrowe budowane na kanwie stylizowanych liści akantu i owoców (ryc. 5:1–13, 5: 15–20). U ich podstawy wkomponowano profilowaną płycinę wypełnioną zdwojonym liściem akantu. Górna część została wydzielona za pomocą pojedynczej, ugiętej listwy będącej motywem ornamentu okucioowego, sugerującej widzowi kształt kolumny z nałożoną dekoracją floralną. Jeden fragment o szerokości 1,5 cm, barwiony w masie na kolor fioletowy, pokryty został jedynie czarną konturówką, którą namalowano stylizowane liście akantu (ryc. 5:14). Witraże z ornamentem w układzie kandelabrowym, flankujące główne przedstawienie, znane są przede wszystkim z barwnych przeszkleń kościoła w Łeknie koło Koszalina. Charakteryzuje je profilowana płycina wypełniona zdwojonym liściem akantu zlokalizowana w dolnej partii szybki oraz kandelabr utworzony ze stylizowanych liści akantu i owoców. Ich rysunek jest bardzo zbliżony do znalezisk stargardzkich.

Należą do nich datowane na lata 1577–1578 częściowo zachowane witrażyki z: aniołami tarczownikami (ryc. 9), w tym gmerkiem pisarza Mathiasa Viberanta, Chrystusem Sędzią, Barankiem, Sądem Ostatecznym, Zmartwychwstaniem, Snem Jakuba, emblematem notariusza Arndta Klenpina i pisarza kancelaryjnego Davida Hoppenera, ze św. Jerzym walczącym ze smokiem fundowanym przez pastora Jurgena (Georga) Forstera z Mielna oraz sceną kazania związaną z fundacją pastora Johannes Hove (Hovesche) ze Strzeżenic (ryc. 10) (Scheller 1986a, 25, 1986b, 24, 27–28, 1986c, 33, 36; Rypniewska 2015, 36; Kochanowska 2016, 4, 15–16, 18–19)⁸.

Kolejne szkła, o pierwotnie półkolistym wykroju, z podstawą o szerokości ok. 9 cm, dekorowane były pojedynczą, uskrzydloną główką putta, szczelnie wypełniającą całą przestrzeń pola przedstawieniowego (ryc. 5:21–28). Osobną grupę tworzą koliste witrażyki o średnicy ok. 4 cm, których jedna krawędź została zaszczypywana na równo (ryc. 6:30–35). Wypełniono je malowaną kulą przedzielną ugiętą listwą ornamentu okucioowego, po której bokach zakomponowano stylizowane, łezkowate grona nawiązujące do dekoracyjnego kształtowania powierzchni poprzez puklowanie. Dwa z nich to fragmenty szkieł barwionych w masie na kolor fioletowy (ryc. 6:36–37).

Rzadkością w zbiorze są szybki z czterema malowanymi liniami ograniczającymi od dołu i góry pole z inskrypcjami (ryc. 6:38–40). Napisy frakturą zachowały się w małych fragmentach i są to zaledwie trzyliterowe zbitki: (...)fer(...); (...)uwe(...). Mogły one dotyczyć fundatorów, właścicieli domów lub bezpośrednio przedstawień, które opisywały. Z ostatnią formą inskrypcji, zapisanej kapitalą, mamy do czynienia na ułamkach witrażyka, który był centralnym przedstawieniem kompozycji. Zachowały się tutaj palce dłoni przytrzymujące banderole z inskrypcją zachowaną w postaci dwóch kapitalowych liter: MA(...) oraz filakteria z liczbą: 5, która jest być może częścią daty (ryc. 6:41–42).

Pozostałe szkiełka związane są z obrazami głównymi szkieł gabinetowych, gdzie na niewielkich powierzchniach można rozpoznać jedynie znikomą część pierwotnego przedstawienia. Są to fragmenty postaci z elementami nowożytnego uzbrojenia ochronnego (ryc. 7:43–44) lub broni: segmentowy naramiennik z częścią broni drzewcowej, głowa z nałożonym morionem bądź szturmakiem z paskiem pod brodą, szyją chronioną obojczykiem i naramiennikiem oraz prawdopodobna rękojeść miecza z trzonem i główką (ryc. 7:52). Do zbliżonego nurtu należy antykizująca postać z przedramieniem przełożonym przez imacz okrągłej tarczy, odzianej w tunikę i nogą zabezpieczoną przez nakolank. U boku tak odzianego bohatera namalowano prawdopodobnie pochwę miecza saraceńskiego. Tło tego przedstawienia w części wybrano rylcem, tworząc delikatną wic. Odmienną postać reprezentuje ułamek z mężczyzną ubranym w kaftan i kryzę (ryc. 7:47)

⁸ Dziękuję serdecznie za udostępnienie fotografii witraży z Łekna i możliwość publikacji pani Beacie Zbonikowskiej.

oraz przypuszczalnie nagi, męski tors z widocznym fragmentem rozwianej brody powyżej (ryc. 7:46).

Odmienny charakter mają fragmenty szkieł, które ukazują bardziej rozbudowane sceny. Ich pozostałością jest malowany krajobraz, którego częścią są drzewa i świat zwierząt (ryc. 7:48–51). Drobnymi kształtowanymi liśćmi przeplecionym światłowaniem oryginalnej barwy szkła uzyskanym delikatnymi kreskami i spiralami wybranymi rylcem, zbudowały gęste korony drzew, które stanowią naturalną osłonę dla stojącego lub siedzącego wielbłąda i dużego ptaka, z którego zachowała się głowa, fragment szyi i dziobu – być może łabędzia, gęsi bądź bociana (ryc. 7:48). Niezwykle dostojnie prezentuje się łeb jelenia zatopiony w gęstwinie zieleni i brązów liści, w których rozpoznać można jego poroże (ryc. 7:49). Być może jest to scena ukazująca Adama i Ewę w rajskim ogrodzie, dla której oczywistym tłem był świat zwierząt oraz roślin. Identycznym anturazem charakteryzowała się w malarstwie i grafice XVI–XVII stulecia opowieść o mitycznym Orfeuszu, który jako muzyk, śpiewak i poeta, dzięki wspaniałej grze na lirze darowanej mu przez Apollina oczarował nie tylko ludzi, ale również zwierzęta, rośliny i elementy martwej przyrody. W takim właśnie otoczeniu został ukazany mąż Eurydyki na grafice przypisywanej szkole włoskiej i datowanej na okres 1580–1640 (ryc. 8).

Podsumowanie

Materiały pozyskane z obiektów na dawnych parcelach Targu Drzewnego 19–21 są świadectwem przeszkleń pochodzących z okresu od ostatniej ćwierci XVI do poł. bądź 2. poł. XVIII w. Najstarsze ułamki pochodzą z zasypisk pach sklepiennych frontowej piwnicy kamienicy przy dawnym Targu Drzewnym 19 i należą do szkieł witrażowych. Ich datowanie ułatwiają cechy stylistyczne i analogie, które pozwalają wydatować zbiór na ostatnią ćw. XVI, względnie początek XVII w. Stylistyka analizowanych malowanych kompozycji podobna jest do wspomnianych witraży z Łekna koło Koszalina. Stargardzkie przeszklenia barwne są jednak artystycznie lepsze oraz cechują się wyrafinowaniem i umiejętnością operowania światłowaniem. Mogły być jednak podobnie zakomponowane. Smukłe szybki z ornamentem kandelabrowych ujmowały po bokach główną scenę układu kompozycyjnego. Zwieńczone je kolistymi szklami z malowanymi kulami. Pomiędzy nimi wkomponowano witraż z uskrzydloną główką putta. Na spodzie zainstalowano szkiełka z inskrypcją (ryc. 11). Ich zniszczenie przypadło na okres wojny trzydziestoletniej, a być może na czas pożaru miasta w 1635 r. Pozostałości zdeponowane zostały w trakcie odbudowy kamienicy w 2. poł. XVII w.

W zbliżonym okresie wykonano przeszklenia z transparentnych szybek wycinanych w romb, ich połówek powstałych po podziale przekątnych, szyb równoległobocznych oraz wykończonych półokrągło lub łukowato, co świadczy o ich położeniu w sąsiedztwie szybek malowanych lub barwionych w masie, a które zostały zarejestrowane

w latrynie na dawnej parceli Targ Drzewny 21 (obiekt 13). Nie zainwentaryzowano tam szkieł ciętych w prostokąty, jak to miało miejsce w obiektach młodszych, datowanych na przełom XVII/XVIII w. i wiek XVIII, do których należała studnia (obiekt 3) i latryna (obiekt 8) zlokalizowane na dawnej parceli Targ Drzewny 20. Odkryte w tych przestrzeniach ułamki należały do szkieł w formie rombów i kształtów powstałych po ich podziale oraz prostokątów.

Pomimo wciąż żywej tradycji szkieł romboidalnych, które nadal występowały np. na pieczęciach osobistych stargardzkich mistrzów szklarskich (Hansa) Johanna Völckera (ryc. 12) czy Johanna Georga Schindelera, w XVIII w. można zaobserwować odchodzenie od przeszkleń rombów na korzyść większych szyb⁹. Ustalenia te są zbieżne z uwagami wniesionymi na podstawie opracowanych materiałów, które zostały pozyskane w stargardzkim kościele poaugustiańskim (Majewski 2016, 246).

Bibliografia

Źródła archiwalne

Szczecin, Archiwum Państwowe
Akta miasta Stargardu, sygn. 6085

Materiały niepublikowane

Kochanowska J. 2016. *Nowożytny witraż z XVI–XVIII w. na Pomorzu Zachodnim. Katalog Cz. V. Szczecin* (msp w archiwum Biura Dokumentacji Zabytków w Szczecinie).

Literatura

- Burdziej M., Majewski M. 2022. Stargard, Stare Miasto, kolegiata pw. NMP Królowej Świata, kaplice w części E i N, stan. 11a (AZP 32-10/167). *Stargardia* 14–15 (2019–2020), 297–311.
- Darecka K. 2016. *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenie, okucia*. Gdańsk.
- Dobusch N. 2023. Fensterglas aus einer Grube in Prenzlau. *Der Glasfreund. Zeitschrift für altes und neues Glas* 28/87, 30–34.
- Gajewska-Prorok E. 2014. *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem*. Wrocław.
- Geßner K., Dittrich A. 2011. Der Wusterhausener Marktplatz: Was von Jahrhunderten bleibt. Die archäologischen Ausgrabungen in den Jahren 2008–2009. *Jahrbuch Ostprignitz-Ruppin* 2011, 124–136.
- Kaufmann V. 2010. Archäologische Funde einer spätmittelalterlichen Glaserwerkstatt in Bad Windsheim. *Handwerk, Handel und Geschichte. Schriften und Kataloge des Fränkischen Freilandmuseums* 59. Bad Windsheim.
- Majewski M. 2012. Przedmioty szklane. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 149–158.
- Majewski M. 2013a. Stargard, Stare Miasto, ul. Klasztorna, Wita Stwosza, Basztowa, Bole-

⁹ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 6085.

- sława Chrobrego, Spichrzowa, Portowa, stan. 11a (AZP 32-10/167). *Stargardia* 7 (2011–2012), 350.
- Majewski M. 2013b. Stargard, Stare Miasto, dawny klasztor agustianów-eremitów (ul. Klasztorna, Prządki, Wita Stwosza, Portowa), stan. 11a (AZP 32-10/167). *Stargardia* 7 (2011–2012), 358.
- Majewski M. 2016. Szkło tafłowe i witrażowe. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2,2. Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 243–261.
- Rypniewska K. 2015. Wotywny witraże z okolic Koszalina. *Cenne, Bezcenne, Utracone* 3/84-4/85, 34–37.
- Scheller R. 1986a. Familienwappen auf den Fenstern pommerscher Dorfkirchen – dargestellt am Beispiel Bast/Kr. Köslin. 1. Teil. *Pommern. Kunst. Geschichte. Volkstum* 24/2, 9–25.
- Scheller R. 1986b. Familienwappen auf den Fenstern pommerscher Dorfkirchen – dargestellt am Beispiel Bast/Kr. Köslin. 2. Teil. *Pommern. Kunst. Geschichte. Volkstum* 24/3, 24–28.
- Scheller R. 1986c. Familienwappen auf den Fenstern pommerscher Dorfkirchen – dargestellt am Beispiel Bast/Kr. Köslin. 3. Teil und Schluß. *Pommern. Kunst. Geschichte. Volkstum* 24/4, 33–37.
- Witzleben von E. 1977. *Bemalte Glasscheiben. Volkstümliches Leben auf Kabinett- und Bier-scheiben*. München.
- Wyrobisz A. 1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.* Wrocław–Warszawa–Kraków.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

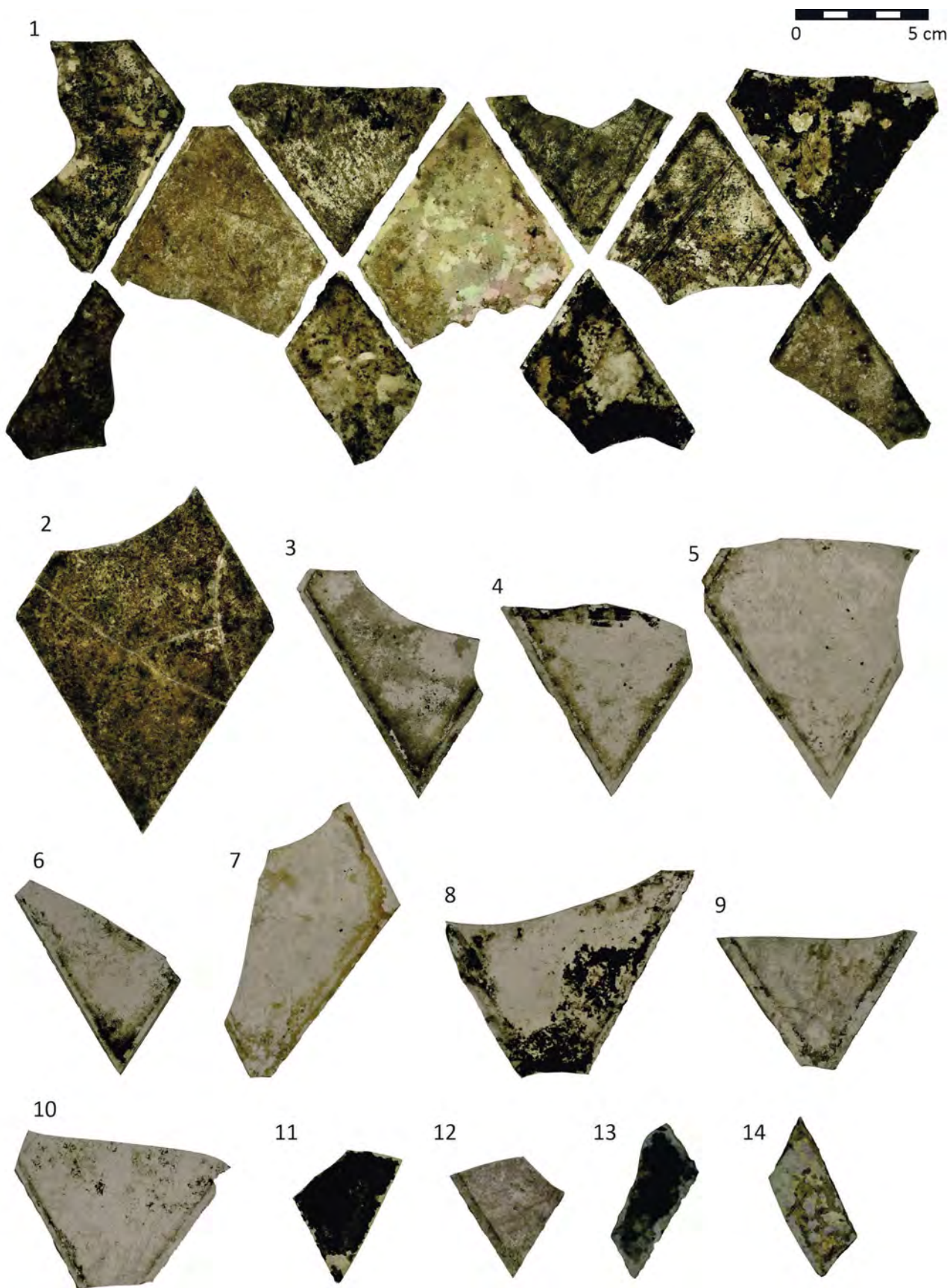
Fensterverglasung

Die analysierte Sammlung stammt von Befunden unterschiedlicher Art, die auf den ehemaligen Parzellen der Holzmarkstraße 19–21 entdeckt wurden. Am zahlreichsten vertreten waren rautenförmige Glasfragmente, deren Maße zwischen den Scheitelpunkten 9,8–12×14–16 cm betragen. Sie bildeten die wesentliche Füllung des Fensters. Ableitungen dieser Figur sind Glasstücke, die durch diagonale Teilung entstanden sind, die für den Abschluss der Fensterfläche verwendet wurden. Eine weitere ausgesonderte Gruppe sind Teile, die als parallelogrammförmige Scheiben geschnitten und halbkreisförmig bzw. bogenförmig verarbeitet sind, was darauf hinweist, dass sie in der Nähe von u.a. bemalten Glasscheiben angeordnet waren. Bei der letzten Kategorie des Flachglases handelt es sich um rechteckig zugeschnittene Elemente, bei denen eine der Seiten erhalten blieb und 10,3 sowie 12 cm misst. Es wurden auch drei Fragmente von Bleiruten entdeckt.

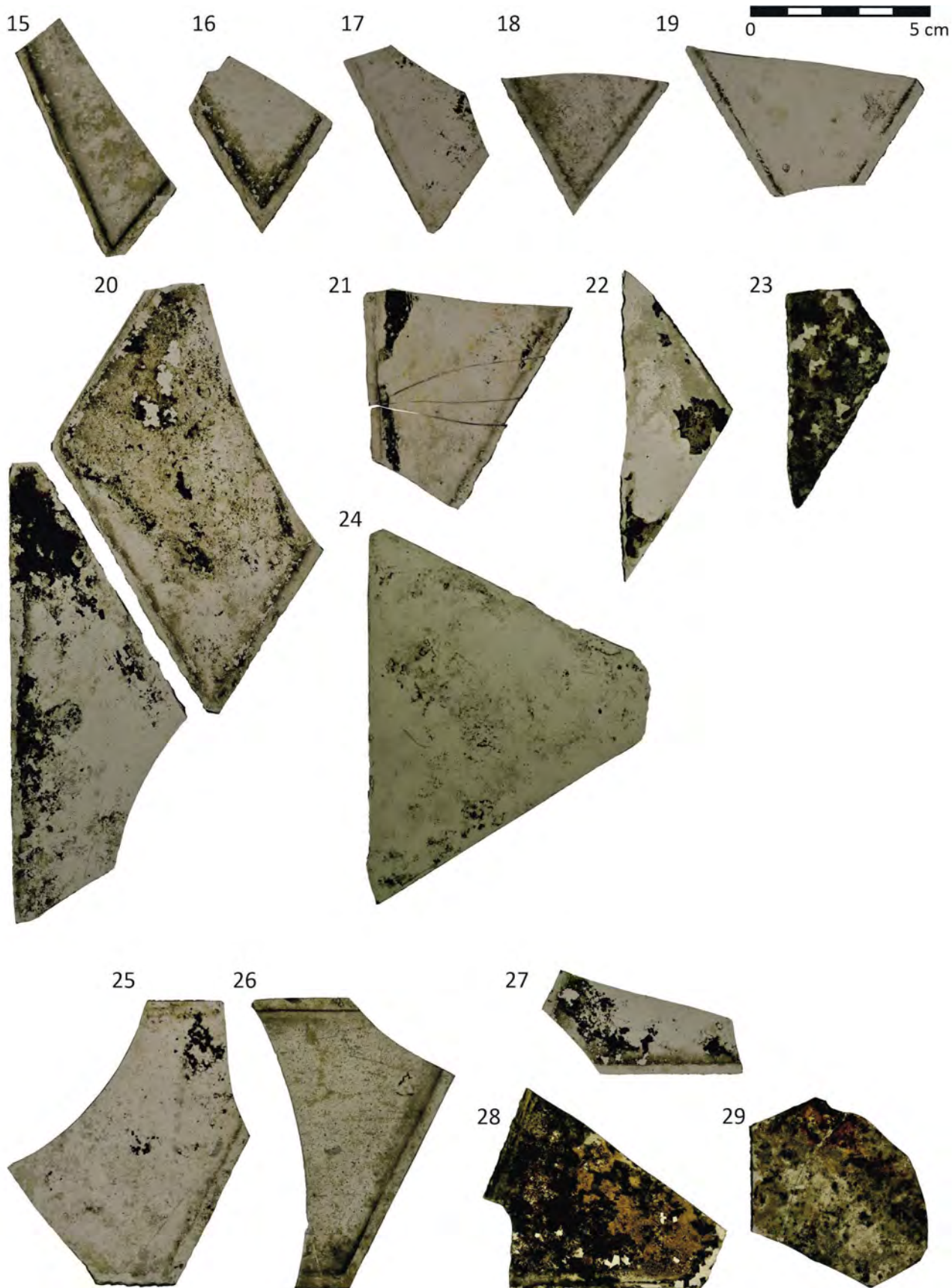
Die Fragmente der bemalten Scheiben bestehen meist aus klarem, ungefärbtem Glas. In drei Fällen war das Glas in der Masse violett gefärbt, vermutlich mit Manganoxid. Zum Konturieren wurde Schwarzlot bzw. Braunlot verwendet. Zu dieser Sammlung gehören rechteckige Tafeln mit gemalten Kandelaber-Ornamenten mit stilisierten Akanthus- und Obstblättern, halbrund geschnittene Scheiben mit einem einzelnen geflügelten Puttenkopf, kleine runde Glasbilder mit einer gemalten Kugel, die durch einen Rollwerkstreifen geteilt ist und Scheiben mit vier gemalten Linien und Inschriften. Darüber hinaus gibt es bemalte Glasscheiben als zentrales Bild von Kompositionen mit u.a. Figurenfragmenten mit Elementen neuzeitlicher Schutzwaffen, antikenähnlichen Figuren, dem Garten Eden oder der Szene mit Orpheus, der vor den Tieren spielt.

Die aus den Befunden auf den Grundstücken der ehemaligen Holzmarkstraße 19–21 geborgenen Materialien belegen Verglasungen aus dem letzten Viertel des 16. bis zur Mitte bzw. der zweiten Hälfte des 18. Jh. Die ältesten Bruchstücke gehören zu Glasbildern. Ihre Entstehungszeit ist das letzte Viertel des 16. bzw. den Anfang des 17. Jh. Aufgrund ihrer stilistischen Merkmale ähneln einige von ihnen den Glasbildern in der Kirche in Łekno bei Koszalin.

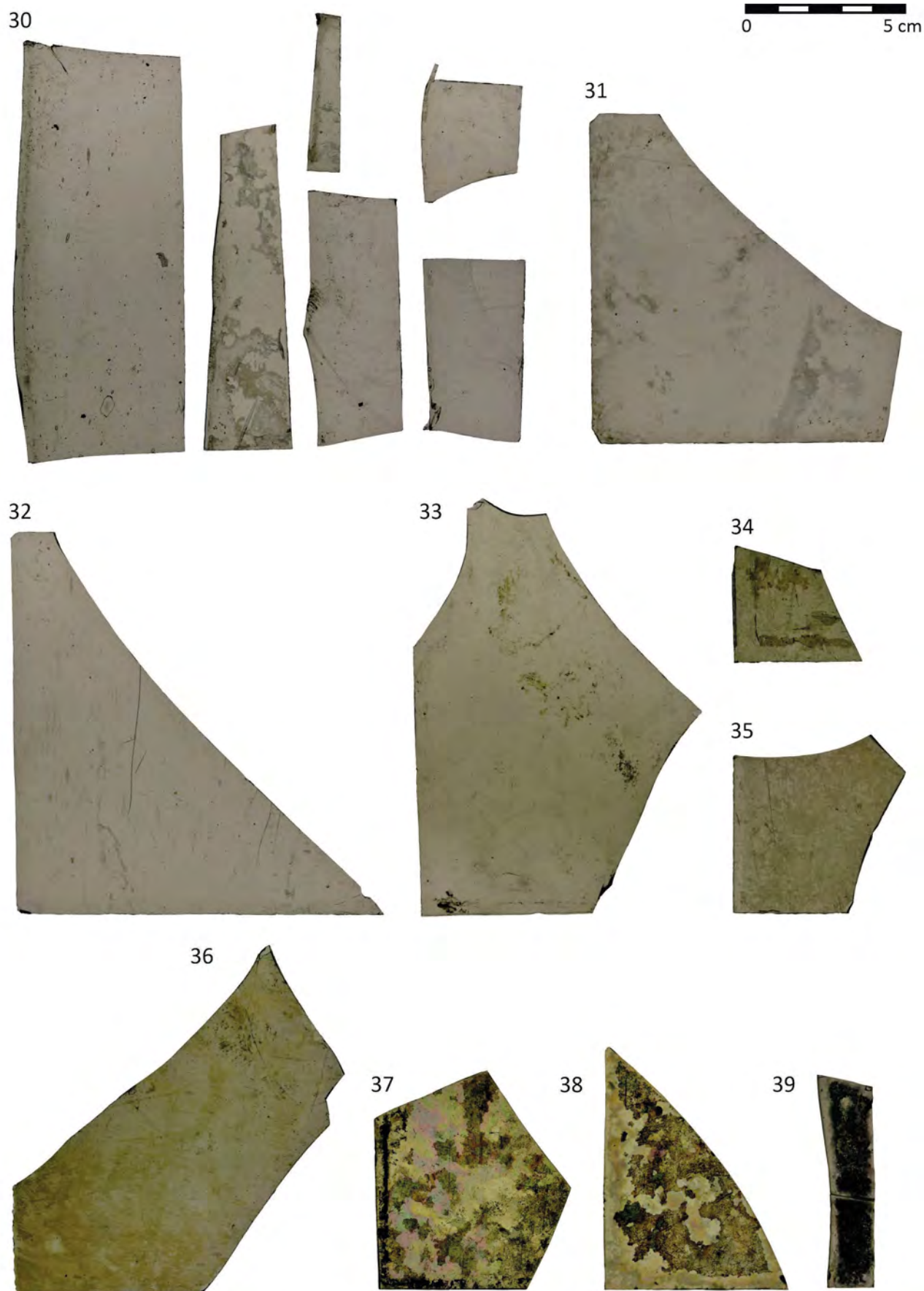

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szklta tafłowe: 1 (nr inw. 15/H/Kw/M); 2 (nr inw. 1/H/Kw/M); 3-6 (nr inw. 3/H/Kw/M); 7-8 (nr inw. 1/H/Kw/M); 9-10 (nr inw. 3/H/Kw/M); 11-12 (nr inw. 1/H/Kw/M); 13-14 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Fensterglas: 1 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 3-6 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 7-8 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 9-10 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 11-12 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 13-14 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

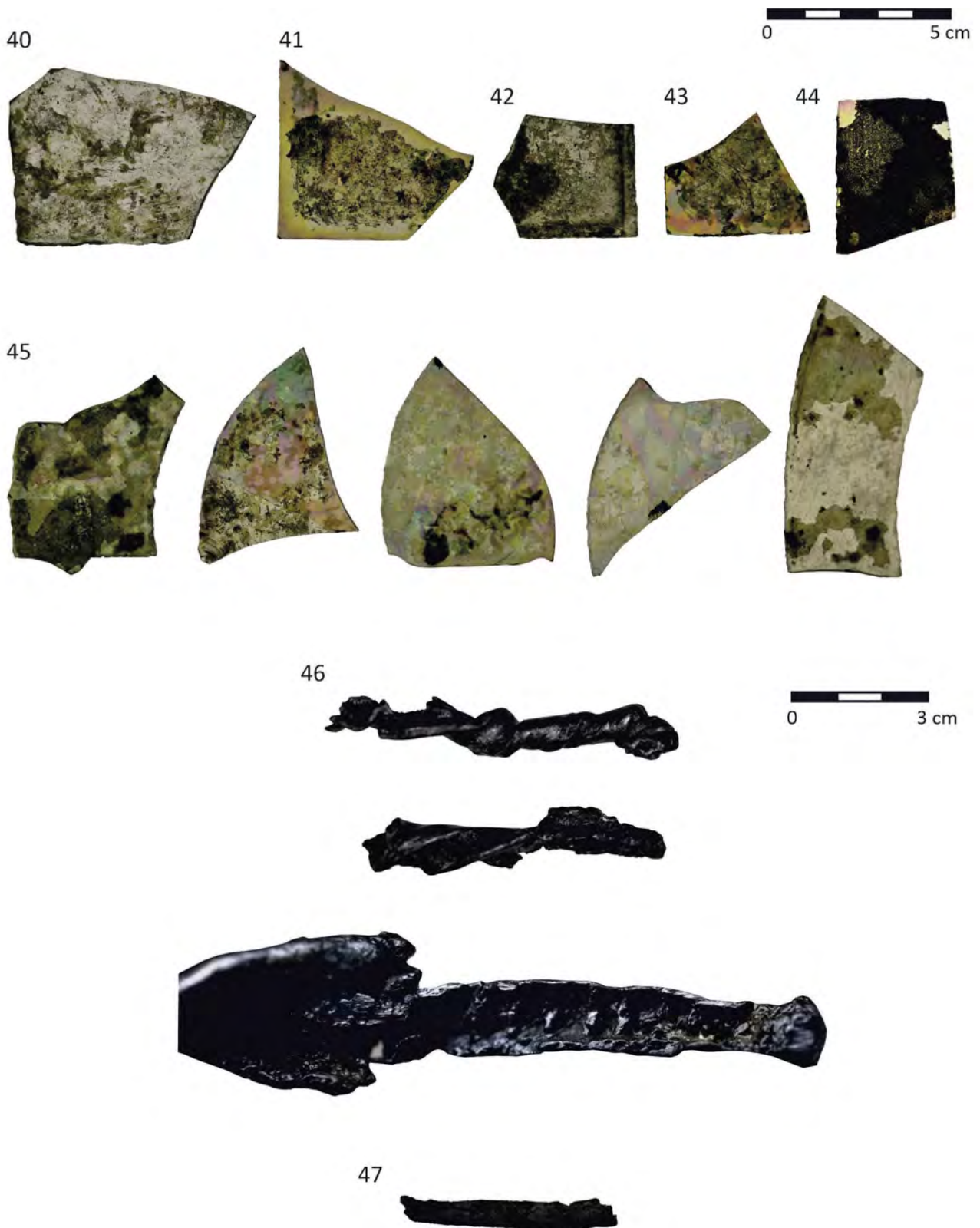
Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szkła taflowe: 15 (nr inw. 1/H/Kw/M); 16–21 (nr inw. 3/H/Kw/M); 22–23 (nr inw. 15/H/Kw/M); 24–27 (nr inw. 3/H/Kw/M); 28–29 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Fensterglas: 15 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 16–21 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 22–23 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 24–27 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 28–29 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

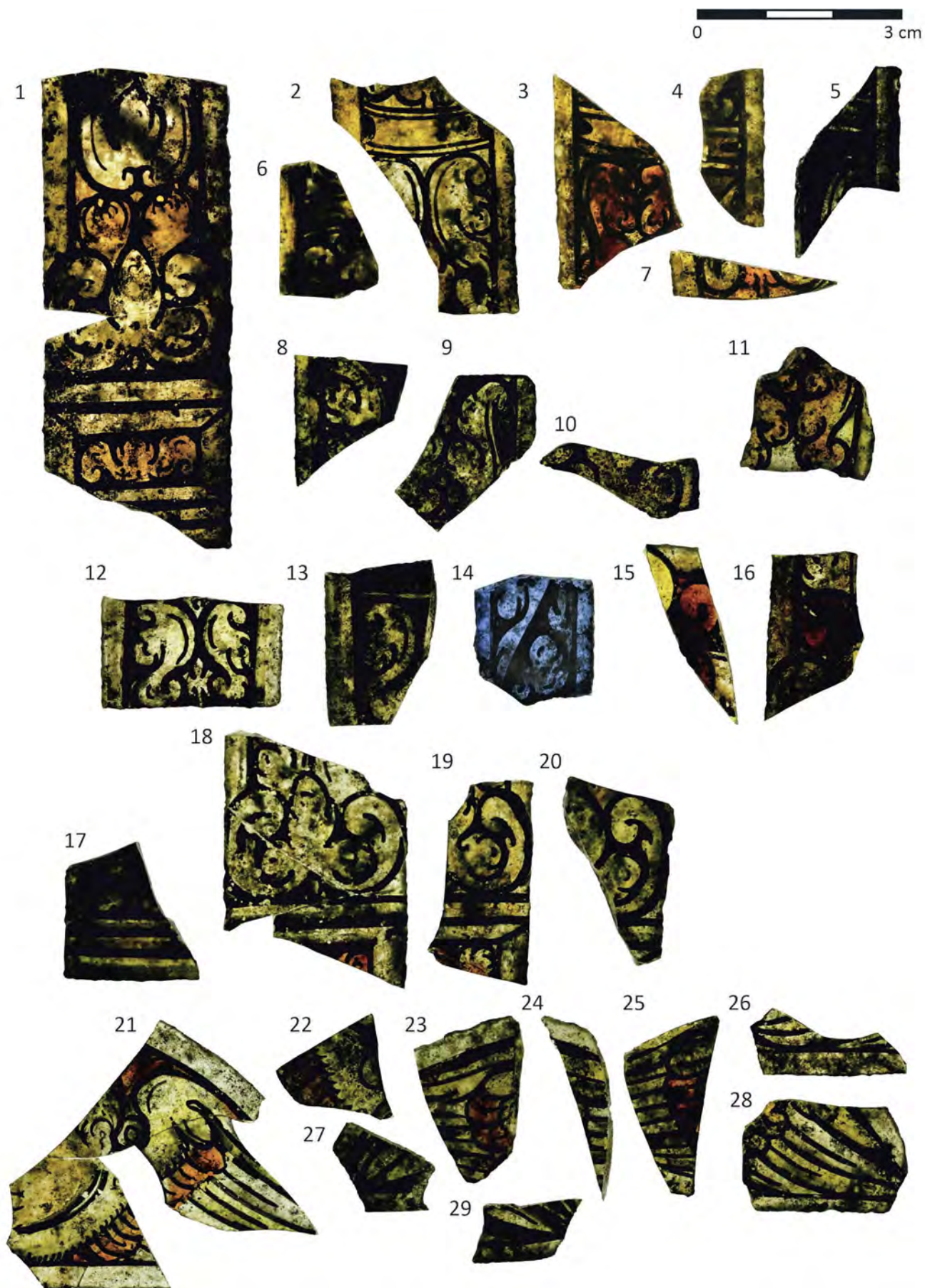
Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szklą tafłowe: 30–32 (nr inw. 3/H/Kw/M); 33–36 (nr inw. 1/H/Kw/M); 37 (nr inw. 15/H/Kw/M); 38–39 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Fensterglas: 30–32 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 33–36 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 37 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 38–39 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

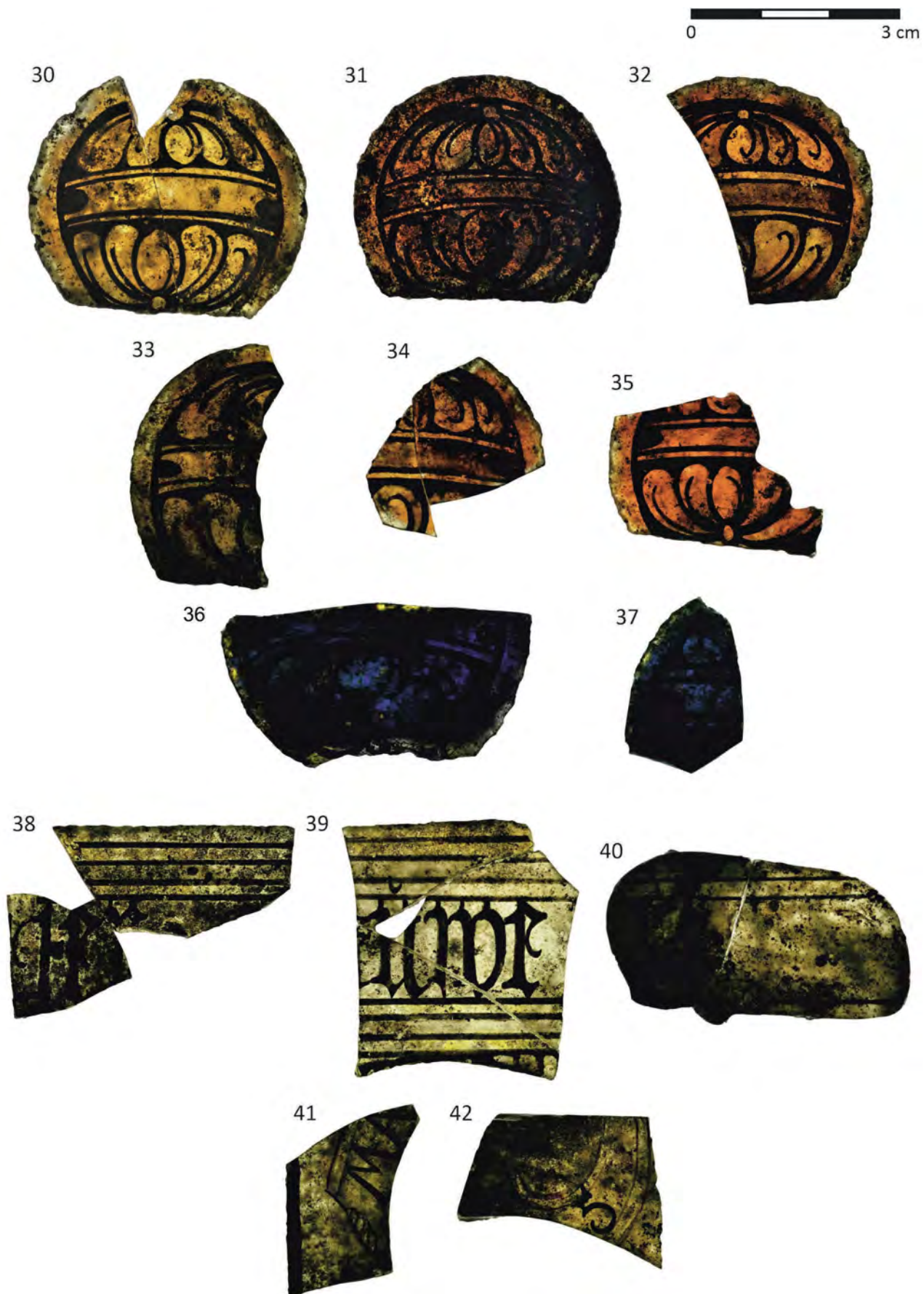

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szklta tafłowe: 40–44 (nr inw. 1/H/Kw/M); 45 (nr inw. 15/H/Kw/M); ołowiane ramki: 46 (nr inw. 180/H/Kw/S); 47 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Fensterglas: 40–44 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 45 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); Bleiruten: 46 (Inv.-Nr. 180/H/Kw/S); 47 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

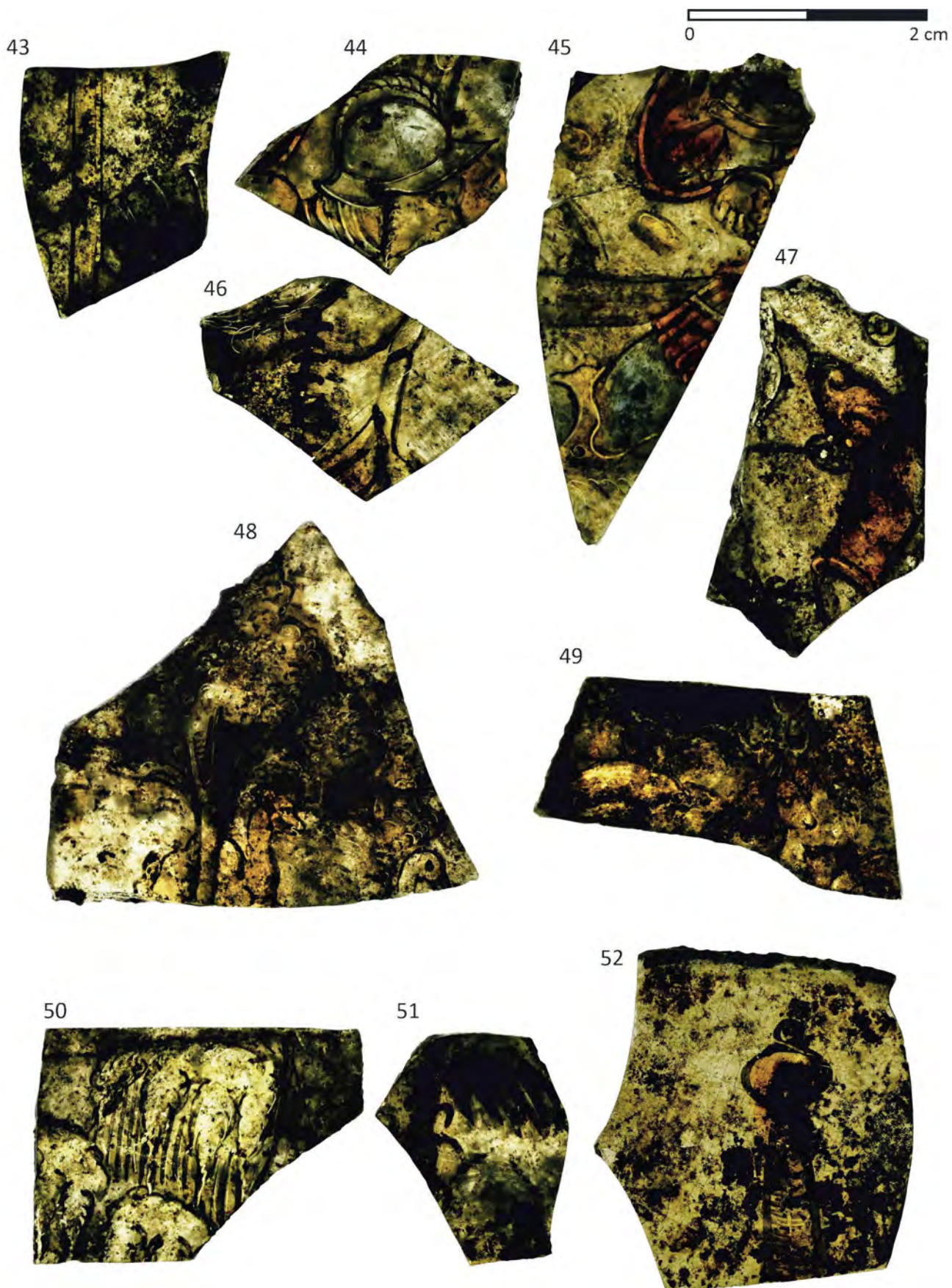

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szkło malowane: 1–29 (nr inw. MS/A/272/7). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Bemaltes Fensterglas: 1–29 (Inv.-Nr. MS/A/272/7). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szkła malowane: 30–42 (nr inw. MS/A/272/7). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Bemaltes Fensterglas: 30–42 (Inv.-Nr. MS/A/272/7). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

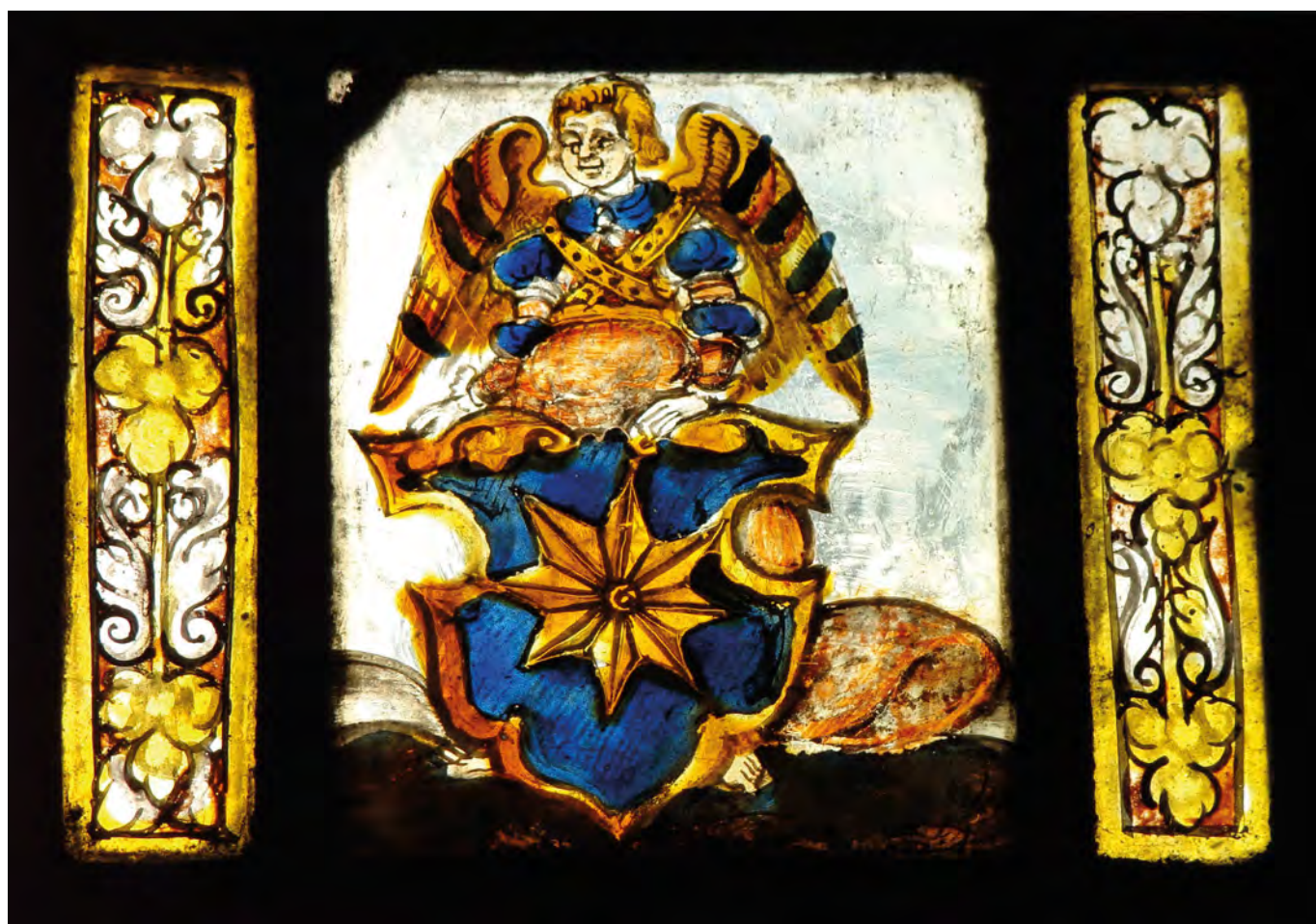

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Szkła malowane: 43–51 (nr inw. MS/A/272/7); 52 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Bemaltes Fensterglas: 43–51 (Inv.-Nr. MS/A/272/7); 52 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 8. Grający Orfeusz wśród zwierząt, grafika włoska, ok. 1580–1640. Ze zbiorów British Museum, 1867,0309.718. © Trustees of the British Museum
 Abb. 8. Orpheus spielt vor den Tieren, italienische Grafik, um 1580–1640. Aus den Sammlungen des British Museum, 1867,0309.718. © Trustees of the British Museum

Ryc. 9. Łekno, pow. koszaliński, kościół paraf. pw. św. Jana Chrzciciela. Witraż z aniołem tarczownikiem. Fot. B. Zbonikowska
 Abb. 9. Łekno, Ldkr. Koszalin, Pfarrkirche St. Johannes der Täufer. Kabinettscheibe mit Wappenengel. Foto B. Zbonikowska

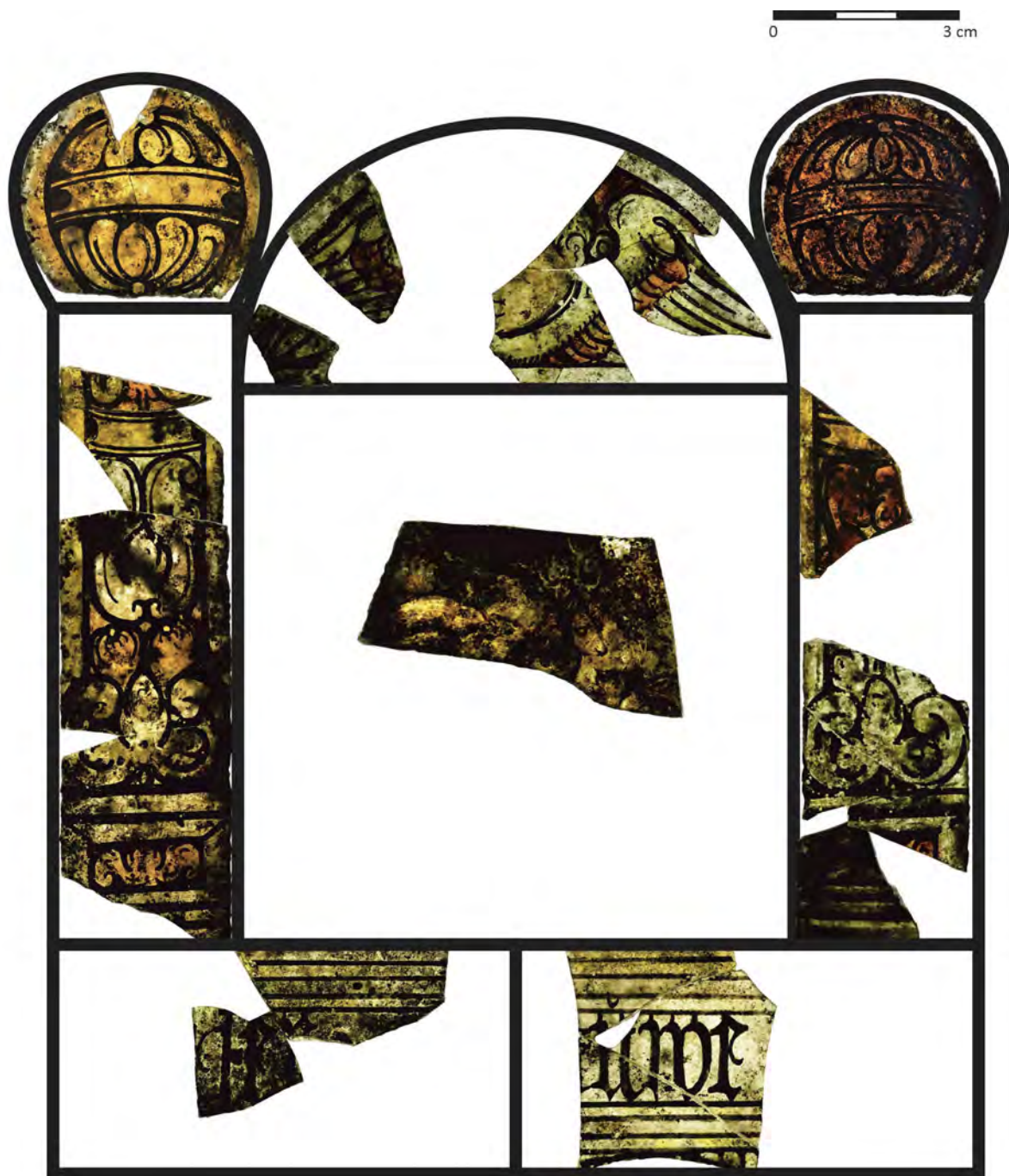

Ryc. 10. Łekno, pow. koszaliński, kościół paraf. pw. św. Jana Chrzciciela. Witraż ze sceną kazania związaną z fundacją pastora Johannes Hove (Hovesche) ze Strzeżenic. Fot. B. Zbonikowska

Abb. 10. Łekno, Ldkr. Koszalin, Pfarrkirche St. Johannes der Täufer. Kabinettsscheibe mit einer Predigtszene, die mit der Stiftung von Pastor Johannes Hove (Hovesche) von Streit zusammenhängt. Foto B. Zbonikowska

Ryc. 11. Propozycja rekonstrukcji układu kompozycyjnego malowanych szkieł odkrytych w zasypisku pach sklepiennych piwnicy frontowej kamienicy przy dawnym Targu Drzewnym (Holzmarkstraße) 19. Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 11. Vorschlag zur Rekonstruktion der kompositorischen Anordnung von bemaltem Glas, das in der Hinterfüllung der Gewölbeschenkel im Keller des vorderen Bürgerhauses der ehemaligen Holzmarkstraße 19 entdeckt wurde. Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 12. Odcisk pieczęci (Hansa) Johanna Völckera, starszego cechu szklarzy w Stargardzie, 1719. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 6085

Abb. 12. Siegelabdruck von (Hans) Johann Völcker, Ältermann der Glasmacherzunft zu Stargard, 1719. Aus den Sammlungen des Staatsarchivs Szczecin, Akten der Stadt Stargard, Sign. 6085

II. 4. Piece kaflowe

Marcin Majewski

*Pamięci wspaniałych badaczy kafla
Marii Dąbrowskiej i Olego Kristiansena*

*I erindring om de fremragende forskere af ovnkakler
Maria Dąbrowska og Ole Kristiansen*

Wstęp

W trakcie badań trzech historycznych działek Targu Drzewnego 19–21 w Stargardzie pozyskano łącznie 416 fragmentów kafla, których użyto do wzniesienia pieców przeznaczonych do ogrzewania pomieszczeń. Wydzielono wśród nich 37 ułamków egzemplarzy wyrabianych na kole garncarskim i 379 fragmentów modelowanych w matrycach. Wszystkie uformowano z glin ilastych żelazistych wypalonych na kolor ceglasty/czerwony. Wśród kafla naczyniowych występują jedynie kafle miskowe, a w zbiorze kafla złożonych wydzielono kafle niszowe, kafle płytowe wypełniające środkowe i narożne, fryzowe/gzymsove środkowe i narożne, wieńczące oraz listewki do maskowania spoin. Do ceramiki technicznej związanej z piecami kaflowymi zaliczono cztery ułamki rur kominowych i czopa zamykającego otwór rewizyjny urządzenia grzewczego.

W zasypisku pach sklepiennych piwnicy narożnej frontowej kamienicy dawnej działki Targ Drzewny 19 odkryto 1 fragment kafla niszowego i 121 ułamków kafla płytowych¹. Z piwnicy kamienicy frontowej parceli Targ Drzewny 20 podjęto 1 fragment kafla płytowego². Na zapleczu tej samej posesji, w latrynie, odnaleziono 1 element kafla miskowego, 9 ułamków kafla płytowych i 4 kawałki rur kominowych i czopa zamykającego otwór rewizyjny urządzenia grzewczego³. W piwnicy kamienicy frontowej działki Targ Drzewny 21 odnaleziono 1 fragment kafla płytowego⁴, a w piwnicy odkrytej na zapleczu tej działki pozyskano 1 element kafla miskowego i 6 fragmentów kafla płytowych⁵. W obiekcie o charakterze niwelacyjnym i w latrynie zlokalizowanej na tej samej posesji natrafiono na 35 ułamków kafla miskowych i 240 fragmentów kafla płytowych⁶.

Odkrytych fragmentów kafla jest jednak zbyt mało, a materiał jest nader różnorodny, aby podjąć się rekonstrukcji brył pieców ogrzewających wnętrza kamienicy i ewentualnej zabudowy zapleczy działek. Bez wątplenia były to dwa warianty urządzeń: niemagazynujące ciepła (z kafla naczyniowych) i akumulacyjne (z kafla płytowych). W związku z tym w niniejszym tekście przedstawiono jedynie formy kafla i zrekonstruowano tematykę przedstawić na płytkach licowych, wskazując dostępne analogie i powiązania z materiałami tego typu.

Piece z kafla miskowych

W analizowanym zbiorze znajduje się 37 ułamków kafla, z których tylko 6 fragmentów jest od wewnątrz powleczonych jasną angobą (ryc. 1:4, 6–7), a 7 dodatkowo pokrytych zostało zielonym szkliwem. Łączna liczba ułamków stanowi mniej niż 9% wszystkich odkrytych kafla, co jest zgodne z wynikami, które uzyskano w materiałach pochodzących z wcześniej przebadanych stargardzkich parcel mieszczańskich (por. Majewski, Wojciechowska 2019, 84). Wszystkie kafle miały pierwotnie kwadratowe otwory. W kilku przypadkach możliwa była rekonstrukcja długości ich krawędzi, która wynosiła 12–12,5 cm. Średnica jedyne-go dna jest równa 7 cm (ryc. 1:8). Ze względu na zły stan zachowania materiałów nie można określić długości kafla. Mimo to uzyskane wartości korespondują z innymi materiałami tego typu, które opracowano dla ośrodków zachodniopomorskich i nadbałtyckich (Majewski 2015, 79–81). Wskazują one na zestandaryzowany proces produkcji kafla naczyniowych w okresie nowożytnym.

Zachowane krawędzie uformowane są w lekki łuk i zachylone w większy lub mniejszy okap do wnętrza. Ich płaszczyzna pozbawiona jest profilu, a koniec zazwyczaj lekko odstaje od ścianki kafla (ryc. 1:1–2, 4–5). W jednym przypadku krawędź ma łuk o większej strzałce. Brzeg został wykończony plastycznym zgrubieniem widocznym od wnętrza naczynia, podkreślonym w dolnej partii półwałkiem (ryc. 1:3). Taki sposób opracowania przypomina wykończenia brzegów i krawędzi stosowanych w misach bądź talerzach. W jednym przypadku krawędź została pogrubiona i ścięta prosto (ryc. 1:6). Partie zewnętrzne ścianek kafla są żłobkowane.

Jedynym przykładem stosowania dekoracji plastycznej w tym typie kafla jest umieszczenie we wnętrzu dookolnej listwy, nieco powyżej połowy długości, w miejscu przejścia z części kwadratowej w okrągłą (ryc. 1:7). Zabieg ten nie był dotychczas odnotowany w materiałach stargardzkich i zachodniopomorskich. Pojawia się natomiast w kaflach miskowych, np. na Śląsku, w Czechach i na historycznym obszarze Nowej Marchii (Strauss 1928, Taf. 7: 48; Żegklitz 2019, 563–574; Poklewska-Kozieł 2022, ryc. 19:1).

Wszystkie fragmenty pozyskane w trakcie badań noszą ślady ich używania w bryle pieca. Są to okopcenia lub nadal przylegające fragmenty gliny łączącej kafle. Niewielki zbiór nie pozwala na rekonstrukcje wielkości urządzeń grzewczych, które stały zapewne w izbach o charakterze drugorzędnym. Natomiast sposoby kształtowania den, ścianek, brzegu i krawędzi, zastosowanie

¹ Nr inw. MS/A/272/6; 2/H/Kw/M.

² Nr inw. 62/Kw/H/M.

³ Nr inw. 3/H/Kw/M.

⁴ Nr inw. 63/H/Kw/M.

⁵ Nr inw. 26/H/Kw/M; 48/H/Kw/M.

⁶ Nr inw. 49/H/Kw/M; 15/H/Kw/M.

charakterystycznego, zielonego szkliwa i jasnej angoby oraz wymiary kafli pozwalają datować je na I. lub 2. ćw. XVII w., co łączy się z chronologią ceramiki pozyskanej z obiektów oraz licznymi analogiami (Majewski 2015, 88; Poklewska-Kozieł 2022, 56–57).

Piece z kafli niszowych

W kolekcji pozyskanej z badań wydzielono tylko jeden fragment kafła niszowego. Stronę odciśniętą w matrycy zakończono profilowaną, dookolną listewką, pokrytą angobą i zielonym szkliwem. Zachowała się jedynie dolna partia z krawędzią dekoracji płytki licowej i fragmentem przedstawienia. Na niewielkim ułamku zauważyć można maskę lunarną charakterystyczną dla późnogotyckich przedstawień Marii Apokaliptycznej, co nawiązuje do treści Apokalipsy św. Jana (12,1) (ryc. 2:2). Jej wizerunek został rozpowszechniony na przełomie XV i XVI w. za sprawą grafik Martina Schongauera, Albrechta Dürera oraz monogramisty DS⁷.

Kafle niszowe nie są licznie reprezentowane na obszarze Pomorza Zachodniego. Dotychczas zlokalizowano je w Wolinie, Stargardzie i Kołobrzegu. Jedyny egzemplarz zachowany w całości, odnaleziony zresztą w Stargardzie, ma wymiary 31×20,5 cm, przy głębokości ok. 4,5 cm, co jest zbliżone do rozmiarów tego typu kafli znanych z innych ośrodków (Majewski 2015, 104). Na tym terenie odnotowano również importowane kafle tego typu. Należy do nich zbiór odkryty w Wolinie, który wiąże się z tzw. „Grupą z Halberstadt” (Majewski, Słowiński 2020). Kafle niszowe występujące na obszarze nadbałtyckim datowane są na okres ok. 1450–1525 (Majewski 2015, 124).

Podczas badań archeologicznych prowadzonych na historycznych parcelach Targu Drzewnego pozyskano jedynie niewielki, zielono szkliwiony kawałek, który nie pozwala na rekonstrukcję bryły pieca ani opisanie szczegółów przedstawienia. Forma wizerunku „Niewiasty obleczonej w słońce” mogła być zbliżona do obrazu św. Barbary na kafłu w zbiorach Museum Mayer van der Bergh w Antwerpii, który jest datowany dość ogólnie na XV stulecie (Strauss 1972, 119, Taf. 34: 2) (ryc. 2:1). Na przełomie XV i XVI w. stawiano urządzenia z tego typu kafli nie tylko w budynkach o charakterze sakralnym⁸, ale również we wnętrzach mieszkalnych, czego świadectwem jest fragment odkryty na dawnej parceli Targu Drzewnego 19.

Piece z kafli płytowych

Na dwóch dawnych parcelach Targu Drzewnego 19 i 21 pozyskano ułamki kwadratowych kafli wypełniających środkowych i narożnikowych, których płytkę licową dekorowano zagłębionym medalionem lub pionowo zakomponowaną elipsą. W jednym przypadku udało się zrekonstruować wymiar kafła wypełniającego środkowego,

który wynosił 17×17 cm (ryc. 3:1) i jest zbieżny ze znanymi materiałami o tych dekoracjach ze Stargardu (por. Majewski, Wojciechowska 2019, 85). Krawędzie płytki licowej profilowano za pomocą rozgłifienia (ryc. 3:1, 7), pojedynczymi lub zdwojonymi półwałkami (ryc. 3:5–6). Elementy dekoracyjne umieszczano w dwóch strefach. W obrysie krawędzi otworu łączącego płytkę z medalionem oraz w przestrzeni pomiędzy krawędzią otworu a narożnikiem kafła.

Najprostszym sposobem zróżnicowania krawędzi otworu płytki licowej było profilowanie delikatnymi, pojedynczymi lub zdwojonymi, półwałkami (ryc. 3:1–4, 9–12), kaboszonów (ryc. 3: 5–6), liści (ryc. 3:13). Kolejno był to grubszy półwałek ujęty w dwa mniejsze, którego powierzchnia była karbowana (ryc. 3:7). Wykańczano je też w taki sposób, że przypominają ornament cekinowy. W tym celu stosowano również liście akantu i lambrekin (ryc. 3:16–17).

Motywy dekoracyjne pojawiające się pomiędzy krawędzią otworu a narożnikiem kafła miały formę litery „T” wpisanej w koło (ryc. 3:7–8), liści (ryc. 3:13), pojedynczych, potrójnych i poczwórnych guzów (ryc. 3:9–12). Kafle medalionowe były angobowane i szkliwione na zielono. Ich chronologia przypada na okres 2. poł. XVI i początek XVII w., co wpisuje się w datowanie tych form w innych ośrodkach (Majewski 2015, 103).

Na przełomie XVI i XVII w. datowane są fragmenty kafli wypełniających środkowych z wizerunkami Ewangelistów (ryc. 4:3–11). Świętych ukazano z profilu, siedzących przy pulpicie. Przy każdym z nich znajdowało się symboliczne wyobrażenie, które pozwalało rozpoznać ich imiona. W pozyskanym podczas badań zbiorze tylko na jednym kafłu zachował się symbol św. Marka, którym jest lew (ryc. 4:5). Wyobrażenie obejmuje pełnołukowa arkada z uskrzydłą główką putta w kluczu łuku, wsparta na kręconych kolumnach ustawionych na prostopadłościennych cokolikach dekorowanych kwiatową rozetą. W górnych narożnikach wkomponowano kwiaty akantu lub ostrokrzewu. Kafle szkliwione są na kolor zielony. Najbliższe analogie graficzne to prace tzw. monogramisty 4+, powstałe ok. 1565/66 r., na których uwagę zwraca modelunek szat świętych postaci (ryc. 4:1). Natomiast atrybut w postaci lwa jest bardziej podobny do wyobrażenia tego zwierzęcia na pracy Heinricha Aldegrevera z 1539 r. (ryc. 1: 2). Nie jest zaskoczeniem, że formierz przy tworzeniu kompozycji patrycy korzystał z dwóch wzorów graficznych. Doskonałym przykładem jest motyw na kafłu z serii ilustrującej „Uczynki miłosierne co do ciała”, gdzie scena „Chorych odwiedzać” została zakomponowana na kanwie prac Georga Pencza z ok. 1534 r. i Dirka Volkertsa Coornherta z 1552 r. (Majewski 2015, 143). Fragmenty kafli z tej samej serii Ewangelistów odkryte zostały w Bierzwniku, gdzie zachował się wizerunek św. Łukasza (Poklewska-Kozieł 2022, 99). Kolejne znane są z Dolnej Saksonii i okolic Kopenhagi (Thier 1993, 283). Ramki używane były także z innymi przedstawieniami. W Husum odkryto kafel z personifikacją zmysłu Wzroku, dla którego wzorem graficznym była praca Claesa Jansz. Clocka powstała na bazie grafiki Hendrika

⁷ Por. British Museum, 1895,0122.36.

⁸ Fragmenty kafli niszowych pozyskano podczas badań archeologicznych prowadzonych w miejscu dawnego klasztoru augustianów-eremitów w Stargardzie.

Goltziusa z 1596 r. Z kolei na znalezionej w tym samym mieście formie ukazano wizerunek kobiety z kwiatami (ryc. 14:4) (Witte 2014, 41, Abb. 28–29).

Ułamek następnego, zielono szklawionego kafla ukazuje nagie, kobiece ciało z widocznym brzuchem, lewą piersią i biodrami częściowo zasłoniętymi figowym listkiem (ryc. 5:3). Odpowiednia interpretacja wizerunku nie następuje z powodu zachowania charakterystycznych cech przedstawienia. To postać Ewy, „matki wszystkich żyjących”, która była ukazywana w taki sposób, kiedy zrywała lub przekazywała Adamowi owoc pozyskany z „drzewa poznania dobra i zła”, jak to jest widoczne np. na grafice Hansa Brosamera z 1550 r. (?) (ryc. 5:1). Tymczasem wzorem dla wizerunku Ewy na kaflu stała się najprawdopodobniej rycina Heinricha Aldegrevera z 1529 r. (ryc. 5:2).

Znacznie więcej odkrytych fragmentów związanych jest z bardzo popularną w Europie centralnej serią sygnowaną w dolnej partii ramki imieniem i nazwiskiem HANS BERMAN oraz dwoma wariantami daty rocznej: 1558 i 1562 (por. Mielke 1982, 2018). Istotą tych kaflów jest architektonicznie zakomponowana arkada umieszczona w prostokątnym obramieniu, którą tworzą wielościenne kolumny ustawione na prostopadłościennych, profilowanych cokolikach z prostokątną wnęką. Na kolumnach ułożono kanelowane elementy trzonu, pękate balaski pokryte liśćmi akantu, zwieńczone fryzem z łezek i głowicami dekorowanymi skręconym ornamentem z perlowaniem. Kolejno zakomponowano stylizowane elementy belkowania dekorowane na ścianie licowej kwiatową rozetą, na których ułożono łuk powstały z liści granatu wraz z kliniec kluczowym zaznaczonym owocem granatu. W przyłuczach wstawiono pojedyncze liście ostrokrzewu. W podstawie znajduje się fryz wnękowy z sygnaturą. Tak charakterystyczna kompozycja pozwala na podstawie niewielkiego fragmentu rozpoznać ramki kaflów sygnowanych imieniem i nazwiskiem Hansa Bermana. Dzięki publikowanym odkryciom z dużą łatwością można interpretować także pozostałości przedstawień. Cechuje je ostrość rysunku i intensywność załamania szat ukazujących postaci, a przede wszystkim tematyka (Majewski, Wojciechowska 2019, 85–86).

Fragmenty odkryte w zasypisku pach sklepienia piwnicy narożnej kamienicy frontowej dawnej parceli Targ Drzewny 19 związane są z minimum trzema bermanowskimi kompozycjami wykończonymi zielonym szklawem. Ułamek z zachowanym fragmentem kolumny arkady ukazuje zachowaną w części postać Jezusa z prawą dłonią zastygłą w geście błogosławieństwa. Za prawym ramieniem widać mocno udrapowane szaty stojącego w tle ucznia, którego noga widoczna jest w dolnej partii kafla (ryc. 6:2). To część sceny z „Chrystusem uzdrawiającym krwawiącą niewiastę”, która pojawiła się już w materiałach z badań w Stargardzie (por. Majewski, Wojciechowska 2019, 85, 86). Analogiczne przedstawienie z Dammegård na Bornholmie, ukazane w ramce z datą 1562, nie zawiera postaci ucznia. Może to być ingerencja garncarza lub konserwatora

obiektu. Warto jednak podkreślić, że modyfikacje przedstawień miały niekiedy miejsce (Majewski 2015, 151, 154). Kafle z opisywaną sceną odnaleziono również w Stralsundzie i Neubrandenburgu (Hoffmann 2001, kat. 89; Rahde 2017, 434). Kolejną sceną związaną z Pasją jest „Biczowanie”, z której zachowały się fragmenty z nogami Jezusa przywiązanego do kolumny i nogi Jego oprawców (ryc. 7:3–4). Większy kawałek tego przedstawienia odkryty został ostatnio w zamku Querfurt (Ofenkacheln 2021) (ryc. 7:1). Scena „Biczowania” z serii bermanowskiej, jak dotąd, została odnaleziona na Pomorzu Zachodnim tylko w Stargardzie. Na ostatnim fragmencie kafla sygnowanego przez Hansa Bermana ukazano scenę „Zwiastowania”, z której zachowała się jedynie dolna, prawa część z krańcem szat Anioła i ramka z inskrypcją HANS BERMAN 1558 (ryc. 8:2). Ten sam motyw pojawił się kilka lat temu w materiałach z zamku w Querfurt (Ofenkacheln 2021) (ryc. 8:1), ale wcześniej notowany był podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w Stargardzie przy ul. Bolesława Krzywoustego. Interesujące jest to, że pozyskany wówczas kafel ma ramkę datowaną na okres późniejszy, a dokładnie na 1562 r. (Majewski, Wojciechowska 2019, 85). Identyczna data znalazła się na kaflu odkrytym w Kołbaczu. Z kolei fragmenty z identyczną sceną pozyskano ponadto w Białogardzie i Kołobrzegu (Majewski 2015, 158).

Kilka ułamków kaflów związanych jest z ukazaniem „Grupy Ukrzyżowania” (ryc. 9:5). Statyczna scena, z której pozostały jedynie nogi Jezusa przybite do krzyża, ujęta została pierwotnie w ramkę z pełnołukową arkadą o archiwolcie dekorowanej liśćmi akantu. Pomiędzy łukiem arkady a górnymi narożnikami wkomponowano wolutowo zwinięte liście akantu z kulami. Łuk został wsparty na impoście i kolumnach dekorowanych na powierzchni liśćmi akantu, z prostopadłościennymi cokolikami o pełnołukowych niszach na ściankach. Kafle pokryte jasną angobą i zielonym szklawem (ryc. 9:2–6). Wariant obramienia był wcześniej odnotowany w materiałach wykopaliskowych w dawnym klasztorze cystersów w Kołbaczu i Stargardzie m.in. na terenie dawnego klasztoru augustianów-eremitów i na innych działkach kwartału IX (Majewski 2015, 196) (ryc. 9:1). W identycznych ramkach ukazano Cnoty według grafik Antona Eisenhoita z ok. 1591 r. i wizerunki książąt saskich. Obie serie odkryte zostały w Stargardzie, a modele pozyskano w Grimme i być może w Lipsku (Wegner 2023, 104).

Podobizny świeckich postaci umieszczano m.in. na kwadratowych kaflach, w medalionie dekorowanym w obramieniu liśćmi akantu. Towarzyszyła im często dookólna inskrypcja informująca o imieniu władcy. Cztery narożniki płytki licowej wypełniano wicią roślinną lub kwiatowymi rozetami. Serię o tak scharakteryzowanych ramkach reprezentuje pokryta angobą i przejrzystym zielonym szklawem płytka licowa z wizerunkiem popiersia elektora saskiego Jana Fryderyka I (1503–1554), zwanego Wspaniałomyślnym (*Großmütige*), ukazanego w prawym profilu. Towarzyszy mu częściowo zachowana dookólna inskrypcja: HERZOG ♦ HANS ♦ FRIDE(RICH) ♦ KORFVRST (ryc. 10:2). Matryce tego portretu

odkryto w Lubece (Metzger 1900, 142–143, Taf. 1) (ryc. 10:1), a analogiczne kafle pozyskano m.in. w Lüneburgu i Turku (Majantie, Muhonen 2007, kat. 205–206). Ciekawą analogią jest jeden z ceramicznych medalionów z wizerunkiem Jana Fryderyka I, umieszczony na ambonie w kościele Mariackim w saskim Zwickau. Kazalnica powstała w 1538 r., ale wizerunki wmontowano dopiero ok. 1550 r. i są dziełem garncarza Hansa Elsessera. Powstały one na kanwie prac medalierskich lipskiego twórcy, Hansa Reinharta starszego (Wegner 2023, 91–92, Abb. 54: 6). Ze Stargardu znane są inne przedstawienia wpisujące się w opisany schemat kompozycyjny. Należą do nich ułamki z wizerunkami małżonki Jana Fryderyka I, księżniczki Jülich-Kleve-Berg, Sybilli (1512–1554), landgraфа Hesji Filipa II (1504–1567) oraz reformatorów Jana Husa (1370–1415) i Marcina Lutra (1483–1546). Z Kołobrzegu i Bierzwnika znamy natomiast kolejną postać serii (Majewski 2015, 178–180; Poklewska-Kozieł 2022, 108–111), którą jest Albrecht Hohenzollern (1490–1568). Właśnie dzięki analizie porównawczej z zachowanym kaflem ze Stralsundu możliwa była interpretacja niewielkiego fragmentu jego pełnopostaciowego portretu, który został odkryty na dawnej parceli Targ Drzewny 19 (Hoffmann 2008, 205, Abb. 5) (ryc. 12:1–2). Nieznane są z kolei personalia kolejnej osoby, którą ukazano w renesansowym stroju na kawałku kafla w typowej pozie (ryc. 11:3). Zdradza ona podobieństwo do postaci z kafla pochodzącego z dawnych zbiorów berlińskiego Märkische Museum, gdzie uwagę zwraca nie tylko charakterystyczny gest dłoni, ale również opracowanie drapowania koszuli i modelunku pozostałych elementów szat (Strauss 1926, 89, Taf. 18: 80) (ryc. 11:1). Zbieżny pozostaje także zachowany kawałek arkady z charakterystycznym, powielonym motywem zdobniczym (ryc. 11:2).

Bardzo interesująco przedstawiają się fragmenty czarnoszkliwionych kafla o kwadratowych płytkach licowych, gdzie zachowały się jedynie fragmenty inskrypcji: (...)MVT ANNO 1507 V(...) i (...)KEIN G(...), obramienie medalionowego pola przedstawieniowego i półpostać wzlatającego anioła dmącego w trąbę (ryc. 13:3–5). W świetle ułamka pozyskanego w Greifswaldzie i zachowanych w całości egzemplarzy w zbiorach Suermondt-Ludwig-Museum w Akwizgranie oraz Hetjens-Museum w Düsseldorfie wiemy, że ukazano na nich popiersia w dwóch dostępnych wariantach. Jest to lewy profil damy i prawy profil mężczyzny (Remky 2015, 163–164, Abb. 10; Kaute i in. 2013, 468, Abb. 170: 3). Oboje zostali zilustrowani w renesansowych strojach. Kobieta z włosami zebranymi siatką *crinale* ma głowę ozdobioną dodatkowo biretem z fantazyjnym piórem (ryc. 13:1). Mężczyzna charakteryzował się sumiastym wąsem i biretem bez wyszukanych ozdób. Medalionowo ujęte wizerunki obejmowała dookólna inskrypcja antykwą: VERACHTVNG ♦ DVT ♦ KEIN GVT GOT ♦ STRAFT ♦ DEN ♦ HOMVT ANNO 1507, co we współczesnym zapisie brzmi następująco: VERACHTUNG IST NICHT GUT/TUT NICHTS GUTES UND GOTT STRAFT

DEN HOCHMUT⁹. Ten moralizatorski tekst przypomina, że pogarda nie prowadzi do niczego dobrego, a pycha, jako grzech śmiertelny związany z pogardą, jest karana przez Boga. W dwóch górnych narożnikach płytki wkomponowano uskrzydłone główki puttów, a w dolnych półpostacie aniołów grających na trąbach. Bardzo podobne portrety, różniące się jednak szczegółami rysunku postaci, gdzie zrezygnowano z dookólnej inskrypcji, odnaleziono w norweskim Bergen i Schweinfurcie (Strauss 1983, 141, Taf. 164: 2; Lippert 2016, 38–41, Abb. 16, 18). Autorowi publikacji z ostatniej z wymienionych miejscowości, poświęconej odkrytym tam modelom i kafłom, udało się zidentyfikować portret mężczyzny na podstawie zachowanego w zbiorach Bayerisches Nationalmuseum w Monachium drewnianego pionka do gry z wizerunkiem i określającą postać inskrypcją: HIERONYMVS FVGGERVS AVGUSTAE, który jest datowany na 1535 r. (Lippert 2016, 41, 44). Ponadto w zasobie tej instytucji pozostaje jeszcze gliniane tondo i kwadratowy kafel z portretem tej samej osoby. Pierwszy obiekt związany jest z warsztatem garncarza Andre Hanntlasa ze Straubing, który ok. 1550 r. wykonał nie tylko tondo z Hieronymusem Fuggerem (1499–1538), członkiem znamienitej augsburskiej rodziny kupieckiej, ale również z Anną Reginą Rehlinger (1511–1548), żoną Antona Fuggera (1493–1560), Ursulą Seld, małżonką augsburskiego złotnika Georga Selda (1448–1528), Franciszkiem I Walezjuszem (1494–1547), królem Francji, dwoma nieokreślonymi mężczyznami i Anną Jagiellonką (1503–1547), królową czeską i węgierską, żoną cesarza Ferdynanda I Habsburga (1503–1564) (Weniger, Burk 2005, kat. 15). Ten ostatni medalion zdradza wiele cech portretu, który znajdował się na opisanych kafłach ze Stargardu i przedstawieniach na innych obiektach tego typu, np. z Drezna (Krabath 2012, Abb. 164: 3). W związku z tym można z dużą pewnością przypisać ten wizerunek Annie Jagiellonce. Seria z wymienionymi postaciami powstała w 1. poł. XVI w. Za takim datowaniem przemawiają nie tylko lata życia osób portretowanych, ale przede wszystkim układ kompozycyjny, który wychodzi od rozwiązań znanych w kafłach medalionowych, gdzie płytka licowa wpisana jest w kwadrat, narożniki wypełniano małymi motywami dekoracyjnymi, a środek stawał się miejscem dla lustra/medalionu lub wizerunku w formie popiersia ukazywanego najczęściej z profilu. Ze Stargardu pochodzi zielonoszkliwiony wariant pozbawiony portretu, który w związku z tym przypomina kafel medalionowy (ryc. 13:2).

Kolejne trzy fragmenty kafla wykazują podobieństwa do serii ukazujących całopostaciowe wizerunki władców. Dwa ułamki pokryto an gobą i zielonym szkliwem, trzeci czarną polewą. Na zachowanych płytkach licowych widać część kryzy i zachowaną częściowo po boku inskrypcję (...) EISL?, a także kręconą kolumnę ramki. Dalej kryż z ramieniem oraz brzuch i górną część nóg postaci ubranej w wams oraz pludry, z prawą

⁹ Za korektę współczesnego zapisu dziękuję serdecznie koleźce prof. Felixowi Biermannowi z Katedry Archeologii w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego.

dłonią spoczywającą na rękojeści rapiera (ryc. 14:6–8). Wskazane szczegóły są widoczne na kaflowych przedstawieniach *en trois quarts* królowej Anglii Elżbiety I (1533–1603) oraz króla Francji i Nawarry Henryka IV (1553–1610) (ryc. 14:2–5). Monarchów ukazano w dwóch wariantach ramek. W obu przypadkach są to arkady z kręconymi kolumnami, na których postacie dookreślono inskrypcjami: ELISABET REGIN ANGLIA, DVNAVARRA(...), DV ELS(...). Kafle z ornamentem okuciowym na cokolikach kolumn i w nadłęczach odkryto w Bremie (Leibinger 2017, 3) (ryc. 14:2, 5). Natomiast drugi wizerunek królowej Elżbiety I został ukazany na formie odkrytej w Husum (Witte 2014, 41) (ryc. 14:4), gdzie ramka jest analogiczna do opisywanego już zespołu kafli z podobiznami Ewangelistów. Na tym przedstawieniu władczyni trzyma w prawej dłoni bukiet kwiatowy. Kafel taki pojawia się w bryle pieca w tzw. izbie Marcina Lutra na zamku w Wartburgu, ale zastosowano dla niego inne obramowanie (Bahnsen i in. 2017, 34) (ryc. 14:2). Obszerna suknia i duża kryza widoczne są na licznych grafikach z epoki ukazujących podobiznę Elżbiety I (ryc. 14:1). Na podstawie powyższych danych można przyjąć, że na pochodzących z końca XVI w. ułamkach kafli z kwartału IX sportretowano królową Anglii oraz króla Francji i Nawarry,

Na kanwie prac Geорга Pencza zrealizowanych przed 1550 r. powstały formy do kafli ukazujących alegorie Sztuk Wyzwolonych (ryc. 15:1; 16:1). Odkryto dwa ułamki z tymi kompozycjami. Pierwszym jest drobny kawałek czarnoszklawionego kafła z fragmentem piętrowego budynku z arkadami, ciągiem okien, horyzontalnymi podziałami elewacji i naczółkami (ryc. 15:3). Front tak ukształtowanej architektury stanowi tło personifikacji Dialektyki, które znamy z matrycy kaflowej odkrytej w 1988 r. przy ul. J. Heweliusza w Gdańsku (ryc. 15:2)¹⁰. Autor formy rozbudował scenę w miejscu otworu okiennego wkomponowując opisany wyżej budynek. Kolejny, to angobowany i szklawiony na zielono fragment z popiersiem kobiety okrytej jedynie udrapowaną, skośnie spiętą na ramieniu tkaniną (ryc. 16:2). To personifikacja Astrologii. Do tej pory na kawałki kafli z alegorią Gramatyki, Dialektyki, Retoryki, Arytmetyki i Muzyki natrafiono w materiałach z Kalisza Pomorskiego, Trzebiatowa, Stargardu i Cottbus. Kafle obu opisanych przedstawień datowane są na trzecią i czwartą ćwierć XVI w. (Koch 1980b, 125–126; Majewski 2015, 165–167; Kersting 2022, 298).

Do kafli kwadratowych dekorowanych popiersiami ukazanymi w profilu, o elementach ubioru zdradzających antykizujące cechy, należy skromna kolekcja ułamków, których ramkę tworzy arkada o łuku odcinkowym wypełniona rzadko czwórlistnymi kwiatonami. Jej podstawę stanowią dwa pilastry, których trzony pokryte zostały wicią roślinną. Zwieńczono je zbliżonymi do jońskich głowicami. W podstawie wkomponowano poziomy

fryz wypełniony dwoma festonami. W górnych narożnikach ustawiono fantazyjne, drobne popiersia zakończone wicią, odwrócone plecami do siebie (ryc. 17:7–13). Postać pod arkadą ma hełm z piórem opadającym do tyłu (ryc. 17:7). Przedstawienia tej serii, ale o innych popiersiach znane są z odkryć w Kołbaczu i Gdańsku (Majewski 2015, 213). Forma z postacią antycznego bohatera pochodzi ze zbiorów Hessisches Landesmuseum w Darmstadt (Strauss 1983, 138, Taf. 150: 2) (ryc. 17: 1). Podobne cechy noszą kwadratowe kafle ze zbiorów lubeckich i praskich (Strauss 1972, 133, Taf. 83: 6–7; Brych 2004, 169). Twórca patrycy inspirował się pracami Virgila Solisa powstałymi w latach 1530–1562, ukazującymi medaliony portretowe ujęte we fryz (Peters 1989, 206–207, 212) (ryc. 17:2–6), a to oznacza, że wykonał je zapewne w 2. poł. XVI w.

Wśród kafli wypełniających, które sytuowane były w narożnych partiach pieca, uwagę zwracają dwa fragmenty. Pierwszy ujęty został w ramkę z jajownikiem. W polu przedstawieniowym ukazano zwis w formie pędu kwiatów i owoców (ryc. 18: 2). Analogiczny motyw pojawił się na kaflach znalezionych w norweskim Bergen i Stralsundzie (Strauss 1983, 141, Taf. 165: 2; Konze i in. 2007, 142) (ryc. 18:1), datowanych na początek XVII w. Drugi motyw ukazuje postać wychodzącą przez drzwi, ujętą pełnołukową arkadą, który znamy ze zbiorów lubeckich¹¹ (ryc. 19:1). Ułamek odkryty w Stargardzie należy do nielicznych materiałów mających wielobarwne szkliwo, ponieważ użyto tutaj żółtej, białej, zielonej i brązowej polewy (ryc. 19:2).

Do pozyskanych z badań kafli fryzowych/gzymosowych należą zielonoszklawione fragmenty narożnikowego kafła z Goliatem leżącym w sansonowskiej pozie, wspartym na prawej ręce. Na jego torsie spoczywa oręż. Zbroja i hełm zostały udekorowane charakterystycznymi tarczami ozdobionymi rozetkami, co nadało im starożytny charakter. Przy jego nogach pochyla się Dawid, który został ukazany jako mniejsza postać (ryc. 20: 5–9). Kompozycja nie zachowała się w całości, jednak dzięki materiałom z Lubeki i Poznania można ją odtworzyć (Wawrzyniak 2003, 196–197) (ryc. 20:4)¹². Nie sposób wskazać konkretnego wzoru graficznego, z którego mógł skorzystać twórca formy. Być może zaczerpnął przykład z kilku dzieł. Kanwą wyobrażenia mogła być ilustracja książkowa. W Biblii wydanej przez Antona Kobergera w 1518 r. w Norymberdze znalazł się drzeworyt, na którym Dawid mierzy z procy do stojącego Goliata (ryc. 20:1). Podobnie w niemieckiej Biblii Hansa Luffta wydanej w 1550 r. w tym samym mieście (ryc. 20:3). Natomiast na karcie tytułowej *Confesio fidei exhibita...* Filipa Melanchtona, opublikowanym w Wittenberdze w 1540 r., Goliat leży w bezruchu, a Dawid dobija go mieczem przytrzymując nogą (ryc. 20:2). Za każdym razem olbrzym odziany jest w zbroję z charakterystycznymi tarczami, które są widoczne na fragmentach opisywanych kafli.

¹⁰ W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. MAG/GD/255/58/1/58. Za udostępnienie fotografii matrycy i zgodę na publikację winien jestem podziękowania Pani Beacie Ceynowa, zastępcy dyrektora ds. merytorycznych MAG.

¹¹ St. Annen-Museum, Lubeka, nr inw. 133.33-15.

¹² St. Annen-Museum, Lubeka, nr inw. 157.6640.

Najstarszymi kafkami fryzowymi lub gzymso-
wymi notowanymi w omawianych materiałach
są elementy dekorowane późnogotyckim moty-
wem liści suchego akantu wyrastających z pozio-
mo ułożonej łodygi oplecionej wicią (ryc. 25:2).
Wątek ten stosowano również w układzie piono-
wym, w węższych kafkach wypełniających naro-
żnych. Zbliżone motywy odnajdujemy w Wolinie,
Kostrzynie nad Odrą i Bierzwniku (Majewski,
Słowiński 2020, 372; Poklewska-Kozieł 2022, 92–
94). Datowane są one na okres ostatniej ćw. XV
i 1. ćw. XVI w.

Wśród innych dekoracji płytek licowych kafli
fryzowych/gzymsovych odnotowanych w zbiorze
należy wyróżnić motywy z centralnie umieszczo-
nymi herbami, maskaronami i puttami ułożo-
nymi wśród wijących się pnączy, lwimi maskami,
liśćmi akantu, fryzami kostkowymi czy tektonicz-
nie rozbudowanymi profilowaniami o powierzch-
niach pozbawionych ornamentyki¹³, które pokry-
wane były zielonymi, czarnymi i wielobarwnymi
szkliwami (ryc. 20–25). Graficznymi wzorami tych
kompozycji były niewielkie grafiki powstałe m.in.
w warsztacie Sebalda Behama i monogramisty IB
(Georga Pencza) (Koch 1980a, 118, 1980b, 81)
(ryc. 23:1–2). Rozpowszechnionymi dekoracjami
ostatnich lat XVI stulecia i początków następnego
wieku były wizerunki pojedynczej, uskrzydłonej
główki putta pojawiające się w profilowanej płyci-
nie, gdzie od góry w krzywiznie gzymosu umiesz-
czano fryz kostkowy. Płytki takie były odkrywane
już wcześniej w Stargardzie (ryc. 22). Rozwiązanie
tego typu, ale z wkomponowanymi liśćmi akantu
nad fryzem widoczne jest w matrycy odkrytej we
Flensburgu (Kristiansen 2003, 276). Nieco innym
wariantem, w którym również motyw uskrzydło-
nej głowy putta w profilowanej niszy stanowi ele-
ment centralny kompozycji, jest kafel gzymsovyy
z Krosna Odrzańskiego (Poklewska-Kozieł 2022,
162). Z okresem ok. 1600 r. związane są także kafle
fryzowe/gzymsove z wyobrażeniami lwów (ryc.
21:2), które odkryto już wcześniej w Kołobrzegu
i Stargardzie (ryc. 21:1). Siedzące zwierzęta przed-
stawione w układzie antytetycznym prezentują
herb Palatynatu Reńskiego, złożony z trzech od-
rębnych tarcz. Na skrajnych częściach płytki wi-
doczne są minuskułowe inicjały: l k, które nale-
żą prawdopodobnie do autora patrycy i znane są
z innych kafli tego czasu odkrywanych podczas
badań archeologicznych w Stargardzie. Rysunek
herbu jest podobny do plakiet umieszczanych na
oprawach książek elektora Palatynatu Reńskiego
Otto Heinricha (Ottheinricha) (1502–1559)
(Montebaur 1931, Taf. 38/3).

Kafle wieńczące reprezentuje niewiele ułam-
ków. Mimo to wydzielono kilka charakterystycz-
nych grup. Do jednej z nich należy zwieńczenie
z frontalnie ukazaną postacią odzianą w renesan-
sowy strój, z głową nakrytą kapeluszem z szeroki-
m rondem, który został upiękuszony dwoma
piórami. Przedstawiona osoba stoi w odcinko-
wo zamkniętej arkadzie zwieńczonej po bokach
puttami i ustawioną osiowo dwuczęściową kulą
(ryc. 26:1). Znane są dwie odmiany tego motywu,

gdzie postać stoi w ażurowej bądź pełnej ramce.
Fragment pozyskany z badań nosi ślady wtórnego
przepalenia i pochodzi od wariantu z pełną płytką
licową, o czym świadczą widoczne przełamy (ryc.
26:2). Ze Stargardu pochodzi również wielobarwny
fragment z transparentnym przedstawieniem,
identycznym z kaflem ze Stralsundu (ryc. 26:1).
Jego powstanie przypada na poł. XVI w. Podobną
chronologię reprezentują konchowo zakończone
płytki szkliwione na zielono i wielobarwnie (ryc.
27:2–6), wieńczące tektonicznie zróżnicowane
listwy, często z syglami biblijnych słów: D(ES)
H(ERRN) W(ORT) B(LEIBET) (IN) E(WIGKE-
IT) – Słowo Pana Trwa na Wieki (Majewski 2015,
223). Były one dość popularne i występowały
niekiedy z fryzowo komponowanymi portretami
(Bahnsen i in. 2017, 20).

Późniejsze, bo pochodzące z początku
XVII w., są czarnoszklione płytki z trójkątnym
naczółkiem o profilowanych krawędziach, gdzie
tympanom wypełniony został w całości palmetą/
muszlą. W zwieńczeniu wkomponowano uskrzyd-
loną główkę putta, a na spływach ukazano delfi-
ny z fantazyjnie zawiniętymi ogonami (ryc. 27:1).
Tak zakomponowane kafle odkryto w innych
miejscach Stargardu, a także w Kołobrzegu, Ka-
mieniu Pomorskim, Kunowie (pow. stargardzki),
Bierzwniku, Myśluborzu oraz wielu miejscach po-
łudniowego pobrzeża Bałtyku (Majewski 2015,
231–234; Poklewska-Kozieł 2022, 170, 172).
Okrągły wariant kafła wieńczącego wypełniony
palmetą/muszlą, z rozbudowaną dekoracją orna-
mentalną pozyskano m.in. w Gdańsku (Starski
2022, 298).

Jeszcze innym wariantem kafli tego typu są
zielonoszkliwione listwy o profilowanym wycię-
ciu, których głównym motywem zdobniczym jest
uskrzydłona główka putta ułożona na ornamencie
okuciowym (ryc. 27:8–10). Podobne egzemplarze
znane są m.in. z Frankfurtu nad Odrą (Huth 1975,
173, Taf. 60: 2, 6). Kafle te bywały wykonane w in-
nej formule, gdzie listwa mocująca umieszczana
była nie na dole, a na górze. W związku z tym ele-
ment zwieńczenia nachodził na kafel w rzędzie
poprzedzającym, tworząc koronkową, dwupłasz-
czyznową dekorację skrzyni pieca.

Fragmentem związanym z dodatkowym wy-
kończeniem były pieca, którego celem było zakry-
cie spoin pomiędzy kafkami, jest ułamek dekora-
cyjnej listwy. Nosi ona ślady wtórnego przepalenia.
Na licu widać profilowaną, smukłą kolumnkę
(ryc. 28). Natomiast połowa niewielkiej, czarnosz-
kliwej kuli jest być może dekiem wieńczącym
narożnik pieca lub jego najwyższą część (ryc. 29).
Podobną, szyszkowatą sterczynę znaleziono w nie-
dalekim Woldegk (Aust 1997, 238) oraz w Lipsku,
Einbeck i Höxter, gdzie pojawiają się począwszy od
XVI w. (Roth Heege 2012, 306).

Niezmiernie ciekawy jest natomiast ułamek
kafła będącego najpewniej hermową dekoracją,
która obejmowała po bokach kafel wypełniający.
Na głowie postaci ustawiono kielichowaty w for-
mie kwiatowy kapitel z pierścieniową podstawą
pokrytą ornamentem okuciowym, z centralnie
ułożonym rautem (ryc. 30). Obiekt ten pochodzi
prawdopodobnie już z 2. poł. XVII w. i jak dotąd
nie ma analogii w materiałach stargardzkich.

¹³ Egzemplarz o takiej właśnie budowie zachował swoją sze-
rokość, która wynosi 19,5 cm, nr inw. 2/H/Kw/M.

Ostatnią, niewielką grupą kafli płytowych są elementy głównie czarnoskzliwionych płytek licowych powstałych pod koniec XVII i w XVIII w. Uwagę zwracają charakterystyczne motywy dekoracyjne, takie jak duże palmy wypełniające zasadniczą część lica, kwiaty i owoce, wici ukazane na szrafowanym tle będące częścią układów tapetowych lub gładkie, „lustrzane” powierzchnie pokryte jedynie polewą (ryc. 31–33). Rozmiary kafli wypełniających zamykają się w wysokości ok. 19 cm, gdzie grubość płytki jest dość znacząca i wynosi często ponad 1 cm. Zachowany w całości narożny kafel gzymsowy dekorowany wicią z kwiatami tulipanów ma wysokość 10 cm, szerokość dolną po 20 cm z każdego boku, a szerokość górną po 16 cm (ryc. 32). Identyfikacja gzymsu odkryto w Bierzwniku (Poklewska-Kozieł 2022, 180). Część kafli o tej chronologii i motywach była już odnotowywana w Stargardzie (por. Kwiatkowski, Majewski 2012, 123–124; Kwiatkowski, Majewski 2016, 164–165). Nawiązują one do kafli modnych w tym czasie m.in. na terenie Brandenburgii/Prus (Dittmar 2007, 201–203).

Do ceramiki technicznej związanej z piecami kaflowymi zaliczono cztery ułamki rur komiowych i czop zamykający otwór rewizyjny urządzenia grzewczego, które noszą ślady użytkowania (ryc. 34). Materiały tego typu odkrywane są dość rzadko (Roth Heege 2012, 311; Witte 2014, 118–119; Kwiatkowski, Majewski 2016, 165).

Podsumowanie

Fragmety kafli pochodzące z badań historycznych działek Targu Drzewnego 19–21 datowane są głównie na poł. lub 2. poł. XVI i początek XVII w. Jedyny, starszy ułamek jest datowany na 1. ćw. XVI w. Najmłodsze kafle wytworzono na przełomie XVII i XVIII w. lub w XVIII w.

Renesansowe piece kaflowe wraz ze swoimi programami dekoracji stanowiły często nie tylko światopoglądowe świadectwo epoki, lecz przede wszystkim były oznaką przekonania ich właścicieli. W przypadku kafli stargardzkich i szerzej zachodniopomorskich zdecydowany wpływ na to miała zmiana wyznaniowa, która nastąpiła w latach 30. XVI w., kiedy obszar ten wszedł do kręgu państw protestanckich. Płytki licowe kafli płytowych, jako przekaz zwielokrotniony dzięki zastosowaniu patrycy i matryc, stały się nośnikami powielonego obrazu idei. Z tego też powodu zagościła na nich tematyka protestancka przejawiająca się ukazaniem przedstawień związanych z nową wiarą. Istotną rolę odegrały przedstawienia z portretami głównych postaci zmian konfesyjnych i politycznych, które kreowano na patronów odnowionego wyznania. Byli to przede wszystkim władcy należący do Związku Szmalkaldzkiego, tacy m.in. jak Jan Fryderyk I czy Albrecht Hohenzollern (ryc. 10, 12). Nie zapomniano jednak o pozostałych przedstawicielach porządku tamtego świata, do którego należeli ówczesni królowie czy cesarze (ryc. 13–14). Do innych tematów dekoracji typowych dla okresu renesansu można zaliczyć alegorie Sztuk Wyzwolonych (ryc. 15–16). Inspiracji tematycznych dostarczała grafika Pismo Święte i teksty religijne, skąd pochodziły również

motywy potwierdzające słuszność obranej drogi prowadzącej do reformy Kościoła. Były to m.in. sceny starotestamentowe, wizerunki Ewangelistów, sceny z życia i męczeństwa Chrystusa (ryc. 4–9, 13, 20). Swoistym fenomenem tej epoki stała się grupa kafli sygnowana nazwiskiem HANS BERMAN (ryc. 6–8). Odwoływano się ponadto do przedstawień heraldycznych oraz motywów roślinnych (ryc. 21–25, 27). Wszystkie pojawiające się dekoracje były przejawem panującej mody, ale i przekonania zarówno politycznych, jak religijnych.

Kafle z końca XVII i z XVIII w. miały dekoracje raczej proste w porównaniu z materiałami pochodzącymi z poprzedniej epoki. Były oszczędne, dość schematyczne w swoim wyrazie dekoracyjnym i ideowym. Te pozyskane w części południowo-wschodniej dawnego kwartału IX ograniczały się jedynie do motywów roślinnych, które czerpano m.in. ze wzorników, ale i ówczesnych tkanin. Dostrzec w nich można nowe wartości estetyczne, które związane były z nurtem nowej epoki – barokowym klasycyzmem.

Bibliografia

Literatura

- G. Aust G. 1997. Woldegker Kachelofenkunst im 16. Jahrhundert. *Archäologische Ausgrabungen in Mecklenburg-Vorpommern* 4, 230–244.
- Bahnsen H., Bahnsen R., Carow S., Herschlein P.M. 2017. *Schätze aus dem Watt. Die Ofenkacheln aus dem Pellwormer Wattenmerr*. Husum.
- Brych V. 2004. *Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze*. Praha.
- Dittmar M. 2007. „Wer mir folget sihet licht“ – Motive auf schwarzen Kacheln der Mark Brandenburg. W: M. Harzenetter, G. Isenberg (red.), *Keramik auf Sonderwegen. 37. Internationales Hafnerei-Symposium, Herne 19. bis 25. September 2004*. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 44. Mainz, 201–210.
- Hoffmann C. 2001. Auswahl-Katalog der Renaissance-Ofenkacheln im Bestand des Kulturhistorischen Museums des Hansestadt Stralsund. W: M. Schneider (red.), *Von der Feuerstelle zum Kachelofen – Heizanlagen und Ofenkera-mik vom Mittelalter bis zur Neuzeit – Beiträge des 3. wissenschaftlichen Kolloquiums Stralsund 9.–11. Dezember 1999*. Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern 3. Stralsund, 124–164.
- Hoffmann C. 2008. Lutherzeitliche Ofenkacheln aus dem Bestand des Kulturhistorischen Museums der Hansestadt Stralsund. W: H. Meller, S. Rhein, H.-G. Stephan (red.), *Luthers Lebenswelten. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 1*. Halle (Saale), 201–208.
- Huth E.W. 1975. *Die Entstehung und Entwicklung der Stadt Frankfurt (Oder) und ihr Kulturbild vom 13. bis zum frühen 17. Jahrhundert auf Grund archäologischer Befunde*. Berlin.
- Kaute P., Rütz T., Samariter R. 2013. Greifswald, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 193. (Kurze Fundberichte 2012, Mittelal-

- ter/Neuzeit). *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 60(2012), 466–479.
- Kersting U. 2022. Verbum Domini Manet in Aeternum – Glaubensdemonstration auf Reformationszeitlichen Ofenkacheln aus Cottbus. W: C. Wenzel (red.), *Keramik im häuslichen und repräsentativen Gebrauch. 52. Internationales Keramiksymposium in Bad Muskau vom 16. bis zum 20. September 2019*. Bad Muskau, 293–302.
- Koch R.A. (red.) 1980a. *The Illustrated Bartsch 15. Early German Masters: Barthel Beham, Hans Sebald Beham*. New York.
- Koch R.A. (red.) 1980b. *The Illustrated Bartsch 16. Early German Masters: Jacob Bink, Georg Pencz, Heinrich Aldegrever*. New York.
- Konze M., Schäfer C., Schäfer H. 2007. Töpfereiabfall und Brandschutt des 17. Jahrhunderts von der Ausgrabung Langenstraße 22 bis 24 und Frankenstraße in der Hansestadt Stralsund. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 14, 113–149.
- Krabath S. 2012. Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick. W: S. Krabath i in. (red.), *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven: 41. Internationales Hafnerei-Symposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 57. Dresden. 35–172.
- Kristiansen O. 2003. Katalog der Ofenkachel-Matrizen. W: F. Witte, *Archäologie in Flensburg. Ausgrabungen am Franziskanerkloster*. Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e. V.: Schriftenreihe 57. Flensburg/Haderslev. 247–289.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 113–145.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Lippert I. 2016. Keramikfund aus Schweinfurt. Ofenkacheln und Model des 15. bis 17. Jahrhunderts. *Naturwissenschaftliches Jahrbuch Schweinfurt* 28, 1–121.
- Majantie K., Muhonen T. 2007. Johdatus kuvaliitteeseen. W: K. Majantie (red.), *Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700/Pots and Princes. Ceramic vessels and stove tiles from 1400–1700*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae 12. Turku. 176–222.
- Majewski M. 2015. *Renesansowe kafle zachodniopomorskie. Studium z historii ogrzewania wnętrz mieszkalnych*. Stargard–Szczecin.
- Majewski M., Słowiński S. 2020. Kolor ciepła. Późnogotyckie kafle z zamku książęcego w Wolinie. W: A. Kasprzak, A. Kuczkowski, M. Krzepakowski (red.), *Archaeologia – Pomoranica – Musealia. Studia z okazji 80. urodzin Ignacego Skrzypka*. Koszalin, 367–382.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 73–137.
- Metzger M. 1900. Lübecker Ofenkacheln der Renaissance-Zeit. W: *Das Museum in Lübeck. Festschrift zur Erinnerung an das 100 jährige Bestehen der Sammlungen der Gesellschaft zur Beförderung gemeinnütziger Tätigkeit 1900*. Lübeck, 123–152.
- Mielke H.-P. 1982. Ein hessischer Hafner und sein Werk: Hans Berman. *Kunst in Hessen und am Mittelrhein* 21 (1981), 23–52.
- Montebaur J. 1931. Einbände des Pfalzgrafen Ottheinrich in der Vaticana. *Jahrbuch für Einbandkunst* 3–4 (1929/30), 97–101.
- Pedersen J.A., Madsen P.K. 1978. Borholmske Kakkelfund. *Bornholmske Samlinger*, 2(12), 27–58.
- Peters J.S. (red.). 1989. *The Illustrated Bartsch 19(1). German Masters of the Sixteenth Century: Virgil Solis*. New York.
- Poklewska-Kozieł M. 2022. *Późnośredniowieczne i nowożytne kafle z terenu Nowej Marchii*. Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniensis 27. Poznań.
- Rahde S. 2017. Neubrandenburg, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte, Fpl. 400 (Kurze Fundberichte 2015, Mittelalter/Neuzeit). *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 63, 429–438.
- Remky K. 2015. Ofenkeramiken. Eine Auswahl aus dem Bestand des Suermondt-Ludwig-Museums Aachen. W: S. Glaser (red.), *Keramik im Spannungsfeld. Zwischen Handwerk und Kunst. Beiträge des 44. Internationalen Symposiums Keramikforschung im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, 19.–23. September 2011*. Nürnberg, 159–165.
- Roth Heege E. 2012. Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL). *Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters* 39. Basel.
- Starski M. 2022. Kafle i ceramika budowlana z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku. W: K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*. Warszawa, 287–316.
- Strauss K. 1926. Kacheln und Öfen der Mark Brandenburg. Ein Beitrag zur Geschichte des Kachelofens in Deutschland. *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte* 239. Strassburg.
- Strauss K. 1928. Schlesische Keramik. *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte* 254. Strassburg.
- Strauss K. 1972. *Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Skandinavien* 2. Basel.
- Strauss K. 1983. *Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts in europäischen Ländern* 3. München.
- Thier B. 1993. Die spätmittelalterliche und neuzeitliche Keramik des Elbe-Weser-Mündungsgebietes. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der

- Keramik. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 20. Oldenburg.
- Wawrzyniak P. 2003. Kafle piecowe w zbiorach byłej Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ Sp. z o.o. w Poznaniu. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 6, 189–217.
- Wegner M. 2023. Sächsische Ofenkeramik der frühen Neuzeit. Produktion und Bildmotive sowie deren Ausbreitung am Beispiel der Töpferfabrik vom Wilhelm-Leuschner-Platz in Leipzig. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen* 84. Dresden.
- Weniger M., Burk J.L. 2005. *Die Sammlung Bollert. Bildwerke aus Gotik und Renaissance*. Kataloge des Bayerischen Nationalmuseums NF 2. München.
- Witte F. 2014. *Bemalte Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum*. Husum.
- Žegklitz J. 2019. Kachle z dílny hrnčíře Adama Špačka (1531–1572) na Novém Městě pražském. *Archaeologica Pragensia – Supplementum* 5. Praha.
- https://www.europeana.eu/item/89/item_GA-2ENG2MP6EQXQYGJ7APJ2NEVQTL26DS (dostęp: 5.07.2023).
- Leibinger D. 2017. Im Glanze ihres Angesichts. Frauendarstellungen auf einem Kachelofen des späten 16. Jahrhunderts aus dem Bremer Stephaniviertel. *Bonjour. Geschichte. Bremer online journal* 5, 1–26 (<https://core.ac.uk/download/pdf/158844554.pdf>; dostęp: 3.07.2023).
- Ofenkacheln 2021. Ofenkacheln geben Einblicke in Alltags- und Wohnkultur. Präsentation archäologischer Funde aus der Burg Querfurt. Presseinformation des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte – 6. Juli 2021 (https://archlsa.de/fileadmin/landesmuseum/alle/pdf/pdf_presseinformationen/2021/2021_07_06_querfurt_ofenkacheln_presseinformation.pdf; dostęp: 28.08.2023).
- Internet**
- https://www.europeana.eu/item/990/item_QJHTHANPFI4JJNKYKC7T-MQQFGQH3VRG5F (dostęp: 5.07.2023).
- https://www.europeana.eu/item/90402/RP_POB_2675 (dostęp: 5.07.2023).
- https://www.europeana.eu/item/90402/RP_POB_2616 (dostęp: 5.07.2023).

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

Kachelöfen

Bei den Ausgrabungen auf den drei historischen Parzellen der Holzmarktstraße 19–21 wurden insgesamt 416 Kachelfragmente gefunden, die zur Errichtung von Öfen zum Heizen von Räumen verwendet wurden. Darunter befanden sich 37 Bruchstücke von Exemplaren, die auf der Töpferscheibe hergestellt worden waren, und 379 Scherben von in Formen Blattkacheln. Zum technischen Keramikzubehör für Kachelöfen gehörten vier Bruchstücke von Rauchrohren und eines Ofenstopfens, der die Revisionsöffnung des Heizgeräts verschloss. Die Bruchteile aus der historischen Untersuchung der Parzellen von Holzmarktstraße 19–21 stammen hauptsächlich aus der Mitte bzw. zweiten Hälfte des 16. und dem Anfang des 17. Jh. Die einzige ältere Scherbe wird auf das erste Viertel des 16. Jh. datiert. Die jüngsten Kacheln wurden um die Wende des 17. zum 18. Jh. bzw. im 18. Jh. hergestellt.

Eine wesentliche Rolle spielten Darstellungen mit Porträts von wichtigen Persönlichkeiten des konfessionellen und politischen Wandels, die als Schirmherren der erneuerten Konfession fungierten. Dies waren vor allem Herrscher aus dem Schmalkaldischen Bund, darunter Johann Friedrich I. und Albrecht Hohenzollern. Auch die anderen Vertreter dieser Weltordnung, zu denen die damaligen Könige oder Kaiser gehörten, wurden nicht vergessen. Andere Themen der Dekoration waren Allegorien der freien Künste und der Sinne. Die thematische Inspiration stammte aus der Heiligen Schrift und aus religiösen Texten, deren Motive auch die Richtigkeit des eingeschlagenen Weges zur Reform der Kirche bestätigen sollten. Dazu gehörten Szenen aus dem Alten Testament, Abbildungen der Evangelisten und Szenen aus dem Leben und Martyrium Christi. Ein besonderes Phänomen dieser Zeit ist eine Gruppe von Kacheln, die mit dem Namen HANS BERMAN signiert sind. Die Kacheln aus dem späten 17. und aus dem 18. Jahrhundert besaßen eine eher einfache und sparsame Verzierung, die in ihrem dekorativen und ideologischen Ausdruck recht schematisch war. Sie beschränkte sich auf florale Motive, die u.a. aus Musterbüchern, aber auch von damaligen Stoffen entnommen wurde. Anhand dieses vielfältigen Materials war es nicht möglich, die Ofenblöcke, mit denen die Innenräume der Bürgerhäuser beheizt wurden, sowie die mögliche Erschließung der Hinterhöfe der Grundstücke zu rekonstruieren.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragmenty kaflí miskowych (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Fragmente von Schüsselkacheln (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

2

Ryc. 2. 1 – kafel niszowy, Museum Mayer van der Bergh, Antwerpia; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafla niszowego, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) wg Strauss (1972, Taf. 34: 2), (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 2. 1 – Nischenkachel, Museum Mayer van der Bergh, Antwerpen; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Nischenkachel, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) nach Strauss (1972, Taf. 34: 2), (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targu Drzewnego 19 i 21. Fragmenty kafli medalionowych: 1–3 (nr inw. 2/H/Kw/M); 4–5 (nr inw. 15/H/Kw/M); 6 (nr inw. 2/H/Kw/M); 7 (nr inw. 15/H/Kw/M); 8 (nr inw. 2/H/Kw/M); 9–11 (nr inw. 15/H/Kw/M); 12–13 (nr inw. 2/H/Kw/M); 14–17 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 3. Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 21. Fragmente von Medaillonkacheln: 1–3 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 4–5 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 6 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 7 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 8 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 9–11 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 12–13 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 14–17 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

2

3

4

6

7

8

9

11

10

5

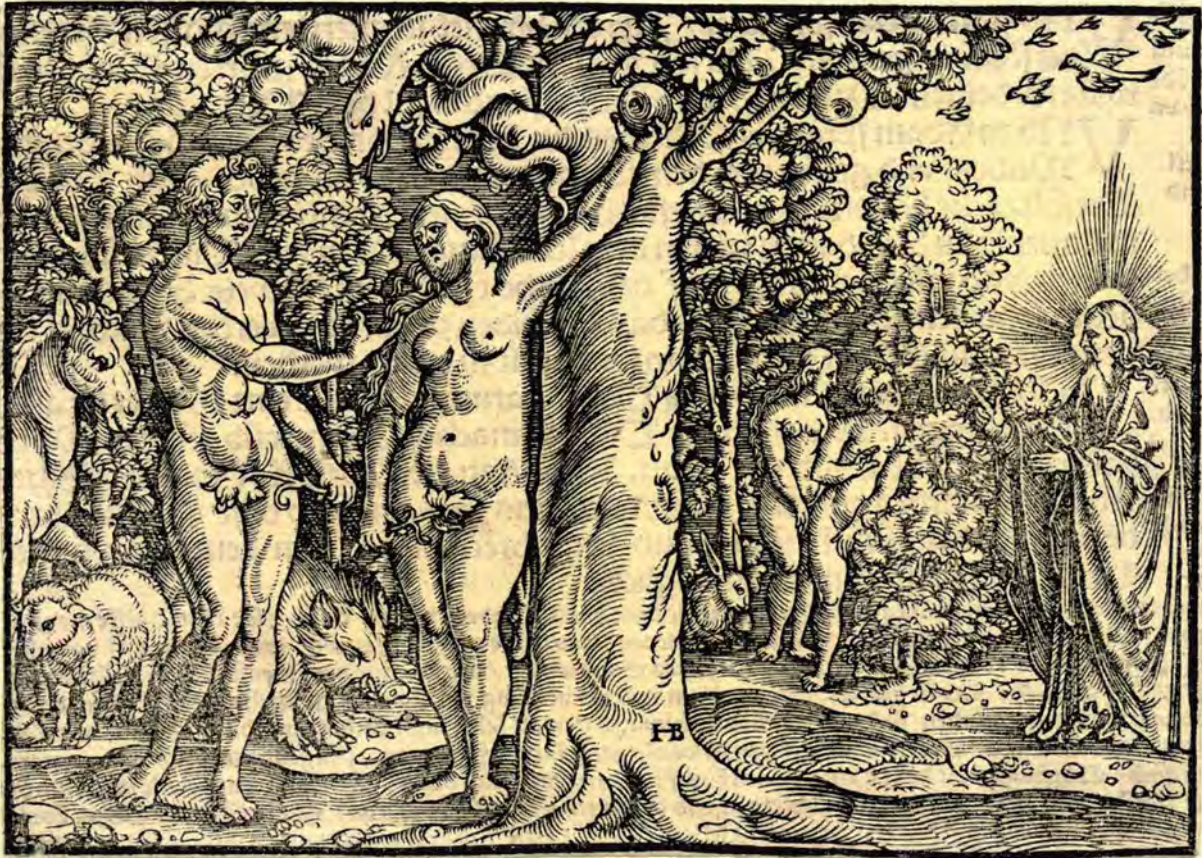

Ryc. 4. 1 – św. Marek Ewangelista, monogramista 4+, ok. 1565/66; 2 – św. Marek Ewangelista, Heinrich Aldegrever (wg Georga Pencza), 1539; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragmenty kafli płytowych, 3–11 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) Kunstsammlung der Universität Göttingen, Germany – CC BY-SA (https://www.europeana.eu/item/990/item_QJHTHANPFI4JNKYKC7TMQQFGQH3VRG5F); (2) Rijksmuseum, Netherlands – Public Domain (https://www.europeana.eu/item/90402/RP_P_OB_2675); (3–11) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 4. 1 – Evangelist Markus, Monogrammist 4+, um 1565/66; 2 – Evangelist Markus, Heinrich Aldegrever (nach Georg Pencz), 1539; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragmente von Blattkacheln, 3–11 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) Kunstsammlung der Universität Göttingen, Deutschland – CC BY-SA (https://www.europeana.eu/item/990/item_QJHTHANPFI4JNKYKC7TMQQFGQH3VRG5F); (2) Rijksmuseum, Netherlands – Public Domain (https://www.europeana.eu/item/90402/RP_P_OB_2675); (3–11) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

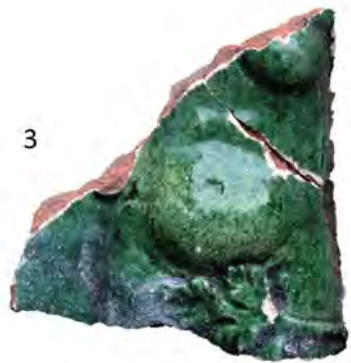
1

2

0 5 cm

3

Ryc. 5. 1 – Adam i Ewa, Hans Brosamer, 1550(?); 2 – Ewa, Heinrich Aldegrever, 1529; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafla płytowego, 3 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) British Museum, 1848,0304.3, © Trustees of the British Museum; (2) Rijksmuseum, Netherlands – Public Domain. https://www.europeana.eu/item/90402/RP_P_OB_2616; (3) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 5. 1 – Adam und Eva, Hans Brosamer, 1550(?); 2 – Eva, Heinrich Aldegrever, 1529; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Blattkachel, 3 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) British Museum, 1848,0304.3, © Trustees of the British Museum; (2) Rijksmuseum, Netherlands – Public Domain. https://www.europeana.eu/item/90402/RP_P_OB_2616; (3) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

0 5 cm

2

Ryc. 6. 1 – kafel płytowy z serii HANS BERMAN 1562, Dammegård; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafla płytowego, 2 (nr inw. MS/A/272/6). (1) wg Pedersen, Madsen (1978, 44); (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 6. 1 – Blattkachel aus der Serie HANS BERMAN 1562, Dammegård; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Blattkachel, 2 (Inv.-Nr. MS/A/272/6). (1) nach Pedersen, Madsen (1978, 44); (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 7. 1 – kafel płytowy z serii HANS BERMAN 1558, Burg Querfurt; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragmenty kafli płytowych, 2–5 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) © Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Andrea Hörentrup; (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 7. 1 – Blattkachel aus der Serie HANS BERMAN 1558, Burg Querfurt; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragmente von Blattkacheln, 2–5 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) © Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Andrea Hörentrup; (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 8. 1 – kafel płytowy z serii HANS BERMAN 1558, Burg Querfurt; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragmenty kafli płytowych, 2–5 (nr inw. MS/A/272/6). (1) © Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Andrea Hörentrup; (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 8. 1 – Blattkachel aus der Serie HANS BERMAN 1558, Burg Querfurt; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragmente von Blattkacheln, 2–5 (Inv.-Nr. MS/A/272/6). (1) © Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Andrea Hörentrup; (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

2

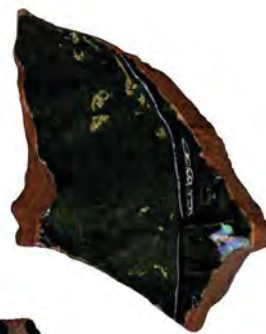
0 5 cm

3

4

5

6

Ryc. 9. 1 – kafel płytowy, Stargard; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragmenty kafli płytowych, 2–6 (nr inw. 15/H/Kw/M).
 Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 9. 1 – Blattkachel, Stargard; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragmente von Blattkacheln, 2–6 (Inv.-Nr. 15/H/
 Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 10. 1 – odlew z matrycy kafła płytowego, Lubeka; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafła płytowego, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) wg Metzger (1900, Taf. 1); (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 10. 1 – Abguss einer Blattkachel von einer Matrize, Lübeck; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Blattkachel, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) nach Metzger (1900, Taf. 1); (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 11. 1 – kafel płytowy, Märkische Museum, Berlin; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targ Drzewny 19 i 21, fragmenty kafli płytowych, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M); 3 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) wg Strauss (1926, Taf. 18: 80); (2–3) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 11. 1 – Blattkachel, Märkisches Museum, Berlin; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 21, Fragmente von Blattkacheln, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 3 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) nach Strauss (1926, Taf. 18: 80); (2–3) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

0 5 cm

2

Ryc. 12. 1 – kafel płytowy, Stralsund Museum; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragmenty kafli płytowych, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) wg Hoffmann (2008, Abb. 5); (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

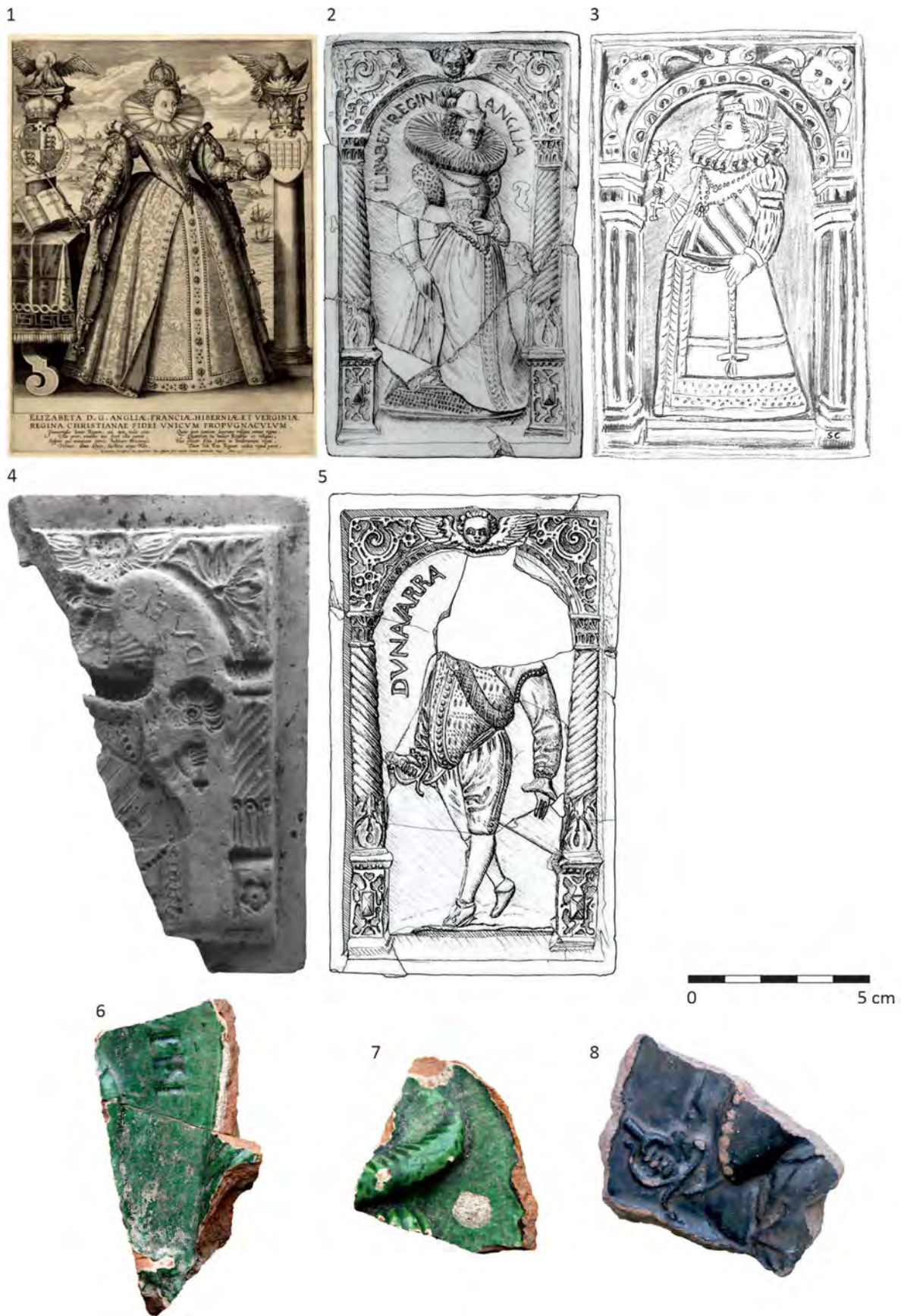
Abb. 12. 1 – Blattkachel, Stralsund Museum; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragmente von Blattkacheln, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) nach Hoffmann (2008, Abb. 5); (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 13. 1 – kafel płytowy, Suermondt-Ludwig-Museum, Akwizgran; 2 – fragment kafła płytowego, Stargard; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targ Drzewny 19 i 21, fragmenty kafli płytowych, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M); 3 (nr inw. 63/H/Kw/M); 4–5 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) wg Remky (2015, Abb. 10); (2–5) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 13. 1 – Blattkachel, Suermondt-Ludwig-Museum, Aachen; 2 – Fragment einer Blattkachel, Stargard; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 21, Fragmente von Blattkacheln, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 3 (Inv.-Nr. 63/H/Kw/M); 4–5 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) nach Remky (2015, Abb. 10); (2–5) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 14. 1 – Elżbieta I, królowa Anglii, autor nieznany; 2 – kafel płytowy, Brema; 3 – kafel płytowy, Wartburg; 4 – fragment matrycy kafła płytowego, Husum; 5 – kafel płytowy, Brema; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragmenty kafli płytowych, 6–8 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) Herzog Anton Ulrich Museum, Germany – CC BY-NC-SA. https://www.europeana.eu/item/89/item_GA2ENG2MP6EQXQYGJ7APJ2NEVQTL26DS; (2, 5) wg Leibinger (2017, Bk. 21–22); (3) Bahnsen i in. (2017, 34); (4) wg Witte (2014, Abb. 29); (6–8) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 14. 1 – Elisabeth I, Königin von England, Autor unbekannt; 2 – Blattkachel, Bremen; 3 – Blattkachel, Wartburg; 4 – Fragment der Matrizen für eine Blattkachel, Husum; 5 – Blattkachel, Bremen; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragmente von Blattkacheln, 6–8 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) Herzog Anton Ulrich-Museum, Deutschland – CC BY-NC-SA. https://www.europeana.eu/item/89/item_GA2ENG2MP6EQXQYGJ7APJ2NEVQTL26DS; (2, 5) nach Leibinger (2017, Bk. 21–22); (3) nach Bahnsen u. a. (2017, 34); (4) nach Witte (2014, Abb. 29); (6–8) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 15. 1: Dialektyka, Georg Pencz, przed 1550; 2: fragment matrycy kafla płytowego, Gdańsk; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragment kafla płytowego, 3 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) wg Koch 1980b, 125; (2) Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, nr inw. MAG/GD/255/58/1/58; (3) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 15. 1 – Dialectica, Georg Pencz, vor 1544; 2 – Fragment der Matrize für eine Blattkachel, Gdańsk; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragment einer Blattkachel, 3 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) nach Koch (1980b, 125); (2) Archäologisches Museum in Gdańsk (Inv.-Nr. MAG/GD/255/58/1/58); (3) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

0 5 cm

2

Ryc. 16. 1 – Astrologia, Georg Pecz, przed 1550; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafla płytowego, 2 (nr inw. MS/A/272/6). (1) wg Koch (1980b, 126); (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 16. 1 – Astrologie, Georg Pencz, vor 1550; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Blattkachel, 2 (Inv.-Nr. MS/A/272/6). (1) nach Koch (1980b, 126); (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 17. 1 – fragment matrycy kafła płytowego, Alzey; 2–6 – antykizujące portrety, Virgil Solis, 1530–1562; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragmenty kafli płytowych, 7–10 (nr inw. 15/H/Kw/M); 11–12 (49/H/Kw/M); 13 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) wg Strauss (1983, Taf. 150: 2); (2–6) Peters (1989, 206–207, 212); (7–13) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 17. 1 – Fragment der Matriz für eine Blattkachel, Alzey; 2–6 – antikisierende Porträts, Virgil Solis, 1530–1562; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragmente von Blattkacheln, 7–10 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 11–12 (49/H/Kw/M); 13 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) nach Strauss (1983, Taf. 150: 2); (2–6) nach Peters (1989, 206–207, 212); (7–13) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

0 5 cm

2

Ryc. 18. 1 – kafel płytowy, narożny, Bergen; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragment kafła płytowego, narożnego 2 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) wg Strauss (1983, Taf. 165: 2); (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 18. 1 – Eck-Blattkachel, Bergen; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragment einer Eck-Blattkachel, 2 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) nach Strauss (1983, Taf. 165: 2); (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 19. 1 – kafel płytowy, narożny, Lubeka; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafła płytowego, narożnego, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) St. Annen-Museum, Lubeka, 133.33–151; (2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 19. 1 – Eck-Blattkachel, Lübeck; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Eck-Blattkachel, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) St. Annen-Museum, Lübeck, 133.33–151; (2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 20. 1 – walka Dawida z Goliatem, Biblia Antona Kobergera, 1518; 2 – śmierć Goliata, Łukasz Cranach młodszy, 1535–1540; 3 – walka Dawida z Goliatem, Biblia Hansa Luffta, 1550; 4 – kafel fryzowy/gzymosowy, Lubeka; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragmenty kafli fryzowych/gzymosowych, 5–9 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1) British Museum, 1927,0614.264 © Trustees of the British Museum; (2) British Museum, 1895,0122.150 © Trustees of the British Museum; (3) British Museum, 1848,0304.75 © Trustees of the British Museum; (4) St. Annen-Museum, Lubeka, 157.6640; (5–9) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 20. 1 – Kampf zwischen David und Goliath, Koberger-Bibel, 1518; 2 – Goliaths Tod, Lucas Cranach der Jüngere, 1535–1540; 3 – Kampf zwischen David und Goliath, Bibeldruck von Hans Lufft, 1550; 4 – Gesims-/Frieskachel, Lübeck; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragmente von Gesims-/Frieskacheln, 5–9 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1) British Museum, 1927,0614.264 © Trustees of the British Museum; (2) British Museum, 1895,0122.150 © Trustees of the British Museum; (3) British Museum, 1848,0304.75 © Trustees of the British Museum; (4) St. Annen-Museum, Lübeck, 157.6640; (5–9) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 21. 1 – kafel fryzowy, Stargard; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 19, fragment kafla fryzowego, 2 (nr inw. 2/H/Kw/M). (1–2) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 21. 1 – Frieskachel, Stargard; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 19, Fragment einer Frieskachel, 2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). (1–2) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 22. 1 – kafel gzymsowy, Stargard; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragmenty kafla gzymsowych, 2 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1–4) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 22. 1 – Gesimskachel, Stargard; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragmente von Gesimskacheln, 2 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1–4) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

2

3

0 5 cm

5

4

Ryc. 23. 1 – ornament z maską, Sebald Beham, 1543; 2 – ornament z maską i puttami, monogramista IB (Georg Pencz), ok. 1523–1530; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragmenty kafli fryzowych/gzymsowych, 3–5 (nr inw. 15/H/Kw/M). (1) Koch (1980a, 118); (2) wg Koch (1980b, 81); (3–5) fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

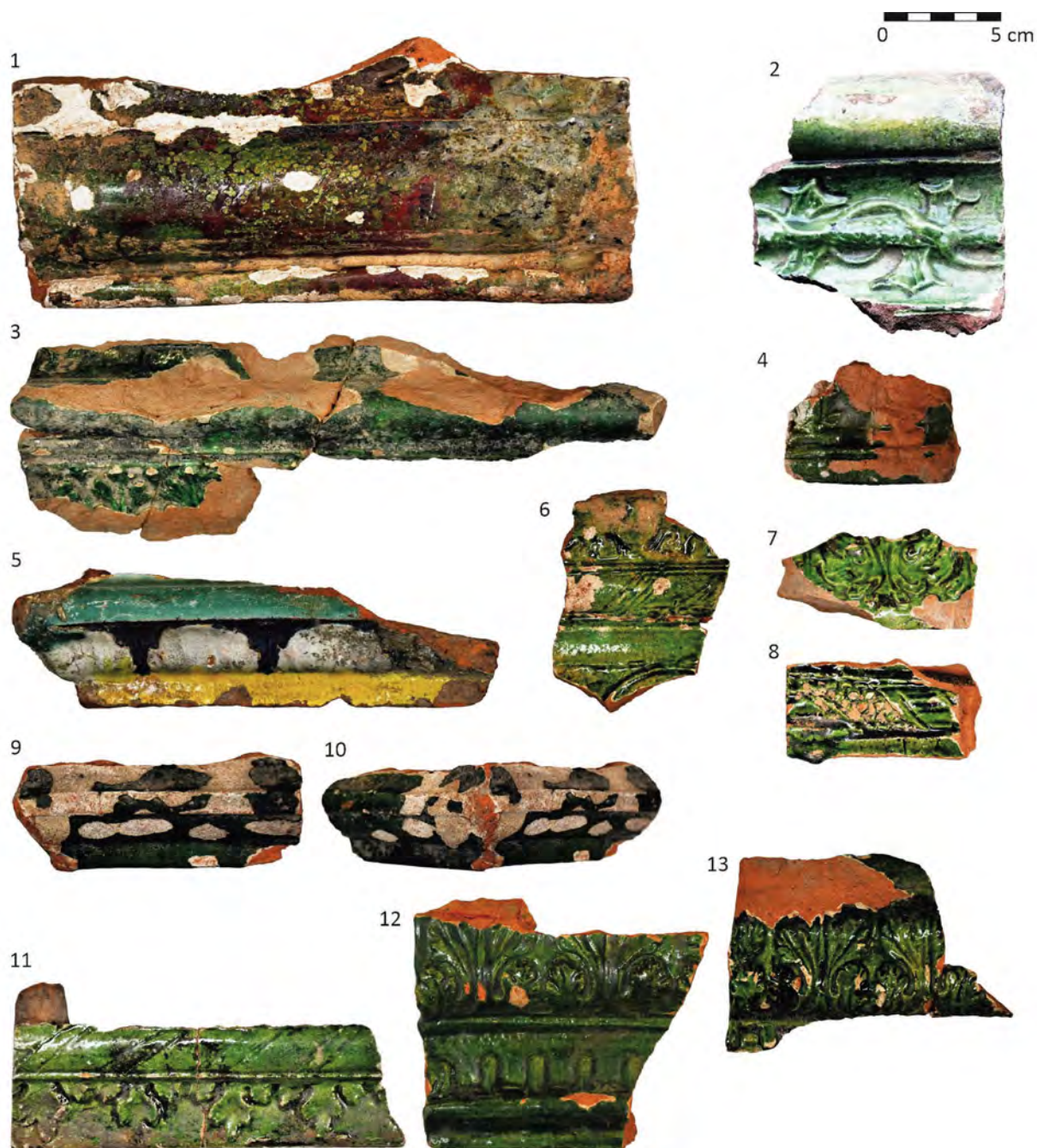
Abb. 23. 1 – Ornament mit Maske, Sebald Beham, 1543; 2 – Ornament mit Maske und Putten, Monogrammt IB (Georg Pencz), um 1523–1530; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragmente Gesims-/Frieskacheln, 3–5 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). (1) nach Koch (1980a, 118); (2) Koch (1980b, 81); (3–5) Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 24. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targ Drzewny 19 i 21. Fragmenty kafli fryzowych/gzysmowych, 1 (nr inw. MS/A/272/6); 2 (nr inw. 15/H/Kw/M); 3 (nr inw. 2/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 24. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 21. Fragmente von Gesims-/Frieskacheln, 1 (Inv.-Nr. MS/A/272/6); 2 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 3 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 25. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targ Drzewny 19 i 21. Fragmenty kafli fryzowych/gzysmowych, 1–2 (nr inw. 2/H/Kw/M); 3–5 (nr inw. 15/H/Kw/M); 6 (nr inw. 2/H/Kw/M); 7 (nr inw. 62/H/Kw/M); 8 (nr inw. 2/H/Kw/M); 9–10 (nr inw. 15/H/Kw/M); 11 (nr inw. 2/H/Kw/M); 12–13 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

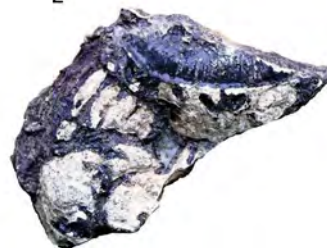
Abb. 25. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 21. Fragmente von Gesims-/Frieskacheln, 1–2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 3–5 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 6 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 7 (Inv.-Nr. 62/H/Kw/M); 8 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 9–10 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 11 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 12–13 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

1

0 5 cm

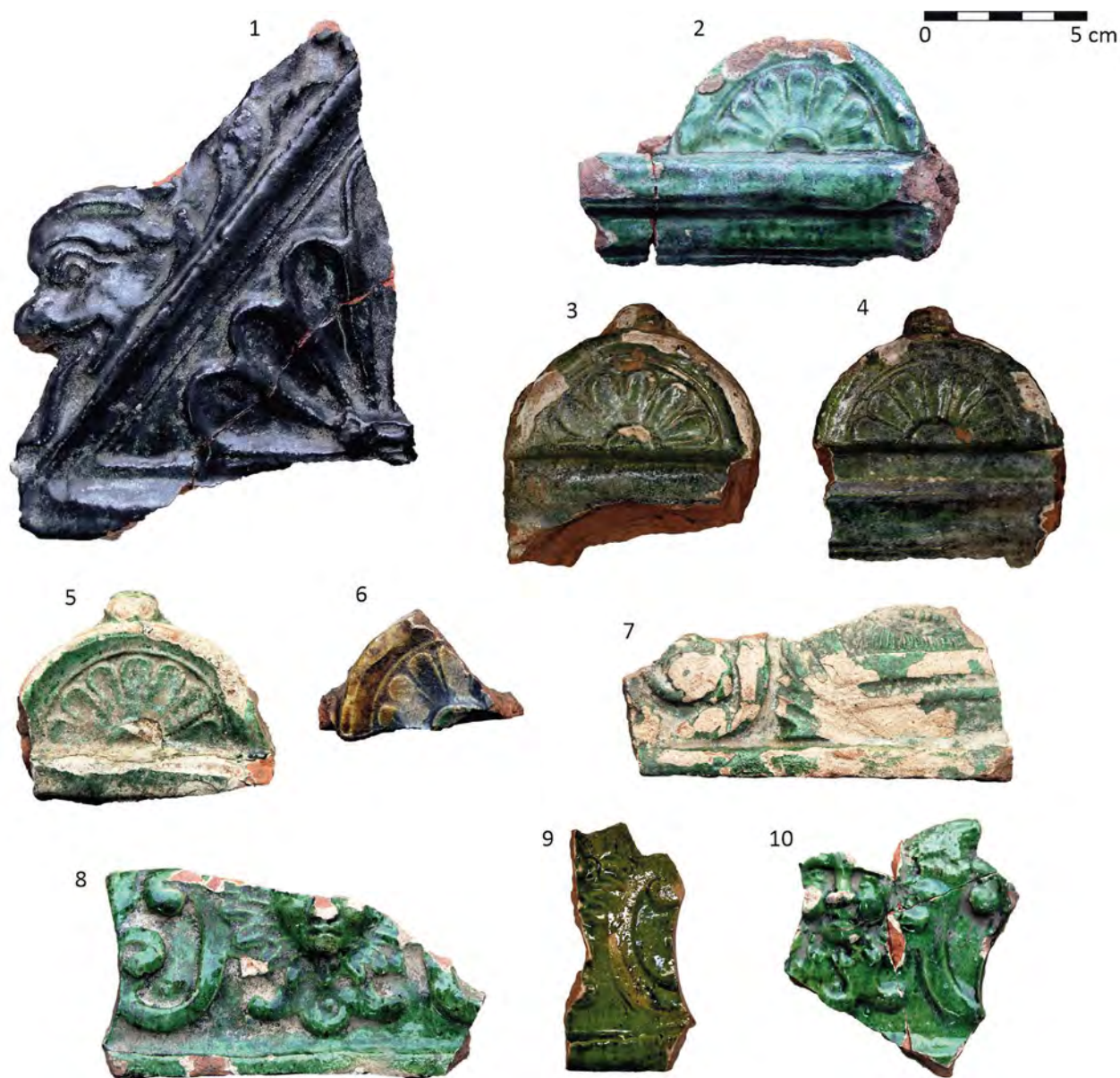
2

Ryc. 26. 1 – kafel wieńczący, Stralsund; Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21, fragment kafla wieńczącego, 2 (nr inw. 15/H/Kw/M).
Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 26. 1 – Bekrönungskachel, Stralsund; Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21, Fragment einer Bekrönungskachel, 2 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 27. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targ Drzewny 19 i 21. Fragmenty kafli wieńczących, 1 (nr inw. 15/H/Kw/M); 2–4 (nr inw. 2/H/Kw/M); 5 (nr inw. 15/H/Kw/M); 6 (nr inw. 2/H/Kw/M); 7–10 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 27. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 21. Fragmente von Bekrönungskacheln, 1 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2–4 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 5 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 6 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 7–10 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 28. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragment listewki do maskowania spoin (nr inw. 15/H/Kw/M).
Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 28. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Fragment einer Leisteinkachel (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M).
Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 29. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragment szyszki wieńczącej piec(?) (nr inw. 15/H/Kw/M).
Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 29. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Fragment des Ofenaufsatz in Pinienzapfenform(?) (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M).
Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 30. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 20. Fragment kafla (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 30. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 20. Fragment einer Kachel (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 31. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawne parcele Targ Drzewny 19 i 20. Fragmenty kafli płytowych i fryzowego/gzysowego, 1–2 (nr inw. 2/H/Kw/M); 3–4 (nr inw. 1/H/Kw/M); 5 (nr inw. 2/H/Kw/M); 6 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 31. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemaligen Parzellen der Holzmarktstraße 19 und 20. Fragmente von Blattkacheln und einer Gesims-/Frieskachel, 1–2 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 3–4 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 5 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/M); 6 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 32. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragmenty kafli płytowych i gzysowego (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 32. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Fragmente von Blattkacheln und einer Gesimskachel (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 33. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragmenty kafli płytowych (nr inw. 26/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 33. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Fragmente von Blattkacheln (Inv.-Nr. 26/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 34. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 20. Fragment rury piecowej (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 34. Stargard, Altstadt, Quartier IX, ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 20. Fragment eines Rauchrohres oder Ofenstopfens (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

III

III. 1. Pożywienie i jego przygotowanie

III. 1. 1. Pożywienie pochodzenia zwierzęcego w świetle danych archeozoologicznych

Daniel Makowiecki

Wstęp

Materiały faunistyczne odkryte w Stargardzie na stanowisku 11a to kolejny zbiór poddany analizie archeozoologicznej. Wcześniej zbadano pozostałości wydobyte w zachodniej części kwartału V (Makowiecki 2012), z obszaru dawnego kościoła augustiańskiego (Makowiecki, Wiejackska 2016), z obrębu Rynku Staromiejskiego (Makowiecki 2017) oraz z najstarszych faz osadnictwa kwartału IX (Makowiecki 2019). Tym razem przeanalizowano materiały z obrębu dawnych parcel Targu Drzewnego 19–21, położonych w obrębie kwartału IX.

Szczątki wydobyto z kilkunastu obiektów zarejestrowanych w obrębie dawnych działek 19, 20 i 21 (tab. 1). W większości były to typowe odpadki kuchenne (pokonsumpcyjne), co stwierdzono na podstawie odnotowanych negatywów ostrych narzędzi oraz ogólnego stanu zachowania kości, którymi były głównie mniejsze i większe fragmenty, a rzadziej całe elementy anatomiczne (ryc. 1–5). Odmienny pod tym względem był jedynie zbiór z późnośredniowiecznej kloaki, zlokalizowanej w obrębie parceli nr 19 (ryc. 6–13). Analizę materiałów przeprowadzono według wymienionych kategorii funkcjonalnych oraz dwóch zasadniczych podzbiorów, odpowiadających następującym jednostkom czasowym: a) późne średniowiecze, b) czasy nowożytne (XVI–XVIII w., XVII–poł. XVIII w., XVII–XVIII w., XVIII w.)¹.

Metody

W niniejszym opracowaniu zastosowano standardowe metody archeozoologiczne (por. Lasota-Moskalewska 1997; Reitz, Wing 1999; Makowiecki 2001). W efekcie uzyskano zestaw informacji jakościowych i ilościowych, relacjonujących skład zoologiczny i anatomiczny szczątków, ich przynależność do płci oraz wiek osobniczy. Przy ostatniej z cech, w przypadku wieku prosiąt, posłużono się materiałami porównawczymi z własnej kolekcji. Egzemplarze nadające się do pomiarów zmierzono według metodyki Driesch (1976). Tam, gdzie było to możliwe, obliczono wysokość w kłębie (WH), podając wartości parametru w centymetrach. W kilku

przypadkach oszacowano długość całkowitą ryb, posługując się szkieletami osobników o znanych wartościach tego parametru, znajdujących się w kolekcji porównawczej autora. Podczas badań zwrócono też uwagę na ślady czynności rzeźniczych. Dla zbiorów nowożytnych, z parceli 20 i 21, opracowano rozkłady graficzne wskaźnika procentowego poszczególnych części tuszy bydła, świni oraz małych przeżuwaczy. Do tego celu wykorzystano dane zawarte m.in. w pracach Sobocińskiego (1977) i Makowieckiego (1998, 2001). Przyjęte w niniejszym opracowaniu metody zastosowano także we wcześniejszych opracowaniach dotyczących Stargardu (por. Makowiecka, Makowiecki 2015; Makowiecki, Wiejackska 2016). Z tych względów obecnie pominięto szczegółowe ich opisy.

Wyniki

Analizie poddano ogółem 3568 pozostałości zwierzęcych, z których przynależność gatunkową i anatomiczną ustalono dla 3092, a więc 86,7% zbioru. Materiały z późnego średniowiecza zostały wydobyte z obrębu wszystkich parceli (tab. 1). Zdecydowaną większość, bo aż 1141, pochodzi z kloaki (obiekt 1) zlokalizowanej w obrębie parceli 19. W pozostałych było ich zdecydowanie mniej. Listę taksonów zoologicznych, od których pochodziły szczątki kostne i zęby, tworzą ssaki domowe, ssaki dzikie, ptaki oraz ryby. Udział pierwszej grupy mierzony wskaźnikiem procentowym jest najwyższy we wszystkich zbiorach. W późnym średniowieczu wynosi 89%, a najwyższy jest w obiektach z parcel 20 i 21 (ryc. 14). Z pozostałych grup kręgowców pozostałości ptaków w zbiorach późnośredniowiecznych stanowią około 11%, nieco wyższy odsetek odnotowano w materiałach z kloaki w parceli 19. Ułamek procenta to szczątki ssaków łownych i ryb. Pozostałości ssaków domowych także zdecydowanie dominowały nad pozostałymi. Łącznie ze wszystkich działek ich odsetek wynosił 87%, zaś o około 10% był wyższy w parcelach 19 i 21, wyraźnie niższy w 20, osiągając tylko 74% (ryc. 14). W tej parceli udział kości ptaków wynosił aż 24%, osiągając najwyższą wartość dla tej grupy spośród wszystkich analizowanych kontekstów. Szczątki ssaków dzikich i ryb nie przekraczały 1%. Porównując wskaźniki późnośredniowieczne z nowożytnymi, można stwierdzić, że ich wartości były niemal identyczne, gdyż dla ssaków domowych różniły się o około 2%, a ptaków zaledwie 1%.

¹ Podstawą była klasyfikacja ceramiki i innych źródeł ruchomych zarejestrowanych w obiektach z kośćmi, por. w niniejszym tomie M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

Późne średniowiecze

Parcela 19 (obiekt 1 – kloaka)

Wśród 1140 rozpoznanych egzemplarzy późnośredniowiecznego zbioru, z 1. poł. XIV w., odnotowano 12 taksonów zoologicznych. Najliczniejsze należały do świni. Wśród ssaków domowych konsumpcyjnych stanowiły niemal 98,6%. Były to pozostałości szkieletów bardzo młodych osobników, w tym noworodków, oraz podrośniętych sztuk (ryc. 6–10). Pod względem anatomicznym były reprezentowane niemal wszystkie elementy szkieletu, ze wszystkich partii ciała (tab. 2). Na podstawie uzębienia żuchw ustalono następujące kategorie wiekowe i liczebność osobników: 0–7 tygodni (zęby mleczne niewyrośnięte lub w trakcie wyrastania) – z co najmniej 9 osobników (9 żuchw prawych, 6 lewych); powyżej 7 tygodni do 3 miesięcy (zab mleczny Pd4 wyrośnięty bez śladów starcia) – z co najmniej 3 osobników (3 żuchwy lewe, 1 prawa); 4–6 miesięcy (zab M1 w trakcie wyrzynania) – z co najmniej 3 osobników (3 żuchwy prawe, 3 lewe); 6–10 miesięcy (zab M1 wyrośnięty, bez śladów starcia) – co najmniej 7 osobników (6 żuchw prawych, 3 lewe, 1 lewa lub prawa). Łącznie były to żuchwy od co najmniej 21 osobników, przy najliczniejszym udziale sztuk w wieku 0–7 tygodni.

W przypadku kości długich były to całe elementy, z niezrośniętymi nasadami (ryc. 8–10). Na ich podstawie ustalono najmniejszą liczbę osobników, biorąc pod uwagę element najliczniejszy, którym była kość ramienna. Wśród nich stwierdzono następujące egzemplarze i następujące klasy wiekowe:

- 9 lewych i 11 prawych, w wieku 0–7 tygodni (zęby mleczne niewyrośnięte/w trakcie wyrzynania²);
- 9 lewych i 13 prawych od osobników w wieku powyżej 7 tygodni do około 4–6 miesięcy (zab Pd4 wyrośnięty – M1 w trakcie wyrzynania);
- 6 lewych i 7 prawych, w wieku 6–10 miesięcy (M1 wyrośnięty);
- 1 lewa i 1 prawa, w wieku do 12 miesięcy (M1 wyrośnięty, M2 w trakcie wyrzynania).

Na podstawie powyższych danych można stwierdzić, że opisane kości pochodziły od 32 prosiąt, głównie w wieku 7 tygodni–6 miesięcy oraz noworodków do 7 tygodni. Odnośnie do liczebności osobników, niemal taki sam rezultat uzyskano z kości udowych – 33 było lewych i 28 prawych, oraz nieco niższe wartości na podstawie kości piszczelowych – 30 to egzemplarze prawe i 24 lewe.

Pozostałe kości ssaków należały do bydła, małych przeżuwaczy, konia, psa, kota i królika lub zająca. W przypadku pierwszego gatunku były to pozostałości cieląt (wiek ok. 1–3 miesięcy) oraz sztuk wyrośniętych. Od konia pochodziła kość śródstopia czwarta, od owcy/kozy kość miedniczna. Kości psa – żuchwa z czaszką – należały do szczenięcia powyżej 6 tygodni, lecz nie starszego niż 4 miesiące. Podobnie kość piszczelowa kota pochodziła od osobnika młodego, niedojrzałego anatomicznie. Znalaziono też kość piszczelową młodego

osobnika z rodziny Leporidae, z rodzaju *Oryctolagus* (królik) lub *Lepus* (zając). Brak przyporządkowania do gatunku wynika ze słabo wykształconych cech morfologicznych znalezionej kości.

Drugim licznym komponentem w tym zbiorze były kości kury, najczęściej dobrze zachowane, długie kości kończyn (tab. 3, ryc. 11–13). Pochodziły od osobników wyrośniętych i dojrzałych anatomicznie, tylko pięć egzemplarzy należało do ptaków niedojrzałych anatomicznie, a zatem młodszych (*juvenis* – *subadultus*). Zbiór składał się z elementów anatomicznych reprezentujących wszystkie partie kurzej tuszki. Najmniejsza liczba osobników, ustalona na podstawie tibiotarsus, wynosiła 16. Były reprezentowane przez 10 prawych i 10 lewych egzemplarzy pochodzących od dojrzałych anatomicznie osobników. Wartości pomiaru długości największej kości zwiększyła liczebność do 13 osobników, zaś kolejne egzemplarze należące do niedojrzałych sztuk zwiększyły szacunek o kolejne trzy sztuki. Niewiele niższą liczbę ptaków oszacowano na podstawie kości udowych, które pochodziły od co najmniej 13 osobników. Wśród kości długich odnotowano 13 tarsometatarsus (6 lewych i 7 prawych). Wszystkie należały do samic.

Poza kurą rozpoznano jeszcze po kilka kości gęsi, kaczki i krzyżówki. Jeden egzemplarz, oznaczony jako kurak, należał prawdopodobnie do młodej kury. Zarówno w przypadku gęsi, jak i kaczki, nie wskazano konkretnego gatunku.

Parcela 20

Rozpoznano 50 szczątków, spośród nich niemal połowa należała do świni i bydła, zaś kilka do małych przeżuwaczy i dwie do kota (tab. 1, 4). Ponadto zidentyfikowano kość kury i bliżej nieokreślonego ptaka. Niska liczebność zbioru wpłynęła na słabą reprezentatywność anatomiczną. Generalnie można stwierdzić, że były to egzemplarze z różnych zespołów anatomicznych i części ciała. U świni i bydła była to głowa, klatka piersiowa (żebra) oraz obie kończyny.

Parcela 21

Rozpoznany zbiór liczy 216 szczątków (tab. 1, 5). Większość pochodzi od bydła i świni, stanowiąc niemal połowę wśród ssaków domowych konsumpcyjnych (ryc. 15). Nieco mniejszy odsetek (o 10%) szczątków należał do bydła, zdecydowanie mniej do małych przeżuwaczy. Najniższy udział stanowiły kości konia, niespełna 5% (tab. 1, ryc. 15). Z grupy ssaków domowych zidentyfikowano też kość udową młodego kota. Ssaki dzikie były reprezentowane przez jelenia. Jedna z kości to poroże – zrzutek, druga zaś to fragment śródstopia – trzon z końcem dalszym. Z innych grup kręgowców rozpoznano jedną kość ptaka oraz siedem kury. Dwie z nich (tarsometatarsus) należały do samicy. Z ryb po jednym szczątku pochodziło od lina (cleithrum) i szczupaka (dentale).

Kości ssaków domowych, w szczególności świni, bydła i małych przeżuwaczy należały do zespołów anatomicznych (tab. 5). Występowały więc wszystkie partie tusz. W przypadku konia niska liczebność była przyczyną niskiej

² Określenia cezur na podstawie porównania kości do szkieletów z żuchwami, z uzębieniem.

reprezentatywności anatomicznej, jednak można stwierdzić, że pojedyncze elementy anatomiczne pochodzący z niemal wszystkich zespołów topograficznych szkieletu, a zatem i partii ciała (tab. 5). Kości kury należały do obu kończyn. Jeden drobny szczątek ptaka nie został rozpoznany ani pod względem anatomicznym, ani gatunkowym.

Czasy nowożytnie

Parcela 19

Zidentyfikowano jedynie 56 pozostałości, które pochodziły głównie od świni i bydła, po kilka od małych przeżuwaczy, kota i pojedyncze egzemplarze od ptaków, w tym kury (tab. 1). W przypadku ssaków domowych były to elementy z różnych partii ciała. Kot był reprezentowany przez czaszkę i żuchwę (tab. 6). Należała do osobnika w wieku około roku, na co wskazuje stan zrośnięcia szwów czaszkowych oraz brak starcia na zębach stałych.

Parcela 20

Rozpoznano 674 egzemplarze, z których najczęściej pochodziło od bydła (tab. 1). W grupie ssaków domowych gatunek ten stanowił aż 46% (ryc. 15). Kolejne to małe przeżuwacze, których odsetek szczątków w wymienionej grupie wynosił niemal 32%. Wyraźnie mniej pozostałości należało do świni – 22%. Ponadto ze ssaków domowych odnotowano kilka egzemplarzy konia. Ssaki dzikie były reprezentowane przez zająca, dziką i sarnę. Zdecydowanie więcej szczątków pochodziło od ptaków. Wśród nich najliczniejsze były kury, niewiele mniej kości należało do gęsi, zaś po kilka do kaczek i indyka. Ten ostatni został zarejestrowany w obiektach 3 i 8. Pierwszy z nich to studnia w ocembrowaniu skrzyniowym, drewnianym, z wypełniskiem datowana na 2. poł. XV–XVIII w. Drugi z obiektów to latryna w obstawie kamiiennej, której wypełnisko datowano na k. XVII–1. poł. XVIII w. Z tych samych obiektów wydobyto też szczątki ryb, z których pięć należało do dorsza i dwie do szczupaka. W przypadku dorsza jedna z kości (cleithrum) pochodziła od sztuki o długości całkowitej ok. 90–100 cm. Rozpoznano też dwa kręgi ogonowe. W przypadku szczupaka jedna z kości (dentale) należała do sztuki o długości 70–80 cm, a druga (cleithrum) do ryby o długości całkowitej 60–70 cm.

W składzie anatomicznym bydła, świni oraz małych przeżuwaczy odnotowano niemal wszystkie elementy anatomiczne (tab. 7). Przy porządkowaniu poszczególnych kości do zespołów anatomicznych, skonstruowano wykresy słupkowe wskazujące ich obecność w poszczególnych partiach tuszy. W przypadku bydła najczęściej szczątków pochodziło z żeber, wysoki odsetek przypadł na łopatkę, udziec i gołenię (ryc. 16). Kolejne były zespoły wchodzące w skład stopek i głowizny. Kręgi najczęściej wskazywały rostbef, zdecydowanie mniejszy udział stanowiły te ze strefy rozbratla i antrykotu, a najmniej z karkówki. Taka struktura odstaje od rozkładu kręgów w tuszy wołowej, których najczęściej przypada na rozbratle i antrykot, a jest niemal identyczny w karkówce i rostbefie.

Dosyć podobny układ kości w tuszy widoczny jest dla świni, co w szczególności dotyczy wysokiego odsetka żeber, następnie bardzo podobnej reprezentatywności łopatki z szynką, z niewiele wyższym odsetkiem tej drugiej (ryc. 17). Kolejną częścią tuszy uchwytą w zbadanym materiale kostnym to głowizna. Jej udział jest nieco niższy od łopatki, a zdecydowanie wyższy od poszczególnych partii grzbietu – tj. schabu, oraz karkówki. Taki rozkład jest zgodny z udziałem kręgów w tuszy wieprzowej.

Także u małych przeżuwaczy żeberka są największym komponentem tuszy (ryc. 18). Kolejne, o niewiele mniejszym odsetku, są kości należące do łopatki i udźca. Wyraźnie mniej kości pochodzi z głowizny. W przypadku zaś kręgów odsetek z karkówki i combra jest identyczny, a zarazem wyższy od antrykotu.

Parcela 21

Z tej parceli pochodzi najliczniejszy zbiór rozpoznanych szczątków – 956, głównie z obiektu 13, tj. kloaki datowanej na XVII–XVIII stulecie. W nim kolejny raz najczęściej pochodziło od bydła (tab. 1). W grupie ssaków domowych konsumpcyjnych to aż 49%. Jednak tym razem drugie pod względem frekwencji i odsetka są pozostałości świni, a blisko o połowę mniej są widoczne małe przeżuwacze (ryc. 15). Po dwa szczątki należało do konia, psa i kota. Ze ssaków łownych rozpoznano tylko zająca i sarnę. Zdecydowanie więcej zidentyfikowano ptaków, a wśród nich kurę i nieco mniej gęsi. Szczątki ryb pochodziły od dorsza i lina (długość całkowita ok. 35–40 cm).

Pod względem składu anatomicznego, pozostałości ssaków domowych, z wyjątkiem konia, pochodzą z niemal wszystkich elementów anatomicznych wzorcowego szkieletu (tab. 8). U bydła, podobnie jak w zbiorach z parceli 20, najwyższy odsetek reprezentują żebra, jednak z wyraźnie wyższą wartością, wynoszącą niemal 38% (ryc. 16). Zdecydowanie mniej szczątków pochodzi z łopatki, której szczątki stanowią wyższy odsetek niż te z udźca. Taki układ jest odmienny w porównaniu do parceli 20. Odnotowano wyższy udział pozostałości z głowizny oraz odmienny rozkład kręgów. Tym razem razem tych pochodzących z karkówki i rozbratla jest nieco więcej niż z rostbefu. W materiałach z parceli 20 ostatnią część tuszy stanowiła najwyższy odsetek.

Podobnie jak u bydła, także u świni rozkład kości w poszczególnych częściach tuszy jest inny w porównaniu z działką 20 (ryc. 17). Odmiennosc polega głównie na identycznej reprezentatywności kości głowizny i żeberka. Podobieństwo jest natomiast widoczne w takim samym układzie łopatki i szynki, w których kości tej pierwszej jest nieco mniej. Bardzo słabo reprezentowane są partie tuszy z grzbietu, w których jednak nieco wyższy wskaźnik odnotowano dla schabu z okolic lędźwi. W materiałach z parceli 20 przeważał schab z okolic klatki piersiowej.

W przypadku małych przeżuwaczy rozkład kości z poszczególnych partii tuszy był dosyć podobny do parceli 20 w odniesieniu do żeberka i kręgów z karkówki, antrykotu i combra. Odnotowano jednak odwrotny układ dla kości z łopatki

i udźca, gdyż udział tej drugiej części tuszy tym razem był wyższy.

Od konia pochodzi jedynie ząb i człon palcowy, od psa dwie kości udowe, a od kota kości promieniowa i łokciowa (tab. 8). Kości zająca to elementy żeber, kręgosłupa oraz obu kończyn. Sarnę reprezentuje kość ramienna i śródreżca. Liczniej-
sze pozostałości ptaków ograniczają się głównie do obu kończyn.

Cechy biologiczne zwierząt

Wiek uboju ustalono na podstawie nielicznych obserwacji stopnia rozwoju i starcia zębów. W przypadku bydła dane zebrano tylko dla czasów nowożytnych, łącznie 13 obserwacji. Wynika z nich, że sześć sztuk to cielęta do 3 miesięcy (zęby mleczne wyrośnięte), jeden osobnik 4–6 miesięcy (M1 w stadium wyrastania), jeden ok. 3,5–5 lat (M3++; lekko-średnio starty) i pięć osobników w wieku 5–7 lat (M3+++; mocno starty). W zbiorach późnośredniowiecznych było to siedem osobników świni. Trzy z nich miały około 12–13 miesięcy (M2 wyrośnięty), po jednym 10–12 miesięcy (M2 w stadium wyrastania), 16–24 miesięcy (M3 w stadium wyrastania) i powyżej 22 miesięcy (12 wyrośnięty). Z późnego średniowiecza były dwa osobniki w wieku 12–16 miesięcy. Dla małych przeżuwaczy uzyskano po dwie informacje z obu faz. Osobniki późnośredniowieczne miały 10–17 miesięcy (M2 wyrośnięty) i około 2–3 lat (M3 wyrośnięty ze śladami starcia na dwóch słupkach; +/+++). Z czasów nowożytnych zwierzęta w momencie śmierci osiągnęły 10–17 miesięcy i 18–24 miesięcy (M3 w stadium wyrastania).

Na podstawie obecności kła ustalono stosunek samców do samic u świni (tab. 9). W późnym średniowieczu wskazano 4 samce i 1 samicę, natomiast w zbiorach z czasów nowożytnych było to aż 17 samców i tylko 5 samic.

O wieku osobniczym bydła można również wnioskować na podstawie kości. Większość niewątpliwie pochodziła od zwierząt wyrośniętych, w tym dojrzałych anatomicznie. Trafiły się też kości należące do cieląt. Wśród 69 egzemplarzy odnotowano 11 kości, które pochodziły od cieląt nieprzekraczających najprawdopodobniej 1 miesiąca (tab. 10). Aż 58 osobników było w wieku ok. 1–3 miesięcy. Na parceli 20, w obiekcie 3 (studnia w ocembrowaniu skrzyniowym, drewnianym), było ich 8, zaś w obiekcie 8 (latryna w obstawie kamiennej) 42. Na parceli 21, w obiekcie 13 (latryna), odnotowano 17 sztuk. Dwa egzemplarze pochodziły z obrębu parceli 19.

Na kilku kościach zauważono zmiany patologiczne (tab. 11). U bydła były to ślady po przebytym stanie zapalnym w okolicach zębodołów. Na jednym wyrostku kolczystym odnotowano pozostałości po zagojonym pęknięciu. Na kości śródstopia zauważono deformację bloczków. W przypadku użębienia stwierdzono nieprawidłowe starcie zęba trzonowego M3, będące efektem wadliwego zgryzu. U konia odkryto zwyrodnienie na trzonie kości promieniowej. Na egzemplarzu tarsometatarsus kury widoczna była blizna po ostrodze.

Pomiary przeprowadzono dla kości bydła (tab. 12), świni (tab. 13), owcy (tab. 14), konia (tab. 15)

i sarny (tab. 16). W przypadku bydła były to pomiary zębów, kości długich, członów palcowych i kości skokowej. Z pomiarów czterech egzemplarzy śródreżca obliczono wysokość w kłębie, która wynosiła u krów 100,4–107,8 cm, zaś dla jednego kastrata 114,0 cm. Jedna z kości śródstopia należała do krowy o wysokości w kłębie ok. 110,3 cm. Cecha ta obliczona z kości skokowej osobnika nowożytnego wynosiła 128,1 cm. Z powyższych danych oraz z pomiarów pozostałych okazów wynika, że rozmiary bydła zwiększyły się u osobników z czasów nowożytnych.

Dla świni i dzika wysokość w kłębie można było obliczyć tylko z pomiarów kości osobników nowożytnych (tab. 13). Zakres cechy u pierwszego ze ssaków wynosił 76,2–84,4 cm. Jedna z kości dzika pochodziła od zwierzęcia o wysokości 94 cm. Podobnie dla owcy, wysokość w kłębie obliczono tylko dla ośmiu osobników nowożytnych (tab. 14). Zakres cechy wynosił 48,3–63 cm. Dla konia omawianą cechę oszacowano z członu palcowego bliższego kończyny miednicznej (tab. 15). Wynosiła ona około 113,2 cm. Ten sam parametr obliczony dla sarny, osobnika z czasów nowożytnych, wynosił 76,9 cm (tab. 16).

Surowiec i wytwory

Wśród zbadanych materiałów znaleziono egzemplarze, które nosiły ślady obróbki (tab. 17). Były to kości bydła – człon palcowy bliższy i kość śródstopia (ryc. 19) oraz kozy – mozdzeń z kością czołową (ryc. 20). Odnotowano też zrzutek poroża jelenia, była to dolna część tyki z pieczęcią, różą i oczniakiem (ryc. 21).

Ocena kulturowa

Odnotowane dane zarówno w zakresie grup zwierząt, jak i poszczególnych gatunków pozwalają na uwagi dotyczące znaczenia fauny w uzyskiwaniu pożywienia przez mieszkańców zbadanych parceli. Wynika z nich, że pochodziło ono głównie od ssaków hodowlanych – tzw. gospodarskich. W tym względzie konsumpcja dziczyzny, pozyskiwanej z polowań na ssaki dzikie, była na bardzo niskim poziomie. Można nawet przypuszczać, że zdecydowanie więcej i częściej spożywano mięso ptasie. Nie wykluczono, że uzyskane zestawienie procentowe udziału poszczególnych grup kręgowców dla zbadanych parceli odzwierciedlają niewielkie różnice co do preferencji w menu określonych rodzajów pożywienia mięsnego. Miały one jednak niewielką skalę i polegały być może na wzroście konsumpcji ptactwa przez mieszkańców parceli 20 w czasach nowożytnych. Uzyskiwanie pożywienia z wymienionych grup kręgowców, w tym w największym stopniu ze ssaków gospodarskich, było powszechne w Stargardzie. Wskazują na to wyniki także wcześniejszych badań. Były to zasady obowiązujące i w późnym średniowieczu, i w czasach nowożytnych. W obrębie kwartału V to dominujące znaczenie wymienionej grupy zostało udokumentowane przez udział blisko 95% szczątków w zbiorach z późnego średniowiecza i 92% z XVIII w. (Makowiecki 2012). Warto jednak zaznaczyć, że dla tegoż stulecia udział

szczętków ptactwa był wyraźnie wyższy niż dla późnego średniowiecza, co nawiązuje do tendencji odnotowanej dla parceli 20.

O ile pod względem grup kręgowców menu było stałe to okazuje się, że już w ujęciu poszczególnych ssaków domowych wskaźniki procentowe pozwalają na wnioskowanie o dosyć dużym zróżnicowaniu pożywienia przez użytkowników poszczególnych parceli w danych okresach historycznych. Na każdej z nich menu zmieniało się także w czasie. Generalnie należy jednak stwierdzić, że wszyscy mieszkańcy konsumowali te same rodzaje mięsa i tłuszczu, lecz w różnych proporcjach.

Wieprzowina, w szczególności bardzo młoda, była ulubionym pożywieniem u użytkowników parceli 19, jednak tylko w późnym średniowieczu. Wysoki udział pozostałości prosiąt w kloace z parceli 19 to wyjątkowy przypadek w kontekście obecnych i wcześniejszych wyników badań archeozoologicznych ze Stargardu. Skłania on do podjęcia próby wyjaśnienia jego genezy. Brak jakichkolwiek śladów czynności rzeźniczych oraz kuchennych, pozostawiających negatywy narzędzi dzielących tuszki prosiąt na porcje, mógłby wskazywać na utylizację całych ciał padłych osobników. Takie wyjaśnienie byłoby zasadne przy założeniu, że mieszczanie trzymali w obrębie parceli płodne lochy, których mioty z bliżej nieokreślonych przyczyn uległy śmierci. Jednak obecność szczątków także innych ssaków oraz ptaków, bez wątplenia będących odpadkami po spożytym mięsie, to dobra podstawa do tezy o utylizacji kości ze zjedzonych prosiąt, a nie padłych. Brak wspomnianych śladów może wynikać z tego, że tusze prosiąt były na tyle delikatne po obróbce termicznej, np. pieczeniu, że można było odrywać części mięsa wraz z kośćmi bez używania ostrych narzędzi. Warto dodać, że w materiałach odkrytych w obrębie wczesnośredniowiecznych grodów spotykane są szczątki świńskich płodów/novorodków i bardzo młodych prosiąt (por. Makowiecki 2016). Mięso z tak młodych osobników mogło być szczególnie cenione ze względu na jego delikatność.

W materiałach z działki 20 można upatrywać pożywienia, które było charakterystyczne także dla mieszkańców miast późnośredniowiecznych, m. in. Gryfic (Gauza 2003), Kołobrzegu (Gręzak 2007), Białogardu (Makowiecki 2005) i Gdańska (Makowiecka i in. 1997, 2019). Cechą charakterystyczną było uzyskiwanie mięsa z hodowli bydła, w mniejszym stopniu z trzody chlewnej i małych przeżuwaczy, zarówno w późnym średniowieczu, jak i czasach nowożytnych. W tym kontekście dane dotyczące parceli 21 dają podstawy do wnioskowania o większym spożyciu wieprzowiny w późnym średniowieczu oraz zmianie w menu nowożytnym, w którym większe znaczenie miała wołowina. Trzeba przyznać, że przewaga pozostałości świnii w materiałach z późnośredniowiecznych miast nie jest tak częsta jak bydła. Jest bardziej typowa dla materiałów odkrytych w obrębie dawnych wczesnośredniowiecznych ośrodków przedmiejskich rozwijających się na Pomorzu (Stępień i in. 2010), a także w Wielkopolsce (Makowiecki 2001, 2016). Cechę tę uchwyciono też dla ośrodków przedmiejskich, w tym wczesnośredniowiecznej osady (stanowisko 1) poprzedzających lokację miasta

Stargardu (Gawlikowski 1996). Jednak już w zbieranym kolejnym zbiorze z obiektu datowanego na 2. poł. VIII w. do 1. poł. IX w. odnotowano niewielką przewagę szczątków bydła nad świnia (Makowiecka, Makowiecki 2015).

Zupełnie odmienna była struktura spożycia mięsa przez ludność użytkującą obręb parceli 21. Odnotowane tam wskaźniki wskazują na większe znaczenie wieprzowiny niż wołowiny w późnym średniowieczu i wyraźną zmianę w czasach nowożytnych, kiedy to wołowina stała się najważniejszym składnikiem pożywienia. Zatem taki układ ukazuje przyjęcie takich samych zasad konsumpcji mięsa jak w innych regionach nowożytnego Stargardu i innych miast.

Z danych dotyczących wieku śmierci świnii i bydła wynika, że obok posiłków mięsnych przygotowywanych głównie z tusz osobników wyrosniętych oraz dojrzałych anatomicznie sporą część w menu stanowiła cielęcina. Jej spożycie przez mieszkańców miast było relacjonowane w literaturze archeozoologicznej dotyczącej Gdańska (Makowiecka i in. 1997) i Poznania (Makowiecki 2016).

Szczątki psa i kota można traktować jako powszechną obecność tych gatunków w przestrzeni miasta i życiu mieszczan. Trudno wnioskować o znaczeniu konsumpcyjnym obu pupili człowieka, nie można jednak tego wykluczyć, skoro ich szczątki znaleziono wśród tzw. odpadków kuchennych. Z uzyskanych danych wynika, że niewielkie znaczenie w diecie mogła mieć konina. Niskie jej spożycie było też charakterystyczne dla ludności innych miast.

Ze zwierząt domowych, zwłaszcza spośród ptaków, niewątpliwie duże znaczenie konsumpcyjne miały kury. Obok nich, przede wszystkim w czasach nowożytnych, zjadano dużo gęsiny, pochodzącej prawdopodobnie z gęsi domowej. Wzrost znaczenia gęsi w menu mieszczan z miast nowożytnych jest dobrze udokumentowany dla Gdańska (Makowiecki, Gotfredsen 2002; Makowiecki, Makowiecka 2013) i Poznania (Makowiecki 2016). Z ptaków, w czasach nowożytnych mieszczanie żywili się również mięsem z indyka. Gatunek ten został sprowadzony do Europy na początku XVI w. (Benecke 1994). W walory smakowe zostały szybko docenione, gdyż pod koniec tegoż stulecia indyk pojawił się też na stołach ludności ziem polskich, w tym w Gdańsku, Poznaniu i innych miastach (Makowiecki, Gotfredsen 2002; Makowiecki 2016). Szczątki indyka odkryto także w obrębie dawnego klasztoru augustianów w Stargardzie, w tym w materiałach datowanych na XVII w. Kolejne odkrycie pozostałości tego ptaka, datowane na XVII–XVIII w., wskazuje na to, że obręb parceli 20 mógł być zamieszkiwany przez bogatych mieszczan (por. Makowiecki 2016, 165). Szczątki ryb należą do niewielkiego zestawu gatunków. Trudno jednak uznać, że jest to rzeczywiście odzwierciedlenie bardzo niskiego ich spożycia, skoro materiały zoologiczne kolekcjonowano ręcznie, bez stosowania przepłukiwania sedymentu na siłach, co zazwyczaj skutkuje przeoczeniem małych szczątków. Można jednak zakładać, że rzeczywiste były najważniejszymi składnikami rybiego pożywienia u mieszczan. Wynikało to z powszechnej

obecności wymienionych kręgowców w wodach śródlądowych Pomorza i w pobliżu Stargardu. Takie też ryby były spożywane przez mieszczan innych miast strefy nadmorskiej i śródlądowej (Makowiecki 2003). Konsumowano ponadto dorsze. Opisany skład anatomiczny dorsza (parcela 20) oraz rozmiary osobnika, od którego pochodziło cleithrum dają podstawę do wnioskowania, że były to sztokfiszce. Podczas przygotowywania tuszki ryby do suszenia usuwano z niej kości głowy oraz kręgi piersiowe, pozostawiano zaś kręgi ogonowe i cleithrum (Heinrich 1986).

Odnotowane rozkłady kości ze względu na partie tuszy pozwalają przypuszczać, że pożywienie mięsne mieszkańców z obu kamienic nie było takie same. Wprawdzie jadano takie same części tuszy, to jednak struktura spożycia była odmienna (ryc. 16–18). Z pomiarów żeber bydła z parceli 21 (obiekt 21) wynika, że porcjowano je na odcinki o średniej długości ok. 8,5 cm. Najmniejsze kawałki osiągały zaledwie 5,5 cm, a najdłuższe ok. 10,7 cm.

Zwierzęta, obok pożywienia, dostarczały surowców ubocznych, którymi były w szczególności kości bydła i pochwy rogowe. Te drugie pochodziły zapewne nie tylko od kóz, lecz także od bydła, tak jak było to w przypadku innych miast, np. Gdańska (Makowiecka, Makowiecki 2020).

Dane pochodzące z pomiarów kości są na tyle skromne, że nie pozwalają na wnikliwą analizę form użytkowanych zwierząt. Jedynie w przypadku bydła można stwierdzić, że obok osobników zaliczanych do formy niskiej, tzw. krótkorogiej, w czasach nowożytnych pojawiły się sztuki większych rozmiarów przekraczających znacznie średnią wysokość w kłębie 104 cm, która była charakterystyczna dla bydła wczesnośredniowiecznego. Tak więc do Stargardu trafiały sztuki roślsze, tak samo jak do innych miast strefy nadmorskiej, np. Gdańska (Makowiecki i in. 2019; Makowiecka, Makowiecki 2020).

Podsumowanie

Badania oraz uzyskane wyniki niewątpliwie jeszcze bardziej przyczyniają się do poznania znaczenia zwierząt w życiu mieszkańców dawnego Stargardu. Ich zaletą jest swoistość zoologiczna, dająca podstawę do wskazania nowych zagadnień gospodarczych i zachowań konsumentów. Pozwalają też na potwierdzenie zasadniczych cech gospodarowania zwierzętami i aprowizacji miasta w surowce pochodzenia zwierzęcego. Dzięki obecnym rezultatom zwiększyła się baza informacji, która w przyszłości umożliwi przeprowadzenie bardziej wnikliwych, porównawczych studiów dotyczących znaczenia zwierząt w historycznej socjotopografii Stargardu.

Bibliografia

Benecke N. 1994. *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*. Stuttgart.

Driesch von den A. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin* 1. Cambridge, Massachusetts.

Gauza M. 2003. Analiza osteologiczna szczątków zwierzęcych z badań ratunkowych w Gryficach. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza*. T. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 209–216.

Gawlikowski J. 1996. Zwierzęce szczątki kostne z wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Stargardzie Szczecińskim. *Materiały Zachodniopomorskie* 42, 139–186.

Gręzak A. 2007. *Zwierzęta w gospodarce średniowiecznego Kołobrzegu, 2. połowa XIII–XV wiek*. Warszawa.

Heinrich D. 1986. Fishing and consumption of cod (*Gadus morhua* Linnaeus, 1758) in the Middle Ages. W: D.C. Brinkhuizen, A.T. Clason (red.), *Fish and Archaeology: studies in osteometry, taphonomy, seasonality and fishing methods*. Oxford, 42–52.

Lasota-Moskalewska A. 1997. *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*. Warszawa.

Makowiecka M., Paner H., Makowiecki D. 1997. Źródła archeozoologiczne do studiów nad użytkowaniem zwierząt i konsumpcją mięsa w średniowiecznym i nowożytnym Gdańsku. *Acta Archeologica Pomoranica* 1, 317–331.

Makowiecka M., Makowiecki D. 2015. Wynik badań archeozoologicznych pozostałości zwierzęcych z badań wykopaliskowych w Stargardzie-Osetnie, stanowisko 1. *Stargardia* 9, 21–56.

Makowiecka M., Makowiecki D. 2020. Gospodarka zwierzętami – znaczenie kulinarne i surowcowe. W: B. Kościński (red.), *Lastadia najstarsza stocznia gdańska w świetle badań archeologicznych*. *Archeologia Gdańska* 7, 349–399.

Makowiecki D. 1998. Możliwości poznawcze i niektóre problemy metodyczne polskiej archeozoologii. W: W. Śmigieński (red.), *Nauki przyrodnicze i fotografia lotnicza w archeologii*. *Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses* 9, 77–95.

Makowiecki D. 2001. Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne. *Biblioteka Studiów Lednickich* 6. Poznań.

Makowiecki D. 2003. *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*. Poznań.

Makowiecki D. 2005. Ocena archeozoologiczna pozostałości kostnych z badań wykopaliskowych w Białogardzie, stan. 83. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza*. Vol. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 247–270.

Makowiecki D. 2012. Badania archeozoologiczne. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 259–280.

Makowiecki D. 2016. Zwierzęta średniowiecznego i nowożytnego Poznania oraz okolic. Podstawy archeozoologiczne. *Ekologia Historyczna Poznania* 3.

Makowiecki D. 2017. Wyniki analizy archeozoologicznej. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 245–308.

- Makowiecki D. 2019. Wyniki badań zwierzęcych szczątków kostnych. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 5.1. Badania kwartału IX, najstarsze ślady osadnictwa*. Poznań–Stargard, 187–197.
- Makowiecki D., Gotfredsen A.B. 2002. Bird remains of Medieval and Post-Medieval coastal sites at the Southern Baltic Sea, Poland. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Bird Working Group, Kraków, Poland, 11–15 September, 2001. *Acta Zoologica Cracoviensia* 45 (special issue), 65–84.
- Makowiecki D., Makowiecka M. 2013. The Character of Animal Exploitation and the Environment at the Polish/Prussian Frontier in the Medieval Period: A Case Study. *Archaeologia Baltica* 20, 91–116. <https://doi.org/10.15181/ab.v20i0.810>
- Makowiecki D., Wiejacka M. 2016. Wyniki analizy archeozoologicznej szczątków. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 395–470.
- Makowiecki D., Zabilska-Kunek M., Seetah K., Jarzebowski M., Pluskowski A. 2019. Farming, Hunting and Fishing in Medieval Prussia. W: A. Pluskowski (red.), *The Zooarchaeological Data, Environment, Colonization, and the Baltic Crusader States*. Terra Sacra I. Turnhout, 333–376.
- Reitz E.J., Wing E.S. 1999. *Zooarchaeology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge, New York, Melbourne.
- Sobociński M. 1977. *Surowce zwierzęce. Elementy anatomii i fizjologii zwierząt domowych*. Wrocław–Warszawa.
- Stępień J., Gawlikowski J., Baranowski P. 2010. Źródła pozyskiwania mięsa w świetle badania zwierzęcych szczątków kostnych ze średnio-wiecznych siedzib ludzkich na Pomorzu Zachodnim. *Acta Scientiarum Poloniarum, Zoo-technika* 9(3), 79–92.

prof. dr hab. inż. Daniel Makowiecki
Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Szosa Bydgoska 44/48
87-110 Toruń
makdan@umk.pl

Zusammenfassung

Lebensmittel tierischen Ursprungs im Lichte archäozoologischer Erkenntnisse

Das untersuchte Material stammt aus dem Gebiet der drei ehemaligen Parzellen in der früheren Holzmarktstraße 19–21. Es wurde auf das späte Mittelalter (13./14.–14. Jh.) und die Neuzeit datiert (16.–18. Jh.). Insgesamt wurden 3.568 tierische Überreste analysiert, von denen 3.092, d.h. 86,7% der Sammlung, nach Art und anatomischer Zugehörigkeit bestimmt werden konnten.

Die Bewohner der betrachteten Parzellen ernährten sich hauptsächlich von gezüchteten Säugetieren, sog. Vieh. Der Konsum von Wildfleisch war sehr gering. Der Verzehr von Geflügel, vor allem von Hühnern und Gänsen, war wesentlich größer und häufiger. Der Anteil der Überreste von Haus-säugetieren lässt auf eine relativ große Variationsbreite bei der Ernährung der Benutzer der einzelnen Parzellen in den betreffenden historischen Zeiträumen schließen. Grundsätzlich ist jedoch festzustellen, dass sie alle die gleichen Fleischsorten verzehrten, nämlich Rind, Schwein und Hammel/Ziege, allerdings in unterschiedlichen Mengenverhältnissen.

Schweinefleisch, insbesondere von sehr jungem Tier, war ein Lieblingsessen für die Bewohner der ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 19, allerdings nur im späten Mittelalter. Der hohe Anteil an Überresten von Ferkeln (mindestens 32 Tiere im Alter von 0–12 Monaten) in der Kloake von Parzelle 19 stellt im Kontext der aktuellen und früheren archäozoologischen Funde aus Stargard einen Ausnahmefall dar. Das Fehlen jeglicher Spuren von Schlacht- und Kochvorgängen, bei denen die Ferkelhälften portioniert wurden, könnte auf die Entsorgung ganzer Körper verendeter Tiere hinweisen. Eine solche Erklärung wäre angemessen, wenn man davon ausgeht, dass die Bürger innerhalb der Parzelle fruchtbare Bachen hielten, deren Würfe aus nicht näher feststellbaren Gründen starben. Das Material aus der ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20 stammt wahrscheinlich von der Ernährung von Rindern, in geringerem Maße auch von Schweinen und kleinen Wiederkäuern, sowohl im Spätmittelalter als auch in der Neuzeit. Die Struktur des Fleischkonsums bei der Bevölkerung, die das Gelände der ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 21 genutzt hat, war ganz anders. Die dort verzeichneten Werte deuten darauf hin, dass Schweinefleisch im späten Mittelalter eine größere Bedeutung hatte als Rindfleisch und dass sich dies in der Neuzeit deutlich geändert hat, als Rindfleisch zum wichtigsten Nahrungsmittel wurde.

Neben Fleischgerichten, die vor allem von den Schlachtkörpern ausgewachsener und anatomisch reifer Tiere zubereitet wurden, machte Kalbfleisch einen großen Teil des Speiseplans aus. Unter Haustieren, insbesondere unter den Vögeln, waren Hühner zweifelsohne von großer Bedeutung. Außerdem wurde, vor allem in der Neuzeit, viel Gänsefleisch verzehrt, das wahrscheinlich von der Hausgans stammt. In der Neuzeit (17.–18. Jh.) ernährten sich die Bewohner der ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20 auch von Putenfleisch. Verzehrte Fischarten waren Hechte, Schleien und andere Karpfenarten. Auch Dorsch wurde gegessen, wahrscheinlich als Stockfisch.

Es wurden dieselben Teile des Schlachtkörpers verspeist, aber die Struktur des Verzehrs variierte zwischen den Parzellen. Die Messungen der Rippen von Rindern aus der ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 21 (Befund 21) zeigen, dass sie in Stücke mit einer durchschnittlichen Länge von etwa 8,5 cm portioniert waren. Die kleinsten Teile erreichten nur 5,5 cm und die längsten 10,7 cm.

Tabela 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Bearb. D. Makowiecki

Zwierzęta – <i>Animal</i>	Parcela 19		Parcela 20		Parcela 21		Parcele 19–21		Razem
	PS (kloaka)	NW	PS	NW	PS	NW	PS	NW	
Bydło – <i>Bos taurus</i>	12	20	24	228	65	446	101	694	795
Świnia – <i>Sus domesticus</i>	983	24	11	110	86	300	1080	434	1514
Owca/koza – <i>Ovis aries/Capra hircus</i>	1	5	8	124	29	135	38	264	302
Owca – <i>Ovis aries</i>		3	1	31	6	22	7	56	63
Koza – <i>Capra hircus</i>			2	3	7	2	9	5	14
Koń – <i>Equus caballus</i>	1		1	3	10	2	12	5	17
Pies – <i>Canis familiaris</i>	2					2	2	2	4
Kot – <i>Felis catus</i>	1	2			1	2	2	4	6
Królik/zając – <i>Oryctolagus sp./Lepus sp.</i>	1						1		1
Zając szarak – <i>Lepus europaeus</i>				2		4		6	6
Dzik – <i>Sus scrofa</i>				1		1		2	2
Jeleń – <i>Cervus elaphus</i>					2		2		2
Sarna – <i>Capreolus capreolus</i>			1	1		3	1	4	5
Ptaki – <i>Aves</i>	5	1		35	1	13	6	49	55
Gęś – <i>Anser sp.</i>	9			52		9	9	61	70
Kaczka – <i>Anas sp.</i>	2			3			2	3	5
Krzyżówka – <i>Anas platyrhynchos</i>	5						5		5
Indyk – <i>Meleagris gallopavo</i>				5			0	5	5
Kura domowa – <i>Gallus domesticus</i>	117	1	2	64	7	13	126	78	204
Kuraki – <i>Galliformes</i>	1			1			1	1	2
Ryby – <i>Pisces</i>				2			0	2	2
Szczupak – <i>Esox lucius</i>				2	1		1	2	3
Karpowate – <i>Cyprinidae</i>				2			0	2	2
Lin – <i>Tinca tinca</i>					1	1	1	1	2
Dorsz – <i>Gadus morhua</i>				5		1		6	6
Rozpoznane	1140	56	50	674	216	956	1406	1686	3092
Nierozpoznane	1	9	15	110	88	253	104	372	476
Razem	1141	65	65	784	304	1209	1510	2058	3568

PS – późne średniowiecze; NW – czasy nowożytny.

PS – Spätmittelalter; NW – Neuzeit.

Tabela 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19. Obiekt 1, 1. poł. XIV w. (kloaka). Skład anatomiczny i liczebność szczątków ssaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 19. Befund 1, 1. Hälfte 14. Jh. (Latrine). Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Säugetieren. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Bydło	Świnia	Owca/koza	Koń	Pies	Kot	Leporidae
Czaszka – <i>Cranium</i>	1	127			1		
Żuchwa – <i>Mandibula</i>		62			1		
Zęby – <i>Dentes</i>		35					
Ząb dolny – <i>Dentes inferiores</i>	1						
Kręgi – <i>Vertebrae</i>		15					
Kr. szyjne – <i>Vertebrae cervicales</i>		8					
Kr. szyjny I – <i>Atlas</i>		3					
Kr. szyjny II – <i>Axis</i>	1	3					
Kr. piersiowe – <i>Vertebrae thoracicae</i>		32					
Kr. lędźwiowe – <i>Vertebrae lumbales</i>		29					
Żebra – <i>Costae</i>	3	254					
Mostek – <i>Sternum</i>		3					
Łopatka – <i>Scapula</i>		35					
K. ramienna – <i>Humerus</i>		74					
K. promieniowa – <i>Radius</i>		32					
K. łokciowa – <i>Ulna</i>		37					
Kości nadgarstka – <i>Ossa carpi</i>		1					
K. śródreńcza – <i>Ossa metacarpalia</i>	1						
K. śródreńcza III – <i>Os metacarpale III</i>		7					
K. śródreńcza IV – <i>Os metacarpale IV</i>		9					
K. śródreńcza V – <i>Os metacarpale V</i>		1					
K. miednicy – <i>Ossa coxae</i>		35	1				
K. udowa – <i>Os femoris</i>	1	67					
K. piszczelowa – <i>Tibia</i>	2	58				1	1
K. strzałkowa – <i>Fibula</i>		14					
Kości stępu – <i>Ossa tarsi</i>		2					
K. piętowa – <i>Calcaneus</i>		4					
K. skokowa – <i>Talus</i>		5					
K. śródstopia – <i>Ossa metatarsalia</i>	2						
K. śródstopia III – <i>Os metatarsale III</i>		4					
K. śródstopia IV – <i>Os metatarsale IV</i>		11		1			
K. śródstopia V – <i>Os metatarsale V</i>		1					
K. śródreńcza/ śródstopia – <i>Metacarpus/Metatarsus</i>		11					
Cz. palcowy 1 – <i>Phalanx proximalis</i>		3					
Cz. palcowy 2 – <i>Phalanx media</i>		1					
Razem	12	983	1	1	2	1	1

Tabela 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19. Obiekt 1, 1. poł. XIV w. (kloaka). Skład anatomiczny i liczebność szczątków ptaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 19. Befund 1, 1. Hälfte 14. Jh. (Latrine). Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Vögeln. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Ptaki	Gęś	Kura domowa	Kuraki	Krzyżówka	Kaczka	Razem
Żuchwa – <i>Mandibula</i>		1					1
K. krzyżowa – <i>Os sacrum</i>			4				4
Żebra – <i>Costae</i>			4				4
Mostek – <i>Sternum</i>			4				4
Łopatka – <i>Scapula</i>			5				5
Widełki obojczyka – <i>Furcula</i>			4		1		5
K. krucza – <i>Coracoid</i>			8				8
K. ramienna – <i>Humerus</i>		2	16		1	2	21
K. promieniowa – <i>Radius</i>		1	6				7
K. łokciowa – <i>Ulna</i>		1	6		2		9
K. śródreżcza – <i>Carpometacarpus</i>			1				1
K. miednicy – <i>Ossa coxae</i>			3				3
K. udowa – <i>Os femoris</i>			20				20
K. piszczelowo-stępowa – <i>Tibiotarsus</i>		2	23	1	1		27
K. stępowo-środstopna – <i>Tarsometatarsus</i>	1	2	13				16
Cz. palcowy 1 tylny – <i>Phalanx proximalis posterior</i>	2						2
Kości długie – <i>Ossa longa</i>	2						2
Razem	5	9	117	1	5	2	139

Tabela 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20. Późne średniowiecze. Skład anatomiczny i liczebność szczątków ssaków i ptaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20. Spätmittelalter. Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Säugetieren und Vögeln. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koza	Koń	Sarna	Kura domowa
Czaszka – <i>Cranium</i>	6	2						
Żuchwa – <i>Mandibula</i>	6	2						
Kr. szyjny I – <i>Atlas</i>			1					
Kr. lędźwiowe – <i>Vertebrae lumbales</i>			1					
Żebra – <i>Costae</i>	4	4	3					
Łopatka – <i>Scapula</i>	2							
K. ramienna – <i>Humerus</i>			1	1				1
K. promieniowa – <i>Radius</i>					1			
K. łokciowa – <i>Ulna</i>		1						
K. promieniowa i łokciowa – <i>Radius et ulna</i>					1			
K. śródreżcza – <i>Ossa metacarpalia</i>	2							
K. udowa – <i>Os femoris</i>		1						
Rzepka – <i>Patella</i>		1						
K. piszczelowa – <i>Tibia</i>	1		1				1	
K. piszczelowa (piszczelowo-stępowa) – <i>Tibiotarsus</i>								1
K. skokowa – <i>Talus</i>	1							
K. śródstopia – <i>Ossa metatarsalia</i>	1		1					
Cz. palcowy 1 tylny – <i>Phalanx proximalis posterior</i>	1					1		
Razem	24	11	8	1	2	1	1	2

Tabela 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21. Późne średniowiecze. Skład anatomiczny i liczebność szczątków ssaków i ptaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 21. Spätmittelalter. Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Säugetieren und Vögeln. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koza	Koń	Kot	Jeleń	Kura domowa
Możdżeń – <i>Proc. cornualis</i>	2		1		7				
Poroże – <i>Cornu</i>								1	
Czaszka – <i>Cranium</i>	7	15	2			1			
Żuchwa – <i>Mandibula</i>	2	13	5			1			
Zęby – <i>Dentes</i>		5							
Ząb górny – <i>Dentes superiores</i>	1		1			1			
Ząb dolny – <i>Dentes inferiores</i>	1								
Kr. szyjne – <i>Vertebrae cervicales</i>	4								
Kr. szyjny I – <i>Atlas</i>				1		1			
Kr. piersiowe – <i>Vertebrae thoracicae</i>	4		1						
Kr. lędźwiowe – <i>Vertebrae lumbales</i>	3	1	1			1			
Żebra – <i>Costae</i>	18	24	4						
Łopaska – <i>Scapula</i>	1	6	1			1			
K. krucza – <i>Coracoid</i>									1
K. ramienna – <i>Humerus</i>	3	3	1	1					
K. promieniowa – <i>Radius</i>		1	1	1					1
K. łokciowa – <i>Ulna</i>	1		4						1
Kości nadgarstka – <i>Ossa carpi</i>	1								
K. śródreżcza – <i>Ossa metacarpalia</i>	3		2	2					
K. śródreżcza IV – <i>Os metacarpale IV</i>		1							
K. miednicy – <i>Ossa coxae</i>	3	3				1			
K. udowa – <i>Os femoris</i>	2	3	1			1	1		
K. piszczelowa – <i>Tibia</i>	3	5		1		1			
Kostka boczna – <i>Malleolus lateralis</i>	1								
K. piszczelowo-stępowa – <i>Tibiotarsus</i>									2
K. stępowo-śródstopna – <i>Tarsometatarsus</i>									2
K. piętowa – <i>Calcaneus</i>	1	1							
K. skokowa – <i>Talus</i>						1			
K. śródstopia – <i>Ossa metatarsalia</i>	2		4					1	
K. śródstopia III – <i>Os metatarsale III</i>		4							
K. śródstopia IV – <i>Os metatarsale IV</i>		1							
Cz. palcowy 1 tylny – <i>Phalanx proximalis posterior</i>	1								
Cz. palcowy 3 przedni – <i>Phalanx distalis anterior</i>	1								
Razem	65	86	29	6	7	10	1	2	7

Tabela 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19. Czasy nowożytny. Skład anatomiczny i liczebność szczątków ssaków i ptaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 19. Neuzeit. Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Säugetieren und Vögeln. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Kot	Ptaki	Kura domowa
Czaszka – <i>Cranium</i>	1	4			1		
Żuchwa – <i>Mandibula</i>	1	1	2		1		
Kr. piersiowe – <i>Vertebrae thoracicae</i>	1						
Kr. lędźwiowe – <i>Vertebrae lumbales</i>	1						
Żebra – <i>Costae</i>	3	4					
K. ramienna – <i>Humerus</i>		3					
K. promieniowa – <i>Radius</i>	1	1					
K. łokciowa – <i>Ulna</i>		1				1	
K. śródreżcza – <i>Ossa metacarpalia</i>	4			1			
K. śródreżcza – <i>Carpometacarpus</i>							1
K. miednicy – <i>Ossa coxae</i>	3	3					
K. udowa – <i>Os femoris</i>	3	5	1	1			
K. piszczelowa – <i>Tibia</i>			1				
K. piętowa – <i>Calcaneus</i>		1					
K. skokowa – <i>Talus</i>		1					
K. śródstopia – <i>Ossa metatarsalia</i>	1		1	1			
Cz. palcowy 3 tylny – <i>Phalanx distalis posterior</i>	1						
Razem	20	24	5	3	2	1	1

Tabela 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20. Czasy nowożytny. Skład anatomiczny i liczebność szczątków ssaków i ptaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20. Neuzeit. Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Säugetieren und Vögeln. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koza	Koń	Zając szarak	Sarna	Dzik	Ptaki	Gęś	Kaczka	Kura domowa	Kuraki	Indyk
Czaszka – Cranium	8	7	4	1						3	1				
Żuchwa – Mandibula	9	6	4	1						1	2				
Zęby – Dentes			3												
Ząb górny – Dentes superiores				1											
Ząb dolny – Dentes inferiores	3	1													
K. gnykowa – Os hyoideum	1		1												
Kręgi – Vertebrae										2					
Kr. szyjne – Vertebrae cervicales	4	1	2												
Kr. szyjny I – Atlas			3												
Kr. szyjny II – Axis			2												
Kr. piersiowe – Vertebrae thoracicae	13	5	4												
Kr. lędźwiowe – Vertebrae lumbales	26	3	7												
K. krzyżowa – Os sacrum	1		1										4		
Kr. ogonowe – Vertebrae caudales															
Żebra – Costae	53	46	46												
Mostek – Sternum										1	3	2	5		
Łopatka – Scapula	14	4	12								4				1
K. krucza – Coracoid										2	7				
Widelki obojczyka – Furcula											1		2		
K. ramienna – Humerus	7	5	9	6						1	8		5		1
K. promieniowa – Radius	9	4	4	1	2	1				1	1		3	1	
K. łokciowa – Ulna	9	4	3							1	2		5		
K. promieniowa i łokciowa – Radius et ulna					1										
Kości nadgarstka – Ossa carpi	1					2									
K. śródreżcza – Ossa metacarpalia	3			2											
K. miednicy – Ossa coxae	11	13	3	3					1		1		4		
K. udowa – Os femoris	10	3	5	8				1			4		6		
Rzepka – Patella	1														
K. piszczelowa – Tibia	18	4	9	4			2								
K. piszczelowo-stępowa – Tibiotarsus											10		21		1
K. strzałkowa – Fibula		1													
Kości stępu – Ossa tarsi	1														
K. piętowa – Calcaneus	1														
K. skokowa – Talus	3	1													
K. ośrodkowo-czwarta – Os centroquartale	1		1												
K. stępowo-śródstopna – Tarsometatarsus											4		9		1
K. śródstopia – Ossa metatarsalia	8		1	3											
K. śródstopia V – Os metatarsale V		1													
Cz. palcowy 1 – Phalanx proximalis	5			1											
Cz. palcowy 1 przedni – Phalanx proximalis anterior	2														
Cz. palcowy 1 tylny – Phalanx proximalis posterior										1					
Cz. palcowy 2 – Phalanx media	1	1													
Cz. palcowy 2 tylny – Phalanx media posterior	3														
Cz. palcowy 3 – Phalanx distalis	1														
Cz. palcowy 3 tylny – Phalanx distalis posterior	1														
K. śródreżcza – Carpometacarpus											4	1			1
Razem	228	110	124	31	3	3	2	1	1	13	52	3	64	1	5

Tabela 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21. Czasy nowożytny. Skład anatomiczny i liczebność szczątków ssaków i ptaków.
Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 21. Neuzeit. Anatomische Zusammensetzung und Anzahl der Überbleibsel von Säugetieren und Vögeln. Bearb. D. Makowiecki

Kość – Ossa	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koza	Koń	Pies	Kot	Zając szarak	Dzik	Sarna	Ptaki	Gęś	Kura domowa
Możdżeń – <i>Proc. cornualis</i>	3													
Czaszka – <i>Cranium</i>	47	39	11		1									
Żuchwa – <i>Mandibula</i>	13	48	7	4	1									
Kieł stały górny – <i>Dens caninus superior</i>		1												
Kieł stały dolny – <i>Dens caninus inferior</i>		1												
Ząb górny – <i>Dentes superiores</i>	7													
Ząb dolny – <i>Dentes inferiores</i>	3					1								
K. gnykowa – <i>Os hyoideum</i>	1		1											
Kr. szyjne – <i>Vertebrae cervicales</i>	17		6											
Kr. szyjny I – <i>Atlas</i>		1												
Kr. szyjny II – <i>Axis</i>			1											
Kr. piersiowe – <i>Vertebrae thoracicae</i>	16		5											
Kr. lędźwiowe – <i>Vertebrae lumbales</i>	11	3	5						1					
K. krzyżowa – <i>Os sacrum</i>												1		
Kr. ogonowe – <i>Vertebrae caudales</i>	4													
Żebra – <i>Costae</i>	168	90	44						1					
Mostek – <i>Sternum</i>												1	1	
Łopatka – <i>Scapula</i>	32	8	8	1					1			2		
Widelki obojczyka – <i>Furcula</i>													1	
K. krucza – <i>Coracoid</i>												1	2	2
K. ramienna – <i>Humerus</i>	13	11	5	1							1			
K. promieniowa – <i>Radius</i>	15	6	7	3				1				2	1	3
K. łokciowa – <i>Ulna</i>	8	14	3					1				2		1
Kości nadgarstka – <i>Ossa carpi</i>	1													
K. śródreżcza – <i>Ossa metacarpalia</i>	5		2	1							2			
K. śródreżcza III – <i>Os metacarpale III</i>		4												
K. śródreżcza IV – <i>Os metacarpale IV</i>		4												
K. śródreżcza V – <i>Os metacarpale V</i>		3												
K. miednicy – <i>Ossa coxae</i>	16	6	5	4										
K. udowa – <i>Os femoris</i>	17	16	4				2						1	1
K. piszczelowa – <i>Tibia</i>	10	19	14	5					1					
K. piszczelowo-stępowa – <i>Tibiotarsus</i>													1	6
K. strzałkowa – <i>Fibula</i>		16												
Kości stępu – <i>Ossa tarsi</i>	2	2												
K. piętowa – <i>Calcaneus</i>	3													
K. skokowa – <i>Talus</i>	4		2											
K. stępowo-śródstopna – <i>Tarsometatarsus</i>													2	
K. śródstopia – <i>Ossa metatarsalia</i>	11		5	3										
K. śródstopia III – <i>Os metatarsale III</i>		3												
K. śródstopia IV – <i>Os metatarsale IV</i>		3								1				
K. śródreżcza/ śródstopia – <i>Metacarpus/Metatarsus</i>		1												
Cz. palcowy 1 – <i>Phalanx proximalis</i>	8													
Cz. palcowy 1 przedni – <i>Phalanx proximalis anterior</i>	3													
Cz. palcowy 1 tylny – <i>Phalanx proximalis posterior</i>	3	1												
Cz. palcowy 2 przedni – <i>Phalanx media anterior</i>	1					1								
Cz. palcowy 2 tylny – <i>Phalanx media posterior</i>	1													
Cz. palcowy 3 – <i>Phalanx distalis</i>	1													
Cz. palcowy 3 tylny – <i>Phalanx distalis posterior</i>	2													
Razem	446	300	135	22	2	2	2	2	4	1	3	9	9	13

Tabela 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Pleć świni. Oprac. D. Makowiecki
 Tabelle 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Geschlecht des Schweines. Bearb. D. Makowiecki

Element anatomiczny	PS		NW	
	♂	♀	♂	♀
Czaszka	2		4	4
Kieł górny (C ¹)			1	
Żuchwa	2	1	11	1
Kieł dolny (C ₁)			1	
Razem	4	1	17	5

Tabela 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Czasy nowożytny. Wykaz kości cieląt. Oprac. D. Makowiecki
 Tabelle 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Neuzeit. Liste der Kalbsknochen. Bearb. D. Makowiecki

Obiekt	Nr inw.	Kość	n	Wiek osobniczy
13	15/H/Kw/M	Kr. piersiowe	1	0 do 1 miesiąca
13	15/H/Kw/M	Łopatka	1	0 do 1 miesiąca
13	15/H/Kw/M	Żebra	1	0 do 1 miesiąca
3	1/H/Kw/M	Żebra	3	około 1 miesiąca
13	15/H/Kw/M	Żebra	1	około 1 miesiąca
13	15/H/Kw/M	K. śródreżcza	2	około 1 miesiąca
Parcela 19	42/H/Kw/M	K. udowa	1	około 1 miesiąca
13	15/H/Kw/M	K. śródstopia	1	około 1 miesiąca
Parcela 19	42/H/Kw/M	Cz. palcowy 3 tylny	1	około 1 miesiąca
13	15/H/Kw/M	Łopatka	1	około 3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	K. ramienna	1	około 3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	K. promieniowa	1	około 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	Czaszka	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	Kr. piersiowe	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	Żebra	4	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	Łopatka	5	do 3 miesięcy (ryc. 1)
8	3/H/Kw/M	K. ramienna	3	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. promieniowa	2	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. łokciowa	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. śródreżcza	3	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. miedniczna	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. udowa	5	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	k. piszczelowa	8	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. piętowa	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. skokowa	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. ośrodkowo-czwarta	1	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	K. śródstopia	4	do 3 miesięcy
8	3/H/Kw/M	Cz. palcowy 2	1	do 3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	Czaszka	1	1–3 miesięcy
3	1/H/Kw/M	Łopatka	2	1–3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	Łopatka	1	1–3 miesięcy
3	1/H/Kw/M	K. promieniowa	1	1–3 miesięcy
3	1/H/Kw/M	K. łokciowa	1	1–3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	Miednica	1	1–3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	K. udowa	1	1–3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	K. udowa	1	1–3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	K. udowa	1	1–3 miesięcy
3	1/H/Kw/M	k. piszczelowa	1	1–3 miesięcy
13	15/H/Kw/M	K. śródstopia	1	1–3 miesięcy

Tabela 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Czasy nowożytny. Kości i zęby ze zmianami patologicznymi. Oprac. D. Makowiecki
 Tabelle 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Neuzeit. Knochen und Zähne mit pathologischen Veränderungen.
 Bearb. D. Makowiecki

Zwierzęta	Element anatomiczny	Obiekt	Nr inw.	n	Opis
Bydło	Żuchwa	13	15/H/Kw/M	1	stan zapalny zębodołów; ślady rąbania na wysokości P ₄
Bydło	Ząb górny	13	15/H/Kw/M	1	nieprawidłowy zgryz na M ³ ; osobnik 3,5–5 lat
Bydło	K. śródstopia	13	15/H/Kw/M	1	deformacja końca dalszego
Koń	Ząb dolny	2	28/H/Kw/M	1	P ₂ lewy, mocne starcie od wędzidła
Bydło	Kr. piersiowe	13	15/H/Kw/M	1	zmiany patologiczne po urazie – pęknięciu na wyrostku kolczystym w dolnej części
Koń	K. promieniowa	9	55/H/Kw/M	1	zwyrodnienia na trzonie od strony doogonowej; zmiany w postaci narośli
Kura domowa	Tarsometatarsus	3	1/H/Kw/M	1	blizna po ostrodze

Tabela 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Bydło – *Bos taurus*. Obserwacje biometryczne. Oprac. D. Makowiecki
 Tabelle 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Hausrind – *Bos taurus*. Biometrische Beobachtungen. Bearb. D. Makowiecki

Okres	Obiekt	Nr inw.	Kość – Ossa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)	Płeć
PS	14	68/H/Kw/M	K. śródreżca – <i>Metacarpus</i>	167,9	45,7	22,8		100,4	samica
PS	14	68/H/Kw/M		168,6	45,9	22,3	46,6	100,8	samica
PS	19/01	65/H/Kw/M		186	53,3	30,4	56,2	114,0	wół
PS	21/01	50/H/Kw/M		180,2	49,4	22,5	47,9	107,8	samica
NW	kam. 19	42/H/Kw/M			46,2				
PS	21/01	65/H/Kw/M	K. śródstopia – <i>Metatarsus</i>	206,5		20,1	46,1	110,3	samica
NW	8	3/H/Kw/M			41,9				
NW	kam. 19	42/H/Kw/M			45,9				
Okres	Obiekt	Nr inw.	K. skokowa – <i>Talus</i>	GLI	GLm	Bd	WH (cm)		
NW	13	15/H/Kw/M		70	64	41,7	128,1		
Okres	Obiekt	Nr inw.	Człon palcowy bliższy przedni – <i>Phalanx proximalis anterior</i>	GLpe	Bp	SD	Bd		
NW	13	15/H/Kw/M		47,2	23,8	19,7	21		
NW	2	28/H/Kw/M		47,8	29,6	23,5	27,1		
NW	3	1/H/Kw/M		54,3	27,1	22,5	24,1		
NW	8	3/H/Kw/M		56,1	31,3	25,7	28,2		
NW	13	15/H/Kw/M		56,7	27,6	23,3	26,5		
PS	14	68/H/Kw/M		50,3	22,8	19,2	22,2		
NW	13	15/H/Kw/M	59,6						
NW	13	15/H/Kw/M	60,4	29,1	23,1	26,8			
NW	13	15/H/Kw/M	61,5	30,6	26,2	31,3			
Okres	Obiekt	Nr inw.	Człon palcowy bliższy tylny – <i>Phalanx proximalis posterior</i>	GLpe	Bp	SD	Bd		
NW	8	3/H/Kw/M		33,5	24,5	19,4	19		
NW	8	3/H/Kw/M		38,9	28,5	22,1	23,9		
NW	8	3/H/Kw/M		40,1	27,8	20,9	22,9		
Okres	Obiekt	Nr inw.	Człon palcowy środkowy tylny – <i>Phalanx media posterior</i>	GLpe	Bp	SD	Bd		
NW	8	3/H/Kw/M		33,5	24,5	19,4	19		
NW	8	3/H/Kw/M		38,9	28,5	22,1	23,9		
NW	8	3/H/Kw/M	40,1	27,8	20,9	22,9			
Okres	Obiekt	Nr inw.						L	B
NW	13	15/H/Kw/M	Ząb górny M3 – <i>Dens superior M3</i>					27,5	22,6
NW	13	15/H/Kw/M	Ząb dolny M3 – <i>Dens inferior M3</i>					35,1	16,3

Tabela 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Czasy nowożytny. Świnia i dzika – *Sus domesticus/S. scrofa*. Obserwacje biometryczne. Oprac. D. Makowiecki
 Tabelle 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Neuzeit. Schwein und Wildschwein – *Sus domesticus/S. scrofa*.
 Biometrische Beobachtungen. Bearb. D. Makowiecki

Obiekt	Nr inw.	Kość – Ossa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
13	15/H/Kw/M	K. śródreżca III – <i>Metacarpus III</i>	71,1	15,4	10,7	14,4	76,2*
13	15/H/Kw/M	K. śródreżca IV – <i>Metacarpus IV</i>	80,2	14,9	10,8	15,4	84,4*
13	15/H/Kw/M	K. śródstopia IV – <i>Metatarsus IV</i>	106,8	17,5	13,2	18,4	94,4**
Obiekt	Nr inw.	Kość	GLI	WH (cm)			
kam. 19	42/H/Kw/M	K. skokowa – <i>Talus</i>	44,4	79,5*			

*) *Sus domesticus*; **) *Sus scrofa*.

Tabela 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Czasy nowożytny. Owca – *Ovis aries*. Obserwacje biometryczne. Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 14. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Neuzeit. Schaf – *Ovis aries*. Biometrische Beobachtungen. Bearb. D. Makowiecki

Obiekt	Nr inw.	Kość – <i>Ossa</i>	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
8	3/H/Kw/M	K. śródreżca – <i>Metacarpus</i>	98,7	19,4	10,7	22,6	48,3
13	15/H/Kw/M		124,4	21,3	12,8	23	60,8
3	1/H/Kw/M	K. śródstopia – <i>Metatarsus</i>	124,2	20,9	12	0	56,4
8	3/H/Kw/M		127,6	20,1	10,8	24,1	57,9
kam.19	42/H/Kw/M		132,4	18,8	10,5	22,6	60,1
3	1/H/Kw/M		138,8	20	11,1	23,7	63
3	1/H/Kw/M	K. udowa – <i>Femur</i>	159,6	45	14,8	35,4	56,3
8	3/H/Kw/M		160,1	41,1	14,1	35,5	56,5

Tabela 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Koń – *Equus caballus*. Obserwacje biometryczne. Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 15. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Pferd – *Equus caballus*. Biometrische Beobachtungen. Bearb. D. Makowiecki

Okres	Obiekt	Nr inw.	Kość – <i>Ossa</i>	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
PS	14	68/H/Kw/M	Człon palcowy bliższy tylny – <i>Phalanx proximalis posterior</i>	71,5	49	29,6	41,1	113,2
NW	02	28/H/Kw/M	Człon palcowy środkowy przedni – <i>Phalanx media anterior</i>	46,7	50,5	43,7	49,2	
NW	09	55/H/Kw/M	K. promieniowa – <i>Radius</i>				77,2	

Tabela 16. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Sarna – *Capreolus capreolus*. Obserwacje biometryczne. Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 16. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Reh – *Capreolus capreolus*. Biometrische Beobachtungen. Bearb. D. Makowiecki

Okres	Obiekt	Nr inw.	Gatunek	Kość – <i>Ossa</i>	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
NW	13	15/H/Kw/M	Sarna	K. śródreżca – <i>Metacarpus</i>	176,3	21,3	13	22,4	76,9
PS	16	13/H/Kw/M	Jeleń	K. śródstopia – <i>Metatarsus</i>				45,7	

Tabela 17. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Czasy nowożytny. Przedmioty i kości ze śladami obróbki. Oprac. D. Makowiecki

Tabelle 17. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Neuzeit. Gegenstände und Knochen mit Spuren der Bearbeitung. Bearb. D. Makowiecki

Obiekt	Nr inw.	Zwierzęta	Kość	n	Opis
8	3/H/Kw/M	Bydło	K. śródstopia	1	koniec bliższy, odpad (ryc. 19)
8	3/H/Kw/M	Bydło	Cz. palcowy 1	1	ślady obróbki na stronie podeszwowej i przyśrodkowej (ryc. 19)
8	3/H/Kw/M	Nierozpoznane	Nierozpoznana	1	fragment okładziny
15	185/H/Kw/S	Koza	Możdżeń	1	odpad po uzyskaniu pochwy rogowej (ryc. 20)
5	52/H/Kw/M	Jeleń	Poroże	1	zrzutek (ryc. 21)

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 8, (kloaka), k. XVII–1. poł. XVIII w. Bydło, łopatki cieląt w wieku ok. 1–3 miesięcy; ślady ostrych narzędzi – porcje garnkowe. Fot. D. Makowiecki

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 20, Befund 8, (Latrine), Ende 17.–1. Hälfte 18. Jh. Hausrind, Schulterblätter von Kälbern im Alter von ca. 1–3 Monaten; Spuren von scharfen Werkzeugen – Kochportionen. Foto D. Makowiecki

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 13, (kloaka) przełom 1. i 2. ćw. XVII–XVII/XVIII–XVIII w. Bydło, żuchwy osobników dorosłych; ślady rąbania w okolicach zęba P2 – porcje garnkowe. Fot. D. Makowiecki

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 21, Befund 13, (Latrine) 1/2 Viertel 17.–17./18.–18. Jh. Hausrind, Unterkiefer von ausgewachsenen Tieren; Hackspuren im Bereich des Zahns P2 – Kochportionen. Foto D. Makowiecki

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 13, (kloaka), przełom 1. i 2. ćw. XVII-XVII/XVIII-XVIII w. Bydło, kości ramienne; ślady rąbania na bloczkach powstałe podczas oddzielania od giczy przedniej – porcje garnkowe. Fot. D. Makowiecki

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 21, Befund 13, (Latrine), 1/2 Viertel 17.-17./18.-18. Jh. Hausrind, Oberarmknochen; Hackspuren an den Gelenkrollen, die beim Abtrennen von der vorderen Haxe entstanden sind – Kochportionen. Foto D. Makowiecki

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 13, (kloaka), przełom 1. i 2. ćw. XVII–XVII/XVIII–XVIII w. Bydło, kości promieniowe; ślady rąbania – porcje garnkowe. Fot. D. Makowiecki

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 21, Befund 13, (Latrine), 1/2 Viertel 17.–17./18.–18. Jh. Hausrind, Speichen; Hackspuren – Kochportionen. Foto D. Makowiecki

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 13, (kloaka), przełom 1. i 2. ćw. XVII–XVII/XVIII–XVIII w. Bydło, kości śród-
ręcza i śródstopia (stopy); ślady rąbania – porcje garnkowe. Fot. D. Makowiecki

Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 21, Befund 13, (Latrine), 1/2 Viertel 17.–17./18.–18. Jh. Hausrind, Mittelhand-
knochen und Mittelfußknochen (Fußknochen); Hackspuren – Kochportionen. Foto D. Makowiecki

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Świnia, zuchwa – osobniki w wieku 0–8 tygodni.
Fot. D. Makowiecki

Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Schwein, Unterkiefer – 0–8 Wochen alte Tiere. Foto D. Makowiecki

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Świnia, zuchwy osobników w wieku 4–6 i 6–10 miesięcy. Fot. D. Makowiecki

Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte des 14. Jh. Schwein, Unterkiefer von 4–10 und 6–10 Monate alten Tieren. Foto D. Makowiecki

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Świnia, kości ramienne młodych osobników w wieku od ok. 1–7 tygodni do 6–10 miesięcy. Fot. D. Makowiecki

Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Schwein, Oberarmknochen von Jungtieren im Alter zwischen etwa 1–7 Wochen und 6–10 Monaten. Foto D. Makowiecki

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Świnia, kości udowe młodych osobników w wieku od ok. 1-7 tygodni do 6-10 miesięcy. Fot. D. Makowiecki

Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Schwein, Oberschenkelknochen von Jungtieren im Alter zwischen etwa 1-7 Wochen und 6-10 Monaten. Foto D. Makowiecki

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Świnia, kości piszczelowe młodych osobników w wieku od ok. 1-7 tygodni do 6-10 miesięcy. Fot. D. Makowiecki

Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Schwein, Schienbeine von Jungtieren im Alter zwischen etwa 1-7 Wochen und 6-10 Monaten. Foto D. Makowiecki

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Kura, kości ramienne. Fot. D. Makowiecki
Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Huhn, Schulterknochen.
Foto D. Makowiecki

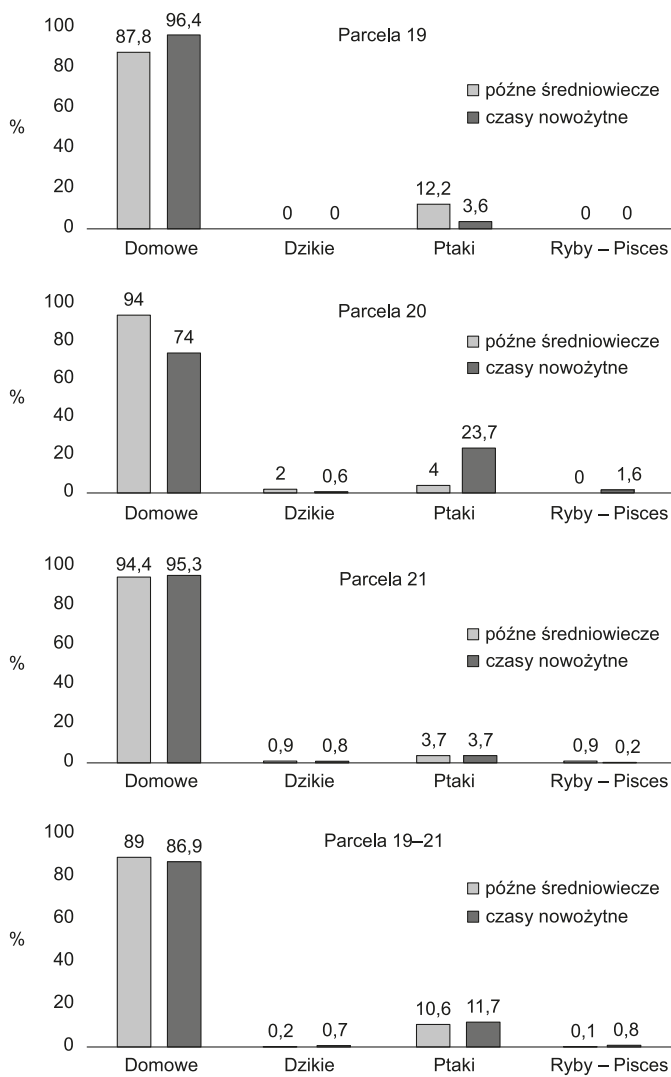
Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Kura, tibiotarsus. Fot. D. Makowiecki

Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Huhn, tibiotarsus. Foto D. Makowiecki

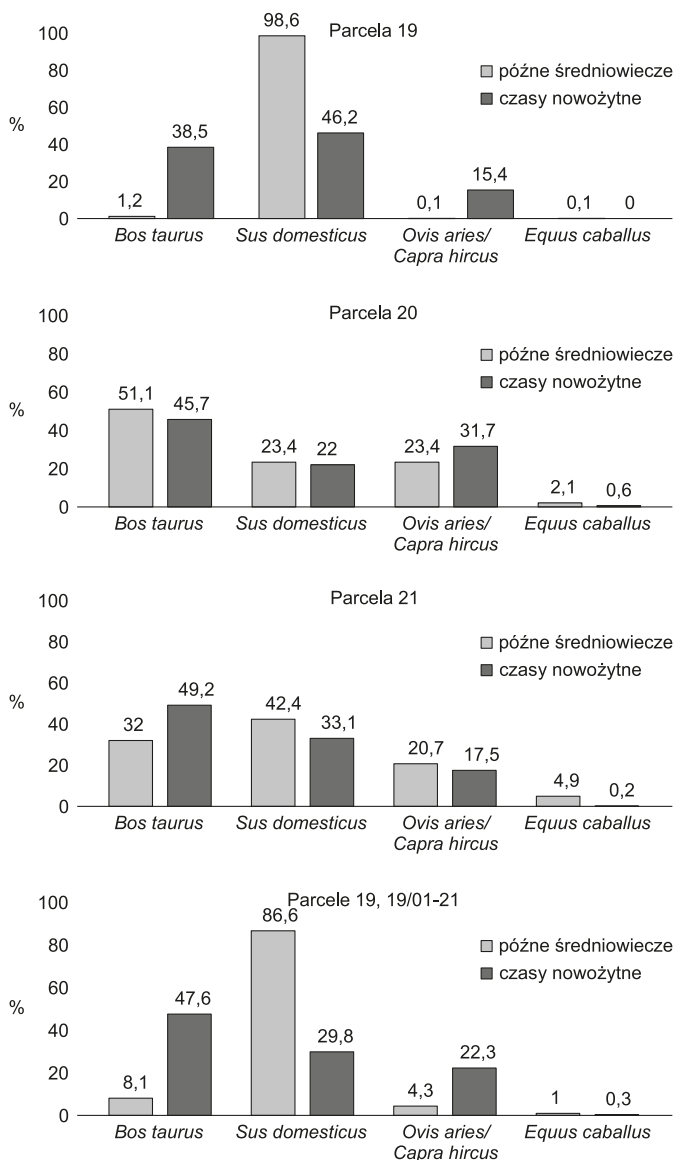
Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 19, obiekt 1 (kloaka), 1. poł. XIV w. Kura, tarsometatarsus – samice. Fot. D. Makowiecki

Abb. 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 19, Befund 1 (Latrine), 1. Hälfte 14. Jh. Huhn, tarsometatarsus – Weibchen. Foto D. Makowiecki

Ryc. 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Odsetek grup kręgowców w kamienicach, w zbiorach późnośredniowiecznych i nowożytnych. Oprac. D. Makowiecki

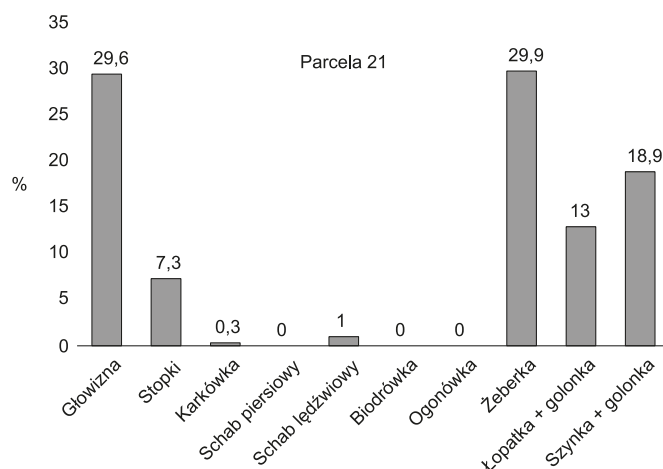
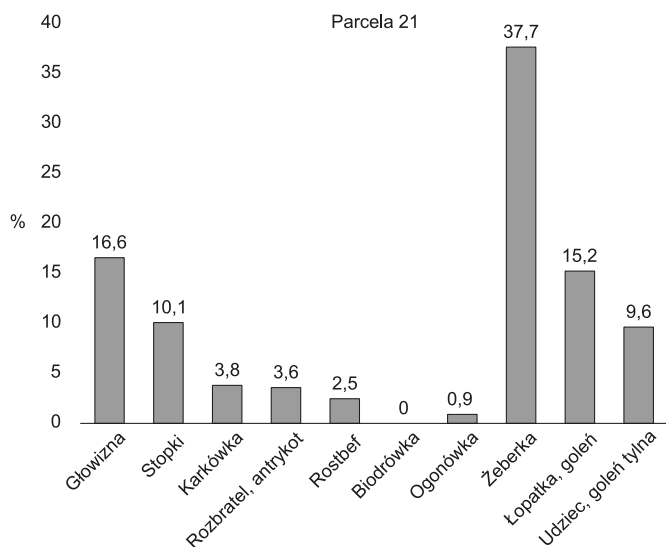
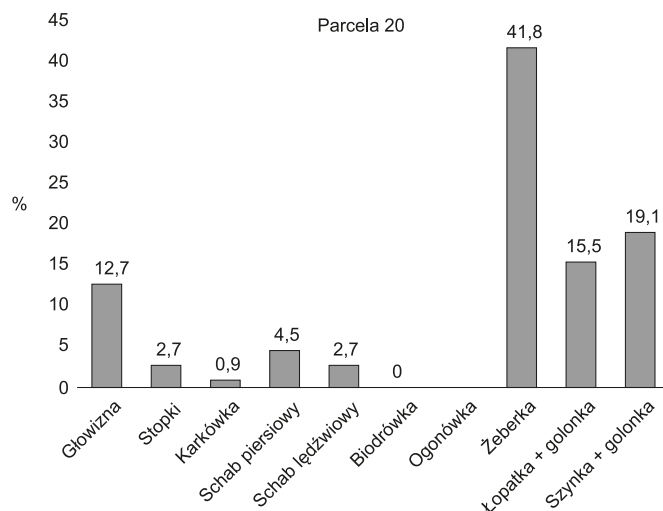
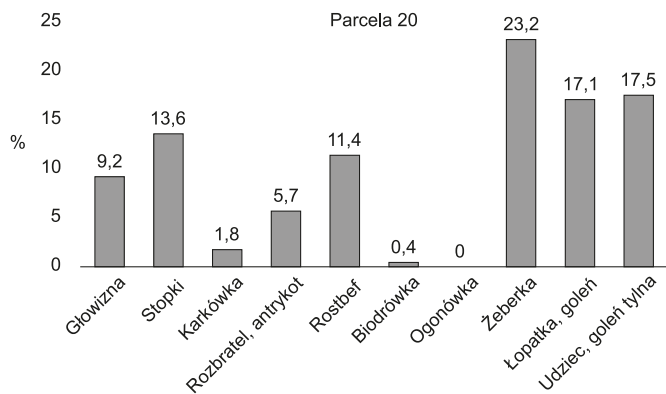
Abb. 14. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Prozentsatz der Wirbeltiergruppen in Bürgerhäusern, in spätmittelalterlichen und neuzeitlichen Sammlungen. Bearb. D. Makowiecki

Ryc. 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Odsetek ssaków domowych konsumpcyjnych w kamienicach, w zbiorach późnośredniowiecznych i nowożytnych. Oprac. D. Makowiecki

Abb. 15. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Prozentsatz der in Bürgerhäusern verzehrten Hausäugetiere in spätmittelalterlichen und neuzeitlichen Sammlungen. Bearb. D. Makowiecki

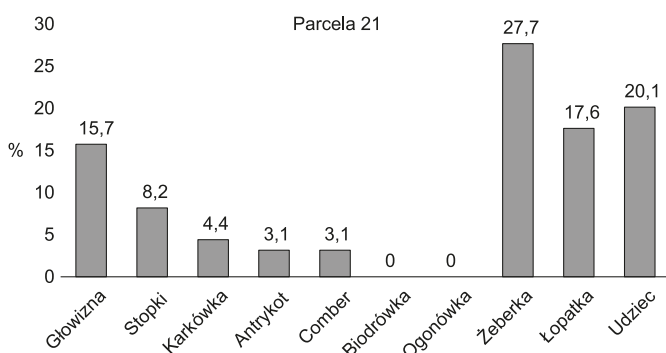
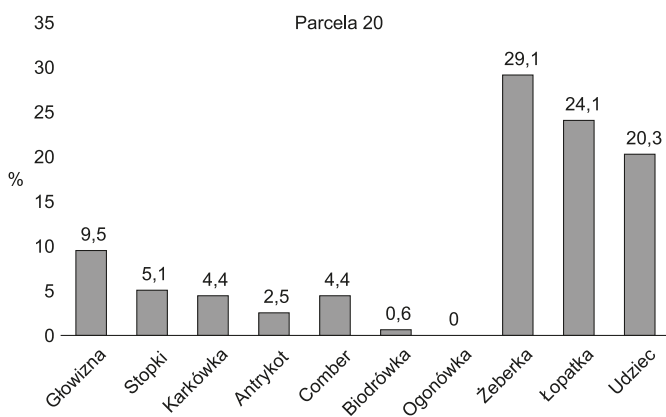

Ryc. 16. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Bydło, rozkład procentowy kości w poszczególnych partiach tuszy w zbiorach nowożytnych. Oprac. D. Makowiecki

Abb. 16. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Hausrind, prozentuale Verteilung der Knochen pro Schlachtkörperpartie in neuzeitlichen Sammlungen. Bearb. D. Makowiecki

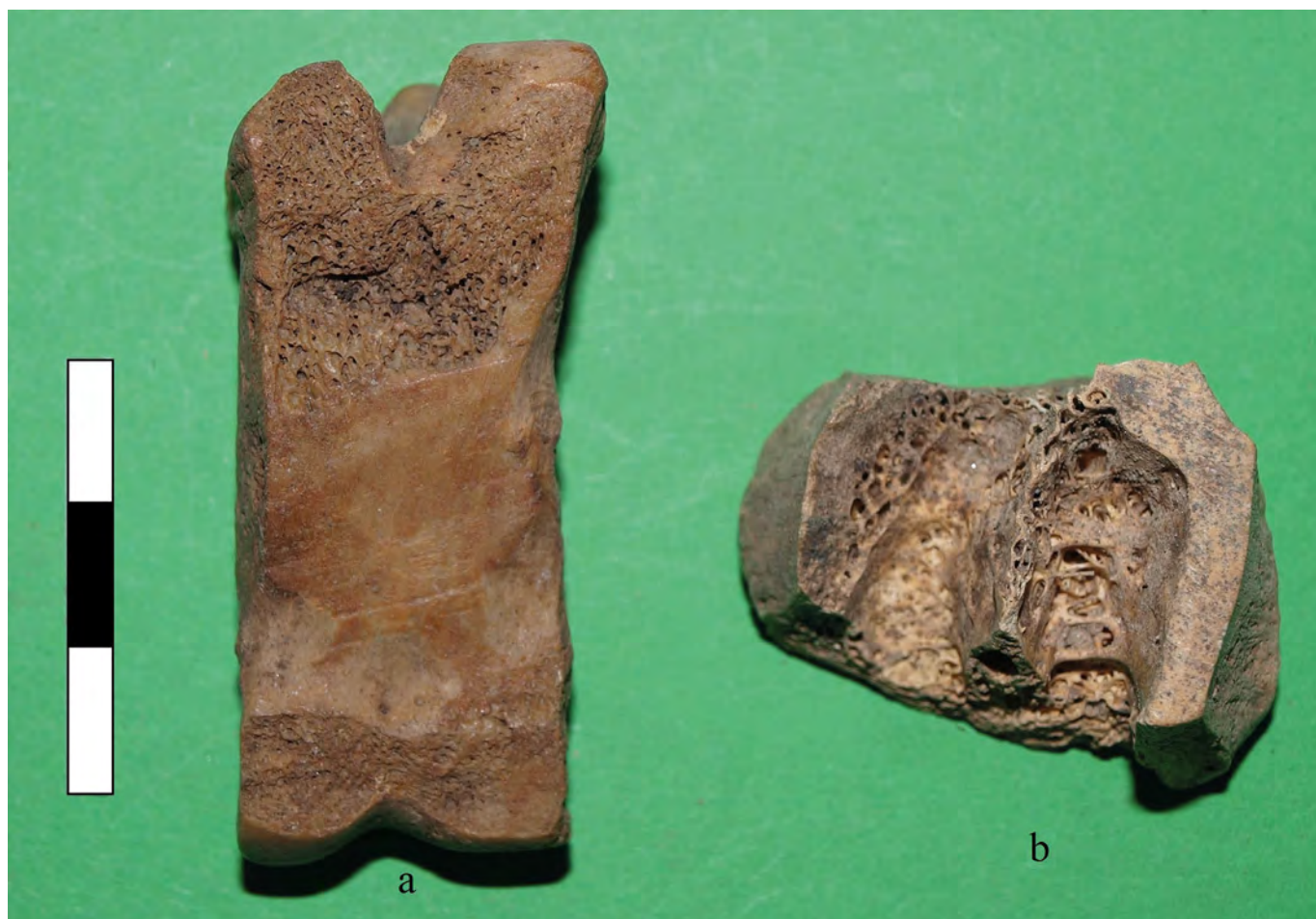
Ryc. 17. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Świnia, rozkład procentowy kości w poszczególnych partiach tuszy w zbiorach nowożytnych. Oprac. D. Makowiecki

Abb. 17. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Schwein, prozentuale Verteilung der Knochen pro Schlachtkörperpartie in neuzeitlichen Sammlungen. Bearb. D. Makowiecki

Ryc. 18. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Owca/koza, rozkład procentowy kości w poszczególnych partiach tuszy w zbiorach nowożytnych. Oprac. D. Makowiecki

Abb. 18. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Schaf/Ziege, prozentuale Verteilung der Knochen pro Schlachtkörperpartie in neuzeitlichen Sammlungen. Bearb. D. Makowiecki

Ryc. 19. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 8, k. XVII–1. poł. XVIII w. Bydło: a) człon palcowy bliższy ze śladami obróbki; b) kość śródstopia – koniec dalszy, odpad po odcięciu trzonu. Fot. D. Makowiecki

Abb. 19. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 20, Befund 8, Ende 17.–1. Hälfte 18. Jh. Hausrind: a) proximales Fingerglied mit Bearbeitungsspuren; b) Mittelfußknochen – distales Ende, Abfall vom Abschneiden des Schafts. Foto D. Makowiecki

Ryc. 20. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 15, 2. poł. XIV w. Koza, moździen ze śladami odpilowania w procesie pozyskiwania pochwy rogowej, otaczającej kość. Fot. D. Makowiecki

Abb. 20. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 21, Befund 15, 2. Hälfte 14. Jh. Ziege, Rosenstock mit Sägespuren, die bei der Gewinnung der den Knochen umhüllenden Hornscheide entstanden sind. Foto D. Makowiecki

Ryc. 21. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 5, XIV w. Jeleń, poroże – zrzutek. Fot. D. Makowiecki

Abb. 21. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle in der Holzmarktstraße 21, Befund 5, 14. Jh. Hirsch, Geweih – Abwurf. Foto D. Makowiecki

III. 1. 2. Pozostałości konsumpcji mięczaków

Aldona Kurzawska

Wprowadzenie

Badania prowadzone w latach 2007–2009 na dawnych parcelach przy Targu Drzewnym 19–21, położonych w kwartale IX w obrębie Starego Miasta w Stargardzie obfitowały w różne znaleziska, wśród nich odkryto 5 muszli mięczaków, które przekazano do analizy (nr inw. 62/H/Kw/P oraz 59/H/Kw/M) (tab. 1).

Muszle mięczaków oznaczono zgodnie z kluczem do określenia mięczaków słodkowodnych (Piechocki, Wawrzyniak-Wydrowska 2016) i morskich (Poppe, Goto 2000). Oprócz identyfikacji gatunkowej zwrócono również uwagę na mikroślady świadczące o ich ewentualnym wykorzystaniu.

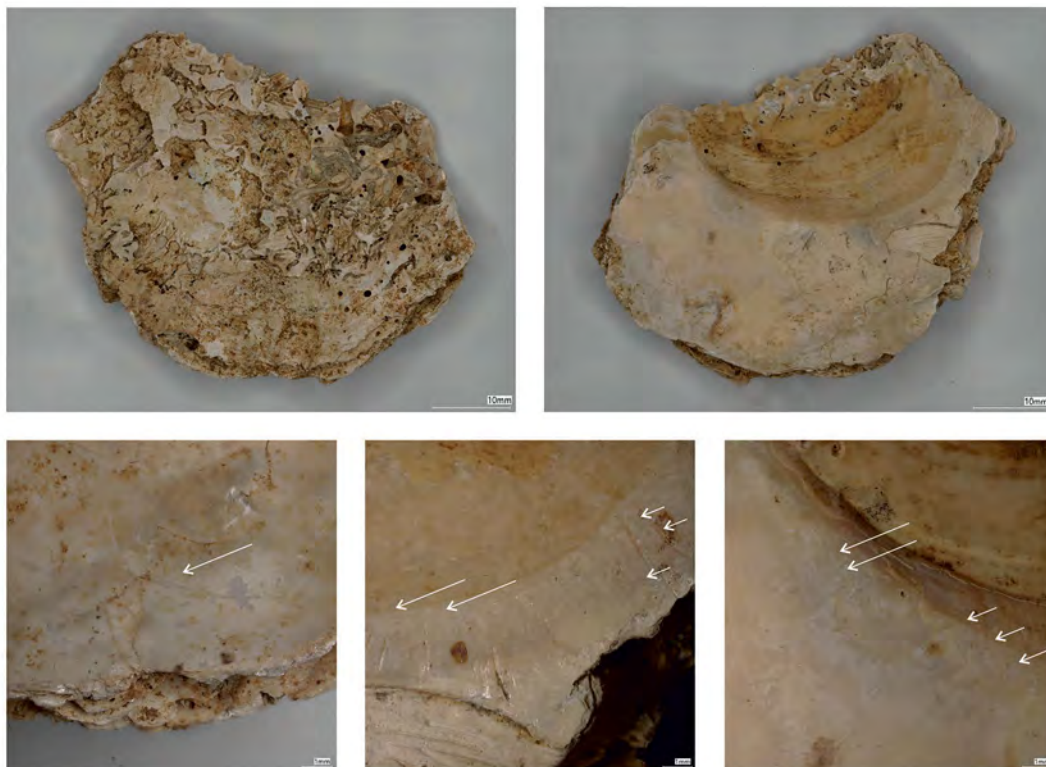
Muszle ostryg

W przekazanym materiale zidentyfikowano aż 4 muszle ostryg należące do gatunku *Ostrea edulis* – ostrygi europejskiej. W latrynie (obiekt 8) zlokalizowanej na dawnej parceli Targ Drzewny 20 odkryto fragment wierzchołka lewej połówki muszli, połowę lewej połówki oraz prawą połówkę muszli uszkodzoną w miejscu, gdzie znajduje się odcisk mięśnia mięczaka. Znalezisko wiązane jest z okresem nowożytnym, XVII/XVIII w.

Kolejną połówkę muszli ostrygi tego samego gatunku odkryto w nieckowatym śmietniku (obiekt 3) na dawnej działce przy Targu Drzewnym 21. Tak jak pozostałe ma ona uszkodzone krawędzie zewnętrzne, brakuje jej również wierzchołka (ryc. 1). Wewnątrz widoczne są mikroślady – zarysowania powierzchni odchodzące promieniście od znajdującego się w jej wnętrzu odcisku mięśnia, którym mięczak przytwierdzony był do muszli. Zarysowania te świadczą o sposobie otwarcia muszli przy użyciu ostrego narzędzia, którego zadaniem było odspojenie mięczaka od muszli w celu zarówno jej otwarcia, jak prawdopodobnie i konsumpcji. Znalezisko związane jest podobnie jak inne znaleziska ostryg z okresem nowożytnym.

Muszla skójki zaostrej

Jedyną inną muszlą wśród odkrytych pozostałości mięczaków była prawa połówka muszli *Unio tumidus* (długość muszli: 51 mm), słodkowodnego małża pochodzącego prawdopodobnie z pobliskiej rzeki, którą odkryto również w latrynie (obiekt 8) zlokalizowanej na dawnej parceli Targ Drzewny 20. Brak na niej śladów, które świadczyłyby o wykorzystaniu jej przez człowieka.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Uszkodzona połówka muszli *Ostrea edulis*, strzałki wskazują zarysowania powstałe przez użycie ostrego narzędzia. Zdjęcia wykonano na Wydziale Archeologii UAM w pracowni mikroskopowej ArchoMicroLab. Fot. A. Kurzawska

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Beschädigte Klappe von *Ostrea edulis*, die Pfeile zeigen Kratzer an, die durch die Verwendung eines scharfen Werkzeugs verursacht wurden. Die Bilder wurden an der Fakultät für Archäologie der Adam-Mickiewicz-Universität Posen im Mikroskopielabor ArchoMicroLab aufgenommen. Fot. A. Kurzawska

Tabela 1. Muszle mięczaków odkryte w trakcie badań na dawnych parcelach Targ Drzewny 20 i 21

Tabelle 1. Schalen von Weichtieren, während der Grabungen in den ehemaligen Parzellen Holzmarktstraße 20 u. 21 gefunden

Nr inw.	Miejsce odkrycia	Identyfikacja gatunkowa	Opis
62/H/Kw/P	dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 8 (latryna)	<i>Ostrea edulis</i>	fragment lewej połówki
62/H/Kw/P	dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 8 (latryna)	<i>Ostrea edulis</i>	fragment lewej połówki
62/H/Kw/P	dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 8 (latryna)	<i>Ostrea edulis</i>	prawa połówka
62/H/Kw/P	dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 8 (latryna)	<i>Unio tumidus</i>	prawa połówka
59/H/Kw/M	dawna parcela Targ Drzewny 21, obiekt 3	<i>Ostrea edulis</i>	uszkodzona lewa połówka

Dyskusja i podsumowanie

Znaleziska ostryg na terenie Rynku Staromiejskiego w Stargardzie to kolejne odkrycia potwierdzające informacje ze źródeł pisanych o konsumpcji tych małży na Pomorzu (Kurzawska 2017). W XVII i XVIII w. ostrygi dostarczane do portów nadbałtyckich konsumowane były na stołach bogatych mieszczan jako danie wykwiłtne, sprowadzane z zagranicy na specjalne zamówienie (Kurzawska, Rutkowska 2013, 52, 58). Muszle jako odpadki po konsumpcji ostryg wyrzucane były w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib, stąd znaleziska w latrynach czy starych, zasypanych piwnicach kamienic lub w studniach. W stargardzkim kwartale IX w badaniach prowadzonych w obrębie dawnych parcel przy Świętojańskiej 17 i Wielkomłyńskiej 33 również odnotowano znaleziska ostryg, łącznie 14 połówek muszli (Kurzawska, Rutkowska 2013, 60). W warstwach miejskich stanowisk archeologicznych, szczególnie związanych z okresem nowożytnym (XVII–XIX w.), muszle ostryg stanowią stosunkowo częste znalezisko.

Bibliografia

- Kurzawska A. 2017. Wyniki analizy archeomalekologicznej. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 235–238.
- Kurzawska A., Rutkowska G. 2013. *Ostrea edulis* na polskich stołach w świetle źródeł archeologicznych i pisanych z doby nowożytnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 61(1), 43–62.
- Piechocki A., Wawrzyniak-Wydrowska B. 2016. *Guide to Freshwater and Marine Mollusca of Poland*. Poznań.
- Poppe T., Goto Y. 2000. *European Seashells (Scaphopoda, Bivalvia, Cephalopoda)* 2. Hackenheim.

dr Aldona Kurzawska
Wydział Archeologii

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
aldona.kurzawska@amu.edu.pl

Zusammenfassung

Rückstände von dem Verzehr von Weichtieren

Bei den archäologischen Ausgrabungen, die zwischen 2007 und 2009 in Stargard vorgenommen wurden, entdeckte man innerhalb der Grundstücke in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 u. 21 Schalenreste von Weichtieren, darunter 4 Klappen der Europäischen Auster (*Ostrea edulis*). Diese Überreste datiert man auf das 17.–18. Jh. Innerhalb einer der Schalen wurden Mikrospuren gefunden, die bestätigen, dass sie mit einem scharfen Werkzeug geöffnet worden war, vermutlich zum Verzehr. Austern gehörten für das wohlhabende Bürgertum zu den exquisiten Speisen, die von der Nordsee nach Pommern importiert wurden. Die Austernfunde sind ein weiterer Beweis, der die Informationen aus schriftlichen Quellen über den Verzehr von Austern in Pommern in der Neuzeit bestätigt.

Wprowadzenie

W trakcie prac wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie parceli przy dawnym Targu Drzewnym 20 pozyskano materiał do badań archeobotanicznych. Materiał ten pochodził z obiektu śmietniskowego datowanego na koniec XIII w.¹

Materiał i metody

Przedmiot szczegółowej analizy stanowiła jedna próbka archeobotaniczna o nr inw. 124/H/Kw/P. Obiekt 14, z którego pozyskano próbkę, to dół śmietnikowy, usytuowany w południowo-zachodniej części dawnej parceli przy Targu Drzewnym 20, a dokładnie we wjeździe pomiędzy działkami Targ Drzewny 20 a 21 (ryc. 1). Został on zarejestrowany na poziomie od 27,15 do 26,94 m n.p.m. W rzucie płaskim miał formę nieregularną, o przybliżonej średnicy 120 cm, w profilu natomiast kształt niecki, zagłębiającej się we wschodniej części obiektu (ryc. 2–3). Wypełnisko jamy stanowiła brunatna próchnica, przemieszana z plastyczną gliną, a także liczna spalenizna zmieszana z szarym piaskiem i nieliczne, drobne polne kamienie oraz fragmenty cegieł. Śmietnik wkopano w zwartą, calcową glinę, a jego miąższość dochodziła do 35 cm. Zawartość zabytkową tworzyło kilkadziesiąt fragmentów ceramiki oraz kości zwierzęcych.

Próbkę, która miała objętość 1000 cm³, poddano analizie zgodnie z przyjętą w archeobotanice metodyką prac laboratoryjnych i mikroskopowych. Materiał organiczny wyselekcjonowano na sitach o średnicy oczek 2,5, 0,5 i 0,2 mm. Identyfikacji szczątków roślinnych dokonano przy użyciu mikroskopów w oparciu o współczesną kolekcję referencyjną Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Nazewnictwo botaniczne przyjęto za Mirkiem i in. (2002).

¹ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

Wyniki

W próbie stwierdzono obecność 333 fragmentów węgla drzewnych, niewielkich rozmiarów i silnie zniszczonych. Zidentyfikowano 196 węgla dębu (*Quercus* sp.), 112 sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*) oraz 25 brzozy (*Betula* sp.). W materiale nie zarejestrowano szczątków karpologicznych.

Ponieważ obiekt pełnił funkcję niewielkiego dołu śmietnikowego, o głębokości dochodzącej zaledwie do 35 cm, można założyć, że odkryte fragmenty spalonego drewna to pozostałości opał z pobliskiej zabudowy mieszkalnej, ewentualnie przypadkowe, zwęglone pozostałości konstrukcyjne. Dotychczasowe badania na terenie Stargardu wykazały, że na terenie innych części Starego Miasta użytkowane było drewno dębu *Quercus* sp. oraz grabu pospolitego *Carpinus betulus* L. (Koszalka 2016; Rennwanz 2017).

Bibliografia

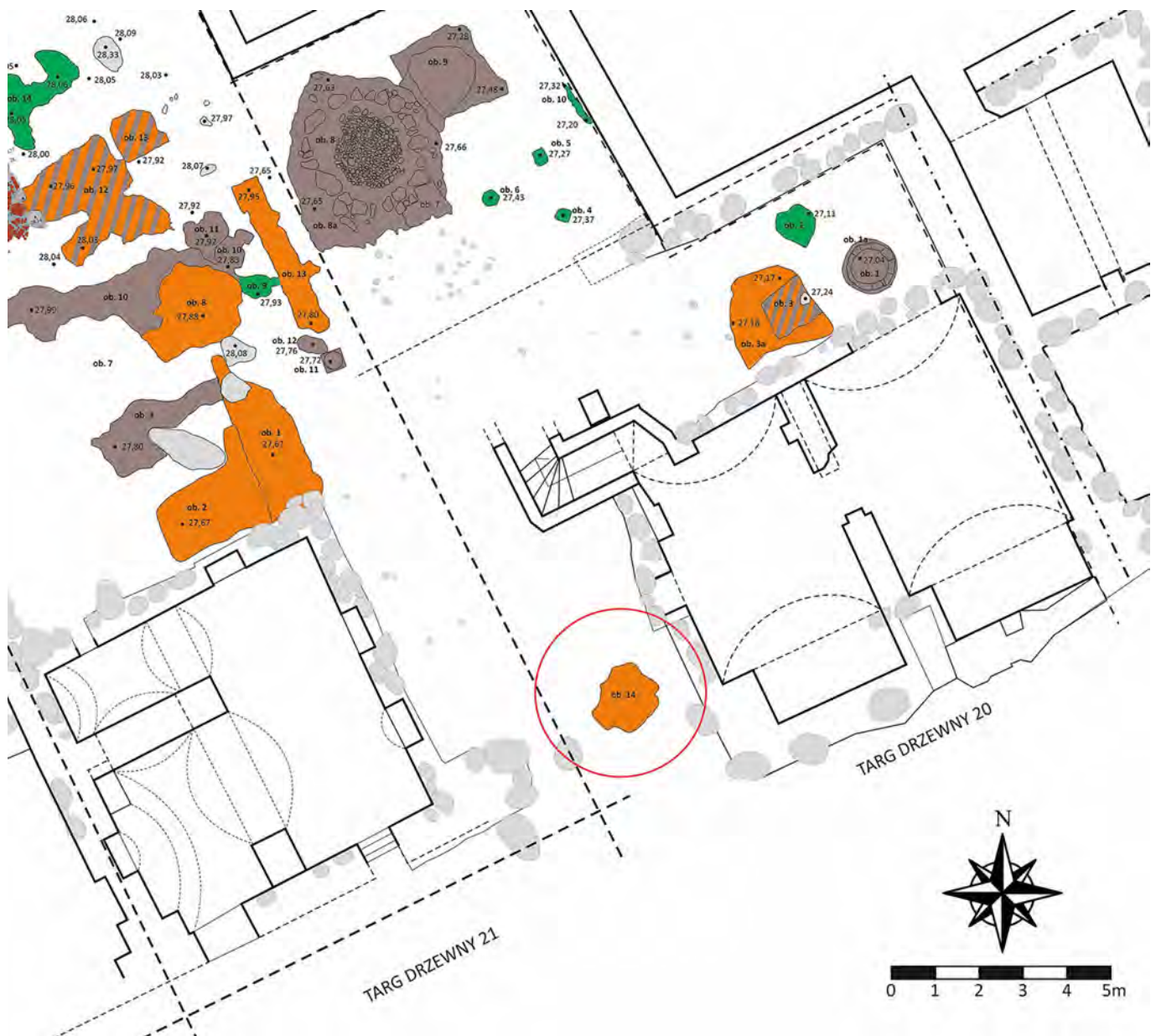
- Koszalka J. 2016. Wyniki analizy źródeł antrakologicznych. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 387–392.
- Mirek Z., Piękoś-Mirkowa H., Zając A., Zając M. 2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist. Biodiversity of Poland 1*. Kraków.
- Rennwanz J. 2017. Wyniki analizy archeobotanicznej. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 223–234.

dr Joanna Rennwanz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Studiów Pradziejowych
i Średniowiecznych
ul. Rubież 46
61-612 Poznań
j.rennwanz@iaepan.edu.pl

Zusammenfassung

Holzkohlen

Bei den Ausgrabungen in der ehemaligen Holzmarktstraße in Stargard konnte Material für die archäobotanische Forschung gewonnen werden. Dabei handelt es sich um eine archäobotanische Probe mit der Inv.-Nr. 124/H/Kw/P aus dem Gebiet der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 20, aus der Verfüllung des Befundes Nr. 14, datiert auf das Ende des 13. Jh. Eine Probe von 1.000 cm³ wurde entsprechend den anerkannten archäobotanischen Verfahren für Labor- und Mikroskopierarbeiten analysiert. In der Probe wurden 333 Holzkohlestücke gefunden, die klein und stark beschädigt waren. Insgesamt wurden 196 Eichen- (*Quercus* sp.), 112 Kiefern- (*Pinus sylvestris*) und 25 Birken-Kohlen (*Betula* sp.) identifiziert. In dem Material wurden keine karpologischen Funde verzeichnet. Da der Befund als kleine Abfallgrube diente, kann davon ausgegangen werden, dass es sich bei den freigelegten Fragmenten von verbranntem Holz um Reste von Brennmaterial aus einem nahe gelegenen Wohnhaus bzw. um zufällige, verkohlte Baureste handelt.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20, lokalizacja obiektu 14. Rys. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20, Lage des Befunds 14. Abb. C. Rysz

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 14. Miejsce pobrania materiału do badań archeobotanicznych. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20, Befund 14. Ort der Erhebung von Material für archäobotanische Untersuchungen. Fot. K. Kwiatkowski

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawna parcela Targ Drzewny 20, obiekt 14, profil S. Fot. K. Kwiatkowski

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzelle Holzmarktstraße 20, Befund 14, Südprofil. Fot. K. Kwiatkowski

III. 2. Naczynia ceramiczne

III. 2. 1. Późnośredniowieczna siwa ceramika naczyniowa

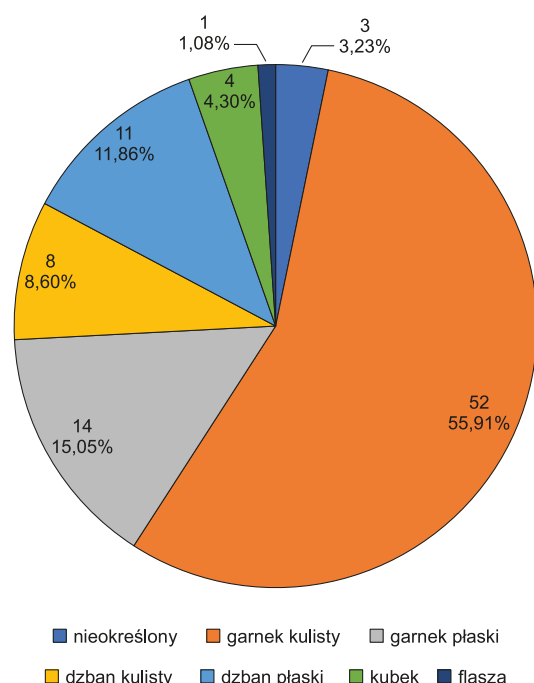
Andrzej Zysko

Podczas badań całego IX kwartału staromiejskiego w Stargardzie pozyskano łącznie kilkadziesiąt tysięcy fragmentów późnośredniowiecznej ceramiki siwej. Przy parcelach 19–21 dawnego Targu Drzewnego zidentyfikowano łącznie 1106 fragmentów tzw. siwaków pochodzących z obiektów datowanych na późne średniowiecze, które zostały poddane dalszemu opracowaniu¹. Dodatkowo wyróżniono 147² fragmentów ceramiki siwej, która pochodziła ze złóż wtórnych – obiektów nowożytnych, a której powstanie należy wiązać z późnym średniowieczem. Cały materiał charakteryzuje się niestety dość silnym rozdrobnieniem.

Opracowanie ułamków naczyń bazuje na analizie przeprowadzonej dla ceramiki naczyniowej

z Kołobrzegu (Rębkowski 1995, 14–21). Zbiory naczyń odkryte w Stargardzie i Kołobrzegu charakteryzuje wyraźne podobieństwo (Romanowicz, Zysko 2012, 2016; Zysko 2010, 2011, 2013, 2014, 2017). Należy wspomnieć również, że naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej na terenie Pomorza Zachodniego stanowią w późnym średniowieczu element dominujący spośród wszystkich gatunków ceramiki (Rębkowski 2001, 160, 191).

Cały zasób został podzielony ze względu na charakterystyczne elementy naczyń: wylewy, dna, ucha itd. Wyróżnione typy funkcjonalne to m.in.: garnki i dzbany o kulistym dnie, garnki i dzbany z płaskim dnem, misy, kubki. Typologia naczyń, jak wspomniano, została zaczerpnięta z opracowania ceramiki kołobrzesckiej. Typy naczyń wyróżniono ze względu na charakterystyczne partie brzegowe – wylewy (Rębkowski 1995, 26–36). Zasób został uzupełniony kilkoma dodatkowymi typami, których nie zarejestrowano w Kołobrzegu, a wystąpiły wyłącznie w Stargardzie (Zysko 2010). Podstawowym zabiegiem było zliczenie wszystkich ułamków ceramiki. Kolejną zastosowaną metodą kwantyfikacji było określenie minimalnej liczby naczyń na podstawie zachowanych partii brzegowych – wylewów. Pozwoliło to osiągnąć szerszy obraz struktury naczyń siwych w opisywanym zespole. Na podstawie zachowanych fragmentów wylewów otrzymano łączną liczbę 93 naczyń różnego rodzaju³.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Dawne parcele Targ Drzewny 19–21. Podział i udział poszczególnych typów funkcjonalnych na podstawie zachowanych wylewów. Oprac. A. Zysko

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Parzellen in der Holzmarktstraße 19–21. Aufteilung und Anteil der einzelnen Funktionstypen anhand der erhalten gebliebenen Ausgüsse. Bearb. A. Zysko

Garnki o kulistych dnach

Stanowią one jedne z najbardziej charakterystycznych form naczyń. Garnki kulistodenne (niem. *Kugeltopf*, por. Lüdtke 1985, 44–45) w swoim zbiorze zawierają też garnki o kulistym dnie z trzema nóżkami, czyli grapeny. Ich nazwa pochodzi od kociołków z brązu, które są do nich zbliżone pod względem wyglądu i budowy. Zarówno kugeltopfy, jak i grapeny są do siebie bardzo podobne, a partie brzegowe często są niemal identyczne (Rębkowski 1995, 27). Garnki o kulistych dnach zostały zgrupowane w 34 typy opracowane dla ceramiki kołobrzesckiej (Rębkowski 1995, 27, ryc. 10) oraz kolejne cztery (nr 35–38) wyodrębnione wśród naczyń siwych pozyskanych z badań kwartału IX w Stargardzie (Zysko 2010, 17, 22). Do grupy garnków o kulistym dnie zaliczono minimum 52 pojemniki, co stanowi łącznie niemal 56% naczyń siwych z analizowanego obszaru (ryc. 1).

³ Ze względu na niezbyt duży zbiór analizowanych tutaj fragmentów nie zarejestrowano przedstawicieli wszystkich znanych typów poszczególnych form naczyń siwych. W tym zestawieniu uwzględniono również minimum 10 naczyń określonych na podstawie zachowanych wylewów, a które występowały na złożu wtórnym – w obiektach datowanych na nowożytność.

Najwięcej egzemplarzy wśród garnków o kulistych dnach zostało przypisanych do typu 1. Dzieła się one na dwa podtypy – 1a oraz 1b, których lekko wychylone brzegi są zaopatrzone we wrąb i mają również delikatnie zwężone szyjki. Co najmniej pięć egzemplarzy sklasyfikowano w typie 1a. Średnice ich wylewów oscylują w granicach 11 i 14 cm (np. ryc. 4: 6, 11: A1). W jednym przypadku udało się zrekonstruować całą formę naczynia na podstawie zachowanych ułamków. Garnek o średnicy wylewu wynoszącej 11 cm ma ok. 15,7 cm wysokości, a jego szyjka została pokryta pasami dookólnych żłobków (ryc. 10: A4). Okazy tego typu występują już od połowy XIII stulecia. Z kolei w typie 1b określono minimum osiem naczyń. Pojemniki tego podtypu są głównie łączone z grapenami i pojawiają się od początku XIV w. Ich wylewy mają średnice od 10 do 13 cm (np. ryc. 2: 1, 4: 9, 10: A5, 11: B1, B3).

W typie 2 sklasyfikowano łącznie sześć garnków. W przeciwieństwie do poprzedniego typu ich krawędzie są ostrzej zakończone. Średnice zmierzonych wylewów wynosiły od 10 do 12 cm (np. ryc. 4: 8, 5: 6, 7: 12, 8: B3). Ich użytkowanie przypada na okres od połowy XIII w. po koniec następnego stulecia.

W typie 4 występują dwa średniej wielkości naczynia, których średnica wylewu wynosi odpowiednio 13 i 14 cm (np. ryc. 4: 12). Ich datowanie jest analogiczne jak w przypadku typu 2. Tylko jeden garnek został zidentyfikowany w typie 7. Ze względu na niewielki zachowany fragment partii brzegowej nie udało się ustalić jej średnicy (ryc. 5: 3). Są to jednak z reguły średniej wielkości naczynia, które pojawiają się już od około poł. XIII w.

Typ 9 garnków o kulistych dnach, które charakteryzuje wywinięty na zewnątrz brzeg, dzieli się na dwa podtypy. W analizowanym zbiorze sklasyfikowano po jednym egzemplarzu tych garnków, których występowanie przypada od poł. XIII stulecia po poł. kolejnego wieku. Okaz przypisany do typu 9a miał średnicę wylewu zaopatrzonego w delikatny wrąb wynoszącą 12 cm (ryc. 9: A3). Z kolei egzemplarz typu 9b nie ma wrębu na pokrywę, a średnica wylewu wynosi ok. 10,5 cm (ryc. 6: 2).

Trzy naczynia w typie 11 to średniej wielkości okazy, których średnice wylewów o masywniejszej budowie wynoszą 11 (ryc. 3: 2), 13 (ryc. 8: A1) i 15 cm (ryc. 6: 1). Ich występowanie zawiera się w przedziale czasowym od poł. XIII w. po poł. XV w.

W typie 12 określono minimum cztery naczynia, które charakteryzują dość masywne i wałczkowato ukształtowane wylewy. Należały one do średnich i dużych pojemników. Zmierzone średnice wylewów wyniosły odpowiednio: 13,5 (ryc. 3: 3), 16, 19 (ryc. 3: 1) oraz 22 cm (ryc. 5: 1). Występują one od końca XIII w. po schyłek kolejnego stulecia.

W tym samym okresie pojawiają się garnki kulistodenne typu 13. W zbiorze stwierdzono pojedynczy egzemplarz, którego średnicy nie udało się ustalić ze względu na niewielki zachowany fragment brzegu (ryc. 3: 11). Były to jednak naczynia dość spore.

Również pojedynczy okaz przypisano do typu 17. Także tutaj ze względu na stan zachowania nie udało się określić średnicy wylewu, który cechuje się pewnym wydłużeniem (ryc. 3: 10). Garnki tego typu pojawiają się już od końca XIII w.

Kwestie dotyczące garnków o kulistych dnach typów 19–34 były już poruszane kilkakrotnie⁴. Problem stanowi ich interpretowanie głównie jako grapenów zaopatrzonych w charakterystyczne nóżki⁵. Tylko po jednym egzemplarzu zaliczono do typów 19 oraz 20. Garnek typu 19 ma średnicę wylewu wynoszącą 13 cm (ryc. 10: B4). Takiej samej wielkości jest okaz typu 20 (ryc. 7: 13). Trzy naczynia o średnicach krawędzi brzegowych od 11 (ryc. 8: B5) do 13 cm (ryc. 5: 4) zaliczono do typu 21. Jeden egzemplarz sklasyfikowano według typu 23. Średnica jego wylewu ma 12 cm (ryc. 7: 11). Dwa średniej wielkości naczynia przypisano do typu 26. Średnice ich charakterystycznych wywiniętych na zewnątrz wylewów wynoszą odpowiednio 13 (ryc. 7: 8) oraz 15 cm (ryc. 7: 5). Najprawdopodobniej z typem 30 należy łączyć zachowany pojedynczy fragment wylewu garnka o średnicy 13 cm (ryc. 4: 11). Z kolei dwa egzemplarze zinterpretowano jako przedstawicieli typu 32. Pierwszy ma średnicę krawędzi brzegowej wynoszącą 11 cm (ryc. 7: 10), w drugim przypadku nie udało się jej ustalić (ryc. 7: 7). Również dwa okazy zostały przypisane do typu 34. Średnice ich wylewów mają odpowiednio 10 (ryc. 4: 3) oraz 11,5 cm (ryc. 4: 1). W przypadku tego mniejszego naczynia udało się odtworzyć niemal całą formę. Jego wysokość wynosiła ok. 11,5 cm (ryc. 4: 3). Jeśli chodzi o ustalenia chronologiczne to garnki kulistodenne typów 19–29 pojawiają się w 2. poł. XIV w. Nieco młodsze wydają się naczynia kolejnych typów 30–34.

Następne typy 35–38 garnków o kulistych dnach zostały wyszczególnione wyłącznie na podstawie analizy materiału ceramicznego ze Stargardu i nie mają swoich odpowiedników w ceramice kołobrzeskiej (Zyśko 2010, 22). Jeden okaz jest przedstawicielem typu 36, który datuje się na XIV stulecie. Średnica jego pionowo ukształtowanej partii brzegowej wynosi 14 cm (ryc. 10: A3). Również na XIV w. należy datować dwa egzemplarze sklasyfikowane w typie 38b⁶. Są to masywne garnki o wychylonych i wyciągniętych na zewnątrz krawędziach brzegowych, których wylewy wyniosły odpowiednio 17 (ryc. 8: B1) oraz 18 cm (ryc. 10: B1).

⁴ Por. Zyśko (2010, 21 i n.).

⁵ Znaleziska nóżek pochodzących od grapenów w Kołobrzegu przybrały niewspółmiernie większą skalę niż znaleziska odnotowane dotąd w Stargardzie, gdzie ich występowanie wydaje się na ten moment bardziej incydentalne. Pewnym wytłumaczeniem tej sytuacji może być fakt, że w Stargardzie do tej pory odkryto aż trzy miejsca (warsztaty ludwisarskie), w których były produkowane grapeny z brązu. Mogły one cieszyć się większą popularnością niż ich ceramiczne odpowiedniki. Miejscami ich znalezisk były: kwartał IX (por. Majewski 2013), okolice cmentarza i kaplicy św. Jakuba (por. Burdziej, Sił 2015, 394) oraz kwartał XXVIII (por. Stań 2016, 488). Już od 2. poł. XIII w. funkcjonowała pracownia ludwisarska zlokalizowana w kwartale IX i obecnie jest uważana za najstarszą.

⁶ W odróżnieniu od typu 38a, którego przedstawicieli nie rozpoznano w omawianym tutaj zbiorze, typ 38b reprezentują większe naczynia z bardziej masywnymi brzegami.

Ze względu na ułamkowy stan zachowania partii brzegowych nie sklasyfikowano trzech naczyń, które należy jednak łączyć z garnkami o kulistych dnach. W jednym przypadku było to duże naczynie, którego średnica wylewu wynosiła 18 cm (ryc. 3: 6).

Bezsprzecznie z omawianymi tutaj garnkami należy wiązać spory fragment dna. Jest to o tyle interesujące, że na zachowanym kulistym dnie widnieje wyraźny ślad odcinania, który występuje przy dnach płaskich (ryc. 11: A2). Najprawdopodobniej mamy więc tutaj namacalny dowód na przekształcenie dna płaskiego w kuliste. O takim sposobie wykonywania naczyń kulistych wspominali w swojej pracy Małgorzata Pytlak oraz Paweł P. Szymański. Artykuł był wynikiem przeprowadzonych eksperymentów w warsztacie garncarskim (Pytlak, Szymański 2015). Powyższy fragment dna kulistego ze Stargardu jest o tyle istotny, że nie doszło do zagażenia jego powierzchni zewnętrznej po wykonanym przekształceniu. Jednocześnie taki sposób wytworzenia garnka o kulistym dnie nie wyklucza innych technik wykonywania tych naczyń (a także dzbanów o kulistych dnach), które zostały przedstawione przez badaczy niemieckich (np. Lütke 1985, 92–104, 2001, 101–107).

Dzbany o kulistych dnach

Są to naczynia, które w przeciwieństwie do garnków, mają charakterystycznie ukształtowane dno w postaci wybrzuszeń. Tak jak w przypadku grapenów służą one do stabilizacji naczynia. W literaturze niemieckiej określane są jako *Standlappenkannen* (Lütke 1985, 47) lub/i *Dreiknubbenkannen* (Rębkowski 1995, 30). W omawianym zespole zidentyfikowano osiem dzbanów kulistodennych. Jest to 8,6% analizowanego zbioru wszystkich naczyń.

Typ 1 dzbanów o kulistych dnach występuje od ok. poł. XIII w. po co najmniej poł. XIV stulecia. Charakteryzują go dookolne żłobki wykonywane palcami i zlokalizowane na szyjach naczyń, a także solidne taśmowate ucha. Dzieli się on na trzy podtypy.

W typie 1a sklasyfikowano trzy pojemniki. Cechą charakterystyczną są proste, lekko zgrubiałe krawędzie brzegowe. Średnice wylewów dzbanów w omawianym zbiorze wahają się od 10 do 14 cm (np. ryc. 6: 4, 10: B3).

Kolejny typ 1b reprezentuje naczynie o średnicy wylewu wynoszącej 14 cm (ryc. 3: 4). Wylewy pojemników tego typu są wychylone na zewnątrz i mogą tworzyć okap.

W przeciwieństwie do poprzedniego podtypu egzemplarze typu 1c mają krawędź brzegową pochyloną w stronę wnętrza naczynia. Do tej grupy zaliczono minimum cztery dzbany o średnicach wylewów oscylujących w granicach 10–11 cm (np. ryc. 3: 5, 4: 7, 8: B6).

Również z dzbanami o kulistych dnach można zapewne łączyć co najmniej kilkanaście zarejestrowanych w omawianym zbiorze ułamkowych partii den kulistych z zachowanymi fragmentami charakterystycznych wybrzuszeń (np. ryc. 4: 5).

Garnki z płaskim dnem

W opracowywanym zasobie zarejestrowano co najmniej 14 naczyń tego rodzaju, co daje niewiele ponad 15% wszystkich naczyń. Po garnkach o kulistych dnach stanowią one największą grupę pojemników związanych z kuchnią.

Najliczniejszą grupę garnków o płaskim dnie tworzy typ 0, w którym sklasyfikowano co najmniej siedem naczyń, których średnice wylewów oscylują w granicach 12–17 cm (ryc. 7: 2, 4, 9: A1, 11: C1–2). W jednym przypadku udało się wykleić całą formę garnka, którego średnica wylewu ma 13 cm, a średnica odcinanego dna 9 cm. Wysokość tego egzemplarza wynosiła ok. 15,4 cm (ryc. 11: C4). Garnki tego typu charakteryzują cechy przejściowe między ceramiką wczesnego i późnego średniowiecza. Naczynia te mają najczęściej barwę ciemnobrunatną i grubo- lub średnioziarnistą domieszkę schudzającą, niekiedy wraz tłuczniem. Jakość wypału zdecydowanie odbiega od klasycznych form ceramiki siwej. Jednocześnie garnki te noszą ślady silnego obtaczania – dookolne poziome żłobki. Chronologię tych naczyń należy umiejscawiać około połowy XIII w. po początek kolejnego stulecia. Garnki zaliczone do typu 0 zostały stwierdzone wyłącznie przy okazji analizy materiału ceramicznego pochodzącego ze Stargardu. Brak wyróżnienia tego rodzaju naczyń w ceramice kołobrzeskiej.

Zaledwie dwa naczynia zostały sklasyfikowane w typie 1, a dokładniej w typie 1b. Są to garnki, których krawędź brzegowa jest mniej wyeksponowana niż w przypadku garnków zaliczanych do typu 1a. Pierwszy z nich ma średnicę wylewu wynoszącą 13 cm (ryc. 7: 3). Drugi z kolei omawiany tutaj okaz ma 12 cm średnicy wylewu (ryc. 7: 14), a jego dno zostało wykonane na podsypce. Niestety nie ma możliwości odtworzenia pełnej formy naczynia wraz z jego wysokością. Co ciekawe, garnek ten utlenił się od wewnątrz. Naczynia tego typu występowały od poł. XIII w. po XV w.

Trzy egzemplarze zaliczono do typu 3a. Były to naczynia o esowatych i wychylonych na zewnątrz wylewach, których stwierdzone średnice wynosiły 14–15 cm (np. ryc. 4: 10, 5: 2). Garnki tego typu występowały od poł. XIII w. po 2. poł. kolejnego stulecia. Nie stwierdzono innych podtypów tej grupy.

Nie sklasyfikowano dwóch naczyń, które najprawdopodobniej należy wiązać z garnkami o płaskim dnie. W jednym z nich wychylony na zewnątrz esowaty wylew o średnicy 12 cm ma delikatnie zaakcentowany wrąb (ryc. 9: A2). Jednocześnie egzemplarz ten wykazuje pewne cechy charakterystyczne dla ceramiki tzw. przejściowej, czyli łącznika między naczyniami tradycyjnymi a siwakami.

Dzbany z płaskim dnem

Do tego rodzaju naczyń zaliczono minimum 11 dzbanów, które stanowią niecałe 12% całości zbioru. Spośród wszystkich wariantów pojemników siwych to właśnie dzbany o płaskim dnie, jako zastawa stołowa, wykazują najbardziej zróżnicowane zdobienie. Najliczniejszą grupę stanowią

dzbany identyfikowane z typem 1, który dzieli się na kilka podtypów. Charakteryzują je tworzące kołnierz i wyodrębnione od szyjki wylewy.

Jedno naczynie w typie 1a o średnicy wylewu 11 cm było zaopatrzone także w dziobek. Bezspornie od tego naczynia pochodzi też ucho skręcone z dwóch taśm gliny, noszące jednocześnie wyraźne odciski paznokci (ryc. 7: 6). Dzbany tego typu pojawiały się od poł. XIII w. po XV w.

Do dzbanów typu 1d zaliczono dwa okazy. Udało się określić średnicę wylewu tylko jednego z nich – wynosiła ona 8 cm (ryc. 3: 7). Miał on zachowany fragment dziobka. W drugim przypadku średnica okazała się niemożliwa do ustalenia (ryc. 8: B4). Naczynia te można datować najwcześniej na 1. poł. XIV stulecia.

W typie 1f występuje jeden dzban, którego średnica wylewu wynosi 9 cm. Egzemplarz dodatkowo ma zachowany fragment dziobka (ryc. 8: B2). Prawdopodobnie przykłady tego typu nie występowały wcześniej niż koniec 1. poł. XIV w.

Pojedynczy dzban typu 2b ma średnicę wylewu równą 10 cm (ryc. 8: B7). Okazy te są datowane od końca XIII w. po przełom XIV i XV stulecia. Charakteryzuje je kołnierzowaty wylew będący przedłużeniem lejowato rozchylających się szyjek.

Oddzielony od szyjki i tworzący kołnierz wylew to cechy wyróżniające dzbany typu 3. Zaliczono tutaj dwa egzemplarze, z których jeden był poddany zabiegom polerowania powierzchni (ryc. 6: 3). Drugi okaz nie nosi takich śladów (ryc. 6: 6). Oba mają za to średnicę wylewu wynoszącą 9 cm, a także zachowane fragmenty taśmowatego ucha. Ich datowanie przypada na 2. poł. XIV w., a niektóre egzemplarze noszą znamiona naśladownictwa naczyniami kamionkowymi z Siegburga, które w tym okresie masowo napływały na teren Pomorza (Rębkowski 1995, 33).

Zaledwie jedna sztuka została zinterpretowana jako dzban o płaskim dnie typu 4. Ma on rozchylający się wylew o średnicy 9 cm (ryc. 11: B4). Na zachowanym fragmencie widać również niewielki ślad po dolepieniu ucha. Okazy te występują od 2. poł. XIV stulecia i w XV w.

Trzy egzemplarze, na podstawie zachowanych wylewów, nie zostały sklasyfikowane według żadnego typu. Jeden z tych dzbanów wykazuje pewne cechy budowy, które można interpretować jako inspirację ceramiką importowaną. Wylew tego naczynia, który jest lekko zgrubiały i tworzy niewielki okap, ma średnicę 9,5 cm oraz charakterystyczny dziobek. Pod wspomnianym okapem znajduje się również delikatnie akcentowana listwa dookolna. Od tego naczynia pochodzi zachowane taśmowate ucho. Okaz został jakościowo bardzo dobrze wypalony (ryc. 6: 7). Drugi dzban z kolei charakteryzuje się dość słabym wypałem. Jest to naczynie o zwężającym się ku szyi kołnierzowatym wylewie, z zaakcentowanym okapem. Tuż pod krawędzią brzegową znajduje się dookolny pas mocnych odcisków palców. Średnica wylewu wynosi ok. 13,5 cm. Pod nim znajduje się także dookolna listwa plastyczna, a kolejna znajduje się jeszcze niżej przy przejściu szyjki w brzusiec. Od tego naczynia pochodzi także taśmowate ucho z dodatkową listwą pośrodku jego długości (ryc. 7: 1). Wspomniany przypadek wydaje się

kolejnym przykładem ceramiki siwej inspirowanej produktami pochodzącymi z importu (por. Stephan 1981, 38–41).

Zdecydowanie z dzbanami o płaskim dnie należy wiązać zachowaną środkową partię naczynia, które zostało poddane zabiegowi całkowitego polerowania powierzchni zewnętrznej. Zniszczeniu uległa jednak część przydenna i sam wylew. Co interesujące, wspomniany egzemplarz w okolicach maksymalnej wydatości brzuśca ma ślady wgniecenia, które musiało mieć miejsce jeszcze przed wypaleniem naczynia. Okaz jest ozdobiony charakterystyczną dookolną listwą pod szyją, a także drugim podobnym, plastycznym elementem, który z kolei zlokalizowany jest w dolnej partii pod maksymalną wydatością brzuśca (ryc. 10: A1). Budowa dzbana jednoznacznie wskazuje na inspirację ceramiką importowaną, a najwięcej podobieństw przejawia do dzbanków siegburskich typu 91, 95–96 według B. Beckmanna (1974). Przykłady typów wspomnianych powyżej naczyń kamionkowych zostały również stwierdzone w materiale zabytkowym pochodzącym z badań archeologicznych w Stargardzie (por. Romanowicz 2010).

Kubki

Zidentyfikowano minimum cztery naczynia, które można interpretować jako kubki i stanowią one ponad 4% naczyń siwych. Dzielą się na dwa rodzaje. Pierwszy to naczynia o prostych i pionowo ukształtowanych wylewach. Do nich należy pojedyncza sztuka o średnicy wylewu wynoszącej 8 cm. Egzemplarz został poddany zabiegowi polerowania (ryc. 10: A6). W drugim rodzaju tych naczyń wylewy wykonano w kształcie przypominającym czterolistną koniczynę. Co najmniej trzy takie kubki wystąpiły w omawianym zbiorze (np. ryc. 3: 9, 7: 9). W żadnym przypadku, ze względu na fragmentaryczność zachowania wylewu, nie udało się określić jego średnicy. Naczynia tego rodzaju występowały od XIV stulecia.

Inne

Spośród wylewów, które można łączyć z innymi rodzajami naczyń, należy wyróżnić m.in. fragment pojemnika faszowatego z zachowanym fragmentem ucha⁷ (ok. 1% naczyń). Może to być zarówno część butli, jak i manierki (ryc. 3: 8). Niestety ze względu na niewielki fragment trudno jest to do końca ocenić.

Innym rodzajem pojemnika jest spory element pochodzący prawdopodobnie od rynienki, czyli naczynia związanego z kuchnią. Ich przeznaczeniem było zbieranie wartościowego tłuszczu zwierzęcego choćby z mięsa pieczonego na ruszcie. Fragment ze Stargardu o grubości ścianek przekraczającej 1 cm nie ma jednak zachowanej partii wylewu i trudno też oszacować wielkość samego

⁷ Wcześniej fragment ten był interpretowany jako fragment naczynia miniaturowego, przypuszczalnie od dzbanuszka o płaskim dnie (por. Zysko 2011, 98, 106, ryc. 6: A7). Po głębszej analizie przy udziale materiału porównawczego należy odrzucić możliwość pochodzenia tej partii od naczynia miniaturowego.

naczynia (ryc. 5: 7). Kilka elementów rynienek wypalonych w atmosferze redukcyjnej zostało odnalezionych w Kołobrzegu. Ich wysokość nie przekraczała 5 cm (Rębkowski 1995, 35).

W omawianym zbiorze nie stwierdzono występowania ani charakterystycznych uchwytów, ani wylewów, które mogłyby pochodzić od pokrywek. Jedynym ich przykładem może być częściowo zachowany element środkowej partii (ryc. 11: C3).

Ze względu na stan zachowania oraz szczątkowy charakter wylewów nie rozpoznano minimum trzech naczyń, co stanowi ponad 3% zbioru.

Inne partie naczyń

Zachowane ułamki płaskich den pochodzą zapewne w większości od garnków lub dzbanów. Ich szczątkowe zachowanie nie pozwala jednak na jednoznaczne wskazanie tych powiązań. W co najmniej jednym przypadku mamy również do czynienia przypuszczalnie z misą (ryc. 7: 15). W części spodniej den płaskich występowała najczęściej podsypka oraz ślady odcinania od koła garncarskiego. W innym przykładzie prócz podsypki zastosowano także podważanie (ryc. 2: 2). W kolejnym egzemplarzu mamy najprawdopodobniej do czynienia z zastosowaniem nakładki na koło (ryc. 4: 4). Dno odcinane od koła garncarskiego o średnicy 7,4 cm z charakterystyczną wyodrębnioną stopką (ryc. 8: B9), przypuszczalnie należy łączyć z pucharem lub kielichem (por. Lüdtkke 2001, 148; Lüdtkke, Schietzel 2001, 1548, Taf. 234: 7–8).

Jeśli chodzi o zdobnictwo den płaskich, to jest ono typowe dla ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej. Przykładem są odciskane na stopce palce (np. ryc. 5: 5, 8: B8), niekiedy również z modelowaniem krawędzi dna ze ścianą naczynia (ryc. 6: 5). To ostatnie było także poddane zabiegom polerowania powierzchni. Taki sposób kształtowania dna wydaje się zainspirowany importowaną ceramiką, np. kamionką z Siegburga lub czerwoną ceramiką szkliwioną (Rębkowski 1995, 41, 56). Polerowanie występuje ponadto na innym zachowanym fragmencie dna (ryc. 10: A2). W większości przypadków takie zdobienie den musiało mieć związek z naczyniami stołowymi.

W omawianym tutaj zbiorze zarejestrowano co najmniej kilkanaście fragmentów uch lub śladów po ich dolepieniu na innych partiach naczyń (wylewy, brzuśce). Na ogół są to klasyczne taśmowate ucha. Oprócz wyszczególnionych wcześniej egzemplarzy przy okazji omawiania naczyń funkcjonalnych, warto wspomnieć jeszcze o fragmencie taśmowatego ucha, na którym został wykonany ornament paznokciem. Widniał on zapewne pośrodku całej długości ucha (ryc. 9: B1). Prawdopodobnie uchem o okrągłym przekroju jest również niewielki zachowany fragment, który może być jednak częścią nóżki od grapena (ryc. 4: 2). Ze względu na niewielki rozmiar trudno to jednoznacznie określić. Jeśliby jednak łączyć go z uchami, to być może jest to rodzaj kabłąkowego ucha, związanego z misami, np. pochodzącymi z Dolnej Saksonii (Lüdtkke 2001, 129; Lüdtkke, Schietzel 2001, 1439, Taf. 125: 2–3).

Najczęstszym motywem zdobniczym naczyń siwych są dookolne żłobki⁸, które wykonywane były przeważnie palcami lub przy użyciu drobnych narzędzi, np. drewnianej listwy. Występują one głównie na szyjkach, a rzadziej na brzuścach oraz partiach przydennych. Niekiedy wspomnianym żłobkom towarzyszą również dodatkowe odciski palców. Jeden z takich fragmentów pochodził zapewne od dzbana z płaskim dnem lub od naczynia do picia (ryc. 11: B2). Niektóre naczynia zamiast żłobków mają tylko pojedyncze wypukłe listwy, o czym była wcześniej mowa. Innym modelem zdobnictwa jest ornament wykonany radełkiem. W tym przypadku na naczyniu uzyskano dookolny rząd małych prostokątów (ryc. 10: B2). Przykładem zdobienia jest również poddawanie powierzchni naczyń zabiegom polerowania, o czym już wyżej wspomniano.

Charakterystyka zbioru

Analizowany tutaj zbiór ceramiki siwej, pochodzącej z badań archeologicznych przeprowadzonych w kwartale IX Starego Miasta w Stargardzie, a dokładniej parcel 19–21 dawnego Targu Drzewnego, wpisuje się w dotychczasowe ustalenia odnoszące się do tego gatunku ceramiki w późnym średniowieczu na terenie Pomorza Zachodniego. Tzw. siwaki bezsprzecznie odgrywają dominującą rolę w asortymencie ceramicznym we wskazywanym obszarze.

Najstarsze ułamki naczyń⁹ znajdowały się w obiekcie 14 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 (nr inw. 68/H/Kw/M). Można je bezpiecznie datować na koniec XIII stulecia. Niewiele młodsze – koniec XIII do poł. XIV w. – wydają się również zabytki pochodzące z obiektów 1 oraz 2 na dawnej posesji Targ Drzewny 21 (obiekt 1 – nr inw. 50/H/Kw/M; obiekt 2 – nr inw. 28/H/Kw/M). Co istotne, we wspomnianych obiektach odnaleziono sporo ułamków ceramicznych wskazujących na ich przejściową proveniencję, czyli formy mające cechy charakterystyczne między ceramiką tzw. tradycyjną a siwą.

Wśród wszystkich gatunków ceramiki późnośredniowiecznej przeważają siwaki. Udział ilościowy pojemników wypalanych w atmosferze redukcyjnej na analizowanym obszarze wynosi ok. 85%. Ze złóż wtórnych – obiektów nowożytnych¹⁰

⁸ Jeśli chodzi o występujące na naczyniach dookolne żłobki wykonane palcami, być może bardziej odpowiednie powinno być sformułowanie spiralne żłobki. Analiza przeprowadzona na całych formach wykazała, że żłobki wznoszą się spiralnie, od dołu do góry, i nie tworzą zamkniętych okręgów (Pytlak 2017, 290). Niestety większość materiału ceramicznego pozyskiwanego podczas wykopalisk archeologicznych jest znacznie rozdrobniona i w większości przypadków takie ustalenia nie są do końca możliwe do przeprowadzenia.

⁹ Ogólnie najstarsze do tej pory fragmenty naczyń siwych ze Stargardu pochodzą z badań archeologicznych kościoła augustiańskiego i mogą być związane z funkcjonującą w tym miejscu osadą targową ze świątynią jeszcze przed lokacją miasta (Majewski 2016). Wspomniane fragmenty należy datować na 1. poł. XIII stulecia, a może nawet na jego początek (Romanowicz, Zyśko 2016, 112).

¹⁰ Są to: obiekt 3, Targ Drzewny 20 (nr inw. 1/H/Kw/M), obiekt 8, Targ Drzewny (nr inw. 3/H/Kw/M), obiekt 3,

– wytypowano 147 fragmentów siwaków, które również mają średniowieczną metrykę. Należy zaznaczyć, że nie zostały one uwzględnione w relacjach pomiędzy innymi gatunkami ceramiki średniowiecznej. Pod względem ilościowym dominujący udział naczyń siwych w późnym średniowieczu potwierdza dotychczasowe ustalenia względem Stargardu¹¹ oraz innych miast Pomorza Zachodniego.

W asortymencie naczyń siwych duże znaczenie mają garnki o dnach kulistych. W omawianym zbiorze stanowią one niecałe 56% wszystkich naczyń. Ich przewodnia rola zaznacza się na terenach północnoniemieckich, skąd musiała w późnym średniowieczu pochodzić większość osadników (Stephan 1983; Lüdtke 1985). Jest to kolejne potwierdzenie dotychczasowych ustaleń dla Pomorza Zachodniego w kwestii napływającego żywołu ludzkiego z tego kierunku (Nawroński 1978, 156; Nawroński, Rębkowski 1995, 167; Rębkowski 1995, 78–79, 2014). Również występowanie dzbanów o kulistych dnach jest tego świadectwem.

Wskazywany powyżej udział garnków o kulistych dnach spośród wszystkich naczyń siwych oscyluje w podobnym wymiarze jak w innych zespołach pozyskanych podczas badań archeologicznych w Stargardzie¹². Jeśli chodzi o pozostałe rodzaje naczyń siwych, to nie stwierdzono żadnego wylewu identyfikowanego z misami czy też pokrywkami. Z misami należy łączyć przynajmniej jeden zachowany fragment dna, a z pokrywkami fragment partii środkowej, o czym powyżej wspomniano. Udział dzbanów o kulistych dnach na poziomie 8,6% jest najbardziej zbliżony do zbioru ceramiki pozyskanej z dawnego kościoła augustianów – tam niecałe 8% stanowiły te właśnie naczynia (Romanowicz, Zysko 2016, 105). Z kolei występowanie dzbanów o płaskich dnach na poziomie niecałych 12% jest najbardziej zbliżone do zespołu pozyskanego w trakcie badań Rynku Staromiejskiego – niemal 13% (Zysko 2017, 44, 51). Warto również nadmienić, że w prezentowanym tutaj zbiorze udział nieokreślonych naczyń jest na dość niskim poziomie i stanowi zaledwie niewiele powyżej 3% wszystkich pojemników¹³. Na uwagę

zasługuje także zarejestrowanie w omawianym zespole wylewu od siwego pojemnika faszowatego, co w ostatnich latach nie miało miejsca w przypadku innych lokalizacji w Stargardzie.

W kwestii podziału naczyń siwych na te, które były przeznaczone do kuchni oraz na stół, wyniki są podobne do zespołów ceramiki pozyskanych z innych obszarów w Stargardzie. Do ceramiki kuchennej zaliczono wszystkie garnki, z kolei do stołowej wszystkie kubki i dzbany, a także flaszę. Na tej podstawie uzyskano proporcję w przybliżeniu 73,3% (66 sztuk) do 26,7% (24 sztuki) na korzyść naczyń kuchennych. Potwierdza to dotychczasowy trend wśród późnośredniowiecznej ceramiki siwej. W zbiorach tego typu pochodzących z innych lokalizacji w Stargardzie proporcje te są podobne, jednak najbardziej zbliżone do zespołu pozyskanego z badań na Rynku Staromiejskim¹⁴. Z pewnością gdyby brać pod uwagę pozostałe gatunki ceramiki późnośredniowiecznej, udział naczyń kuchennych uległby zredukowaniu. Stoi za tym fakt, że wśród ceramiki importowanej dominują głównie naczynia stołowe (por. Romanowicz, Zysko 2016, 112–113; Romanowicz 2017, 82).

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Kwiatkowski K. 2009. *Aneks do Sprawozdania wstępnego: Archeologiczne badania ratunkowe na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej I (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, dz. nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1 i 211/1*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie oraz w WUOZ w Szczecinie).

Romanowicz P. 2010. *Późnośredniowieczne naczynia kamionkowe z badań archeologiczno-architektonicznych w Stargardzie w latach 2005–2008*. Łódź (mps pracy magisterskiej dostępny w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego oraz w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Zysko A. 2010. *Średniowieczna ceramika siwa z terenu kwartału IX Starego Miasta w Stargardzie*. Szczecin (mps pracy magisterskiej

Targ Drzewny 21 (nr inw. 59/H/Kw/M), obiekt 10, Targ Drzewny 21 (nr inw. 56/H/Kw/M), obiekt 13, Targ Drzewny 21 (nr inw. 15/H/Kw/M), obiekt 19, Targ Drzewny 21 (nr inw. 38/H/Kw/M) oraz piwnica tylnego traktu Targ Drzewny 21 (nr inw. 48/H/Kw/M) (por. Kwiatkowski 2009; Majewski, Kwiatkowski 2009).

¹¹ Udział siwaków wśród pozostałych gatunków ceramiki dla dawnego kościoła augustiańskiego to ok. 95% (Romanowicz, Zysko 2016, 152), dla przebadanego obszaru Rynku Staromiejskiego ok. 89% (Zysko 2017, 47), dla zachodniej części kwartału V ok. 88% (Romanowicz, Zysko 2012, 95) oraz ok. 83% dla kwartału IX uwzględnionego całościowo (Zysko 2010, 47).

¹² Dla porównania garnki o kulistych dnach stanowiły ponad 52% naczyń siwych z zachodniej części kwartału V (Romanowicz, Zysko 2012, 91), niemal 48% z kościoła augustianów (Romanowicz, Zysko 2016, 103) oraz niecałe 44% z badań przeprowadzonych na Rynku Staromiejskim (Zysko 2017, 48).

¹³ Warto odnotować w tym miejscu, że np. dla ceramiki siwej pozyskanej w trakcie badań Rynku Staromiejskiego wynik ten wynosi z kolei ponad 17%. Jest to jednak w pewnym sensie wytłumaczone bardzo dużym rozdrobnieniem pozyskanego materiału (por. Zysko 2017, 46, 51).

¹⁴ Proporcje między naczyniami kuchennymi a stołowymi w ceramice siwej z innych zespołów w Stargardzie kształtują się następująco: z zachodniej części kwartału V 62% do 38% (Romanowicz, Zysko 2012), a ze zbioru z kościoła augustianów 63% do 37% (Romanowicz, Zysko 2016), z Rynku Staromiejskiego 68,5% do 31,5% (Zysko 2017, 48).

dostępny w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego oraz w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

- Beckmann B. 1974. The main types of the first four production periods of Siegburg pottery. W: V.I. Edison, H. Hodges, J.G. Hurst (red.), *Medieval Pottery from Excavations*. London, 183–220.
- Burdziej M., Sil B. 2015. Stargard, ul. Marii Skłodowskiej-Curie, Gdańska i Światopełka, obszar dawnej kaplicy i cmentarza św. Jakuba, stan. 11a (AZP 32-10/167). *Stargardia* 9, 394–398.
- Lüdtke H. 1985. Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971–1975. *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 4. Neumünster.
- Lüdtke H. 2001. Grauware des 12. bis 15. Jahrhunderts. W: H. Lüdtke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa 1: Text*. Neumünster, 83–174.
- Lüdtke H., Schietzel K. (red.) 2001. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa 3: Tafeln*. Neumünster.
- Majewski M. 2013. Późnośredniowieczny warsztat ludwisarski odkryty na kwartale IX w Stargardzie. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2. Gdańsk, 45–69.
- Majewski M. 2016. Ecclesia sub ecclesia – czyli o świątyni odkrytej pod kościołem augustiańskim w Stargardzie. W: M. Rębkowski (red.), *Kościół w dobie chrystianizacji*. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne III. Szczecin, 247–253.
- Nawroński T. 1978. Stan i problematyka badań nad produkcją garncarską na Pomorzu Zachodnim w późnym średniowieczu. *Archeologia Polski* 23(1), 141–179.
- Nawroński T., Rębkowski M. 1995. Ein Beitrag zur Erforschung mittelalterlicher Keramik in Pommern. *Offa* 52, 163–184.
- Pytlak M. 2017. Uwagi na temat produkcji późnośredniowiecznych naczyń ceramicznych. W: S. Siemianowska, P. Rzeźnik, K. Chrzan (red.), *Ceramika i szkło w archeologii i konserwacji*. Wrocław, 287–305.
- Pytlak M., Szymański P.P. 2015. Późnośredniowieczne naczynia o dnach kulistych. Nowe spojrzenie na sposoby wytwarzania. W: A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński (red.), *XIX Sesja Pomorzoznawcza Szczecin 21–22 listopada 2013 r.* Acta Archaeologica Pomoranica 5. Szczecin, 275–298.
- Rębkowski M. 1995. Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu. Kołobrzeg.
- Rębkowski M. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany kulturowe i przestrzenne*. Kołobrzeg.
- Rębkowski M. 2014. Zur Ostgrenze des Verbreitungsgebietes der Kugeltöpfe. Neue Betrachtung eines alten Problems. W: A. Falk, U. Müller, M. Schneider (red.), *Lübeck und der Hanseraum. Beiträge zu Archäologie und Kulturgeschichte. Festschrift für Manfred Gläser*. Lübeck, 519–525.
- Romanowicz P. 2017. Późnośredniowieczna importowana ceramika naczyniowa. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 77–93.
- Romanowicz P., Zyśko A. 2012. Średniowieczna ceramika naczyniowa. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 89–109.
- Romanowicz P., Zyśko A. 2016. Późnośredniowieczna ceramika naczyniowa. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 103–152.
- Stań K. 2016. Stargard, Stare Miasto, ul. Szewska, stan. 11a (AZP 32-10/166). *Stargardia* 10, 488, 490–496.
- Stephan H.-G. 1981. Coppengrave. Studien zur Töpferei des 13. bis 19. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland. *Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens* 17. Hildesheim.
- Stephan H.-G. 1983. Die mittelalterliche Keramik in Norddeutschland (1200 bis 1500). W: J. Wittstock (red.), *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. Handbuch zur Sonderausstellung vom 5. Dezember 1982 bis 24. April 1983 in Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke Museum)*. Hefte des Focke Museums 62. Bremen, 65–122.
- Zyśko A. 2011. Ceramika siwa z badań parcel przy przedłużeniu ulicy Władysława Łokietka (Targ Drzewny) w obrębie kwartału IX w Stargardzie. *Stargardia* 6, 89–109.
- Zyśko A. 2013. Ceramika siwa z badań parcel przy ulicy Bolesława Chrobrego (Świętojańska) w obrębie kwartału IX w Stargardzie. *Stargardia* 7, 151–173.
- Zyśko A. 2014. Ceramika siwa z badań parcel przy ulicy Kazimierza Wielkiego (Wielkomłyńska) w obrębie kwartału IX w Stargardzie. *Stargardia* 8, 11–39.
- Zyśko A. 2017. Późnośredniowieczna siwa ceramika naczyniowa. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 41–75.

mgr Andrzej Zyśko
az17@poczta.fm

Zusammenfassung

Spätmittelalterliche Grauware

Auf den Parzellen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 wurden insgesamt 1.253 Fragmente spätmittelalterlicher Grauware geborgen. Von dieser Sammlung stammten 147 Bruchstücke aus sekundären Lagerstätten – Befunden, die in die Neuzeit datiert wurden. Dennoch zeugen Merkmale wie Aufbau, Brennqualität und Herstellungstechnik von ihrer spätmittelalterlichen Herkunft.

Kugelförmige Töpfe stehen an der Spitze des Gefäßsortiments, was nach archäologischen Untersuchungen, die im Laufe der Jahre an mehreren städtischen Standorten, darunter auch in Stargard selbst, durchgeführt wurden, für Vorpommern charakteristisch ist. Ihr Anteil der analysierten Sammlung macht mehr als die Hälfte aller Gefäße aus. Die übrigen funktionalen Typen von Gefäßen passen ebenfalls zu den bisherigen Erkenntnissen. Es sei allerdings darauf hingewiesen, dass die betreffende Sammlung von im Reduktionsbrand gebrannten Waren recht klein ist. Erwähnenswert ist sicherlich das Vorkommen eines einzelnen Ausgusses von einem flaschenförmigen Gefäß sowie einer soliden Keramikscherbe, die höchstwahrscheinlich als Fettfänger (Pfanne) gedeutet werden kann. Ein weiteres interessantes Exemplar ist die Scherbe eines kugelförmigen Bodens mit Schnittspuren. Mehrere Krüge mit flachem Boden weisen dagegen Merkmale auf, die auf eine Inspiration durch importierte Keramik hinweisen.

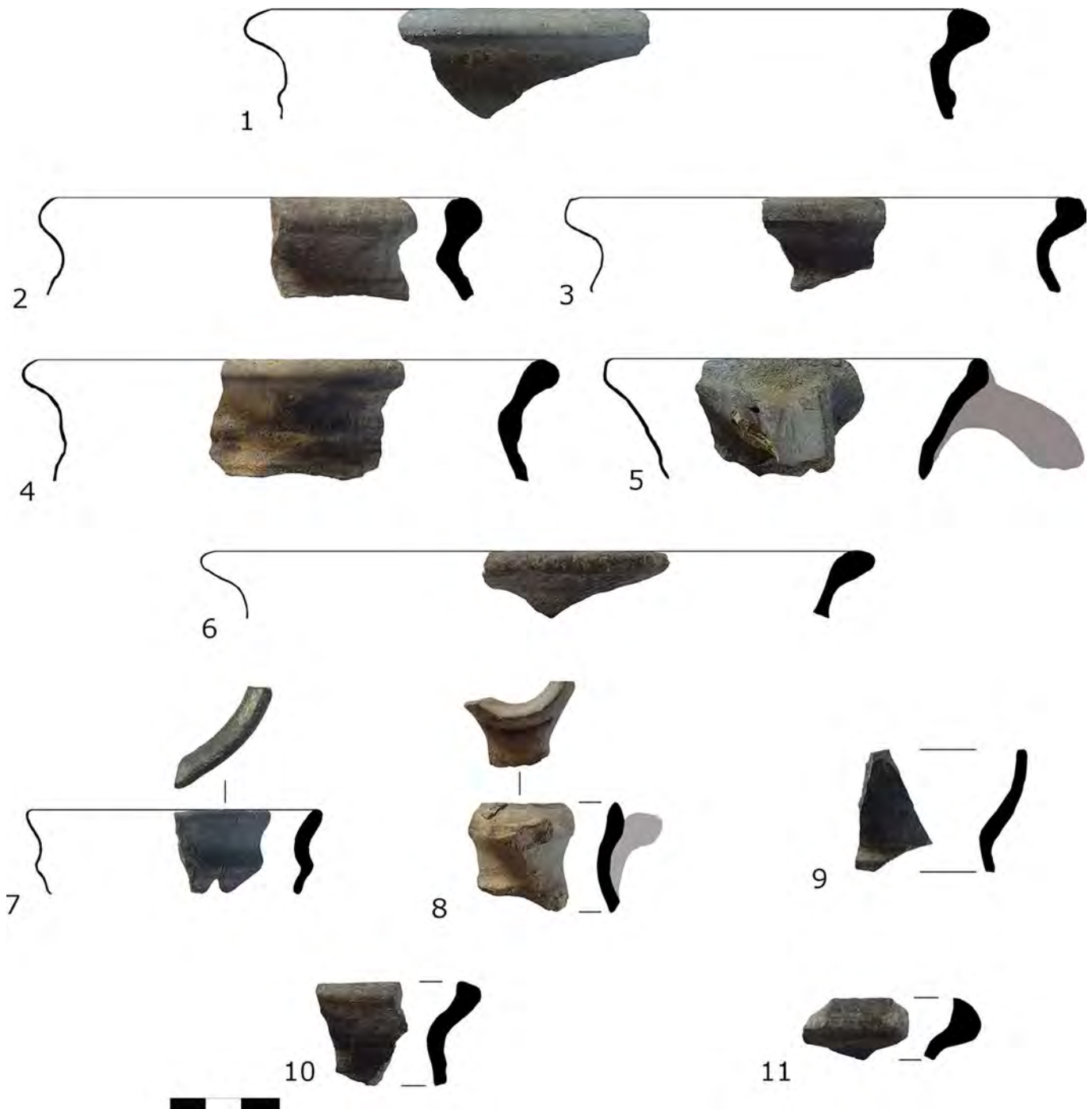
Bei den ältesten Fundstücken der Sammlung handelt es sich offenbar um die Überreste von überwiegend Töpfen mit flachem Boden, deren Form, Verarbeitung und Brennqualität auf eine Verbindung zur sog. traditionellen Keramik schließen lassen. Diese Waren, die als Übergangskeramik bezeichnet werden können, waren wahrscheinlich bereits in der 2. Hälfte des 13. Jh. vorhanden.

Was die Aufteilung von Grauware nach ihrem Verwendungszweck betrifft, d.h. in küchenbezogene Gefäße und Tafelgeschirr, so machen erstere weniger als 3/4 der Sammlung aller funktionalen Gefäße aus, die auf der Grundlage der Mindestindividuenzahl anhand der erhaltenen Ausgüsse bezeichnet wurden. Dies bestätigt frühere Erkenntnisse in Bezug auf die Grauware, die bei zahlreichen archäologischen Untersuchungen an anderen Grabungsorten in Stargard gewonnen wurden. Die ähnlichsten Proportionen weist die Gruppe auf, die bei der Untersuchung des Altstadtmarktes erfasst wurde.

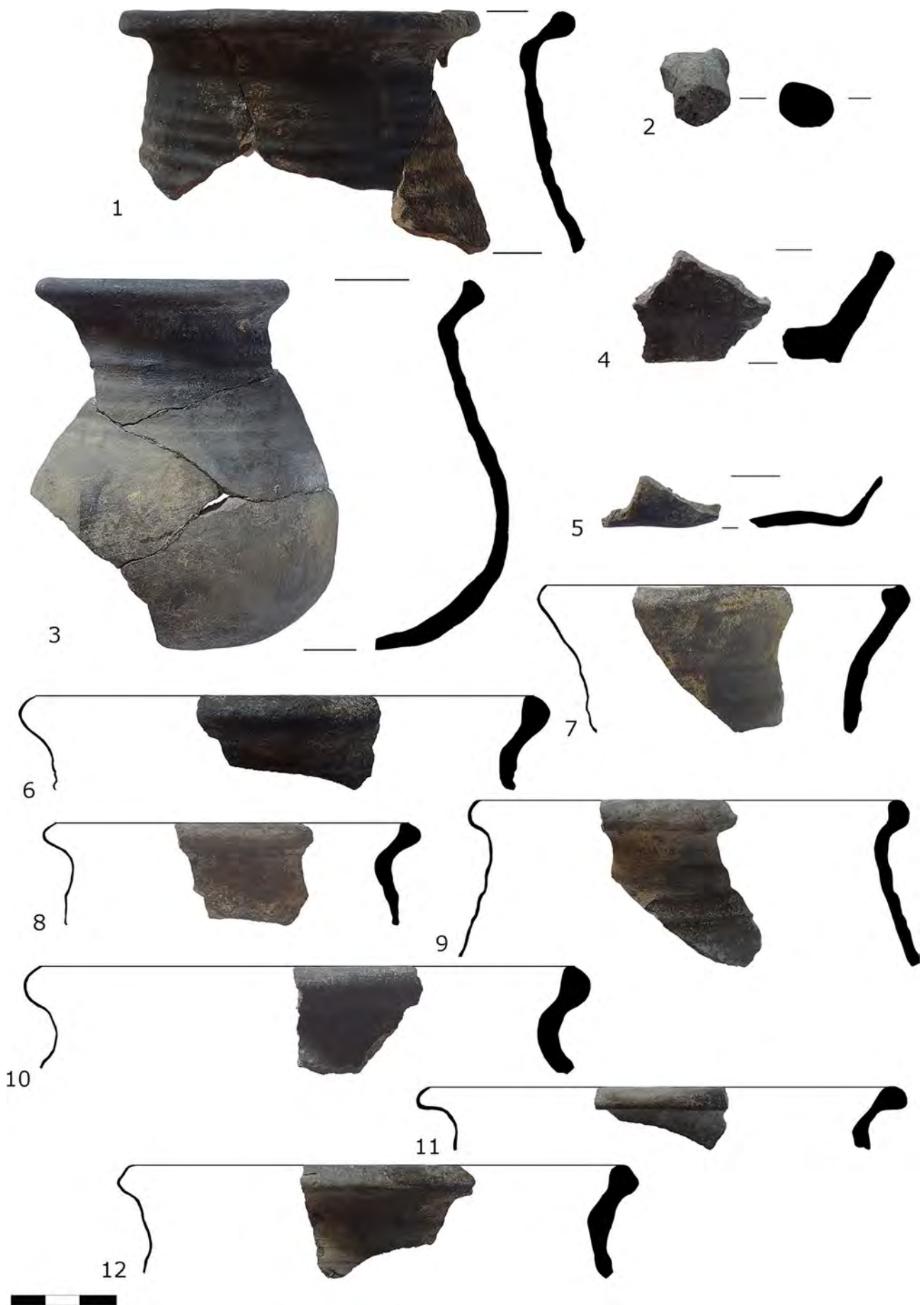

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: nr inw. 3/H/Kw/M – obiekt 8, Targ Drzewny 20. 1 – garnek o kulistym dnie; 2 – dno płaskie. Fot. A. Zyśko
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: Inv.-Nr. 3/H/Kw/M – Bef. 8, ehemalige Holzmarktstraße 20. 1 – Topf mit kugelförmigem Boden; 2 – flacher Boden. Foto A. Zyśko

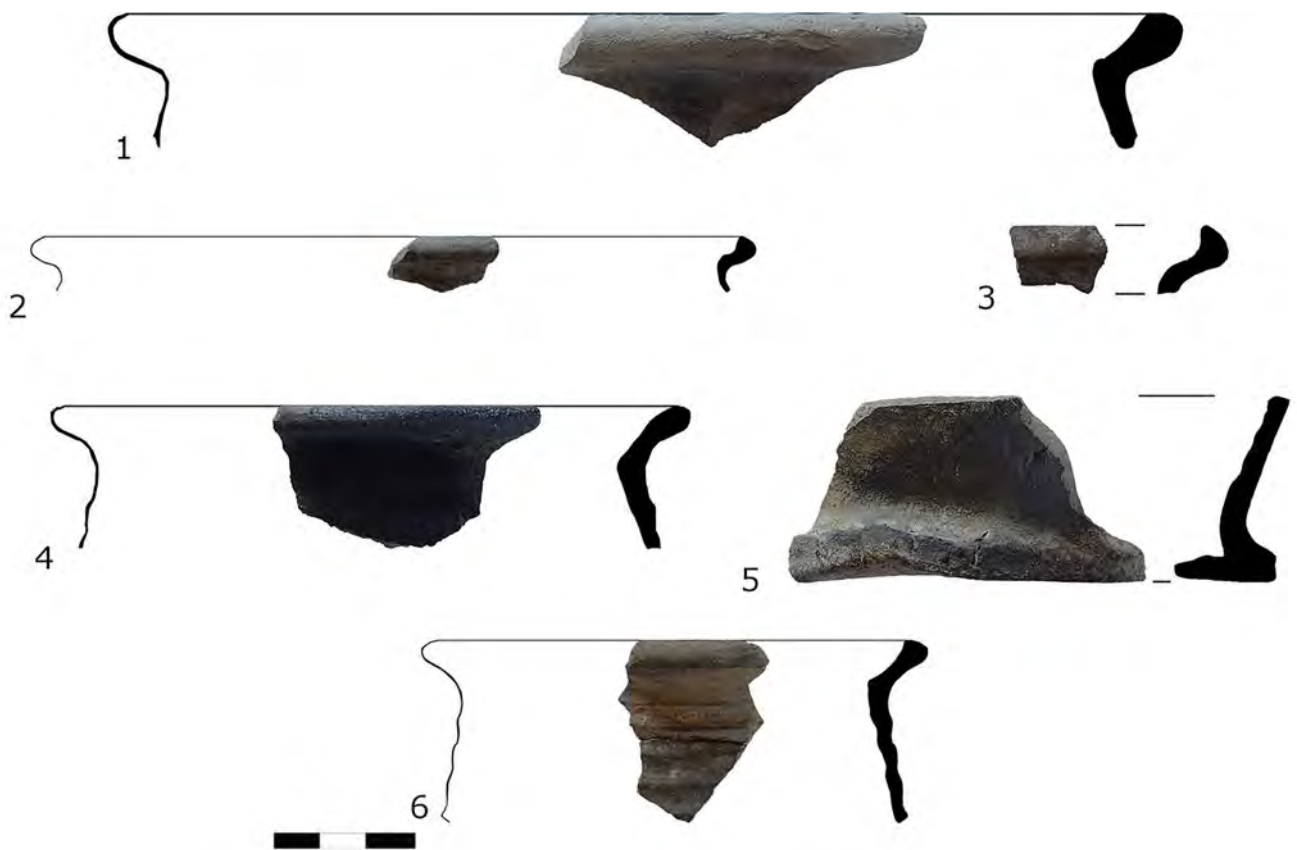

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: nr inw. 7/H/Kw/M – obiekt 15, Targ Drzewny 21. 1-3, 6, 10-11 – garnki o kulistym dnie; 4-5 – dzbany o kulistym dnie; 7 – dzban o płaskim dnie; 8 – naczynie flaszkowate; 9 – kubek. Fot. A. Zyśko
 Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: Inv.-Nr. 7/H/Kw/M – Bef. 15, ehemalige Holzmarktstraße 21. 1-3, 6, 10-11 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; 4-5 – Krüge mit kugelförmigem Boden; 7 – Krug mit flachem Boden; 8 – flaschenförmiges Gefäß; 9 – Becher. Foto A. Zyśko

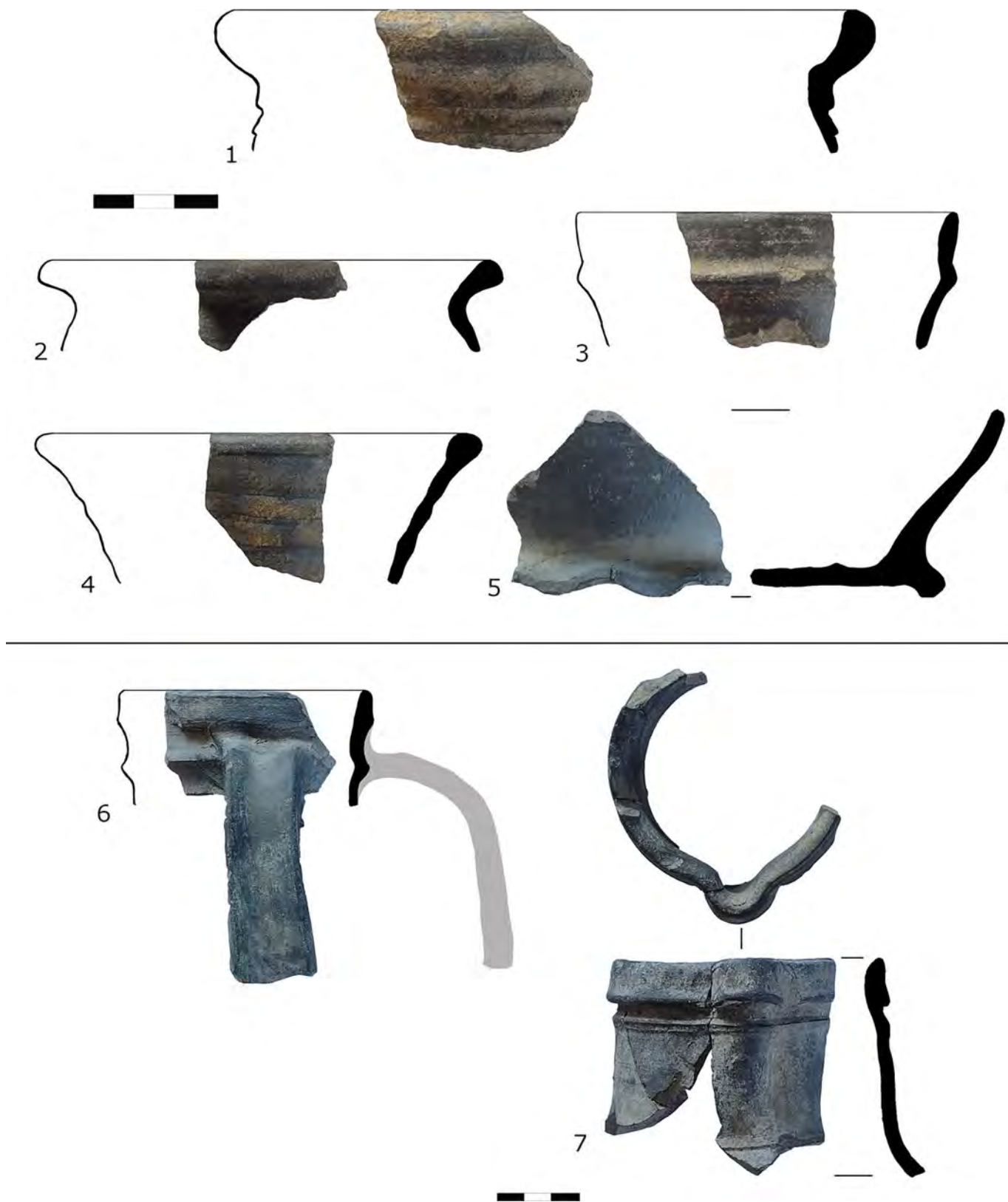
Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: nr inw. 11/H/Kw/M – obiekt 15, Targ Drzewny 21. 1, 3, 6, 8-9, 11-12 – garnki o kulistym dnie; 2 – nóżka lub ucho o okrągłym przekroju; 4 – dno płaskie; 5 – dno kuliste dzbana; 7 – dzban o kulistym dnie; 10 – garnek o płaskim dnie. Fot. A. Zyško
 Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: Inv.-Nr. 11/H/Kw/M – Bef. 15, ehemalige Holzmarktstraße 21. 1, 3, 6, 8-9, 11-12 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; 2 – Fuß oder Henkel mit kreisförmigem Querschnitt; 4 – flacher Boden; 5 – kugelförmiger Krugboden; 7 – Krug mit kugelförmigem Boden; 10 – Topf mit flachem Boden. Foto A. Zyško

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: nr inw. 13/H/Kw/M – obiekt 16, Targ Drzewny 21. 1, 3–4, 6 – garnki o kulistym dnie; 2 – garnek o płaskim dnie; 5 – dno płaskie; 7 – rynienka. Fot. A. Zyško

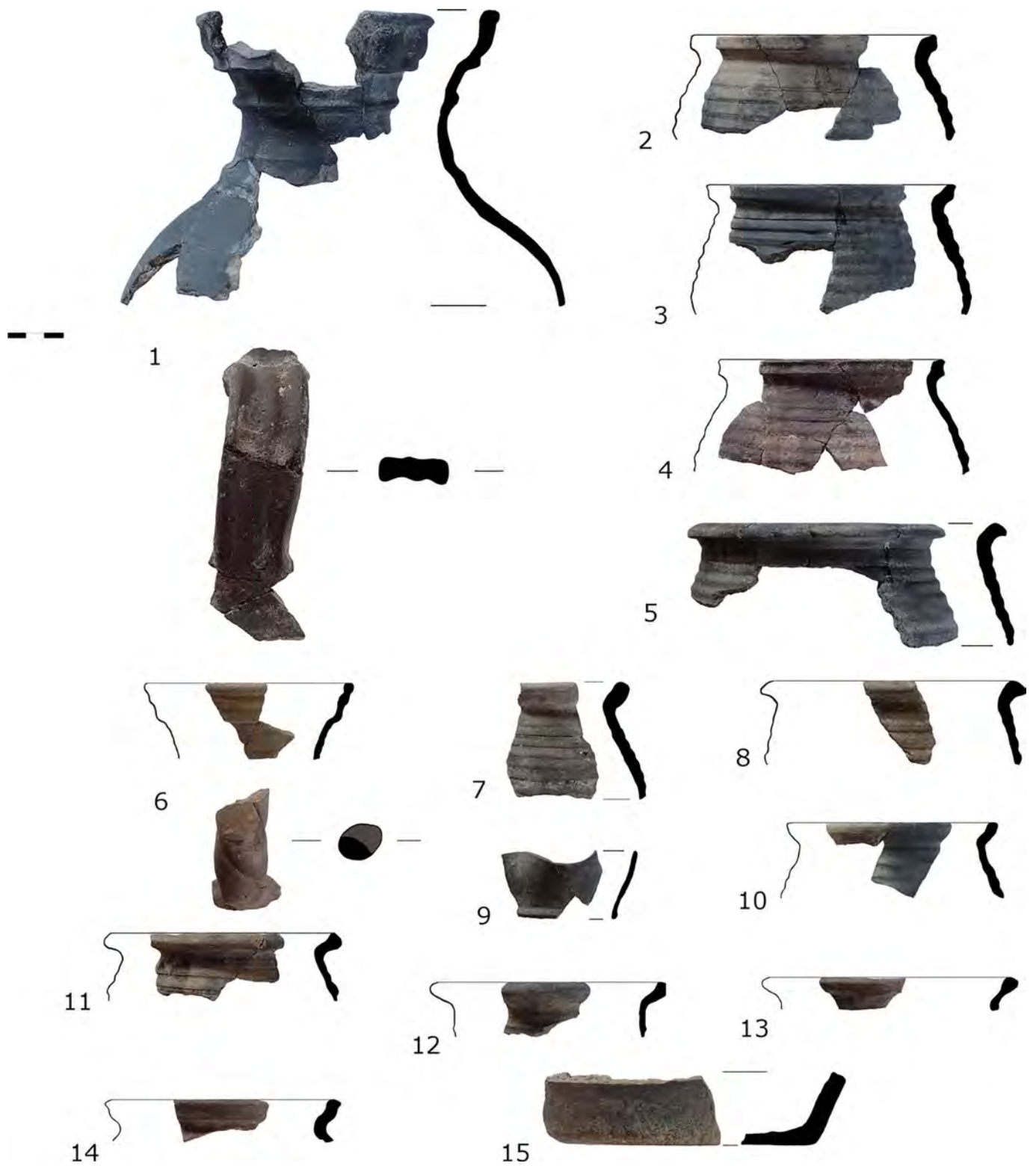
Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: Inv.-Nr. 13/H/Kw/M – Bef. 16, ehemalige Holzmarktstraße 21. 1, 3–4, 6 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; 2 – Topf mit flachem Boden; 5 – flacher Boden; 7 – Pfanne. Foto A. Zyško

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: nr inw. 15/H/Kw/M – obiekt 13, Targ Drzewny 21. 1-2 – garnki o kulistym dnie; 3, 6-7 – dzbany o płaskim dnie; 4 – dzban o kulistym dnie; 5 – dno płaskie. Fot. A. Zyško

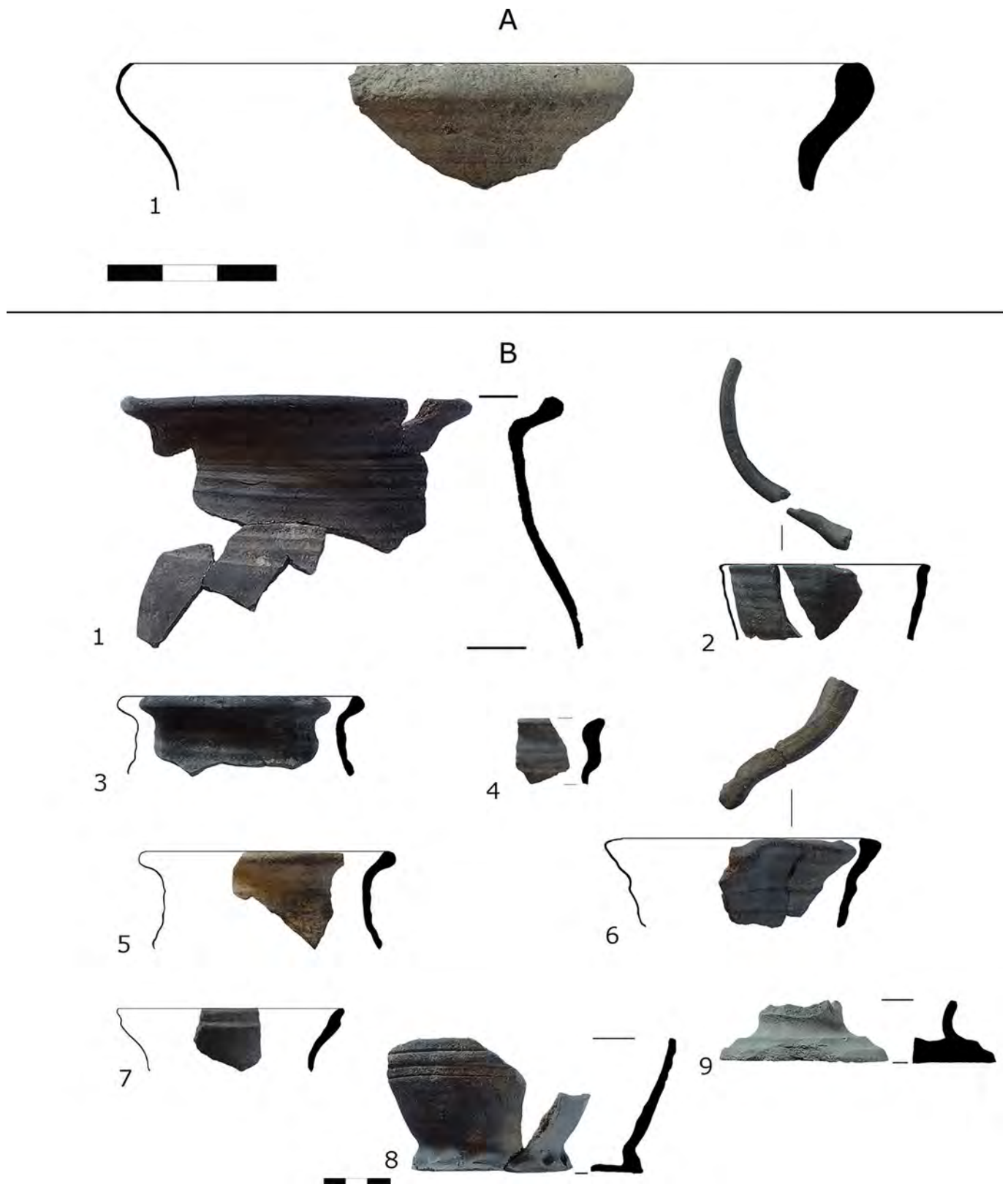
Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: Inv.-Nr. 15/H/Kw/M – Bef. 13, ehemalige Holzmarktstraße 21. 1-2 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; 3, 6-7 – Krüge mit flachem Boden; 4 – Krug mit kugelförmigem Boden; 5 – flacher Boden. Foto A. Zyško

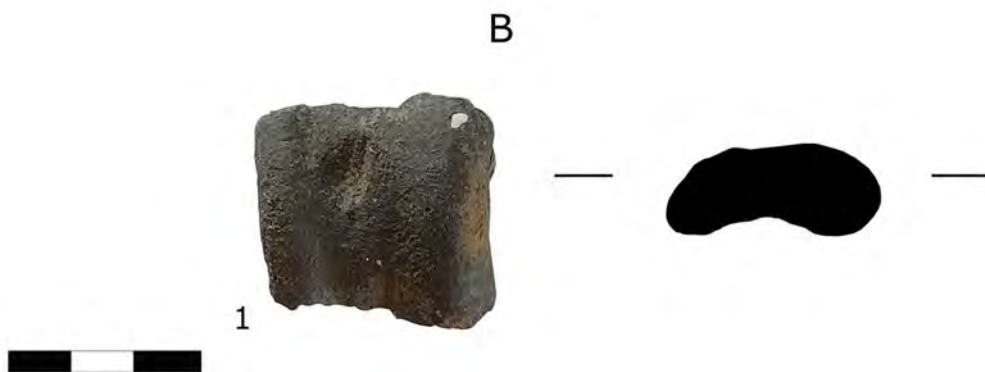
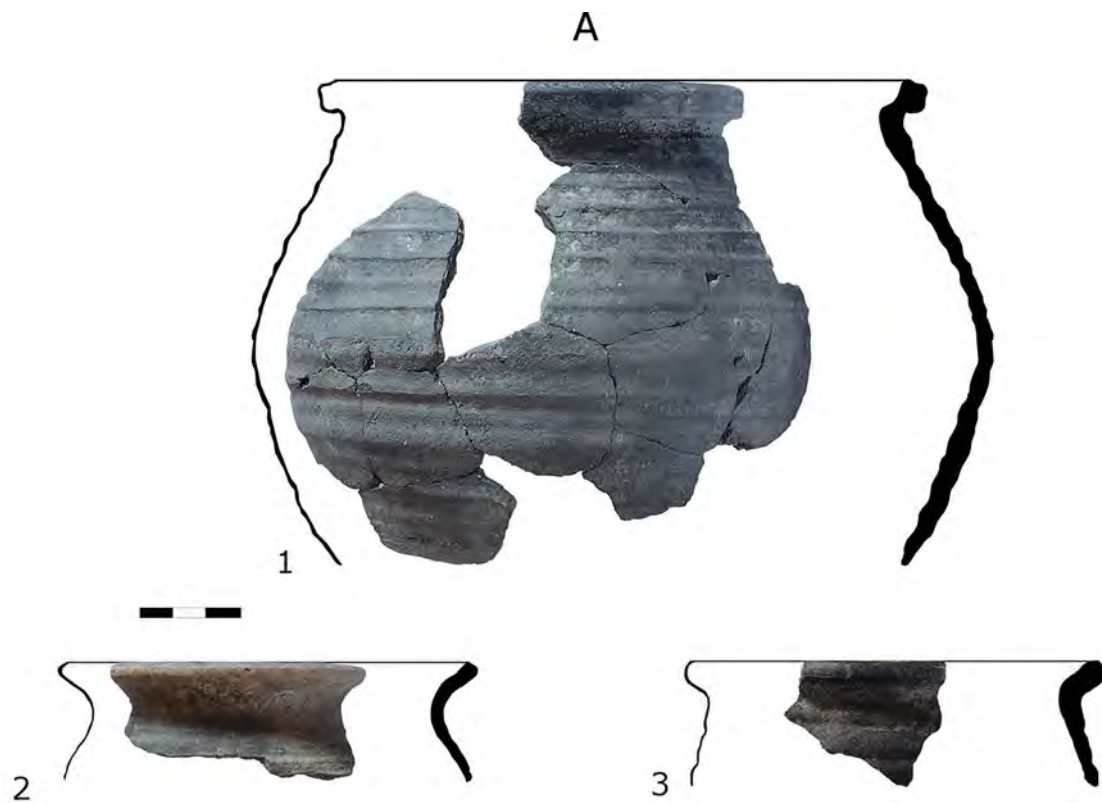
Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: nr inw. 28/H/Kw/M – obiekt 2, Targ Drzewny 21. 1, 6 – dzbany o płaskim dnie; 2, 4, 14 – garnki o płaskim dnie; 3, 5, 7–8, 10–13 – garnki o kulistym dnie; 9 – kubek; 15 – dno płaskie (misa?). Fot. A. Zyśko

Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: Inv.-Nr. 28/H/Kw/M – Bef. 2, ehemalige Holzmarktstraße 21. 1, 6 – Krüge mit flachem Boden; 2, 4, 14 – Töpfe mit flachem Boden; 3, 5, 7–8, 10–13 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; 9 – Becher; 15 – flacher Boden (Schale?). Foto A. Zyśko

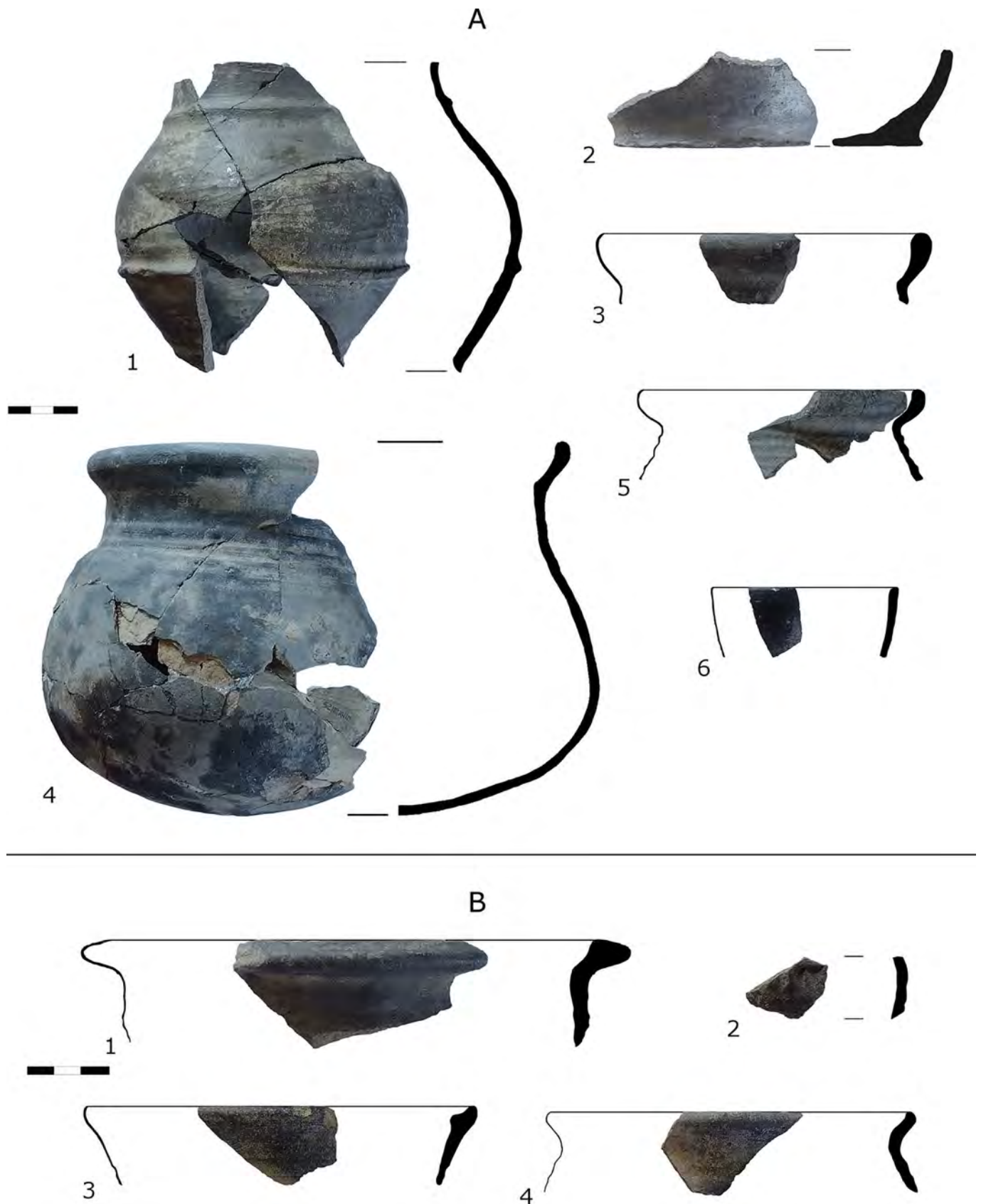
Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: A – nr inw. 48/H/Kw/M – piwnica tylnego traktu Targ Drzewny 21; B – nr inw. 49/H/Kw/M – obiekt 12, Targ Drzewny 21. A1, B1, B3, B5 – garnki o kulistym dnie; B2, B4, B7 – dzbany o płaskim dnie; B6 – dzban o kulistym dnie; B8-9 – dno płaskie. Fot. A. Zyśko
 Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: A – Inv.-Nr. 48/H/Kw/M – Keller des Hintertrakts in der ehemaligen Holzmarktstraße 21; B – Inv.-Nr. 49/H/Kw/M – Bef. 12, ehemalige Holzmarktstraße 21. A1, B1, B3, B5 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; B2, B4, B7 – Krüge mit flachem Boden; B6 – Krug mit kugelförmigem Boden; B8-9 – Flacher Boden. Foto A. Zyśko

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: A – nr inw. 50/H/Kw/M – obiekt 1, Targ Drzewny 21; B – nr inw. 51/H/Kw/M – obiekt 4, Targ Drzewny 21. A1–2 – garnki o płaskim dnie; A3 – garnek o kulistym dnie; B1 – ucho. Fot. A. Zyśko

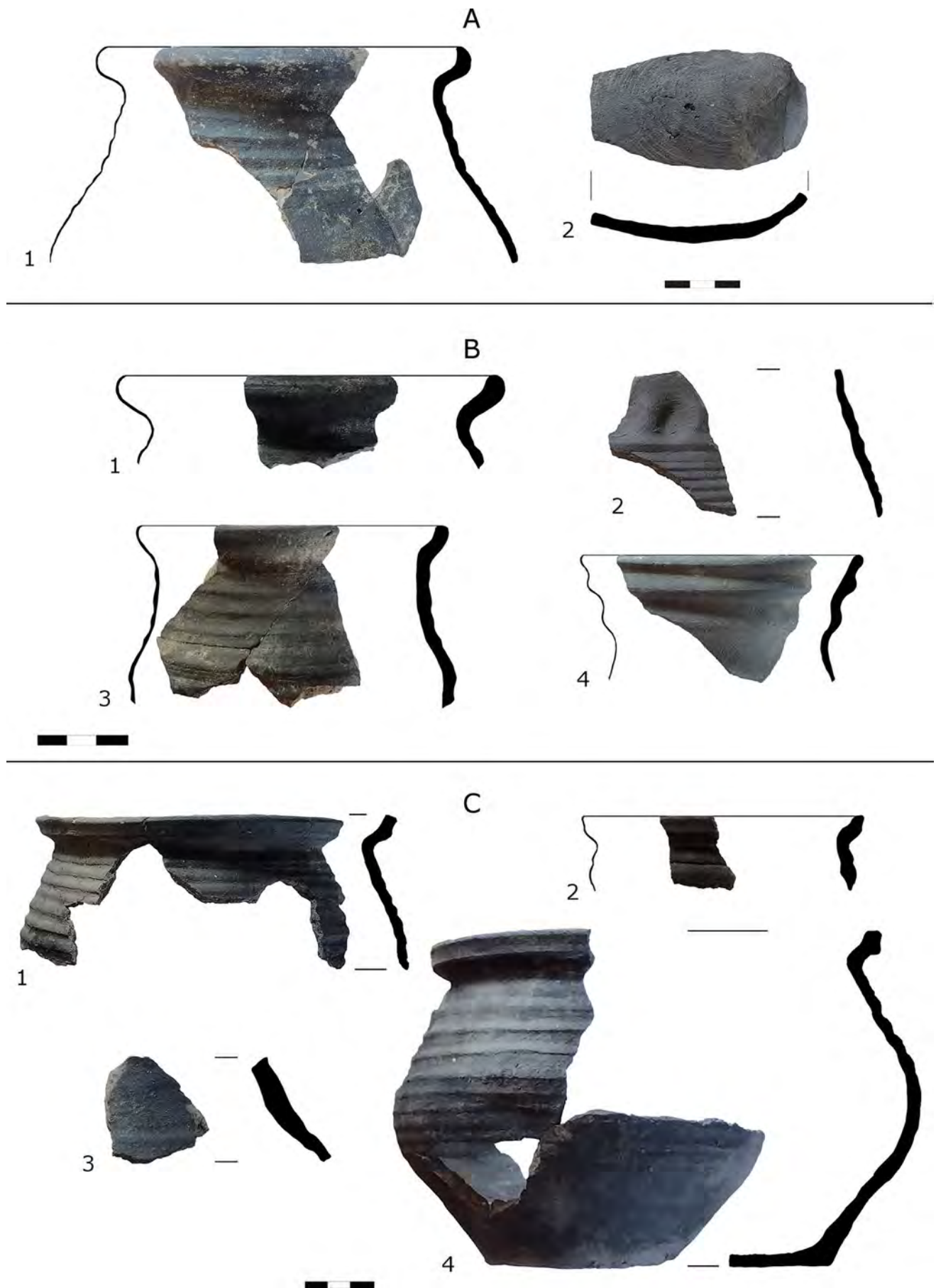
Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: A – Inv.-Nr. 50/H/Kw/M – Bef. 1, ehemalige Holzmarktstraße 21; B – Inv.-Nr. 51/H/Kw/M – Bef. 4, ehemalige Holzmarktstraße 21. A1–2 – Töpfe mit flachem Boden; A3 – Topf mit kugelförmigem Boden; B1 – Henkel. Foto A. Zyśko

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: A – nr inw. 52/H/Kw/M – obiekt 5, Targ Drzewny 21; B – nr inw. 57/H/Kw/M – obiekt 8, Targ Drzewny 21. A1 – dzban o płaskim dnie; A2 – dno płaskie; A3-5, B1, B4 – garnki o kulistym dnie; A6 – kubek; B2 – brzusiec z ornamentem; B3 – dzban o kulistym dnie. Fot. A. Zysko

Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: A – Inv.-Nr. 52/H/Kw/M – Bef. 5, ehemalige Holzmarktstraße 21; B – Inv.-Nr. 57/H/Kw/M – Bef. 8, ehemalige Holzmarktstraße 21. A1 – Krug mit flachem Boden; A2 – flacher Boden; A3-5, B1, B4 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; A6 – Becher; B2 – Kuppe mit Ornament; B3 – Krug mit kugelförmigem Boden. Foto A. Zysko

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika siwa: A – nr inw. 65/H/Kw/M – obiekt 1, Targ Drzewny 19; B – nr inw. 67/H/Kw/M – obiekt 3a, Targ Drzewny 20; C – nr inw. 68/H/Kw/M – obiekt 14, Targ Drzewny 20. A1, B1, B3 – garnki o kulistym dnie; A2 – dno kuliste; B2 – brzusiec z ornamentem; B4 – dzban o płaskim dnie; C1-2, C4 – garnki o płaskim dnie; C3 – pokrywka. Fot. A. Zysko

Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Grauware: A – Inv.-Nr. 65/H/Kw/M – Bef. 1, ehemalige Holzmarktstraße 19; B – Inv.-Nr. 67/H/Kw/M – Bef. 3a, ehemalige Holzmarktstraße 20; C – Inv.-Nr. 68/H/Kw/M – Bef. 14, Targ Drzewny 20. A1, B1, B3 – Töpfe mit kugelförmigem Boden; A2 – kugelförmiger Boden; B2 – Kuppe mit Ornament; B4 – Krug mit flachem Boden; C1-2, C4 – Töpfe mit flachem Boden; C3 – Deckel. Foto A. Zysko

III. 2. 2. Późnośredniowieczne naczynia importowane

Paulina Romanowicz

Nieodłącznym elementem zespołów późnośredniowiecznych naczyń ceramicznych odkrywanych w miastach Pomorza Zachodniego są egzemplarze importowane. Zazwyczaj stanowią one od kilku do kilkunastu procent całego zbioru (por. Rębkowski 1995, 39–51; Dworaczyk 1998, 299–305, 2003, 202–203, 2015, 82; Kowalska 2004, 235; Borkowski 2005, 233; Romanowicz 2011; Romanowicz, Zysko 2012, 94; Kamiński i in. 2013, 106; Cnotliwy 2014, 195–200). W analizowanym materiale z badań na Targu Drzewnym w Stargardzie znalazło się zaledwie 38 ułamków naczyń wykonanych z ceramiki kamionkowej oraz jeden z ceramiki czerwonej szkliwionej. Zespół odkryty na tym terenie był w różnym stanie rozdrobnienia, część stanowiły niewielkie i mało charakterystyczne fragmenty brzuśców, co uniemożliwiało identyfikację konkretnej formy naczynia. Udało się natomiast określić przynajmniej gatunek ceramiki. Tam, gdzie było to możliwe, na podstawie zachowanej górnej jego partii, została określona forma naczynia. Dzięki temu można stwierdzić, że zestaw funkcjonalny naczyń importowanych ogranicza się wyłącznie do dwóch form: dzbanów i naczyń do picia.

Kamionki

Ceramika kamionkowa to wyroby charakteryzujące się spieczonym czerepem, z nie zawsze całkowicie stopioną frakcją ziarnistą. Przesiąkliwość ścianek tych naczyń nie przekracza 2%. Cechy te udawało się uzyskać dzięki wypalowi wysokoplastycznej, tłustej gliny w temperaturze 1200–1400°C (Rębkowski 1995, 39; Gaimster 1997, 34; Scheidmantel, Schifer 2005, 39; Kowalczyk 2014, 9). W okresie późnego średniowiecza pod względem technologicznym mamy do czynienia z tzw. wczesną kamionką i kamionką właściwą. Ta pierwsza charakteryzuje się nie do końca stopionymi frakcjami ziarnistymi, widocznymi zarówno na powierzchni, jak i w przełame naczynia. Kamionkę właściwą cechują już gładkie powierzchnie czerepu i tzw. muszlowe przełamy, co osiągnięte było dzięki bardzo wysokiej temperaturze wypału (Rębkowski 1995, 39).

Ceramikę taką w późnym średniowieczu produkowano głównie na obszarze dzisiejszych Niemiec, przede wszystkim Nadrenii, lecz również w Dolnej Saksonii, Saksonii i na terenie Łużyc (Rębkowski 1995, 39; Roehmer 2001, 466–467; Adler 2005, 14), skąd były dystrybuowane na całą Europę (Gaimster 1997, 51–110). W miastach Pomorza Zachodniego liczebność naczyń kamionkowych w zespołach ceramicznych nie przekracza zwykle kilkunastu procent¹ i dlatego uważa się, że były one towarem luksusowym. Obecność tego gatunku wyrobów garncarskich w Stargardzie została stwierdzona już wcześniej (Romanowicz 2011; Romanowicz, Zysko 2012, 94, 2016).

¹ Wyjątek stanowi Kołobrzeg, zob. Rębkowski (1995, 20).

Prawiekamionka nadreńska angobowana

Jedną grupę stanowią charakterystyczne naczynia prawiekamionkowe pokryte brązowo-wiśniową angobą, o przełame koloru szarego lub żółto-pomarańczowego, z czytelną średnio- i drobnoziarnistą domieszką. Jako główne miejsca produkcji angobowanej kamionki w Nadrenii wskazywane są trzy ośrodki: Brühl, Langerwehe oraz Brunssum-Schinveld (Gaimster 1997, 7). Jednoznaczne odróżnienie wyrobów z tych trzech centrów produkcyjnych sprawia jednak trudności.

W Stargardzie na Targu Drzewnym znalezionych zostało zaledwie dziesięć ułamków tego gatunku kamionki, osiem o przełame żółto-czerwonym, dwa – szarym. Cztery ułamki stanowią elementy jednego naczynia. Jest to charakterystyczny średniej wielkości dzban z wylewem zaopatrzonemu w żeberko, falistą stopką oraz uchem dolepanym tuż pod krawędzią wylewu. Okaz z analizowanego zbioru pokryty jest wiśniowo-brązową angobą, a średnica jego wylewu wynosi 8 cm (ryc. 1: 1). Prawdopodobnie z tego samego typu naczynia pochodzi też drugi znaleziony wylew o średnicy 7,5 cm, przy czym ten ma przełam szary (ryc. 1: 2).

Prawiekamionka południowodolnosaksońska

Wypalane na siwo i pokrywane wiśniowo-brązową angobą naczynia wczesnokamionkowe były produkowane również przez garncarzy z południowej części Dolnej Saksonii. Są one dość podobne do tych z Nadrenii, istnieją jednak różnice pomiędzy wyrobami nadreńskimi i dolnosaksońskimi, pozwalające je od siebie odróżnić. Zasadniczo inne są formy naczyń produkowanych w Dolnej Saksonii. Oprócz tego ścianki ich są cieńsze, a pokrywająca je angoba jest ciemniejsza. Na dnach widoczne są ślady odcinania, a same stopki den są inaczej modelowane (Rębkowski 1995, 45). W materiale z Targu Drzewnego odkryty został zaledwie jeden niewielki ułamek brzuśca angobowanego na wiśniowo naczynia.

Obok egzemplarzy angobowanych na wiśniowo-brązowo w warsztatach Dolnej Saksonii wytwarzano również naczynia kamionkowe o jasnobrązowym kolorze czerepu. I tych w analizowanym materiale mamy trzy, w tym spore dno, zapewne dużego baniastego dzbana (ryc. 3), ale jego konkretny typ czy pochodzenie trudno ustalić. Dno to pochodzi z nieokreślonego obiektu datowanego szeroko na okres późnego średniowiecza.

Początki produkcji wczesnej kamionki w Dolnej Saksonii datuje się na poł. XIII w. W Coppengrave od początku XIV w. miały być równocześnie wytwarzane naczynia prawiekamionkowe i kamionkowe (Stephan 1981). U schyłku XIV w. wieś Bengerode wyludniła się, w związku z czym ustała tam produkcja naczyń. Z powodzeniem była ona

kontynuowana natomiast w wiekach następnych w Duingen i Coppengrave (Rębkowski 1995, 45). Bardzo podobny rozwój wytwórczości w tych trzech ośrodkach i niemal identyczny zestaw naczyń nie pozwalają na dokładną identyfikację przy przypisywaniu konkretnych znalezisk któremuś z nich (Roehmer 2001, 518).

Prawiekamionka i kamionka siegburska

Mianem wczesnej i właściwej kamionki siegburskiej określa się wytwarzane w Siegburgu bardzo charakterystyczne i dominujące wśród produktów tego ośrodka naczynia, które charakteryzują się jasnoszarą, białą-szarą, żółto-białą lub białą barwą (Rębkowski 1995, 40). W XIII i XIV w. Siegburg pozostawał czołowym ośrodkiem garncarskim w Nadrenii, którą to pozycję utrwalił w XV w. Okres szczytowej produkcji naczyń w Siegburgu przypadł na wiek XVI, jednak już w tym czasie warsztaty siegburskich garncarzy stopniowo zaczęły tracić swą dominację na rzecz wytwórców z Raeren czy Westerwaldu (Adler 2005, 291).

Wyroby pracowni siegburskich są najliczniejszą grupą gatunkową kamionek na terenie Targu Drzewnego. W sumie znaleziono 24 ułamki naczyń wykonanych z wczesnej i właściwej kamionki siegburskiej. Jeśli chodzi o formy, są to wyłącznie dzbany. Niemal w całości został znaleziony nieduży dzban (ryc. 2: 1), a być może naczynie do picia, zbliżone wyglądem do typu 94 wg B. Beckmanna². Jest to mały baniasty dzbanek z cylindryczną szyjką, dookolnymi żłobkami na szyjce i brzuścu oraz z taśmowatym uchem dolepieniem nieco poniżej krawędzi wylewu i powyżej największej wydętości brzuśca. Średnica wylewu tego egzemplarza wynosi 7,5 cm, jego wysokość zaś 12 cm. Naczynie reprezentuje gatunek prawiekamionki i datowane jest na 1. poł. XIV w. Być może do tego samego typu zaliczyć należy ułamek wylewu z uchem (ryc. 2:3) z właściwej kamionki, odkryty w XVIII-wiecznym zasypisku latryny (parcela 21, obiekt 13), ale bez wątplenia średniowieczny.

Inny obecny w materiale typ naczyń to małe baniaste dzbanki z plastycznym żeberkiem na największej wydętości brzuśca (ryc. 2:2, 4). Odpowiadają one typom 91 i 96–98 wg B. Beckmanna. Średnice wylewów egzemplarzy znalezionych w Stargardzie wynoszą 6–7 cm. Dzbanki tego typu występują w Stargardzie w kontekstach z chronologią obejmującą okres od 2. poł. XIII w. do końca XIV w. Oba odkryte fragmenty naczyń wykonane są w technice kamionki właściwej i datowane na 1. poł. XIV w. Zostały znalezione w tym samym obiekcie co wyżej opisany mały dzbanek odnaleziony w całości.

Ceramika czerwona szkliviona

Osobną grupę naczyń importowanych znalezionych na terenie Stargardu są wyroby z tzw. czerwonej ceramiki szklivionej. Są to produkty

wypalone silnie utleniająco i pokryte szklivem po zewnętrznej stronie naczyń.

Zanim lokalnie pojawiła się i rozwinęła produkcja szklivionej ceramiki wykonanej z glin żelazistych i wypalanej w atmosferze utleniającej, na tereny Pomorza Zachodniego docierały importy z zachodu Europy. Były to głównie dzbany (Madsen, Stilke 2001, 564) pokryte po stronie zewnętrznej brązowym lub zielonkawym szklivem ołowiowym, nierzadko z plastycznymi aplikacjami (por. Nawrońska 2012, 56). Ten gatunek wyrobów ceramicznych produkowany był od XII w. w rejonie flandryjsko-holenderskim, w Danii oraz być może w Lubece (Rębkowski 1995, 51; Madsen, Stilke 2001, 573–589). W XIV w. wytwórstwo to przybrało duże rozmiary, a naczynia były szeroko importowane na tereny północnej Europy (Madsen, Stilke 2001, 570–571).

Ułamki takich importów zostały już wcześniej rozpoznane w Stargardzie (por. Romanowicz, Zysko 2012, 95–96). W analizowanym materiale z Targu Drzewnego został zidentyfikowany zaledwie jeden nieduży ułamek brzuśca. Jest on pokryty po zewnętrznej stronie szklivem koloru zielonkawego (ryc. 4). Widoczne są dwie dookolne poziome bruzdy. Fragment ten został odkryty w kontekście datowanym szeroko na późne średniowiecze.

Naczynia importowane odnalezione w Stargardzie na Targu Drzewnym reprezentują dość standardowy zestaw zarówno gatunków, jak i form naczyń pozalokalnej proveniencji. Zarówno kamionki, jak i ceramika czerwona szkliviona znane są z wcześniejszych badań i opracowań, stąd ich obecność wydaje się oczywista. To samo dotyczy form. Znowu są to typowe dla wyrobów importowanych dzbany i naczynia do picia, gdyż naczynia te, a szczególnie kamionki, nadawały się lepiej do przechowywania płynów (mniejsza przepuszczalność ścianek naczyń) aniżeli wyroby lokalnych garncarzy.

Bibliografia

- Adler B. 2005. *Early stoneware steins from Les Paul Collection / Frühe Steinzeug Krüge aus der Sammlung Les Paul. A survey of all German stoneware centers from 1500 to 1850/Ein Überblick über alle deutschen Steinzeugzentren von 1500 bis 1850*. Dillingen/Saar.
- Beckmann B. 1974. The main types of the first four production periods of Siegburg pottery. W: V.I. Edison, H. Hodges, J.G. Hurst (red.), *Medieval Pottery from Excavations*. London, 183–220.
- Borkowski J. 2005. Badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone w latach 1999–2001 na Placu Wolności (Rynek Staromiejski) w Białogardzie, woj. zachodniopomorskie. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2*. Gdańsk, 231–245.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Dworaczyk M. 1998. Średniowieczna ceramika naczyniowa z Pyrzyc. *Materiały Zachodniopomorskie* 44, 273–334.
- Dworaczyk M. 2003. Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Gryficach, gm. loco. W: H. Paner, M. Fudziński (red.),

² W przypadku opracowania naczyń z kamionki siegburskiej wykorzystana została typologia autorstwa B. Beckmanna (1974).

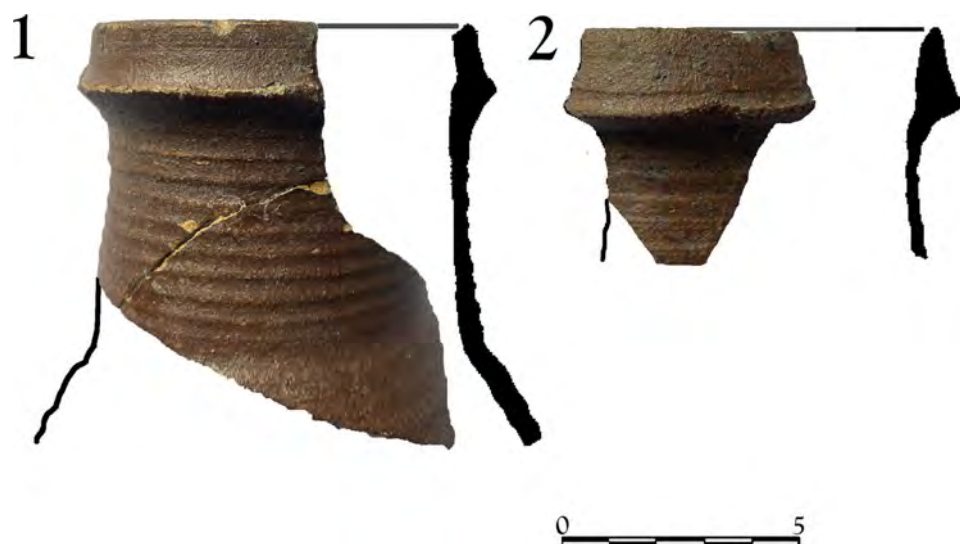
- XIII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2. Gdańsk, 199–207.
- Dworaczyk M. 2015. Ceramika naczyniowa. W: M. Rębkowski, F. Biermann (red.), *Klasztor premonstratensów w Białobokach. Archeologia i historia*. Szczecin, 81–103.
- Gaimster D. 1997. *German Stoneware 1200–1900. Archeology and Cultural History*. London.
- Kamiński R., Słowiński S., Uciechowska-Gawron A. 2013. Wyniki badań sondażowych przeprowadzonych na placu rynkowym w Darłowie. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2*. Gdańsk, 101–112.
- Kowalczyk A. 2014. *Naczynia kamionkowe z Poznania w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*. Poznań.
- Kowalska A.B. 2004. Interwencyjne badania archeologiczne na Starym Mieście w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie Nowa Seria I/1*, 227–240.
- Madsen P.K., Stilke H. 2001. Bleigliasierte Irdenware. W: H. Lüdtkke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa 1: Text*. Neumünster, 539–611.
- Nawrońska G. 2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg.
- Rębkowski M. 1995. Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu. Kołobrzeg.
- Roehmer M. 2001. Steinzeug. W: H. Lüdtkke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa 1: Text*. Neumünster, 465–538.
- Romanowicz P. 2011. Standardy luksusu – naczynia kamionkowe w późnośredniowiecznym Stargardzie. W: M. Rębkowski (red.), *Ekskluzywne życie – dostojny pochówek*. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne I. Wolin, 273–287.
- Romanowicz P., Zyśko A. 2012. Średniowieczna ceramika naczyniowa. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 89–109.
- Romanowicz P., Zyśko A. 2016. Późnośredniowieczna ceramika naczyniowa. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 103–152.
- Scheidemantel D., Shifer T. 2005. Waldenburger Steinzeug. Archäologie und Naturwissenschaften. *Veröffentlichen des Landesamtes für Archäologie* 44. Dresden.
- Stephan H.-G. 1981. Coppengrave. Studien zur Töpferei des 13. bis 19. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland. *Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens* 17. Hildesheim.

dr Paulina Romanowicz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
p.romanowicz@iaepan.edu.pl

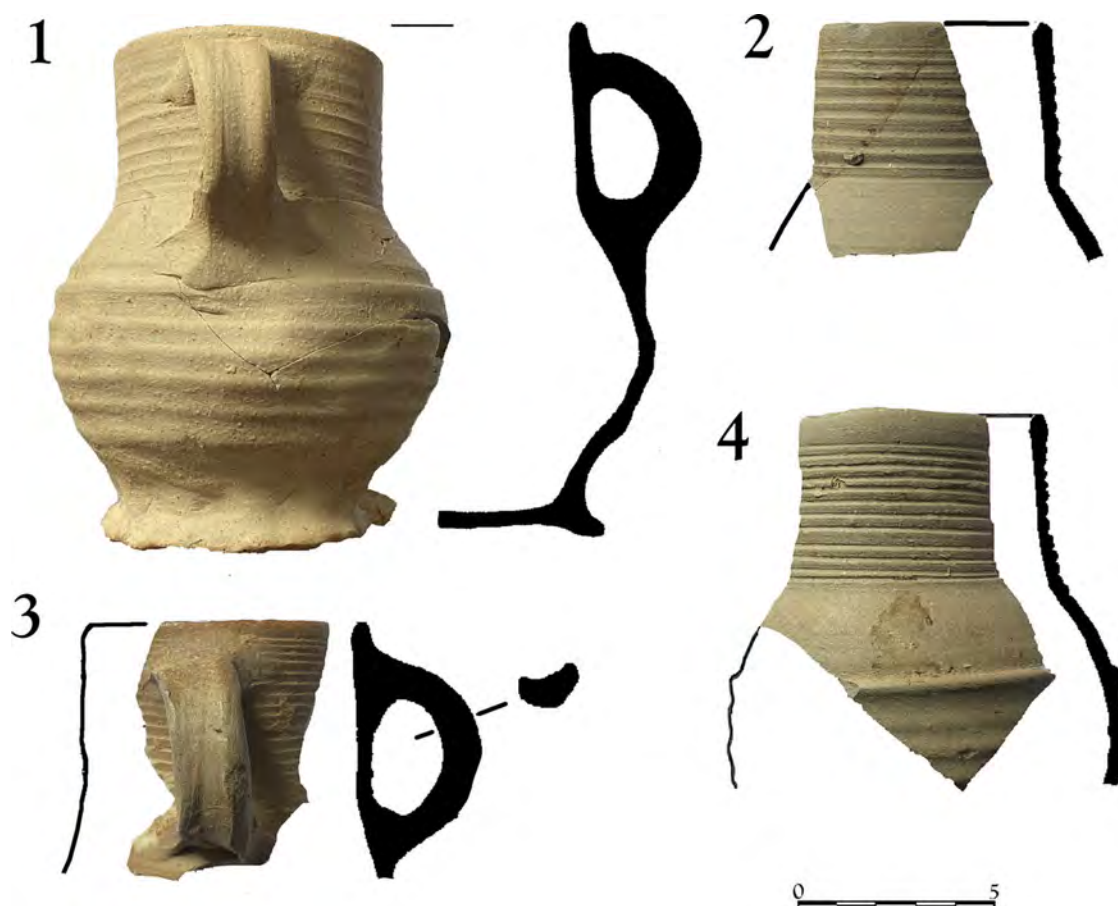
Zusammenfassung

Spätmittelalterliche importierte Gefäße

Importware ist ein fester Bestandteil bei den in den Städten Vorpommerns entdeckten spätmittelalterlichen Keramikgefäßen. In der analysierten Sammlung der Ausgrabungen in der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 in Stargard fanden sich lediglich 38 Scherben von Gefäßen aus Steinzeug und eine Scherbe glasierter roter Irdenware. Das an der untersuchten Stelle gefundene Material war unterschiedlich stark zerscherbt, aber zumindest die Warenart konnte bestimmt werden. So wurden im Fundgut rheinisches engobiertes Steinzeug, Siegburger Steinzeug, süd-niedersächsisches Steinzeug und glasierte rote Irdenware identifiziert. Anhand der nur wenigen bestimmbareren Formen lässt sich sagen, dass es sich bei dieser Sammlung um typische, nach Vorpommern importierte Gefäße handelt, also um Krüge und Trinkgefäße.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kamionka nadreńska angobowana (nr inw. 49/H/Kw/M). Fot. P. Romanowicz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Rheinisches Steinzeug, engobiert (Inv.-Nr. 49/H/Kw/M). Fot. P. Romanowicz

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kamionka siegburska. 1-2, 4 (nr inw. 65/H/Kw/M); 3 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. P. Romanowicz
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Siegburger Steinzeug. 1-2, 4 (Inv.-Nr. 65/H/Kw/M); 3 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Fot. P. Romanowicz

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Kamionka południowo-dolnosaksońska (nr inw. 7/H/Kw/M). Fot. P. Romanowicz

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Süd-niedersächsisches Steinzeug (Inv.-Nr. 7/H/Kw/M). Foto P. Romanowicz

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ceramika czerwona szkliwiona (nr inw. 7/H/Kw/M). Fot. P. Romanowicz

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Glasierte rote Irdenware (Inv.-Nr. 7/H/Kw/M). Foto P. Romanowicz

Wstęp

Materiał ceramiczny o cechach wskazanych w tytule pochodzi z wypełnisk obiektów o charakterze śmietniskowym, niwelacyjnym oraz studni i latryn odkrytych na dawnych parcelach Targu Drzewnego 20–21. Najlepiej zachowane fragmenty naczyń pochodzą z dwóch kloak, których zawartość datowana jest na okresy 1/2 ćw. XVII w. i XVII/XVIII–XVIII w. Istotnych informacji dostarczyło także wypełnienie nieużytkowanej studni, które zostało określone na koniec XVII–XVIII w.¹

Podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na dwóch wspomnianych działkach pozyskano łącznie 4614 ułamków naczyń siwych, ceglasto-siwych i ceglanych. W zbiorze tym wydzielono 779 fragmentów ceramiki wtórnie zdeformowanych z powodu działania wysokiej temperatury. 44 naczynia udało się zrekonstruować w formie pozwalającej na szczegółową charakterystykę pojemników. Po ich wyklejeniu pozostało 3526 fragmentów, które również poddano analizie. Przy opisywaniu materiału, oprócz wspólnego surowca, jakim była masa garncarska powstała na bazie glin ilastych żelazistych, kierowano się sposobem wypału oraz zdobnictwem, co pozwoliło na wydzielenie wymienionych powyżej grup naczyń. W ramach ceglatego zbioru przeprowadzono jeszcze bardziej szczegółowe podziały wynikające z braku szkliva lub jego zastosowania

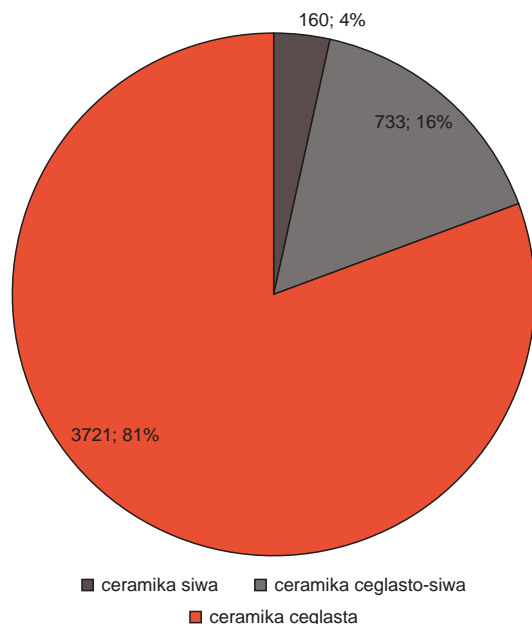
w poszczególnych partiach naczyń, a także sposobów wykonywania dekoracji. Udział procentowy poszczególnych grup ilustruje wykres I.

Naczynia siwe

Na zbiór fragmentów naczyń wytwarzanych z glin ilastych żelazistych i wypalanych w atmosferze redukcyjnej składa się 160 ułamków, co stanowi jedynie 4% ogólnej liczby pozyskanych skorup w opisywanym zbiorze. W większości są to kawałki dużych mis. W jednym przypadku możliwe było dokonanie pomiarów, gdzie średnica dna ma wartość 21 cm, a wylewu 29 cm. Wnętrza naczyń były wyświecane w proste, pasowe motywy, przechodzące ze ścianek na dno (ryc. 1: 2, 4). Uwagę zwracają fragmenty identycznych w formie wyświecanych mis, które wypalono w atmosferze utleniającej (ryc. 1: 3). Naczynia były przygotowywane w taki sam sposób, ale poddano je innemu procesowi wypału. W tym samym typie pozostaje częściowo zachowana, duża misa o grubych ściankach, o obustronnie chropowatej powierzchni, domieszce o większej koncentracji i zbieżnym opracowaniu partii wylewu jak siwe naczynia z tego asortymentu (ryc. 1: 1).

Większość ułamków naczyń szarych pochodzi z obiektu 13 odkrytego na dawnej parceli Targ Drzewny 21, którego zawartość jest w tym przypadku datowana na okres 1/2 ćw. XVII w. Czas powstania pokrywa się z chronologią występowania tego typu form w Stargardzie i na Pomorzu Zachodnim, co już wielokrotnie zostało omówione w literaturze przedmiotu (por. Kwiatkowski, Majewski 2012, 113–114; 2016, 153; Majewska, Wojciechowska 2019, 74–75). Jeśli przyjąć, że geneza tych naczyń wiąże się z późnośredniowieczną ceramiką siwą, to nadal niewyjaśniona pozostaje kwestia ich występowania w okresie wczesnonowożytnym i popularność przypadająca na czas przełomu XVI i XVII w. Być może inspiracją dla ich wytwórców były ręcznie formowane tzw. produkty jutlandzkie (Ploug 2023, 81, 86).

Z tego samego obiektu podjęto fragmenty naczyń w kształcie ustawionej poziomo beczki wspartej na krótkich nóżkach (ryc. 2). Na powierzchni jej ścianek zewnętrznych prowadzono dookolne żłobkowania, które naśladują drewniane, gęsto nałożone obręcze. Zachowały się również ułamki dna lub wieczka z dobrze widoczną krawędzią ścianek. Wskazane cechy świadczą o tym, że garncarz chciał swoje ceramiczne dzieło upodobnić do prawdziwej beczki. Omawiany pojemnik został pokryty rzadką, prześwitującą angobą. Tego typu przedmiot w literaturze niemieckiej określany jest jako *Fässchen* lub *Essigfässchen*. Warto też podkreślić, że jest to niezwykle znalezisko, które można zaliczyć do tzw. form nietypowych. Służyło przede wszystkim do przechowywania octu, który wlewano do naczyńia przez otwór umieszczony w górnej części w poziomie beczki.

Wykres 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21. Ilościowy i procentowy udział fragmentów poszczególnych grup ceramiki

Diagramm 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21. Quantitativer und prozentualer Anteil von Bruchstücken aus den einzelnen Keramikgruppen

¹ Obiekt 13, nr inw. 15/H/Kw/M (parcela 21); obiekt 8, nr inw. 3/H/Kw/M (parcela 20); obiekt 3, nr inw. 1/H/Kw/M (parcela 20).

W tym samym miejscu lub za pomocą szpuntu montowanego w wieczku dozowano jego zawartość, co pozwalało nie tylko na wzmocnienie smaku potraw czy ich marynowanie, ale również było wykorzystywane w medycynie. Beczułki na ocet wykonywane były przede wszystkim z kamionki pokrytej szkliwem solnym, co uniemożliwiało uszkodzenie ścianek naczyń przez kwas octowy oraz ułatwiało utrzymanie ich w czystości. Kształt pojemnika sprzyjał również ich wykorzystywaniu do przechowywania alkoholu (Heege 2013, 91). W garncarniach wytwarzających kamionkę mużakowską beczułki tego typu, zaopatrzone w krótkie, okrągłe zakończone nóżki, powstawały już w 1. poł. XVII w. Charakterystyczny dla nich jest brak miejsca na umieszczenie szpuntu na dnie i wieczku (Horschik 1978, 334; Heinze i in. 2019, 135, 328). Beczki tego typu wytwarzano od końca XVII w. także w ośrodkach produkcji kamionki westerwaldzkiej. Były to głównie naczynia siwe, malowane szkliwem z tlenkiem kobaltu lub manganu, bez nóżek, z otworem na kranik, a ich pojemność wynosiła od 3 do aż 30 litrów (Heege 2016, 304). Wytwory takie powstawały w waldenburskich pracowniach ceramiki kamionkowej jeszcze w XVIII w. (Horschik 1978, 98).

Stargardzki egzemplarz został wyprodukowany w 1. poł. lub w końcu XVII w. Jego twórca zapewne inspirował się kamionkowym pojemnikiem o kształcie beczułki. Pierwotnie miał niewielką pojemność, zbliżoną do wytworów z Mużakowa, w których przypadku długość była równa 13,5–16,2 cm, a średnice den i wiek na zachowanych naczyniach oscylowały w granicach 9,25–10 cm (Heinze i in. 2019, 328). Choć nie zachowały się całkowicie ścianki dna i wieczka, można przypuszczać, że naczynie nie miało przygotowanego otworu na szpunt. Przetrwała do dziś nóżka ma modelunek znany z lokalnie produkowanych grapenów, co świadczy o miejscowym wykonaniu naczyń. Za taką proveniencją przemawia również sposób przygotowania gliny, proces wypału zbliżony do redukcyjnego i zastosowanie delikatnej angoby, jaką znamy z ceramiki ceglasto-siwej.

Naczynia ceglasto-siwe

W trakcie badań pozyskano 733 fragmenty naczyń ceglasto-siwych, które stanowią 16% ogólnej liczby odkrytych ułamków w opisywanym zbiorze. Są to elementy garnków o smukłym kształcie, średnicach den 8,5–10,5 cm, pojedynczym, szerokim, taśmowatym uchu i mocno wychylonym, zgrubiałym wylewie, charakteryzujące się dookólnym żłobkowaniem w górnej partii (ryc. 3). Mają szare bądź jasnobrązowe tło czerepu i bywają pokrywane rdzawą angobą o różnym nasyceniu. Wypał tego typu pojemników odbywał się w środowisku redukcyjnym, przejściowym/mieszanym lub utleniającym. Skorupy z tego zbioru poddawane były analizie petrograficznej i porównawczej. Surowiec ilasty naczyń tworzyła plastyczna glina zwietrzelinowa, którą schudzano niewielką ilością drobnoziarnistego piasku kwarcowego. Następnie obie powierzchnie ścianek pokryto rzadką gliną (tzw. ceglarską) i wypalono w atmosferze utleniającej w temperaturze ok. 600°C lub redukcyjnej

o wartości 650–700°C (Gunia 2019, 148–149, 154). Analiza porównawcza przeprowadzona na materiałach pochodzących ze Szczecina, Nowogardu i Kołobrzegu wykazała, że wszystkie próbki miały podobne cechy strukturalno-teksturalne tła czerepu, a jedyne różnice wynikały ze składu mineralnego stosowanego tłucznia (Gunia 2019, 154–155).

Wyniki badań laboratoryjnych wskazują na naczynia o charakterystycznych cechach, zarejestrowanych w materiałach archeologicznych nie tylko w Stargardzie, lecz także na całym obszarze Pomorza Zachodniego w dość krótkim czasie. Podobnie jak w przypadku nowożytnej ceramiki siwej, jest to okres od przełomu XVI i XVII w. do 1/2 ćw. XVII w. Przykłady garnków tego typu odnotowywano już wielokrotnie w literaturze przedmiotu (por. Kwiatkowski, Majewski 2012, 115; 2016, 153; Majewski, Wojciechowska 2019, 75). Naczynia o opisanych walorach były popularne także na Dolnym Śląsku, Pomorzu Gdańskim i w Rzeczypospolitej (Majewski, Wojciechowska 2019, 76).

Naczynia ceglaste

Największy wydzielony zbiór składa się z 3721 ułamków, co stanowi 81% sumy wszystkich fragmentów naczyń omawianych w niniejszym artykule. Podzielono je na naczynia o następujących cechach: nieszkliwione (egzemplarze z delikatną angobą i pochłapane szkliwem w sposób niezamierzony) oraz szkliwione. Tak scharakteryzowany asortyment funkcjonalnie można podzielić na naczynia kuchenne i stołowe. Są to garnki, grapeny, patelnie na trzech nóżkach, rynienki do zbierania tłuszczu lub brytfanny, misy, miseczki (w tym na nóżce), talerze, kufle i inne pojemniki.

Naczynia nieszkliwione

Z odkrytych podczas badań fragmentów nie udało się wykleić żadnej formy. Są to przede wszystkim ułamki garnków dekorowanych dookólnym żłobkowaniem na zewnętrznej powierzchni ścianek (ryc. 4: 2). Ich przełam charakteryzuje się widoczną domieszką drobnego i średniego tłucznia. Uwagę zwracają ułamki cienkościennego naczynia, o walcowatym kształcie, z wydzieloną stopką, które mogło spełniać funkcję prostego kufła lub ceramicznego słoja (ryc. 4: 1). W zbiorze wydzielono fragmenty stożkowatych pokrywek o trójkątnych w przekroju krawędziach (ryc. 5). Wykonano je z gliny o większej domieszce niż pozostałe naczynia. Materiały o takich cechach pozyskano z sześciu obiektów na dawnych parcelach Targu Drzewnego 20–21. Największa liczba fragmentów pochodzi z dwufazowego wypełnienia latryny datowanego na 1/2 ćw. XVII i XVII/XVIII–XVIII w.² Ułamki z pozostałych miejsc można datować na przełom XVII i XVIII oraz sam wiek XVIII.

² Obiekt 13, dawna działka Targ Drzewny 21.

Naczynia szkliwione

Z fragmentów ceramiki pokrytej szkliwem bądź angobą i szkliwem zrekonstruowano przede wszystkim podstawowe naczynia kuchenne, do jakich należały garnki. Najstarsze egzemplarze pochodzą z 1/2 ćw. XVII w. i są naczyniami średniej wielkości. Bezuchy, niski pojemnik o średnicy dna równej 9,5 cm i wysokości 11 cm został na zewnątrz udekorowany dookólnym żłobkowaniem i warstwą pobiałą. Wewnątrz zastosowano zielone szklivo. Mocno zaznaczona partia brzegu charakteryzuje się nachodzącą angobą (ryc. 6: 1). Podobnie wykonano inny garnek o średnicy dna 7,8 cm. W połowie naczynia zachował się ślad po taśmowatym uchu. Nie zastosowano tutaj rzadkiej glinki dla rozjaśnienia tła transparentnego szkliva, które przyjęło brązową barwę (ryc. 6: 2).

Wśród garnków wyróżniono fragmenty pojemników, które ustawione były na delikatnie profilowanej, niskiej stopce, rozszerzającej się ku górze. Wychylona na zewnątrz partia wylewu, o wysokim, prostym profilu, pokryta została zróżnicowanym ornamentem naniesionym za pomocą grzebienia bądź radełka (ryc. 6: 3; 9: 5). Przy krawędzi brzegu przebiegał dookólny żłobek. Pojedyncze ucha ozdobiono podniesionymi krawędziami. Szkliwami pokryto wnętrza i partie zewnętrznych, wysokich ścianek wylewów oraz górnych partii uch. Zastosowano transparentną, połyskliwą glazurę o zielonej barwie, a wewnętrzną krawędź polano żółtym szkliwem (ryc. 6: 3). Garnki o podobnych formach i dekoracjach z pobiałą i szkliwieniem uważane są za importy pochodzące ze środkowych Niemiec. Najbliższe analogie pochodzą z badań przy ul. Bolesława Krzywoustego w Stargardzie, gdzie chronologię odkrytych relikwów zabudowy oraz ruchomego inwentarza określono na czas pożaru z 1635 r. Zbliżone do stargardzkich naczynia pochodzą z badań kwartału XVII w Stralsundzie, gdzie zostały pozyskane w latrynie zbudowanej w 1. poł. XVII w., a użytkowanej w dalszej części tego stulecia (Ansonge, Rütz 2016, 181). Garnki o podobnych formach i dekoracjach używane są jeszcze w końcu XVII i początkach następnego stulecia, czego dowodem są m.in. pojemniki pozyskane z kwartału IX (ryc. 7: 1; 8: 1; 10: 2). Zaostrzono je w mniej profilowaną stopkę o średnicach 6–7 cm, prostszy profil i zdwojone dookólne żłobki u podstawy mocniej profilowanego wylewu. Nadal jednak pobielano ścianki zewnętrzne i powlekano szkliwem wewnątrz, wylew i górną część ucha.

Garnki z końca XVII i 1. poł. XVIII w. charakteryzują się różnymi rozmiarami. Średnice den ustawianych na stopce oscylują pomiędzy 8,3 a 12 cm. Naczynia o prostej podstawie mają wartości średnic dolnych od 6,5 do 14,5 cm. Osiągają one wysokość od 10,8 do 27 cm przy średnicach wylewu od 9,5 do 22 cm. Ścianki zewnętrzne pokryte są całkowicie lub częściowo dookólnym żłobkowaniem, czasem umieszczonym tylko pod wylewem naczynia (ryc. 7: 2–3; 8; 9: 9–12; 10; 11: 1–2; 12; 13: 1–2, 4; 14–15). Ucha, w zależności od wielkości garnka, są taśmowate z wychylonymi krawędziami lub szerokie i płaskie. Wystają poza wysokość naczynia lub są na równi z krawędzią

wylewu (ryc. 7: 2; 8: 2–3; 9: 1–2, 8–9, 11; 10: 1, 3–5; 11–12; 14–15). Powierzchnie ścianek są nieszkliwione, poza zaciekami biegnącymi z partii przywylewowych, czasami pokryte jasną angobą (ryc. 7–8; 10–11; 13: 3; 14; 15: 1–2). Wylewy kształtowane są prosto lub z okapem, z wysokimi brzegami, nierzadko z wrębem. Wewnątrz zastosowano transparentne szkliva ołowiowe, zazwyczaj ciemne, które w części pojemników przechodziły także na partie wylewów i górnej części uch. Większość naczyń nosi ślady intensywnego użytkowania w postaci osmolenia powierzchni ścianek zewnętrznych, co świadczy o ich używaniu w kuchennym palenisku. Ponadto mają zestandaryzowane formy i są bez wątpienia wytworami lokalnych warsztatów garncarskich.

Najstarsze grapy pochodzą z 1/2 ćw. XVII w. Większość zachowanych egzemplarzy była niewielkich rozmiarów, o wysokościach pomiędzy 11 a 13,5 cm. Kształtem przypominały późnośredniowieczne naczynia o kulistych dnach. Tylko jeden z wyklejonych pojemników jest zbliżony do kształtu półkulistego (ryc. 17: 1). Ich ścianki były szkliwione od wewnątrz, polewa czasami pokrywała górne partie naczynia (ryc. 16: 2). Na zewnątrz najpopularniejszym motywem zdobniczym było dookólne żłobkowanie i biała lub lekko ceglata angoba (16; 17: 1–3). Zachowane ucha są albo zagniatane do środka, albo szerokie i taśmowate (ryc. 16: 6–7). Tuleje i nóżki montowano po wytoczeniu korpusu naczynia. Zagładzano ślad po przytwierdzeniu imacza, a powierzchnię wykańczano palcami, wyciskając dwa charakterystyczne dołki nad uchwytem (ryc. 16: 4–5; 17: 1–2). Ich długość jest zróżnicowana, a końcówka prosta lub rozszerzająca się na zewnątrz, czasami była profilowana (ryc. 16: 1–2, 5, 9; 17: 2–3). Część nóżek ma albo zaszczypywane od góry podstawy, albo są one podcięte i uformowane prosto (ryc. 16: 1–3; 17: 1, 3–6). Najmłodszy trójnóżek, pochodzący z 2. poł. XVII w., jest jednocześnie największym naczyniem w tej kategorii. Został zaostrzony w szerokie i taśmowate ucho (ryc. 17: 7). Naczynia o tej formie raczej nie występują już w 2/3 ćw. XVIII w. Wówczas odnotowuje się zwiększony popyt na trójnożne patelnie o angobowanych, bądź nie, ściankach zewnętrznych, z dookólnym żłobkowaniem i transparentnie szkliwionymi wnętrzami (por. Schäfer, Reichelt 2006, 92; Oniszczyk 2022, 215–216) (ryc. 18: 1–5). Charakteryzują się one grubymi krawędziami wylewu w postaci półwałki i długimi uchwytami mocowanymi do korpusu naczynia pod kątem 20–45° oraz wysokością 8,5–12 cm i średnicą wylewu 16–20 cm (ryc. 18: 1–2, 4–9).

Do pieczenia potraw lub zbierania tłuszczu służyło naczynie, z którego pozostało jedynie kilka fragmentów. Miało rynnowaty kształt i prostą krawędź wylewu. Wnętrze pokrywało przezroczyste szklivo (ryc. 19). Niedostateczny stan zachowania nie pozwala na doprecyzowanie funkcji i określenie szczegółowej chronologii naczynia.

Niewielką grupę naczyń tworzą fragmenty dzbanów. W tym przypadku zazwyczaj obie powierzchnie ścianek pokrywane były szkliwami, a na stronie zewnętrznej proces ten poprzedzało nałożenie angoby w przypadku zastosowania

transparentnej polewy (ryc. 20: 6–7, 9, 12). Zdarzają się jednak wyjątki, gdy pojemniki ustawiane są na profilowanych stopach o średnicy 7,8 cm, dekorowane dookólnym żłobkowaniem lub ornamentami powstałymi na bazie pobiałych i niepolewanymi (ryc. 20: 1, 8, 11). Szklivo pozostaje jedynie na partii wylewu i uchach (ryc. 20: 1, 4). Warto tu zwrócić uwagę na fragment całkowicie pozbawiony glazury, ale dość mocno wypieczony, na którym zachowała się wyłącznie dolna partia z charakterystycznie profilowaną stopką. Nawiązuje on do wczesnonowożytnych naczyń kamionkowych związanych z ośrodkiem w Waldenburgu i został wykonany w poł. XVI w. (ryc. 20: 10).

Czarnoszkliwione ułamki dzbanów mogą pochodzić z pękających naczyń, które znane są z odkryć w garnclarni w Myśliborzu (ryc. 20: 6) (Majewski 2019, 208). Jedną część z nich może nawiązywać do dekoracji znanych z ośrodków dolnośląskich, które produkowały pojemniki dekorowane plastycznymi nakładkami (por. Krabath 2012, 79–83; Szajt 2021, 103–106) (ryc. 20: 7). Nieliczne fragmenty należą do egzemplarzy, których powierzchnie były angobowane i malowane ornamentami nanoszonymi za pomocą różka (ryc. 20: 3, 5). Pod uchem małego dzbanka widoczna jest sygnatura w postaci monogramu lub gmerka, być może garnclarni, co jest w Stargardzie przypadkiem dotychczas nieznanym (ryc. 20: 5). Większość omówionych dzbanów pochodzi z pierwszych dekad XVII w., a późniejsze egzemplarze są nieliczne. Charakteryzują się one większą cienkościennością i wykończeniem krawędzi wylewu pozwalającym na zastosowanie cynowej pokrywy (por. Møller Knudsen 2023, 159; Marcinkowski 2019, ryc. 162) (ryc. 20: 2, 9).

Misy pochodzące z 1/2 ćw. XVII w. to przede wszystkim niewielkie naczynia. Część z nich ustawiono na niskiej stopce. W górnej, podkrawędniej części zamocowano poziome ucho, a z drugiej strony uchwyt uformowany w wolutę ze zwiniętej taśmy (ryc. 21: 2). Dekorację zewnętrzną ścianek tworzy kilka płytkich, dookólnych żłobków. Wnętrze pokryte zostało angobą i powleczone złotym, transparentnym szklivem. Wyklejony w całości egzemplarz ma dno o średnicy 7,3 cm, identyczną wysokość i średnicę wylewu 14,4 cm. Kolejne formy to miseczki z pionowo mocowanymi uchami, w górnej partii przytwierdzonymi do wylewu, o średnicach podstawy 5,2–6,4 cm. Dookólnie żłobkowane ścianki sporadycznie pokrywała jasna angoba. Pobielone rozrzedzoną glinką wnętrza szklivono na żółto i zielono (ryc. 21: 1, 3–4).

Charakterystyczne dekoracje mają naczynia o smukłych ściankach, z profilowaną partią przykrawędnią wylewu, których dna schodzą ukośnie ku środkowi naczynia. Takie ukształtowanie może wskazywać na dość małą średnicę podstawy bądź wysoką stopkę na której została umieszczona miseczka. Jej wnętrza pokrywa typowa dla epoki prosta dekoracja, pojawiająca się również w większych egzemplarzach. Ścianki zostały pokryte pasami angoby, przedzielonymi kolorem czerepu naczynia, a dno całkowicie zakryte pobiałą (ryc. 21: 6–7; 23: 1). Nałożenie transparentnego, złotego szkliva zintensyfikowało odbiór tego motywu. Chronologia tych naczyń przypada na okres

od końca XVI w. bądź początku XVII w. po 2. poł. tego stulecia. Jednak w schyłkowym okresie w dekoracjach tego typu brakuje tak dalekiej dowolności. Są one bardziej zgeometryzowane, angobowane pasy odchudzono i pozostawiono większe światło między nimi oraz pokryto różnobarwnymi szklivami. Zewnętrzne partie brzegu zostały ozdobione dookólnie szerokim fryzem za pomocą radełka i podkreślone plastyczną falbanką (ryc. 23: 3; 24: 2). Datowanie niniejsze pokrywa się z występowaniem tego motywu na innych, znacznie odleglejszych obszarach, np. w Szwajcarii (Heege 2016, 139).

W zbiorze odnotowano fragmenty miseczek/talerzyków ustawianych na wysokich stopkach, które odkrywano już wcześniej w Stargardzie i wskazano na ich pochodzenie oraz chronologię (por. Kröll 2012, 74; Majewski, Wojciechowska 2019, 79). Zachowały się dwie ceglaste, różnie profilowane podstawy o średnicach dolnych 7,5 i 7,6 cm oraz dolna partia naczynia, które ma widoczny ślad po przytwierdzeniu do podstawy. Jego wnętrza zostało pokryte pobiałą, a następnie powleczone złotym, przezroczystym szklivem (ryc. 22).

Większe misy z przełomu XVII i XVIII w. oraz XVIII w. miały taśmowato ukształtowane wylewy oraz były zaopatrzone w poziome ucha przytwierdzone do brzegu naczynia (ryc. 23: 4; 24). Mniejsze egzemplarze charakteryzowały się mocno wywinętą krawędzią wylewu (ryc. 23: 2, 5). Uwagę w tym zbiorze zwraca mały ułamek niewielkiej, cienkościennej miseczki, której ścianki zostały urozmaicone puklowaniem i pokryte ciemnym, kryjącym i połyskliwym szklivem (ryc. 23: 7). Zapewne jest to część bardziej wykwińskiej zastawy. Wnętrza pozostałych mis pokrywano głównie angobową dekoracją nakładaną różkiem w postaci dookólnych prostych, bądź falowanych linii, które polewano transparentną glazurą (ryc. 23: 2, 8). Inne zakładano pobiałą i jasnym, przezroczystym szklivem, a następnie malowano lub nakrapiano ciemniejszym szklivem głównie za pomocą pędzla (ryc. 23: 5; 24: 1). Naczynia z taką dekoracją odnotowano m.in. w materiałach z Lipska, Drezna i ze Szczecina, gdzie zostały wydатовane na 2. poł. XVII w. (Krabath 2012, 94; Marcinkowski 2019, ryc. 163).

Do najstarszych w opisywanym zbiorze zaliczane są różnej wielkości talerze, które dekorowano przede wszystkim w dwóch technikach. W pierwszym wariacie całość wnętrza pokrywano jasną glinką i zalewano złotym lub miodowym szklivem (ryc. 25: 1–4). Drugim sposobem było nakładanie glinki, rytowanie rysunku (*sgraffito*) i wypełnianie motywów kolorowymi angobami i szklivami. Czasami garnclarze pomijali element rytowania i bezpośrednio na czerep nakładali glinki z elementami dekoracyjnymi. Podziały stref zdobniczych wykonywano za pomocą radełek i drutów, dzięki którym powstawały pasy dookólnych, przerywanych linii (ryc. 25: 7; 27: 8). Najczęściej w lustrach i bordiurach pojawiały się mięsiste liście, rozety, ptaki, słońce (ryc. 25: 5, 8–11; 26: 2–3; 27: 1–4, 8–9). Część z tych rozwiązań przypisywana jest warsztatowi garnclarskiemu w Myśliborzu (Ose 2019, 119), ale znane są też liczne przykłady tak ozdabianej

ceramiki z innych zachodniopomorskich miast. W związku z tym można przyjąć, że wytwarzano ją w wielu innych ośrodkach, przez co stanowiła charakterystyczny produkt tego regionu. W 1. poł. XVII w. w części wytworów zrezygnowano z rytowania ornamentu i zastąpiono go konturowym rysunkiem wykonanym ciemnym lub jasnym szkliwem za pomocą pędzla (ryc. 25: 12; 26: 1, 5; 27: 5, 7). Obok tych naczyń powstawały nadal talerze o angobowanych lustrach i bordiurze, dekorowane schematycznie nakładanym ornamentem za pomocą różka. Tradycja ta sięgała na Pomorzu Zachodnim jeszcze XVI w. (ryc. 26: 4; 27: 6; 28: 2).

Na przełomie XVII i XVIII w. w środkowych partiach tych naczyń pojawiają się wypełnienia w postaci owoców lub kwiatów ułożonych w wazach, nawiązujące zapewne do dekoracji produktów fajansowych (Søndergaard Kristensen 2023, 260) (ryc. 28: 1). W ciągu XVIII stulecia granice między strefami stosowanych ornamentów zostały mocniej zarysowane. Często dekoracje lustra i brzegów stanowią oddzielne jednostki. Wzorce zaś nawiązywały do nieskomplikowanej ornamentyki roślinnej, prostych i falistych dookólnych linii lub inskrypcji pochodzących np. z *Małego katechizmu* Marcina Lutera, w które wkomponowywano niekiedy daty roczne (por. Krabath 2012, 109–111; Witte 2018; Falk 2023) (ryc. 29). Motywy nadal były nanoszone za pomocą różka i zazwyczaj pokrywane dwubarwnymi szkliwami – żółtym i zielonym.

Z naczyniami do picia związane są m.in. nieliczne fragmenty kufła, gęsto żłobkowanego w górnej partii i pokrytego w tej części angobą i transparentnym, żółtym szkliwem. Niżej jest on już brązowy. Nawiązywały one do kamionkowych naczyń z ośrodka w Rochlitz/Lunzenau, datowanych na 2. poł. XVIII w., które nazywane były kufłami rochlickimi (*Rochlitzer Krüge*) lub kufłami miodowymi (*Honigkrüge*) (Adler 2005, 282; Krabath 2012, 109).

W całym badanym zespole ceramiki pozyskano kilka niezidentyfikowanych ułamków naczyń. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z wtórnie przepaloną, niewielką flaszą z krótką szyjką rozszerzającą się ku górze (ryc. 31: 1). Drugim tajemniczym elementem jest cienkościenne naczynie z zachowanym wylewem, pokryte brązowym, błyszczącym szkliwem. W partii wylewu widoczny jest plastyczny półwałek. Niżej ścianki przechodziły w przekroju z części okrągłej do kwadratowej. Ceramika ta nosi cechy produkcji przemysłowej, np. angielskiej z poł. XVIII w. (ryc. 31: 2).

Do ceramiki technicznej, służącej jako przekładka, np. przy termicznej obróbce kuchennej lub w wypale naczyń, zaliczono przepaloną płytkę. Analogiczne wytwory pojawiają się zazwyczaj w pobliżu garncarni, o czym świadczy materiał znany m.in. ze Stralsundu (Konze i in. 2007, 122) (ryc. 31: 3).

Podsumowanie

Zarejestrowany podczas badań wykopaliskowych na dwóch parcelach dawnego Targu Drzewnego nowożytny zbiór ceramiki ceglastej

reprezentuje naczynia kuchenne i stołowe. Wśród naczyń kuchennych najliczniej wydzielono garnki, w tym ceglasto-siwe, następnie grapeny, patelnie oraz siwe misy. Zaledwie kilka fragmentów można przypisać do rynienki przeznaczonej do zbierania tłuszczu lub brytfanny. Najliczniejszą grupę naczyń stołowych tworzą talerze z dekoracjami malowanymi różkiem oraz misy. W ich przypadku całość wnętrza pokrywano jasną gliną i polewano żółtawym szkliwem. W innym wariantcie nakładano glinę, rytowano w niej rysunek (*sgraffito*) i wypełniano motywy kolorowymi angobami oraz szkliwami. Kolejno zarejestrowano mniejszy zbiór, jaki stanowią dzbany i inne naczynia.

Ciekawym odkryciem są fragmenty bezułki o niewielkiej pojemności, z której przetrwały fragmenty ścianek z nóżką. Jest to produkt lokalny będący naśladownictwem naczyń kamionkowych. Za taką proveniencją przemawia również sposób przygotowania gliny, proces wypału zbliżony do redukcyjnego i zastosowanie delikatnej angoby, jaką znamy z ceramiki ceglasto-siwej. Do interesujących naczyń należy także kufel z gęsto żłobkowaną górną partią, pokrytą angobą i transparentnym, żółtym szkliwem. Jest to lokalne naśladownictwo kamionkowych naczyń z ośrodka w Rochlitz/Lunzenau.

Wszystkie odkryte pozostałości naczyń dzielą się na dwa, wyraźne okresy: pierwszy od 1/2 ćw. XVII w., a drugi przełom XVII i XVIII w. i wiek XVIII. Zarejestrowana przerwa może wynikać ze zniszczeń w kwartale IX podczas wielkiego pożaru Stargardu w październiku 1635 r. i spustoszeń wojny trzydziestoletniej. Świadectwem tych wydarzeń jest blisko 800 ułamków zdeformowanej wtórnie ceramiki. Dopiero odbudowa, która nastąpiła w 2. poł. XVII w., przyczyniła się do ponownego zasiedlenia tej części miasta i użytkowania nowych produktów ceramicznych, czego świadectwem są odkryte naczynia.

Bibliografia

Literatura

- Adler B. 2005. *Early Stoneware Steins from the Les Paul Collection. A survey of all German stonewares centres from 1500 to 1850*. Dillingen/Saar.
- Ansorge J., Rütz T. *Quartier 17. Archäologische und bauhistorische Zeugnisse der Stralsunder Stadtgeschichte*. Schwerin
- Falk A. 2023. „...die armen nicht vergis”. Bemalte Irdenware mit Inschriften. W: D. Rieger (red.), *Vom Ende her denken. Beiträge zur Archäologie im Hanseraum und darüber hinaus. Festschrift für Manfred Schneider*. Rahden/West., 61–70.
- Gunia P. 2019. Wyniki porównawczej analizy petrograficznej ceramiki ceglasto-siwej ze Stargardu i innych zachodniopomorskich miast. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 139–187.
- Heege A. 2013. Essigsäuli-Essigfässchen-baril à vinaigre-vinaigrier. Eine elsässische Keramik-Sonderform aus Steinzeug „Westerwälder Art“. W: H. Siebenmorgen (red.), *Blick nach*

- Westen. *Keramik in Baden und im Elsass*. 45. Internationales Symposium Keramikforschung Badisches Landesmuseum Karlsruhe 24.8.–28.9.2012. Karlsruhe, 99–105.
- Heege A. 2016. *Die Geschirrk Keramik vom 12. bis 20. Jahrhundert. Die Ausgrabungen auf dem Kirchhügel von Bendern Gemeinde Gamprin, Fürstentum Liechtenstein*. Bd. 2. Vaduz.
- Heinze H., Klein H., Krabath S. 2019. *Muskauer Steinzeug. Handwerk und Industrie*. [Görlitz].
- Horschik J. 1978. *Steinzeug 15. bis 19. Jahrhundert. Von Bürgel bis Muskau*. Dresden.
- Konze M., Schäfer C., Schäfer H. 2007. Töpfereiabfall und Brandschutt des 17. Jahrhunderts von der Ausgrabung Langenstraße 22 bis 24 und Frankenstraße in der Hansestadt Stralsund. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 14, 113–149.
- Krabath S. 2012. Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick. W: S. Krabath i in. (red.), *Keramik in Mitteleuropa: Stand der Forschung und Perspektiven: 41. Internationales Hafnerei-Symposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 57, 35–172. Dresden.
- Kröll K. 2012. Die frühneuzeitliche Gefäßkeramik der Lüneburger Töpferei „Auf der Altstadt 29“. *Archäologie und Bauforschung in Lüneburg* 8. Rahden/Westf.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 113–145.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Majewski M. 2019. Produktion und Distribution von Keramik im Grenzgebiet von Pommern und Neumark im späten 16. Jahrhundert. W: M. Schmauder, M. Roehmer (red.), *Keramik als Handelsgut. Produktion – Distribution – Konsumption*. 49. Internationales Symposium Keramikforschung des Arbeitskreises für Keramikforschung, des LVR-LandesMuseums Bonn, der Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn und des LVR-Amtes für Bodendenkmalpflege im Rheinland vom 19. bis 23. September 2016 in Bonn. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 23, 205–216. Bonn.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań-Stargard, 73–137.
- Marcinkowski M. 2019. Ceramika nowożytna. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I*. Szczecin, 91–104.
- Møller Knudsen B. 2023. Lertøj fra Sydøstjylland. W: B. Møller Knudsen, L.S. Madsen, F. Witte (red.), *Potter, Krukker og Fade. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600–1850*. Haderslev, 157–171.
- Oniszczyk A. 2022. Nowożytna i współczesne naczynia ceramiczne z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku. W: K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*. Warszawa, 199–286.
- Ose I. 2019. Imported and locally made German Ceramic Vessels in the Territory of Latvia in the 13th–19th Centuries. W: I. Stašulāne, A. Legzdīņa (red.), *Turaidas pils 10.–19. gadsimta keramikas trauki/Ceramic Vessels at Turaida Castle in the 10th–19th Centuries*. Turaida, 97–136.
- Ploug M. 2023. Jydepotter. W: B. Møller Knudsen, L.S. Madsen, F. Witte (red.), *Potter, Krukker og Fade. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600–1850*. Haderslev, 79–91.
- Søndergaard Kristensen R. 2023. Lertøj fra København. W: B. Møller Knudsen, L.S. Madsen, F. Witte (red.), *Potter, Krukker og Fade. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600–1850*. Haderslev, 253–267.
- Szajt J. 2021. Kultura stołu mieszczańskiego na Śląsku w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności na tle europejskim. *Wratislavia Antiqua* 24. Wrocław.
- Schäfer H., Reichelt G. 2006. Die Gefäßkeramik des kurz nach 1636 in den Boden gelangten Töpfereiabfalls aus der Großschmiedestraße 10 in Wismar. W: U. Schoknecht (red.), *Kacheln über Kacheln*. Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern Beiheft 10, 83–103. Waren.
- Witte F. 2018. Beschriftung auf Keramikgefäßen. Der skandinavische Raum einschließlich des Herzogtums Schleswig-Holstein im 16. bis 19. Jahrhundert. W: H. Stadler, L. Obojes (red.), *Keramik zwischen Werbung, Propaganda und praktischem Gebrauch. Beiträge vom 50. Internationalen Symposium Keramikforschung in Innsbruck 2017*. Nearchos 23, 613–626. Innsbruck.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

Neuzeitliche graue, rot-graue und rote Irdenware

Die neuzeitlichen Funde roter Ware, die bei den Ausgrabungen auf zwei Parzellen der ehemaligen Holzmarktstraße 20–21 gefunden wurden, umfassen Küchen- und Tafelgeschirr. Insgesamt wurden 4614 Bruchstücke von grauer, rot-grauer und roter Irdenware geborgen. Bei den Kochutensilien waren Töpfe, darunter rot-graue, am zahlreichsten, danach folgten Grapen, Pfannen und graugebrannte Schüsseln. Nur wenige Fragmente lassen sich einem Fettauffänger (Trog) oder einer Bratpfanne zuordnen. Zur umfangreichsten Gruppe von Tafelgeschirr gehören Teller aus Malhornware sowie Schüsseln. In ihrem Fall wurde die gesamte Innenseite mit hellem Ton versehen und mit einer gelblichen Glasur glasiert bzw. mit Ton überzogen und darin wurde eine Grafik eingeritzt (*Sgraffito*), deren Motive mit farbigen Engoben und Glasuren ausgefüllt wurden. Als nächstes wurde eine kleinere Sammlung von Kannen und anderen Gefäßen erfasst.

Eine interessante Entdeckung sind die Fragmente eines Fässchens mit geringem Fassungsvermögen, von dem Bruchstücke der Wände samt des Fußes erhalten geblieben sind. Es handelt sich um ein lokales Erzeugnis, das eine Nachahmung von Steinzeug ist. Für diese Herkunft sprechen auch die Aufbereitung des Tons, das einem Reduktionsbrand ähnliche Brennverfahren und die Verwendung von feiner Engobe, wie wir sie von rot-grauer Ware kennen. Zu besonders interessanten Gefäßen gehört ein Krug mit einem dicht geriffelten Oberteil, das mit Engobe und einer transparenten gelben Glasur überzogen ist. Es handelt sich dabei um eine lokale Nachahmung von Steinzeuggefäßen aus dem Zentrum Rochlitz-Lunzenau.

Alle entdeckten Gefäßreste lassen sich in zwei eindeutige chronologische Horizonte einordnen. Der erste umfasst das 1./2. Viertel des 17. Jh., der zweite die Wende vom 17. zum 18. Jh. sowie das 18. Jh. Die belegte Unterbrechung ist möglicherweise auf die Schäden zurückzuführen, die das Quartier IX während des großen Brandes von Stargard im Oktober 1635 und durch Verwüstungen des Dreißigjährigen Krieges erlitten hat, wie fast 800 Bruchstücke von sekundär deformierter Keramik aus dieser Zeit belegen. Erst mit dem in der zweiten Hälfte des 17. Jh. erfolgten Wiederaufbau wurde dieser Teil der Stadt wieder besiedelt.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21. 1, 3 – ceramika ceglasta (nr inw. 15/H/Kw/M); 2, 4 – ceramika siwa (nr inw. 15/H/Kw/M).
Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 1. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21. 1, 3 – rote Irdenware (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2, 4 – graue Irdenware (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika siwa. Beczułka (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 2. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, graue Irdenware. Fässchen (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

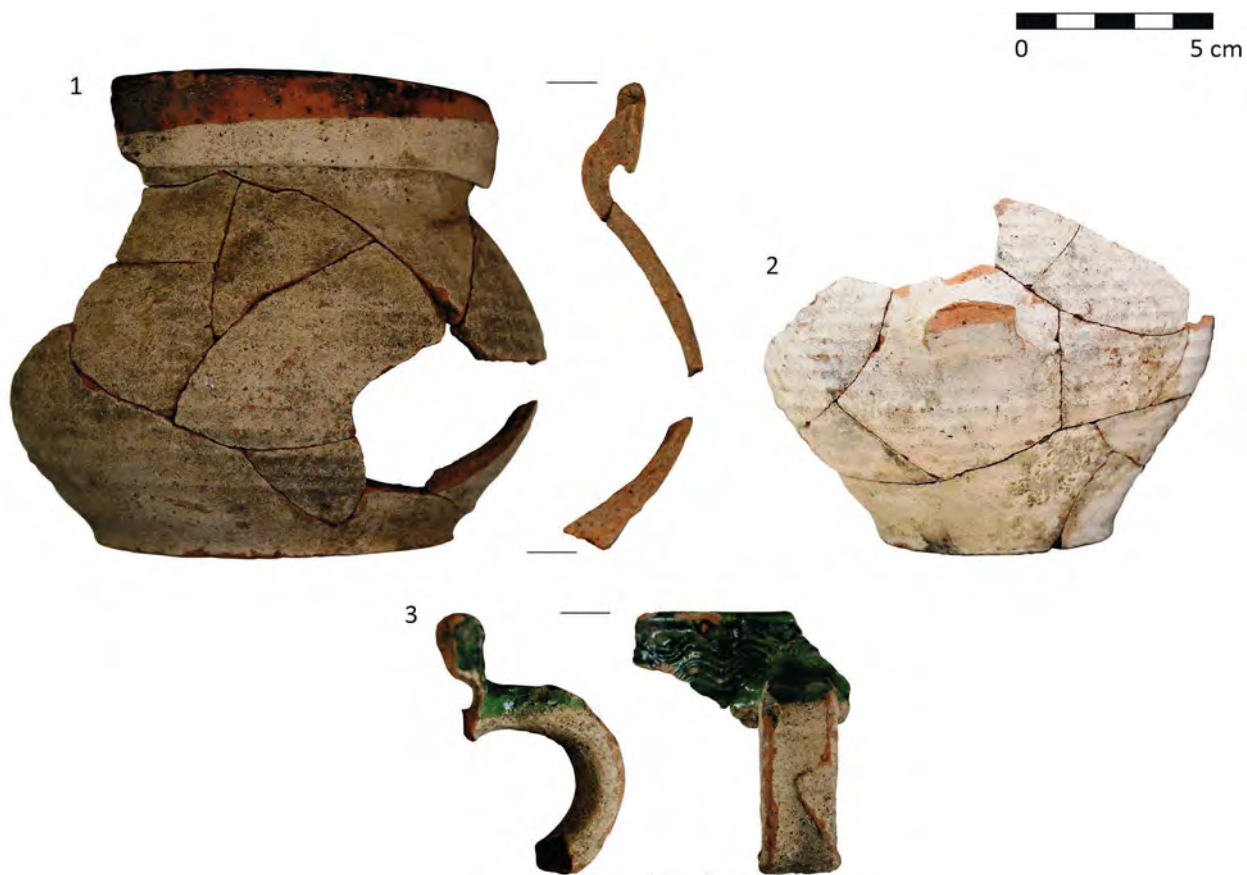
Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglasto-siwa (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 3. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, rot-graue Irdenware (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglata nieszkliwiona (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 4. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, unglasierte rote Irdenware (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglata nieszkliwiona. Pokrywki (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 5. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, unglasierte rote Irdenware. Deckel (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1, 3 – garnek (nr inw. 15/H/Kw/M); 2 – garnek (nr inw. 3/H/Kw/M).
Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 6. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, glasierte Irdenware. 1, 3 – Topf (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2 – Topf (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M).
Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

0 5 cm

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Garnki (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
Abb. 7. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Garnki (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 8. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglata szkliwiona. 1–4, 6–8, 10–12 – garnki (nr inw. 1/H/Kw/M); 5, 9 – garnki (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 9. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21. 1–4, 6–8, 10–12 – Töpfe (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 5, 9 – Töpfe (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Garnki (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 10. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

0 5 cm

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Garnki (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
Abb. 11. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Garnki (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 12. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1–2, 4 – garnki (nr inw. 3/H/Kw/M); 3 – garnek (nr inw. 36/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 13. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1–2, 4 – Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3 – Topf (Inv.-Nr. 36/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Garnki (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 14. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. 1 – garnek (nr inw. 1/H/Kw/M); 2-3 – garnki (nr inw. 3/H/Kw/M).
 Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 15. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. 1 – Topf (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 2-3 – Töpfe (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M).
 Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 16. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglasta szkliwiona. Grapeny (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 16. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, glasierte Irdenware. Grapen (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

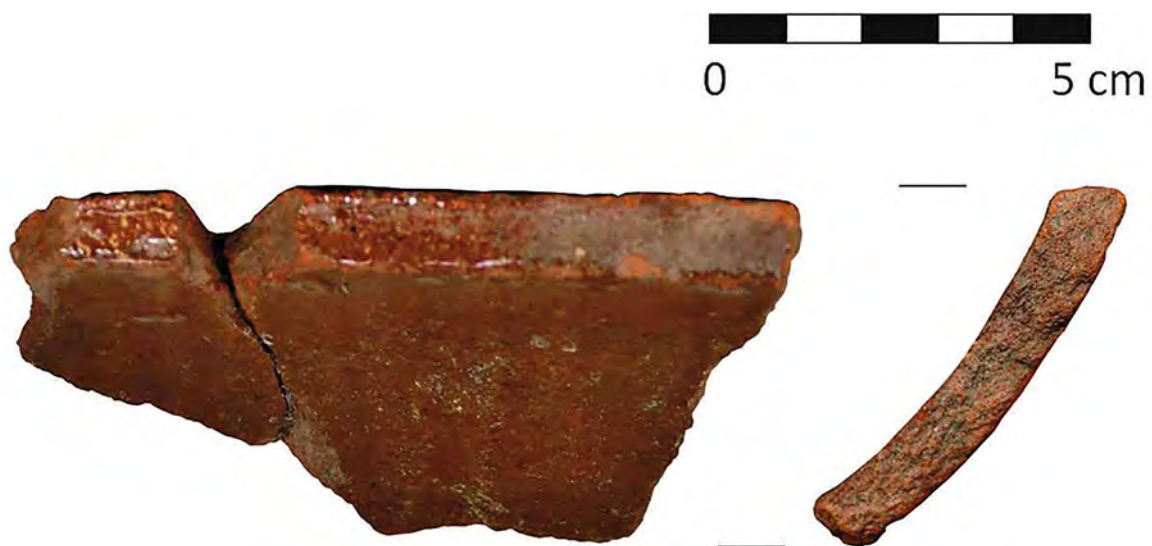
Ryc. 17. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1–3, 7 – grapeny (nr inw. 15/H/Kw/M); 4–6 – nóżki grapenów (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 17. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1–3, 7 – Grapen (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 4–6 – Grapenfuß (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 18. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szklwiwiona. 1–2, 3 – patelnie (nr inw. 3/H/Kw/M); 3–4 – patelnie (nr inw. 15/H/Kw/M); 6, 8–9 – uchwyty patelni (nr inw. 15/H/Kw/M); 7 – uchwyt patelni (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 18. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1–2, 3 – Pfannen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3–4 – Pfannen (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 6, 8–9 – Pffannengriffe (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 7 – Pffannengriff (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 19. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Rynienka lub brytfanna (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 19. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Pfanne oder Bräter (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 20. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1, 3–8, 11–12 – dzbany (nr inw. 15/H/Kw/M); 2, 9 – dzbany (nr inw. 1/H/Kw/M); 10 – dzban (nr inw. 49/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 20. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1, 3–8, 11–12 – Kannen (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2, 9 – Kannen (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 10 – Kanne (Inv.-Nr. 49/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 21. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglasta szkliwiona. Misy (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 21. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, glasierte Irdenware. Schüsseln (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 22. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglasta szkliwiona. Misy na stopce (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 22. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, glasierte Irdenware. Fufsteller (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 23. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1 – misa (nr inw. 15/H/Kw/M); 2–3, 8 – misy (nr inw. 3/H/Kw/M); 4–7 – misy (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 23. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1 – Schüssel (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2–3, 8 – Schüsseln (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 4–7 – Schüsseln (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 24. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglata szkliwiona. Misy (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 24. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Schüsseln (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 25. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglata szkliwiona. 1–6, 8–11 – talerze (nr inw. 15/H/Kw/M); 7 – talerz (nr inw. 1/H/Kw/M); 12 – talerz (nr inw. 49/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 25. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1–6, 8–11 – Teller (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 7 – Teller (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 12 – Teller (Inv.-Nr. 49/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 26. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglasta szkliwiona. Talerze (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 26. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, glasierte Irdenware. Teller (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 27. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1–5 – talerze (nr inw. 15/H/Kw/M); 6–7 – talerze (nr inw. 49/H/Kw/M); 8 – talerz (nr inw. 58/H/Kw/M); 9 – talerz (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 27. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1–5 – Teller (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 6–7 – Teller (Inv.-Nr. 49/H/Kw/M); 8 – Teller (Inv.-Nr. 58/H/Kw/M); 9 – Teller (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 28. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21, ceramika ceglasta szkliwiona. Talerze (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 28. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21, glasierte Irdenware. Teller (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

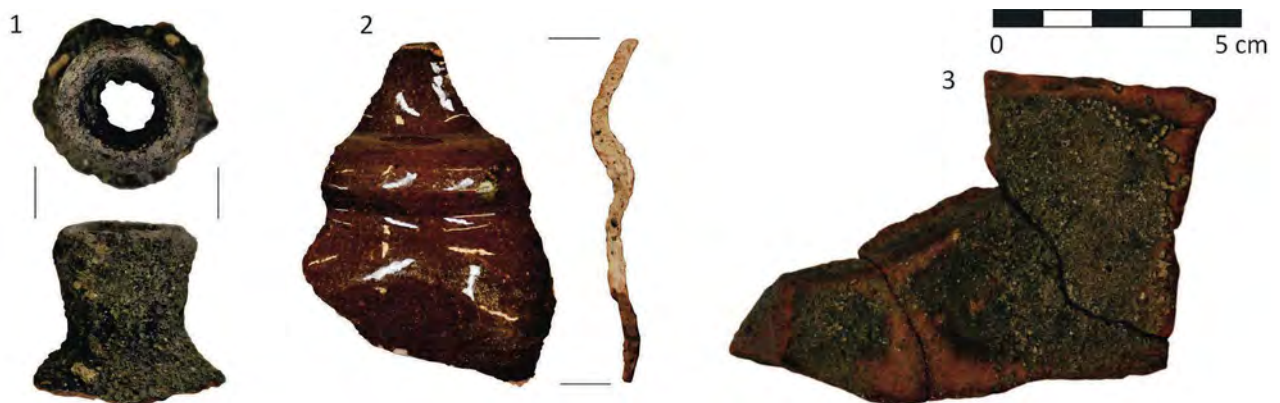

Ryc. 29. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1–3 – talerze (nr inw. 15/H/Kw/M); 4–10 – talerze (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 29. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1–3 – Teller (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 4–10 – Teller (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 30. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20, ceramika ceglasta szkliwiona. Kufel (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 30. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20, glasierte Irdenware. Krug (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 31. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20–21, ceramika ceglasta szkliwiona. 1 – flaszka (nr inw. 15/H/Kw/M); 3 – naczynie o nieznanym kształcie (nr inw. 3/H/Kw/M); 3 – podkładka kuchenna lub do wypału naczyń(?) (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 31. Stargard, Stare Miasto, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20–21, glasierte Irdenware. 1 – Flasche (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 3 – Gefäß unbekannter Form (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3 – Küchenuntersetzer oder Brennhilfe (?) (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

III. 2. 4. Nowożytne naczynia kamionkowe

Iwona Wojciechowska

Naczynia stołowe

Podczas badań na trzech parcelach dawnego kwartału IX zarejestrowano 67 fragmentów nowożytnych wyrobów kamionkowych. Do naczyń stołowych zaliczyć można dzbany, kufle oraz spodki. Zdecydowana większość analizowanego materiału odkryta została w zamkniętych obiektach, takich jak: latryny, studnie czy relikty piwnic, i zachowana jest w przeważającej części mocno fragmentarycznie. Ułamki pojemników pochodzą z co najmniej czterech ośrodków (regionów) produkujących w okresie nowożytnym wyroby z mocno wypieczonym czerepem: Sieburg (18 fragmentów), Trzebiel (15 fragmentów), Waldenburg (10 fragmentów), Westerwald (24 fragmenty).

Kamionka z Sieburga

Przodującym regionem w produkcji kamionki była Nadrenia. W dorzeczu Renu już w połowie XIV w. zaczęto wytwarzać naczynia o mocno spieczonym, nienasiąkliwym czerepie. Jednym z pierwszych ośrodków takiego garniarstwa był Sieburg. Dzięki bliskości złóż glin ubogich w żelazo, wytwory po wypale w atmosferze redukcyjnej uzyskiwały jasnoszary, biało-żółty lub żółto-szary odcień, a w XVI w. prawie biały. Do charakterystycznych wyrobów tych warsztatów należy zaliczyć smukłe dzbany, tzw. *Jakobakanne*, kubki z falistą stopką i cylindryczne kufle typu *Schnelle* (Krabath 2012a, 264–265; Mackiewicz 2012, 131–132; Kowalczyk 2014, 20–21).

Wśród fragmentów nowożytnej kamionki zarejestrowano 18 ułamków pochodzących z jednego naczynia o proveniencji nadreńskiej. Jest to cylindryczny kufel o wysokości 13,5 cm, średnicy wylewu 7 cm oraz dna – 8 cm (ryc. 1:1). Jasnoszara kamionka od zewnątrz pokryta jest szkliwem solnym, a lekko zagięty do wnętrza wylew podkreślony został listwą plastyczną. W górnej i dolnej partii brzuśca naczynie dekorowane jest dookólnymi bruzdami i liniami rytymi. Analogicznie skąpo zdobiony kufel znajduje się w zbiorach Hejtjens – Deutsches Keramikmuseum w Düsseldorfie i pochodzi z ok. 1600 r. (por. Roehmer 2014, 238, Abb. 558).

Kamionka z Trzebiela

Naczynia o szarym, spieczonym czerepie, malowane od zewnątrz błękitem kobaltowym i fioletem manganowym, charakteryzujące się bogatą dekoracją rytą, plastyczną oraz stempelkową, produkowane były w ośrodku w Trzebielu (Kowalczyk 2014, 39–41). Ze względu na wciąż nierozstrzygnięty problem odrębności wyrobów z jego filialnych warsztatów¹, które powstały w 2. poł. XVII w.

w Tulpicach, Jagłowicach, Niwicy i Czaplach w niniejszym opracowaniu wszystkie naczynia zostały określone zbiorczo jako wytwory trzebielskie. Popularność takich pojemników przypada na XVII–XIX w., ale w Stargardzie odkrywano przede wszystkim okazy z XVII–XVIII w. (por. Kwiatkowski, Majewski 2016, 154; Majewski 2017, 96; Wojciechowska 2017; 2019, 155–157; 2022, 66–68; Majewski, Wojciechowska 2019a, 83–84; 2019b, 223–224).

W analizowanym zbiorze znajduje się 15 fragmentów wyrobów trzebielskich z co najmniej 7 naczyń. Pierwszy okaz to dolna partia brzuśca dużego dzbana owalnego (ryc. 1:2). Szara kamionka o grubości ścianek 0,2–0,5 cm od zewnątrz pokryta została szkliwem solnym. Dekoracja została rozplanowana strefowo, co jest typowe dla trzebielskich wyrobów. Dolną i górną część brzuśca podzielono dookólnym pasem odciśniętych stemplem rozet o średnicy ok. 1 cm. Całość wzbogacono malowaniem błękitem kobaltowym, który przybrał na całym naczyniu barwę ciemnoniebieską/granatową. W górnej partii, ze śladem po ułamanym uchu, zastosowano pionowe pasy pozostawione w kolorze czerepu do wydzielenia obszarów ornamentów. W wytyczonych kwaterach wykonano za pomocą linii rytych florystyczne zdobienia – kłacza zakończone liśćmi/pakami kwiatów (?). Tło pomalowano kobaltem. Dolną partię brzuśca ozdobią dookólnie ukośne linie ryte, pokryte nieregularnie błękitem kobaltowym, będące charakterystycznym elementem nowożytnych wyrobów lużyckich od XVII w. (Krabath 2012b, 59).

Interesującym przypadkiem, choć nieodosobnionym, są 3 fragmenty miniaturowych naczyń: górna część z wylewem, ułamek ucha oraz dolna partia brzuśca z dnem o średnicy 4,5 cm (ryc. 1:3–5). Cienkościenna jasnoszara kamionka² od zewnątrz pokryta jest nieregularnym malowaniem tlenkiem kobaltu i szkliwem solnym, natomiast wewnątrz ma jasnobrązową barwę. Wylew jednego z ułamków, ze śladem po doczepionym do niego uchu, wywinięty jest lekko na zewnątrz i przechodzi bezpośrednio do właściwie niezdobionego brzuśca (jedynie pojedyncza dookólna linia ryta). Partia przydenna drugiego fragmentu dekorowana jest typowym ukośnym żłobkowaniem. Podobne naczynia z trzebielskiego ośrodka datowane są na XVII w. (por. Kałagate 2011, 171; Heinze i in. 2019, 373, Abb. 265). Ze względu na wykorzystanie do dekoracji tlenku kobaltu chronologię można zawęzić na czas od 2. ćw. XVII w. (Gaimster 1997, 294). W Stargardzie miniaturowe wytwory z tego samego czasu – dzbanek z rurkowatym wylewem – o proveniencji trzebielskiej odkryto w nowożytnej latrynie podczas prac na

¹ Te mniejsze ośrodki korzystały z tej samej wychodni gliny oraz posługiwały się tą samą metodą dekoracji gotowych wyrobów – Klein (2015, 115–116).

² Z wyjątkiem fragmentu ucha, który charakteryzuje się ciemnoszarym przełamem, nieregularnym malowaniem błękitem kobaltowym oraz szkliwem solnym z zielonymi cętkami.

dawnym kwartale XXVIII (Wojciechowska 2017, 104). Choć często niewielkie pojemniki interpretowane są jako zabawki (por. Krabath 2012b, 60; Heinze i in. 2019, 146), w tym przypadku ułamki mogą pochodzić od małych kufli do picia.

Jeden fragment brzuśca szarej w przełamie kamionki ma wyjątkową brązowo-czarną powierzchnię zewnętrzną (ryc. 1:6). Dekorowany jest po całości ornamentem sieciowym ograniczonym na górze i dole dwoma dookólnymi listwami. Być może pierwotnie na brzuścu widniała jakaś nakładka, której ślad widoczny jest na jednym z brzegów zachowanego ułamka. Impulsem do produkcji takich naczyń w ośrodkach lużyckich w okresie od ok. 1670 r. do końca XVII w. miały być wyroby saksońskie z Dippoldiswalde (Wojciechowska 2019, 157 – tam starsza literatura). Najnowsze badania gliny i szkliwa analizatorem fluorescencji rentgenowskiej wykazały, że lużyckie znaleziska kamionki brązowo-czarnej zdobionej motywem sieciowym mogą mieć cechy zbieżne zarówno z pracowniami mužakowskimi, jak i trzebielskimi (por. Heinze i in. 2019, 404–405, Abb. 421, 424).

Pozostałe pięć fragmentów pochodzi z dna (1) oraz brzuśców (4) naczyń malowanych manganem i kobaltem (ryc. 1:7–10). Zdobione są listwami plastycznymi (1) oraz dekoracjami rytymi (3) i datować je można na czas od 2. ćw. XVII w.

Kamionka z Waldenburga

Pierwsze wzmianki źródłowe dotyczące garnkarstwa waldenburskiego pochodzą z końca XIV w. Choć początkowo w produkcji tej kamionki widać wyraźne inspiracje i wpływy zaczerpnięte z ośrodków nadreńskich, to od przełomu XV i XVI w. rozpoczęła się ekspansja wyrobów saksońskich na rynek europejski. Oprócz prostych naczyń, zaczęto tworzyć cieńsze i bardziej wyrafinowane formy. W uzyskaniu silnej pozycji w przemyśle garncarskim pomogło zapewne usytuowanie warsztatów przy głównym szlaku handlowym, który łączył zachodnią Saksonię z Czechami, oraz względna bliskość Odry będącej drogą dystrybucji towarów na północ (Gaimster 1997, 279–280; Adler 2005, 323–324; Mackiewicz 2012, 134). Na omawianych parcelach natrafiono na 10 fragmentów pojemników o proveniencji waldenburskiej.

Dwa ułamki kremowej kamionki pochodzące z jednego naczynia charakteryzują się aplikacjami o średnicy ok. 1,5 cm z gwiaździstych rozet umieszczonych ciasno na ściankach zewnętrznych pojemnika (ryc. 1:11–12). Prawdopodobnie jest to forma, która wyewoluowała z tzw. *Igelgefäß*, czyli dzbana zdobionego kolczastymi nakładkami z przedstawieniem twarzy umieszczonym w górnej partii naczynia produkowanego na przełomie XV i XVI w. Wyrób ten jest jednym z najbardziej charakterystycznych towarów warsztatów waldenburskich (Scheidemantel, Schifer 2005, 60–61; Holsech 2012, 340; Mackiewicz 2012, 134). Pojemnik z analogicznymi aplikacjami w postaci gwiaździstych rozet datowany na połowę XVI w. odkryty został w Wittenberdze (por. Holesch 2012, 339, Abb. 4).

Sześć fragmentów z co najmniej trzech naczyń to szara kamionka o brązowej powierzchni

zewnętrznej i nieszkliwionych wnętrzach (ryc. 2:1–6). Ułamek dna z partią przydenną zdobioną dookólnymi liniami falistymi ma średnicę 12,5 cm (ryc. 2:1). Jest to typowa dekoracja kufli o różnych kształtach produkowanych w warsztatach waldenburskich w końcu XVI i XVII w. (por. Horschik 1978, 110–111, 114–117, 122–125, Abb. 11–12, 17–20, 33–40; Adler 2005, 333–335, Abb. 126–127). Cztery fragmenty brzuśców zdobione są natomiast nakładkami plastycznymi: niewielki kawałek wieńca (ryc. 2:2), ćwierć medalionu ze sceną Ukrzyżowania (ryc. 2:3) oraz dwie częściowo zachowane fragmentarycznie plakiety (ryc. 2:4–5). Od końca XVI w. waldenburskie pracownie zaczęły wytwarzać luksusowe towary skierowane bezpośrednio do elit. Wyrazem tego były nowe elementy zdobnicze popularne na siedemnastowiecznych wyrobach: aplikacje plastyczne z motywami heraldycznymi, portretami władców, scenek biblijnych oraz antycznych (Krabath 2012a, 287; Wojciechowska 2019, 152). Jedyny zidentyfikowany ułamek nakładki pochodzi od owalnej lub okrągłej aplikacji otoczonej wieńcem (ryc. 2:3). Przedstawia on dół krzyża z umieszczoną pod nim uproszczoną czaszką Adama. Po lewej stronie widoczny jest kielich – symbol ofiary, natomiast po prawej: ukośne linie – fale reprezentujące zapewne oczyszczenie/odrodzenie. Znad wody wylania się również schematyczna ręka ludzka trzymająca krzyż – być może jest to postać Marii. Plakiety z taką sceną Ukrzyżowania widnieją na zachowanych w całości kamionkowych butlach z nakrętkami wyprodukowanymi w Waldenburgu w XVII w. (por. Horschik 1978, 121–122, Abb. 31–32; Krabath 2012b, 45, Abb. 8: 2; Barth 2018, 216, Abb. 282).

Fragment lekko wklęsłego dna o średnicy ok. 8,5 cm oraz ucho o jasnoszarych, muszelnikowych przełamach (ryc. 2:7) pochodzą zapewne od cylindrycznego kufła tzw. miodowego (Horschik 1978, 186). Naczynia te swoją nazwę zawdzięczają glazurowanym pasom w kolorach żółtym i brązowym. Kufle miodowe charakteryzują się również strefowym dookólnym żłobkowaniem w górnej i dolnej partii pojemnika (Kowalczyk 2012, 188). Zarówno malowanie na brązowo, jak i ślad po żłobkowaniu w części przydennej widoczne są na stargardzkich ułamkach. Produkcję takich naczyń Josef Horschik przypisał garncarzom z saksońskich miast Lunzenau lub Rochlitz (Horschik 1978, 185–186), jednak w ostatnich latach badacze łączą je z wytwórcami waldenburskimi (Krabath 2012a, 288). Kufle te wytwarzano powszechnie na masową skalę i choć jeszcze w XX w. uważano, że pierwsze okazy powstały w 2. ćw. XVIII w., to znaleziska archeologiczne przesuwają ten moment na przełom XVII i XVIII w. (Krabath 2012a, 288–289).

Kamionka westerwaldzka

Tradycje związane z garncarstwem w rejonie westerwaldzkim pochodzą jeszcze z późnego średniowiecza, ale dopiero w końcu XVI w. wraz z osiedleniem się tam mistrzów z Raeren i Siegburga lokalna wytwórczość zyskała na znaczeniu. W poł. XVII w. Westerwald stał się najważniejszym ośrodkiem produkcji naczyń kamionkowych

(Wojciechowska 2019, 151 – tam starsza literatura). Wyroby westerwaldzkie charakteryzują się szarym czerepem i malowaniem początkowo tylko tlenkiem kobaltu, a później i manganu. Naczynia te były bogate w dekoracje ryte, nakładki plastyczne oraz zdobienia stempelkowe. Popularność produktów westerwaldzkich sprawiła, że wyroby o podobnych cechach wytwarzano poza ośrodkiem i dziś często trudno jednoznacznie określić ich proveniencję, dlatego nazywane są „typem Westerwald” (Krabath 2012a, 273). Przez wzgląd na malowanie błękitem kobaltowym i styl dekoracji czasem wytwory westerwaldzkie mylone były z produktami z warsztatów trzebielskich, jednak porównując je, można stwierdzić, że naczynia z terenów Nadrenii-Palatynatu są subtelniejsze i lepiej wykonane, a wyroby z Trzebiela starają się jedynie być ich naśladownictwem (Kowalczyk 2008, 286).

W badanym materiale jako wytwory westerwaldzkich rzemieślników określono 24 fragmenty co najmniej 8 naczyń.

Trzy ułamki brzuśca charakteryzujące się jasnokremowym przełamem są szklione od zewnątrz i od wewnątrz szklivem, które prawdopodobnie naniesione zostało na dość twardą glinę, przez co wytworzyły się porowate, drobne otwory (ryc. 2:8–9). Dwa fragmenty malowane są tlenkiem manganu (kolor stanowi tło dla dekoracji) (ryc. 2:8), a jeden częściowo także kobaltem (ryc. 2:9). Dopatrzyć się można ornamentów rytowanych grzebykiem, tzw. *Gabeldekor*, oraz rozety nakładanej kreskowo. Zdobienia tą metodą wykorzystywane były przez dość krótki okres 1675–1710/15 (Heege 2009, 39; Krabath 2012a, 274). Ornament *Gabeldekor* popularnie stosowano do wzbogacenia m.in. dzbanów gruszkowatych (por. Kilarska 1991, kat. 29–30; Gaimster 1997, 264, Kat. 120).

Piętnaście fragmentów (ucho, dno, brzusiec oraz partia z wylewem) jasnoszarej kamionki obustronnie pokrytej szklivem solnym pochodzi z co najmniej dwóch kufli cylindrycznych (ryc. 2:10–14). Góra pojemników ozdobiona jest strefowo dookołnymi liniami rytymi, plastycznymi listwami oraz fioletem manganowym (ryc. 2:10). W centralnej partii tło malowane błękitem kobaltowym uwydatniało zapewne rytym ornamentem florystycznym (ryc. 2:11). Forma kufli cylindrycznych jest charakterystyczna dla produkcji westerwaldzkiej już w poł. XVII w., a za sprawą dość dużej konkurencji od XVIII w. stała się sztandarowym produktem tego ośrodka (Adler 2005, 351; Kowalczyk 2014, 24).

Ciekawym i dotychczas niespotykanym na terenie Stargardu elementem wyposażenia zastawy stołowej są dwa ułamki spodka do czarki (ryc. 2:15–16). Wyroby to jasnoszara kamionka obustronnie szkliona. Krawędź jednego z fragmentów o grubości zaledwie 0,1 cm wywinięta została na zewnątrz, natomiast drugi ułamek z zachowanym dnem ma stopkę o średnicy 5 cm i wysokości 0,6 cm. Powierzchnia ścianek zewnętrznych udekorowana została ornamentem w postaci kreskowania. Jest to zdobienie charakterystyczne dla produktów z regionu westerwaldzkiego. Dekoracja składająca się z gęstych kresek, które odcisnięto na niewypalonym czerepie naczynia zaokrąglonym, ostrym przedmiotem drewnianym, nazywana jest

Knibistechnik. Technika ta popularna była przede wszystkim w XVIII i na początku XIX w. (Krabath 2012a, 274). Analogiczne spodki do stargardzkiego odkryto przy głównym placu w Bernie w kontekście z 1. poł. XVIII w., w Lipsku oraz Wittenberdze (por. Heege 2009, 44, Abb. 46; Krabath 2012b, 134, Abb. 156; Holesch 2014, 188, 256, Taf. 17: 1).

Pozostałe cztery fragmenty to niecharakterystyczne ułamki: fragment ucha z żeberkiem, 2 ułamki brzuśca (w tym jeden cienkościenny) oraz jeden fragment partii przydennej (ryc. 2:17–18). Wszystkie ułamki korpusów naczyń szklione są obustronnie i malowane błękitem kobaltowym.

Podsumowanie

Analizowany materiał z trzech parcel dawnego kwartału IX to kolejny zbiór nowożytnych fragmentów wyrobów kamionkowych odkrytych w Stargardzie, co pozwala na coraz lepszy ogląd struktury rynku importowanych wyrobów w mieście. W przypadku naczyń stołowych zauważalna jest obecność produktów z łużyckich ośrodków garncarskich, w szczególności trzebielskich, na wszystkich opracowanych dotychczas stanowiskach w Stargardzie. Pojemniki kamionkowe z Trzebiela i Mużakowa transportowano zapewne na północ rzekami – Nysą Łużycką i Odrą. Do Stargardu trafiły one ze Szczecina, który jako miasto portowe pośredniczył w handlu tymi naczyniami³. Również drogą wodną docierały na Pomorze Zachodnie wyroby z zachodniosaksońskich warsztatów, w tym z Waldenburga.

Dość długo w stargardzkich materiałach wybiórczo znaleźć można było produkty westerwaldzkie. Były to przede wszystkim naczynia do przechowywania i transportowania płynów. Ostatnie lata badań zaowocowały wyróżnieniem dużego asortymentu form z *Kannenbäckerland*. Oprócz osiemnastowiecznych kufli, zarejestrowano bogato zdobione dzbany, a teraz także i spodki (Majewski, Wojciechowska 2019b, 224; Wojciechowska 2022, 61–64). Westerwaldzkie naczynia uważane za kosztowne współwystępują z tańszymi – trzebielskimi.

Pomimo dominacji wyrobów z Siegburga w okresie średniowiecza na rynku naczyń importowanych w Stargardzie (por. Romanowicz, Zysko 2016, 110–111; Romanowicz 2017, 80), udział ich w okresie nowożytnym jest znikomy. Wynika to zapewne z faktu, że w okresie wczesnowożytnym przodującym ośrodkiem produkcji pojemników kamionkowych stał się Westerwald oraz rozpoczął się rozwój warsztatów zachodniosaksońskich i łużyckich.

Wśród naczyń stołowych nie zarejestrowano żadnych pozostałości po naczyniach wyprodukowanych w dolnośląskim Bolesławcu. Wyroby z tego ośrodka zazwyczaj odnotowywane były na stanowiskach w Stargardzie.

Choć badania archeologiczne prowadzone były w różnych częściach Starego Miasta (zarówno

³ Przez Szczecin, drogą przez Bałtyk produkty garncarzy z Wału Mużakowskiego trafiały do Holandii – por. Heinze i in. (2019, 227).

w pobliżu centrum miasta, jak i na kwartałach przymurnych) w zespołach naczyń o mocno spieczonym czerepie nie widać zbyt dużej różnicy w występowaniu wyrobów innej proveniencji i jakości w zależności od lokalizacji i statusu mieszkających tam stargardzian.

Bibliografia

- Adler B. 2005. *Early Stoneware Steins from the Les Paul Collection. A survey of all German stonewares centres from 1500 to 1850*. Dillingen/Saar.
- Barth A. 2018. Dippoldiswalder Steinzeug. Ein Töpferhandwerk und seine kulturhistorische Bedeutung. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen* 65. Dresden.
- Gaimster D. 1997. *German Stoneware 1200–1900*. London.
- Heege A. 2009. *Steinzeug in der Schweiz (14.–20. Jh.)*. Bern.
- Heinze H., Klein H., Krabath S. 2019. *Muskauer Steinzeug – Handwerk und Industrie*. Cottbus.
- Holesch N. 2012. Steinzeug aus Wittenberg. Provenienz und Typologie der Funde aus dem Garten des Lutherhauses. W: S. Krabath i in. (red.), *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven: 41. Internationales Hafnerei-Symposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 57. Dresden, 337–348.
- Holesch N. 2014. Steinzeug aus Wittenberg. Provenienz und Typologie der Funde aus dem Garten des Lutherhauses. W: H. Meller (red.), *Glas, Steinzeug und Bleiletern aus Wittenberg*. Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5. Halle an der Salle, 149–266.
- Horschik J. 1978. *Steinzeug. 15. bis 19. Jahrhundert. Von Bürgel bis Muskau*. Dresden.
- Kałagate S. 2011. Fragmenty naczyń kamionkowych pozyskanych w trakcie nadzoru archeologicznego nad przebudową zamku w Sulechowie, woj. lubuskie. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 8, 169–187.
- Kilarska E. 1991. *Kamionka. Katalog zbioru Muzeum Narodowego w Gdańsku*. Gdańsk.
- Klein H. 2015. Muskau oder Triebel? Forschungsstand zur Provenienzbestimmung. W: S. Glaser (red.), *Keramik im Spannungsfeld zwischen Handwerk und Kunst. Beiträge des 44. Internationalen Symposiums Keramikforschung im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, 19.–23. September 2011*. Nürnberg, 113–116.
- Kowalczyk A. 2008. Nowożytny wyrobu kamionkowe z przypadkowego odkrycia z Brzostkowa, gm. Żerków, pow. Jarocin. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 9, 285–295.
- Kowalczyk A. 2012. Poznańskie dzbanki miodowe z Rochlitz. *Folia Praehistorica Posnaniensa* 17, 185–193.
- Kowalczyk A. 2014. *Naczynia kamionkowe z Poznania w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*. Poznań.
- Krabath S. 2012a. Europejskie ośrodki produkcji kamionki we wczesnych czasach nowożytnych. W: A. Bober-Tubaj i in. (red.), *U źródeł bolesławieckiej ceramiki. Bolesławiec jako jeden z ośrodków garncarstwa środkowoeuropejskiego od XV do XVII w.* Jelenia Góra, 263–328.
- Krabath S. 2012b. Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick. W: S. Krabath i in. (red.), *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven: 41. Internationales Hafnerei-Symposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 57. Dresden, 35–172.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Mackiewicz M. 2012. Nowożytna ceramika artystyczna z badań archeologicznych przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. W: A. Pankiewicz (red.), *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621–1670)*. Wratislavia Antiqua 17. Wrocław, 129–160.
- Majewski M. 2017. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 95–100.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019a. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia – pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 73–137.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019b. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia – pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 221–238.
- Roehmer M. 2014. *Formenkosmos Siegburger Steinzeug. Die Sammlung im Hetjens-Museum*. Düsseldorf.
- Romanowicz P. 2017. Późnośredniowieczna importowana ceramika. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 77–93.
- Romanowicz P., Zysko A. 2016. Późnośredniowieczna ceramika naczyniowa. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 103–152.
- Scheidemantel D., Schifer T. 2005. Waldenburg Steinzeug. Archäologie und Naturwissenschaften. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte* 44. Dresden.
- Wojciechowska I. 2017. Trzebielska kamionka odkryta w Stargardzie na części kwartału XXVIII Starego Miasta. *Stargardia* 11, 99–130.
- Wojciechowska I. 2019. Fragmenty nowożytnych, artystycznych naczyń kamionkowych z badań na dawnym kwartale XXVIII w Stargardzie. *Stargardia* 13, 149–200.

Wojciechowska I. 2022. Pół wieku zapomnienia..., czyli fragmenty naczyń kamionkowych pozyskane z wykopu budowlanego na pierzei przyrynkowej w Stargardzie w 1969 roku. *Stargardia* 14–15, 59–86.

mgr Iwona Wojciechowska
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Neuzeitliches Steinzeug

Während der Ausgrabungen auf drei Parzellen der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 in Stargard wurden 67 Bruchstücke von neuzeitlichem Tafelgeschirr aus Steinzeug gefunden. Das meiste des analysierten Materials wurde in geschlossenen Einrichtungen (Latrinen und Brunnen) entdeckt; dennoch ist es hauptsächlich nur fragmentarisch erhalten geblieben.

Zur Gruppe der Tafelgefäße gehören Kannen, Krüge und Unterteller, hergestellt in mindestens vier Zentren, die neuzeitliche Erzeugnisse mit stark ausgebranntem Scherben herstellten: Siegburg, Triebel, Waldenburg und Westerwald. Basierend auf Vergleichsfunden und charakteristischen Merkmalen der Artefakte wurde festgestellt, dass im Bestand die Überreste von Gefäßen aus dem 17. bis 18. Jh. dominieren, wobei aber die ältesten Bruchstücke noch aus der Mitte des 16. Jh. stammen.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Naczynia kamionkowe. 1 – kufel cylindryczny z Siegburga (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – fragment dzbana owalnego z Trzebiela (Trebel) (nr inw. 1/H/Kw/M); 3–5 – fragmenty miniaturowych naczyń z Trzebiela (Trebel) (nr inw. 1/H/Kw/M); 6 – fragment naczynia z Trzebiela (nr inw. 3/H/Kw/M); 7–10 – fragmenty naczyń z Trzebiela (Trebel) (nr inw. 1/H/Kw/M); 11–12 – fragmenty naczynia z Waldenburga (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Steinzeug. 1 – Zylinderhalskrug aus Siegburg (3/H/Kw/M); 2 – Bruchstück einer ovalen Kanne aus Triebel (1/H/Kw/M); 3–5 – Bruchstücke von Miniaturgefäßen aus Triebel (1/H/Kw/M); 6 – Bruchstück eines Gefäßes aus Triebel (3/H/Kw/M); 7–10 – Bruchstücke von Gefäßen aus Triebel (1/H/Kw/M); 11–12 – Bruchstücke eines Gefäßes aus Waldenburg (15/H/Kw/M). Foto und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Naczynia kamionkowe. 1–6 – fragmenty kufli z Waldenburga (nr inw. 15/H/Kw/M, 56/H/Kw/M); 7 – ucho dzbana z Waldenburga (nr inw. 3/H/Kw/M); 8–9 – fragmenty naczyń westerwaldzkich (nr inw. 3/H/Kw/M); 10–14 – fragmenty kufła cylindrycznego z Westeraldu (nr inw. 1/H/Kw/M); 15 – fragment spodka od czarki w typie westerwaldzkim (nr inw. 1/H/Kw/M); 16 – fragment spodka od czarki w typie westerwaldzkim (nr inw. 15/H/Kw/M); 17–18 – fragmenty naczyń westerwaldzkich (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Steinzeug. 1–6 – Bruchstücke von Krügen aus Waldenburg (15/H/Kw/M, 56/H/Kw/M); 7 – Henkel einer Kanne aus Waldenburg (3/H/Kw/M); 8–9 – Bruchstücke von Westeralder Gefäßen (3/H/Kw/M); 10–14 – Bruchstücke eines Zylinderhalskruges aus Westeraldu (1/H/Kw/M); 15 – Bruchstück eines Untertellers von einer Trinkschale vom Westeralder Typ (1/H/Kw/M); 16 – Bruchstück eines Untertellers von einer Trinkschale vom Westeralder Typ (15/H/Kw/M); 17–18 – Bruchstücke von Westeralder Gefäßen (1/H/Kw/M). Foto und Bearb. I. Wojciechowska

III. 2. 5. Nowożytnie naczynia białe polewane

Mateusz Szeremeta

Wstęp

W toku prac archeologicznych prowadzonych na terenie dawnego kwartału IX na trzech dawnych parcelach przy Targu Drzewnym 19–21 odkryto 1926 fragmentów naczyń ceramicznych, których ścianki przyjmują po wypale charakterystyczną białą, kremową lub jasnoszarą barwę. Czerepy form najczęściej pokrywano szkliwem ołowiowym z dodatkiem barwiących tlenków (odcienie kolorów żółtego, zielonego i brązowego) przeważnie wyłącznie na całej powierzchni wewnątrz naczynia oraz na zewnątrz na wysokości wylewu. Zabytki tego typu należą do masowych znalezisk na terenie miast w jednostkach związanych z okresem nowożytnym (Trzeciecki 2006, 73; Starski 2013, 158; Kwiatkowski, Majewski 2016, 160; Marcinkowski 2019, 104). Zasadniczo produkcję naczyń o jasnym przełamie rozpoczęto już w XIV w. m.in. w ośrodkach nadreńskich specjalizujących się głównie w „kamionkach” (Hurst i in. 1986, 227). Egzemplarze wytwarzane w Kolonii w 1. poł. XVI w. eksportowane były na szeroką skalę i odkrywane są w trakcie badań archeologicznych na Wyspach Brytyjskich oraz w Niderlandach (Gaimster 2006, 79). Podobnie ma się sprawa w 2. poł. XVI–XVII w. z charakterystycznymi, szkliwionymi na zielono wyrobami z Frechen, które po upadku pracowni w Kolonii kontynuują eksport w wymienionych kierunkach oraz zaopatrują w pełni rynek lokalny (Gaimster 2006, 79–80). Kolejny ośrodek produkcji tych wytworów dla terenów Mazowsza i Pomorza Gdańskiego potwierdzony jest historycznie w rejonie kieleckim (Dąbal 2015, 238; Trzeciecki 2006, 73), m.in. w okolicach Ilży i Denkowa (Chranicki 1969, 415). Inaczej rzecz ma się na Pomorzu Zachodnim, gdzie formy te jeszcze w 1. poł. XVII w. uznawane są raczej za importy ze środkowych Niemiec (Majewski, Wojciechowska 2019, 82), a wyroby z XVIII i początku XIX w. łączy się już bezpośrednio z wytwórstwem lokalnym (Kwiatkowski, Majewski 2012, 160), czego potwierdzeniem może być mnogość znalezionych na terenie dawnego klasztoru augustianów-eremitów w Stargardzie biskwitów naczyń o jasnych czerepach (Kwiatkowski 2011, 37; Kwiatkowski, Majewski 2012, 119–120, 2016, 159–160). Warsztaty garnarskie w mieście umieszczane były na terenach przymurnych przy współczesnych ulicach m.in.: Szewskiej, Klasztornej, Warownej i Żłotników, co poświadczają znaleziska sporej ilości odpadów poprodukcyjnych i półproduktów (Burdziej, Stań 2014, 271; Majewski, Wojciechowska 2019, 74).

Większość opisywanych w niniejszej pracy zabytków nosi wyraźne ślady użytkowania – garnki, patelnie oraz koliste rondle, które zasadniczo dominują w asortymencie naczyń białych, są mocno okopcone od strony ścianki zewnętrznej, która, sądząc po ilości sadzy na całej wysokości naczynia, narażona była bezpośrednio na kontakt z ogniem od boku (garnki) i dołu (trójnogie

patelnie). Wśród zbioru zdarzają się egzemplarze, które nie noszą śladów bliższego kontaktu ze źródłem ciepła i mogły pełnić funkcję zbiorników/słojów (ryc. 7: 1, 8: 2). Zabytki zarejestrowane na trzech parcelach kwartału IX znalezione zostały głównie w zasypiskach obiektów zamkniętych: latryn, studni czy też dołów drenażowych. W celu dokładniejszego omówienia materiału poszczególne zbiory pozyskane z odrębnych jednostek stratygraficznych przedstawiono w osobnych podrozdziałach. Część zespołów ze względu na niską wartość poznawczą potraktowano jedynie pod kątem statystyki i dość powierzchownej charakterystyki.

Targ Drzewny 20

Obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M)

W trakcie eksploracji obiektu 3, czyli drewnianej studni zbudowanej w formie skrzyniowej, pozyskano zbiór 692 ułamków o białym przełamie, co stanowi 26,8% ceramiki naczyniowej odkrytej w tym obiekcie. Wypełnisko jednostki na podstawie materiału ruchomego datowane jest na przełom XVII i XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 8–9). Zdecydowaną większość (90,4%) stanowią fragmenty pojemników o funkcji kuchennej, tj. garnków z taśmowatym uchem, patelni na trzech nóżkach oraz naczyń do pieczenia/wytapiania tłuszczu, jednak stopień rozdrobnienia materiału utrudnia jego precyzyjną interpretację i dokładną rekonstrukcję.

Patelnie o zmiennych średnicach wahających się między 18 a 31 cm wyposażone są w tuleję ułatwiającą umieszczenie ich w ogniu (ryc. 1: 1). Ich głębokość wewnątrz naczynia jest mocno zróżnicowana i mieści się w przedziale od 3 do 8 cm, zaś maksymalna zmierzona wysokość całkowita to 12,5 cm. Wylewy wzmocnione zostały od zewnątrz na całej długości listwą (ryc. 1: 1–3). Na ogół pokryte są szkliwem z odcieniami barwy zielonej, rzadziej żółtej, którym w pewnym stopniu powleczono również tuleję. Tylko w przypadku jednej krawędzi zaobserwowano wewnątrz naczynia profilowanie na potrzeby osadzenia pokrywki.

Garnki o zróżnicowanych gabarytach i esowatym profilu wyposażone są w taśmowate ucho. Powleczono zostały wewnątrz oraz na zewnątrz, w okolicy wylewu, szkliwami ołowiowymi barwy ciemnozielonej, oliwkowej, żółtej i miodowej oraz brązowej. Średnica wylewów mieści się między 7,5 a 19,5 cm (ryc. 1: 4–6). Zdobione są głównie dookólnymi pasmami żłobień na wysokości wylewu. Do zbioru naczyń o tożsamej funkcji zaliczyć można również zachowany fragmentarycznie kolisty rondel (ryc. 2: 2), który na całej długości pokryty jest płytkimi żłobieniami i prawdopodobnie pierwotnie też miał trzy nóżki (por. Cnotliwy 2014, 281). Powleczony jest podobnie jak wymienione garnki wewnątrz oraz na zewnątrz

na wysokości wylewu szklivem barwy ciemno-żółtej i bladzielonej.

Do naczyń o funkcji kuchennej zaliczyć należy również zachowane częściowo trzy naczynia do pieczenia/rynienki, których stan zachowania nie pozwala na określenie ich rozmiarów. Formy te w stosunkowo niezmiennych postaci występują na stanowiskach archeologicznych w warstwach datowanych od późnego średniowiecza aż do XVIII w. (Wahlö 1976, kat. 238–240; Hindelang 2022, 118). W przekroju przyjmują kształt niecki, zaś w rzucie są na ogół prostokątne lub owalne, niekiedy mocno wydłużone (Ruchhöft 1999, 263). Pierwszy ze stargardzkich okazów (ryc. 2: 6) reprezentuje tę pierwszą opcję – jest prostokątny, a jego rogi są lekko zaokrąglone. Pokryty został szklivem barwy brązowej. Zbliżone pod względem formy, prostokątne naczynia do pieczenia znaleziono m.in. w Lipsku i datuje się je nie później niż na połowę XVIII w. (por. Kluttig-Altman 2006, 113, 405, Taf. 21: 962.3) oraz w Nordhausen, które wydatowano się na XVI–XVII w. (Hindelang 2022, 117)¹. Dwa kolejne egzemplarze, biorąc pod uwagę ukształtowanie ścianek bocznych są bardziej eliptyczne. Pierwszy z nich (ryc. 3: 1) o szerokości maksymalnej 32 cm pokryty został wewnątrz szklivem barwy żółtej i oliwkowozielonej. Opatrzony jest w uchwyt, na którego krawędziach wykonano szereg rowków (zaszczypano brzegi), tworząc w ten sposób falisty ornament na jego boku. Tożsamo zdobiony uchwyt ma odkryta w trakcie badań na terenie Starego Miasta w Szczecinie szkliviona na żółto rynienka datowana generalnie na XVII w. (Marcinkowski 2019, 103). Drugi powleczono glazurą barwy oliwkowozielonej (ryc. 3: 2), a z boku przymocowane ma okazałe, taśmowate ucho. Oba te naczynia oraz resztę zespołu o zastosowaniu kuchennym, tj. patelnie, garnki, należy datować na podstawie wymienionych analogii i porównań raczej zgodnie z pierwotnymi ustaleniami stratygraficznymi na koniec XVII–I. poł. XVIII w.

Ostatnim z zabytków związanych z gotowaniem jest zachowana prawie w całości pokrywka do naczynia typu *Schweinetopf*² (ryc. 2: 5). Jej wymiary to 14×17,5 cm, a wysokość sięga maksymalnie 7,5 cm. Pokryta jest od zewnętrznej strony szklivem w odcieniach barwy żółtej i oliwkowozielonej, w przekroju jej płaszczyzna przyjmuje półkolisty kształt, zaś w środkowej części opatrzona jest w taśmowate, lekko wklęsłe od góry ucho, które również w całości zostało powlezione glazurą. W rogu górnej powierzchni egzemplarza umieszczono liczbę „10” podszkliwnie. Naczynia w tym typie służące do pieczenia lub wytapiania tłuszczu z charakterystyczną zaobloną powierzchnią znane są z terenów Niemiec i datuje się je generalnie od poł. XVI aż do początku XIX w., choć analogiczne formy pojawiają się w postaci pojedynczych

znaleźsk archeologicznych w nawarstwieniach z I. poł. XVI w. (Heege 2007, 131–134). Jako ośrodek produkcji tych naczyń, ze względu na dostęp do dobrej jakości surowca o jasnym przełamie, wskazuje się obszar Nadrenii (Straube 2005). Prawdopodobnie stargardzki egzemplarz również pochodzi z tamtejszych warsztatów, a datować go należy podobnie jak resztę zabytków w obiekcie, czyli nie później niż na poł. XVIII w., tym bardziej, że zbliżone datacją, analogiczne formy odkrywane są na terenie Pomorza Przedniego, m.in. w Ribnitz (Konze, Rütz 2008, 353–357).

Fragmenty naczyń o funkcji stołowej stanowią niecałą 10% zbioru. Wśród nich wyróżniono głównie miski oraz ułamek przydennej części niewielkiego pojemnika o nieokreślonej funkcji (ryc. 1: 7). Jest on szkliviony w części brzuśca polewą barwy ciemnobrązowej, na którą naniesiono białe punkty, zaś w części przydennej glazurą pomarańczową. Być może jest to import z terenów Dolnej Bawarii, gdzie w XVIII–XIX w. wytwarzano egzemplarze zdobione analogicznie (por. Endres 1996, 55, VIIa–b). Wśród misek o zmiennej średnicy od 15,5 do 25 cm wyróżniono m.in. szklivione w odcieniach barwy żółtej i oliwkowozielonej niskie naczynia zdobione dookoła na zewnętrznej powierzchni poziomymi żłobkami i płasko wykończoną krawędzią wylewu (ryc. 2: 1). Określenie proveniencji tego typu okazów jest utrudnione ze względu na stan zachowania, brak cech dystyngtywnych oraz dość konwencjonalny kształt, ale można wstępnie założyć, że mogą być one produktem miejscowych garncarzy. Wartym uwagi egzemplarzem jest fragment misy o pierwotnej średnicy sięgającej 25 cm szklivionej wewnątrz miodowożółtą glazurą (ryc. 2: 4). Zdobiona jest pojedynczą linią falistą podszkliwnie, a jej krawędź jest wyraźnie wyprofilowana. Analogiczne egzemplarze pochodzą z warsztatów nadreńskich i odkryto je m.in. w Krefeld-Linn w zasypisku datowanym na lata 1740–1784 (Gaimster 2006, 177, 266, Fig. 68: 3). W zespole zabytków z obiektu 3 zarejestrowano również fragmenty „poziomych” uch (ryc. 2: 3), dlatego można założyć, że część wymienionych mis mogła je posiadać, jednak stopień rozdrobienia materiału utrudnia ich rekonstrukcję.

Obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M)

Zespół zabytków zarejestrowanych w zasypisku obiektu 8, czyli latrynie w obstawie kamiennej datowanej wstępnie na koniec XVII–poł. XVIII w., jest zdecydowanie największym i najlepiej rozpoznany z opisywanych zbiorów zarejestrowanych przy dawnym Targu Drzewnym. Zainwentaryzowano w nim 828 fragmentów naczyń białych polewanych, co przekłada się na znaczny, bo aż 45-procentowy udział w całym zbiorze ceramiki naczyniowej zarejestrowanej w granicach obiektu (Majewski, Kwiatkowski 2009, 11–13). Blisko 90% stanowią w nim naczynia służące do przechowywania i przygotowywania żywności: garnki, trójnożne patelnie oraz koliste rondle. Na resztę asortymentu składają się miski o mocno zróżnicowanych gabarytach i sposobie wykończenia.

¹ Należy w dalszym ciągu mieć na uwadze, że tego typu naczynia w niezmiennym kształcie i barwione w tych samych odcieniach „funkcjonowały” kilka stuleci (por. Rode 2016, 97, Abb. 10b; Unteidig 2016, 233, Abb. 6).

² Naczynie w kształcie beczki z czterema nóżkami, które przypominają może świnię, skąd jego nazwa (por. Straube 2005, Fig. 2; Heege 2007, 132, 1; Konze, Rütz 2008, 357, Abb. 102).

W analizowanym zbiorze zrekonstruowano kilkanaście pełnych lub prawie pełnych form, spośród których zdecydowaną większość stanowią garnki. Biorąc pod uwagę ich wielkość, udało się wyodrębnić 3 grupy: duże o wysokości 22–23,5 cm i średnicy wylewu 16–18,5 cm (ryc. 4), średnie o wysokości 13–17,5 cm i średnicy 12–14,5 cm (ryc. 5) oraz małe o wysokości 10–12,5 cm i średnicy 9–12 cm (ryc. 6–7). Naczynia szkliwione są wewnątrz, a także na zewnątrz przy wylewie i na uchu, najczęściej do wysokości przejścia w najszerszą część brzuśca, glazurą w jasnych i ciemnych odcieniach kolorów żółtego oraz zielonego. Brzuśce praktycznie pozbawione są zdobień, jedynie na wysokości wylewu mają dookoła żłobienia (ryc. 6: 2–3) lub pojedyncze pasma wzorów geometrycznych wykonanych radełkiem albo stemplem obrotowym (ryc. 4: 1). Wylewy ukształtowane są esowato z krawędzią mniej lub bardziej spłaszczoną. Wyróżniający się na tle zbiorów garnków jest jeden egzemplarz, zrekonstruowany prawie w całości, o profilu doniczkowym z taśmowatym uchem i z wyraźnie wyprofilowanym wylewem na potrzebę osadzenia pokrywki (ryc. 8: 1). Glazurowany jest wewnątrz i w zewnętrznej partii wylewu polewą barwy miodowej. Odnaczająca się na tle zespołu garnków jest również forma wyposażona pierwotnie w ucho (ryc. 8: 2). Polana została glazurą ołowiową podobnie jak inne naczynia kuchenne wewnątrz szkliwem barwy miodowożółtej. Baniasty okaz o esowatym profilu pierwotnie miał wylew o średnicy ok. 13,5 cm, a jego wysokość całkowita wynosiła 10,8 cm.

Wśród naczyń uznawanych za kuchenne zarejestrowano również liczne patelnie na trzech nóżkach z tulejowatym uchwytem. Formy o zmiennych średnicach wahających się między 18 a 29,5 cm (ryc. 8: 5, 9: 1–3). Głębokość wewnątrz naczyń jest zróżnicowana i mieści się w przedziale od 3 do 9 cm, a maksymalna wysokość od 9 do 16,5 cm. Wylewy wzmocnione zostały od zewnątrz na całej długości listwą. W większości pokryte są szkliwem w odcieniach barwy oliwkowozielonej i żółtej, którymi powleczono również częściowo tuleje. Osobliwym znaleziskiem na tle zbioru jest zachowana częściowo ceramiczna pokrywka o wysokości 6 cm i średnicy 27 cm powleczona zewnątrz oliwkowozielonym szkliwem (ryc. 9: 4). Krawędź formy ma niewielki okap, który służył do oparcia jej we wnętrzu naczynia. Prawdopodobnie posiadała ona w centralnej części niewielki uchwyt. Biorąc pod uwagę rozmiar, przypuszczalnie służyła do zakrywania większych okazów, takich jak patelnie. Naczynia te oraz resztę zespołu o zastosowaniu kuchennym należy datować raczej na podstawie pierwotnych ustaleń stratygraficznymi na koniec XVII–poł. XVIII w. i wiązać z wytwórstwem lokalnych garncarzy.

Do form o funkcji związanej z przygotowaniem lub przechowywaniem żywności zaliczyć należy również mały rondel z trzema nóżkami (ryc. 8: 4), niewielkie, zachowane szczątkowo naczynie o nieokreślonej bliżej formie w typie garnka/dzbanka (ryc. 8: 3) oraz dwie nieduże miski z uchem mające ślady sadzy po bezpośrednim kontakcie z ogniem (ryc. 10: 4–5). Rondelek,

którego wysokość całkowita wynosi 7 cm, a średnica wylewu 8 cm, wyposażony jest w ucho. Powierzchnia wewnętrzna naczynia oraz rzeczony uchwyt glazurowane są szkliwem barwy oliwkowozielonej. Analogiczny egzemplarz znaleziony został podczas badań zamku szczecińskiego i pochodzi z zespołu datowanego na XVII w. (Cnotliwy 2014, 282). Drugie naczynie pod względem typologicznym koresponduje wyraźnie z wariantem IV.1 wg E. Cnotliwego (2014, 247) obiektów znalezionych w trakcie wymienionych badań na Zamku Książąt Pomorskich i datowanych od 1. poł. XVII do początku XVIII w. (Cnotliwy 2014, 280). Miski z taśmowatym uchem pokryte zostały szkliwem barwy miodowej oraz oliwkowozielonej. Ich średnica wynosi 16 (ryc. 10: 5) i 16,5 cm (ryc. 10: 4), a wysokość kolejno 5,6 i 6 cm. Wylewy są wyraźnie wyprofilowane w celu osadzenia pokrywki. Podobnie jak patelnie i garnki są prawdopodobnie wytworem lokalnym i datować je należy łącznie na koniec XVII–poł. XVIII w. Ostatnią z form wchodzących w skład asortymentu o zastosowaniu kuchennym jest zachowany fragmentarycznie niewielki ułamek naczynia typu *Fettpfannen* z niskim, podłużnym wyraźnie wyprofilowanym wylewem mającym krótki okap (ryc. 8: 6). Jego wnętrze pokryte jest glazurą barwy jasnobrązowej i miodowożółtej. Zbliżone pod względem formy zabytki odkryto m.in. w Lipsku i datuje się je na XVII–XVIII w. (por. Krabath 2012, 108–109).

Wśród naczyń o funkcji stołowej wyróżniono cały szereg różnej wielkości mis oraz talerz. Najmniejsze z mis reprezentowane są przez formy o płaskim wylewie, średnicy 16–16,5 cm i wysokości 4,3–4,8 cm (ryc. 10: 1–3). Polane są glazurą barwy oliwkowozielonej, a ich powierzchnie zewnątrz zdobione są pasmami płytkich żłobień. Tylko jeden egzemplarz nosi ślady kontaktu z ogniem, dlatego w przeciwieństwie do asortymentu szczecińskiego (Marcinkowski 2019, 96) uznano je za „stołowe”. Analogiczne egzemplarze, znalezione w trakcie badań w Szczecinie, datowane są generalnie na XVII w. i uznawane za wyroby o charakterze miejscowym (Marcinkowski 2019, 96). Do lokalnych produktów zaliczyć należy prawdopodobnie również szkliwioną wewnątrz na kolor miodowożółty i zielony głęboką misę o średnicy 38 cm i wysokości 11,2 cm (ryc. 12: 1). Analogiczny okaz znaleziony został w trakcie badań w Szczecinie i datowany jest na 1. poł. XVIII w. (Marcinkowski 2019, 96). Do zespołu mis zaliczono też zachowany częściowo egzemplarz z kołnierzem zdobionym w dolnej części pasmem rowków wykonanych opuszkami palca (ryc. 13: 3). Pokryty jest wewnątrz oraz na kołnierzu ołowiową glazurą barwy zielonej. Dekorowany jest jedynie pojedynczym pasmem płytko żłobionej linii falistej. Część krawędzi wylewu naczynia wykończona jest na gładko, a na części wykonano opuszkami palca płytkie rowki. Analogiczne egzemplarze z częściowo karbowaną krawędzią wytwarzane były m.in. w warsztatach saksońskich już w XVI–początku XVII w. (por. Krabath 2012, 74, Abb. 58). Ostatnim z asortymentu o charakterze stołowym jest fragment talerza o pierwotnej średnicy ok. 30 cm i wysokości 6 cm (ryc. 12: 2). Naczynie pokryte

zostało białą angobą, a następnie oblane wewnątrz szklivem barwy zielonej. Jest to prawdopodobnie również datowany podobnie jak wymieniona wyżej misa import ze środkowych lub południowo-wschodnich Niemiec (Saksonia?).

Ostatnią z wyróżnionych form jest zrekonstruowana prawie w całości duża misa z dwoma uchami glazurowana wewnątrz szklivem nieprzezroczystym, barwiona na kolor ciemnooliwkowy. Misa opatrzona jest dodatkowo stosunkowo dużym dzióbkiem. Dekorowana jest liniami rytymi: dwie proste, w które wpisano dwie faliste widoczne w górnej części wylewu. Wielkogabarytowe naczynie ma średnicę kołnierza 44,6 cm, a jego wysokość wynosi 17,5 cm (ryc. 11). Egzemplarz mógł pełnić funkcje związane z organizacją pracy w kuchni oraz służyć jako naczynie o charakterze sanitarnym (miednica?). Jest to z dużym prawdopodobieństwem wyrób lokalny datowany na XVIII w.

Targ Drzewny 21

Piwnica na zapleczu działki (nr inw. 48/H/Kw/M)

Zbiór zabytków zarejestrowany w wypełnisku jednostki liczy sobie 3 fragmenty, co stanowi 12% ceramiki naczyniowej odkrytej w tym obiekcie. W zespole wyróżniono 3 formy: zachowaną częściowo patelnię z niewielką, wyprofilowaną tuleją o pierwotnej średnicy 16 cm połączoną wewnątrz szklivem oliwiowym barwy oliwkowozielonej, garnek o średnicy wylewu 15,5 cm glazurowany wewnątrz polewą koloru oliwkowo-miodowego oraz ułamek naczynia o nieokreślonej funkcji oblane wewnątrz szklivem zabarwiony na pomarańczowo. Brak cech dystynktywnych zabytków uniemożliwia dokładne ustalenie chronologii, dlatego należy datować je generalnie na okres XVIII–XIX w. i traktować jako produkt miejscowy.

Obiekt 1 w piwnicy na zapleczu działki (nr inw. 26/H/Kw/M)

W zasypisku obiektu, czyli przypuszczalnym dole drenażowym datowanym na XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 31–32), zarejestrowano jedynie 6 ułamków ceramiki o jasnym przełamie, co stanowi blisko 43% całego zbioru naczyń. W zespole wydzielono przynajmniej trzy formy, które należy wiązać raczej z lokalną wytwórczością garncarską: garnek o nieokreślonej średnicy szkliviony wewnątrz polewą oliwiową barwy oliwkowej, dużą misę (średnica u podstawy ok. 20 cm) polewaną glazurą barwy pomarańczowej oraz 2 niewielkie fragmenty naczynia o nieokreślonej funkcji. Wszystkie wymienione zabytki należy datować zgodnie z pierwotnymi ustaleniami stratygraficznymi na XVIII w.

Obiekt 3 (nr inw. 59/H/Kw/M)

Zbiór zabytków zarejestrowany w granicach jednostki liczy 8 ułamków, co stanowi 80% ceramiki naczyniowej odkrytej w obiekcie. W zespole wyróżniono 3 formy, które należy traktować raczej

jako produkt miejscowy i datować generalnie na XVIII–XIX w.: garnek o średnicy wylewu 16 cm szkliviony wewnątrz glazurą barwy oliwkowozielonej zdobiony pojedynczym pasmem niewielkich ukośnych linii nieco poniżej płasko ukształtowanej krawędzi wylewu, 1 fragment garnka z wewnętrzną ścianką powleczonej szklivem koloru brązowego oraz 1 niewielki ułamek miski szklivionej wewnątrz polewą barwy jasnozielonej o wyraźnie wyprofilowanej krawędzi wylewu analogiczny do misek z obiektu 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 (ryc. 10: 5).

Obiekt 13 (nr inw. 15/H/Kw/M)

Ostatni z opisywanych zespołów liczy 389 fragmentów naczyń białych polewanych, co przekłada się na niski, jedynie 11-procentowy, udział w całym zbiorze ceramiki naczyniowej zarejestrowanej w granicach obiektu. Zabytki odkryto w wypełnisku nowożytnego latryny datowanej wstępnie na XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 23). Zdecydowaną większość asortymentu (ok. 96%) stanowią patelnie o trzech krótkich nóżkach oraz kolisty rondle.

Patelnie opatrzone stosunkowo niewielkimi tulejami pokryte są w dużej mierze szklivami barwy żółtej i ciemnym odcieniem koloru oliwkowego. Ich średnica waha się w granicach 14–21 cm, a wylewy od zewnątrz wzmocnione są niewielką listwą (ryc. 13: 3). Tylko pojedyncze egzemplarze mają wyprofilowane wewnątrz krawędzie w celu „osadzenia” pokrywki. Ich głębokość wewnątrz naczynia nie jest mocno zróżnicowana i mieści się w przedziale od 6 do 7,5 cm, zaś maksymalna zmierzona wysokość całkowita to 9 cm. Zewnętrzne, nieszkliwione powierzchnie zdobione są licznymi, dookolnymi, prostymi żłobieniami. Większość egzemplarzy nosi ślady użytkowania. Bliskie pod względem formy i malatury okazy odkryte zostały w Szczecinie i datowane są na 2. poł. XVII–XVIII w. (Cnotliwy 2014, 282).

W trakcie analizy wydzielono 9 naczyń interpretowanych jako baniaste rondle (ryc. 13: 2). Stan rozdrobnienia materiału utrudnia ich rekonstrukcję, lecz wstępnie można założyć, że tak jak patelnie miały nóżki i służyły do gotowania, co potwierdzać mogą ślady okopnięcia widoczne na czerepach. Szklivione są wewnątrz naczynia polewą barwy żółtej, rzadziej jasnozielonej, a średnica ich wylewów mieści się między 12 a 17 cm. Wylewy przyjmują kształt prosty lub esowaty, a nieszkliwione ściany zewnętrzne pokryte są licznymi poziomymi rowkami. Analogiczne egzemplarze odkryte zostały m.in. w trakcie badań na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie i datowane są na 2. poł. XVII w. – po 1637 r. (por. Cnotliwy 2014, 281–282) i traktowane jako produkty rodzime.

Niewielką część zbioru ceramiki kuchennej (wydzielono min. 2 naczynia) stanowią również garnki o maksymalnej mierzalnej średnicy wylewu 16,5–17 cm (ryc. 13: 1) szklivione glazurą barwy miodowożółtej i jasnozielonej. Okazy w tym typie odkryte w trakcie badań na Starym Mieście w Szczecinie uznawane są za produkt lokalny i datowane są na 2. poł. XVII w. (Marcinkowski 2019, 96).

Do zbioru naczyń o funkcji kuchennej należy też zaliczyć dwa zachowane szcążkowo egzemplarze, których przełam jest dużo jaśniejszy, kremowobiały. Pierwsze z nich to fragment obustronnie szklwionego polewą barwy ciemnozielonej niewielkiego, kolistego pojemnika z taśmowatym uchem (ryc. 13: 5–6). Jego wylew zdobiony trzema poziomymi rowkami jest prosty, a pierwotna średnica nie przekraczała 11 cm (ryc. 13: 5–6). Kolisty egzemplarz glazurowany obustronnie w odcieniach ciemnej zieleni produkowane były m.in. w zachodniej Saksonii (Krabath 2012, 79–81), gdzie datowane są generalnie na XVII w. (por. Krabath 2012, 78, 133, Abb. 65: 5, 154) oraz w zachodnich Niderlandach w okresie od 2. ćw. do końca XVII w. (por. Gawronski 2012, 232–235). W tym wypadku dużo bardziej prawdopodobne jest saksońskie pochodzenie stargardzkiego egzemplarza, biorąc pod uwagę ułatwiony transport oraz potwierdzony kontakt handlowy z tamtejszym regionem (Wojciechowska 2019, 158–159). Drugie naczynie o niedoprecyzowanej funkcji zachowane jest szcążkowo. Polane zostało glazurą z obu stron: wewnątrz szklwioną pomarańczową, a na zewnątrz oraz na wydatnym uchu intensywnie błyszczącą glazurą barwy ciemnobrązowej. Niemożliwe jest dokładne określenie wielkości tego egzemplarza, jednak na podstawie pokąźnych rozmiarów uchwytu i rozpiętości powierzchni wewnętrznej można z dużym prawdopodobieństwem domniemywać, że jest to fragment wielkogabarytowego pojemnika, który być może służył do przechowywania żywności.

Wśród asortymentu naczyń o funkcji stołowej wydzielono m.in. 5 ułamek cylindrycznego kufła o średnicy 14 cm (ryc. 13: 7). Naczynie zostało wewnątrz pokryte szklwioną barwy oliwkowozielonej i żółtej. Na wysokości wylewu zdobi je 5 poziomych, dookołnych żłobków, poniżej których znajduje się ledwo widoczna, falista linia ryta. Egzemplarz pierwotnie wyposażony był w ucho. Pomimo że sama forma jest dość nietypowa na tle całego zbioru, to jednak jakość wykonania jest stosunkowo słaba i być może warto wstępnie przyjąć, że jest to produkt lokalny.

W zespole zabytków z obiektu 13 rozpoznano również fragmenty naczyń stołowych zidentyfikowanych jako misy/talercze. Pokrywane są w większości szklwioną w odcieniach koloru żółtego. Wśród form wyróżniono m.in. 2 talercze o średnicy 15,5 i 20,5 cm zdobione na powierzchni lustra i kołnierza radełkiem (ryc. 13: 9) oraz ułamek większej misy/talerza o średnicy u podstawy 12 cm pozbawionego dekoracji (ryc. 13: 8). Egzemplarze o jasnym przełamie i polewane w monochromatycznych odcieniach żółci i zieleni pojawiają się w zachodniej Saksonii w 2. poł. XVI w. (Krabath 2012, 79).

Podsumowanie

Zbiory naczyń szklwionych o jasnym przełamie są stałym komponentem inwentarzy zabytków nowożytnych odkrywanych masowo na terenie Stargardu. Na przestrzeni ostatnich kilku lat opracowano i opublikowano znaczną liczbę asortymentów zawierających egzemplarze w tym

typie³ (Kwiatkowski, Majewski 2012, 120, 2016, 160; Majewski, Wojciechowska 2019, 82), co pozwala na stałe poszerzanie wiedzy na temat różnorodności form oraz miejsc ich występowania, a także sukcesywne rozbudowywanie materiałowej bazy porównawczej, która może przyczynić się do szerokiej dyskusji nad tymi zagadnieniami.

Naczynia z glin wypalających się w jasnych odcieniach na terenie Pomorza Zachodniego odkrywane są już w nawarstwieniach datowanych na koniec XVI i 1. poł. XVII w., jednak stanowią niewielki odsetek w stosunku do sumy wszystkich fragmentów wytworów ceramicznych, gdzie zdecydowanie przeważają formy wykonane z glin żelazistych wypalonych na czerwono (por. Cnotliwy 2014, 244–266; Majewski, Wojciechowska 2019, 76–82). Od poł. XVII, a w szczególności w XVIII w. zauważalna jest wyraźna reorientacja w polityce wytwórczości garncarskiej – liczba odkrywanych fragmentów wyrobów o białym przełamie stopniowo rośnie, a ich procentowy udział w zespołach sięga nawet 25–45%, czego dobrym przykładem są inwentarze pochodzące z obiektu 3 (Targ Drzewny 20) oraz obiektu 8 (Targ Drzewny 21) odkryte w kwartale IX. Warto zaznaczyć, że większość analizowanych w niniejszym opracowaniu wyrobów o najstarszej, XVI–XVII-wiecznej metryce są to w dużej mierze zabytki interpretowane jako importy pochodzące ze środkowych lub południowo-wschodnich Niemiec. Wyraźny wzrost ilości naczyń białych w asortymentach z 2. poł. XVII i XVIII w. jest prawdopodobnie skutkiem rozpoczęcia lub intensyfikacji wytwarzania tego typu form w pracowniach miejscowych (Marcinkowski 2019, 96).

Analiza technologiczno-stylistyczna wykazała, że zespoły naczyń białych ze Stargardu tworzą głównie formy związane z obróbką i przechowywaniem żywności. W inwentarzach przeważają garnki o esowatym profilu oraz patelnie o zmienionych gabarytach. Wyjątek stanowi zbiór z obiektu 13 (Targ Drzewny 21), w którym przeważają kolisty rondle, typologicznie wyraźnie korespondujące z wczesnonowożytnymi baniastymi naczyniami wypalonymi z glin żelazistych, które wpisują się bardziej w XVII-wieczne tradycje garncarskie. Biorąc pod uwagę całość asortymentu i jego datowanie, należałoby prawdopodobnie nieznacznie skorygować czas rozpoczęcia akumulacji materiału w wypełniku tej struktury i przyjąć najpóźniej 2. poł. XVII w. za dolną granicę ram chronologicznych.

Naczynia z glin o jasnym czerepie z wczesnego okresu nowożytności pojawiające się w zespołach z trzech działek kwartału IX stanowią niewielki odsetek i, jak wspomniano, są to produkty importowane i mogą służyć nie tylko do wskazywania kierunków wymiany handlowej Stargardu, ale również być pomocne w przybliżeniu procesów polityczno-społecznych oraz gospodarczych. Formy późniejsze, datowane na XVIII–XIX w. i związane bezpośrednio z masową, lokalną produkcją, zdają się wpisywać w standardy gospodarstw

³ Należy nadmienić, że we wcześniejszych opracowaniach naczynia białe polewane traktowane były jako fajansowe naczynia kuchenne.

domowych tego okresu, dlatego też nie są dobrym wyznacznikiem do wyciągania tak daleko idących wniosków – naczynia w tym typie są normą, przyjmując w pełni funkcję użytkową, więc należy je rozpatrywać jedynie pod względem stylistyczno-funkcyjnym. Ważniejszym problemem badawczym jest kwestia ustalenia ośrodków produkcji tych wyrobów. Intensyfikacja publikacji źródeł z terenów Pomorza Zachodniego byłaby pomocna w obserwacji pewnych lokalnych cech i zależności w zbiorach, co umożliwiłoby zapewne wydzielenie względnie stałych wyróżników i przypisanie ich do określonych warsztatów miejskich. Niewielka w dalszym ciągu liczba opracowań dotyczących ceramiki białej z tego obszaru zdecydowanie utrudnia wnioskowanie i tworzenie tez w kontekście regionalnym.

Bibliografia

Materiały niepublikowane

- Kwiatkowski K. 2011. *Kwantyfikacja wyrobów fajansowych z badań archeologicznych Stargardu*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

- Burdziej M., Stań. K. 2014. *Stargard, Stare Miasto, ul. Bolesława Chrobrego, Przędki, Garncarska, Barnima, Plac Wolności, Płatnerzy, Kuśnierzy, Skarbowa, Warowna, Mieszka I, Mariacka, stan. 11a (AZP 32-10/167)*. *Stargardia* 8, 270–271.
- Chranicki J. 1969. *Gdańska ceramika artystyczna*. W: T. Bieniecki (red.), *Gdańsk, jego dzieje i kultura*. Warszawa, 404–418.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Dąbal J. 2015. *Wyroby ceramiczne*. W: J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), *Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*. Gdańsk, 221–264.
- Enders W. 1996. *Gefäße und Formen. Eine typologie für Museen und Sammlungen*. München.
- Gaimster D.R.M. 2006. *The historical archaeology of pottery supply and demand in the lower Rhineland, AD 1400–1800*. Oxford.
- Gawronski J. 2012. *Amsterdam Ceramics. A City's History and an Archaeological Ceramics Catalogue 1175–2011*. Amsterdam.
- Heege A. 2007. *Ein Schweinetopf aus Burgdorf, Kanton Bern/CH*. W: F. Lichtwark (red.), *Keramik auf Sonderwegen. 37. Internationales Hafner-Symposium, Herne 19. bis 25. September 2004*. *Denkmalpflege und Forschung in Westfalen* 44. Mainz, 131–136.
- Hindelang K. 2022. *Keramik aus fünf Jahrhunderten*. W: F. Bertemes, T. Gartner (red.), *Studien zur Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit I*. Langenweißbach, 57–248.
- Hurst J.G., Neal D.S., Beuningen H.J.E. van 1986. *Pottery produced and traded to north-west Europe 1350–1650*. Rotterdam.
- Kluttig-Altman R. 2006. *Von der Drehscheibe bis zum Scherbenhaufen. Leipziger Keramik des 14. bis 18. Jahrhunderts im Spannungsfeld von Herstellung, Gebrauch und Entsorgung*. Dresden.
- Konze M., Rütz T. 2008. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 55, 353–357.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. *Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego*. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 113–145.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. *Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego*. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Krabath S. 2012. *Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick*. W: S. Krabath (red.), *Keramik in Mitteleuropa – Stand der Forschung und Perspektiven. 41. Internationales Hafnersymposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008*. Dresden, 35–172.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019. *Ceramika*. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 73–137.
- Marcinkowski M. 2019. *Ceramika nowożytna*. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności kwartał I*. Szczecin, 91–104.
- Rode H. 2016. *Die Abfallgrube der Alchemistenwerkstatt und die anatomischen Befunde im aufgelassenen Wittenberger Franziskanerkloster*. W: H. Meller, A. Rechenberger, C.H. Wunderlich (red.), *Alchemie und Wissenschaft des 16. Jahrhunderts. Fallstudien aus Wittenberg und vergleichbare Befunde. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt*. Halle-Saale, 29–44.
- Ruchhöft F. 1999. *Die mittelalterliche Töpferei in Parkentin, Lkr. Bad Doberan*. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 46, 243–295.
- Starski M. 2013. *Nowożytne naczynia ceramiczne z badań północnej pierzei placu Teatralnego w Warszawie*. W: A. Buko, J. Kruppé, W. Pela, A. Sołtan (red.), *Archeologia dawnej Warszawy 3*. Warszawa, 134–185.
- Trzeciński M. 2006. *Ceramika biała w średniowiecznym i nowożytnym Płocku*. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*. Kielce, 73–82.

- Unteidig G. 2016. Töpferware des 16.–18. Jahrhunderts in der Altstadt Grimma. W: H.-G. Stephan (red.), *Keramik und Töpferei im 15./16. Jahrhundert. Beiträge des 47. Internationalen Symposiums für Keramikforschung vom 8. Bis 12. September 2014 in der Lutherstadt Wittenberg*. Hallesche Beiträge zur Archäologie des Mittelalters 2. Langenweißbach, 230–238.
- Wahlö C. 1976. *Keramik 1000–1600 i svenska fynd*. Lund.
- Wojciechowska I. 2019. Fragmente nowożytnych, artystycznych naczyń kamionkowych z badań na dawnym kwartale XXVIII w Stargardzie. *Stargardia* 13, 149–200.

Internet

- Straube B.A. 2005. *This Little Piggy Went to Virginia*. (<https://chipstone.org/article.php/225/Ceramics-in-America-2005/This-Little-Piggy-Went-to-Virginia>; dostęp: 1.08.2023).

mgr Mateusz Szeremeta
Dział Archeologii

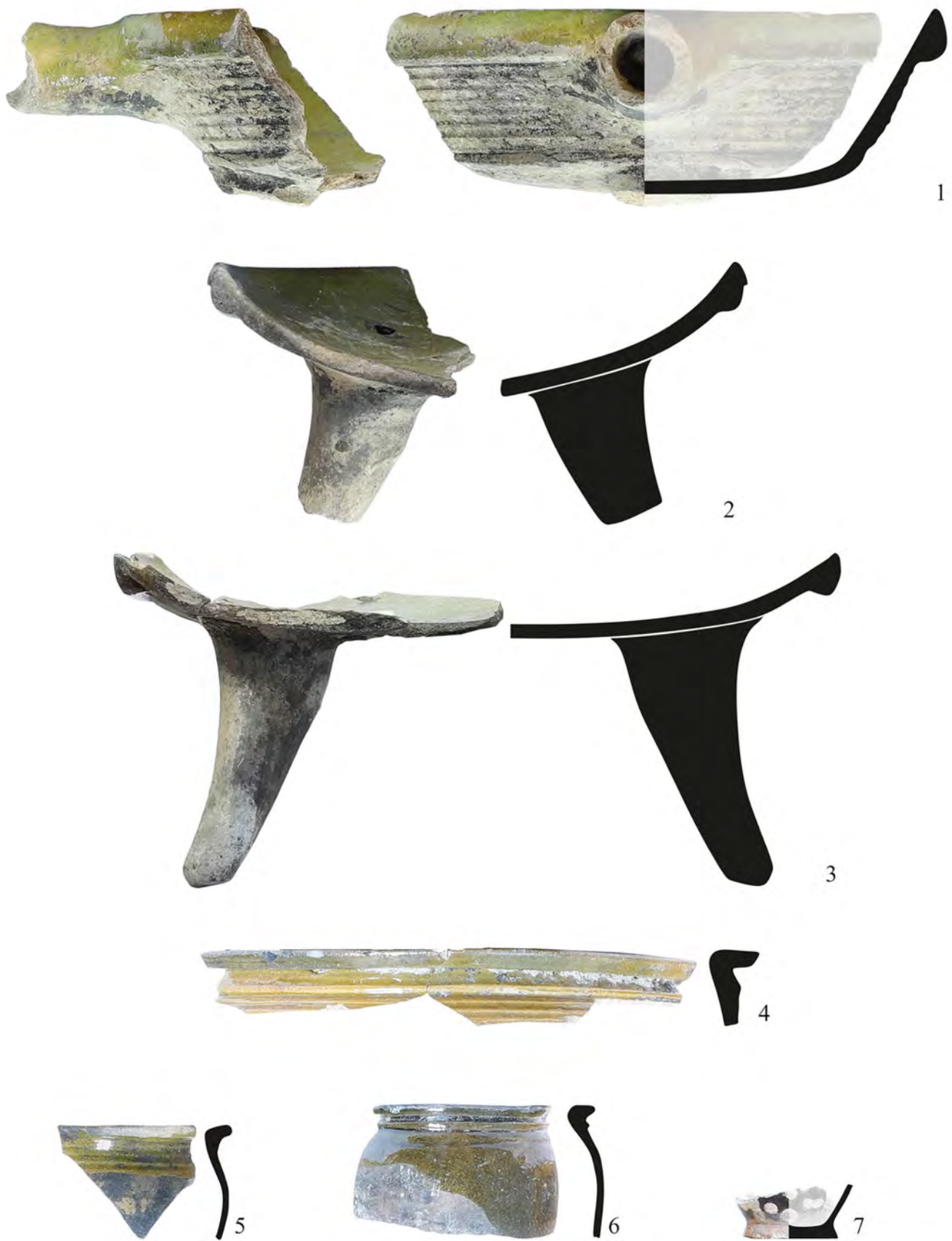
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2-4
73-110 Stargard
m.szeremeta@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Neuzeitliche weiße bleiglasierte Irdenware

Die archäologischen Untersuchungen auf dem Gelände von drei Parzellen entlang der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 im Quartier IX führten zur Entdeckung einer Sammlung von 1926 Keramikbruchstücken, deren Wände nach dem Ausbrennen eine charakteristische weiße, cremefarbene oder hellgraue Farbe aufweisen. Sie sind hauptsächlich mit Bleiglasur beschichtet. Diese wurde mit farbgebenden Oxiden (in den Farbtönen von Gelb, Grün und Braun) angereichert und ist in der Regel ausschließlich auf der gesamten Innenfläche des Gefäßes und außen auf Höhe des Ausgusses vorhanden.

In Vorpommern gelten diese bis zur ersten Hälfte des 17. Jh. vorkommenden Formen hauptsächlich als Importware aus Mittel- und Südostdeutschland, während die späteren Erzeugnisse des 18. und frühen 19. Jh. direkt mit der lokalen Produktion in Verbindung gebracht werden, was durch den Fund von Bisquitgefäßen mit hellen Scherben auf dem Gelände des ehemaligen Augustiner-Eremiten-Klosters in Stargard belegt wird. Die auf den drei Parzellen des Quartiers IX verzeichneten Artefaktensammlungen wurden hauptsächlich in den Verfüllungen von geschlossenen Strukturen, d.h. Latrinen und Brunnen, gefunden. Anhand einer eingehenden Untersuchung der Weißwarensammlungen konnte festgestellt werden, dass die Stargarder Bestände hauptsächlich aus Formen bestehen, die mit der Verarbeitung und Aufbewahrung von Lebensmitteln zusammenhängen. Sie bestehen überwiegend aus Töpfen mit s-förmigem Profil und dreibeinigen Pfannen mit unterschiedlichen Abmessungen. Der Bestand an Artefakten aus der Verfüllung des Befundes 13 (Holzmarktstraße 21) stellt eine besondere Ausnahme dar. Hier überwiegen nämlich runde Kochtöpfe, die typologisch vielmehr frühneuzeitlichen bauchigen Gefäßen entsprechen, die aus eisenhaltigen Tonen gebrannt wurden und eher der Töpfertradition des 17. Jh. zuzuordnen sind. Die statistische Analyse lässt darauf schließen, dass ab Mitte des 17. und insbesondere im 18. Jh. eine deutliche Intensivierung der lokalen Produktion weißer Ware zu verzeichnen ist – die Zahl der gefundenen Bruchstücke dieses Warentyps nimmt allmählich zu, und ihr prozentualer Anteil an den Beständen erreicht bis zu 25–45%.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Weiße bleiglierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Weiße bleiglasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

0 10 cm

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Weiße bleiglasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

0 10 cm

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleigliasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglasirte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleigliasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglasierter Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

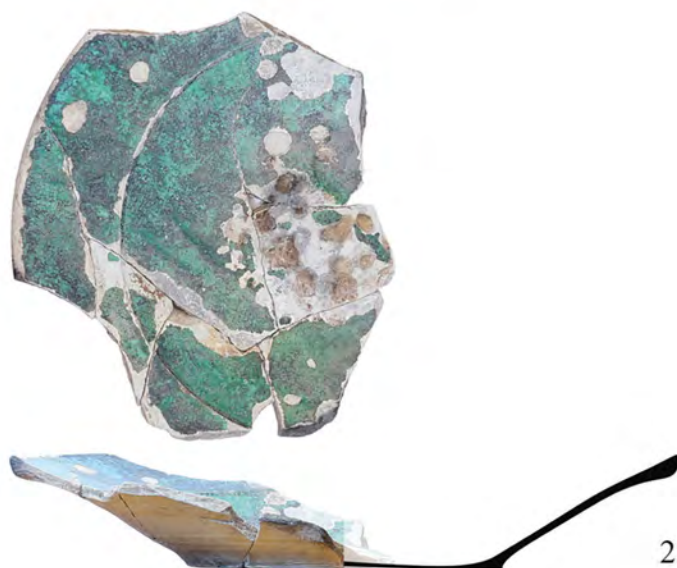

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

1

2

3

0 10 cm

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Weiße bleiglasierte Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 21 – obiekt 13 (nr inw. 15/H/Kw/M). Ceramika biała polewana. Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21 – Bef. 13 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Weiße bleiglasierter Irdenware. Foto und Bearb. M. Szeremeta

III. 2. 6. Naczynia fajansowe

Mateusz Szeremeta

Wstęp

W trakcie eksploracji obiektów i nawarstwień na dwóch historycznych parcelach Targu Drzewnego 20–21 w Stargardzie pozyskano 1901 fragmentów naczyń fajansowych. W opracowaniu sam termin „fajans” rozumiany jest jako wytwór o bardziej lub mniej porowatym, nieprześwitującym czerepie barwy kremowobiałej, żółtej, korkowej i bladoczerwonej, który pokryto szkliwem nieprzezroczystym barwy białej i/lub szklami barwionymi tlenkami metali, tj. błękitem kobaltowym, miedziową zielenią, antymonową żółcią oraz manganowym fioletem. Określenie to jest używane w rozprawie, konsekwentnie zaś unika się pojawiających się w literaturze przedmiotu, często używanych zresztą błędnie nazw, takich jak m.in. pseudofajans, półfajans (Starski 2009, 322), półmajolika, mezzamajolika, pseudo-majolika (Tietzel 1980, 27; Ślesiński 1983, 210; Frontczak 2009, 66; Gil i in. 2010, 232). Niniejsze opracowanie ma na celu prezentację materiału archeologicznego, w tym przekrojowy opis form, ornamentyki oraz technologii, co finalnie może mieć przełożenie na poszerzenie wiedzy o użytkowaniu naczyń fajansowych na Pomorzu Zachodnim w okresie nowożytnym. Rozprawa pomija całkowicie zagadnienia dotyczące procesu produkcji oraz historię upowszechnienia się wyrobów fajansowych w Europie, ponieważ literatura przedmiotu wyczerpująco opisuje tę kwestię (zob. Hankowska 1985, 615–638; Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 12–19; Sołtan-Kościelecka 2004, 463–482; Marcinkowski 2011, 28–32; Mattison 2021). Zespoły zabytków pozyskane w odrębnych jednostkach stratygraficznych zostaną omówione rozdzielnie, co służyć ma większej przejrzystości i dokładności opracowania. W powstałych w ten sposób zbiorach oddzielnie zostaną potraktowane również formy importowane oraz te pochodzące z lokalnych warsztatów ceramicznych.

Naczynia fajansowe, a w szczególności wyroby importowane jako przedmiot handlu, mogą stosunkowo dobrze odzwierciedlać interakcje gospodarcze, zwłaszcza kierunki wymiany handlowej miast, ale często też w opracowaniach są podstawą do określenia censusu majątkowego (Kwiatkowski, Majewski 2012, 121; Majewski, Wojciechowska 2019, 226). Wyróżniające się pod względem jakości oraz estetyki, zasadniczo kierowane były do bardziej majątnego odbiorcy, mogącego pozwolić sobie na tego typu wytworne produkty, których koszt mógł stanowić czasami wielokrotność lokalnych odpowiedników (Majewski, Wojciechowska 2019, 226). Najlepszym sposobem identyfikacji tego typu form jest analiza rozpoznanych sygnatur, które często nanoszone były na dno naczyń w postaci prostego symbolu, inicjałów lub nawet pełnej nazwy warsztatu (Chrościcki 1974, 9; 1989, 11–13). Tylko nieliczne zabytki pozyskane na dwóch parcelach dawnego Targu Drzewnego mają tego typu oznaczenia, dlatego w większości

przypadków analiza oparta jest na ustaleniu podobieństw i analogii technologiczno-stylistycznych popartych literaturą przedmiotu.

Wytwórczość lokalna „reprezentowana” jest przez wyroby typu *Stettiner Ware*, które niejednokrotnie poddane zostały już szczegółowej analizie materiałoznawczej (Kwiatkowski 2010a, b, c, 2012, Kwiatkowski, Majewski 2012, 117–120, 2016, 156–163, Majewski, Wojciechowska 2019, 225, Szeremeta 2022, 99–119). W przypadku egzemplarzy z kwartału IX mamy do czynienia w znacznej większości ze średniej jakości wyrobami regionalnymi pochodzącymi z garnclarni Pomorza Zachodniego, choć warto zaznaczyć, że swego rodzaju moda lub nawet swoisty „fajansowy fenomen” w XVIII i XIX w. obejmował obszar prawie całego basenu Morza Bałtyckiego – formy w tym typie produkowano na obszarach Danii (Nørregaard 1981, 51–53), Szwecji, Meklemburgii, Schlezewiku-Holsztyna (Möller 1999, 4) oraz na terenie Pobrzeża Gdańskiego, np. w Gdańsku, Malborku i Elblągu (Marcinkowski 2009, 42). Chronologia względna naczyń ceramicznych typu *Stettiner Ware* w dalszym ciągu oparta jest na systemie wypracowanym przez Hansa F. Seckera (Secker 1915, 241), który wydzielił trzy etapy rozwoju fajansu pomorskiego: okres wczesny (lata 1695–1750); okres rozkwitu, tzw. *Blüteperiode* (lata 1750–1790); okres późny, tzw. *bäuerlich-naive Darstellungen* (lata 1790–1820). Warto jednak zaznaczyć, że ostatnie obserwacje sugerują, iż powyższe ramy i granica między nimi nie jest tak oczywista i mamy do czynienia z trwającymi nawet dekadę „fazami przejściowymi”, w których stylistyka danego etapu stopniowo ewoluuje lub ustępuje nowym kierunkom (Szeremeta 2022, 121–122).

Targ Drzewny 20

Obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M)

Pierwszy z zarejestrowanych przy dawnym Targu Drzewnym 20 zespołów liczy 1313 fragmentów, co przekłada się na stosunkowo wysoki, blisko 51-procentowy udział w całym zbiorze ceramiki naczyniowej zarejestrowanej w granicach obiektu, czyli drewnianej studni, której wypełnisko datowane jest wstępnie na przełom XVII i XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 8–9). Niewielki odsetek tego zespołu, tj. 167 fragmentów (12,7%), stanowią ułamki, które w trakcie analizy technologiczno-stylistycznej oraz porównawczej uznano za pozostałości naczyń importowanych. Wszystkie egzemplarze z tej grupy cechuje całkowite pokrycie czerepu glazurą kryjącą. Wyjątek stanowi misa na stopce (ryc. 1: 3), której część spodnią, wraz z podstawą, powleczono jedynie szkliwem przezroczystym. Zabytki wykonane zostały z dobrej jakości glin, których czerepy po wypale przybrały barwę kremową. Pomimo

znacznego rozdrobnienia materiału udało się zrekonstruować i wyróżnić poszczególne rodziny form, a także ustalić minimalną liczbę naczyń na 16 sztuk:

1. płaskie talerze stołowe (m.l.n.¹ 3) o średnicy 21,5 i wysokości 2,8 cm (ryc. 1: 1–2, 4);
2. miska na stopce o średnicy 20,5 cm i wysokości 6,5 cm (ryc. 1: 3);
3. kufel cylindryczny (ryc. 2: 9);
4. dzban/waza (ryc. 2: 8);
5. czarki (m.l.n. 6) o średnicy wylewu 6,9–7,0 cm i maksymalnej mierzalnej wysokości 4,4 cm (ryc. 2: 1–3, 10);
6. spodki do czarek (m.l.n. 4) o średnicy do 10 cm i maksymalnej mierzalnej wysokości 2,5 cm (ryc. 2: 4–7).

Zdecydowaną większość importów stanowią produkty o proveniencji niderlandzkiej, w tym m.in. talerze. Każdy z trzech egzemplarzy prezentuje odmienny styl zdobniczy. Lustro pierwszego z nich dekorowane jest rozkwitniętymi kwiatami i schematycznie wykonanymi liśćmi, a całość zamykają dwa dookolne pasy. Wyraźnie wydzielony kołnierz pokrywa motyw przeplecionych kwiatów i łodyg z liśćmi (ryc. 1: 1). Polewa kryjąca naczynie ma łagodny odcień błękitu. Zbliżone typologicznie egzemplarze datowane są na 2. poł. XVII w. (Fonferek i in. 2012, 123; Gawronski 2012, 259, 875). Na drugim, zachowanym częściowo egzemplarzu widoczny jest jedynie niewielki fragment dookolnego wieńca nazywanego również motywem tataraku (ryc. 1: 2), w środku którego często umieszczano różnego rodzaju aforyzmy. Talerze tego typu są charakterystycznym wytworem warsztatów niderlandzkich (Delft?), a tożsame egzemplarze odkryto w trakcie badań m.in. w Lüneburgu, gdzie datuje się je na 2. poł. XVII w. (Martens 2012, 448), oraz na Starym Mieście w Elblągu, gdzie obok sentencji na lustrach pojawiały się również daty z tego okresu, np.: 1678 (Marcinkowski 2011, 86). Ostatni z talerzy zachowany jest szczątkowo w postaci niewielkiego fragmentu lustra, na którym widać jedynie malaturę przedstawiającą tył stojącego konia (ryc. 1: 4). Jest to najprawdopodobniej przykład tzw. „dekoracji chłopskiej” (hol. *boerendelfts*), czyli nurtu w zdobnictwie zapoczątkowanego z końcem XVII w. i skupiającego się na przedstawieniach prostych pejzaży, roślin oraz wyobrażeń figuralnych, rozpowszechnionego wśród odbiorców prowincjonalnych (Piątkiewicz-Dereniowa 1996, 15).

Wśród form importowanych udało się wyróżnić pojedynczą, zachowaną częściowo misę (ryc. 1: 3). Jej lustro zdobione jest koszem owoców, który otaczają pojedyncze liście, a całość wpisana jest w dwa dookolne pasy. Ścianki boczne pokrywa ornament łukowaty. Bliźniaczy egzemplarz znaleziony został w Lüneburgu w zasypisku latryny, datowany jest na 2. poł. XVII–początek XVIII w., a za miejsce jego powstania uznano niderlandzkie Delft (Martens 2012, 427, 1).

Na szczególną uwagę w zespole zasługują zestawy czarek ze spodkami (ryc. 2: 1–7, 10)

– analiza stylistyczna, mimo mocnego rozdrobnienia materiału, pozwoliła przyporządkować naczyniom do picia ich odpowiedniki w postaci podstawek. Wszystkie generalnie pokryte są gęstym motywem roślinnym (paprocie, kwiaty, spiralne wici i łodygi), który zestawiony jest z geometrycznymi rezerwami i/lub przecinającymi się liniami tworzącymi swoistą kratkę. Pod wylewem oraz u podstawy całość zdobień zamykają dookolne, pojedyncze linie. Wszystkie egzemplarze mają wysoką, delikatną stopkę. Na dnie dwóch naczyń zaobserwowano dekorację w postaci pojedynczego liścia (ryc. 2: 3), który być może służył również jako uproszczona sygnatura. Tożsame pod względem technologicznym, stylistycznym oraz posiadające wymienione oznaczenie zabytki produkowane były w niderlandzkim Delft w latach 1700–1750 (Gawronski, Jayasena 2017, 253–259), choć część analogicznych egzemplarzy datowana jest jeszcze na XVII w. (Gawronski 2012, 248, 795–797).

W trakcie prac badawczych zarejestrowano też pozostałości po cylindrycznym kufle wyraźnie wpisującym się pod względem estetycznym w XVIII-wieczne trendy stolicy nowo utworzonego Królestwa Prus – Berlina. Na zachowanej w postaci sześciu niewielkich ułamków części przydennej naczynia naniesiona została malatura w postaci rozłożystej kępy trawy otoczonej prostą, linearną bordiurą rozciągającą się zapewne wokół podstawy. Całość wykonano w zmiennych odcieniach kobaltu (ryc. 2: 9). Dekoracja była zapewne częścią większej kompozycji z kartuszem lub orłem heraldycznym umieszczonym w środkowej partii naczynia, lecz stan zachowania uniemożliwia dokładną identyfikację. Analogiczne egzemplarze datowane są na 1. poł. XVIII w. (Schwarze 1980, 165, 439–441), a tożsame pod względem estetyki kufel odkryto w Stargardzie w trakcie badań przy ul. Szewskiej i datowany jest na lata 1730–1747 (Szeremeta 2022, 95).

Ostatnim z importów jest zachowane szczątkowo naczynie baniaste, tj. dzban lub waza, na którym widać jedynie niewielki fragment dekoracji w postaci schematycznego przedstawienia korony drzewa/krzewu i prostych, konturowych łodyg (ryc. 2: 8). Malatura ta wyraźnie koresponduje z XVII-wiecznym stylem *chinoiserie*, a naczynia w tym typie o zbliżonej manierze produkowane były m.in. w niemieckim Hanau w 2. poł. XVII w. (Zeh 1978, 68–69) oraz Delft, gdzie datuje się je na lata 1625–1700 (Gawronski 2012, 246, 783).

Analiza porównawcza wydzielonego zbioru fragmentów naczyń pochodzenia lokalnego wykazała znaczne różnice i dysproporcje pod względem jakości zdobień, rodzaju użytych surowców oraz różnorodności form. Miało to bezpośredni wpływ na znaczne rozbieżności w chronologii pojedynczych egzemplarzy. Na podstawie tych wyników można stwierdzić, że zabytki odkryte w studni przy dawnym Targu Drzewnym 20 zostały wyprodukowane w wielu różnych warsztatach. Kolekcja ułamków naczyń o pochodzeniu lokalnym liczy sobie 1146 fragmentów. W drodze wieloaspektowej obserwacji wydzielono dwanaście rodzin o zbliżonym wykończeniu, wielkości i zastosowaniu:

¹ Skrót od określenia „minimalna liczba naczyń” używany w dalszej części pracy.

1. płaskie talerze stołowe bez stopki (m.l.n. 20) o średnicy 22,0–34,0 cm oraz wysokości 2,5–5,0 cm (ryc. 3);
2. płaskie talerze stołowe ze stopką (m.l.n. 7) o średnicy 19,0–33,0 cm i wysokości 3,2–6,0 cm (ryc. 4);
3. misy z uchem (m.l.n. 3) o średnicy 13,5–28,0 cm i wysokości 5,5–8,7 cm (ryc. 5);
4. misy bez uch (m.l.n. 6) o średnicy 15,0–30,0 cm i wysokości 4,2–5,7 cm (ryc. 6: 1–3);
5. misa bez uch na stopce o średnicy 22 cm i wysokości 5,5 cm (ryc. 6: 4);
6. misy z kryzą (m.l.n. 11) o średnicy 26,0–36,3 cm i wysokości 4,5–7,5 cm (ryc. 7–8);
7. misa z kryzą i stopką o średnicy 30,0 cm i wysokości 9,0 cm (ryc. 9: 3);
8. misy z niskimi, prostopadłymi do dna ściankami i stopką (m.l.n. 3) o średnicy 23,2–24,2 cm i wysokości 5,2–5,5 cm (ryc. 9: 1);
9. misa z ociekaczem o średnicy 26,0 cm (ryc. 6: 5);
10. pokrywka z uchwytem o średnicy 18,2 cm i wysokości 5,1 cm (ryc. 9: 2);
11. kufel cylindryczny o średnicy podstawy ok. 8,5 cm (ryc. 11: 6);
12. dzbanki z uchem (m.l.n. 12) o średnicy u podstawy 5,5–10,3 cm i najszerzej wyđętości brzońca od 8,0 do 16,5 cm (ryc. 10, 11: 1–5).

Sprawnym i efektywnym sposobem opisu wyrobów fajansowych nadal wydaje się ich systematyzacja pod względem dekoracji, która jest najbardziej wiarygodnym i stosunkowo czułym wskaźnikiem chronologicznym. Aby uniknąć powtarzania opisów każdego drobnego, nieistotnego z perspektywy badawczej szczegółu, charakterystyka skupia się na zwięzłym, ale reprezentatywnym opisie wybranych motywów lub schematów zdobień. Wszystkie formy z tej rodziny wykonane są z różnych, głównie słabej jakości, gatunków glin, które po wypale przyjęły barwę od kremowej aż po cegląstą. Talerze oraz misy pokryte są głównie szkliwem kryjącym tylko od strony użytkowej, jednak w kilku przypadkach zarejestrowano odstępstwo od tej normy i naczynia pokryte są polewą w całości. Do tej grupy zaliczają się: pięć talerzy ze stopką o profilowanej krawędzi wylewu (ryc. 4: 1–2) i/lub dekorowane odciskiem z formy (ryc. 4: 3), misa bez uch z pierzasto zakończoną krawędzią (ryc. 6: 4), trzy misy na stopce (ryc. 9: 1), misa z kryzą na stopce (ryc. 9: 3) oraz pokrywka do wazy (ryc. 9: 2). Są to formy wyraźnie nawiązujące pod względem technologicznym oraz estetycznym do wytworów brytyjskich w typie *pearlware* czy też *Faïence fine*, jak nazywano te produkty w Europie kontynentalnej, i datować je należy nie wcześniej niż na lata 70. XVIII w. (Dąbał 2013, 324–326). Na 2. poł. XVIII–początek XIX w., czyli najmłodszy okres występowania *Stettiner Ware*, należy datować również misy z kryzą (ryc. 7: 1; 8)², misę z cedzakiem (ryc. 6: 5), talerze stołowe pozbawione malatury (ryc. 3: 1) oraz te z minimalistyczną dekoracją wykonaną prawdopodobnie stemplem (ryc. 3: 2). Do tego

zbioru włączyć należy również zachowany szczątkowo kufel dekorowany w bardzo prymitywny sposób owocami oraz kwiatami, które zamykają umieszczone wzdłuż podstawy dwie niedbale wykonane, dookolne linie barwy fioletowej (ryc. 11: 5). Wnętrze kufła pokryte zostało polewą barwy miodowożółtej.

Znaczną część nieco starszych egzemplarzy, odkrytych w zasypisku obiektu 3, należy łączyć bezsprzecznie z okresem rozkwitu przypadającego na poł. XVIII w. Zaliczyć trzeba do tej grupy przede wszystkim naczynia dekorowane przedstawieniami ludzi (ryc. 3: 3) oraz pejzaży z bardzo uproszczoną architekturą (ryc. 3: 6, 7: 2). Wśród motywów zdobniczych tego okresu wyróżniają się również liczne formy lambrekinów nanoszone dookolnie wokół krawędzi mis i kołnierzy talerzy (ryc. 3: 5, 6: 1, 3) czy też lokalną imitacją motywu rozsianego – rzutu kwiatowego (ryc. 3: 4). Warto zaznaczyć, że w całym zespole fajansów z obiektu 3 dominują ornamenty wykonane tylko i wyłącznie w odcieniach kobaltu oraz te całkowicie pozbawione mniej lub bardziej kunsztownej malatury, co znacznie utrudnia szczegółową analizę pod względem estetyki. Przykładem takiej kwestii spornej może być talerz z bukietami kwiatów i cebulek umiejscowionymi promieniście w stosunku do kolistego medalionu w centralnej części lustra, który koresponduje pod względem estetyki zarówno z okresem wczesnym, jak i rozkwitem (ryc. 3: 7).

Formy odpowiadające okresowi wczesnemu stanowią najniższy odsetek w zbiorze. Zaliczyć do nich należy misę bez uch (ryc. 6: 2), na której wyraźnie widać naśladownictwo motywów azjatyckich zaczerpniętych z wyrobów niderlandzkich, które już były swoistą kopią chińskiej porcelany. Ornament w stylu *Wan Li*, który naniesiono na ściany naczynia, wykonywany był prawie wyłącznie kobaltową barwą na białym tle. Jest to charakterystyczny dla najwcześniejszego okresu rozwoju fajansów pomorskich motyw, a wyróżnia go wyraźny podział kołnierzy i brzośców talerzy/mis na segmenty wypełnione symbolami, literami oraz wątkami roślinnymi o chińskim charakterze (Sieńkowska 2009, 161–163). Z okresem wczesnym, ale prawdopodobnie już z samym jego końcem, łączyć należy również komplet mis z uchami ukształtowanymi w rozetę lub czworoboczne z przewężeniem lub rowkiem od strony zewnętrznej (ryc. 5).

Osobliwym zjawiskiem na tle zbioru i wcześniejszych badań w Stargardzie³ zdaje się wyraźna dominacja monochromatycznych dzbanów/mleczników (ryc. 10: 1–2, 11: 1–3). Najliczniej tę grupę reprezentują egzemplarze szkliwione w różnych odcieniach błękitu kobaltowego. Odkrywane wcześniej na terenie Stargardu zabytki tego typu datowane są generalnie na XVIII w. (Szeremeta 2022, 96–97), zatem należy wstępnie przypuszczać, że wszystkie wymienione jednobarwne

² Analogiczne naczynia odkryto m.in. na terenie dawnego kościoła augustianów w Stargardzie (Kwiatkowski, Majewski 2016, 159).

³ Zdecydowana większość naczyń odkrywanych na terenie miasta jest gęsto dekorowana prostymi liniami, ornamentem kwiatowym czy też zgeometryzowanymi imitacjami wątków dalekowschodnich (Kwiatkowski, Majewski 2016, 159; Szeremeta 2022, 115–119).

formy również pochodzą z tego okresu. Warto zaznaczyć, że w 4. ćw. XVIII w. w miejscowości Berno (Heege 2010, 70) odnotowano wytwarzanie okazów o podobnym stylu, jednak w tym przypadku należy uznać, że większość stargardzkich naczyń jest raczej pruską kopią lub imitacją. Paralelnie trzeba odnieść się do egzemplarza z gliny o bladożółtym odcieniu, którego wnętrze powleczono kremowobiałym szkliwem kryjącym, zaś cała zewnętrzna strona zabarwiona została polewą w tonacji zieleni wpadającej w odcień barwy seledynowej (ryc. 11: 2). W tym przypadku prawdopodobnie też mamy do czynienia z pruską kopią XVII-wiecznych produktów pochodzących z terenów Francji (Ostkamp 2013, 113).

Obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M)

W trakcie eksploracji tej jednostki stratygraficznej pozyskano łącznie 524 fragmenty naczyń fajansowych, co stanowi 28,4% całkowitej liczby zabytków ceramicznych zarejestrowanych w wypełniku obiektu datowanego wstępnie na koniec XVII–poł. XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 11–13). Na zbiór importów składa się zestaw 307 elementów, co stanowi ok. 58,5% ułamków fajansów zarejestrowanych w granicach obiektu 8. Fragmenty te zostały uznane za pozostałości naczyń importowanych po przeprowadzeniu analizy technologiczno-stylistycznej oraz porównawczej. Wszystkie w całości pokryte zostały wysokiej jakości glazurą kryjącą. Zabytki te wykonano z dobrej jakości gliny, która po wypale przybrała kremowy i korkowo-żółty kolor. Mimo że materiał był znacznie rozdrobniony, udało się zrekonstruować i zidentyfikować poszczególne rodziny form, a także ustalić minimalną liczbę naczyń na 33 sztuki. Wśród nich wyszczególniono:

1. płaskie talerze stołowe (m.l.n. 18) o średnicy 21,5–22,3 cm i wysokości 2,4–3,3 cm (ryc. 12: 1–2, 4, 13, 14: 1–3, 16: 4);
2. płaski talerz stołowy ze stopką o średnicy 2,04 cm i wysokości 4,3 cm (ryc. 12: 3);
3. duże talerze ze stopką (m.l.n. 2) o średnicy kołnierza 35,0 cm i wysokości 5,8 cm (ryc. 15: 1, 16: 1);
4. talerz balwierski (niem. *Barbierbecken*) o ściętej krawędzi kołnierza (ryc. 16: 5);
5. talerze puklowane (m.l.n. 3) o średnicy od 19,4 do 21,2 cm i wysokości 4,1–4,8 cm (ryc. 14: 4–5);
6. miska z uchem na stopce o średnicy 17,0 cm i wysokości 7,0 cm (ryc. 15: 2);
7. dzban z uchem o średnicy wylewu 12,0 cm i wysokości 14,0 cm;
8. czarki (m.l.n. 3) o maksymalnej zmierzonej średnicy wylewu 7,3 cm i stopki 3,2 cm oraz wysokości 4,7 cm (ryc. 16: 8–10);
9. spodek do czarki o średnicy 12,0 cm i wysokości 3,4 cm (ryc. 16: 11);
10. fragment podstawy naczynia nietypowego (ryc. 16: 6).

W zdecydowanej przewadze towarów importowanych wyróżniono te o proveniencji niderlandzkiej. Wśród nich znajdują się głównie okazy takie, jak talerze. Znaczną z nich część stanowią egzemplarze z lekko niesioną krawędzią,

pozbawione całkowicie barwnej malatury i pokryte obustronnie kryjącym szkliwem barwy białej (ryc. 12: 1) lub białej oraz oliwko-szarej od strony spodniej (ryc. 12: 2). Okazy analogiczne bez dekoracji z zadartą krawędzią datowane są na lata 1675–1825 (Claeys i in. 2010, 613, 282). Można przypuszczać, że tożsamy pod względem technologicznym talerz na stopce pochodzi z tego samego okresu. (ryc. 12: 3). Warto zaznaczyć, że podobne szkliwienie spodnich części w odcieniach szarości i zieleni zaobserwować można na misach produkowanych w holenderskim Haarlem w latach 1625–1700 (Gawronski 2012, 241). Tak samo datować należy talerz w stylu orientalnym z bordiurą kołnierza dekorowaną motywem „omszałej skały” (Gawronski 2012, 262, 893). Azjatycki charakter widoczny jest również na zachowanym szczątkowo ułamku talerza – zauważyć na nim można typowy podział na segmenty z wpisanymi wewnątrz motywami roślinnymi (ryc. 16: 6). Jest to powszechnie wykorzystywany już od początku XVII w. w holenderskich warsztatach motyw zdobniczy (Jonge 1947, 68–70; Korf 1981, 49–50; Lunsingh Scheurleer 1984, 33; Jorgs 2011, 51–56), choć warto zaznaczyć, że znaczna liczba pruskich warsztatów również nierzadko stosowała tego typu ornament (Hüseler 1957, 197–200; Klein 1962, 31–32). Produkty warsztatów niderlandzkich (Delft?) reprezentuje ponadto talerz zdobiony wieńcem roślinnym z wpisanym wewnątrz wyobrażeniem owoców – jabłek (ryc. 12: 4) z 2. poł. XVII w. (Hackspiel 1993, Taf. 31, 32; Martens 2012, 453, 4). Tożsamo datować należy komplet trzech talerzy z przedstawieniami biblijnymi: Drabiny Jakubowej (ryc. 14: 1), Hagar i Izmaela na pustyni Beer-Szewa (ryc. 14: 2) oraz rozmowy Jezusa z dostojnikiem żydowskim Nikodemem (ryc. 14: 3)⁴. Analogiczny egzemplarz z pierwszym z przedstawień odkryto m.in. w Lüneburgu (Martens 2012, 446, 3). Lustro kolejnego z charakteryzowanych talerzy dekorowane jest rozkwitniętymi kwiatami i schematycznie wykonanymi liśćmi, a całość zamykają dwa dołkowe pasy (ryc. 13: 3). Wydzielony mocno kołnierz pokrywa motyw przeplecionych kwiatów i łodyg z liśćmi. Szkliwo ma łagodny, niebieski odcień. Typologicznie zbliżone okazy datowane są generalnie na 2. poł. XVII w. (Fonferek i in. 2012, 123; Gawronski 2012, 259, 875). Wyobrażenie ptaka umieszczonego w centralnej części lustra zdobi kolejne z niderlandzkich talerzy zarejestrowanych w zapisku obiekt 8 (ryc. 13: 1). Analogiczne okazy pochodzą z 2. poł. XVII w. (Korf 1981, 163; Martens 2012, 456). Tak samo datować należy następny z egzemplarzy z wielobokiem (kartuszem?) z wklęsłymi bokami z wnętrzem wypełnionym ornamentem zbliżonym do maureski (Fonferek i in. 2012, 123). Kołnierz naczynia zdobiony jest pasem z uproszczonym ornamentem wici roślinnej (ryc. 13: 6). Najmłodszym z zestawu zdaje się egzemplarz dekorowany drobnym rzutem kwiatowym rozsianym na całej powierzchni talerza z niewielkim bukietem umieszczonym w centralnej części lustra (ryc. 13: 5). Na podstawie analogii

⁴ Wyczerpujące opracowanie tych trzech talerzy sporządził K. Kwiatkowski (2011).

technologicznej oraz zdobniczej należałoby łączyć go z manufakturami fajansów w Delft i datować najwcześniej na 1. poł. XVIII w. (Piątkiewicz-Deraniowa 1996, 76; Gawronski 2012, 288).

Warte szczególnej uwagi są również talerze puklowane zarejestrowane w zasympisku obiektu 8. Pierwszy z nich wyraźnie nawiązuje stylistycznie do włoskiej majoliki. Lustro dekorowane jest motywem kwitnących tulipanów, zaś kołnierz zdobią przeplatające się motywy kwiatowe (ryc. 14: 5). Na odwrocie naczynia umieszczona jest sygnatura w postaci przekreślonej cyfry 6 lub 9. Bliźniaczo uformowane egzemplarze z analogicznie zdobioną bordiurą kołnierza datowane są na koniec XVII w., tj. 1690 Luneburgu 1695 r. (Tietzel 1980, 132–133; Lunsingh Scheurleer 1984, Tafel XI). Drugi okaz uformowany w 8 pukli dekorowany jest głównie motywami roślinnymi, w tym pąkami kwiatów i liśćmi (ryc. 15:4). Profilowane ścianki boczne ozdobione są lambrekinami i festonami, które od lustra oddzielają dwie, dookolne linie. Naczynia puklowane na stopce są charakterystycznym wytworem warsztatów niderlandzkich 2. poł. XVII w. i tak należy datować wymieniony egzemplarz (Martens 2012, 459).

Wśród importów wyróżniono również duże, ozdobne talerze ze stopką. Podobnie jak reszta ww. egzemplarzy najlepiej zrekonstruowany okaz szklawiony jest obustronnie kryjącym szklawionym białym, a malatura wykonana jest w typie *delft blue*. W lustrze widoczna jest dekoracja postaci ubranej w długą szatę (ryc. 15: 1). Kobieta (?) stoi boso na ziemi, przed bujną roślinnością. Bordiurę kołnierza zdobi ornament łukowaty niekiedy nazywany też „bananowym” najbardziej charakterystyczny dla zdobienia kołnierzy dla przełomu XVII i XVIII w. w niderlandzkim Delft (Martens 2012, 156–157), choć wykorzystywany był już w połowie XVII w. (Horrée 1988, 44).

Za import z niderlandzkiej metrycy uznano również misę na stopce z trójkątnie ukształtowanymi uchami barwionymi na niebiesko (ryc. 15: 2). Spód naczynia powleczony jest przezroczystą polewą. Ścianki boczne misy dekorowane są licznymi lambrekinami i kwiatami, które oddzielone są trzema dookólnymi liniami od zdobionego kwiatem i liśćmi lustra. Bliskie typologicznie pod kątem estetyki i zdobień egzemplarze znalezione zostały w Luneburgu i datowane są na koniec XVII–początek XVIII w. (Martens 2012, 427–430).

Unikatowy na tle całego zbioru jest niewielki ułamek talerza balwierskiego z wyprofilowaną kołnicą krawędzią (ryc. 16: 5). Fajansowe talerze balwierskie produkowane były m.in. w Zerbst już od początku XVIII w. (Riesebieter 1921, 219–220), nieprzerwanie aż do poł. XIX w. w niezmięnionej formie w wielu ośrodkach garncarskich na terenie Niemiec (Biedermeier 1990, 102, Abb. 80–81; Mainz 1995, 203, 180). Fragment odkryty w kwartale IX jest zachowany szczątkowo i przepalony, co zdecydowanie utrudnia jego dokładną identyfikację, dlatego bezpiecznie będzie go datować na XVIII–początek XIX w.

W zbiorze z obiektu 8 udało się zrekonstruować kompletny zestaw czarki ze spodkiem (ryc. 16: 10–11). Czarka i spodek mają wysoką, delikatną stopkę i ozdobione są motywami

roślinnymi z dodatkiem elementów geometrycznych tylko na zewnętrznej stronie naczyń. Na dnie czarki namalowany jest liść będący prawdopodobnie swoistą sygnaturą. Natomiast na spodzie obu naczyń umieszczono dodatkowo oznaczenie serii/sygnatury (?) w postaci cyfr 6/9 oraz 12. Bliźniaczy egzemplarz pochodzący z warsztatów w Delft zarejestrowano w Amsterdamie i datowany jest na lata 1625–1700 (Gawronski 2012, 248, 795). Podobnie zapewne określić można czas powstania dwóch pozostałych, zachowanych tylko częściowo wylewów czarek (ryc. 16: 8–9).

Do zbioru fajansów zaliczono również zachowany w znacznym stopniu talerz, który przed szklawieniem pokryty został białą angobą (ryc. 15: 3). Na jego bordiurze częściowo zachowała się inskrypcja: „ALLES WAS WIR HABEN (...)” wykonana przy użyciu różka oraz podana została data 1706, którą należy uznać za czas powstania zabytku. Napis na naczyniu jest częścią modlitwy dziękczynnej (niem. *Tischgebet*): „Alle guten Gaben, Alles was wir haben, kommt oh Gott von dir, wir danken dir dafür. Amen”. Brak dokładnej analogii w literaturze utrudnia dokładną identyfikację naczynia, jednak wstępnie należy uznać, że jest to egzemplarz pochodzący z warsztatów środkowych lub południowo-wschodnich Niemiec.

Spośród całej kolekcji naczyń o pochodzeniu lokalnym w typie *Stettiner Ware*, składającej się z 217 fragmentów, wyodrębniono kilka form o zróżnicowanej funkcji:

1. płaskie talerze stołowe (m.l.n. 10) o średnicy od 21,5 do 23 cm i wysokości 2,2–3,4 cm (ryc. 16: 2–3, 17, 18: 1);
2. duży talerz o średnicy 25,2 cm i wysokości 4 cm (ryc. 18: 2);
3. mały talerz puklowany o średnicy 20,4 cm i wysokości 3,7 cm (ryc. 19: 1);
4. duży talerz puklowany o średnicy 35 cm i wysokości 5,7 cm (ryc. 19: 3);
5. miski z uchem kolistym i/lub w kształcie rosety (m.l.n. 5) o średnicy 14,5–24 cm i wysokości 5–7 cm (ryc. 20: 2, 21: 1);
6. miski bez uch (m.l.n. 6) o średnicy 15,5–16,5 cm i wysokości 4–6 cm (ryc. 20: 1–2);
7. duże misy bez uch (m.l.n. 3) o średnicy 30,5 cm i wysokości 5,7 cm (ryc. 18: 3, 19: 2, 21: 2);
8. dzbanki (m.l.n. 7) o maks. mierzałnej średnicy wylewu 12 cm (ryc. 21: 3, 5);
9. kufle (m.l.n. 3) o średnicy podstawy 8 cm i wylewu 7,5 cm (ryc. 21: 6);
10. naczynie miniaturowe o średnicy u podstawy 2,8 cm (ryc. 21: 4).

Podobnie jak w przypadku zespołu z obiektu 3, tak i tutaj naczynia wykonane są ze średniej jakości nieoczyszczonych glin, których czerepy po wypale wpadają w odcień od kremowego po bladorożowy i ceglasty. Talerze oraz misy bez wyjątku pokryte są szklawionym kryjącym tylko od strony użytkowej, zaś dzbanki i kufle powlezione zostały również wewnątrz szklawioną barwą białą i szarobiałą. Wszystkie okazy pozbawione są stopki u podstawy. W kontekście chronologii mamy natomiast do czynienia z odwrotnie proporcjonalną sytuacją – dominują tutaj elementy dekoracyjne oraz formy, które łączyć należy z wczesnym okresem występowania *Stettiner Ware*. Zaliczyć

do tego kręgu należy przede wszystkim misy bez uch z dekoracją w stylu *Wan Li* (ryc. 18: 3, 19: 2) oraz naczynia puklowane (ryc. 19: 1, 3), które są zapewne swoistą imitacją wymienionych importowanych naczyń holenderskich. Do najstarszych w kolekcji należy zaliczyć również część talerzy stołowych, tj. egzemplarz z lustrem zdobionym schematyczną wiązką tulipanów zamkniętą dwoma równoległymi paskami (ryc. 18: 1) oraz okaz z umiejscowioną centralnie inskrypcją „ANNO 1710”, wpisaną w promienistego migdała (ryc. 17: 3). Prawdopodobnie do tego zespołu, ale ze wskazaniem na koniec okresu wczesnego, zaliczyć też można misy z uchami czworobocznymi oraz w kształcie rozety zdobione motywami roślinnymi (ryc. 20: 3, 21: 1–2), których kolor malatury ogranicza się wyłącznie do kobaltowych błękitów.

Spośród fajansów produkowanych lokalnie wyróżniono także szereg form, które harmonizują z estetycznymi „trendami” panującymi w okresie rozkwitu. Przykładem takich okazów są m.in. talerze stołowe z kwiecistymi rozetami wpisanymi w dookolne linie oddzielające lustro od kołnierza (ryc. 17: 1–2) oraz z przedstawieniem zwierząt – w tym przypadku bardzo nieudanej imitacji lwa (ryc. 17: 4). Do tej grupy zaliczyć trzeba również dużą misę zdobioną licznymi owocami, kwiatami i lambrekinem wzdłuż krawędzi oraz niewielkie misy bez uch z dekoracjami w postaci ptaków (ryc. 20: 2) i róży wiatrów (20: 1). Niewielki odsetek stanowią też dzbanki/mleczniki oraz kufle zdobione głównie poziomymi, dookolnymi pasmami, między które wpisane są różnego rodzaju rozbudowane ornamenty kwiatowe i inskrypcje (ryc. 21: 3, 5–6) oraz niewielki fragment niewielkiego dzbanka szklawionego na zielono datowanego jak w przypadku obiektu 3 generalnie na XVIII w. (ryc. 16: 7).

W zespole z obiektu 8 nie zarejestrowano praktycznie żadnych zabytków bezpośrednio wpisujących się w estetykę okresu późnego. Za najmłodsze z tej kolekcji uznać należy jedynie 3 niewielkie ułamki talerzy w typie *pearlware* (ryc. 16: 2–3) oraz *creamware*⁵ (ryc. 16: 5) z pierzasto ukształtowaną krawędzią, datowane nie wcześniej niż lata 70. XVIII w.

Niepowtarzalne na tle całego zbioru jest nieznacznie przepalone, miniaturowe naczynie w typie *Salbentöpfchen* zdobione dwoma dookolnymi liniami w dolnej partii brzuśca (ryc. 21: 4). Stan jego zachowania uniemożliwia dokładną analizę i określenie proveniencji, jednak poziom wykonania wskazuje raczej na jego pochodzenie lokalne i datować je należy wstępnie na XVIII w.

Targ Drzewny 21

Obiekt 13 (nr inw. 15/H/Kw/M)

Pierwszy z zarejestrowanych przy dawnym Targu Drzewnym 21 zespołów liczy sobie 52

⁵ Naczynia pokryte szklawem ołowiowo-boraksowym i/lub z kruszywa krzemienego, które po wypale przybierają kolor kremowo-żółty (Kubalska-Sulkiewicz 2003, 108; Dąbal 2013, 324).

fragmenty, co przekłada się na niski, jedynie 1,5-procentowy, udział w całym zbiorze ceramiki naczyniowej zarejestrowanej w granicach obiektu, czyli nowożytniej latrynie datowanej wstępnie na XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 23). Mimo niewielkiej liczby ułamków minimalna liczba naczyń wynosi 15 i wszystkie typologicznie wpisują się w grupę talerze/misy.

Spośród nich wydzielono 3 importy (4 fragmenty). Pierwszym z nich jest zachowany częściowo (2 fragmenty) kołnierz naczynia obustronnie szklawionego – spodnia część szklawem przezroczystym, zaś górna polewą cynową barwy kremowobiałej, na którą naniesiono cztery dookolne pasma barwy pomarańczowej, bordowo-brązowej oraz niebieskiej, które dodatkowo oddzielały lustro od kołnierza naczynia (ryc. 22: 2). Ornament uzupełniają niewielkie spiralki subtelnie wplecione w wymienione okręgi, natomiast reszta malatury jest nieczytelna ze względu na stan zachowania zabytku. Tożsamy układ zdobień zaobserwować można na naczyniach tworzonych m.in. w Rotterdamie i datowanych na 1. poł. XVII w. (Korf 1981, 244, 726), choć sam motyw zdobniczy z użyciem spirali charakterystyczny jest też dla północnoniderlandzkich wyrobów z tego okresu (Jonge 1947, 52–53). Generalnie analogiczny system zdobienia kołnierzy naczyń jest typowy dla niderlandzkich wyrobów w latach 1610–1660 (Korf 1981, 55–56). Drugi egzemplarz zachowany jest szczątkowo w postaci niewielkiego fragmentu talerza/misy na stopce (ryc. 22: 3). Lustro obustronnie szklawionego egzemplarza zdobione jest motywem rozszianym (hol. *strooipatronn*), nazywanym też kaszmirowym (Kilarska 2003, 86), czyli ornamentem w postaci rzutu drobnych, prostych bukietów oraz pojedynczych kwiatów/kropek (ryc. 22: 3), który charakterystyczny jest dla niderlandzkich wyrobów końca XVII i XVIII w. (Marcinkowski 2011, 81) i tak należy datować ten fragment naczynia. Stan zachowania trzeciej formy (ułamek wielkości 1×1,5 cm) utrudnia precyzyjną identyfikację, jednak analiza technologiczno-stylistyczna wskazuje jednoznacznie na jej niderlandzkie pochodzenie, a datować ją należy prawdopodobnie tak jak wymienione wyżej egzemplarze.

Wśród kolekcji o pochodzeniu lokalnym w typie *Stettiner Ware* o łącznej liczbie 48 fragmentów wyróżniono dwie kategorie form. Pierwszą z nich reprezentują płaskie talerze stołowe o średnicy od 21 do 21,5 cm i wysokości do 3 cm (ryc. 22: 4–5). Dekoracje na nich tworzą głównie motywy roślinne malowane w różnych odcieniach barwy kobaltowej ze znikomą ilością brązowo-bordowych akcentów. Drugą grupę stanowi zachowany w znacznym stopniu duży talerz (1 egzemplarz – 25 fragmentów) o pierwotnej średnicy 30 cm (ryc. 22: 1). Oddzielony dwoma dookolnymi pasmami kołnierz wyraźnie podzielony jest na segmenty, w które wpisane są powtarzające się, schematyczne motywy roślinne, co ma wyraźnie nawiązywać do motywów wschodnich lub do ich niderlandzkich interpretacji, będących pierwotnym wzorem. Biorąc pod uwagę całość cech technologiczno-stylistycznych należy uznać, że cały asortyment produktów o lokalnej metryce stosunkowo dobrze wpisuje się we wczesny okres periodyzacji

wg Seckera (1915, 241), tak więc całość należy datować generalnie na koniec XVII–1. poł. XVIII w.

Obiekt 1 w piwnicy na zapleczu działki (nr inw. 26/H/Kw/M)

W zasypisku obiektu datowanym na XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 31–32) zarejestrowano 2 niewielkie ułamki fajansu w typie *pearlware*, co stanowi blisko 14% całego zbioru naczyń. Oba fragmenty to pozostałość jednego talerza, którego stan zachowania utrudnia stosunkowo precyzyjną identyfikację, jednak analiza technologiczno-stylistyczna wykazała, że należy datować go nie wcześniej niż na koniec XVIII–początek XIX w.

Piwnica na zapleczu działki (nr inw. 48/H/Kw/M)

Zespół zabytków pozyskanych w trakcie eksploracji piwnicy zlokalizowanej na zapleczu działki liczy 10 elementów, co stanowiło 40% ogólnej liczby naczyń ceramicznych odkrytych w zasypisku. Wszystkie ułamki są pozostałością po co najmniej 3 naczyniach stołowych, w tym niewielkim dzbanku/mleczniku z rodziny *Stettiner Ware* (1 fragment), misce/talerzu (?) z fajansu delikatnego w typie *creamware* (1 fragment) oraz talerzu z pierzasto zakończoną krawędzią i stopką (8 fragmentów) pokrytego obustronnie słabej jakości szkliwem kryjącym w odcieniach białoszarych (ryc. 22: 6). Talerze zbliżone pod względem technologiczno-stylistycznym znalezione zostały m.in. na terenie dawnego kościoła augustianów, traktowane są jako produkt lokalny z 1. poł. XIX w. (Kwiatkowski, Majewski 2016, 158) i tak należałoby datować cały wymieniony zbiór.

Podsumowanie

Ułamki naczyń fajansowych stanowią nieodłączny element zespołów zabytków nowożytnych odkrywanych masowo na stanowiskach miejskich. W ciągu ostatnich lat liczba publikacji podejmujących próbę charakterystyki tego typu asortymentu zdaje się rosnąć w miarę systematycznie (zob. Frontczak 2009; Goraj 2009; Marcinkowski 2009, 2011, 2019; Gil i in. 2010; Kwiatkowski 2010a, b, c, 2011, 2012; Kwiatkowski, Majewski 2012, 117–120, 2016, 156–163; Dąbal 2013, 324–325, 2015, 239–247; Poklewska-Kozieł 2013, 117–120; Glaser 2017; Więcek 2017, 25–28; Dąbal, Szczepanowska 2018; Szeremeta 2022). Dzięki temu możliwe jest nieustanne poszerzanie wiedzy na temat różnorodności form oraz miejsc ich występowania. Dodatkowo stale rozwijana i uzupełniana jest baza porównawcza, która może stanowić podstawę do szerokiej dyskusji na temat tych zagadnień.

Głównym wyzwaniem, z jakim badacze pomorskiego fajansu nadal się borykają, jest precyzyjne ustalenie pochodzenia wybranych wyrobów. Aby zwiększyć wiedzę na ten temat, trzeba bardziej intensywnie publikować nowożytnie źródła. Umożliwi to wskazanie pewnych zależności i cech charakterystycznych dla produktów znajdujących się w kolekcjach, a co za tym idzie

– stopniowe przypisywanie ich do konkretnych warsztatów miejskich, które są znane z literatury. Niestety bardzo mała liczba opracowań dotyczących fajansu, zwłaszcza związanych ze Szczecinem (zob. Karwowska 2010; Cnotliwy 2014, 285–287; Marcinkowski 2019, 98–102) – jednym z ważniejszych portów i miast na szlaku odrzańskim (Wojciechowska 2019, 159–160), znacznie utrudnia wnioskowanie i budowanie też w kontekście regionalnym.

Odkrywane pozostałości naczyń fajansowych są również cennymi źródłami w poznawaniu „trendów” w nowożytnym wzornictwie sztuki użytkowej, ale przede wszystkim świadczą o rozległych relacjach międzyludzkich i mogą stanowić podstawę do badań behawioralnych nad dawnymi społecznościami. Pomagają one określić hierarchię społeczną – posiadanie towarów najwyższej klasy zazwyczaj jest kojarzone z zamożnymi i wymagającymi klientami. Fragmenty importowanych produktów, które można znaleźć nie tylko w kolekcji z dwóch parcel przy dawnym Targu Drzewnym, lecz również w większości inwentarzy zdobytych podczas badań archeologicznych na terenie całego miasta, dowodzą istnienia szerokiego popytu na towary luksusowe. Być może było to jednym z impulsów do powstania ich tańszych odpowiedników w postaci *Stettiner Ware*.

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).*

Literatura

- Biedermeier S. 1990. *Fayencen. Schooren und Matzendorf*. Bern.
- Chrościcki L. 1974. *Porcelana – znaki wytwórni europejskich*. Warszawa.
- Chrościcki L. 1989. *Fajans. Znaki wytwórni europejskich*. Warszawa.
- Claeys J., Jaspers N.L., Ostkamp S. 2010. *Catalogus: Aardewerk en glas uit de opgraving Vlissingen, Scheldeterrein*. W: J. Claeys, N.L. Jaspers, S. Ostkamp (red.), *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven. Een archeologische opgraving van een post-middeleeuwse stadswijk in het Scheldekwartier in Vlissingen*. ADC Monografie 7. Amersfoort, 513–624.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Księżąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Dąbal J. 2013. Brytyjskie wyroby ceramiczne na gdańskim rynku produktów w XVIII i XIX wieku. *Archaeologia Historica Polona* 21, 319–350.

- Dąbal J. 2015. Wyroby ceramiczne. W: J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), *Gdańsk. Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*. Gdańsk, 221–264.
- Dąbal J., Szczepanowska K. 2018. W spiżarni, kuchni i na stole – naczynia i sprzęty w domach mieszczańskich. W: J. Dąbal (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*. Gdańsk, 167–201.
- Fonferek J., Marcinkowski M., Sieńkowska U. 2012. *Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim*. Elbląg.
- Frontczak B. 2009. *Fajanse od XV wieku do 1914 roku w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków.
- Gawronski J. 2012. *Amsterdam Ceramics: A City's History and an Archaeological Ceramics Catalogue 1175–2011*. Amsterdam.
- Gawronski J., Jayasena R. 2017. *Ons' Lieve Heer op Solder. Archeologisch onderzoek Oudezijds Voorburgwal 38–40, Amsterdam (2013–2014)*. Amsterdam.
- Gil Ł., Kałagate S., Wolanin P. 2010. Późnonowżytny materiał zabytkowy pozyskany w trakcie nadzoru archeologicznego w Kargowej, gm. loco, woj. lubuskie, przy ul. dz. nr 632. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 7, 225–241.
- Glaser S. 2017. *Nürnberger Fayencen. Geschichte und Erzeugnisse einer Manufaktur in der Reichsstadt*. Nürnberg.
- Goraj J. 2009. Luksusowa ceramika naczyńowa pochodząca z okresu nowożytnego pozyskana w trakcie badań wykopaliskowych na terenie Gdańska. W: Z. Borcowski, H. Paner, M. Fudziński (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*. Gdańsk, 343–358.
- Hackspiel W. 1993. *Der Scherbenkomplex von Haus Gelinde: Gebrauchsgeschirr des 18. und 19. Jahrhunderts*. Koln–Bonn.
- Hankowska R. 1985. Historyczne relikty w technice produkcji fajansu w Polsce. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 30, 609–642.
- Heege A. 2010. *Keramik um 1800. Das historisch datierte Küchen- und Tischgeschirr von Bern, Brunngasshalde*. Bern.
- Horrée M.E. 1988. Archeologisch onderzoek van de inhoud van een beerput achter het pand Nieuwe Groenmarkt 6. *Haarlems Bodemonderzoek* 22, 37–51.
- Hüseler K. 1957. *Deutsche Fayencen*. Stuttgart.
- Jonge C.H. de 1947. *Oud-nederlandsche majolica en Deltisch aardewerk*. Amsterdam.
- Jorgs K.J.A. 2011. Austrumi satiek Rietumus – Austrumu porcelāns un holandiešu Delftas fajanss. W: G. Kalniņa, M. Poysden (red.), *Austrumu porcelāns un Nīderlande. Austrumu in Rietumu mijiedarbība 17. gadsimtā*. Rīga, 14–61.
- Karwowska I. 2010. Katalog. W: I. Karwowska (red.), *Biała ceramika szczecińska ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie. Pomorskie zbiory etnograficzne Muzeum Narodowego w Szczecinie 1*. Szczecin, 27–39.
- Kilarska E. 2003. *Fajanse z Delft w dawnym Gdańsku*. Gdańsk.
- Klein A. 1962. *Deutsche fayencen im Hetjens-Museum*. Düsseldorf.
- Korf D. 1981. *Nederlandsche majolica*. Bussum.
- Kubalska-Sulkiewicz K. 2003. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Warszawa.
- Kwiatkowski K. 2010a. Naczynia typu *Stettiner Ware* z badań archeologicznych Stargardu. Wstęp do badań nad problematyką. W: A. Bartczak, M. Witek (red.), *Od pomysłu do przemysłu. Materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2010 w województwie zachodniopomorskim*. Szczecin, 37–43.
- Kwiatkowski K. 2010b. Naczynia tylko *Stettiner Ware* z badań archeologicznych w Stargardzie. W: IV Polsko-Niemieckie Sympozjum i Warsztaty Ceramiczne pt.: „Pomorska marka ceramiczna – historia, współczesność i przyszłość”. Szczecin, bs.
- Kwiatkowski K. 2010c. Nowożytna latryna na dawnej parceli 32 przy ulicy Kazimierza Wielkiego w obrębie kwartału IX w Stargardzie. Wyniki prac archeologicznych. *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie* 4, 99–108.
- Kwiatkowski K. 2011. Niderlandzkie talerze fajansowe z motywami biblijnymi z badań archeologicznych kwartału IX w Stargardzie. *Stargardia* 6, 223–250.
- Kwiatkowski K. 2012. *Manufaktura stylów. Wyroby fajansowe z badań w Stargardzie*. Badania Archeologiczne Muzeum w Stargardzie, Stargard.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 113–145.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Lunsingh Scheurleer D.F. 1984. *Delft. Niederländische Fayence*. München.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna Trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 221–238.
- Marcinkowski M. 2009. Naczynia z tzw. fajansu pomorskiego ze Starego Miasta w Elblągu (XVIII–XIX w.). Próba porównania z innymi środkami ceramicznymi. W: J. Kriegseisen (red.), *Rzemiosło artystyczne w Prusach Królewskich*. Gdańsk, 41–61.
- Marcinkowski M. 2011. *Fajans pomorski ze Starego Miasta w Elblągu*. Elbląg.
- Marcinkowski M. 2019. Ceramika nowożytna. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartal I*. Szczecin, 91–104.
- Martens A. 2012. *Porzellan, Fayence, Majolika. Konsum chinesischer, mediterraner und niederländischer Keramik in den Hansestädten Hamburg und Lüneburg im 16./17. Jahrhundert*. Berlin.
- Mattison S. 2021. *Podręcznik ceramika. Obszerne informacje na temat narzędzi, materiałów i technik*. Warszawa.

- Meinz M. 1995. Fayencen. W: S. Liebsher (red.), *Die Magdeburger Fayence- und Steingutmanufaktur der Familie Guischard 1756–1839*. Magdeburger Museumsschriften, Magdeburg, 79–232.
- Möller G. 1999. Stettiner Ware – Anmerkungen an Hand schriftlicher und Archäologischer Quellen aus der Hansestadt Stralsund. W: C. Hoffmann, M. Schneider (red.), *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern 2*. Stralsund, 4–16.
- Nørregaard A. 1981. *Stettinergods: En pommersk kulturarv*. København.
- Ostkamp S. 2013. Delfts wit als onderdeel van het faience-assortiment in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek. W: M.S. van Aken-Fehmers (red.), *Delfts wit. Het is niet alleen blauw dat in Delft blinkt. White Delft. Not just blue*. Haga–Zwolle, 76–123.
- Piątkiewicz-Dereniowa M. 1996. *Fajanse z Delft w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*. Kraków.
- Poklewska-Koziełł M. 2013. Ceramika naczyniowa. W: P. Pawlak (red.), *Średniowieczny system obronny miasta Poznania. Odcinek północno-zachodni. Wyniki badań archeologicznych*. Poznań, 97–162.
- Riesebiter O. 1921. *Die deutschen Fayencen des 17. und 18. Jahrhunderts*. Leipzig.
- Secker H.F. 1915. Die alte Töpferkunst Danzigs und seine Nachbarstädte. *Der Cicerone* 7, 241–258.
- Schwarze W. 1980. *Alte deutsche Fayence-Krüge: Enghalskrüge, Birnkrüge, Walzenkrüge des 17. und 18. Jahrhunderts*. Wuppertal.
- Sieńkowska U. 2009. Naczynia fajansowe z Delft z badań archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta Elbląga. *Elbląskie Studia Muzealne* 1, 159–167.
- Sołtan-Kościelecka K. 2004. Gerrit Paape, Fajenser czyli wytwórca naczyń glinianych w Delftach [De Plateelbakker of Delftsch Aardewerkmaaker], Dordrecht 1794. (Tłumaczenie na podstawie przekładu H. Havarda, *Histoire de la Faïence*, Paris 1878). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52, 461–482.
- Starski M. 2009. Badania archeologiczne na rynku miejskim w Pucku. W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomoroznawcza, Szczecin 22–24 listopada 2007 r., cz. 2*. *Acta Archaeologica Pomoranica* 3, 319–332.
- Szeremeta M. 2022. Wyroby fajansowe odkryte w latrynie zarejestrowanej na terenie dawnego kwartału XXVIII Starego Miasta w Stargardzie. *Stargardia* 14–15, 87–128.
- Ślesiński W. 1983. *Techniki malarskie. Spoiwa mineralne*. Warszawa.
- Tietzel B. 1980. *Fayence I. Niederlande, Frankreich, England*. Köln.
- Więcek E. 2017. Ceramika szlachetna. W: K. Meyza, Z. Polak (red.), *Między miastem a dworem. Badania archeologiczne placu Zamkowego w Warszawie w latach 1977–1983. Cz. 2. Archeologia Dawnej Warszawy* 4/2, 25–44.
- Wojciechowska I. 2019. Fragmenty nowożytnych, artystycznych naczyń kamionkowych z badań na dawnym kwartale XXVIII w Stargardzie. *Stargardia* 13, 149–200.
- Zeh E. 1978. *Hanauer Fayencen. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Keramik*. Hanau.

mgr Mateusz Szeremeta

Dział Archeologii

Muzeum Archeologiczno-Historyczne

Rynek Staromiejski 2-4

73-110 Stargard

m.szeremeta@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Fayence

Bei den archäologischen Ausgrabungen in Stargard im Bereich des ehemaligen Stadtquartiers Nr. IX fanden Forscher des Archäologisch-Historischen Museums Stargard eine große Anzahl an Bruchstücken von Fayencegefäßen, die in mehreren europäischen Werkstätten hergestellt worden waren. Diese Sammlung besteht aus 1901 Bruchstücken, die in der Verfüllung von fünf Befunden auf den ehemaligen Grundstücken der Holzmarktstraße Nr. 20 und 21 gefunden wurden. Die betroffenen Fundstücke machen zwischen ein Paar (Befund 13 auf der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 21 – ca. 2%) und mehreren Dutzend Prozent (Befund 8 auf der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 20 – 58,5%) der Gesamtzahl der geborgenen Keramikartefakte aus, die in der Verfüllung dieser Einheiten identifiziert wurden. Die Exemplare stammen aus dem 17. bis frühen 19. Jh. Importierte Erzeugnisse, die sich durch ihre Verarbeitungstechnik und -ästhetik auszeichnen, machen einen großen Teil der gesamten Sammlung aus und wurden u.a. in Berlin und Delft hergestellt.

Der Rest der Sammlung besteht aus Scherben der *Stettiner Ware* aus kleinen regionalen Töpfereien in Vorpommern. In dieser Gruppe wurde eine Reihe von Formen ausgesondert, die sich in ihrer Funktion unterscheiden, wie z. B. Tafelteller, Schüsseln und Schalen mit Henkel, Deckel sowie Krüge und Kannen. Zudem wurden unter den gesammelten Artefakten einige Bruchstücke festgestellt, die Teile anderer, eher ungewöhnlicher Gefäße sind, wie z.B. ein Baderteller, bzw. die die Grundlage für nicht näher spezifizierte zusammengesetzte Formen bilden. Die Untersuchungen der in Stargard gefundenen Fayencen leisten einen wichtigen Beitrag zur Erforschung der materiellen Kultur und der Bräuche der lokalen Gemeinschaft.

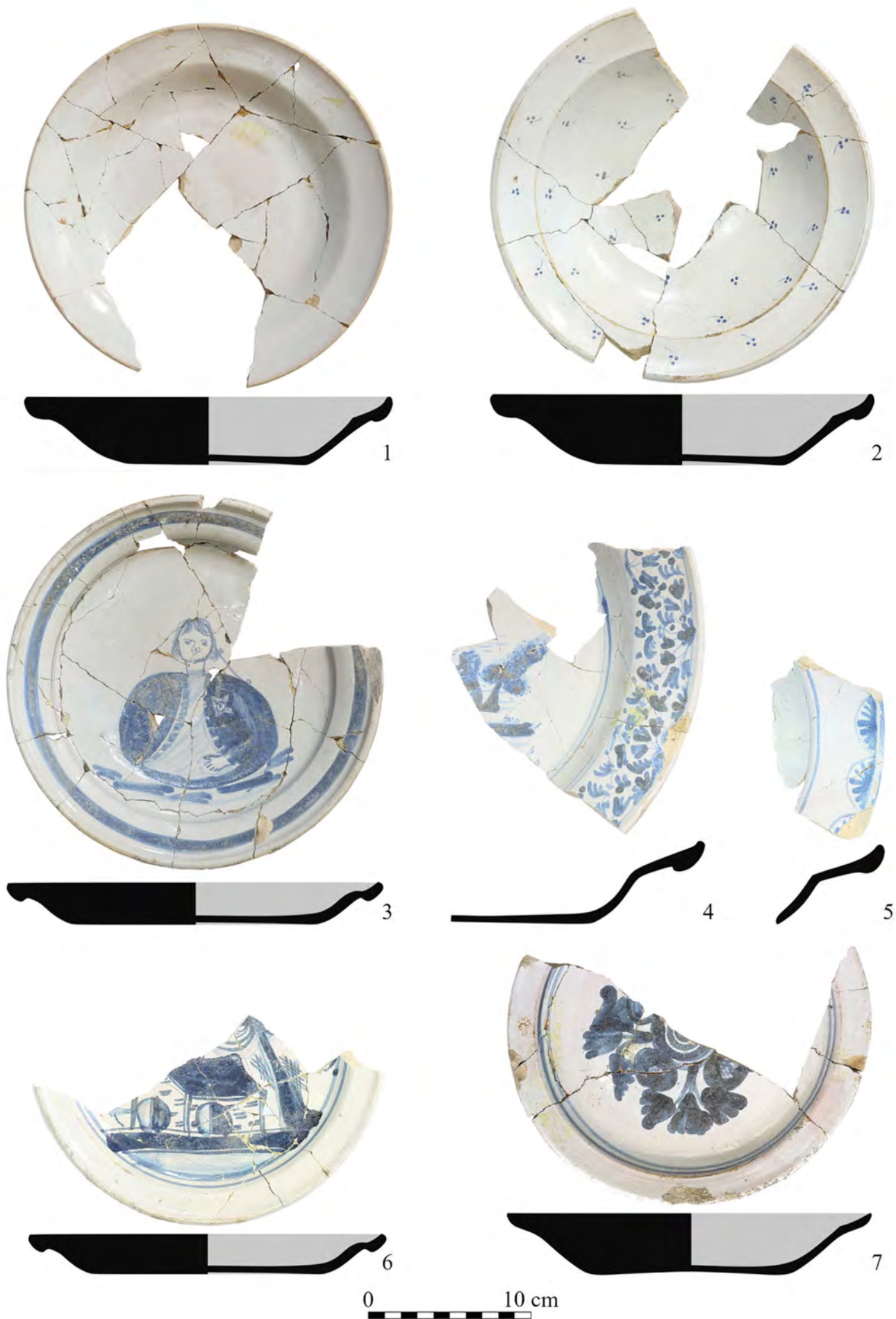

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

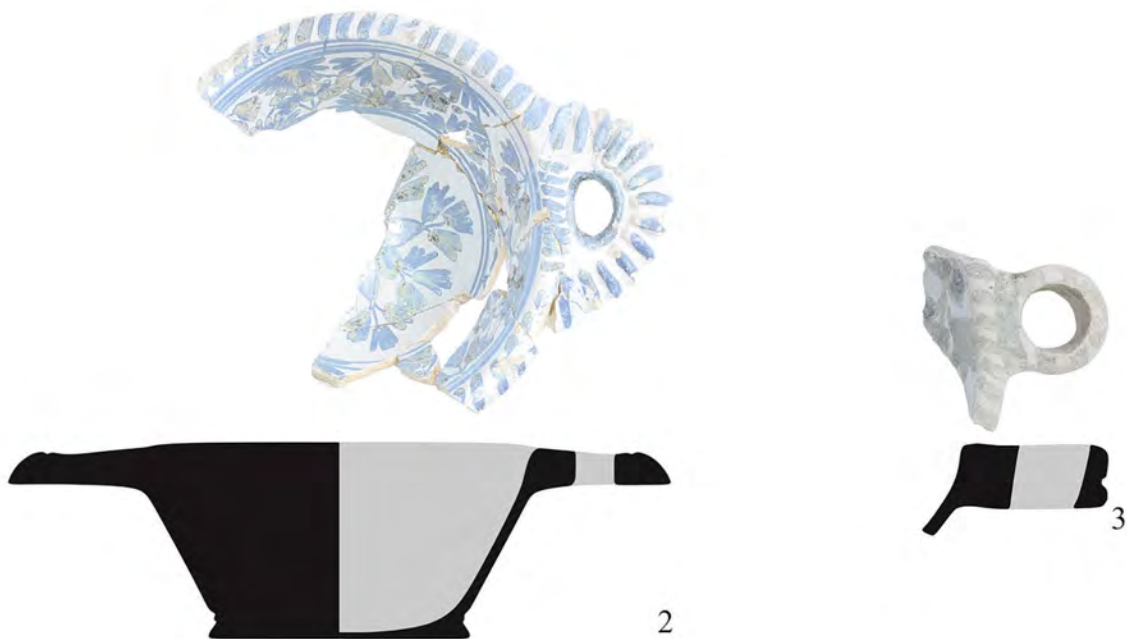
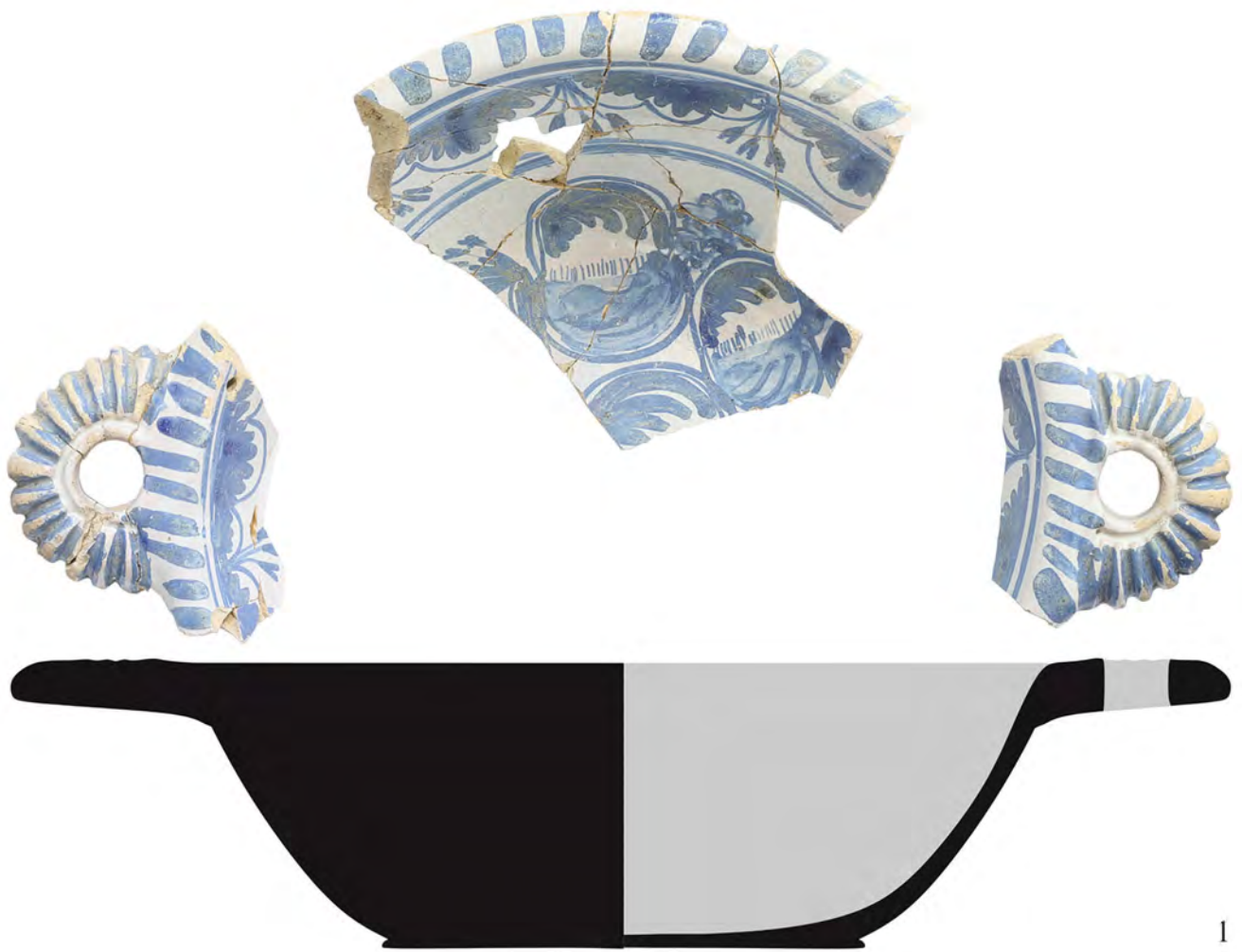

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

0 10 cm

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

0 10 cm

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

1

2

0 10 cm

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

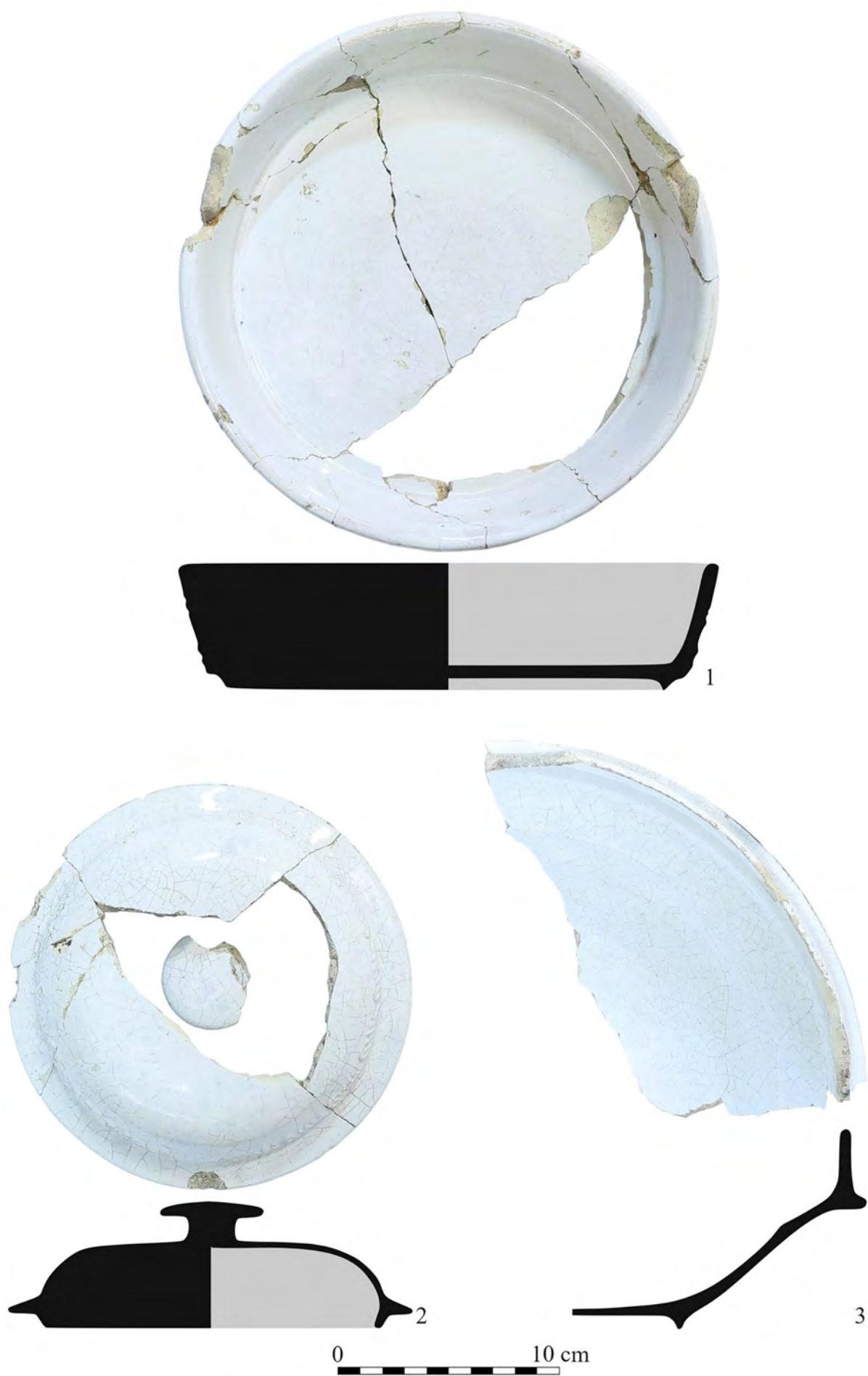
1

2

0 10 cm

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

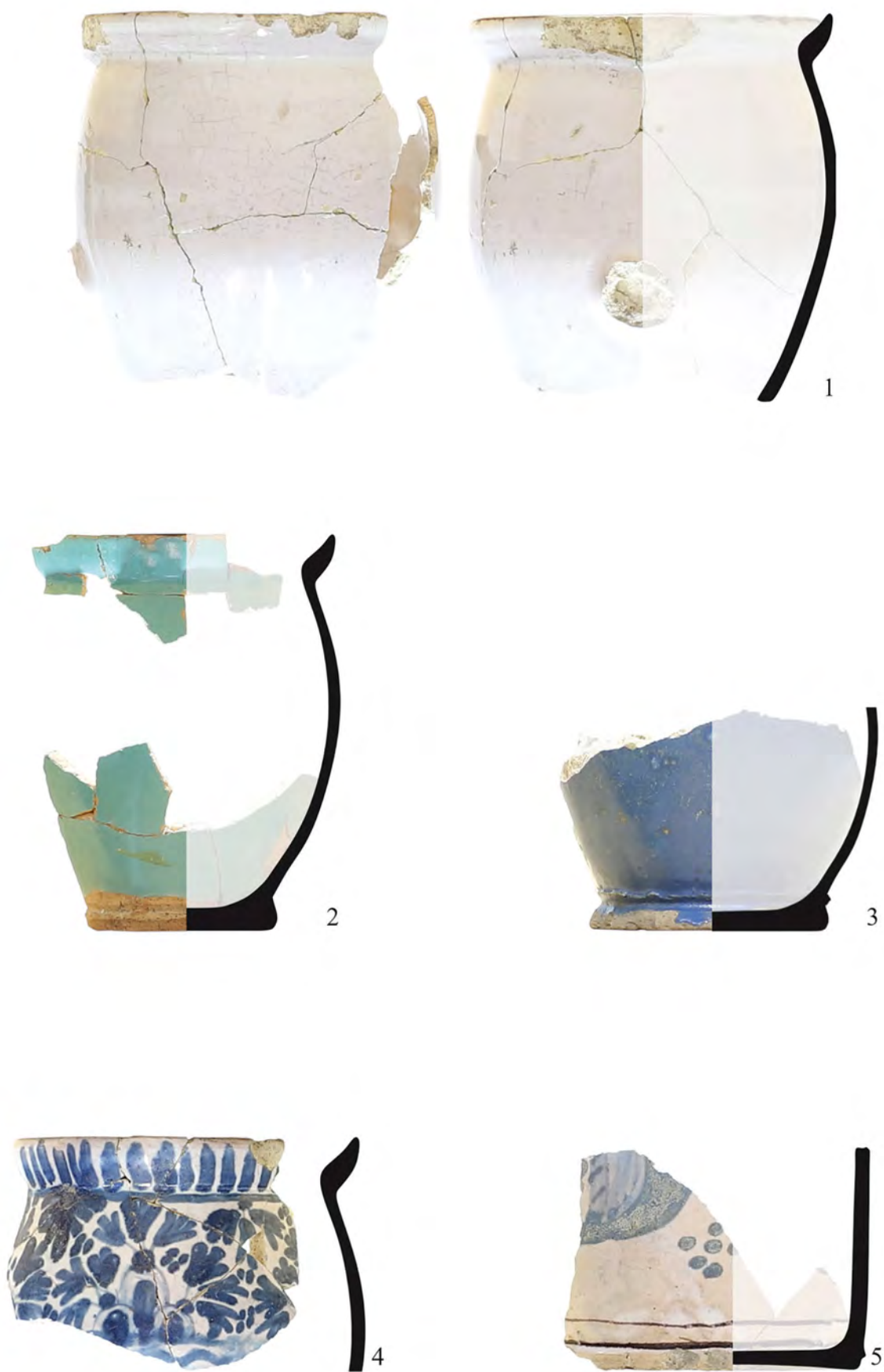

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

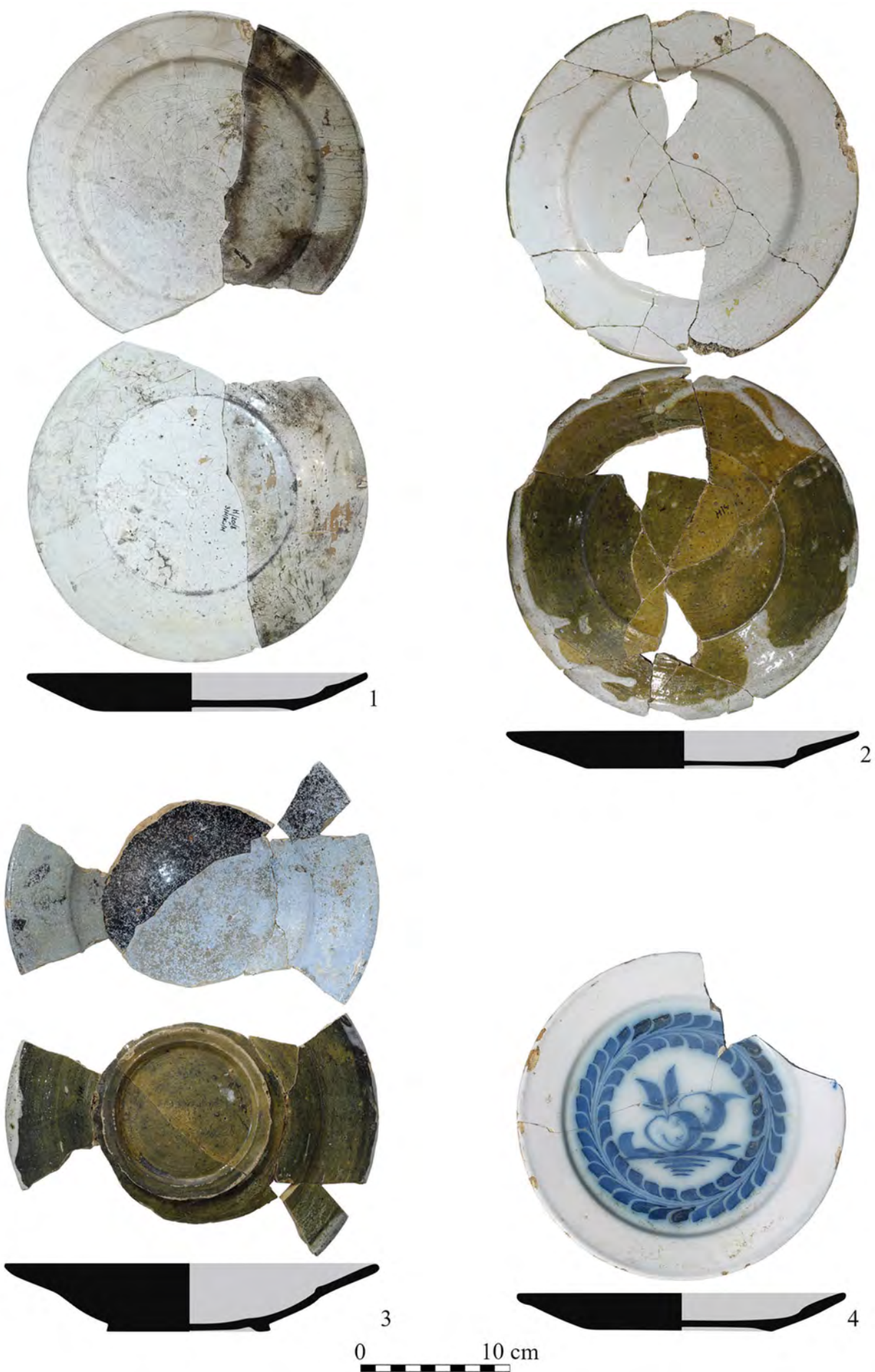

Ryc. 10. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 10. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

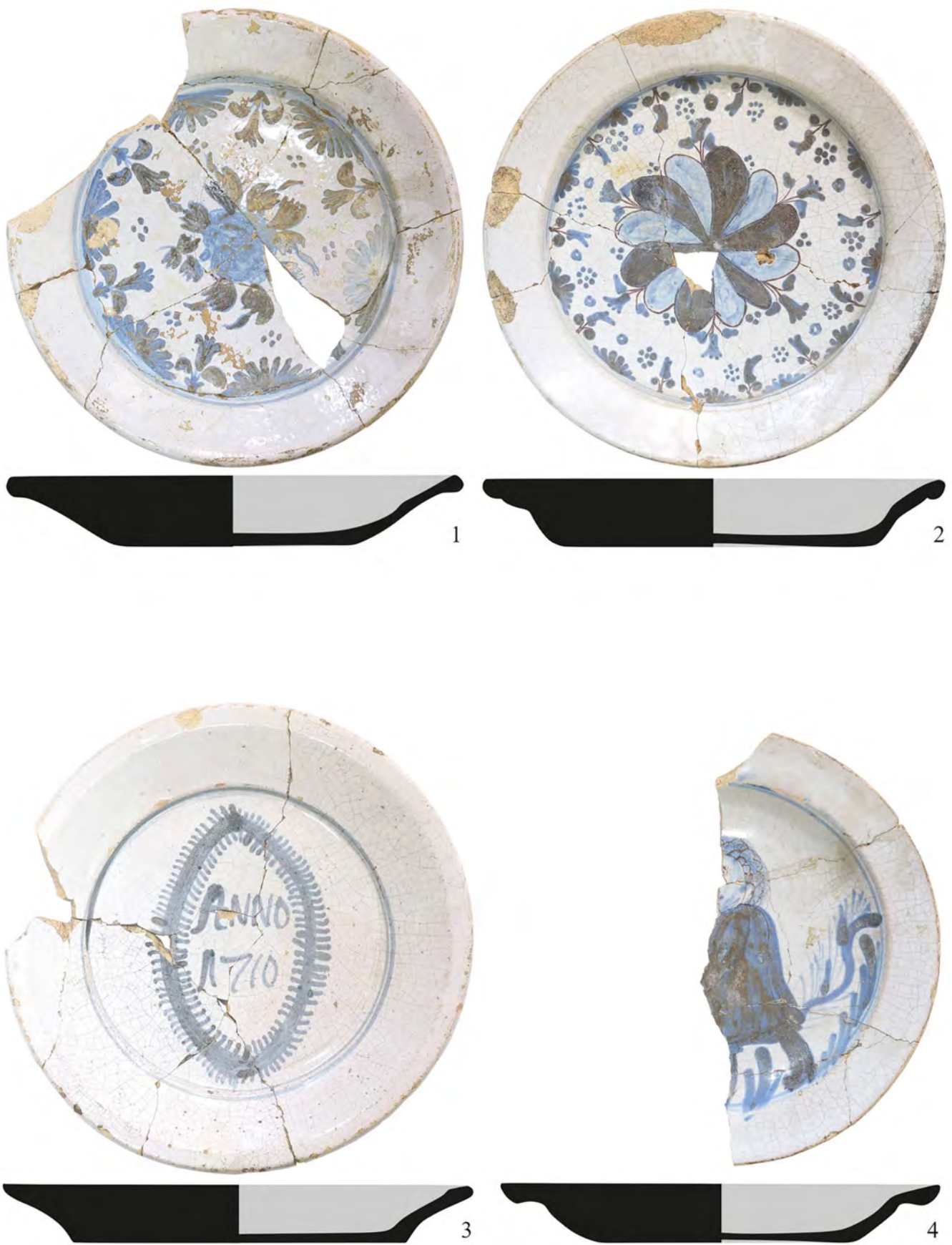
Ryc. 14. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i rys. K. Kwiatkowski, oprac. M. Szeremeta
 Abb. 14. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Abb. K. Kwiatkowski, Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 15. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 15. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

0 10 cm

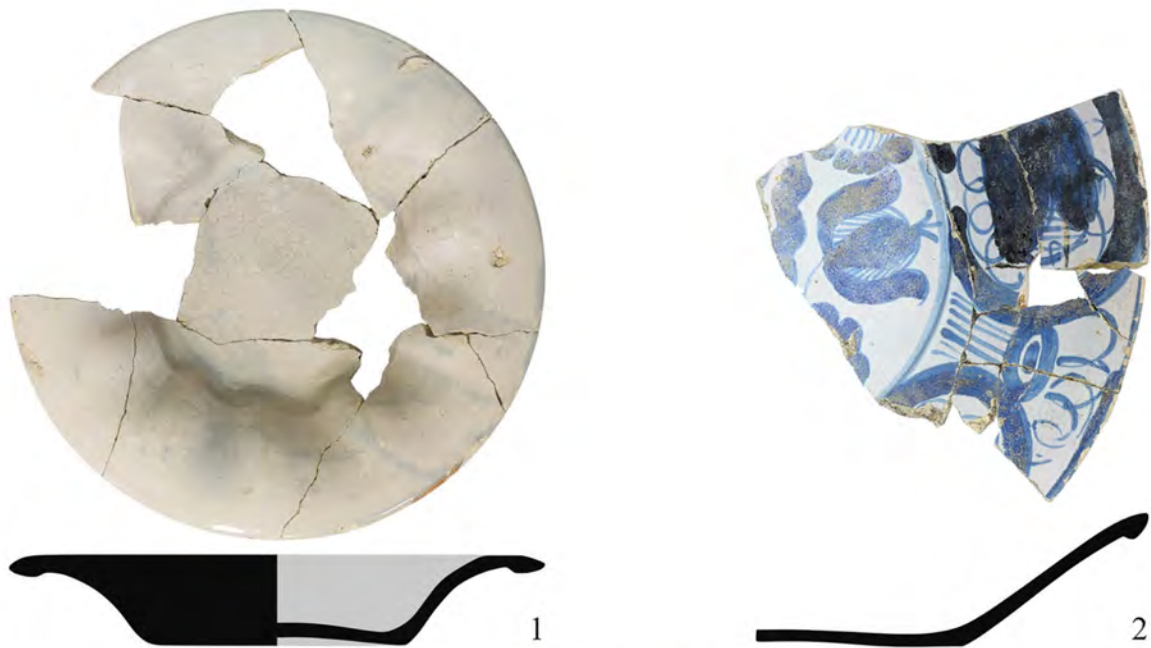
Ryc. 17. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 17. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

0 10 cm

Ryc. 18. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 18. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

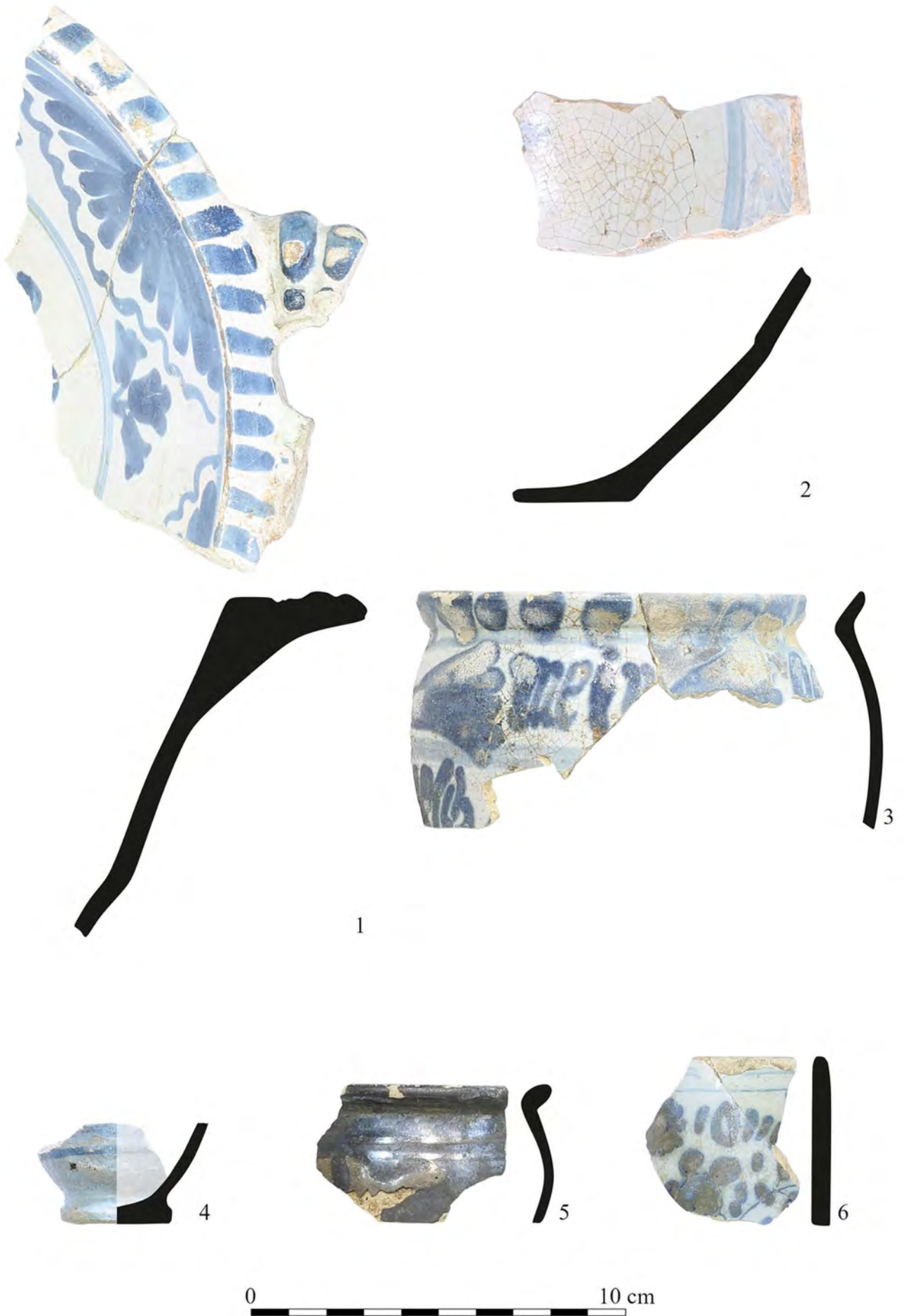
0 10 cm

Ryc. 19. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 19. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 20. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 20. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 21. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 20 – obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 21. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20 – Bef. 8 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 22. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Holzmarktstrasse 21. 1–5 – obiekt 13 (nr inw. 15/H/Kw/M); 6 – piwnica oficyny (nr inw. 48/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 22. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 21. 1–5 – Bef. 13 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 6 – Keller des Hintertrakts (Inv.-Nr. 48/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Wprowadzanie nowych produktów spożywczych do obyczajowości poszczególnych grup społecznych wiąże się z potencjalnym rozszerzaniem spektrum oprawy materialnej związanej z ich konsumpcją. Dla nowożytnej Europy jednym z takich produktów w XVII w. była herbata. Wraz z jej importem do poszczególnych regionów, na lokalnych rynkach zaczęły się pojawiać wyroby służące do przygotowania i picia tej używki. Początkowo były to naczynia azjatyckie, zastępowane stopniowo produktami europejskimi, w tym niderlandzkimi, niemieckimi i angielskimi. W Polsce nie dokonano do tej pory syntezy informacji dotyczących obecności najstarszych wyrobów stanowiących elementy garnituru naczyń związanych z konsumpcją herbaty. Na obecnym etapie przyjęto ogólny obraz wynikający ze stanu badań nad tym zagadnieniem, w którym czas pojawienia się używki wskazywany jest na koniec XVII i początek XVIII w. (Wendland 2008, 60–76). Jednocześnie wśród wyrobów ceramicznych z Gdańska, Stargardu czy Elbląga coraz częściej rejestrowane są naczynia datowane przynajmniej od poł. XVII w. sugerujące możliwość przesunięcia wskazywanej do tej pory cezury czasowej (Kwiatkowski 2011, 192; Marcinkowski, Pospieszna 2016, 118, 126, 180; Dąbal 2020, 136). W przyszłości doprecyzowanie informacji chronologicznych dla poszczególnych obszarów Polski pozwoli stworzyć obraz kierunku upowszechniania się nowego zwyczaju i jego intensywności. W zakres obecnych oraz przyszłych studiów wpisuje się naczynie odkryte podczas badań archeologicznych w Stargardzie prowadzonych w latach 2007–2008, stanowiąc interesujący przyczynek do szerszej dyskusji na temat materialnej oprawy konsumpcji herbaty.

Kontekst pozyskania

Naczynie odkryto w części południowej kwartału IX na obszarze historycznej parceli przy Targu Drzewnym 20. Egzemplarz pochodzi z organicznego wypełniska latryny wzniesionej z kamienia (obiekt 8) o rzucie kolistym zlokalizowanego w północno-zachodniej części działki, będącej zapleczem murowanego podpiwniczonego domu. Z wypełniska oprócz analizowanego dzbanka pozyskano liczny materiał ceramiczny i szklany, którego chronologię zarysowano w zakresie od końca XVII do poł. XVIII w.¹ Na podstawie źródeł archiwalnych ustalono, że w okresie 1720–1770, w którym obiekt przestał spełniać swoją funkcję (został zasypany), właścicielem działki był dr Jean Louis i jego syn dr Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière)². Charakter znalezisk, w tym licznych przedmiotów szklanych interpretowanych jako szkło kosmetyczne i medyczne, sugeruje, że

dom w 1. poł. XVIII w. zamieszkiwali *właściciele*, dr Jean Louis de la Bruyere (Bruguière), lekarz i członek stargardzkiego Kolegium Sanitarnego, oraz dr Friedrich de la Bruyere (Bruguière), doktor medycyny i autor dysertacji wydanej w 1734 r. „de Curatione per similia” (Bruguière de la 1734).

Dzbanek na herbatę

Odkryty podczas badań dzbanek zachował się w 19 fragmentach. Egzemplarz został wyklejony w ok. 70% całej formy. Pełna długość naczynia od dzióbka do ucha wynosi 15,36 cm (6,4 cala). Naczynie wykonano z trzech mas glinianych barwionych i wypalonych w kolorach od pomarańczowo-brązowego do ciemnobrązowego (ryc. 1A). Efektem jest marmoryzowana powierzchnia wewnętrzna i zewnętrzna naczynia (ryc. 1B–C). Ścianki są bardzo delikatne i mają od 0,15 do 0,2 cm grubości. Naczynie obustronnie pokryto szklawym ołowiowym, którego składnikami są tlenek ołowiu (88,16%) i dwutlenek krzemu (8,04%). W składzie zarejestrowano również tlenek glinu, pełniący funkcję topnika (1,48%) oraz żelazo (2,22%) mogące w formie tlenku pełnić funkcję barwiącą szklawia.

Dzbanek zachowany do wysokości 6 cm ma lekko owoidalny, spłaszczony od góry, toczony korpus (o średnicy 9,4 cm) (ryc. 2). W górnej partii korpusu wykonano dwie równoległe biegnące żłobkowane linie estetyzujące jego formę. Wylew dzbanka jest cylindryczny, o wysokości 1,2 cm i średnicy krawędzi 4,8 cm. Dzióbek jest krótki (4,2 cm) i podniesiony do góry, jego krawędź znajduje się na równi z wylewem. Przy bliższej analizie w fakturze dzióbka widoczne są delikatne załamania świadczące o tym, że wykonany został z formy jako element wieloboczny (lekko graniasty) (ryc. 1D). Ucho dzbanka jest wyniesione powyżej krawędzi wylewu (?-kształtne). W przekroju jest kolisty, przy czym jego górna część jest masywniejsza (średnica: 1,2 cm), a dolna zdecydowanie cieńsza (średnica: 0,7 cm). Niższy koniec uchwyty został lekko dekoracyjnie wywinięty. Na podstawie parametrów metrycznych zachowanej części naczynia obliczono, że jego pojemność wynosiła nie mniej niż 390 ml.

Wśród dodatkowych śladów odnotowanych na dzbanku zauważono wyszczerbioną krawędź dzióbka i wylewu (ryc. 1D–E) oraz lekko zarysowaną od góry powierzchnię ucha (ryc. 1F). Ślady te współwystępujące ze sobą mogą wskazywać na zastosowanie metalowych nakładek łączących pokrywkę z uszkiem i dekoracyjnych na dzióbku oraz wylewie. Takie rozwiązania znane są przede wszystkim z angielskich wyrobów kamionkowych (Goldweitz 1984, plate 24: 2), jednak w bardzo szczególnych sytuacjach metalowe elementy

¹ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

² Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, M. Ogiewa-Sejnota, *Działki, przestrzeń i mieszkańcy*.

łączono również z naczyniami marmoryzowanymi (Morley Hewitt 1957, plate 24b)³.

Na podstawie cech technologicznych oraz morfologicznych naczynie zidentyfikowano jako wyrób angielski. Charakterystyczna forma oraz sposób dekoracji pozwoliły również na bliższe wskazanie warsztatu produkcji dzbanka. Angielskie marmoryzowane wyroby ceramiczne nawiązujące do włoskiej estetyki wykończenia powierzchni, określane również jako *agateware* były popularne w angielskiej wytwórczości naczyń cienkościennych od połowy lat 20. XVIII w. (Bemrose 1975, 298). Wykonywane były w dwóch wariantach, marmoryzacja była efektem pokrycia powierzchni lub kompozycji masy. W pierwszej sytuacji (*surface agateware*) na powierzchnię uformowanego, niewypalonego naczynia nakładano dwa lub trzy zmieszane ze sobą kolory roztworu gliny, a dekoracyjna powierzchnia powstawała w procesie obracania na kole. Niektórzy wytwórcy wykorzystywali dodatkowo piórka i inne przygotowane przez siebie narzędzia, żeby nadać kierunek lub szerokość powstającej dekoracji (Bemrose 1975, 297; Barker 1990, 202–203). Drugi sposób formowania (*solid agateware*) polegał na zestawianiu ze sobą odmiennie barwionych glin, skomponowania wielobarwnej warstwowej masy i wykonania z niej naczynia techniką toczenia lub odciskania. Sukces wykonania kompozycji masy garncarskiej polegał na odpowiednim jej wyrobieniu w celu pozbycia się powietrza wynikającego z łączenia surowców bez jednoczesnej utraty wielobarwnej warstwowej struktury (Bemrose 1975, 295–297; Rickard 2006, 19–20). Schyłek popularności wyrobów marmoryzowanych wskazywany jest na lata 70. XVIII w., jednak sama technika w ograniczonym już zakresie wykorzystywana była w przemyśle ceramicznym do wieku XIX. Jakość i kolorystyka powierzchni marmoryzowanych ulegała zmianom w zależności od preferencji konsumentów. W pierwszym etapie angielskiej popularności dominowała powierzchnia agatu mieniąca się w odcieniach brązu i pomarańczy, natomiast od lat czterdziestych do marmoryzacji częściej wykorzystywano biały komponent (Bemrose 1975, 295–298; Barker 1990, 202–203; Pearce 2000, 156). Dzbanek odkryty w Stargardzie wykonany w technice *solid agateware* dekorowany jest we wcześniejszej angielskiej kolorystyce. Dodatkowo charakteryzuje go wysoka jakość szkliwa. Takie zestawienie cech technologicznych sugeruje, że naczynie zostało wykonane w warsztatach Newcastle-under-Lyme, hrabstwo Staffordshire (Morley Hewitt 1957, 30). Wiele podobieństw z egzemplarzem ze Stargardu wykazują odpady produkcyjne odkryte przy Lower Street w Newcastle (Morley Hewitt 1957, plate 16b). Pozyskane w efekcie tych badań materiały pochodzą z wytwórni The Pomona Potworks (Bemrose 1975, 292–303). Forma oraz kolorystyka naczynia pozwalają na przyporządkowanie go do pierwszego etapu produkcyjnego wytwórni zarządzanej przez Samuela Bella w latach 1724–1744

³ <https://www.antiquepottery.co.uk/agateware-pottery-lead-glazed-teapot-mid-18th-century-staffordshire-england/> (nr referencyjny: 8792).

(Bemrose 1975, 292, 302). W tym okresie głównym nurtem wytwórczości stały się naczynia marmoryzowane, w tym przede wszystkim zestawy do herbaty (Bemrose 1975, Tab. 2). W świetle analiz przeprowadzonych przez angielskich badaczy linia produkcji wytwórni zmieniła się po śmierci właściciela w 1744 r., w zakresie częściowej rezygnacji z zestawów do herbaty wykonywanych w wariacie ceramiki marmoryzowanej (Bemrose 1975, 298).

Egzemplarz ze Stargardu datowano na lata 1724–1744, wstępnie sugerując zawężenie chronologii na lata 1740–1744. Idealną analogią dla odkrytego dzbanka jest egzemplarz z Newcastle (Morley Hewitt 1957, plate 16b). Jest to naczynie na płaskim dnie, które dodatkowo posiada metalowe dekoracyjne taśmy na wylewie, uchu, pokrywcę i dzióbku. Egzemplarz nie został określony metrycznie.

Podsumowanie

Angielskie naczynia ceramiczne wciąż nie są przedmiotem szerszych zainteresowań badawczych w polskiej archeologii, dlatego trudno zakreślić ich dyspersję, skalę importu czy preferowany asortyment. Do tej pory syntetycznie potraktowane zostały jedynie zabytki z Gdańska (Dąbał 2013, 319–336, 2017, 309–318), niemniej jednak wstępnie zasięg ich obecności na podstawie pojedynczych znalezisk lub referencji katalogów muzealnych możemy wyznaczyć miejscowościami: Tykocin, Lidzbark Warmiński, Warszawa, Elbląg, Gdańsk, Słupsk⁴, Stargard, Poznań oraz Wrocław (Fonferek i in. 2012, 126–127; Bis, Bis 2013, 270–274; Poklewska-Kozieł 2013, tabl. 18; Starski 2013, 177; Dąbał, Szczepanowska 2018, 190, 192, 196; Sozańska 2022). Wśród wskazanych lokalizacji ze względu na dużą liczebność zbiorów szczególnie potencjał naukowy zarysowuje się w kontekście Elbląga, Warszawy i Wrocławia. Na obecnym etapie badań wstępnie można wysunąć tezę, że starsze wyroby angielskie odnotowane zostały do tej pory w Gdańsku, ich chronologię zarysowuje się od 1730 do 1760 r.⁵ W pozostałych wymienionych lokalizacjach zarejestrowano egzemplarze datowane od 2. poł. XVIII w. Na tym tle dzbanek na herbatę odkryty w Stargardzie należy określić jako przykład wczesnych angielskich wyrobów. Dodatkowo jego relatywną wartość podnosi wysoka jakość wykonania, w tym technologiczna oraz estetyczna, związana z pierwotnie umieszczonymi metalowymi dekoracjami. Zestawiając chronologię tego egzemplarza (ok. 1740–1744, szerzej 1724–1744) z najliczniej odnotowywanymi w badaniach archeologicznych elementami zestawów do picia herbaty z tego okresu, którymi są przede wszystkim porcelana azjatycka i fajanse

⁴ W materiałach ze Słupska zidentyfikowano pojedyncze egzemplarze – badania własne (prace archeologiczne przy ul. Stary Rynek w Słupsku, 2017 r.), w materiałach z Lidzbarka Warmińskiego zidentyfikowano jeden egzemplarz z wytwórni Wedgwood – konsultacja – Arkadiusz Koperkiewicz (badania archeologiczne w ratuszu, 2008 r.).

⁵ Angielska kamionka (*blue scratch*), ceramika czerwona z białym wykończeniem (datowane na lata 1730–1760, i 1720–1740).

niderlandzkie (Kwiatkowski 2011, 192; Marcinkowski, Pospieszna 2016, 118, 126, 180; Dąbal 2019, 69–91, 2020, 136), można konkludować, że wraz z angielską białą kamionką i naczyniami czerwonymi rozpoznanymi w Gdańsku stanowi on jeden z najstarszych zidentyfikowanych do tej pory przykładów angielskich serwisów. Wszystkie wskazane cechy korespondują z kontekstem pozyskania dzbanka w obrębie zaplecza nieruchomości należącej do dr. Jeana Louisa i dr. Friedricha Adriana de la Bruyere (Bruguière), osób majątnych, o czym świadczą nie tylko tytuły naukowe (bądź medyczny w przypadku pierwszego) i szlachecki przedrostek nazwiska, ale także lokalizacja domu w reprezentacyjnej części Stargardu. W przedstawionym kontekście materialnej oprawy konsumpcji herbaty angielski dzbanek był, jeśli nie nowym elementem na stole, to na pewno nieczęstą oprawą rytuału picia używki. Jego objętość (ok. 390 ml) umożliwia napelnienie dwóch ówczesnych czarek, można zatem przypuszczać, że stanowił on część dwuosobowego serwisu. Obecność tej kategorii zastawy pozwala na wysunięcie spersonalizowanej tezy o jednym z zakresów aktywności mieszkańca domu przy dawnym Targu Drzewnym 20 odnoszącego się do konsumpcji herbaty w formule *tête-à-tête* w angielskiej oprawie estetycznej.

W szerszym ujęciu angielski dzbanek do herbaty odkryty w Stargardzie stanowi nową informację pozwalającą na rozwijanie bazy danych dotyczącej materialnych świadectw konsumpcji używek. Pod względem chronologicznym jest drugim po porcelanie azjatyckiej jakościowym elementem tworzącym oprawę tego zwyczaju w mieście.

Bibliografia

Źródła drukowane

Bruguière de la F.A. 1734. *Dissertation Inauguralis Medica de Curatione per Similia. Alma Regia Fridericana*. Magdeburg.

Literatura

Barker D. 1990. *William Greatbatch: A Staffordshire Potter*. London.

Bemrose P. 1975. The Pomona potworks, Newcastle, Staffs Part II. *Transactions of the English Ceramic Circle* 9(3), 292–303.

Bis M., Bis W. 2013. „Trzy puzdra z kaftiorami...”, czyli o fajansie i porcelanie na tykocińskim zamku. *Archaeologia Historica Polona* 21, 257–295.

Dąbal J. 2013. Brytyjskie wyroby ceramiczne na gdańskim rynku produktów w XVIII i XIX wieku. *Archaeologia Historica Polona* 21, 319–350.

Dąbal J. 2017. Angielskie fajanse dekorowane motywem wierzby (*Willow pattern*) w świetle badań archeologicznych w Gdańsku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 65(3), 309–318.

Dąbal J. 2019. Porcelana azjatycka z badań archeologicznych przy ul. Podwale Przedmiejskie dz. nr 168/4. Uwagi o konsumpcji herbaty w kontekście źródeł materialnych. W: J. Dar-

gacz, K. Kurkowska (red.), *Historie gdańskich dzielnic t. 2. Stare Przedmieście*. Gdańsk, 69–91.

Dąbal J. 2020. Czarka (nota katalogowa). W: B. Cejnowa (red.), *Kawa czy herbata? Archeologiczne świadectwa konsumpcji napojów w dawnym Gdańsku*. Gdańsk, 136.

Dąbal J., Szczepanowska K. 2018. W spiżarni, w kuchni i na stole – naczynia i sprzęty w domach mieszczańskich. W: J. Dąbal (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*. Gdańsk, 167–200.

Fonferek J., Marcinkowski M., Sieńkowska U. 2012. Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim. Elbląg.

Goldweitz H.C. 1984. An American Collection of English Pottery: A Chronology 1635–1778. *Transactions of the English Ceramic Circle*, 12(1), 8–25.

Kwiatkowski K. 2011. Motywy azjatyckie na ceramice nowożytnej ze Stargardu. Zarys problematyki. W: J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów. Spotkania Pomorskie*. Trzebiatów, 189–197.

Marcinkowski M., Pospieszna B. 2016. *Porcelana dalekowschodnia z badań archeologicznych na Starym Mieście w Elblągu*. Elbląg.

Morley Hewitt A.T. 1957. Bell's pottery Newcastle-under-Lyme. *Transactions of the English Ceramic Circle* 4(1), 29–32.

Pearce J. 2000. A late 18th-century inn clearance assemblage from Uxbridge, Middlesex. *Journal of Post-Medieval Archaeology* 34(1), 144–186.

Poklewska-Kozieł M. 2013. Ceramika naczyniowa. W: P. Pawlak (red.), *Średniowieczny system obronny miasta Poznania. Odcinek północno-zachodni. Wyniki badań archeologicznych*. Bibliotheca Fontes Archaeologici Posenienses 15, 97–161.

Rickard J. 2006. *Mocha and related dipped wares 1770–1939*. Lebanon, New Hampshire.

Sozańska J. 2022. *Fajans z wytwórni europejskich. Katalog wystawy*. Wrocław.

Starski M. 2013. Nowożytne naczynia ceramiczne z badań północnej pierzei placu Teatralnego w Warszawie. *Archeologia Dawnej Warszawy* 3, 134–185.

Wendland E. 2008. *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej – ich wpływ na życie codzienne*. Toruń.

Internet

<https://www.antiquepottery.co.uk/agateware-pottery-lead-glazed-teapot-mid-18th-century-staffordshire-england/> (dostęp: 5.08.2023).

dr Joanna Dąbal
Instytut Archeologii
Uniwersytet Gdański
ul. Bielańska 5
80-851 Gdańsk
joanna.dabal@ug.edu.pl

Zusammenfassung

Englische Teekanne. *English teapot*

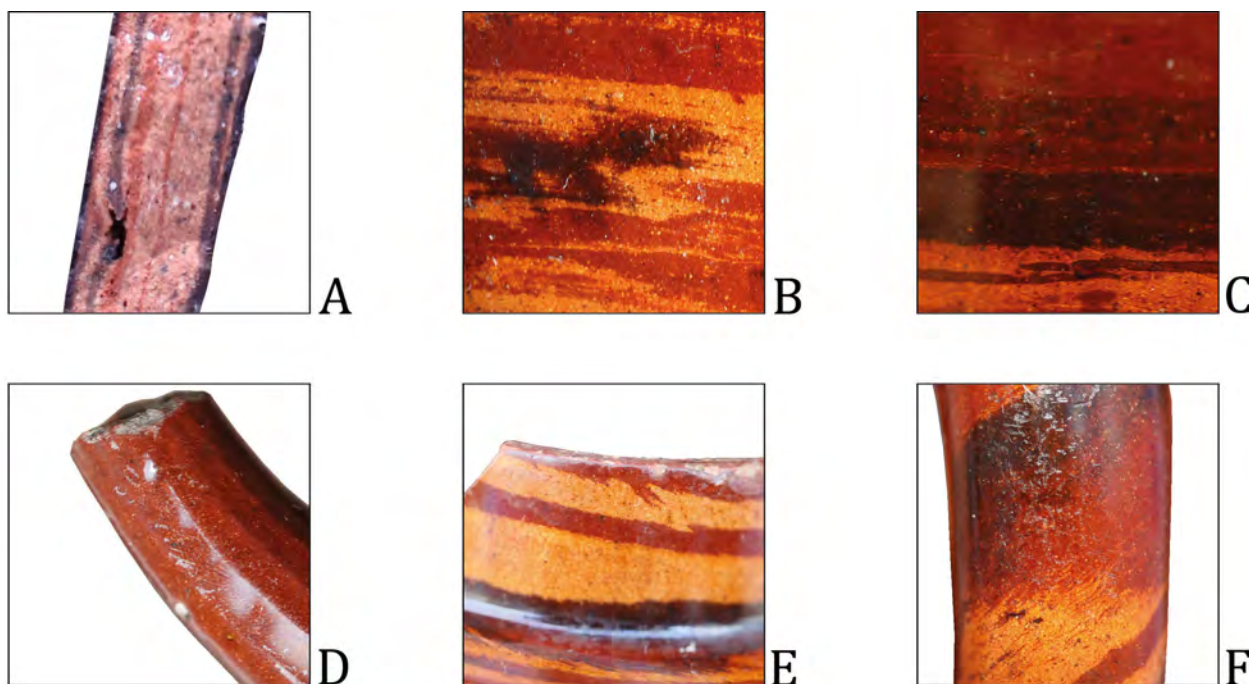
Die Aufnahme von neuen Lebensmitteln in die Essgewohnheiten einzelner sozialer Gruppen ist mit einer potenziellen Erweiterung der Bandbreite der mit ihrem Konsum verbundenen materiellen Ausstattung verbunden. Im neuzeitlichen Europa galt als ein solches neues Produkt im 17. Jh. der Tee. Mit seiner Einfuhr in die einzelnen Regionen erschienen auf den lokalen Märkten Produkte zum Zubereiten und Trinken dieses Genussmittels. Zunächst handelte es sich um asiatische Gefäße, die nach und nach durch europäische Erzeugnisse, darunter aus den Niederlanden, Deutschland und England, ersetzt wurden. Ein Gefäß, das bei den archäologischen Ausgrabungen in Stargard in den Jahren 2007–2008 gefunden wurde, fällt in den Bereich dieser und künftiger Studien und liefert einen interessanten Beitrag zur umfassenderen Diskussion über den materiellen Rahmen des Teekonsums.

Die Analyse ergab, dass die Kanne durch Marmorierung (eng. *solid agateware*) mit orange-braunen bis dunkelbraunen Oberflächen von hoher handwerklicher Qualität gefertigt ist. Der Körper des Gefäßes wurde auf einer Töpferscheibe gedreht, während die Tülle aus einer Form entstand (*Guss*). Die Spuren von Aushöhlungen und Abschürfungen an Ausguss, Tülle und Henkel des Gefäßes deuten auf die Verwendung von Metallbeschlägen an den Rändern hin. Das Exemplar wurde als ein Erzeugnis von The Pomona Potworks, Newcastle-under-Lyme, Staffordshire, identifiziert. Seine zeitliche Ansprache wurde auf 1724–1744 datiert, wobei eine Eingrenzung auf 1740–1744 vorgeschlagen wurde. In dieser Zeit wurde das Unternehmen von Samuel Bell geleitet.

Die Teekanne aus Stargard ist, verglichen mit anderen archäologischen Funden aus dem polnischen Gebiet, ein Beispiel für frühe englische Ware. Zudem wird ihr relativer Wert durch die hohe Verarbeitungsqualität, einschließlich der technischen und ästhetischen Aspekte, die mit den ursprünglich angebrachten Metallverzierungen verbunden sind, erhöht. Stellt man die Chronologie dieses Exemplars (ca. 1740–1744, allgemeiner 1724–1744) den in archäologischen Studien am häufigsten nachgewiesenen Elementen von Teegeschirr aus dieser Zeit gegenüber, bei denen es sich hauptsächlich um asiatisches Porzellan und holländische Fayencen handelt, kann man zu dem Schluss kommen, dass es zusammen mit der in Danzig gefundenen englischen weißen Steinzeugware und Rohware eines der ältesten bisher nachgewiesenen Beispiele für englische Teeservices darstellt. Alle angeführten Merkmale stehen im Zusammenhang mit dem Fundort der Kanne auf dem hinteren Teil des Grundstücks von Dr. Jean Louis und Dr. Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière). Sie beide waren wohlhabende Personen, was nicht nur durch ihre akademischen Titel (bzw. einen medizinischen Titel im Falle des Ersteren) und das Adelsprädikat belegt wird, sondern auch durch die Lage des Hauses in einem repräsentativen Teil von Stargard. Im dargestellten Kontext des materiellen Rahmens des Teekonsums war die englische Kanne, wenn nicht ein neuer Gegenstand auf dem Tisch, so doch ein ungewöhnliches Element für das Ritual des Trinkens dieses Genussmittels. Ihr Volumen (ca. 390 ml) erlaubte die Befüllung von zwei zeitgleichen Trinkschalen, sodass davon ausgegangen werden kann, dass es Teil eines Services für zwei Personen war. Das Vorhandensein dieser Geschirrkategorie ermöglicht es, eine personalisierte These über einen der Tätigkeitsbereiche des Bewohners des Hauses in der Holzmarktstraße 20 aufzustellen, die sich auf den Teekonsum in einer Tête-à-Tête-Formel im englischen Ambiente bezieht.

In allgemeinerer Hinsicht liefert die in Stargard gefundene englische Teekanne neue Informationen zum weiteren Aufbau der Datenbank mit materiellen Belegen für den Konsum von Genussmitteln. Chronologisch gesehen ist sie nach dem asiatischen Porzellan das zweithochwertigste Element für die Ausübung dieses Brauchs in der Stadt.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Detale dzbanka na herbatę (nr inw. 3/H/Kw/M). A – warstwowa masa garncarska widoczna w przełamaniu; B – powierzchnia zewnętrzna; C – powierzchnia wewnętrzna; D – dzióbek dzbanka, widoczny sposób formowania i uszkodzenia krawędzi; E – wylew, widoczne uszkodzenia krawędzi; F – ucho, widoczne przetarcia i uszkodzenia na górnej części. Fot. J. Dąbal

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20. Details der Teekanne (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). A – geschichtete Töpfermasse, die im Bruch sichtbar ist; B – Außenfläche; C – Innenfläche; D – Tülle der Kanne, sichtbare Gestaltungstechnik und Schäden am Rand; E – Ausguss, sichtbare Schäden am Rand; F – Henkel, sichtbare Abschürfungen und Schäden am oberen Teil. Foto J. Dąbal

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Angielski dzbanek na herbatę. Fot. J. Dąbal
Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Holzmarktstraße 20. Englische Teekanne (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. J. Dąbal

III. 2. 8. Porcelana europejska i dawna porcelana chińska

Agnieszka Pudlis

Na dawnych parcelach Targu Drzewnego 20–21 pozyskano trzy fragmenty naczynia z białej porcelany europejskiej oraz dziewięć drobnych fragmentów porcelany dalekowschodniej¹. W porównaniu do innych znanych stanowisk z Pomorza, a w szczególności Gdańska i Elbląga, jest to niewielka liczba fragmentów i dokumentuje jedynie wiek XVIII oraz początek wieku XX. Należy więc przyjąć, że nie reprezentuje ona dobrze pełnego zakresu porcelany używanej przez stargardzkich mieszczan na przestrzeni blisko 200 lat. W zasadzie wszystkie zachowane z tego stanowiska fragmenty pochodzą z naczyń przeznaczonych do picia herbaty i kawy.

26/H/K/M – 4 fragmenty białej porcelany europejskiej (ryc. 1)

Europa

XIX/XX w.

biała porcelana bez zdobień

technika wykonania: odlew z formy, szkliwiona

Wszystkie trzy zachowane fragmenty pochodzą najprawdopodobniej z tego samego naczynia i stanowiły boczną ścianę filiżanki z uszkiem. Została ona zrobiona z formy, przy czym nadano jej kształt o regularnie falistych brzegach i lekkim puklowaniu na zewnętrznej stronie. Uszko dolepiono w kolejnej fazie produkcji. Porcelana jest biała, o dość dużej ziarnowatości i regularnej strukturze masy ceramicznej. Szkliwo gładkie, o równej grubości i dużym stopniu precyzji kładzenia. Uchwyt nie zachował się w całości, pozostały jedynie fragmenty w tych miejscach, gdzie przylegało do czerepu. Brakuje części naczynia zawierającej oznaczenia pozwalające przypisać ją bez wątplenia do konkretnej manufaktury – tzn. brakuje dna filiżanki z sygnaturą fabryczną. Nie można w związku z tym stwierdzić, czy była ona sygnowana, czy też nie.

Na podstawie charakterystycznych cech materiału i stylistyki można sądzić, że był to wyrób prawdopodobnie biały, niezdobiony, pochodzący z produkcji przemysłowej, być może z jednego z niemieckich regionów. Jest to porcelana powszechnego, codziennego użytku, często spotykana w średniozamożnych gospodarstwach. Można ją datować na przełom XIX i XX w. Analogię z wykopalisk na terenie Pomorza stanowi inna, znacznie lepiej zachowana filiżanka (ryc. 2): podobny w typie obiekt, datowany na lata 1865–1910, wyprodukowany przez Eisenberg, Turynia, wytwórnia J. Schmeissera. Sygnowany orłem z rozłożonymi skrzydłami nad trzema literami KPM, wydobyto w Gdańsku na ul. Powroźniczej 6 (Oniszcuk 2022, 276)². Przy czym należy zwró-

cić uwagę na podstawowe różnice: karbowanie na gdańskiej filiżance jest dużo drobniejsze i głębsze. Możemy więc mówić jedynie o obiekcie podobnym w guście, typie i dacie – co pomaga nam określić przybliżony wygląd przedmiotu – a nie takim samym. Prawdopodobnie pochodziły one z różnych wytwórni.

1/H/Kw/M nr 3 – fragment czarki, błękitno-biała porcelana (ryc. 3)

Chiny

okres panowania dynastii Qing

XVIII w.

porcelana błękitno-biała

technika dekoracji: malarstwo kobaltem podszkliwnym, szkliwiona przejrzystym szkliwem

technika wykonania: toczona na kole

chińska porcelana przeznaczona na eksport do Europy

Zachował się fragment brzuśca z małym kawałkiem stopki i dna. Czarka ta zdobiona była wzorem sceny ogrodowej przedstawiającej skałę *taihu* oraz kwiaty – przypuszczalnie chryzantemy, co można poznać po drobnych łodyżkach wystających zza skały. Wyżej najprawdopodobniej znajdowała się wierzba płacząca (widać kawałek schematycznie przedstawionej gałązki). Kompozycja głównej dekoracji mogła wyglądać tak, jak na talerzu ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Gdańsku: wewnątrz czarki mogło być zdobione malaturą kobaltową (ryc. 4). Jednakże w przypadku zachowanego fragmentu zarówno malatura, szkliwienie, jak i inne procesy produkcyjne zostały wykonane z większą starannością i są wyższej jakości. Naczynie to nie było też zdobione brązowym szkliwem, a jego czerep był cienkościenny. W polskich zbiorach podobne obiekty spotkano na terenie Gdańska. Podkreślić jednak należy, że na terenie Pomorza w okresie XVIII wieku cienkościenna porcelana zdobiona jedynie białym szkliwem występowała rzadziej, niż dodatkowo brązowym.

1/H/Kw/M – czarka do herbaty (ryc. 5–8)

Chiny

okres panowania dynastii Qing

XVIII w.

porcelana błękitno-biała

technika dekoracji: malarstwo kobaltem podszkliwnym, szkliwiona przejrzystym szkliwem, brązowe szkliwo na zewnętrznej stronie czarki

technika wykonania: toczona na kole

chińska porcelana przeznaczona na eksport do Europy

Czarka ta pochodzi najprawdopodobniej z 1. poł. XVIII w. Tego typu czarki (mogła mieć ok. 6,5–7 cm wysokości) sprzedawane były

¹ Przy opracowaniu fragmentów porcelany europejskiej konsultacji udzieliła dr Agnieszka Oniszcuk, za co chciałam jej złożyć podziękowania.

² Wykop F, warstwa 63, nr inw.: GP/02/337.

w zestawach ze spodkami i służyły do picia napojów pochodzących z dalekich stron: kawy, herbaty bądź czekolady. Dopiero później zaczęto wywarzać odmienne formy przeznaczone do picia różnych napojów kolonialnych, a do niewielkich, cieńszych czarek zaczęto dodawać uszko.

Naczynie zdobione jest stylizowanym motywem kwiatów chryzantemy i peonii. Jest to konwencjonalna scena ogrodowa przywołująca letnią, gorącą porę roku.

W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku znajdują się (w różnym stopniu zachowania) pozostałości kilkudziesięciu zestawów w podobnym typie, ale też i o zupełnie odmiennych typach dekoracji (połączenie szkliwa brązowego z dekoracją w stylu chińskiego Imari, połączenie szkliwa brązowego z emaliami naskliwnymi w typie *falangcai* itd.).

1/H/Kw/M – fragment talerzyka (ryc. 9)

Chiny
okres panowania dynastii Qing
XVIII w.
porcelana błękitno-biała
technika dekoracji: malarstwo kobaltem podszkliwnym, szkliwiona przejrzystym szkliwem
technika wykonania: toczony na kole
chińska porcelana przeznaczona na eksport do Europy

Talerzyk, którego zachował się tylko drobny fragment, wykonany jest z bardzo dobrej jakości masy ceramicznej i szkliwa. Ułamek ten pochodzi z dna, nie można więc z pewnością ocenić, w jaki sposób były dekorowane brzegi naczyń na zewnętrznej stronie (mogły być ewentualnie zdobione dodatkowo szkliwem brązowym). Podobny talerzyk i czarka znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku³ (ryc. 10). Z pewnością zarówno zachowany jedynie fragmentarycznie egzemplarz ze Stargardu, jak i spodek gdański pierwotnie zostały zakupione w komplecie z czarką.

Naczynia w tym typie często były całkiem białe, zdobione jedynie kobaltem podszkliwnym – jak np. inny podobny obiekt pochodzący ze Stargardu⁴ (por. Kwiatkowski 2011, fot. a).

W wielu wypadkach (już od czasów panowania cesarza Kangshi) spody naczyń (czarek, mis, talerzyków) były dodatkowo zdobione brązowym, półmatowym szkliwem, tzw. brązem batawskim (Batavia brown), zwanym też brązem kapucyńskim. Podkreślić należy, że odcień brązu i intensywność koloru mogły być różne. Niektóre obiekty – szczególnie niezmiernie piękny i dobrze zachowany talerzyk ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Gdańsku – były barwione lśniącym szkliwem o tonie lekko bursztynowym. Tego typu obiekty są jednak bardzo rzadkie i zachowały się

wyłącznie te pochodzące z czasów panowania cesarza Kangshi⁵.

1/H/Kw/M – fragment czarki (ryc. 11)

Chiny
okres panowania dynastii Qing
XVIII w.
porcelana błękitno-biała
technika dekoracji: malarstwo kobaltem podszkliwnym, szkliwiona przejrzystym szkliwem;
zewnątrzna strona czarki zdobiona brązowym szkliwem w kolorze kawy z mlekiem
technika wykonania: toczona na kole
chińska porcelana przeznaczona na eksport do Europy

Ocalał niewielki fragment brzegu czarki do herbaty. W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku oraz w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Elblągu zachowało się wiele czarek tego typu. Były one chętnie używane w domach zamożnych mieszczan, w zestawach razem ze spodkiem.

1/H/Kw/M – mały fragment naczynia – czarki (?) (ryc. 12)

Chiny
okres panowania dynastii Qing
XVIII w.
porcelana błękitno-biała
technika dekoracji: malarstwo kobaltem podszkliwnym, szkliwiona przejrzystym szkliwem
technika wykonania: toczona na kole
chińska porcelana przeznaczona na eksport do Europy

Ten niewielkich rozmiarów fragment porcelany został wykonany z doskonałej jakości masy porcelanowej, prawie całkiem pozbawionej widocznych gołym okiem zanieczyszczeń. Na podstawie zachowanego jedynie w niewielkim detalu wzoru można sądzić, że jest to dekoracja przedstawiająca wić roślinną, pochodzącą mniej więcej z poł. XVIII w. To cienkościenne naczynie zostało wykonane z bardzo dużą precyzją i starannością.

1/H/Kw/M – fragment spodka (?) (ryc. 13)

Chiny
okres panowania dynastii Qing
XVIII w.
porcelana błękitno-biała
technika dekoracji: malarstwo kobaltem podszkliwnym, szkliwiona przejrzystym szkliwem
technika wykonania: toczona na kole
chińska porcelana przeznaczona na eksport do Europy

³ W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. MAG/GD/255/100/13/1231; MAG/GD/255/129/2/643.

⁴ W zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. 62/GM/Kw/M/1.

⁵ W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. MAG/GD/255/100/5/823.

Wnioski końcowe

Obiekty porcelanowe znalezione na parcelach dawnego Targu Drzewnego 20–21 potwierdzają szerszą obecność porcelany dalekowschodniej w Stargardzie pochodzącej z XVIII w., w tym zarówno tej z początku XVIII w., jak i z okresów kilkadziesiąt lat późniejszych. Wszystkie naczynia, których fragmenty opisano powyżej (z wyjątkiem ułamków przedstawionej na samym początku filiżanki europejskiej z przełomu wieku XIX i XX), są wysokiej klasy wyrobami importowanymi z Chin. Podkreślić należy – co potwierdzają badania prowadzone w innych ośrodkach, takich jak Gdańsk (Oniszczyk 2013) i Elbląg (Marcinkowski, Pospieszna 2016) – że w miastach Pomorza znajdowały się dalekowschodnie wyroby porcelanowe w różnych gatunkach. Natomiast obiekty, które wybrano do niniejszych badań, należały do wyższej klasy wyrobów – świadczy o tym dobra jakość wypału, gładkość szkliva i jakość podszklivnych zdobień kobaltem. Znane są jeszcze inne dalekowschodnie naczynia porcelanowe pochodzące z wykopalisk na Starym Mieście w Stargardzie (Kwiatkowski 2011). Są to cztery naczynia chińskie: jeden talerzyk malowany naszkliwnie czerwienią ze złoceniami, bez kobaltu podszklivnego; jedna miseczka z końcowego okresu panowania cesarza Kangshi i XVIII-wieczny komplet do picia herbaty: czarka ze spodkiem. Naczynia te, z uwagi na dekorację i styl przedstawienia, można również datować na 1. bądź 2. ćw. XVIII w. Przy tej okazji warto sprostować jedną rzecz: Karol Kwiatkowski błędnie mniemał, że zdobiony czerwienią naszkliwną i złotem wyrób (dekoracja w typie tzw. „krew z mlekiem”) mógł pochodzić z Japonii (Kwiatkowski 2011, 193). Z pewnością ten akurat wyrób jest chiński i pochodzi z 1. poł. XVIII w. Natomiast podkreślić należy wyraźnie, że wielką zasługą Karola Kwiatkowskiego pozostaje, o ile tylko udało mi się dotrzeć do pełnej polskiej literatury przedmiotu, że był on pierwszym badaczem, który w artykule monograficznym

wyodrębnił i określił istnienie oddzielnego problemu występowania na terenach Polski ceramiki dalekowschodniej pochodzącej z badań archeologicznych. Był to pierwszy krok w uwrażliwianiu środowiska archeologów polskich na ceramikę dalekowschodnią w materiałach wykopaliskowych. Aby w pełni móc ocenić procent występowania obiektów chińskich na terenie Stargardu, należy jednak jeszcze poczekać na kompletne opracowanie materiału z prowadzonych na przestrzeni wielu lat badań na różnych stanowiskach.

Bibliografia

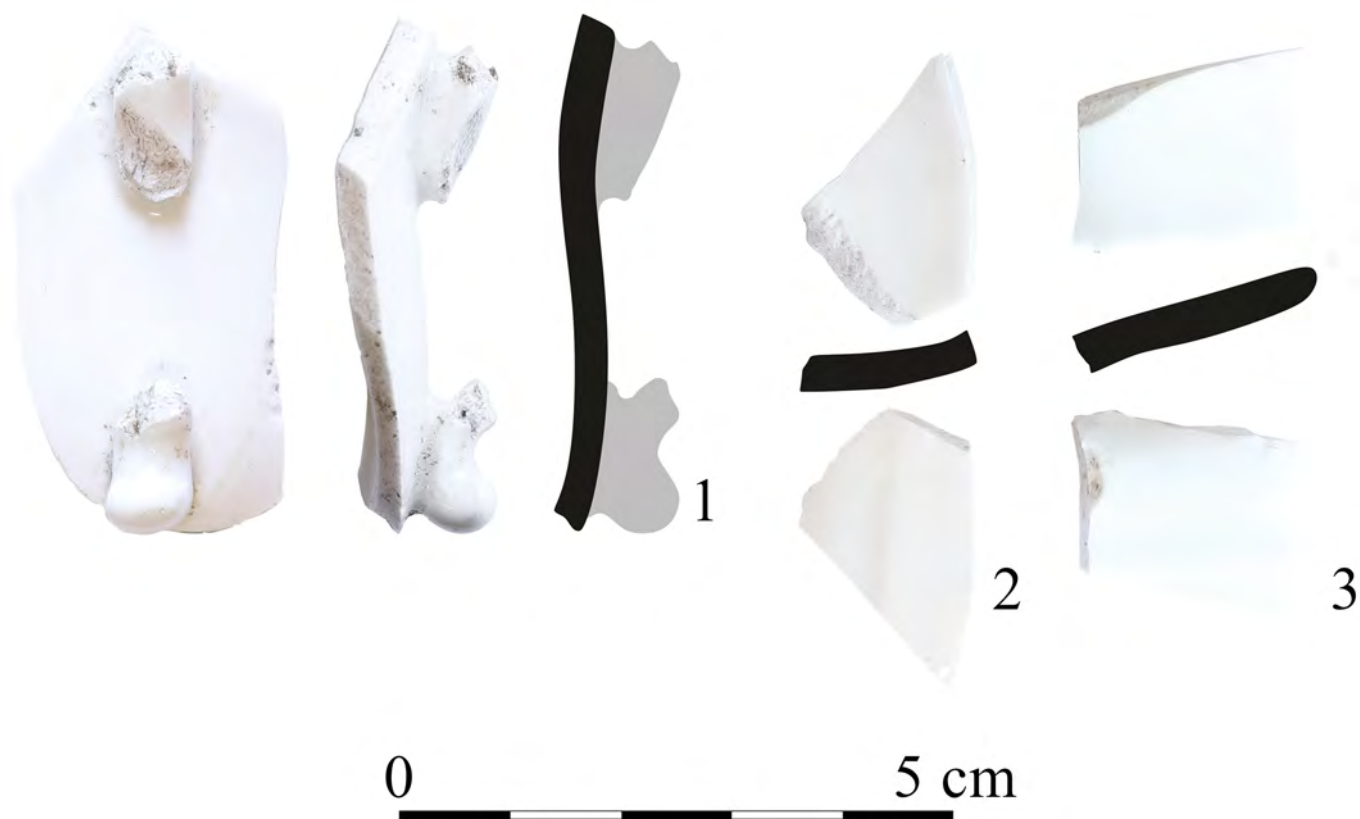
- Kwiatkowski K. 2011. Motywy azjatyckie na ceramice nowożytniej ze Stargardu. Zarys problematyki. W: J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie*. Trzebiatów, 189–197.
- Marcinkowski M., Pospieszna B. 2016. *Porcelana dalekowschodnia z badań archeologicznych na Starym Mieście w Elblągu*. Elbląg.
- Oniszczyk A. 2013. *Życie odbite w naczyniu. Konsumpcja luksusowa i codzienna w Gdańsku w XVII–XIX wieku na podstawie naczyń ceramicznych z terenu Centrum Dominikańskiego i kwartału Długi Targ–Powroźnicza*. T. 2: *Katalogi*. Warszawa.
- Oniszczyk A. 2022. Nowożytne i współczesne naczynia ceramiczne z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku. [W:] K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*. Warszawa, 199–286.

dr Agnieszka Pudlis
Muzeum Archeologiczne
ul. Mariacka 25/26
80-833 Gdańsk
apudlis@archeologia.pl

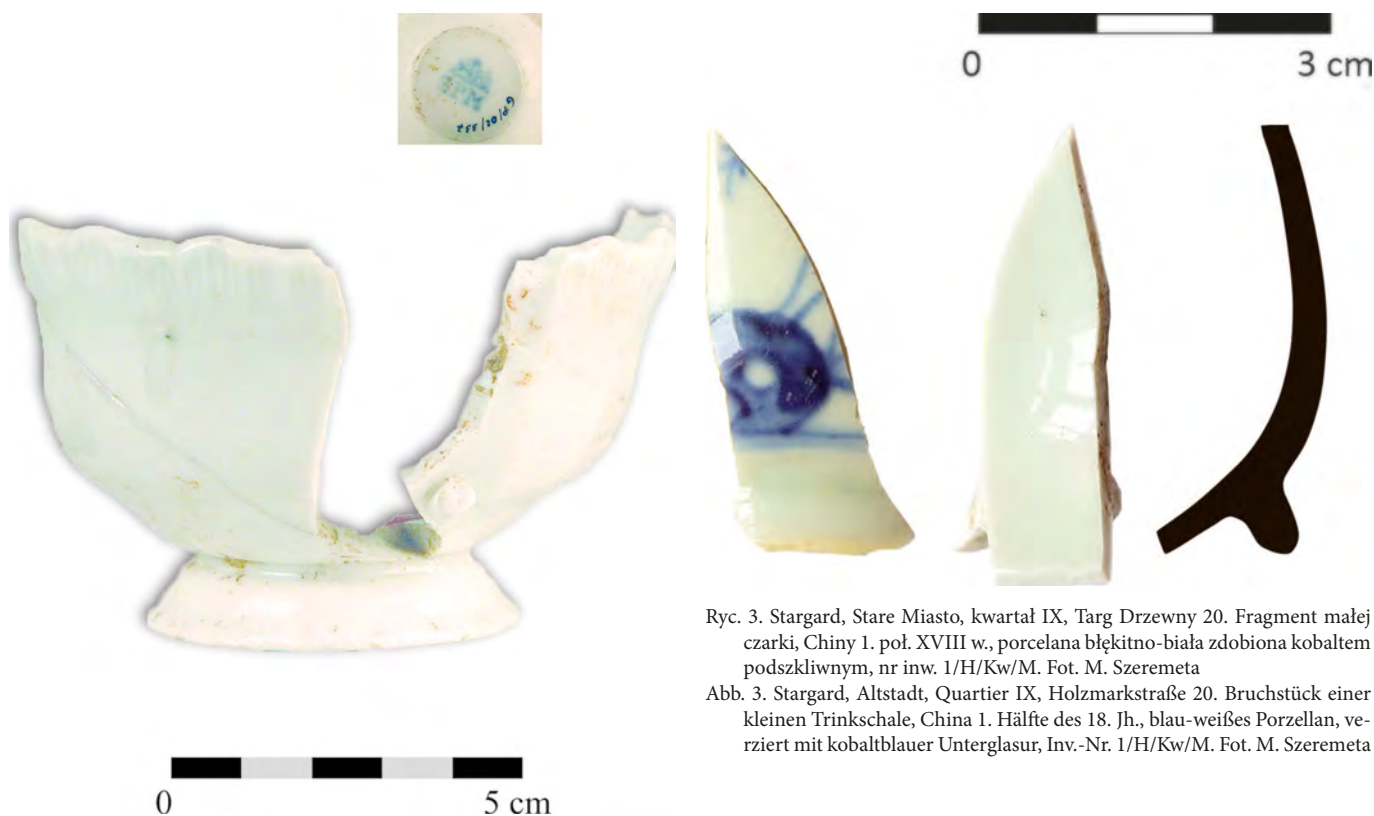
Zusammenfassung

Europäisches Porzellan und altes chinesisches Porzellan

Der Text enthält eine Beschreibung und Analyse von zwölf Porzellanscherben aus Bergungsgrabungen auf zwei ehemaligen Grundstücken der ehemaligen Holzmarktstraße 20–21 im Quartier IX der Stargarder Altstadt. Die drei Bruchstücke aus weißem Porzellan sind europäischen Ursprungs und stammen aus dem späten 19. und frühen 20. Jh. (höchstwahrscheinlich aus dem ersten Viertel des 20. Jh.). Bei den übrigen neun Teilen handelt es sich um chinesisches Porzellan aus dem 18. Jh. Auf dieser Grundlage wurden die Art der Gefäße, von denen die genannten Bruchstücke stammen, die Herstellungstechnik, die Art der Verzierung und Vergleiche zu anderem archäologischen Material in Pommern ermittelt.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 21. Cztery fragmenty filiżanki, porcelana europejska XIX/XX w., nr inw. 26/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 21. Vier Bruchstücke von einer Tasse, europäisches Porzellan 19./20. Jh., Inv.-Nr. 26/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment malej czarki, Chiny 1. poł. XVIII w., porcelana błękitno-biała zdobiona kobaltem podszklivnym, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Bruchstück einer kleinen Trinkschale, China 1. Hälfte des 18. Jh., blau-weißes Porzellan, verziert mit kobaltblauer Unterglasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

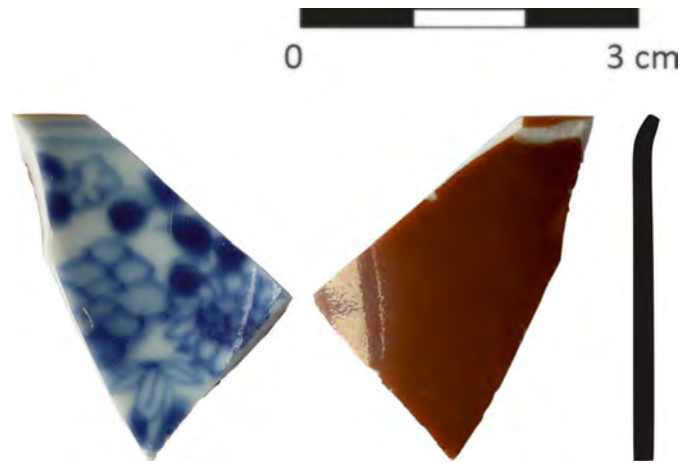
Ryc. 2. Filiżanka do herbaty, 1865–1910, Eisenberg (Turyngia), wytwórnia J. Schmeissera, Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, nr inw. GP/02/337. Fot. A. Oniszczyk

Abb. 2. Teetasse, 1865–1910, Eisenberg (Thüringen), J. Schmeisser Porzellan-Manufaktur, Universität Warschau, Fakultät für Archäologie, Inv.-Nr. GP/02/337. Fot. A. Oniszczyk

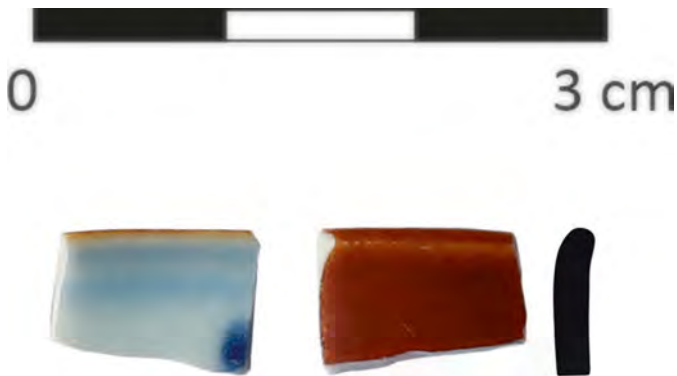

Ryc. 4. Talerzyk, Chiny ok. poł. XVIII w., porcelana błękitno-biała zdobiona kobaltem podszkliwnym i brązowym szkliwem na zewnątrz naczynia, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, nr inw. 255/99/04/1631. Fot. Z. Grunt

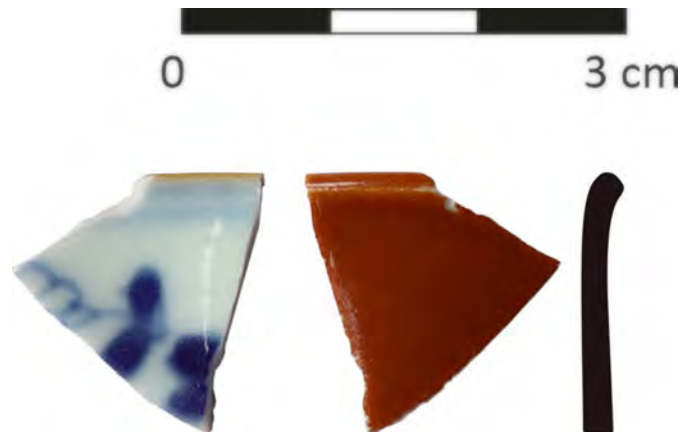
Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment czaruki do herbaty, Chiny około połowy XVIII wieku, porcelana zdobiona podszkliwnym kobaltem i brązowym szkliwem, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment einer Teeschale, China um die Mitte des 18. Jh., Porzellan mit Unterglasur-Kobalt und brauner Glasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

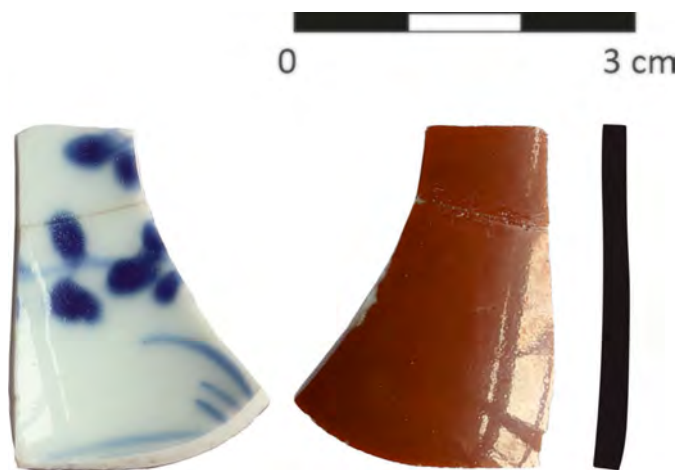
Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment czaruki do herbaty, Chiny ok. poł. XVIII w., porcelana zdobiona podszkliwnym kobaltem i brązowym szkliwem, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment einer Teeschale, China um die Mitte des 18. Jh., Porzellan mit Unterglasur-Kobalt und brauner Glasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

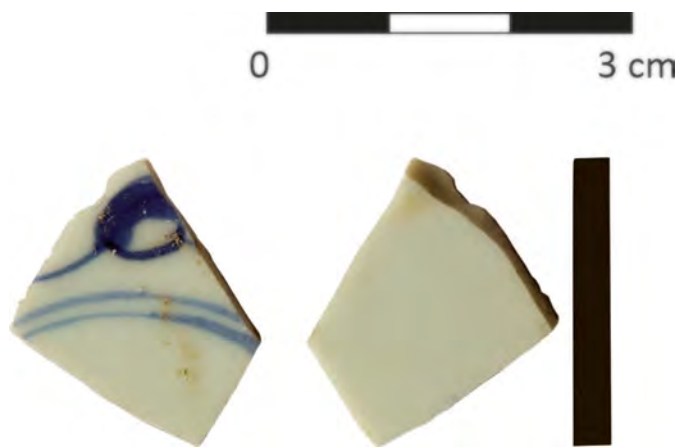

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment czaruki do herbaty, Chiny ok. poł. XVIII w., porcelana zdobiona podszkliwnym kobaltem i brązowym szkliwem, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment einer Teeschale, China um die Mitte des 18. Jh., Porzellan mit Unterglasur-Kobalt und brauner Glasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 8. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment czarki do herbaty, Chiny ok. poł. XVIII w., porcelana zdobiona podszkliwnym kobaltem i brązowym szkliwem, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta
 Abb. 8. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment einer Teeschale, China um die Mitte des 18. Jh., Porzellan mit Untergrasur-Kobalt und brauner Glasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

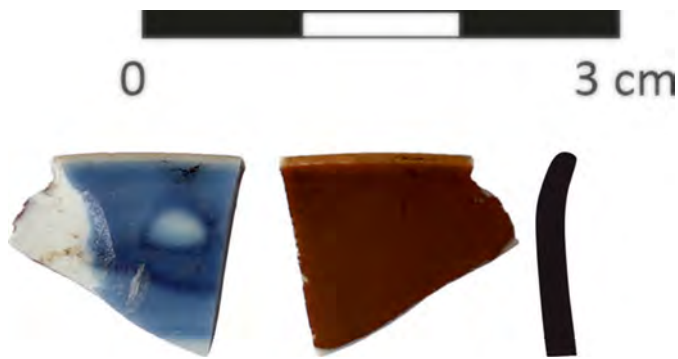

Ryc. 9. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment talerzyka, Chiny, ok. poł. XVIII w., porcelana błękitno-biała (?), zdobiona kobaltem podszkliwnym, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta
 Abb. 9. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment eines kleinen Tellers, China, um die Mitte des 18. Jh., blau-weißes (?) Porzellan, verziert mit kobaltblauer Untergrasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 10. Talerzyk i czarka, Chiny, ok. poł. XVIII w., porcelana błękitno-biała, zdobiona kobaltem podszkliwnym, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, nr inw. MAG/GD/255/129/2/643. Fot. Z. Grunt
 Abb. 10. Kleiner Teller und Teeschale, China um die Mitte des 18. Jh., blau-weißes Porzellan, verziert mit kobaltblauer Untergrasur, Archäologisches Museum in Gdańsk, Inv.-Nr. MAG/GD/255/129/2/643. Fot. Z. Grunt

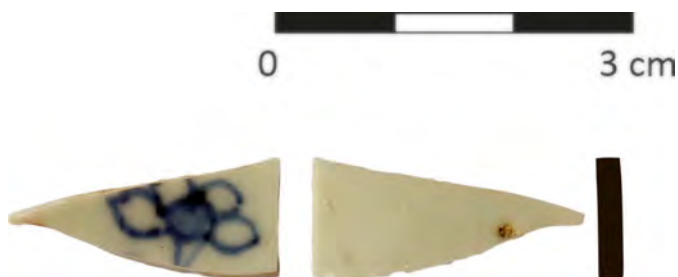
Ryc. 11. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment czarki do herbaty, Chiny, XVIII w., porcelana zdobiona kobaltem podszkliwnym i szkliwem brązowym, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 11. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment einer Teeschale, China, 18. Jh., Porzellan, verziert mit kobaltblauer Unterglasur und brauner Glasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 12. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment naczynia (czarki?), Chiny, ok. poł. XVIII w., porcelana błękitno-biała zdobiona kobaltem podszkliwnym, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 12. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment eines Gefäßes (Schale?), China, um Mitte des 18. Jh., blau-weißes Porzellan, verziert mit kobaltblauer Unterglasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 13. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20. Fragment spodka (?), Chiny, XVIII w., porcelana błękitno-biała, zdobienie kobaltem podszkliwnym, nr inw. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

Abb. 13. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20. Fragment einer Untertasse (?), China, 18. Jh., blau-weißes Porzellan, verziert mit kobaltblauer Unterglasur, Inv.-Nr. 1/H/Kw/M. Fot. M. Szeremeta

III. 3. Przedmioty i naczynia drewniane, brązowe i szklane

III. 3. 1. Naczynia i inne przedmioty drewniane

Izabela Bobik

W artykule omówiono 19 przedmiotów wykonanych z drewna, które wydobyto z latryny położonej w obrębie dawnej parceli Targ Drzewny 20. Wszystkie pochodzą z jednego obiektu – wypełniska latryny datowanego na okres nowożytny z końca XVII–poł. XVIII w. Można założyć, że znalezione tam zabytki drewniane pochodzą z tego samego okresu¹.

Naczynia klepkowe

Naczynia klepkowe będące standardowymi elementami wyposażenia gospodarstw domowych zazwyczaj stanowią najliczniej znajdowaną grupę znalezisk w trakcie badań archeologicznych z terenów miast lokacyjnych (Barnycz-Gupieniec 1959, 54; Polak 1998, 253; Baran 2003, 110–119; Kowalska 2011, 228–230). Popularność swoją zawdzięczają prostej technice wykonania oraz bardzo szerokiemu i uniwersalnemu zastosowaniu, przez co były produkowane masowo. Za liczebność występowania w materiale archeologicznym odpowiada poza tym surowiec, z jakiego były najczęściej wykonywane, czyli drewna iglastego, dość dobrze zachowującego się w nawarstwieniach kulturowych.

W przypadku badań w kwartale IX niestety reguła ta nie potwierdziła się. Pozyskano jedynie trzy przedmioty, które zaliczyć można do kategorii naczyń klepkowych, i są to przedstawiciele tylko dwóch grup funkcjonalnych: cebrzyków i beczek.

Cebrzyki

Jedyna zachowana w zbiorze klepka jest pozostałością po naczyniu w formie odwróconego stożka – cebrzyka, naczynia otwartego (z jednym dnem). Wyglądem przypomina niskie, rozszerzające się ku górze wiaderko, wykonane z klepek spiętych za pomocą obręczy. To egzemplarz bardzo powszechnego w niemal całej Europie naczynia zasobowego, zwanego cebrem, ceberem, cebrzykiem.

Stargardzka klepka wykonana została z dębu, o trapezowatym kształcie, niedużych rozmiarów – wysokości 10,7 cm. W dolnej części szerokość klepki wynosi 9,5 cm, w górnej części zaś 10,2 cm, grubość natomiast 0,8 cm. Wątor umieszczony został na wysokości 3,7 cm od dolnej krawędzi, kwadratowy, szerokości 0,2 cm. Brzeg wylewu klepki jest prosto ścięty. Jest ona gładka, bez zaciosów na obręcz (ryc. 1:1). Z uwagi na stan zachowania badanego elementu nie podjęto się próby rekonstrukcji naczynia – zbytne odkształcenie mogłoby dać fałszywy obraz wielkości naczynia.

Zależność proporcji szerokości klepek w przypadku naczyń, jakimi są cebrzyki, decydowała

o kształcie gotowych pojemników. Zasada była m.in. taka, że im różnica między wymiarem górnym i dolnym klepki była większa, tym naczynie miało bardziej rozłożysty wylew (Baran 2003, 112). Wobec powyższego można jedynie określić, że klepka z kwartału IX pochodzi z małego, dość płytkiego cebrzyka donicowatego kształtu.

Z dotychczasowych badań wiadomo, że cebrzyki jako naczynia gospodarcze były użytkowane od X w. aż do czasów nowożytnych. Świadczyć o tym mogą m.in. egzemplarze pozyskane z latryny z badań w Szczecinie, która użytkowana była od końca XVI do XVIII w. (Uciechowska-Gawron 2019, 123). Również stargardzki zabytek pochodzi od naczynia wydobytego z latryny funkcjonującej w okresie końca XVII–poł. XVIII w.

Beczki

Beczki jako największe pojemniki drewniane produkowane z klepek charakteryzowały się znaczną wytrzymałością i dużą pojemnością w stosunku do wagi. Cechy te powodowały, że należały do najpopularniejszych opakowań towarów, zwłaszcza przeznaczonych do dalekiego transportu (Uciechowska-Gawron 2019, 124).

Do tej kategorii naczyń zaliczono z badanego kwartału tylko dwa przedmioty – jedno dno beczułka oraz jedną pokrywę.

Dębowe dno (ryc. 2) ma średnicę 24 cm i grubość 1 cm. Krawędź dna z jednej strony zwęża się. Po jednej stronie zachowany jest ślad po cyrku. Brzeg obciosano jednostronnie (dno płaskie na zewnątrz, lekko wypukłe do wewnątrz). Rozmiar dna świadczy, że pochodzi z niewielkiego naczynia, beczułka lub antałka.

Pokrywa

Pokrywy nie tylko zabezpieczały zawartość naczyń, stanowiły też dopełnienie ich form, stając spójne stylistycznie, dopasowane do całego kształtu zamknięcie (Uciechowska-Gawron 2019, 124).

Ze stargardzkiego zbioru jest tylko jedna, sosnowa pokrywa naczynia bednarskiego, dość masywna o grubości 4,1 cm i średnicy 28 cm (ryc. 3).

Fragmentarycznie zachowany jest rant wysokości 0,8 cm, co świadczy, że była to pokrywa nakładana, ale nieobejmująca naczynia. Dodatkowo częściowo zachował się otwór po szpuncie średnicy 2,2 cm na krawędzi pokrywy. W części centralnej znajduje się niewielka dziurka o średnicy 0,5 cm, może to być ślad po zamocowanym uchwycie.

Krawędzie pokrywy ścięte są dość nierówno do wewnątrz. Ewidentnie pokrywa została uszkodzona, a nieregularne i niestaranne cięcia świadczą o „domowej” próbie naprawy lub zmianie przeznaczenia. Ten nieudany zabieg potwierdza zdeponowanie jej w latrynie.

¹ Obiekt 8, por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

Łyżka

Łyżki należą do kategorii wyrobów drążonych i struganych. W omawianym zbiorze zachowana jest tylko jedna łyżka o lekko spłaszczonej miseczce, okrągła z odłamanym trzonkiem (ryc. 1:2).

Zakwalifikowana została jako łyżka przeznaczona do użytku kuchennego z powodu wymiarów miseczki – dość szeroka, okrągła, o średnicy 6,2 cm i grubości 0,3 cm. Brak trzonka uniemożliwia określenie, jaka była jego długość. Wykonana z drewna klonu, który wg B.A. Kolcina (1968, 44) był głównym gatunkiem do wyrobu tego typu asortymentu.

Omawiany przedmiot ma jeszcze jedną cechę, która odróżnia go od typowej łyżki do spożywania posiłków – te ostatnie mają kształt miseczki o migdałowatym, lekko spłaszczonym czubku lub owalnym długości od 3,9 do 7,3 cm i szerokości od 3,7 do 8,5 cm.

K. Wieczorek-Kańczura wskazuje, że tego typu łyżki określane jako warząchwie (kopyści) zazwyczaj miały prostą, niezdobioną formę i wykorzystywano je do mieszania potraw podczas gotowania. Autorka zwraca uwagę, że nie można wykluczyć wykorzystywania ich okazjonalnie do spożywania posiłków. Rozmiary mogły to utrudnić, ale nie uniemożliwić (Wieczorek-Kańczura 2018, 282). Z kolei R. Barnycz-Gupieniec rozróżnia kopyść od warząchwi (Barnycz-Gupieniec 1959, 20–21). Według niej kopyść miała formę o słabo wyodrębnionej miseczce i trzonku ustawionym z nią w jednej linii. Także D. Baran w swoich badaniach, zakwalifikowała wyroby z prostymi, poziomo ustawionymi trzonkami do kopystek lub warząchwi (Baran 2003, 147).

Stargardzka łyżka nie zachowała się w całości, pozostała tylko miseczka, co niestety stanowi raczej regułę, jeśli chodzi o znaleziska tego rodzaju zabytków. Jak zwróciła uwagę D. Baran, dużą część znalezisk łyżek stanowią zazwyczaj luźne fragmenty miseczek lub trzonków. Przyczyną takiego stanu były przede wszystkim działania mechaniczne, którym były poddane przybory – zarówno w czasie użytkowania, technika wykonania – łyżki wykonywano z deseczek łupanych promieniowo lub stycznie. Bez względu jednak na zorientowanie materiału lub precyzyjniej – położenie przyszłego wyrobu w stosunku do przebiegu słojów drewna, i tak zawsze kształt wyrobu musiał przecinać w poprzek wiele warstw przyrostów. Właśnie na odszczepianie się przyrostów od siebie cienkie drewno jest bardzo podatne. Te newalgiczne punkty przebiegały zależnie od profilu trzonka łyżki albo u jego nasady, albo na największym wygięciu (Barnycz-Gupieniec 1959, 22; Baran 2003, 147).

Egzemplarz podobny do okazu stargardzkiego pochodzi m.in. z Kołobrzegu (Polak 1996, 332).

Naczynia wiórowe

Najliczniejszą grupę w omawianym zbiorze stargardzkich znalezisk stanowią denka naczyń wiórowych – fragmenty będące pozostałościami przedmiotów wykonanych z dartych płatów drewna.

Wyroby z dartych pasm drewna spotykane są w materiale z wykopalisk niezwykle rzadko. Technika tą produkowano naczynia miarowe i małe pudełeczka do przechowywania drobnych przedmiotów oraz niektórych produktów spożywczych. Podstawowym surowcem były cienkie, darte płyty drewna. Długość pasm musiała być nieco większa od obwodu wykonywanego pojemnika. Następnie płyty przywiązywano do wcześniej przygotowanych form, tak aby kilkucentymetrowe końce zachodziły na siebie. Odpowiednio wygięte obwody pobocznic zszywano łykiem roślinnym lub łączono drewnianymi kołeczkami. Dna pojemników montowano bezpośrednio przy krawędzi ścianki. Denka stabilizowano poprzez przybijanie ich do ścianek miniaturowymi klinami (Baran 2003, 67).

Stargardzkie egzemplarze w liczbie 6 sztuk pochodzą od pojemników owalnego kształtu zwanych w języku niemieckim *Spanschachtel*. Były one zazwyczaj delikatniejsze od wyrobów okrągłych, także ich przeznaczenie było inne od opakowań okrągłych. Pudełka takie zamykała zawsze dobrze dopasowana pokrywa – pod względem wykonania różniła się od części spodniej tym, że była tylko płytsha i nieco większa, tak żeby mogła objąć jego ścianki (Baran 2003, 169).

Zachowane w materiale stargardzkim denka bądź pokrywy są dość niestarannie wykonane, mają nieregularne cięcia.

Pierwszy z zachowanych egzemplarzy to fragment wykonany z drewna buka o zachowanej długości 7,5 cm, szerokości 6,1 cm oraz grubości 0,4 cm (ryc. 1:3). Drugie denko wykonane zostało z modrzewia i ma wymiary: długość 5,6 cm, szerokość 4 cm i grubość 0,35 cm (ryc. 1:4). Kolejne dwa wykonano z drewna sosny o długości 9,6 cm, szerokości 6,4 i 6,8 cm oraz grubości 0,2 cm (ryc. 4:1–2). Zbliżone rozmiarami są następnne dwa denka również wykonane z sosny o długości 9,6 cm, szerokości 6,8 cm i grubości 0,2–0,3 cm, przy czym jeden z tych przedmiotów zachowany jest fragmentarycznie – częściowo odłamany został bok, długość denka wynosi 9,7 cm, zachowana szerokość 6,0 cm, grubość 0,1–0,3 cm (ryc. 4:3–4). W przypadku tego egzemplarza można przypuszczać, że wtórnie został wykorzystany z denka miski klepkowej. Krawędzie zachowanych egzemplarzy są prosto ścięte, niestety nie noszą żadnych śladów mocowania ani użytkowania, co może świadczyć, że były to dopiero półprodukty do wyrobu właściwych naczyń.

D. Baran zwróciła uwagę, że znajomość techniki pojemników wykonanych z dartych pasm drewna znana była w Europie przynajmniej już w okresie halsztackim (Baran 2003, 170). Ponownie jako składnik kultury materialnej opakowania te zaczęły pojawiać się w końcu XIII w. lub na początku XIV w., głównie na terenie obecnych Niemiec, Austrii i Szwajcarii. W XVIII i XIX w. były tam produkowane masowo, a popularność i ogromny popyt spowodowany był ich uniwersalnym zastosowaniem. Wykorzystywano je jako opakowania produktów spożywczych i leków, były niezastąpionym schowkiem na przybory do szycia, pisania, trzymano w nich pionki do gry i narzędzia. Na rycinach Josta Ammana z poł. XVI w., ilustrujących różne zawody, pudełka te nazywane

Spanschachtel są obecne prawie w każdym warsztacie rzemieślniczym (Lemmer 1975, ryc. 43).

Mimo popularności tych pudełek na zachodzie Europy ich historia nie została dostatecznie prześledzona. Przypuszcza się, że w średniowieczu centra produkcji tego rodzaju wyrobów mogły znajdować się w Bawarii, Turynii i Rudawach. Za tą lokalizacją przemawiać mają przede wszystkim analizy dendrologiczne, bowiem tylko na tych terenach występowały używane do ich produkcji jodły i świerki. Wymienione gatunki rosną także w rodzimych Sudetach i Karpatach, jednak, jak zwróciła uwagę D. Baran (2003, 171), brak źródeł archeologicznych i etnograficznych potwierdzających znajomość pudełek typu *Spanschachtel* wśród naszych górali.

Ponadto dla okresu nowożytnego, począwszy od XVII w., istnienie organizacji cechowych zrzeszających producentów owalnych pudełek jest dobrze udokumentowane w Bawarii. Zapewne wytwórczością tych przedmiotów zajmowali się wolni mistrzowie, nieprzynależący do cechów. Ich udział w rynku musiał być znaczący, gdyż dokumenty często wspominają o konfliktach między nimi i wytwórcami zrzeszonymi. Wyroby wolnych wytwórców nie były objęte normami i przepisami regulującymi jakość, wielkość i ceny produktów, obowiązującymi w każdym cechu. Dlatego mogli sobie oni pozwolić na działalność tańszą, często gorszego gatunku. W źródłach określa się ich zwykle mianem „partaczy” (Dröge, Pretzell 1986, 54–62; Baran 2003, 171).

Niestaranne i nieregularne krawędzie stargardzkich egzemplarzy mogą świadczyć, że albo był to wyrób domowy, albo przykład pracy takiego „partacza”. Ponadto surowiec, z jakiego zostały wykonane – sosna, buk i modrzew – przemawiają za lokalnym wytworem i próbą naśladownictwa.

D. Baran wskazuje, że prawdopodobnie północną część Europy w wyroby wiórowe zaopatrywały warsztaty z Turynii i Masywu Rudaw, skąd bez problemu spławiano je na tratwach Łabą, Salą i Wezerą. Można zatem przyjąć, że docierały w nasze regiony za pośrednictwem zachodnich ośrodków miejskich: Magdeburga, Lubeki lub Wismaru. Z badań szczecińskich pochodzą 23 egzemplarze tego rodzaju pojemników, zarówno okrągłych, jak i owalnych (Baran 2003, 167). Z kolei dwa egzemplarze den okrągłych znaleziono w materiale z Kołobrzegu (Polak 1999, 255, tab. 10: 3; Bobik 2016, 159). W przypadku szczecińskich obiektów wszystkie wydobyto z latryn funkcjonujących od XIV do 1. poł. XV w. oraz XVII–XIX w. Wobec powyższego stargardzkie denka nie odbiegają chronologicznie od znalezisk szczecińskich, co świadczy, że pojemniki tego rodzaju były dość popularne w tym okresie i regionie.

Pływaki

Jedynym egzemplarzem z przyborów związanych z rybołówstwem jest fragment pływaka z kory sosnowej (ryc. 5:1) o zachowanej długości 6,0 cm, szerokości 3,0 cm i grubości 2,0 cm, z pozostałym fragmentarycznie otworem średnicy 0,5 cm.

Pływaki były niezbędnymi elementami, obok obciążników, uzbrojenia (zaopatrzenia) sieci rybackich. Z racji surowca, z jakiego je wykonywano, czyli kory, dość odpornej na degradację, tworzą zawsze dość liczną grupę znalezisk w materiale archeologicznym.

Zachowany w opracowywanym zbiorze stargardzkim egzemplarz jest zaledwie fragmentem uniemożliwiającym bliższe określenie, czy należy do grupy A (owalnej z wydłużonymi końcami), czy do grupy B (trapezowatej), czy ostatniej grupy C (okrągłej z otworem w części centralnej) (Rulewicz 1994, 146–176).

Uchwyt

W materiale z kwartału IX zachowany jest fragment uchwytu wykonany z drewna sosny (ryc. 5:2), zachowana szerokość wynosi 4,6 cm, a grubość 2,8 cm. Imacz jest strugany, ze śladami cięcia. Niewielkie rozmiary wskazują, że był to raczej uchwyt pokrywy beczki niż drzwi.

Szpunt/dybel

Do zbioru przedmiotów drewnianych należy również szpunt/dybel wykonany z topoli (ryc. 5:3), strugany o długości 10 cm, średnicy na jednym końcu 2,1 cm, zwężający się do 1,0 cm.

Szpunt/dybel należy do grupy drobnych przedmiotów, które służyły do zamykania otworów różnego rodzaju pojemników, m.in. w beczkach, antałkach.

Przedmioty nieokreślone

Część zabytków pozyskanych w trakcie badań jest nieokreślonego przeznaczenia. W zbiorze tym ciekawym egzemplarzem jest nieustalony przedmiot drewniany (ryc. 6) wykonany z cisu. Boki o wysokości od 10,4 do 13,7 cm w centralnej części przedmiotu. Szerokość zachowanego egzemplarza wynosi 9,8 cm, grubość 1,1 cm, łukowato wygięty jest na zewnątrz. Z wyglądu przypomina klepkę cebrzyka, jednakże brak wątoru oraz zewnętrznych śladów po mocowaniu obręczy to wykluczają. Być może jest to fragment mebla lub elementu ozdobnego. Boki łączone były za pomocą kołków w górnej i dolnej partii, a górne brzegi są obustronnie ścięte. Ponadto w części centralnej znajdują się dwa kołki o średnicy 0,5 cm, od strony zewnętrznej zeszlifowane tak, aby nie odstawały i nie odróżniały się od powierzchni, od strony wewnętrznej zachowane do wysokości 0,5 cm – ślady po mocowaniu. Dodatkowo w każdym rogu znajdują się otwory. Niestety brak możliwości określenia przeznaczenia.

Kolejnym przedmiotem drewnianym jest zachowana w dwóch częściach prostokątna deseczka o długości 13,3 cm, szerokości 6,8 cm i grubości 0,4 do 0,5 cm. Krawędzie z wszystkich stron są jednostronnie ścięte. Deseczka jest bardzo starannie wykonana, ścianki dokładnie obrobione, wygładzone, a krawędzie ścięte. Ten sposób wykonania nasuwa przypuszczenie, że jest to ścianka bądź dno lub wieko pudełka/szkatułki (ryc. 7:1). W miejscu łączenia obu elementów, przy

krawędzi jednego z nich, jest niewielki kwadratowy otwór wielkości 0,1 cm. Brak jakichkolwiek innych śladów uniemożliwia zidentyfikowanie przeznaczenia.

Innym przedmiotem o nieokreślonej funkcji pozostaje sosnowy fragment toczonego krążka (ryc. 5:4). Strona spodnia jest płaska o średnicy 9 cm, szerokości 3 cm i wysokości 1,3 cm, półkolistą w górnej części. Zachował się jeden kołek i fragment otworu po drugim kołku, średnicy 0,5 cm. Przedmiot został bardzo starannie wykonany, wygładzony. Może być fragmentem podstawy naczynia np. kielicha lub lichtarza. Z pewnością był mocowany płaską stroną do większej podstawy za pomocą kołków, od strony zaokrąglonej kołki zostały starannie zeszlifowane, tak aby nie odróżniały się od powierzchni.

Następny nieokreślony przedmiot to prostokątna, sosnowa deseczka (ryc. 7:2), ze ściętymi z trzech stron rogami, długości 7,6 cm, szerokości 4,9 cm i grubości 0,9 cm. W trzech narożnikach znajdują się otwory średnicy 0,4 cm (w dwóch z nich zachowały się pozostałości kołków), trzeci otwór jest zdecydowanie większy – średnicy 0,7 cm.

Kolejny przedmiot drewniany (ryc. 7:3) jest wykonany z dębu, ma długość 21,2 cm, kwadratowy przekrój w rozmiarze 1,0×1,0 cm, z jednej strony prostokątne wycięcie o wysokości 0,8 cm.

Poza tym w omawianym zbiorze znajduje się nieokreślony fragment drewniany (bardziej ściłek, odpad), sosnowy, długości 3,2 cm, szerokości 0,6–0,9 cm i grubości 0,5 cm.

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Baran D. 2003. *Naczynia drewniane w średniowiecznym Szczecinie. Studium z historii kultury materialnej X–XVI w.* Toruń (mps rozprawy doktorskiej w archiwum Ośrodka Archeologii średniowiecza Krajów Nadbałtyckich Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie).

Literatura

Barnycz-Gupieniec R. 1959. *Naczynia drewniane z Gdańska w X–XIII wieku.* Łódź.

Bobik I. 2016. *Przedmioty drewniane.* W: B. Wywrot-Wyszowska, M. Dworaczyk, M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 6. Kołobrzeg, 147–159.

Dröge K., Pretzell L. 1986. *Bemalte Spanschachteln, Geschichte, Herstellung, Bedeutung.* München.

Kolčin B.A. 1968. *Nowgrodske drevnosti, dierivnnyie izdelia.* Archeologia SSSR, выпуск E1-55.

Kowalska A.B. 2011. *Życie codzienne mieszkańców wczesnośredniowiecznego Szczecina w świetle źródeł archeologicznych.* W: A.B. Kowalska, M. Dworaczyk, *Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum.* Szczecin, 217–345.

Lemmer M. 1975. *Jost Amman. Das Ständebuch.* Leipzig.

Polak Z. 1996. *Przedmioty wykonane z drewna.* W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 1. Kołobrzeg, 331–336.

Polak Z. 1998. *Przedmioty drewniane.* W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 3. Kołobrzeg, 209–221.

Polak Z. 1999. *Średniowieczne przedmioty wykonane z drewna.* W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 4. Kołobrzeg, 253–258.

Rulewicz M. 1994. *Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku.* *Gdańsk Wczesnośredniowieczny* 10. Wrocław–Warszawa–Kraków.

Uciechowska-Gawron A. 2019. *Drobne przedmioty z drewna i kory.* W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I.* Szczecin, 121–129.

Wieczorek-Kańczura K. 2018. *Między kuchnią a stołem.* W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu* 1. Wratislavia Anitqua 23, 272–399. Wrocław.

mgr Izabela Bobik
ul. Grochowa 24/6
71-741 Szczecin
isab@op.pl

Zusammenfassung

Gefäße und andere Gegenstände aus Holz

Bei den Ausgrabungen innerhalb von drei ehemaligen Parzellen des Quartiers IX. in der ehemaligen Holzmarkstraße 19–21 in Stargard wurden 22 hölzerne Fundstücke ausgegraben. Alle stammen von einem einzigen Befund – einer Latrine, die auf die Neuzeit, d.h. Ende des 17. bis Mitte des 18. Jh., datiert wird. Man kann davon ausgehen, dass die dort gefundenen Holzartefakte aus der gleichen Zeit stammen.

Die Sammlung umfasst eine kleine Anzahl von Fundstücken, die verschiedene Lebensbereiche der damaligen Bewohner repräsentieren. Aus der Kategorie der Daubengefäße wurden drei Gegenstände gewonnen, die sich in zwei Funktionsgruppen unterteilen lassen: kleine Zuber und Fässer. Die einzige erhaltene Daube in der Sammlung stammt von einem Behälter in Form eines umgekehrten Kegels. Es ist ein kleiner Zuber, ein offenes Gefäß (mit einem Boden). Dieser sieht aus wie ein niedriger Eimer, der sich nach oben hin verbreitert und der aus Dauben besteht, die durch Reifen zusammengehalten werden. Der Fund ist Bestandteil eines in fast ganz Europa verbreiteten Behältnisses, das als (kleiner)

Zuber bzw. Handzuber bezeichnet wird. In die Kategorie der Fässer fielen in dem untersuchten Quartier nur zwei Gegenstände – ein Fassboden und ein Deckel.

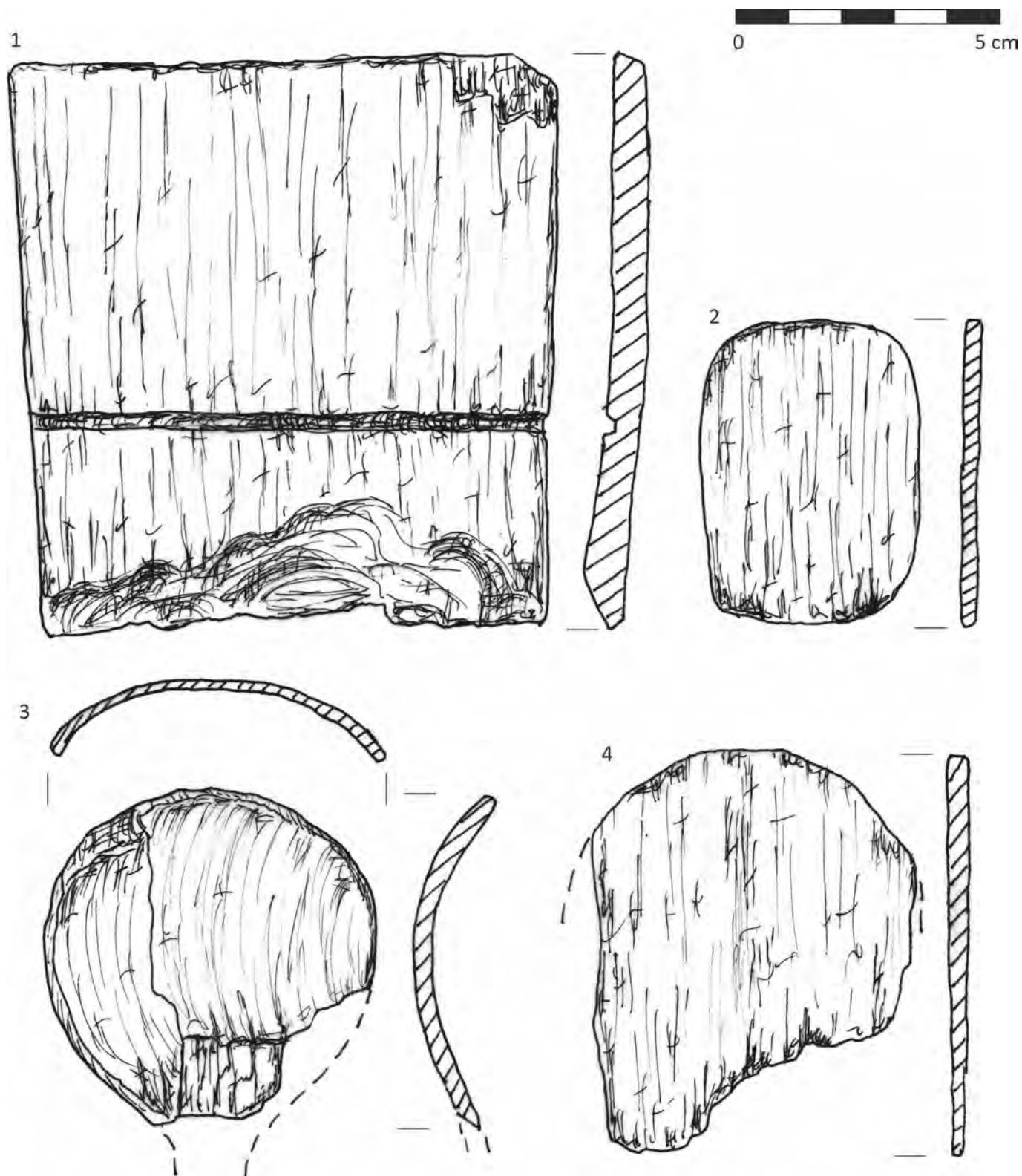
In der betreffenden Sammlung ist nur ein Löffel mit einer leicht abgeflachten runden Laffe, mit abgebrochenem Stiel erhalten. Aufgrund der Größe der Laffe wurde dieser als Küchenartikel eingestuft.

Die zahlreichste Gruppe in der hier beschriebenen Sammlung von Stargarder Funden sind die Böden von sog. Spanschachteln, d.h. Fragmente, die Reste von aus Spanholz hergestellten Behältern sind. Die in Stargard gefundenen sechs Exemplare stammen von ovalen Behältnissen, die auch Spandosen genannt wurden. Die unsorgfältigen und unregelmäßigen Kanten könnten darauf hindeuten, dass sie entweder selbst gebaut bzw. von einem so genannten „Pfuscher“ angefertigt worden sind. Auch der Rohstoff, aus dem sie hergestellt wurden – Kiefer, Buche und Lärche – spricht für ein lokales Produkt und den Versuch einer Nachahmung. Die Stargarder Böden unterscheiden sich chronologisch nicht von ähnlichen Funden aus Stettin, die aus Latrinen gewonnen wurden, die zwischen dem 14. und der ersten Hälfte des 15. Jh. sowie zwischen dem 17. und dem 19. Jh. benutzt worden waren, woraus zu entnehmen ist, dass diese Art von Behältern in dieser Zeit und in dieser Region recht verbreitet war.

Der einzige Beleg für Fischereizubehör sind die Reste eines Schwimmers aus Kiefernholz mit einem teilweise erhaltenen Loch.

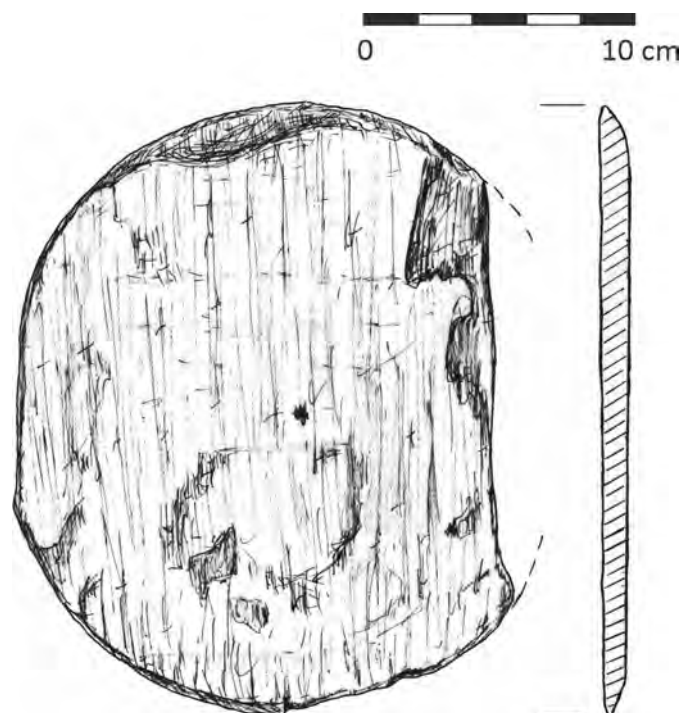
Ferner ist in dem Material aus Quartier IX ein Fragment eines Henkels, möglicherweise von einem Fassdeckel, erhalten.

Einige der bei den Ausgrabungen geborgenen Artefakte sind von unbestimmter Verwendung.

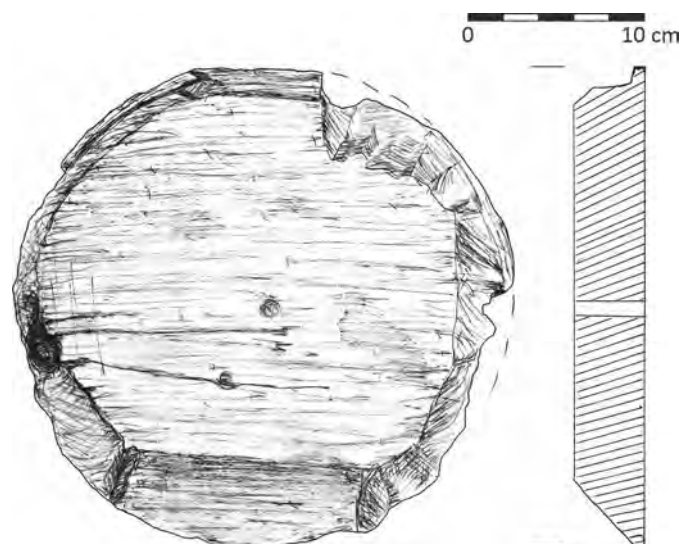

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Przedmioty drewniane: 1 – klepka cebrzyka (nr inw. 50/H/Kw/S); 2 – fragment łyżki (nr inw. 22/H/Kw/S); 3 – fragment denka naczynia wiórowego (nr inw. 10/H/Kw/S); 4 – denko naczynia wiórowego (nr inw. 25/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Gegenstände aus Holz: 1 – Daube eines kleinen Zubers (Inv.-Nr. 50/H/Kw/S); 2 – Fragment eines Löffels (Inv.-Nr. 22/H/Kw/S); 3 – Fragment des Bodens einer Spanschachtel (Inv.-Nr. 10/H/Kw/S); 4 – Boden einer Spanschachtel (Inv.-Nr. 25/H/Kw/S).
 Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

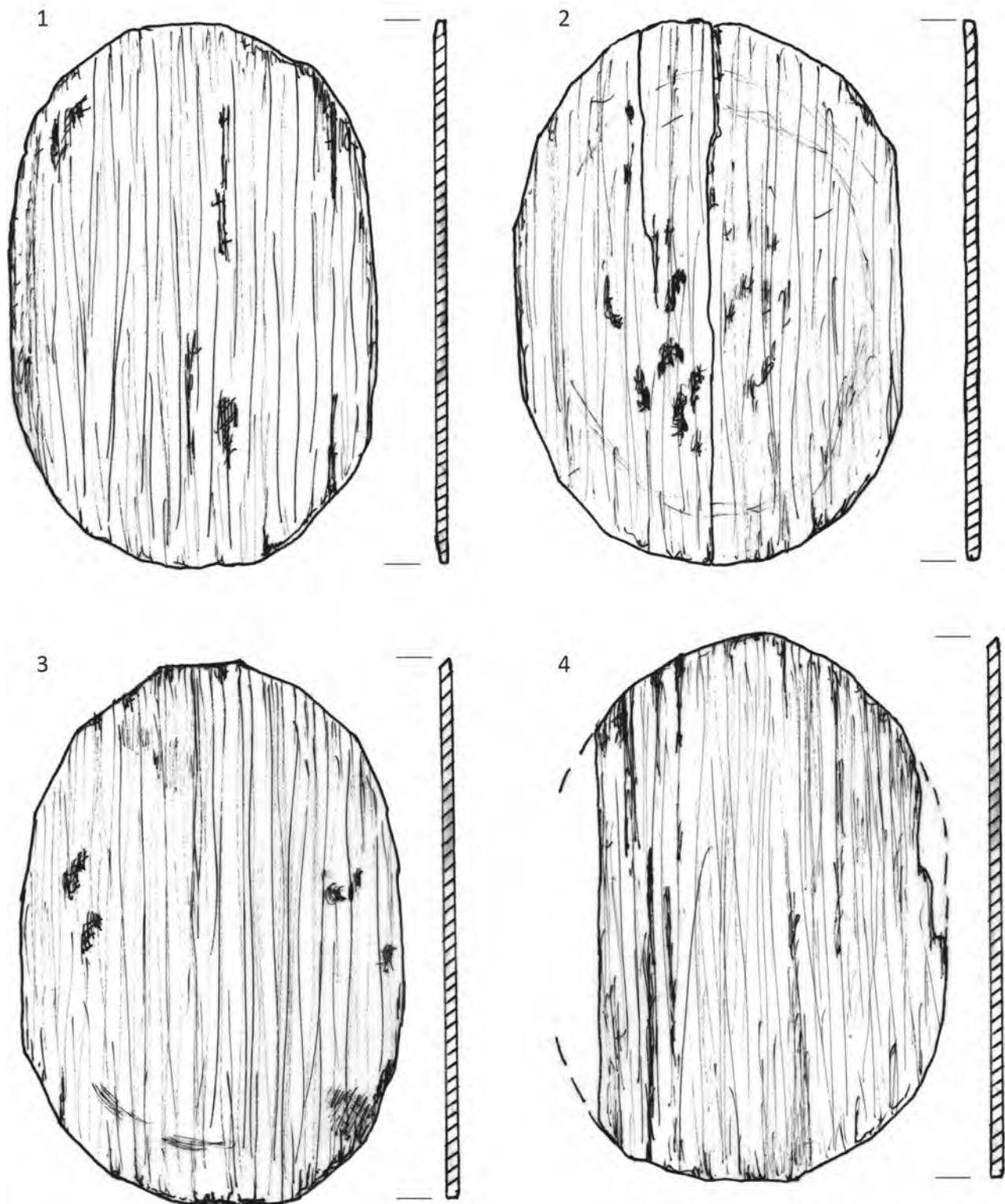

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Dno beczułki (nr inw. 49/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Fassboden (Inv.-Nr. 49/H/Kw/S). Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Pokrywa (nr inw. 51/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz
 Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Deckel (Inv.-Nr. 51/H/Kw/S). Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

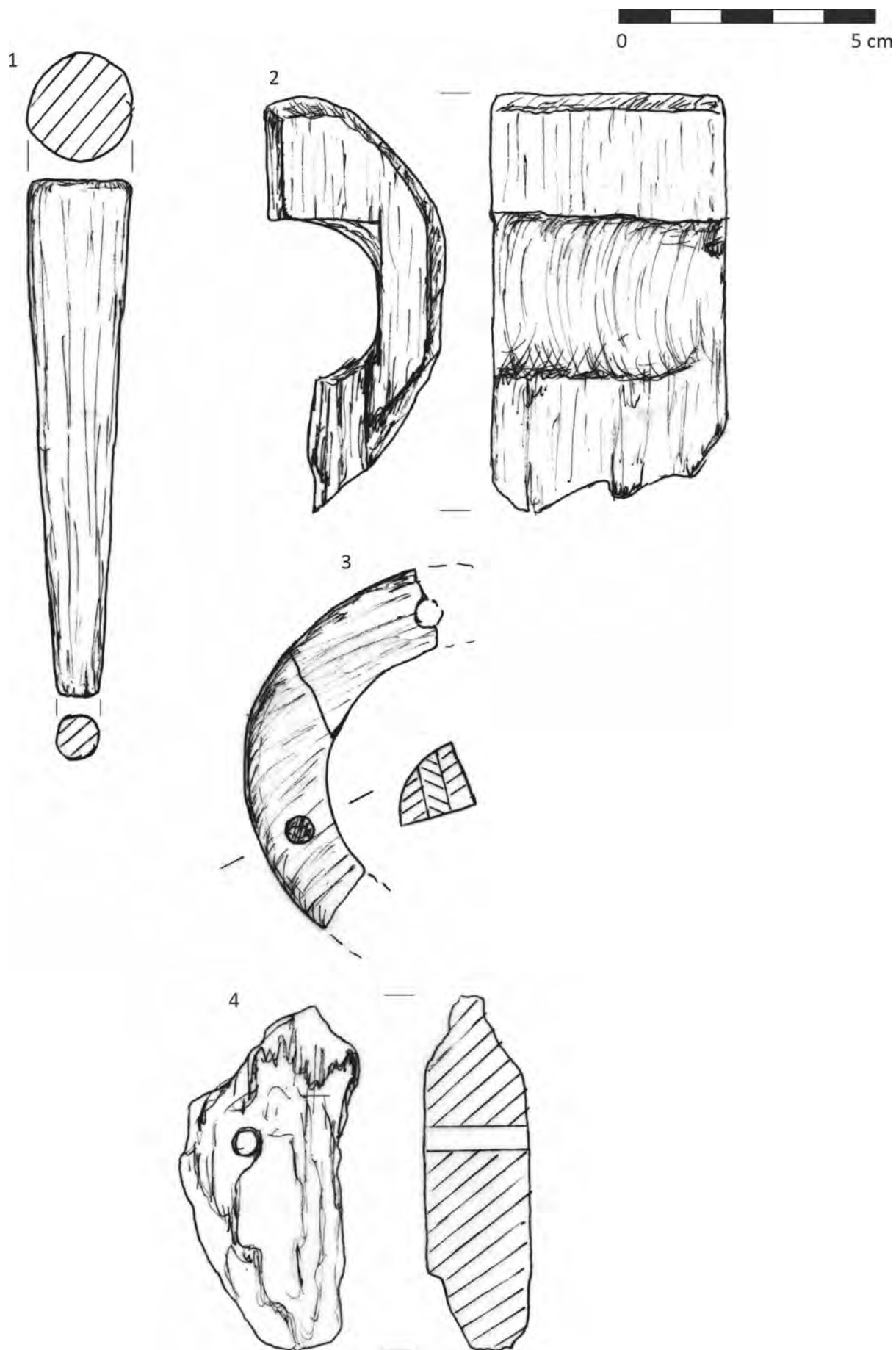
0 5 cm

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Przedmioty drewniane: 1-2 – denka naczyń wiórowych (nr inw. 37/H/Kw/S); 3-4 – denka naczyń wiórowych (nr inw. 38/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz

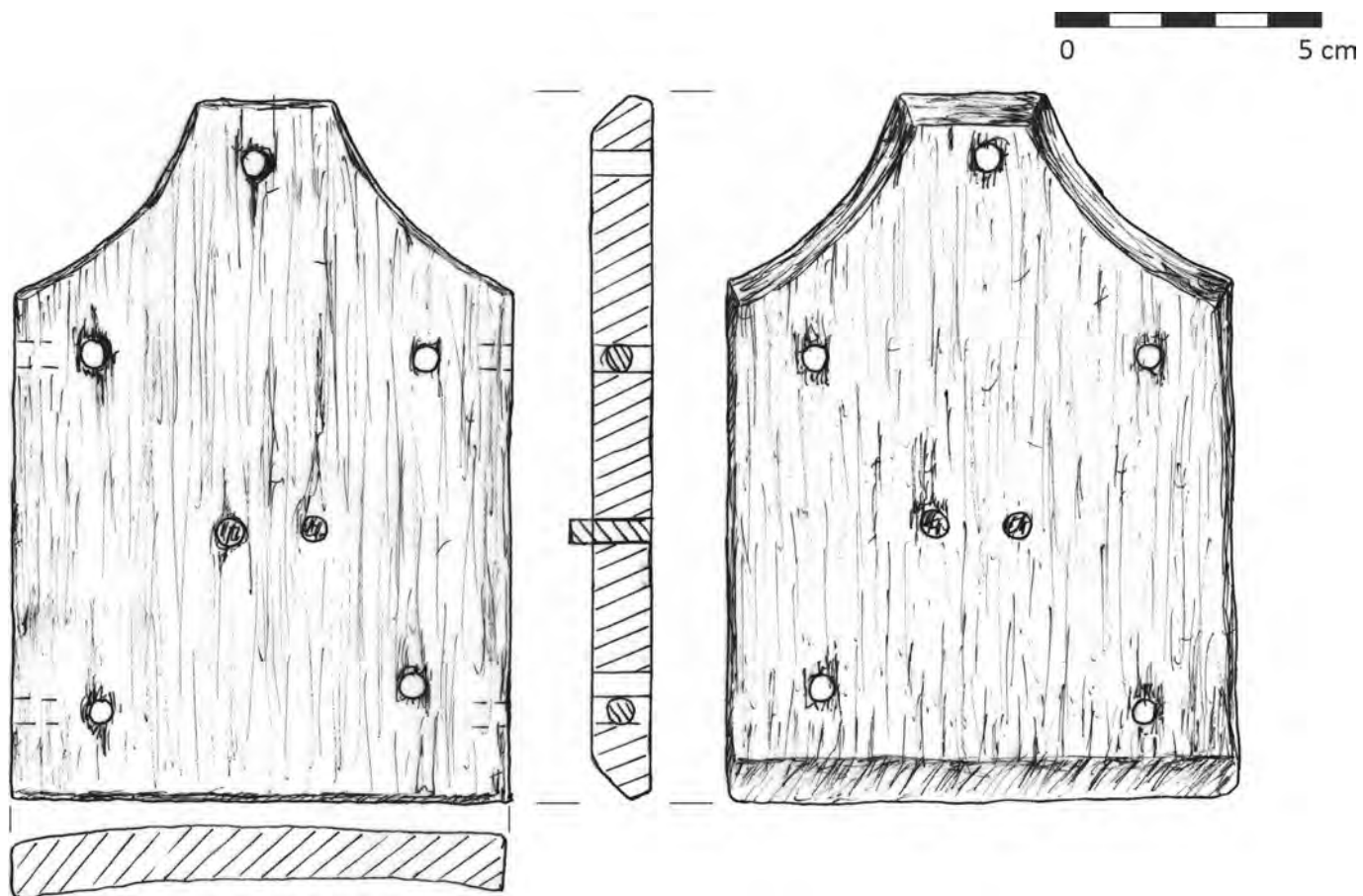
Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Gegenstände aus Holz: 1-2 – Böden von Spanschachteln (Inv.-Nr. 37/H/Kw/S); 3-4 – Böden von Spanschachteln (Inv.-Nr. 38/H/Kw/S). Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

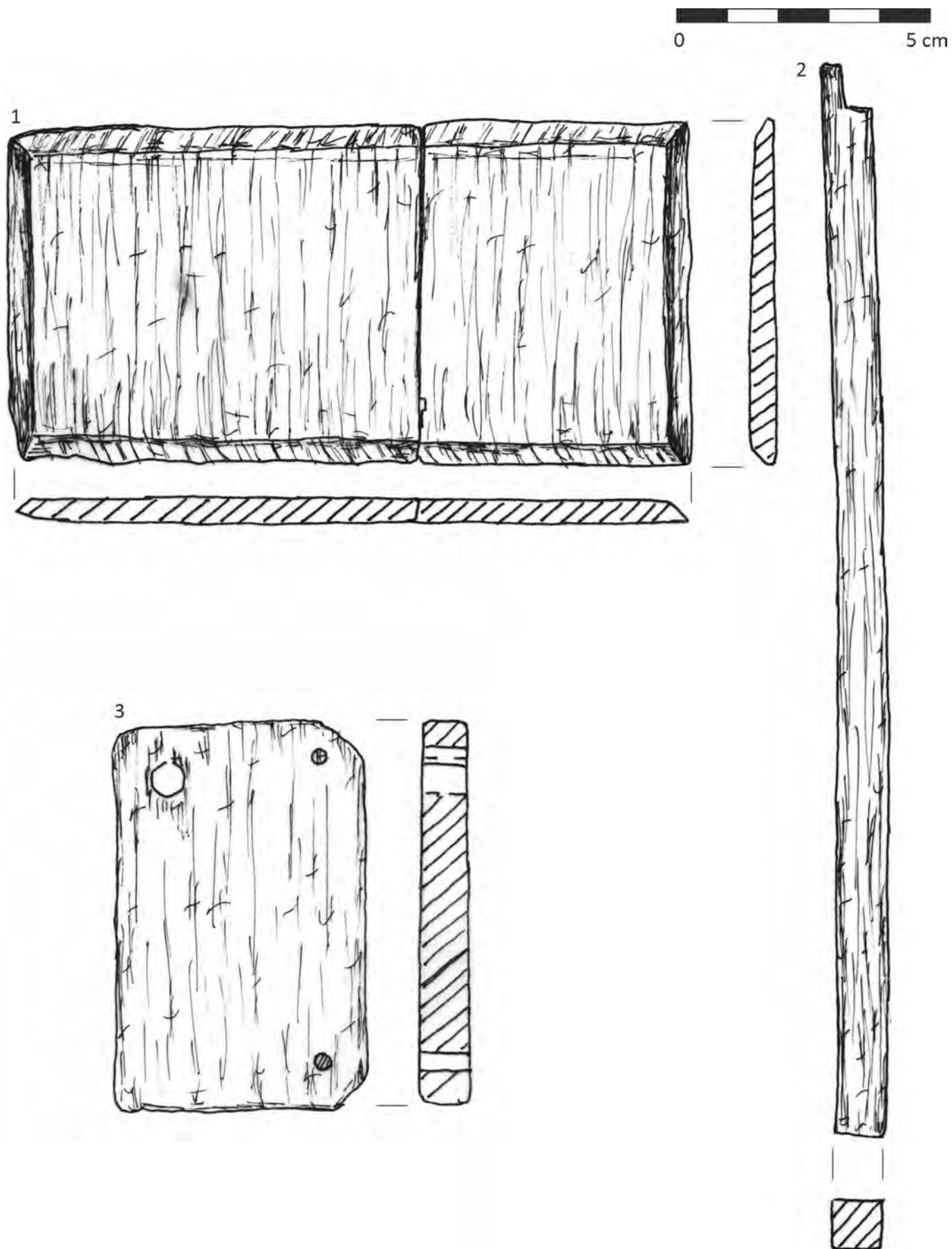
Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Przedmioty drewniane: 1 – fragment pływaka (nr inw. 36/H/Kw/S); 2 – uchwyt (nr inw. 19/H/Kw/S); 3 – szpunt/dybel (nr inw. 35/H/Kw/S); 4 – nieokreślony przedmiot drewniany (nr inw. 15/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz

Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Gegenstände aus Holz: 1 – Fragment eines Schwimmers (Inv.-Nr. 36/H/Kw/S); 2 – Henkel (Inv.-Nr. 19/H/Kw/S); 3 – Spund/Dübel (Inv.-Nr. 35/H/Kw/S); 4 – unbestimmter Holzgegenstand (Inv.-Nr. 15/H/Kw/S). Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Nieokreślony przedmiot drewniany (nr inw. 18/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz
 Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Unbestimmter Holzgegenstand (Inv.-Nr. 18/H/Kw/S). Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

Ryc. 7. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, Targ Drzewny 20, obiekt 8. Przedmioty drewniane: 1 – ścianka pudełka/szkatułki (nr inw. 24/H/Kw/S, 32/H/Kw/S); 2 – nieokreślony przedmiot drewniany (nr inw. 45/H/Kw/S); 3 – nieokreślony przedmiot drewniany (nr inw. 34/H/Kw/S). Rys. I. Bobik, oprac. C. Rysz
 Abb. 7. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Holzmarkstraße 20, Bef. 8. Gegenstände aus Holz: 1 – Wand einer Schachtel/Schatulle (Inv.-Nr. 24/H/Kw/S, 32/H/Kw/S); 2 – unbestimmter Holzgegenstand (Inv.-Nr. 45/H/Kw/S); 3 – unbestimmter Holzgegenstand (Inv.-Nr. 34/H/Kw/S). Abb. I. Bobik, Bearb. C. Rysz

III. 3. 2. Fragment brązowego grapena

Marcin Majewski

Grapen, czyli trójnożny kociołek z dwoma uchami odlany z brązu, był jednym z najpopularniejszych naczyń kuchennych późnego średniowiecza i nowożytności w Europie Północnej (Hasse 1981, 66–67). Podczas użytkowania był ustawiany bezpośrednio w palenisku lub zawieszano go za pomocą żelaznego kabłąka nad ogniem, co widoczne jest na licznych przekazach ikonograficznych z późnego średniowiecza (Drescher 1982, 163–169). Jego forma była zbliżona do glinianych garnków o okrągłym dnie i trzech nóżkach. Początek odlewnictwa brązowych grapenów datuje się na okres ok. 1200 r., a sam proces ich produkcji był już tematem licznych opracowań (por. Vellev 1988, 1998; Thomas, Bourgarit 2014; Drescher 2017).

W ostatnich dziesięcioleciach w wyniku prac archeologicznych odkryto wiele śladów świadczących o ich wytwarzaniu. Na Pomorzu Zachodnim jedynym takim ośrodkiem jest Stargard. Pozostałości produkcji grapengiserskiej zlokalizowano tu w trzech miejscach i datuje się je na okres od 2. poł. XIII do poł. XVI w. (Majewski 2013; Stań 2016; Wojciechowska, Szeremeta 2020, 9–10; Majewski 2022, 175–178). Zasadniczo praca rzemieślników koncentrowała się na wytwórczości grapenów, ale zajmowali się również wyrobem świeczników i dzwonów.

Fragmenty trójnożnych kociołków dość często odkrywane są na stanowiskach późnośredniowiecznych i nowożytnych. Są to nóżki, ułamki brzuśców i wylewów. Cienkościenność i kruchość tych odlewów powodowała narażenie naczyń na uszkodzenie, np. podczas upadku czy uderzenia. Zapewne w taki właśnie sposób został utracony grapen, którego fragment wylewu znalazł się w obiekcie o charakterze śmietniskowym odkrytym w zachodniej części dawnej parceli Targ Drzewny 21¹. Jest to ułamek partii przybrzeżnej o zachowanej długości blisko 4 cm (ryc. 1). Krawędź zakończono poziomo, nadając jej szerokość 0,4 cm. Grubość wynosi 0,15 cm. Takie wykończenie brzegu naczynia charakteryzuje przede wszystkim grapeny wytwarzane w XIII i 1. poł. XIV w. Późniejsze egzemplarze mają zazwyczaj krawędzie zaoblone. Analogię może stanowić garnek na trzech nóżkach odkryty podczas badań w Przywodziu, powiat pyrzycki, który datowany jest na przełom XIII i XIV w. (ryc. 2). Wskazana chronologia koresponduje z określeniem datowania powstania obiektu, w którym zlokalizowano opisywany fragment brązowego grapena².

Skład stopu fragmentu analizowanego garnka składa się z miedzi o udziale 70,1–72,65%, ołowiu 22,42–23,00%, cyny 0,86–2,34% oraz krzemu 1,61–2,32%. Pozostałe pierwiastki wystąpiły

śladowo³. Charakterystyczne dla tego rodzaju stopów jest różne nasycenie składników w obrębie kilku prób pobranych z jednego przedmiotu. Szczególnie widoczna jest tutaj segregacja grawitacyjna w przypadku ołowiu, która mogła powstać wskutek szybkiego i nierównomiernego procesu krzepnięcia stopu. Wobec tego jego wartość w innych częściach naczynia nie musiała wyglądać tak samo. W świetle analiz wykonanych dla kociołków brązowych z północno-zachodnich Niemiec udział ołowiu wystąpił w granicach 2,62–12,80% (Tureczek 2015, 178; Gan 2016, 357–358; Drescher 2017, 123–132). Oczywiście taka kompozycja metali, zważywszy na długotrwałą obróbkę termiczną naczynia bądź co bądź kuchennego, nie wpływała pozytywnie na zdrowie jego użytkowników. Podobnie zresztą było w przypadku m.in. naczyń ceramicznych, szklawionych z użyciem tlenku ołowiu, w których chętnie serwowano potrawy zawierające ocet, a jak wykazały badania, musiało to wywoływać ostre reakcje toksyczne zagrażające życiu i zdrowiu człowieka (por. Rasmussen i in. 2015). W 2. poł. XIV w. na zjazdach miast hanzeatyckich uzgodniono regulacje obligujące rzemieślników do przestrzegania jakości stopu grapenów (Wywrot-Wyszkowska 2019, 72). Mimo tego, jak pokazują przeprowadzone analizy chemiczne, przepisy te nie zawsze były przestrzegane.

Bibliografia

- Drescher H. [1982]. Zu den bronzenen Grapen des 12.–16. Jahrhunderts aus Nordwestdeutschland. W: J. Wittstock (red.), *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. Handbuch zur Sonderausstellung vom 5. Dezember 1982 bis 24. April 1983 in Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke-Museum)*. Hefte des Focke Museums 62. Bremen, 157–174.
- Drescher H. 2017. Eine Grapengießwerkstatt des 13. Jahrhunderts in Lübeck, Breite Straße 26, und Vergleichsmaterial aus Rostock, Magdeburg, Odense, Visby und Uppsala. W: H. Drescher, U. Drenkhahn, *Studien zum Bronzeguss und zur Keramik im mittelalterlichen Lübeck*. Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte 31. Rahden Westf., 9–170.
- Gan P. 2016. Charakterystyka materiałoznawcza wybranych zabytków metalowych. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 357–363.
- Hasse M. 1981. Neues Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider – eine Betrachtung der städtischen Kultur im 13. und 14. Jahrhundert sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. *Zeit-*

¹ Obiekt 5, nr inw. 55/H/Kw/S.

² Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

³ Badania składu wykonała Karolina Stań, za pomocą spektrometru Hitachi XMET 8000 Expert, za co składam serdeczne podziękowania.

- schrift für Archäologie des Mittelalters* 7 (1979), 7–83.
- Majewski M. 2013. Późnośredniowieczny warsztat ludwisarski odkryty na kwartale IX w Stargardzie. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*. Vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 45–69.
- Majewski M. 2022. Grapen luttick und grodt. Production and Use of Bronze Three-Legged Cauldrons, or Grapens, in the Baltic Sea Region in the Late Middle Ages and Early Modern Times – Example Of Western Pomerania. *Światowit* 60 (2021), 171–192.
- Rasmussen K.L., Skytte L., Jensen A.J., Boldsen J.L. 2015. Comparison of mercury and lead levels in the bones of rural and urban populations in Southern Denmark and Northern Germany during the Middle Ages. *Journal of Archaeological Science: Reports* 3, 358–370.
- Stań K. 2016. Stargard, Stare Miasto, ul. Szewska, stan. 11 (AZP 32-10/166). *Stargardia* 10 (2015), 488.
- Thomas N., Bourgarit D. 2014. Les techniques de production des batteurs et fondeurs masans au Moyen Âge (XIIe–XVIe siècles). W: N. Thomas, I. Leroy, J. Plumier (red.), *L'or des dinandiers. Fondeurs et batteurs mosans au Moyen Âge. Cathiers de la MPM* 7. Bouvignes-Dinant, 43–63.
- Tureczek M. 2015. *Campanae, quae in confinio sonant*. *Studium z dziejów ludwisarstwa na pograniczu śląsko-brandenbursko-pomorskim w XIII–XVIII wieku*. Zielona Góra.
- Vellev J. 1988. *Et middelalderlingt bronzestøberi i Odense – og noget om middelalderens klokker og gryder*. Moesgård.
- Vellev J. 1998. Eine mittelalterliche Bronze gießwerkstatt in Odense – und etwas über Glocken und Grapen des Mittelalters. *Hammaburg* (NF) 12, 195–224.
- Wojciechowska I., Szeremeta M. 2020. *Do szewskiej pasji doprowadzeni*. *Stargardzki kwartał XXVIII w świetle badań archeologicznych*. Badań archeologicznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. Stargard.
- Wywrot-Wyszkowska B. 2019. *Rzemiosło w późnośredniowiecznych miastach południowego побереża Bałtyku*. *Studium archeologiczne*. Szczecin.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

Bruchstück eines bronzenen Grapens

In einem der Befunde im westlichen Teil der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 21 wurde ein kleines Fragment eines bronzenen Grapens gefunden. Der randnahe Teil des Ausgusses, endet in einer horizontalen Kante. Ein solcher Abschluss am Gefäßrand ist hauptsächlich für Grapen aus dem 13. und aus der ersten Hälfte des 14. Jh. charakteristisch. Spätere Erzeugnisse haben meist abgerundete Kanten. Die angegebene Chronologie entspricht der ermittelten Chronologie der Entstehung des Befundes, in dem sich das beschriebene Bruchstück des bronzenen Grapens befand. Die Legierung besteht zu 70,1–72,65% aus Kupfer, zu 22,42–23,00% aus Blei, zu 0,86–2,34% aus Zinn und zu 1,61–2,32% aus Silizium. Andere Elemente kamen in Spuren vor.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragment brązowego grapena (nr inw. 55/H/Kw/S). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX., ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Fragment eines bronzenen Grapens (Inv.-Nr. 55/H/Kw/S). Fot. M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 2. Przywodzie, powiat pyrzycki. Fragment profilu wylewu i krawędź brązowego grapena. Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 2. Przywodzie, Ldkr. Pyrzyce. Fragment eines Ausgussprofils und Rand eines bronzenen Grapens. Fot. M. Majewski, Bearb. C. Rysz

W trakcie badań archeologicznych na trzech parcelach dawnego kwartału IX pozyskano 417 fragmentów nowożytnych, szklanych naczyń stołowych. Odkryte zostały zaledwie w trzech obiektach: 3 i 8 na parceli Targ Drzewny 20 oraz 13 na działce Targ Drzewny 21. Do grupy tej zaliczono szklanki, szklance, kieliszki, naczynia na trzech nóżkach oraz ułamki, które wykazują cechy pojemników reprezentacyjnych, jednak nie pozwalają na dokładną identyfikację formy. Zabytki wykonane są zarówno z odbarwionego szkła, jak i zielonego tzw. „leśnego”. W znacznej części materiał szklany pokryty jest nalotem iryzującym. Wśród niego znajdują się także fragmenty wykonane z malowanego szkła mlecznego.

Szklance i szklanki

Najliczniejszy zbiór zabytków służących do picia stanowią szklance i szklanki. Zarejestrowano 292 fragmenty tych pojemników. W 2. poł. XVIII w. naczynia te były prawdopodobnie już powszechnym elementem na stołach średniozamożnych mieszczan (Wawrzyniak 2000, 71–73).

W badanym materiale wydzielono ok. 182 ułamków szklanc. Wśród nich są naczynia zdobione na korpusach charakterystycznymi aplikacjami: szklanymi nitkami lub taśmami o przekroju prostokątnym z poprzecznymi nacięciami. Dekoracje takie doklejone w różnych odległościach pojawiły się już na późnośredniowiecznych wyrobach i miały, poza walorem zdobniczym, za zadanie odmierzać ilość wypitego trunku (Wojciechowska 2022, 139). W szklanej stłuczce odkrytej na trzech parcelach kwartału IX wydzielono trzy ułamki wykonane z jasnozielonego szkła, które wzbogacone zostały doklejoną nitką szklaną o nieregularnej grubości (ryc. 1: 1–2). Natomiast 132 fragmenty pochodzą z naczyń typu *Passglas* z dookólnymi taśmami karbowanymi. Są to pozostałości szklanc wielobocznych oraz cylindrycznych. Większość wykonana została z nieodbarwionego szkła w kolorach od jasnozielonego po seledynowy¹. Doklejone pasy z poprzecznymi nacięciami mają grubość 1,5–13 mm i są to zarówno pojedyncze aplikacje, jak i zwielokrotnione, nachodzące na siebie (ryc. 1: 3–9). Spośród ułamków naczyń udało się wykleić dwie szklance lekko rozszerzające się ku górze zwane także *Humpenami* (ryc. 1: 9). Obie o wysokości 210 mm osadzone są na grubych stopach, a ich dna, o średnicach 97 mm i 100 mm, poprzez wepchnięcie lekko do góry zostały sklezione z naczyniami w trakcie wydmuchiwania, tworząc delikatne stożki. Od spodu widoczne są ślady po przylepiaku, a w mniejszym okazy nie został on nawet zeszlifowany. Wylewy o średnicach 80 i 85 mm pogrubiono, a do korpusów doklejone są taśmowate trójdzielne ucha ze zgrubieniami w środkowych częściach, które były oparciem dla kciuka. Naczynia zdobione są

dookólnie karbowanymi taśmami: mniejszy zabytek ma trzy (ryc. 1: 9), a większy osiem pasm, które zwężają się ku dołowi. Takie dekoracje plastyczne na szklanicach produkowanych w Niemczech pojawiły się już w XV w. i czasem współwystępowały z innymi zdobieniami charakterystycznymi dla okresu późnego średniowiecza. Wyroby z karbowanymi pasami popularne były w Niemczech, Czechach i Holandii od XVI po XVIII w. (Rais-Kufel, Kufel 2013, 244; Siemianowska 2015, 206).

Trzydzieści cztery fragmenty pochodzą od szklanc wielobocznych siedmio- lub ośmiokątnych (ryc. 3: 1–2). Naczynia te wydmuchiowano, a później kształtowano w ceramicznych formach. Szkło, z którego zostały wykonane, jest jasnozielone i zmatowiałe, a tam, gdzie masa jest wystarczająco przezroczysta, widoczne są drobne pęcherzyki gazowe. Zachowane wylewy są delikatnie pogrubione i zaokrąglone, a partie korpusów udekorowano pojedynczymi oraz podwójnymi karbowanymi taśmami o szerokości od 15 nawet do 120 mm, w przypadku gdy taśmy nachodzą na siebie. Przedstawienia szklanc wielobocznych obecne są na obrazach i grafikach z końca XVI w. Według badaczy pierwsze takie formy pojawiły się w Hesji w 1. poł. XVI w., a powszechnie na stołach gościły w XVII w. Wieloboczne naczynia odkrywano już wcześniej na terenie dzisiejszego Pomorza Zachodniego m.in. w Stargardzie i w Szczecinie, co może świadczyć o ich lokalnej produkcji (Cnotliwy 1981, 335–336; 2014, 234–235; Wilgocka 2016, 229; 2019, 156; Wojciechowska 2022, 136).

Kolejną grupą szklanc są pojemniki wydmuchiwane w formach, dzięki czemu ścianki zdobią plastyczne ornamenty. Pierwszą kategorię takich zabytków stanowi 5 ułamków dekorowanych żeberkami. Dwa z nich, ze szkła odbarwionego, ma ukośne kanelury umieszczone w odległości 25 mm, sięgające od samego wylewu (ryc. 1: 10–11), natomiast pozostałością drugiego naczynia jest część brzuścowa wykonana z „leśnego” szkła. Dwa niewielkie fragmenty z lekko ukośnym żeberkowaniem ze zmatowiałego, bezbarwnego szkła wzbogacone zostały dodatkowo zdobieniem ze szkła kobaltowego (ryc. 3: 3–4). W masie zaobserwowano pęcherzyki gazowe, a powierzchnia ścianek jest porysowana. Ułamek górnej części pojemnika ma wtopioną w krawędź wylewu ciemnoniebieską nitkę (ryc. 3: 3), natomiast drugi fragment z części brzuścowej dekorowany jest na optycznym ornamentem kropkami kolorowego szkła (ryc. 3: 4). Motyw ukośnych żeberek pojawił się na szklanych naczyniach do picia już w końcu XVII w. (Ciepiela 1977, 56; Schaich 2007, 90, Kat. 81). Analogiczne pozostałości odbarwionej szklanki odkryto na terenie Stargardu na kwartale V w kontekście z XVIII w. (por. Majewski 2012, 150, 157, ryc. IV. 5: 6). W tym też czasie lokalna huta szkła w Poczdamie produkowała m.in. kielichy, kieliszki do brandy, szklanki z kobaltową krawędzią wylewów. Odbarwione szklance żeberkowane z ciemnoniebieskim

¹ Zaledwie 8 ułamków jest bezbarwnych.

wylewem datowane na XVIII w. odnaleziono także podczas badań w Berlinie (por. Faensen 2020, 23–24, Abb. 3; Scherbe mit kobaltblauem Rand).

Bardziej rozwiniętą formą dekoracji plastycznych był wzór sieciowy. W analizowanym materiale zarejestrowano 25 fragmentów szklanic z nieodbarwionego szkła z tym ornamentem. 18 ułamków pochodzi z jednego konicznego naczynia o wysokości 160 mm, którego cała powierzchnia pokryta jest wypukłym wzorem (ryc. 3: 5). Lekko wgnięte do wnętrza dno o średnicy 65 mm ma na spodzie ślad po przylepcu. Motyw sieci pojawił się już w XV w. na przedmiotach szklanych produkowanych w Wenecji, a później i w Niderlandach, jednak w Europie rozpowszechnił się w końcu XVI w. i popularny był cały kolejny wiek. Z tego właśnie czasu pochodzi szklanka z kwartale I w Szczecinie oraz fragment z latryny na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie. Znaleziony ułamek naczynia na kwartale V w Stargardzie datowany jest na okres młodszy i przesuwając czas występowania pojemników zdobionych ornamentem sieciowym aż do połowy XVIII w. Znaleziska z terenu Pomorza Zachodniego przypisuje się produkcji brandenbursko-pruskim hutom szkła m.in. Marienwalde czy Poczdamowi (Cnotliwy 1981, 348, ryc. 13.4.6; 2014, 48, 50; Henkes 1994, 141; Majewski 2012, 150; Wilgocka 2019, 158).

Osiem fragmentów odkrytych na kwartale IX to dna z dolnymi partiami korpusów pochodzące z pięciu naczyń. W trzech przypadkach są to podstawy z masy szklanej o barwach: seledynowej i zielonej (ryc. 3: 6), a w jednym część przydenna zabarwiona jest na jasnoniebiesko (ryc. 3: 7). Szkło jest zmatowiałe i pokryte nalotem iryzującym. Pięć ułamków to dno z grubą stopą szklanicą o średnicy 90 mm. Okaz ten jest analogiczny do tych w zrekonstruowanych *Humpenach* zdobionych karbowanymi taśmami: od zewnątrz tworzy stożek ze śladem po przylepiaku, który nie został zeszlifowany. W przełamie kolejnego dna widoczne są wyraźnie dwie warstwy szkła, które w górnej części są faliste (ryc. 3: 6). Być może jest to przykład wykorzystania weneckiej techniki *mezza stampa*: pokryciu naczynia drugą warstwą szkła i umieszczenia go w formie z żeberkami, dzięki czemu partia przydenna uzyskiwała dekoracyjny kształt (Kerssenbrock-Krosigk 2022, 605). Metodę tę wykorzystywały huty w Europie Północnej i Środkowej w XVII w. (Henkes 1994, 251). Do pozostałych dwóch ułamków dolepione zostały szklane wałki o okrągłym przekroju, które tworzą stopy w formie pierścieni. Jasnozielone lekko wypukłe dno ma średnicę ok. 70–80 mm i może pochodzić od np. cylindrycznej szklanic (por. Wilgocka 2019, 157). Bładoniebieski fragment to niewielkie naczynie o średnicy dna maksymalnie do 50 mm (ryc. 3: 7). W Lüneburgu znaleziona została niewielka szklanka ze szkła kobaltowego z pierścieniem doklejonym do podstawy i datowana na 2. poł. XVI w. (por. Steppuhn 2003, 84, Kat. 2.034). Pojemniki ze stopami ze szklanego wałka datowane są na 2. poł. XVI–3. ćw. XVII w. (Grabny 2016, 253).

Osiem ułamków to pozostałości co najmniej czterech szklanic z okrągłymi stopami zakończonymi wałeczkami powstałymi w wyniku wywinięcia stopy na zewnątrz (ryc. 3: 8). Wykonane

zostały z nieodbarwionego szkła, obecnie pokrytego grubą patyną iryzującą. Średnica podstaw wynosiła od 70 do 95 mm². Dwa fragmenty tworzyły z całą pewnością stopy dzwonowate.

Z obiektu 13 na dawnej parceli Targ Drzewny 21 pochodzi jeden ułamek z nieodbarwionego seledynowego szkła o grubości 3 mm. Niewielki fragment na swojej powierzchni ma malowaną na żółto dekorację w postaci linii prostej oraz woluty (ryc. 3: 9). Być może pochodzi on ze szklanic³. Metodę malowania szkła mieli przejąć z Bliskiego Wschodu Wenecjanie w końcu XIV lub w XV w., a w Europie Północnej rozpowszechniła się ona w XVII w. (Cnotliwy 2014, 236). Motyw spirali wykorzystywany był na szklanicach i butlach czeskich na początku XVII w. jako dekoracja roślinna (por. Gołębiowski 2000, 220–221; Blažková, Veprková 2015, 299, 360).

Szklanki były zdobione i gładkie, a ich produkcję rozpoczęto w Europie Środkowej pod koniec XVII w., jednak ich upowszechnienie nastąpiło w XVIII w. W znaleziskach archeologicznych odkrywano są wzbogacone żeberkami, fasetowaniem, grawerowaniem i szlifowaniem (Wawrzyński 2000, 69).

Ułamki pięciu szklanek (19 fragmentów) wykonanych z bezbarwnego szkła zostały ozdobione grawerowanymi (rytowanymi) dekoracjami. Cztery egzemplarze charakteryzują się ściankami o grubości 3–4 mm, natomiast powierzchnie wszystkich szklanek są zmatowiałe i porysowane.

Technika grawerowania szkła pojawiła się w Europie pod koniec XVI w. i pierwszym odbiorcą tak zdobionych wyrobów była włoska arystokracja. Niedługo później zaadaptowano tę metodę dekoracji w praskich ośrodkach, a w 1. poł. XVII w. dotarła ona do księstw niemieckich. Dookolny ornament drobnych listków akacji jest charakterystyczny dla wytwórczości czeskiej z XVII i XVIII w., jednak *façon de Bohême* wykorzystywany był również w niemieckich hutach szkła, w tym brandenburskich, już w końcu XVII w. (Drahtová 1982, 92–94; Wilgocka 2019, 159).

Pierwszy okaz to częściowo zachowana koniczna szklanka o wysokość 92 mm oraz średnicy grubego dna 58 mm, na spodzie którego zachował się ślad po przylepiaku (ryc. 1:12). Masa szklana jest częściowo nieprzejrzysta, jednak w centralnej części zaobserwowano wrzecionowate pęcherzyki gazowe. Naczynie zdobione jest strefowo: pod wylewem umieszczono dookolnie gałązkę akacji z drobnymi listkami, główna partia wzbogacona została ornamentem florystycznym – dużymi wielopłatkowymi kwiatami oraz rośliną z trzema okrągłymi płatkami (koniczyna?), natomiast przydenną część oddziela dookolna linia falista. Drugi egzemplarz to również fragmentarycznie (2 ułamki) zachowana szklanka w kształcie konicznym z grubym dnem (ryc. 3: 10). Ma ona 80 mm wysokości, średnica jej dna 50 mm, a wylewu 70 mm. Wykonana została z odbarwionej masy szklanej, obecnie zmatowiałej i pokrytej

² Na podstawie 5 ułamków, dla których możliwe było określenie średnicy.

³ Niewykluczone, że może to być również fragment butli, por. Siembora 2017, 169, ryc. 5.

nalotem iryzującym. Tak jak w przypadku poprzedniego zabytku, okaz ten zdobiony jest strefowo: pod krawędzią wylewu biegnie wić z listkami, a w dole dekoracje zamyka linia falista. Centralną sekwencję ornamentu oddzielają poziome linie ryte. Przedstawia on roślinne motywy: w centrum umieszczono pojedynczy kwiat z długimi liśćmi – tulipan (?), od którego odchodzą na boki liściaste gałązki zakończone okręgami, a pod nimi szerokie zaokrąglone liście⁴. Sekwencje separują dwie woluty oraz linie faliste. Współwystępowanie linii falistych oraz zdobionych drobnymi listkami, które otaczają szklanki, to dekoracje wykorzystywane zarówno w czeskich, jak i brandenburskich hutach szkła w XVIII w. (por. Ostkamp i in. 2017, 353, cat. 463; Wilgocka 2019, 158).

Kolejny zabytek to górna partia stożkowej, grubościenniej szklanki wraz z zaokrąglonym wylewem o średnicy ok. 90 mm. W centrum umieszczony został owal/okrąg z dookólnym napisem „nicht is sticht”, w którym zachował się fragment skrzydła oraz linie ryte. Główny motyw otaczają bogate dekoracje florystyczne (ryc. 1: 13). Takie ornamenty, nazywane czeskimi, pojawiają się na barwionych szklankach produkowanych w Poczdamie w końcu XVII w. (por. Poser 1997, 68, Taf. 10).

Czwartą ze zdobionych grawerowaniem szklanek są dwa fragmenty korpusu naczynia z motywem roślinnym – palmetą (?) o grubości ścianki do 3 mm.

Ostatnim zabytkiem z rytowanym ornamentem jest niewielka cylindryczna szklanka o wysokości 65 mm i średnicy wylewu 65 mm (ryc. 1: 14). Partia dolna wysunięta jest poza granicę korpusu dzięki profilowanemu dnu składającemu się z żeberkowanego koszyczka. Wykonana została w weneckiej technice *mezza stampa* polegającej na pokryciu naczynia drugą warstwą szkła i umieszczeniu w formie z żeberkami (Kerssenbrock-Krosiğk 2022, 605). Lekko wypukłe dno na spodzie ma widoczny ślad po przylepiaku. Okaz dekorowany jest poniżej wylewu dookólnie gałązką akacji, a w centralnej partii korpusu zarejestrowano motyw florystyczny – krzew liściasty (?) oraz fragmentarycznie zachowany budynek – być może kościół lub zamek. Niżej kompozycję zamyka dookólny grawerowany pas o grubości ok. 5 mm. Tak zdobione szklanki produkowane były w europejskich hutach szkła m.in. w Holandii czy Czechach w końcu XVII w. (por. Henkes 1994, 252, Kat. 53.3; Cup with rib basket).

82 ułamki pochodzą prawdopodobnie od gładkich szklanek. 80 fragmentów wykonano z bezbarwnego szkła, a powierzchnie cienkich ścianek są niezdobione. Wśród nich zarejestrowano jedno grube dno ze śladami na spodniej stronie po przylepiaku o średnicy 50 mm i grubości 9 mm oraz 6 wylewów, które w trzech przypadkach są delikatnie pogrubione i zaokrąglone. Zaledwie 2 fragmenty z tzw. „leśnego” szkła można z całą pewnością zidentyfikować jako szklanki. Składają się one na niewielki okaz o wysokości 57 mm, średnicy wylewu 53 mm oraz średnicy 40 mm lekko wypukłego dna (ryc. 3: 11).

Dziewięć ułamków z tej grupy naczyń stołowych to wylewy, których nie da się przypisać konkretnej formie. Wykonano je z nieodbarwionego szkła tzw. „leśnego” o barwach: seledynowym i różnych odcieniach zielonego. Powierzchnie są zmatowiałe i pokryte korozją. Na przejrzystych ułamkach widać w masie szklanej pęcherzyki gazowe. Grubość ścianek waha się od 1 do 4 mm. Dwa grubościennymi fragmenty tworzą jedno naczynie o zaokrąglonym wylewie o średnicy ok. 80 mm.

Kieliszki

W analizowanym materiale znajduje się 40 ułamków kieliszków: 8 z obiektu 3 na dawnej działce Targ Drzewny 20, 20 z obiektu 8 na parceli Targ Drzewny 20 oraz 12 z obiektu 13 na posesji Targ Drzewny 21.

W obiekcie 3 zarejestrowano jeden ułamek kieliszka z nieodbarwionego, zielonego szkła, który uległ zmatowieniu i iryzacji (ryc. 2: 1). Zachowała się jedynie dolna część niewielkiej konicznej czaszy z grubym dnem na dolejszej bezpośrednio do niej stopce z co najmniej trzech nitek szklanych. Dno od wewnątrz jest wypukłe, a od spodu widoczny jest wyraźny ślad po przylepiaku. Analogiczną formę odkryto podczas prac na kwartale I w Szczecinie. Takie spiczaste kieliszki na zwiniętej nóżce wytwarzane były w północnych Niemczech, przede wszystkim w dolnosaksońskich leśnych hutach szkła w 1. ćw. XVII w., ale również w śląskich i czeskich wytwórniach. Z niewielkich naczyń ze stopką ukształtowaną ze zwojów szklanej nici spożywano wysokoprocentowe napoje alkoholowe (Steppuhn 2003, 115, Abb. 3.008; Grabny 2016, 246; Wilgocka 2019, 162).

Kolejne 2 fragmenty pochodzą od masywnej dolnej części konicznej czaszy osadzonej na ozdobnej nóżce (ryc. 4: 1). Bezpośrednio pod dnem naczynia umieszczone zostały dwa talerzyki, a poniżej nich nodus w postaci spłaszczonej kuli. Kieliszek wykonany jest z odbarwionego, obecnie zmatowiałego szkła. W końcu XVII w. zmianie z lekkich w masywne uległa forma kieliszków do wina, co zaobserwować można w analizowanym okazie. Zbliżone kształtem naczynie znane jest z badań prowadzonych w 2017 r. w innej części Stargardu (por. Wojciechowska 2022, 134). Analogiczne kieliszki produkowały od końca XVII w. brandenburskie huty szkła, m.in. poczdamska (por. Potsdamer Kelch mit Emblemen).

Pozostałe pięć ułamków odkrytych w latrynie na parceli dawnego Targu Drzewnego 20 to fragmenty bezbarwnych stopek co najmniej dwóch naczyń: jedna jest stożkowata, a druga płaska. Ich krawędzie zawinięte są pod spód i ozdobione mleczną nitką szkła. Wyroby ze szkła mlecznego zaczęto produkować od 3. ćw. XVII w., natomiast kieliszki ze stopami zdobionymi nitkami szklanymi znane są od początku XVIII w. (Wierzchucka 2012, 27; Wojciechowska 2022, 132).

Najliczniejszą grupę kieliszków stanowią znaleziska z obiektu 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20, bo natrafiono tam na 20 ułamków. Spośród nich wyróżnia się naczynie (9 fragmentów) o wysokości 130 mm z częściowo zachowaną koniczną czaszą (ryc. 2: 2). Wykonane zostało z odbarwionego

⁴ Przypominają rozłożyste liście konwalii.

szkła, obecnie zmatowiałego i pokrytego iryzującym nalotem. Stożkowata czasza o średnicy 80 mm i wysokości 75 mm ma grube dno, które posadzone jest na podwójnie tralkowanej nóżce. Czasza usytuowana jest bezpośrednio na talerzyku, a na środku trzonek zaopatrzone w nodus w postaci spłaszczonej kuli, który umieszczono na kolejnej tarczce. U dołu przewężona nóżka łączy się z lekko wysklepioną stopą, która nie zachowała się w całości. Górna partia korpusu kieliszka ozdobiona została techniką grawerowania: pod wylewem dookoła biegnie linia z kropkami, które miały zapewne być uproszczonymi liśćmi, natomiast dół strefy zdobniczej zamyka ornament gałązki akacjowej. Przedstawienie w centrum to krajobraz nadwodny: widoczne są zbiorniki wodne otoczone bogatą roślinnością – pałkami wodnymi (?) i krzewem o przedłużonych liściach – oraz fragment ptaka w biegu. Dekoracje umieszczone są na okalającym czaszę rytowanym pasie o szerokości 5 mm. Koniczny kształt kielichów znany był już weneckim hutnikom, jednak forma ta rozpowszechniła się w Europie Środkowej dopiero w XVII w. Ze względu na kształt i ornamentykę naczynie z obiektu 8 można określić jako *façon de Bohême* wyprodukowane w ostatniej ćwierci XVII–1. poł. XVIII w. Kieliszki takie wytwarzały huty w Czechach, Belgii, Niderlandach oraz Polsce i na Śląsku. Być może jest to nawet lokalna produkcja imitująca czeski styl⁵ (Ciepiela 1977, 27; Lappe 1978, 151, Taf. XXVIII: 13; Dolczewski 2002, 103, kat. 51).

Kolejne 9 fragmentów pochodzi z co najmniej dwóch czasz kieliszków (ryc. 2: 3–9). Wykonane z bezbarwnego szkła dekorowane były metodą rytowania. Możliwe, że osiem z nich pochodzi z jednej przysadzistej czarki w kształcie litery „U” o wysokości ok. 45 mm i średnicy dna 40 mm (ryc. 2: 3–8). Pod wylewem naczynie okala gałązka akacji, a poniżej widoczny jest ptak (tylna część) siedzący na gałęzi z wydłużonymi liśćmi (ryc. 2: 3). Na innym ułamku widoczny jest motyw florystyczny – duży kwiat: tulipan (?) wraz z gałązkami wzbogaconymi listkami (ryc. 2: 4–5). Dookoła linia ryta oddziela zdobienie od dna czarki. Ścianki drugiej czaszy również rozszerzały się ku górze (ryc. 2: 9). Jeden zachowany fragment zdobiony jest strefowo: pod wylewem umieszczono wstęgę z drobnymi listkami, w centrum motyw florystyczny w postaci gałęzi z wydłużonymi liśćmi, a poniżej wzór z linii łamanej – zygzak. Wszystkie dekoracje oddzielają poziome linie ryte. Tak samo jak w przypadku szklanek motyw akacji typowy jest przede wszystkim dla czeskiej wytwórczości XVII i XVIII w., ale także niemieckich hut szkła (Drahtová 1982, 92–94).

Jeden z okazów – gładka czasza z fragmentem trzonka – posiada cechy stylu weneckiego. Dzwonowata, wąska i profilowana czasza ma wysokość 60 mm i średnicę 46 mm (ryc. 4: 2). Okaz wdmuchany został z odbarwionego szkła obecnie zmatowiałego i pokrytego nalotem iryzującym. Czarka połączona jest z pustą ovoidalną tralką szklanym pierścieniem. Naczynia z taką nóżką

produkowano w całej Europie od końca XVI w. i w XVII w. (Krawczyk, Romiński 1999, 147–149, ryc. 11d; Gołębiowski 2005, 173–174, ryc. 4a–b; Baumgartner 2015, 173–174, Kat. 69; Siemianowska 2015, 207–208).

W obiekcie 8 odnaleziono jeszcze ułamek lekko wysklepionej stopy kieliszka, o średnicy ok. 70 mm, połączonej z niezachowaną nóżką pierścieniem (ryc. 2: 10). W bezbarwnej masie szklanej widoczne są bardzo małe pęcherzyki gazowe. Powierzchnia jest zmatowiała i pokryta korozją. Brzeg stopy prosty.

W obiekcie 13 na dawnej parceli Targ Drzewny 21 udało się zrekonstruować z pięciu fragmentów formę jednego kieliszka o wysokości 150 mm (ryc. 2: 11). Wykonany jest z odbarwionego szkła, w którym widać małe pęcherzyki gazowe. Ścianki są zmatowiałe i pokryte warstwą korozji. Wysoka, wąska i profilowana czasza rozszerzająca się ku górze jest gładka i bez zdobień. Połączona jest ze smukłą tralką szklanym pierścieniem. W górnej części nóżka jest ovoidalna i przechodzi w słupkowatą część dolną zakończoną kolejnym pierścieniem opartym na stopie. Okrągła podstawa o średnicy ok. 74 mm jest delikatnie stożkowata, a krawędzie jej są nieznacznie pogrubione. Stopa doklejona jest do pustego trzonka, a na spodniej stronie widoczny jest ślad po łożeniu. Naczynia z tak uformowaną nóżką to kieliszki w stylu weneckim. Wytwarzane były w europejskich hutach szkła w końcu XVI i w XVII w. (Krawczyk, Romiński 1999, 147–149, ryc. 11d; Gołębiowski 2005, 173–174, ryc. 4a–b; Baumgartner 2015, 173–174, Kat. 69; Siemianowska 2015, 207–208).

Następny fragment z bezbarwnego szkła z nalotem iryzującym to ułamek rozszerzającej się ku górze czaszy z zachowaną tralkowatą nóżką (ryc. 4: 3). Czara kieliszka ma grube dno, wysklepione do wewnątrz, które posadzone jest bezpośrednio na talerzyku. Trzonek stanowi masywna pełna tralka o zachowanej wysokości 41 mm, zwiężająca się ku dołowi i zakończona zgrubieniem będącym połączeniem z niezachowaną stopą. Naczynie z analogiczną nóżką i koniczną czaszą pochodzi z Muzeum Narodowego w Warszawie i datowane jest na początek XVIII w. (por. Ciepiela 1977, 27–28, ryc. 12).

Pięć fragmentów to czasze wykonane z odbarwionej masy szklanej, w których widoczne są pęcherzyki gazowe. Ścianki pokryte są nalotem iryzującym. Cztery z nich to wylewy rozszerzających się naczyń, spośród których trzy zdobione są techniką rytowania ornamentami florystycznymi. Dwa ułamki pochodzące od jednego kieliszka w partii przykrawędnej zdobione są motywem lamberkina (ryc. 4: 4). Pozostały fragment to dolna partia czaszy w kształcie litery „U” dekorowanej grawerowaniem przedstawiającym fasadę budynku z arkadami oraz dookólnym pasem być może symbolizującym ziemię (ryc. 2: 12). Motywy architektoniczne pojawiają się na szklanych wyrobach zarówno czeskich, jak śląskich i niemieckich w XVII i XVIII w. (Bułdys 2022, 127, 146, 158, kat. 179).

Ostatni ułamek odkryty w obiekcie 13 to niewielki mało charakterystyczny fragment stopy kieliszka z bezbarwnego szkła o nieznacznie zaakcentowanej krawędzi.

⁵ Niemal identyczne formy produkowano w niemieckich hutach szkła na początku XVIII w., por. Schaich 2007, 155, Kat. 192.

Naczynia na trzech nóżkach

W dwóch obiektach – 3 i 8 – na dawnej parceli Targ Drzewny 20 odkryto 39 ułamków szklanych baniastych naczyń na trzech nóżkach. W obiekcie 3 zarejestrowano 4 fragmenty den z nóżkami. Wykonane zostały w 3 przypadkach z jasnozielonego szkła, a jeden ułamek pochodzi od okazu odbarwionego. Nóżki doklejone są do korpusu, a od wewnętrznej części naczynia widoczne są zgrubienia. Nóżki mają wysokość od 13 do 15 mm i zakończone są we wszystkich przypadkach okrągłą lekko spłaszczoną podstawą o średnicach od 10 do 13 mm. W przypadku znalezisk z obiektu 8 udało się zrekonstruować choć częściowo formę trzech egzemplarzy (ryc. 4: 5). Masa szklana jednego z nich jest przezroczysta, jasnozielona z nalotem iryzującym, natomiast pozostałe dwa o seledynowej barwie są zmatowiałe i pokryte częściowo korozją. Naczynia są zaokrąglone, nóżki mają wysokość ok. 13 mm, a ich kuliste podstawy średnice od 8 do 11 mm. Maksymalna wysokość najlepiej zachowanego okazu to 70 mm, a jego średnica w największej wydętości brzuśca wynosi ok. 105 mm.

Niestety nie udało się znaleźć analogicznych form. W Nadrenii w dwóch miastach natrafiono na zabytki o zbliżonych cechach ze stargardzkimi naczyniami na trzech nóżkach. W Herford odnaleziono niewielką żeberkowaną miseczkę o wysokości 43 mm i średnicy 60 mm na nóżkach z kul, która datowana jest na 2. poł. XVI w. (por. Tausenfreund 2014, 135, Farbtaf. 16.1352). W miejscowości Hörter natomiast odkryto baniaste naczynia do picia na trzech nóżkach w kontekście z 1. poł. XVII w., których nóżki jednak bardziej przypominają formę zaczerpniętą od brązowego kociołka na trzech nóżkach, tzw. *Grapen* (por. König 2020, 192, Abb. 2: 9, 11–12). W katalogu z 1763 r. norweskiej huty Nøstetangen znajdują się okrągłe miseczki ze stylizowanymi nóżkami, które sprzedawane były jako solniczki (por. *Nøstetangen og Aas...* 2015, 182, No 901–902). Być może analogii należy upatrywać w wyrobach kamionkowych znanych w literaturze jako *maselnice* lub *puzderka*, które pochodzą z XVII w. (por. Glinkowska 2012, 73–77; Heinze i in. 2019, 327, 332, Kat. 8–10, 41; Majewski, Wojciechowska 2019, 83, 118, ryc. 20: 2). Potwierdzeniem tego założenia mogą być inne formy naczyń, np. butelki, które początkowo produkowano z gliny, ich czerp był dobrze wypieczony, a z czasem wyparte zostały prawie całkowicie przez wyroby szklane (por. Wojciechowska 2015, 185).

Szko mleczne

W materiale odkrytym w obiektach 3 i 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 zarejestrowano 13 ułamków naczyń (1/H/Kw/M/24 – 7 fragmentów, 3/H/Kw/M/10 – 6 fragmentów) wykonanych z nieprzezroczystego mlecznego szkła.

Niewielkie fragmenty z obiektu 3 pochodzą z co najmniej dwóch pojemników. Dwa niecharakterystyczne ułamki o błękitnej barwie są mocno skorodowane, natomiast pozostałe pięć w białym kolorze malowane są na powierzchni manganem

i kobaltem w postaci wrzecionowatych cętek oraz pionowych pasów (ryc. 4: 6–8). Na dwóch okazach znajdują się pozostałości uch formowanych szczypcami, które doklejono do korpusu (ryc. 4: 8). Choć to partie brzuścowe naczyń, fragmenty są profilowane, co może sugerować, że to pozostałości dzbana lub wazonu (por. Drahtová 1984, 155, Abb. 110; Henkes 1994, 274, Kat. 56.6; Steppuhn 2003, 158, Kat. 4.028). Chronologia europejskich wyrobów ze szkła opakowego w Europie Środkowej rozpoczyna się w końcu lat 70. XVII w., kiedy Johann Kunckel opracował i opublikował recepturę nieprzezroczystego szkła imitującego chińską porcelanę (Wierzchucka 2012, 27). Wydaje się jednak na podstawie analogicznych znalezisk z zaszczypanych uchami, że ułamki znalezione w obiekcie 3 są młodsze i pochodzą z XVIII w. (Henkes 1994, 274, Kat. 56.6; Steppuhn 2003, 158, Kat. 4.028).

Materiał z obiektu 8 we wszystkich przypadkach ma błękitną barwę i białą korozję (ryc. 4: 9–11). Powierzchnia czterech fragmentów pokryta jest nieregularnymi cętkami malowanymi ciemnym kobaltem (ryc. 4: 9), jeden poziomymi pasami (ryc. 4: 10), a w przypadku ostatniego ze względu na jego wielkość trudno określić wzór (ryc. 4: 11). Od XVIII w. produkcja szkła mlecznego poświadczona jest w brandenburskich hutach szkła – Marienwalde i Basdorf oraz od XIX w. także w Baruth i Himmelpfort-Pian. Prawdopodobnie szkło opakowe wytwarzał też warsztat poczdamski (Friese, Friese 1992, 36, 44, 56, 63; *Milchglasscherben mit blauem Fiedermuster*). Cętkowane ułamki błękitnego szkła odnaleziono podczas prac w piwnicy konwersów byłego opactwa cystersów w Bierzwniku (dawne Marienwalde), ale również w 2017 r. w Stargardzie na dawnym kwartale XXVI w zbiorze, w którym dominował materiał z XVIII w. (por. Tomczak 2011, 69, ryc. 46: 394g; Wojciechowska 2022, 137, 140, ryc. 4: 13).

Naczynia nieokreślone

W stłuczce szklanej pochodzącej od naczyń stołowych znajduje się 29 ułamków, których z całą pewnością nie można przypisać konkretnej grupie zabytków. Z obiektu 3 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 wyeksplorowano dziewięć takich fragmentów. Pięć z nich to pozostałości trzech uchwytów od naczyń. Jeden niewielki ułamek z jasnozielonego szkła pochodzi od trójdzielnego ucha taśmowatego, jednak zachowało się częściowo tylko jedno żebro ze zgrubieniem, będącym pierwotnie oparciem dla kciuka. Drugi uchwyt ze szkła, tzw. „leśnego”, obecnie mocno skorodowanego, to również taśmowaty, trójdzielny okaz, którego szerokość w miejscu łączenia z korpusem pojemnika ma ok. 35 mm (ryc. 4: 12). Długość ucha to ponad 110 mm, co świadczy o tym, że pochodził on z większego XVIII-wiecznego naczynia: dzbana lub butelki (por. Dobusch 2009, 26). Dwa pozostałe fragmenty wykonane zostały z bezbarwnego szkła obecnie zmatowiałego i pokrytego iryzacją. Zakończenie jednego z nich jest zawinięte do wewnątrz, tworząc wolutę. Kolejne ułamki to: niecharakterystyczne partie brzuścowe okazu z odbarwionego szkła, obecnie zmatowiałego, ze śladami dekoracji rytej, pozostałość dna,

z dobrej jakości bezbarwnej masy szklanej, ze stopą ze spłaszczonego krążka masy szklanej, oraz naczynie z odbarwionego szkła obecnie mocno zmatowiałego i nieprzejrzystego, z którego zachowała się fragmentarycznie stożkowata stopa z grubym (6,5 mm) dnem o średnicy 35 mm i fragmentem czaszy (?) (ryc. 4: 13). Ostatni z nich być może to pozostałość pucharaka typu *Römer* z końca XVII w. (por. Dolczewski 2000, 52, ryc. 9).

W obiekcie 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 znaleziono 17 ułamków naczyń wykonanych z odbarwionego szkła. Jedenaście z nich zdobionych jest motywami florystycznymi techniką grawerowania popularną zarówno na kieliszkach, jak i szklankach.

W obiekcie 13 na dawnej działce Targ Drzewny 21 natrafiono natomiast na 5 niezidentyfikowanych fragmentów. Dwa to małe, niecharakterystyczne, niezdobione ułamki ze szkła odbarwionego. Jeden wykonany z zielonego szkła to stopa o średnicy ok. 45 mm, która zwęża się ku górze, a jej krawędź jest pogrubiona (ryc. 4: 14). Powierzchnia podstawy wzbogacona jest dookoła żłobkami mającymi imitować nitki szklane. Takie stopy występowały zarówno w spiczastych kieliszkach produkowanych w Niemczech od XVII w. (Steppuhn 2003, 115, Abb. 3.008), jak i w pucharach typu *Römer* wytwarzanych od końca XV w. po XIX w. (Wojciechowska 2022, 138 – tam starsza literatura). Cztery ostatnie ułamki z odbarwionej masy pokryte są nalotem iryzującym. Egzemplarze te są płaskie, a ich grubość nie przekracza 2 mm. Wszystkie dekorowane są białymi pasami na przemian: pojedynczymi jednobarwnymi oraz składającymi się z kilku cieńszych nitek nachodzących na siebie. Zdobienie to powstało techniką filigranową (*vetro a filigrana*) polegającą na zatapianiu białych nitek w masie szklanej. Metoda ta znana był już na początku XVI w. w weneckich hutach i jest typowym ornamentem późniejszych wyrobów *façon de Venise* (Drahtova 1984, 34; Henkes 1994, 170–171; Ciepela-Kubalska 2005, 213–214). Ze względu na płaską powierzchnię prawdopodobnie fragmenty te pochodzą z butelki wielokątnej (por. Eichhorn 2014, 76, 124, Kat. 101; Blažková, Vepřeková 2015, 302, 373).

Podsumowanie

Szklane naczynia stołowe charakteryzują się tym, że formy ich często nie ulegają zmianie nawet przez kilka stuleci, co sprawia, że wyroby te nie mogą posłużyć jako materiał datujący. W przypadku znalezisk z trzech parcel dawnego kwartału IX zabytki stołowe znaleziono jedynie w trzech obiektach zamkniętych, których chronologia na podstawie innych zabytków ruchomych jest określona na czas lat 40. XVIII w.⁶

W zbiorze całej stłuczki szklanej wyroby reprezentacyjne są nieliczne i stanowią ok. 7% wszystkich naczyń szklanych. Ze względu na kruchość

surowca, z którego zostały wykonane, do naszych czasów przetrwały jedynie ich niewielkie fragmenty, co w niektórych przypadkach nie pozwala na identyfikację kształtu.

Struktura znalezisk wewnątrz analizowanego materiału nie jest zróżnicowana. Są to przede wszystkim pozostałości szklanek i szklanic oraz pojedyncze kieliszki. Najwięcej odkryto fragmentów nieodbarwionych naczyń zdobionych doklejonymi nitkami szklanymi i karbowanymi taśmami – stanowią one ponad 30% całości zbioru – co wskazuje na powszechność picia piwa.

Utrudniona jest sprawa proveniencji poszczególnych przedmiotów. Choć pojedyncze kieliszki i szklanki mają cechy stylu weneckiego i *façon de Bohême*, to zapewne większość powstała w brandenburskich hutach. Interesującym odkryciem jest ułamek dna wydmuchanego ze szkła tzw. „leśnego”, który ma cechy weneckiej techniki *mezza stampaura*. Natomiast niewielka szklanka ze szkła odbarwionego zdobiona tą metodą i grawerowaniem wskazuje, że część naczyń zostało sprowadzona z daleka.

Ciekawym odkryciem są znalezione w obiektach 3 i 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 ułamki baniastych naczyń na trzech nóżkach. Brak znanych analogii nie pozwala na dokładną interpretację ich funkcji, ale już subtelność samego surowca – szkła, choć nieodbarwionego, to jednak wciąż delikatnego – może wskazywać, że przechowywano w nich produkty, które używane były przy stole, a nie za drzwiami spiżarni czy kuchni.

Ze względu na niewielką liczbę znalezisk powyższy tekst nie odpowiada niestety w najmniejszym stopniu na pytanie dotyczące kultury mieszczańskiego stołu w XVII i XVIII w., jednak jest to kolejny zbiór szkielec z działek miejskich pozwalający uchwycić pewne cechy w sposobie użytkowania szkła stołowego w Stargardzie. Dominują szklance i szklanki wykonane, często już z odbarwionego szkła, które dekorowane były technikami popularnymi w całej Europie Środkowej od XVII w.: ornamentem optycznym czy grawerowaniem. Odkrywane są również wyroby ze szkła opakowego produkowane lokalnie. Natomiast kieliszki wciąż stanowią rzadkość (por. Majewski 2012, 150; Wojciechowska 2022, 134–136, 140).

Bibliografia

Materiały niepublikowane

- Makowska A. 2014. *Nowożytny zabytki szklane z badań w Stargardzie przy dawnym Rynku Drzewnym*. Szczecin (praca magisterska obroniona na Uniwersytecie Szczecińskim, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych).
- Tomczak S. 2011. *Nowożytny naczynia szklane z piwnicy konwersów byłego opactwa cysterskiego w Bierzwniku*. Poznań (praca magisterska obroniona na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny, Instytut Prahistorii).

Literatura

- Baumgartner E. (red.) 2015. Katalog. W: E. Baumgartner (red.), *Reflets de Venise. Gläser des 16.*

⁶ Odciski stempli na butelkach szklanych znalezionych w tych obiektach mają najmlodsze daty roczne: obiekt 3 – pieczęć z huty w Bernsee z 1743 oraz z obiektu 8 Marienwalde 1743, por. w niniejszym tomie: I. Wojciechowska, *Szkło gospodarcze*.

- und 17. Jahrhunderts in Schweizer Sammlungen. Bern, 33–272.
- Blažková G., Vepřeková J. 2015. *Castrum Pragense* 13. *Nález hmotné kultury z renesančních odpadních jímek z Pražského Hradu*. I Katalog. Praha.
- Bułdys B. 2022. *Ceramika i szkło z depozytu książąt Sanguszków w Muzeum Okręgowym w Tarnowie. Świadkowie Historii II. Szkło*. Tarnów.
- Ciepiela S. 1977. *Szkło osiemnastowiecznej Starej Warszawy*. Warszawa.
- Ciepiela-Kubalska S. 2005. Nowożytna naczynia z badań archeologicznych na rynku Starego Miasta w Warszawie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 29. *Archeologia Szklą* 9, 189–232.
- Cnotliwy E. 1981. Szkło z XVI–XVIII wieku z Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 27, 331–381.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Dobusch N. 2009. Brandenburgische Henkelplattflaschen. *Der Glasfreund. Zeitschrift für Glas-sammler* 33, 26.
- Dolczewski Z. 2000. Kubki, kufle i kieliszki, czyli co w czym dawniej pijano. *Kronika Miasta Poznania. Na frasunek...* 4, 45–61.
- Dolczewski Z. 2002. *Vitrea Slendida. Kolekcja szkieł dawnych/Old Glassware Collection*. Poznań.
- Drahtová O. 1982. *Europäisches Glas*. Praha.
- Eichhorn C. 2014. Glasfunde aus Wittenberg. Frühneuzeitliche Hohl- und Flachglasfunde aus Mitteldeutschland, dargestellt an ausgewählten Fundkomplexen aus Wittenberg, Naumburg und Annaburg. W: H. Meller (red.), *Glas, Steinzeug und Bleilettern aus Wittenberg*. Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5. Halle an der Salle, 9–148.
- Faensen B. 2020. Glasfunde der archäologischen Ausgrabung am Roten Rathaus in Berlin. *Der Glasfreund. Zeitschrift für altes und neues Glas* 25/76, 20–25.
- Friese G., Friese K. 1992. Glashütten in Brandenburg. Die Geschichte der Glashütten vom 16. bis zum 20. Jahrhundert mit einem Katalog ihrer Marken und 16 Farbtafeln. *Haimatkundliche Beiträge* 1. Eberswalde.
- Glinkowska B. 2012. Analiza formalna ceramiki ze stanowiska przy ul. Piaskowej w Bolesławcu. W: A. Bober-Tubaj i in. (red.), *U źródeł bolesławieckiej ceramiki. Bolesławiec jako jeden z ośrodków garncarstwa środkowoeuropejskiego od XV do XVII w.* Jelenia Góra, 31–203.
- Gołębiewski A. 2000. Elbląskie szkła emaliowane. *Archaeologica Historica Polona* 8, 205–231.
- Gołębiewski A. 2005. Szkła w stylu weneckim w nowożytnym materiale archeologicznym ze Starego Miasta w Elblągu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 29. *Archeologia Szklą* 9, 161–188.
- Grabny B. 2016. Szkło naczyniowe i szkło okienne. W: P. Nocuń (red.), *Wieża książęca w Siedlęcynie w świetle dotychczasowych badań. Siedlęcina-Pękowice-Kraków*, 241–276.
- Heinze H., Klein H., Krabath S. 2019. *Muskauer Steinzeug – Handwerk und Industrie*. Cottbus.
- Henkes H. 1994. Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300–1800/Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300–1800. *Rotterdam Papers* 9. Rotterdam.
- Kerssenbrock-Krosigk von D. 2022. Leonardos Blumen vase und die kostbare Verletzlichkeit von Glas. W: A.C. Cremer (red.), *Glas in der Frühen Neuzeit. Herstellung, Verwendung, Bedeutung, Analyse, Bewahrung*. Höfische Kultur interdisziplinär Schriften und Materialien des Rudolstädter Arbeitskreises zur Residenzkultur 6. Heidelberg, 599–623.
- König A. 2020. Renaissancezeitliche Gläser des Bäckers und Bremenfahrers Jost Ziegenhirt aus Höxter. *Archäologie in Westfalen-Lippe*, 191–195.
- Krawczyk M., Romiński W. 1999. Wyroby szklane z XIII–XVIII w. z badań archeologicznych w Nysie. *Silesia Antiqua* 40, 133–159.
- Lappe U. 1978. Ruine Neideck in Arnstadt. Ein Beitrag zur materiellen Kultur des 17. Jahrhunderts. W: R. Feustel (red.), *Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens*. Weimar, 114–158.
- Majewski M. 2012. Przedmioty szklane. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu I. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 149–158.
- Majewski M., Wojciechowska I. 2019. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 73–137.
- Nøstetangen og Aas...* 2015. *Nøstetangen og Aas glashytter, Norge 1763. En håndtegnet modell/bog/illustreret prislise fra to kongelige glashytter*. Aalborg.
- Ostkamp S., Kottman J., Jayasena R., Tousain R. 2017. *Catalogus aardewerk en glas beerput Ons' Lieve Heer op Solder*. W: J. Garwonski, R. Jayasena (red.), *Ons' Lieve Heer op Solder. Archeologisch onderzoek Oudezijds Voorburgwal* 38–40. Amsterdamse Archeologische Rapporten 100. Amsterdam, 193–394.
- Poser K.-H. 1997. *Alte Trinkgläser, Flaschen und Gefäße. Gebrauchsglas in und um Schleswig-Holstein*. Neumünster.
- Rais-Kufel E., Kufel R. 2013. Wyroby szklane. W: P. Pawlak (red.), *Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses* 15. *Średniowieczny system obrony miasta Poznania. Odcinek północnozachodni. Wyniki badań archeologicznych*. Poznań, 237–278.
- Schaich D. 2007. *Reine Formsache. Deutsches Formglas 15. bis 19. Jahrhundert Sammlung Brigit + Dieter Schaich*. München–Berlin.
- Siembora S. 2017. Naczynia szklane z badań archeologicznych pod wieżą Zamku Wysokiego w Człuchowie. W: S. Siemianowska, P. Rzeźnik, K. Chrzan (red.), *Ceramika i szkło w archeologii i konserwacji*. Wrocław, 141–175.
- Siemianowska S. 2015. Późnośredniowieczne i nowożytna szkło naczyniowe z badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu

- prorowadzonych w latach 1949–1961, 1963. *Silesia Antiqua* 50, 203–286.
- Steppuhn P. 2003. Katalog, Vorbemerkung. W: E. Ring (red.), *Glaskultur in Niedersachsen. Tafelgeschirr und Haushaltglas vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*. Husum, 47–187.
- Wawrzyniak P. 2000. Kieliszki, szklanice, puchary... Rzecz o dawnych naczyniach szklanych, do wypitku służących. *Kronika Miasta Poznania. Na frasunek...* 4, 62–76.
- Wierzchucka J. 2012. *Szkło artystyczne w Muzeum Karkonoskim w Jeleniej Górze. Przewodnik po wystawie stałej*. Jelenia Góra.
- Wilgocka A. 2016. Przedmioty szklane. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 225–241.
- Wilgocka A. 2019. Przedmioty szklane. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I*. Szczecin, 155–177.
- Wojciechowska I. 2015. Aqua fons vitae... – o nowożytnych pojemnikach do wody mineralnej ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. *Stargardia* 9, 171–200.
- Wojciechowska I. 2022. Zabytki szklane z badań prowadzonych na obszarze kwartału XXVI w Stargardzie. *Stargardia* 14–15, 129–171.
- Milchglasscherben mit blauem Fiedermuster (https://thematormuseum-digital.de/ausgabe/showobjekt.php?m_tid=690&tid=712&objekt=12580&ver=standalone; dostęp: 15.07.2023).
- Potsdamer Kelch mit Emblemen (https://thematormuseum-digital.de/ausgabe/showobjekt.php?m_tid=690&tid=743&objekt=10804&ver=standalone; dostęp: 15.07.2023).
- Scherbe mit kobaltblauem Rand (https://thematormuseum-digital.de/ausgabe/showobjekt.php?m_tid=690&tid=729&objekt=12616&ver=standalone; dostęp: 15.07.2023).
- Tausenfreund H. 2014. *Hohlglas aus Westfalen-Lippe. Vergleichende Untersuchungen zu archäologischen Funden des Mittelalters und der Neuzeit*. Rozprawa doktorska Eberhard-Karls-Universität Tübingen 2014 (https://www.academia.edu/12457481/Hohlglas_aus_Westfalen_Lippe_Vergleichende_Untersuchungen_zu_arch%C3%A4ologischen_Funden_des_Mittelalters_und_der_Neuzeit_Dissertation_T%C3%BCbingen_2014_Internetpublikation_http_hdl_handle_net_10900_54059_; dostęp: 12.07.2023).

mgr Iwona Wojciechowska
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Internet

- Cup with rib basket – <https://drouot.com/de-/1/20732277-cup-with-rib-basket%E6%B3%A2%E8%A5%BF%E7%B1%B3%EF%BF%BD%E-%BF%BD> (dostęp: 1.07.2023).

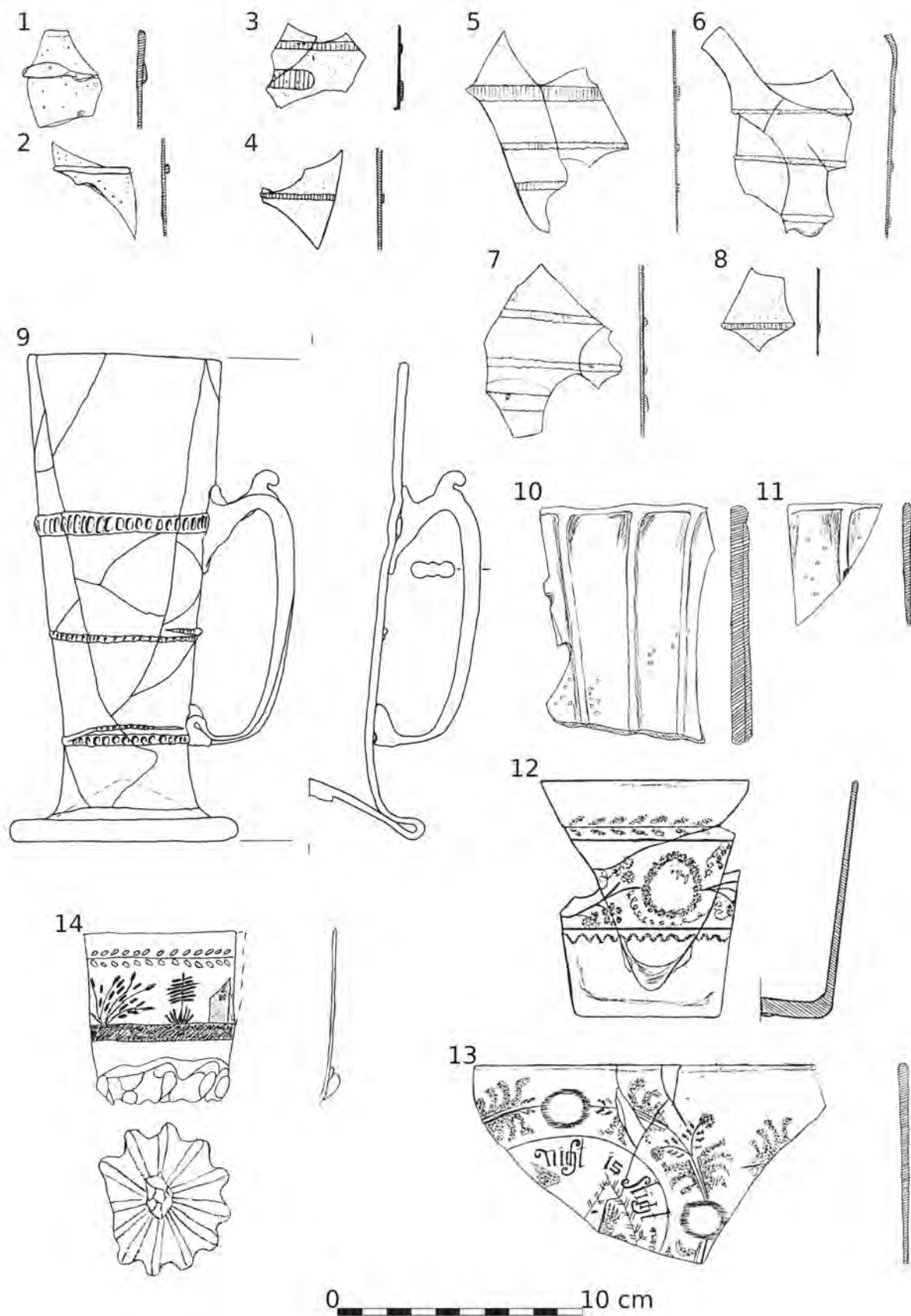
Zusammenfassung

Tafelglas

Bei den archäologischen Ausgrabungen auf drei Parzellen des ehemaligen Quartiers IX sind 417 Bruchstücke von neuzeitlichem Glasgeschirr geborgen worden. Sie stammen aus nur drei Befunden: Bef. 3 und Bef. 8 auf der Parzelle ehemaligen Holzmarktstraße 20 und Bef. 13 auf der Parzelle Holzmarktstraße 21, deren Chronologie anhand anderer mobiler Funde auf die 1740er Jahre festgelegt ist. Zu dieser Gruppe gehören Becher, Kelchgläser, Dreifußgefäße und Bruchstücke, die zwar die Merkmale von repräsentativen Gefäßen aufweisen, jedoch keine genaue Identifizierung der Form zulassen. Die Artefakte bestehen sowohl aus farblosem Glas als auch aus grünem, sog. „Waldglas“. Das Glasmaterial ist im großen Maße irisierend beschlagen. Es umfasst auch Fragmente aus bemaltem Milchglas. Glasgeschirr zeichnet sich dadurch aus, dass seine Formen oft über mehrere Jahrhunderte hinweg unverändert bleiben, sodass anhand dieser Erzeugnisse keine Datierung vorgenommen werden kann.

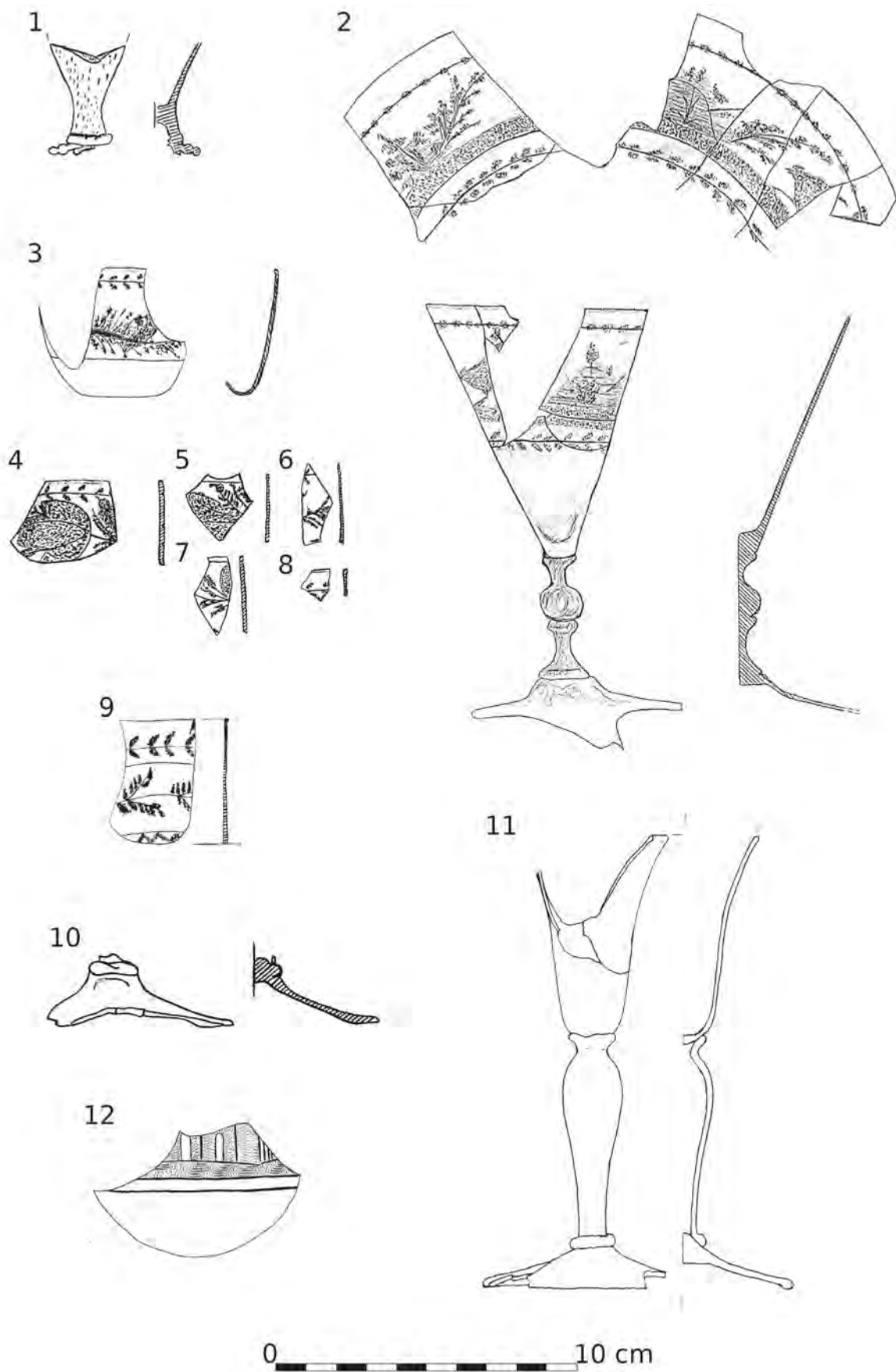
Aufgrund der geringen Anzahl von Funden beantwortet der Text leider nicht im Geringsten die Frage nach der bürgerlichen Tischkultur im 17. und 18. Jh. Dennoch handelt es sich um eine weitere Sammlung von Gläsern aus städtischen Parzellen, die es uns ermöglicht, gewisse Merkmale der Verwendung von Tafelglas in Stargard zu erfassen. Es überwiegen Becher, oft schon aus farblosem Glas, die mit Techniken verziert wurden, die ab dem 17. Jh. in ganz Mitteleuropa beliebt waren: mit optischen Ornamenten oder Gravuren. Es wurden auch lokal hergestellte Milchglasprodukte gefunden. Kelchgläser hingegen sind immer noch eine Seltenheit.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1–2 – szklanice (nr inw. 1/H/Kw/M); 3–8 – szklanice (nr inw. 3/H/Kw/M); 9 – Humpen (nr inw. 3/H/Kw/M); 10–11 – szklanka (nr inw. 1/H/Kw/M); 12 – szklanka (nr inw. 3/H/Kw/M); 13 – szklanka (nr inw. 1/H/Kw/M); 14 – szklanka (nr inw. 3/H/Kw/M). Rys. M. Burdziej (9), P. Żmuda (1–8, 12–13), wg Makowska 2014, 40, il. 9 (13)

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1–2 – Becher (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 3–8 – Becher (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 9 – Humpen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 10–11 – Becher (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 12 – Becher (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 13 – Becher (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 14 – Becher (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Abb. M. Burdziej (9), P. Żmuda (1–8, 12–13), nach Makowska 2014, 40, Il. 9 (13)

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – kieliszek (nr inw. 1/H/Kw/M); 2 – kieliszek (nr inw. 3/H/Kw/M); 3–9 – kieliszki (nr inw. 3/H/Kw/M); 10 – stopa kieliszka (nr inw. 3/H/Kw/M); 11 – kieliszek (nr inw. 15/H/Kw/M); 12 – kieliszek (nr inw. 15/H/Kw/M). Rys. M. Burdziej (11), P. Żmuda (1–10, 12)
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Kelchglas (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 2 – Kelchglas (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3–9 – Kelchgläser (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 10 – Kelchglasfuß (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 11 – Kelchglas (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 12 – Kelchglas (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Abb. M. Burdziej (11), P. Żmuda (1–10, 12)

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1–2 – szklanice wieloboczne (nr inw. 15/H/Kw/M); 3–4 – szklanice (nr inw. 1/H/Kw/M); 5 – szklanica (nr inw. 3/H/Kw/M); 6 – dno szklanicy (nr inw. 1/H/Kw/M); 7 – szklanica (nr inw. 15/H/Kw/M); 8 – stopa szklanicy (nr inw. 15/H/Kw/M); 9 – szklanica (nr inw. 15/H/Kw/M); 10 – szklanka (nr inw. 3/H/Kw/M); 11 – szklanka (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1–2 – polygonale Becher (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 3–4 – Becher (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 5 – Becher (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 6 – Becherboden (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 7 – Becher (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 8 – Becherfuß (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 9 – Becher (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 10 – Becher (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 11 – Becher (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Bild und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – kieliszek (nr inw. 1/H/Kw/M); 2 – kieliszek (nr inw. 3/H/Kw/M); 3–4 – kieliszki (nr inw. 15/H/Kw/M); 5 – naczynie na trzech nóżkach (nr inw. 3/H/Kw/M); 6–8 – fragmenty naczynia ze szkła mlecznego (nr inw. 1/H/Kw/M); 9–11 – fragmenty naczyń ze szkła mlecznego (3/H/Kw/M); 12 – ucho niezidentyfikowanego naczynia (nr inw. 15/H/Kw/M); 13 – fragment niezidentyfikowanego naczynia (nr inw. 1/H/Kw/M); 14 – stopa nieokreślonego naczynia (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Kelchglas (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 2 – Kelchglas (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3–4 – Kelchgläser (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 5 – Dreifußgefäß (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 6–8 – Fragmente eines Gefäßes aus Milchglas (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 9–11 – Fragmente von Gefäßen aus Milchglas (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 12 – Henkel eines nicht identifizierten Gefäßes (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 13 – Fragment eines nicht identifizierten Gefäßes (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 14 – Fuß eines nicht identifizierten Gefäßes (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Bild und Bearb. I. Wojciechowska

III. 4. Pozostałe utensylia

III. 4. 1. Pojemniki na żar

Iwona Wojciechowska

W obiektach nr 8 i 13 zinterpretowanych jako latryny na sąsiadujących ze sobą dawnych parcelach Targ Drzewny 20 i 21 oraz w obiekcie nr 12 na działce Targ Drzewny 21 natrafiono na trzy fragmenty dwóch naczyń o przeznaczeniu termicznym. Wykonane zostały z glin żelazistych, a ich zewnętrzna powierzchnia została powleczone szkliwem.

Pierwszy zabytek to podstawa pustej dzwonowatej nóżki o średnicy dna 10,5 cm (ryc. 1:1). Solidne ścianki naczynia o grubości 0,6 cm pokryte są szkliwem z zielonym cętkowaniem. Przy krawędzi dna znajduje się charakterystyczny trójkątny otwór.

Drugi z zabytków to dwa ułamki górnej partii ażurowej misy o średnicy ok. 21,5–22 cm z zachowanym ułamkiem ucha z zagnieceniami uformowanymi palcami przy jego krawędziach. Ścianę zewnętrzną oraz krawędź naczynia pokrywa jasnozielone szkliwo, które po wewnętrznej stronie widoczne jest w formie zacieków (ryc. 1:2). Zawinięta do środka krawędź zdobiona jest trzema dookólnymi rowkami, a przejście między nią a brzuścem dekorowane jest plastyczną listwą. Misa zaopatrzona została od góry w rząd okrągłych otworów, natomiast główna jej część upiękuszona została ażurowym ornamentem roślinnym, być może kwiatem o czterech płatkach, wpisanym w okrąg.

Oba okazy są pozostałościami specjalnych naczyń w postaci misy na wysokiej, pustej nóżce. Dotychczas na terenie Starego Miasta w Stargardzie natrafiono na pozostałości takich pojemników tylko w trzech miejscach¹, jednak forma taka znana jest dość powszechnie m.in. w Niemczech, Austrii, Czechach oraz na południowym wybrzeżu Bałtyku (por. Marcinkowski 2019, 103–104; Dąbał 2021; Wojciechowska 2021b, 68 – tam starsza literatura). Gliniane ażurowe pojemniki na nóżce mogły pełnić różne funkcje. Dzięki swojej niepalności oraz słabemu przewodzeniu ciepła wykorzystywane były jako urządzenia mające bezpośredni kontakt z ogniem i żarem.

Naczynia na pustej wysokiej stopie w literaturze znane są jako *Wärmeschale*, czyli misy do transportu żaru (por. Käus 1966, 341; Mechelk 1970, 134; Endres 1980, 445; Röber 1989, 425; Schäfer 2008, 379; Preusz 2011, 52; Krabath 2012, 84; Blažková 2016, 294; Engels i in. 2016, 210; Marcinkowski 2019, 103). Pełniły one rolę przenośnego źródła ciepła, które można było zabrać ze sobą wszędzie. Funkcję tę poświadczają źródła ikonograficzne takie, jak choćby obraz Christophera Paudissa z poł. XVII w. przedstawiający

Abrahama i Izaaka zmierzających na górę Moria (ryc. 2:1). Pojemnik wypełniony żarem niesiony jest przez Abrahama. O ceramiczne ucha naczynia zahaczono metalowy uchwyt umożliwiający zawieszenie go lub transportowanie w jednej ręce. Dzięki ażurowym dekoracjom w ściankach, misa mogła jednocześnie służyć jako źródło światła (Preusz 2011, 53).

Niewielkie gliniane naczynia były bardzo dobrym źródłem ognia, które można było łatwo podtrzymywać przez długi czas. Na holenderskich i flamandzkich obrazach z przełomu XVII i XVIII w. ukazywane są takie wyroby (choć głównie bez otworów w ściankach) w kontekście palenia popularnych wówczas fajek². Umożliwiały one szybkie zapalenie tytoniu (Thier 1993, 246; Leclaire 2009).

Pojemniki na pustych nóżkach mogły być używane także jako naczynia stołowe podtrzymujące ciepło potraw – tzw. *chafing dishes* lub też umożliwiające gotowanie (Mechelk 1970, 134; Campen i in. 1997, 187; Preusz 2011, 52; Krabath 2012, 84; Blažková 2016, 294; Dąbał 2021, 79). Na obrazie Diega Velázqueza z 1618 r. *Stara kobieta smażyca jajka* widać podobną formę pojemnika, jednak bez perforacji w ściankach (ryc. 2:2). W przypadku ażurowych mis we wnętrzu umieszczano metalowe pojemniki, do których wkładano jedzenie (Preusz 2011, 52; Blažková 2016, 294).

Według innych hipotez naczynie na wysokiej nóżce mogło służyć jako kadzidło, w którym palono mirrę (sprowadzoną z Orientu), zioła oraz olejki eteryczne. Ze względu na wysokie koszty wykorzystywanych do tego produktów, ażurowe misy używane byłyby tylko przez najzamożniejszych. Rolą kadzidła miało być, przynajmniej chwilowe, maskowanie nieprzyjemnych zapachów (Gross 1993, 138–139; Niederfeilner 2004, 61; Preusz 2011, 53).

Pierwowzorem pojemników z perforacjami na wysokiej, pustej nóżce mają być według jednych badaczy średniowieczne termiczne naczynia z Niderlandów (Marcinkowski 2019, 104), a innych mosiężne okazy z Norymbergii (Krabath 2012, 84). Choć znany jest przykład ażurowej misy na stopce ze średniowiecza (Käus 1966), to upowszechniły się one przede wszystkim w XVI–XVII w. (por. Mechelk 1970, 153; Endres 1980, 446; Geupel, Hoffmann 1995, 116; Campen i in. 1997, 186; Herling i in. 1997, 244; Thoma 2001, 234; Krabath 2012, 84; Blažková 2013, 212; Engels i in. 2016, 210; Marcinkowski 2019, 104).

Stargardzkie zabytki pochodzą zapewne z XVII i XVIII w. Zachowany fragment misy charakteryzuje się niewielkimi wycięciami w ściance, co miało być charakterystyczne dla młodszych

¹ Poza omawianymi okazami odnaleziono takie naczynia na dawnym kwartale XXVI oraz podczas prac wyprzedzających odbudowę oficyny (przy wschodniej pierzei kwartału przyrynkowego) – por. Wojciechowska (2021a, 169, 2021b).

² Odnaleziony na kwartale XXVI w Stargardzie ażurowy pojemnik znaleziony został w kontekście bardzo licznych glinianych fajek, por. Wojciechowska (2021b).

wyrobów tego typu (por. Krabath 2012, 84). Natomiast pusta stopa od naczynia na żar odkryta została w latrynie, w której natrafiono na dość pokąźny zbiór pojemników aptecznych³, dzięki którym można przypisać jej użytkowanie doktorowi medycyny Friedrichowi Adrianowi de la Bruyere (Bruguière), właścicielowi parceli 20 w latach 40. XVIII w. (Majewski 2007).

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Majewski M. 2007. *Stargard, Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – (Władysława Łokietka) – Grodzka. Studium historyczne*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

Blažková G. 2013. Vývoj raně novověké kuchyňské a stolní keramiky v Čechách na základě souborů z Pražského hradu. *Památky Archeologické* 104, 183–230.

Blažková G. 2016. Raně novověká keramika na Pražském hradě. W: G. Blažková (red.), *Castrum Pragense 13. Nálezy hmotné kultury z renesančních odpadních jímek z Pražského hradu. Díl II. Studie*. Praha, 283–338.

Campen I., Damminger F., Schumann A., Hempelmann R., Niederfeilner A., Svenshon H., Westphalen T. 1997. Stadtarchäologie in Leipzig. Überblick 1995–1996. *Archäologie aktuell im Freistaat Sachsen* 4, 183–218.

Dąbal J. 2021. Modern Ceramic Chafing Dishes in Northern Poland. *Archaeologia Polona* 59, 79–94.

Endres W. 1980. Weniger bekannte keramische Dekorarten an Regensburger Bodenfunden des 15.–17. Jahrhunderts. *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg* 120, 431–454.

Engels E., Etlzer S., Habinger S., Kálmánová L., Theune C. 2016. Ein Latrinenebefund aus Salzburg, Sternbräu. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 32, 197–224.

Gross U. 1993. Funde des ausgehenden Mittelalters und der beginnenden Neuzeit von der Hinterburg in Neckarsteinach. *Gesichtsblätter für den Kreis Bergstraße* 26, 131–166.

Geupel V., Hoffmann Y. 1995. Bismarckstraße 3 – erste stadtarchäologische Flächengrabung in Rochlitz. *Archäologie aktuell im Freistaat Sachsen* 3, 113–118.

Herling L., Hiptmair P., Gebhardt S. 1997. Die Grabung Chemnitz – Rathausstraße. *Archäologie aktuell im Freistaat Sachsen* 4, 241–248.

Käus H. 1966. Rekonstruktion einer Mittelalterlichen irdenen Wärmeschale. *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 14/15, 339–346.

Krabath S. 2012. Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick. W: S. Krabath i in. (red.), *Keramik in Mitteleutsch-*

land: Stand der Forschung und Perspektiven: 41. Internationales Hafnerei-Symposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 57. Dresden, 35–172.

Leclair A. 2009. A la Découverte des Couverts en Céramique. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 2, 189–193.

Marcinkowski M. 2019. Ceramika nowożytna. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I*. T. 1. Szczecin, 91–104.

Mechelk H. 1970. *Stadtkernforschung in Dresden*. Berlin.

Niederfeilner A. 2004. *Vom Dorf zur Metropole des Erzgebirges – die Stadtkerngrabung „Theaterquartier“ in Freiberg/Sachsen*. Tittling.

Röber R. 1989. Eine durchbrochen gearbeitete Keramik aus einem ostwestfälischen Kloster. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19, 423–429.

Schäfer H. 2008. Stralsund Fpl. 290. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 55, 372–379.

Thier B. 1993. Die spätmittelalterliche und neuzeitliche Keramik des Elbe-Weser-Mündungsgebietes. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Keramik. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 20. Oldenburg.

Thoma W. 2001. Die archäologischen Ausgrabungen im Umfeld des Rathauses von Penig. *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 43, 213–267.

Wojciechowska I. 2021a. Przedmioty związane z oświetleniem wnętrz odkryte podczas badań archeologicznych w Stargardzie. *Pomorania Antiqua* 30, 161–202.

Wojciechowska I. 2021b. Termiczne naczynie ceramiczne z badań na kwartale XXVI w Stargardzie. *Materiały Zachodniopomorskie* 17(2), 67–77.

Internet

Preusz M. 2011. *Hmotná kultura raně novověkého měšťanského domu na příkladu hromadného nálezu ze studny domu čp. 55 na Latránu v Českém Krumlově* (rozprava doktorska) (https://www.academia.edu/5179196/Preusz_M._2011_Hmotn%C3%A1_kultura_ran%C4%9B_novov%C4%9Bk%C3%A9ho_domu_na_p%C5%99%C3%ADkladu_hromadn%C3%A9ho_n%C3%A1lezu_ze_studny_domu_%C4%8Dp._55_na_Latr%C3%A1nu_v_%C4%8Cesk%C3%A9m_Krumlov%C4%9B_Thesis_archaeology; dostęp: 18.02.2023).

mgr Iwona Wojciechowska

Dział Archeologii

Muzeum Archeologiczno-Historyczne

Rynek Staromiejski 2–4

73-110 Stargard

i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

³ Por. w niniejszym tomie: I. Wojciechowska, *Naczynia apteczne i kosmetyczne*.

Zusammenfassung

Wärmeschalen

Die gefundenen Fragmente von hitzebeständigen Keramikgefäßen stammen von speziellen perforierten Schalen auf hohen, hohlen Beinen. Diese Gegenstände konnten verschiedene Funktionen erfüllen; da sie nicht brennbar sind und die Wärme schlecht leiten, wurden sie als Hilfsmittel verwendet, die in direktem Kontakt mit Feuer und Glut standen. Die Form der Artefakte aus Stargard deutet darauf hin, dass sie vom 17. bis 18. Jh. hergestellt worden sind.

1

2

0 10 cm

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – fragment stopy naczynia na żar (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – fragmenty misy naczynia na żar (nr inw. 15/H/Kw/M, 49/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Fragment des Fußes einer Wärmeschale (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2 – Fragment der Schale der Wärmeschale (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M, 49/H/Kw/M). Bild und Bearb. I. Wojciechowska

1

2

Ryc. 2. 1 – obraz *Abraham i Izaak w drodze*, Christopher Paudiš, 1656–1658, wg Blažková 2016, 295, Obr. 178; 2 – obraz *Stara kobieta smażyca jajka*, Diego Velázquez, 1618 r. W zbiorach Szkockiej Gallerii Narodowej w Edynburgu. Źródło: domena publiczna
 Abb. 2. 1 – Gemälde *Abraham und Isaak auf dem Weg*, Christopher Paudiš, 1656–1658. Quelle: Blažková 2016, 295, Gem. 178; 2 – Gemälde *Eine alte Frau brät Eier*, Diego Velázquez, 1618. In der Sammlung der Schottischen Nationalgalerie, Edinburgh. Quelle: gemeinfrei

III. 4. 2. Pokrywki ceglane

Mateusz Szeremeta

Wstęp – opis i charakter odkrycia

W trakcie ratowniczych badań archeologicznych na dwóch dawnych parcelach kwartału IX w Stargardzie, położonych przy Targu Drzewnym 20 i 21, zarejestrowano 9 ceglanych, bogato zdobionych pokrywek ceramicznych. Zabytki tego typu nie należą do masowych znalezisk na terenie miasta¹, jednak są bardzo charakterystyczne ze względu na łączące je cechy, takie jak płaski spód, przysadzista forma, schematycznie zdobiona górna część oraz stosunkowo duży uchwyt. Produkowane były prawdopodobnie głównie w cegielniach i/lub warsztatach ceramicznych przy nich istniejących, czego dowodzić mogą m.in. badania archeologiczne we wczesnonowożytnej pracowni w Warburgu (Kluttig-Altman 2021, 178) oraz w warsztatach w okolicach gminy Wadersloh-Liesborn (Peine 2016, 155–157) i Witzenhausen (Stephan 1988).

Większość stargardzkich zabytków nosi ślady użytkowania. Krawędzie oraz dolne i górne powierzchnie wzdłuż jej osi, a w jednym przypadku także i uchwyt są mocno okopcone. Wszystkie okazy są wygładzone i zdobione w górnej części, zaś dolna pozbawiona jest dekoracji – chropowata, porowata. Interpretacja funkcjonalności oraz technologii wykonania pokrywek częściowo oparta została na typologii zaproponowanej przez R. Kluttiga-Altmana (2015a, 44).

Charakterystyka znalezisk

Pierwszym z opisywanych zabytków jest zachowana praktycznie w połowie pokrywka w typie 2 (Kluttig-Altman 2015a, 44) – ma wyraźnie zaoblony krawędź (ryc. 1:4). Zdobiona jest promieniście pojedynczymi pasmami odcisniętych niestarannie miniaturowych trójkątów tworzących motyw jodełki. Dekoracje prowadzone są na całej długości od krawędzi do środka pokrywki, gdzie najprawdopodobniej znajdował się stosunkowo niewielki uchwyt. Górna część krawędzi na całej długości ma niewielkie (ok. 2 cm) podłużne nacięcia wzdłuż całej osi. Pierwotna średnica zabytku wynosiła 12,5 cm, a jego maksymalna wysokość aktualnie wynosi maksymalnie 1,1 cm. Egzemplarz ten wyraźnie wyróżnia się na tle całego zbioru ze względu na swój „filigranowy” charakter. Znaleziony został w wypełnisku nowożytnej latryny², którą wstępnie datuje się na koniec XVII–poł. XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 11–13).

¹ Na terenie Stargardu dodatkowo odkryto tylko kilka egzemplarzy, m.in. w kwartale XXVIII (Stañ 2017, 298), na obszarze dawnej kaplicy św. Jakuba w Stargardzie (Majewski, Sil 2014), czy też w trakcie badań dawnego klasztoru augustianów-eremitów (Majewski 2013, 360).

² Obiekt 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20, nr inw. 3/H/Kw/M.

Kolejnych osiem egzemplarzy również zarejestrowano w namulisku nowożytnej latryny datowanej na 1/2 ćw. XVII w., XVII/XVIII–XVIII w.³ Najlepiej zachowany jest okaz zdobiony promieniście 8 stemplami z motywem podłużnej szachownicy (ryc. 1:1), nazywany też stemplem „sieciowym” (niem. *Netzstempel*). Górną powierzchnię dekorowaną od lekko uniesionej krawędzi oddziela płytki, dookolny rowek o szer. 1–1,5 cm. W brzegach, na całej osi krawędzi, naniesiono punktowo niewielkie wgłębienia wykonane opuszką palca. Cylindryczny w przekroju uchwyt rozchyła się lekko w górnej partii i zdobiony jest ukośnie dwoma stemplami w jego centralnej części. Zabytek reprezentuje typ 1 (Kluttig-Altman 2015a, 44), gdzie krawędź wyraźnie zwęża się ku dolnej powierzchni. Średnica obiektu oryginalnie wynosiła 14,5 cm, a wysokość całkowita 5,1 cm.

Tożsama pod względem estetyki, jakości materiału i wymiarów jest zachowana szczątkowo pokrywka (ryc. 2:2), która też reprezentuje typ 1 (Kluttig-Altman 2015a, 44). Jej średnica pierwotnie również wynosiła 14,5 cm, a poziom okopcenia zbliżony jest do wymienionego egzemplarza, więc być może należy domniemywać, że zabytki stanowiły komplet.

Kolejne dwa zabytki wyraźnie nawiązują formą do powyższych. Oryginalna ich średnica wynosiła 14,5 cm. Mają szachownicowy ornament stempekowy, jednak jest on wykonany dość niebale – odcisk jest niepełny i wyraźnie odchyłony od linii promienia. Zasadniczą różnicę stanowią również krawędzie, które ukształtowane są dwuspadzście (ryc. 1:2, 2: 3), ale w dalszym ciągu zawierające się ku dolnej powierzchni, co umożliwia sklasyfikowanie ich jako typ 1 (Kluttig-Altman 2015a, 44). Zbliżony do nich pod względem materiału, technologii oraz estetyki wykonania jest zachowany w najmniejszym stopniu fragment (ryc. 2:4), który pozbawiony jest krawędzi oraz uchwytu, co utrudnia jego dokładną interpretację pod względem funkcjonalnym.

Ostatnim zabytkiem wpisującym się w typ 1 (Kluttig-Altman 2015a, 44) jest zachowana fragmentarycznie pokrywka o dwuspadzistej krawędzi. Ze względu na obecny stan niemożliwe jest ustalenie pierwotnej średnicy zabytku, a jego maksymalna odnotowana wysokość wynosi 1,9 cm. Powierzchnia zdobiona jest dookolnymi pasmami linii falistych, w środku których wyraźnie zaznaczone są miniaturowe, gęste żłobienia – dekoracja prawdopodobnie wykonana została radełkiem. Dwuspadowa krawędź jest wyraźnie uniesiona na zewnętrznej osi górnej płaszczyzny, na której występują wgłębienia wykonane opuszką palca tworzące dookolny falisty ornament (ryc. 2: 1).

Reprezentujący typ 1 (Kluttig-Altman 2015a, 44) jest okaz z płasko ukształtowaną krawędzią

³ Obiekt 13 na dawnej parceli Targ Drzewny 21, nr inw. 15/H/Kw/M.

nieznacznie zawężającą się w górnej jej części (ryc. 1:3). Choć zabytek zachowany jest w znacznym stopniu, to określenie jego oryginalnej średnicy jest utrudnione, ale szacunkowo mieściła się ona między 14,5 a 15,5 cm. Pokrywka zdobiona jest stemplem na całej powierzchni – z wyjątkiem bocznej krawędzi uchwytu – motywem szachownicy wpisanej w nieznacznie zaoblony kwadrat. Cylindryczny uchwyt ma płytke, nieregularne wklęsnięcie w centralnej części. Wysokość całkowita zabytku to 5,1 cm.

Ostatnim charakteryzowanym egzemplarzem jest niewielki fragment pokrywki w typie 1 (Kluttig-Altman 2015a, 44) z krawędzią rozszerzającą się wyraźnie do dołowi (ryc. 2:5). Górna część krawędzi jest nieznacznie uniesiona i wykonano na niej opuszką wklęslenia tworzące dookolny falisty ornament. Cała zachowana górna powierzchnia zdobiona dookolnymi, głębokimi rowkami. Pierwotna średnica zabytku wynosiła 15 cm, a jego maksymalna wysokość wynosi 1,4 cm. Aktualny stan uniemożliwia identyfikację rodzaju uchwytu.

Podsumowanie

Zespół pokrywek zarejestrowanych w trakcie badań na kwartale IX pomimo niewielkiej liczby wykazuje znaczne zróżnicowanie pod względem technologii wykonania oraz funkcjonalności. Egzemplarz znaleziony w obiekcie 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 (ryc. 1:4), choć wyraźnie wpisuje się w generalną charakterystykę ceglanych pokrywek, to jednak posiada kilka cech wyróżniających go ze zbioru. Głina z domieszką użytą do jego produkcji zbliżona jest znacznie bardziej do materiałów używanych do produkcji ceramiki naczyniowej niż budowlanej, jednak w dalszym ciągu jest to materiał dość „surowy” i stanowi swoistą formę pośrednią. Warto również zaznaczyć, że zabytek nie nosi wyraźnych śladów po toczeniu na kole garncarskim, dlatego być może pokrywka została wykonana właśnie w stosunkowo prymitywnym warsztacie o charakterze garncarni, ale działającym przy/w cegielni. Analogiczne okazy ze zdobieniem w postaci promieniście naniesionej jodełki zarejestrowano m. in. w Wittenberdze (Kluttig-Altman 2015b, 99, Abb. 3) oraz Darłowie (Borkowski, Kuczkowski 2012, 189, ryc. 381). Pierwszy z nich datowany jest wstępnie na koniec XIV–1. poł. XV w., natomiast drugi pochodzi z badań na zamku i zdaje się pozabawionym kontekstu zabytkiem, ale należy założyć, że nie powstał wcześniej niż w 2. poł. XIV w., kiedy rozpoczęto budowę tamtejszej warowni. Stargardzka pokrywka odkryta została w latrynie datowanej najwcześniej na koniec XVII w., jednak dla samego powstania zabytku należy przyjąć stosunkowo szersze ramy chronologiczne, tj. koniec XIV–XVII w.

Wszystkie egzemplarze zarejestrowane w drugim obiekcie wykonane zostały w całości z gliny strycharskiej i tylko nieliczne noszą ślady delikatnego obtaczania górnej powierzchni, a krawędzie zabytków ukształtowane/odcięte zostały nożem. Sześć z nich dekorowanych jest stemplem, co wydaje się stosunkowo powszechnym zabiegiem

w produkcji tego typu przedmiotów (zob. Birker 2018, 9; Kluttig-Altman 2015a, 43, 1, 2021, 184–186). Pozostałe dwa zdobione są dookolnymi, dość topornymi i nierównymi ornamentami rytymi. Generalnie próba tworzenia bazy porównawczej i typologii na podstawie ornamentów jest mocno utrudniona ze względu na stosunkowo niepowtarzalny charakter każdego ze znajdujących zabytków. Indywidualna specyfikacja oraz relatywnie niewielka zmienność form pokrywek od okresu późnego średniowiecza po okres nowożytności pozwala niestety na określenie szerokich ram czasowych i najbezpieczniej będzie wyznaczyć czas powstania tych egzemplarzy na okres nowożytny, gdzie górną granicę stanowi XVIII w. związany z końcem użytkowania latryny na dawnej parceli Targ Drzewny 21.

Wartym zaznaczenia faktem jest pewnego rodzaju powtarzalność łącząca format zabytków oraz estetykę wśród stargardzkich okazów (ryc. 1:1–2, 2: 2–4), co wydaje się dość osobliwe na tle innych znalezisk, gdzie znajdowane pokrywki bardzo rzadko stanowią lub mogłyby tworzyć „komplet”.

Dyskusyjnym tematem w dalszym ciągu pozostaje określenie funkcji tego typu przedmiotów. Generalnie odrzuca się aktualnie ich funkcję jako pokryw systemów grzewczych, ze względu m. in. na budowę – płyty z tworami są zasadniczo mniejsze niż większość pokrywek znanych z prac archeologicznych (Kluttig-Altman 2015b, 101) oraz po prostu łatwo można byłoby się o nie potknąć ze względu na wystający, często masywny uchwyt. Badania dowodzą, że otwory kanałów cieplnych zakrywane były częściej płaskimi „krążkami” wykonanymi z metalu⁴, choć w literaturze znane są przykłady interpretacji pokrywek ceglanych jako osłon kanałów grzewczych systemu hypokaustycznego (Enzenberger 1994, 204–208; Starski 2017, 422–423). Literatura przedmiotu wyróżnia szereg dodatkowych ich funkcji, takich jak: pokrywa garnków (Stephan 1988, 55; Samariter 2000, 243–244), rozdrabnianie popiołu i kontrola siły płomienia w zamkniętym palenisku (Wietrzychowski 1997, 166), pokrywy do otworów w kanałach piecowych (Thoma 2005, 419–421), obciążnik pokryw beczki (Laggin 2002, 46) czy też duże wieko będące akcesoryjnym „źródłem ciepła” w naczyniu (Busch 1991, 119).

Przyjęta na potrzeby pracy typologia wyróżnia dwa warianty, które relatywnie warunkują sposób wykorzystania pokrywek. Wśród zbioru z kwartału IX udało się wydzielić oba typy, gdzie typ 1, czyli te z fazowaną krawędzią zwiężającą się ku dolnej powierzchni, reprezentuje większość zabytków. Według R. Kluttiga-Altmana (2015a, 72) najprawdopodobniej wykorzystywane były one jako pokrywy do brązowych grapeń generujących dodatkowe ciepło lub służyły jako „zatyczki” otworów w kuchenkach. Za tą teorią przemawiać może dodatkowo fakt, że nie rejestrujemy na stanowiskach archeologicznych dekielków metalowych (Kluttig-Altman 2017, 31). Stargardzkie egzemplarze reprezentujące typ 2 (ryc. 1:3–4, 2: 5) noszą jednakowe ślady zużycia w postaci znacznej

⁴ W ratuszu dolnosaksońskiego Lüneburga odkryto takowe krążki bezpośrednio w szczelinach (Ring 2001, 35, Abb. 4).

ilości sadzy pokrywającej krawędzie wraz z częścią dolną i górną powierzchni, co może świadczyć o tożsamej funkcji tych okazów. Warto jednak zaznaczyć, że upatruje się w nich dodatkowe, wyróżniające je zastosowanie, jako narzędzi do rozdrabniania oraz kruszenia żaru i popiołu (Kluttig-Altman 2015a, 67).

Odkryte w kwartale IX pokrywki nie zostały zarejestrowane w żadnym z wyżej wymienianych kontekstów, dlatego określenie ich pierwotnej funkcji jest utrudnione. Nie mniej problematyczną sprawą jest ustalenie miejsca ich produkcji. Biorąc pod uwagę wcześniejsze ustalenia, można przyjąć wstępnie, że mogły one powstać w warsztacie w/przy cegielni. F. Boehmer (1903, 293–294) podaje, że w 1517 r. wspomina się o domu należącym do browarnika, który był położony w pobliżu cegielni, a nieco później o gospodarstwie rodziny Kerckow usytuowanym w pobliżu cegielni. Prawdopodobnie chodziło o istniejący jeszcze w końcu XV w. warsztat strycharski należący do rady miejskiej (*Tegelschune*), który znajdował się w okolicach zbiegu dzisiejszych ulic Stanisława Staszica i Księcia Popiela. Warto zaznaczyć, że niedaleko, na ówczesnych przedmieściach w okolicach szpitala i kościoła św. Ducha⁵, znajdowała się jeszcze w poł. XVIII w. wyhodnia gliny (Majewski, Wojciechowska 2019, 74). Istnienie miejskiej cegielni (*Stadt-Ziegel-Scheune*) potwierdzają zapisy archiwalne, które podają, że mistrzami strycharskimi w 2. poł. XVIII i początkach XIX w. byli ojciec i syn o nazwisku Wockenfuss⁶. Być może wstępnie należy wiązać powstawanie tego typu form z powyższymi pracowniami. Analiza zespołu pokrywek pochodzącego ze Stargardu jest jedynie przyczynkiem do dalszej dyskusji w środowisku naukowym, a jego wpisanie na stałe w mapę odkryć pozwoli w przyszłości na dalsze, szersze studia nad tym asortymentem kultury materialnej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Szczecin, Archiwum Państwowe
Akta miasta Stargardu, sygn. 6269

Materiały niepublikowane

Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).*

Majewski M., Sił B. 2014. *Sprawozdanie wstępne z badań archeologiczno-architektonicznych na terenie dawnej kaplicy św. Jakuba w Stargardzie, obręb 3, działka 199 (skwer zamknięty*

ulicą Marii Skłodowskiej-Curie, Gdańskiej oraz Światopełka). Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

Birker S. 2018. Die Zieglerdeckel aus dem Stadtgebiet von Hamm und dem Kloster Kentrop. *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 14, 7–29.

Boehmer F. 1903. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Stargard in Pommern*, H. 5. Stargard i. Pomm.

Borkowski J., Kuczkowski A. 2012. *Poza szlakiem. Źródła archeologiczne do dziejów małych miast Pomorza Środkowego 1: B. woj. koszalińskie. Koszalińskie Zeszyty Muzealne, Seria B-VIII: Archeologia 2. Koszalin.*

Busch R. 1991. *Funde und Baubeobachtungen aus der Celler Altstadt*. Celle.

Enzenberger P. 1994. Ein interessanter Baubefund aus einem Handwerkerviertel der Greifswalder Neustadt. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 4, 201–209.

Kluttig-Altman R. 2015a. Zieglerdeckel aus Wittenberg im überregionalen Kontext. Die Suche nach der Funktion einer besonderen Fundgruppe. W: H. Meller (red.), *Fokus: Wittenberg. Die Stadt und ihr Lutherhaus. Multidisziplinäre Forschungen über und unter Tage. Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 7. Halle/Saale*, 41–92.

Kluttig-Altman R. 2015b. Zieglerdeckel aus Wittenberg und Einbeck. Ziegeleiprodukte abseits von Baukeramik. W: S. Glaser (red.), *Keramik im Spannungsfeld zwischen Handwerk und Kunst. Beiträge des 44. Internationalen Symposiums Keramikforschung im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg 19.–23. September 2011*. Nürnberg, 97–106.

Kluttig-Altman R. 2017. Zieglerdeckel in Wittenberg und in der Schweiz. *Bericht der Stiftung Ziegelei-Museum* 34, 21–33.

Kluttig-Altman R. 2021. Herstellungstechnologie, Typologie und Funktion der Zieglerdeckel aus der Hüffert'schen Vorstadt. *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 15, 178–188.

Laggin D. 2002. Die Funde aus der Grabung Jakobikirchhof 2–4. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 26. Bonn, 33–60.

Majewski M. 2013. Stargard, Stare Miasto, dawny klasztor augustianów-eremitów (ul. Klasztorna, Prządki, Wita Stwosza, Portowa), stan. 11a (AZP 32-10/167). *Stargardia* 7, 360.

Majewski M., Wojciechowska I. 2019. Ceramika. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r. Poznań–Stargard*, 73–137.

Peine H.W. 2016. Neue Erkenntnisse zur Produktpalette der Stiftsziegelei Cappel in Wadersloh-Liesborn. *Archäologie in Westfalen-Lippe* 2015, 155–161.

Ring E. 2001. Herdstelle, Heißluftheizung, Kachelofen, Kamin. Wärmequellen in Lüneburger Häusern. W: M. Schneider (red.), *Von der Feuerstelle zum Kachelofen. Heizanlagen und Ofenkeramik vom Mittelalter bis zur Neuzeit. Beiträge des 3. Wissenschaftlichen Kolloquiums*

⁵ Aktualnie teren Komendy Powiatowej Straży Pożarnej przy ul. Bogusława IV.

⁶ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Stargardu, sygn. 6269.

- Stralsund 9.–11. Dezember 1999. Stralsunder Beitr. Arch., Gesch., Kunst u. Volkskunde Vorpommern 3.* Stralsund, 28–42.
- Samariter R. 2000. Hansestadt Stralsund, Mühlenstraße 22 – Mittelalter und Neuzeit. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern 7*, 240–248.
- Stań K. 2017. Stargard, Stare Miasto, ul. Szewska/Włosiennicza, stan. 11 (AZP 32-10/166). *Stargardia 11*, 298.
- Starski M. 2017. Znalezione płyty posadzkowych z otworami z Pucka, a stosowanie hypokaustycznego systemu ogrzewania w małym mieście na Pomorzu Gdańskim. W: M. Dzik, G. Śnieżko (red.), *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa–Rzeszów, 419–428.
- Stephan H.-G. 1988. Archäologische Untersuchungen am Ziegelhof in Witzzenhausen. W: H. Reyer, H.-G. Stephan (red.), *Der Ziegelhof in Witzzenhausen. Ein kommunaler Gewerbebetrieb des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Ergebnisse archäologischer und historischer Forschungen*. Schriften des Werratalvereins Witzzenhausen 17, 7–98.
- Thoma W. 2005. Ausgesuchte Funde und die Fundmünzen der archäologischen Ausgrabung an der Nordseite des Rathauses zu Wittenberg. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 89*, 415–433.
- Wietrzichowski F. 1997. Die mittelalterlichen Befunde der Voruntersuchung der Grundstücke „Am Wall 4/5“ in Güstrow. *Archäologischen Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern 4*, 159–174.

mgr Mateusz Szeremeta
 Dział Archeologii
 Muzeum Archeologiczno-Historyczne
 Rynek Staromiejski 2–4
 73-110 Stargard
 m.szeremeta@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

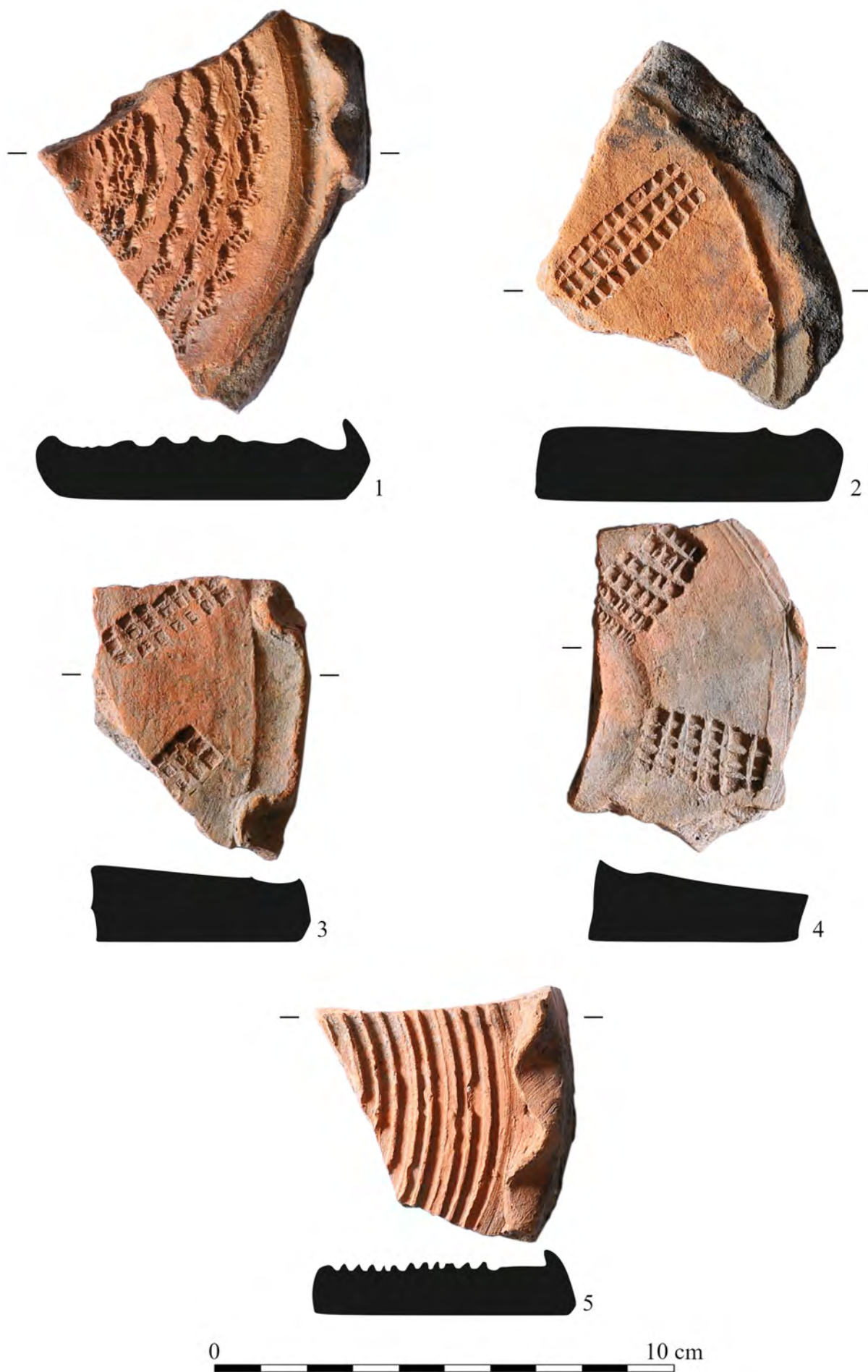
Zieglerdeckel

Auf zwei Parzellen des historischen Quartiers IX in Stargard wurden neun Fragmente von Deckeln aus eisenhaltigem Ton gefunden, die Zieglerware sind. Die Artefakte wurden bei der Untersuchung von zwei neuzeitlichen Latrinen/Brunnen geborgen. Die in unterschiedlichem Zustand erhaltenen Funde zeichnen sich durch eine breite Palette von Ornamenten aus, darunter auch durch gestempelte und eingeritzte Motive. Aufgrund des universellen, unveränderlichen Charakters hinsichtlich des Formats und des oft individuellen Ornamentstils ist es schwierig, die einzelnen Formen mit Fundstücken aus anderen Städten in Beziehung zu setzen, sodass diese Gegenstände grob vom späten Mittelalter bis in die Neuzeit (spätes 17. und 18. Jh.) datiert werden können. Es wird vorläufig angenommen, dass die Erzeugnisse möglicherweise aus lokalen Töpferwerkstätten stammen, die bei/in der Ziegelei betrieben wurden.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Pokrywki ceglane. 1-3 (nr inw. 15/H/Kw/M); 4 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Zieglerdeckel. 1-3 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 4 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto u. Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Pokrywki ceglane (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Zieglerdeckel (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto u. Bearb. M. Szeremeta

III. 4. 3. Podstawka pod sztućce

Andrzej Janowski

Niecodziennym dla znalezisk archeologicznych okazem jest odkryty w piwnicy narożnej kamienicy frontowej przy dawnym Targu Drzewnym 19 tzw. koziołek, czyli podstawka pod sztućce (ryc. 1)¹. Omawiany egzemplarz wykonany został ze stopu miedzi platerowanego srebrem i ma 81 mm długości. Zmontowano go z kilku mniejszych elementów. Głównym jest trzpień o przekroju kolistym i średnicy 3,44–3,48 mm, na którego obu końcach osadzono równoramienne krzyżyki (średnica trzpieni 3,2 mm). Ramiona zwieńczono kulkami o średnicy 6–6,4 mm. Powstała w ten sposób konstrukcja ma ok. 25 mm wysokości i 20,5 g wagi.

Koziołki wykonywano z różnych surowców: gliny, szkła czy metalu, nadając im kształty od bardzo prostych po fantazyjne, a zwłaszcza kształty zwierząt (np. jamnik, koza, królik), ludzi czy niewielkich scen rodzajowych (kelner serwujący posiłek). Przedmiotów tych używano w eleganckich domach w celu wyeksponowania sztućców oraz uchronienia obrusa przed poplamieniem przez dotykanie go górnymi ich partiami. Układano je

po prawej stronie nakrycia, a na nich: widelec zębami do dołu i nóż ostrzem w stronę talerza.

Okaz z dawnego Targu Drzewnego powstał przypuszczalnie pod koniec XIX w. lub na początku XX w.², ale forma ta jest uniwersalna. Niniejszy kształt wykorzystywany jest także obecnie.

Bibliografia

Internet

<https://kolekcje.nmm.pl/Home/Details/2237-podstawka-pod-sztucce> (dostęp: 23.08.2023).

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAI PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza
Krajów Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

² Niemal identyczny okaz datowany na XX w. znajduje się w zbiorach Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku (<https://kolekcje.nmm.pl/Home/Details/2237-podstawka-pod-sztucce>).

¹ Nr inw. 182/H/Kw/S.

Zusammenfassung

Messerbänkchen

In den Resten eines Bürgerhauses in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 wurde ein Messerbänkchen, d.h. eine aus versilberter Kupferlegierung gefertigte Ablage für das Besteck gefunden. Der ganze Gegenstand ist 81 mm lang und hat die Form eines Balkens, an dessen Enden gleichschenklige Kreuze angebracht sind. Diese Ablagen dienten dazu, das Besteck besser zu präsentieren und die Tischdecke vor Flecken zu schützen. Das betreffende Stück stammt wahrscheinlich vom Ende des 19. oder Anfang des 20. Jh., wobei diese Form aber universell ist und auch heute noch verwendet wird.

0 5 cm

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Podstawka pod sztućce (nr inw. 182/H/Kw/S).
Fot. i oprac. A. Janowski

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Messerbänkchen (Inv.-Nr. 182/H/Kw/S). Foto u.
Bearb. A. Janowski

III. 5. W spichlerzu i komorze

III. 5. 1. Żarno

Andrzej Janowski

Przygotowanie dużej części posiłków i pokarmów zbożowych nie byłoby możliwe bez wstępnej obróbki ziaren. Jednym z narzędzi do ich rozdrabniania były żarna. Fragment takiego przedmiotu odkryto w zasypie pach sklepiennych piwnicy frontowej kamienicy przy dawnym Tagu Drzewnym 19¹. Biorąc pod uwagę kształt i zachowane na powierzchni ślady, zidentyfikować należy go jako pozostałość tzw. żaren obrotowych. Urządzenia tego typu składały się z dwóch kamieni: dolnego i nieruchomego, tzw. leżaka, oraz górnego, nazywanego biegunem, umieszczonych na ogół w drewnianym kadłubie. W omawianym przypadku mamy do czynienia z kamieniem górnym – biegunem. Zachował się on w ok. 25%. Pierwotnie miał kształt kolisty, średnicę 200–210 mm i wysokość 50,2–51,7 mm. W centrum znajdował się otwór wysypowy o przekroju klepsydrowatym i nieustalonej dziś średnicy. Brak niestety śladów pozwalających określić, czy zastosowano w nim paprzycę niewspierającą, czy wspierającą, która dawała możliwość regulacji grubości mąki. Na górnej powierzchni widoczne jest wgłębienie o średnicy ok. 20 mm i głębokości 14 mm, na zamocowanie lub oparcie mlona, czyli uchwytu/rączki. Powierzchnia dolna jest gładka i silnie wytarta.

Żarno wykonano z piaskowca kwarcowego². Nie był to surowiec zbyt popularny do wytwarzania tego typu wyrobów, preferowano bowiem granit. We wczesnym średniowieczu, kamienie żarnowe z piaskowca stanowiły 17% wśród 35 odkrytych w Wolinie (Skoczylas 1990, 40, 47, tab. 6). Pojedynczy taki kamień odkryto w nawarstwieńcach późnośredniowiecznych we Wrocławiu (Buśko 2003, 267), a z XV–XVI w. pochodzi okaz z Kołobrzegu (Wywrot-Wyszkowska 2016, 192, tab. 53.10). Wypowiedzenie się o preferencjach w młodszych epokach jest utrudnione przez brak badań na obiektach nowożytnych i odkryć żaren z tego czasu.

Żarna rotacyjne zaczęto użytkować już w okresie lateńskim. Początkowo jedynie w postaci dwóch kamiennych krążków ułożonych jeden na drugim. Dopiero z czasem obudowano je drewnianą konstrukcją, co umożliwiło m.in. zainstalowanie mechanizmu regulującego odległość kamieni między sobą, a tym samym grubość mielenia (por. m.in. Nasz 1950, 45–65; Dembińska 1973, 31–40; Beranová 1980, 207–215; Dołżycka 1996, 139–141; Repka i in. 2021). Źródła ikonograficzne potwierdzają użytkowanie urządzeń z regulacją grubości przemiału co najmniej od XII w. (Dembińska 1973, ryc. 11), a zachodniopomorskie źródła archeologiczne poświadczają wykorzystanie

żaren w drewnianych kadłubach co najmniej od 2. poł. XIII w. (por. Janowski, Słowiński 2012). Niekiedy funkcję kadłuba pełnił dolny kamień uformowany w postaci misy, w którą wpuszczony był biegun (por. Garlicki 2010, 47–49).

Pierwsze młyny na ziemiach polskich pojawiły się już w poł. XII w. i pomimo znaczących kosztów utrzymania szybko zyskały popularność, były bowiem mniej więcej dziesięciokrotnie wydajniejsze od najdoskonalszych żaren obrotowych (Dembińska 1973, 192). W Stargardzie młyn miejski powstał już w 1243 r. (Majewski 2016, 124). Można przypuszczać, że ich upowszechnienie się spowodowało ograniczenie liczby indywidualnych urządzeń do produkcji mąki. Zanik był jednak powolny i nie oznaczał całkowitego ich wyparcia³, co potwierdzają chociażby dane etnograficzne poświadczające ich wykorzystywanie na Pomorzu jeszcze na początku XX w. (Kukier 1972, 468–471; Dołżycka 1996, 142–143). Zasypisko, w którym odkryto żarno, datować można na 2 poł. XVI–XVII stulecia⁴, a pozyskany kamień jest kolejnym znalezionym w ostatnich latach przykładem (por. Janowski 2019, 192), że w nowożytnym Stargardzie przydomowa produkcja mąki na potrzeby własne i sąsiadów nie była zajęciem niezwykłym.

Bibliografia

- Beranová M. 1980. *Zemědělství starých Slovanů*. Praha.
- Buśko C. 2003. „Day, at ja pobruczę...” Przyczynek do dziejów przetwórstwa zbożowego w średniowiecznym Wrocławiu. *Archaeologia Historica Polona* 13, 267–275.
- Dembińska M. 1973. *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Dołżycka B. 1996. Żarna. W: J. Bohdanowicz (red.), *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego III. Pożywienie i sprzęty z nim związane*. Wrocław, 136–160.
- Garlicki P. 2010. Przyczynek do dziejów kamieniarstwa gdańskiego. W: B. Bobowski (red.), *Archeologia Dolnego miasta w Gdańsku. Północno-zachodnia część kwartału ulic Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla, Św. Barbary*. Łódź, 41–52.
- Janowski A. 2019. Zabytki wykonane z metali i innych surowców. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 189–204.
- Janowski A., Słowiński S. 2012. Średniowieczne żarno rotacyjne w drewnianej obudowie ze

¹ Nr inw. 113/H/Kw/S.

² Surowiec zidentyfikował dr hab. Marcin Szydłowski z Katedry Archeologii Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego.

³ W średniowiecznym Wrocławiu działało aż 11 młynów, ale pokrywały one jedynie 30% zapotrzebowania miasta na mąkę (Buśko 2003, 274).

⁴ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

- szczecińskiego Podzamcza. W: A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Zielona Góra, 328–338.
- Kukier R. 1972. Przechowywanie i obróbka ziarna oraz potrawy mączne w tradycyjnej kulturze ludowej ziem Pomorza. *Materiały Zachodniopomorskie* 18, 459–490.
- Majewski M. 2016. Osadnictwo późnośredniowieczne. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(1). Badania na obszarze dawnego klasztoru augustiańskiego*. Stargard, 123–125.
- Nasz A. 1950. *Żarna wczesnodziejowe*. Warszawa–Wrocław.
- Repka D., Borzová Z., Blahová S. 2021. Kamenný žarnov z Oponického hradu a úvahy o funkcii mlecích zariadení na stredovekých a novovekých hradoch. *Študijné zvesti AÚ SAV* 68(1), 135–151.
- Skoczylas J. 1990. *Użytkowanie surowców skalnych we wczesnym średniowieczu w północno-zachodniej Polsce*. Poznań.
- Wywrot-Wyszkowska B. 2016. Zabytki z poroża, kości i rogu oraz innych surowców. W: B. Wywrot-Wyszkowska, M. Dworaczyk, M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 6, 183–197.

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAiE PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

Zusammenfassung

Mahlstein

In der Verfüllung des aus der 2. Hälfte des 16. bis 17. Jh. stammenden Gewölbeschenkels im vorderen Bürgerhaus in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 wurde ein Fragment (ca. 25 % des Ganzen) des Bodensteins von einem Mahlstein gefunden. Er besteht aus Quarzsandstein und hatte ursprünglich einen Durchmesser von etwa 20–21 cm. Rotierende Mahlgänge wurden in der Latènezeit erfunden und dienten bis zum 13. Jh. als das wichtigste Gerät zum Zerkleinern von Getreidekörnern. Erst mit dem Errichten von Mühlen begann ihre Bedeutung zu schwinden, aber der Rückgang war langsam und bedeutete nicht, dass sie vollständig verdrängt wurden.

In Stargard ist schon 1243 eine Stadtmühle gebaut worden, und der betreffende Mahlstein sowie andere aus früheren Grabungen bekannte Exemplare deuten darauf hin, dass trotzdem die häusliche Herstellung von Mehl für den Eigenbedarf und für die Nachbarn im neuzeitlichen Stargard keine ungewöhnliche Tätigkeit war.

0 5 cm

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Żarno (nr inw. 113/H/Kw/S). Fot. i oprac. A. Janowski
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Mahlstein (Inv.-Nr. 113/H/Kw/S). Foto und Bearb. A. Janowski

III. 5. 2. Szkło gospodarcze

Iwona Wojciechowska

Fragmety naczyń szkła gospodarczego stanowią zdecydowaną większość analizowanego zbioru zabytków szklanych odkrytych na trzech parcelach dawnego kwartału IX – ponad 78% (4701 fragmentów). Do tej grupy należą pojemniki do przechowywania i transportowania produktów, głównie płynnych. Są to przede wszystkim butelki o różnych kształtach. Do kategorii szkieł gospodarczych zaliczono również pozostałości naczyń, które ze względu na swoją fragmentaryczność nie pozwalają na określenie kształtu pojemnika. Jest ich niestety najwięcej – 2971 ułamków – i są to przede wszystkim niecharakterystyczne partie brzuścowe. Zabytki szklane do przechowywania odnaleziono na dwóch dawnych parcelach Targ Drzewny 20 i 21 w siedmiu jednostkach stratygraficznych: Targ Drzewny 20 – obiekty 3 i 8; Targ Drzewny 21 – obiekt 1 w piwnicy na zapleczu działki, obiekt 3, obiekty 10 i 13. Na najliczniejszy zbiór stłuczki szklanej natrafiono w obiekcie 8. Z niego też udało się zrekonstruować najwięcej form naczyń gospodarczych.

Butelki

Butelki stanowią prawie 33% (1561 fragmentów) całego szkła gospodarczego. Naczynia takie wytwarzano w większości hut dzięki temu, że produkcja ich była tania i nie wymagała szczególnych zabiegów technologicznych oraz umiejętności. Butelki miały, i wciąż mają, wielorakie zastosowanie – transportowano, przechowywano i podawano w nich różnego rodzaju płyny. Pełniły one funkcje przede wszystkim praktyczne, dlatego większość odkrytego materiału wykonana jest z nieodbarwionego, słabej jakości szkła, w którym widoczne są liczne pęcherzyki gazowe. Najwięcej pojemników powstało z tzw. „leśnego” szkła w kolorach: jasnozielonym, zielonym i seledynowym. Barwiona masa tych naczyń miała pozytywny wpływ na zachowanie ich zawartości, ponieważ ciemniejsze szkło chroniło ją przed promieniami światła (Rubnikowicz 1989, 80). Z powodu uniwersalnego kształtu butelek, bez konkretnego symbolu – odcisku stempla huty, nie jest możliwe dokładne ustalenie miejsca ich powstania. Fragmentaryczne zachowanie znacznej części okazów uniemożliwia określenie ich formy, dlatego też analizowany materiał podzielono na: naczynia cylindryczne, wieloboczne, baniaste butelki ze spłaszczonymi brzuścami oraz ułamki niecharakterystyczne niepozwalające odtworzyć ich kształtu. Szyjki, które nie mają połączenia z korpusami naczyń, opisane zostaną osobno tak samo jak odciski stempli, ponieważ ustalenie ich przynależności do konkretnego typu pojemników jest w większości niemożliwe. Ostatnią kategorią butelek są naczynia wykonane z tzw. „czarnego” szkła.

Butelki cylindryczne

W zbiorze zarejestrowano co najmniej 241 fragmentów butelek cylindrycznych. Są to przede wszystkim zrekonstruowane formy naczyń (4 okazy), dna z partią przydenną, szyjki łączące się z brzuścami oraz ułamki korpusów wykonane z grubego szkła¹. Fragmenty pozyskano z sześciu jednostek stratygraficznych: z dawnej parceli Targ Drzewny 20 – 65 fragmentów z obiektu 3 (1/H/Kw/M) i 130 z obiektu 8 (3/H/Kw/M) oraz z dawnej działki Targ Drzewny 21 – 2 fragmenty z piwnicy na zapleczu działki (48/H/Kw/M), 1 fragment z obiektu 3 (59/H/Kw/M), 43 fragmenty z obiektu 13 (15/H/Kw/M).

Z materiału z obiektu 8 udało się zrekonstruować kształty czterech butelek (3/H/Kw/M). Dwie z nich wydmuchano z zielonego, obecnie mocno skorodowanego szkła (ryc. 1:1–2). Są to dość masywne pojemniki, o długich stożkowatych szyjkach (11 cm), z przewężeniem w środkowej partii naczyń, gdzie największa wydętość przypada w górnej części korpusu (w ramionach). Mają 28 i 29 cm wysokości, a wylewy ich są pogrubione i mają średnice 2,7 cm. Dna lekko wysklepione od spodu noszą ślady po przylepcu. Niższa butelka ma średnicę dna 9,5 cm (ryc. 1:2), natomiast wyższa 9 cm (ryc. 1:1). Oba pojemniki w miejscu przejścia szyjki w korpus mają doklejone szklane okrągłe odciski stempli o średnicach 3 i 3,4 cm, które świadczą, że naczynia powstały w tej samej hucie – Marienwalde (obecnie Bierzwnik, pow. choszczeński). W centrum pieczęci umieszczono w dwóch wersach nazwę huty: MARIEN/WALDE/-1743-/C*R. W jednym przypadku ostatni wers z inicjałami jest nieczytelny.

Kolejne dwa naczynia również mają zbieżne cechy. Wykonane zostały z jasnozielonego, przejrzystego szkła, w którego masie widoczne są liczne drobne pęcherzyki gazowe (ryc. 1:3). Ścianki pokrywa częściowo korozja. Jeden z egzemplarzy zachowany z długą szyjką (13 cm) i wylewem ma wysokość 30 cm (drugi z zachowaną tylko częściowo szyjką – 29 cm). Krawędź prostego wylewu, który ma średnicę 2,5 cm, została podkreślona wałkiem. Dno ma średnicę 7,5 cm i jest lekko wypukłe. Natomiast podstawa częściowo zachowanego okazu ma średnicę 7 cm i jest stożkowato wysklepiona do wnętrza naczynia. W obu przypadkach na spodzie den widoczne są ślady po przylepcu. Korpusy butelek zwężają się ku dołowi, a ich największa wydętość znajduje się w górnej, mocno zaokrąglonej, partii brzuśca – w przejściu między szyjką a korpusem.

W tym samym obiekcie co całe formy zarejestrowano trzy górne części pojemników

¹ Problem z partiami brzuścowymi i okrągłymi dnami naczyń jest taki, że tak samo ukształtowane były inne pojemniki gospodarcze, np. słoiki. W związku z tym większość takiego materiału zaklasyfikowano jako formy nieokreślone.

cylicydrycznych (15 fragmentów). Jeden egzemplarz wykonany z zielonego, zmatowiałego szkła to długa stożkowa szyjka (12 cm) z mocno zaakcentowanym przejściem w korpus, który jest największą wydętością naczynia. Wydaje się, że pojemnik miał taką samą formę co wyżej opisane zrekonstruowane butelki z Marienwalde. Wylew podkreślony wałkiem szklanym ma średnicę 2,5 cm, a do ramienia butelki dokleiono okrągły odcisk szklany o średnicy 3 cm. Pieczęć opatrzona została nazwą huty, datą roczną oraz inicjałami: MARIEN/WALDE/1743/HGS. Pozostałe dwa naczynia mają długie szyjki: 14 cm i 11 cm zakończone prostymi wylewami o średnicach: 2,7 cm (dłuższa szyjka) i 2,9 cm (krótsza) podkreślonymi wałeczkami. Egzemplarz o dłuższej szyjce ma silnie podkreślone ramie, poniżej którego korpus mocno się zwęża (ryc. 1:4).

Z obiektu 8 pochodzi jeszcze dwadzieścia jeden den (75 fragmentów) butelek cylindrycznych. Wytworzone zostały z tzw. „leśnego” szkła o różnych odcieniach zielonego. Powierzchnie ścianek naczyń są zmatowiałe i skorodowane. Średnice ich mają od 8 do 10 cm, a na spodzie każdego okazu widoczny jest ślad po przylepiaku. W grupie zarejestrowano: 10 den mocno wysklepionych, w tym 6 stożkowatych (ryc. 1:5), wśród których najwyższy stożek ma 6,5 cm, oraz 11 lekko wypukłych do wnętrza. Pierwsze podstawy wykorzystywane były w pojemnikach, w których przechowywano wina, rzadziej piwa, gdzie osad miał opadać po ściankach stożka na spód naczynia (Ciepiela 1977, 97). Dna pochodzą od co najmniej dwóch typów butelek: z brzuściami przewężonymi powyżej partii przydennej (8 den) oraz pojemników, których korpus zwęża się ku dołowi (2 dna).

Pozostały materiał to 34 ułamki przejść szyjek w brzuście butelek (1/H/Kw/M, 48/H/Kw/M, 59/H/Kw/M), a 77 to fragmenty korpusów naczyń (1/H/Kw/M, 15/H/Kw/M). Wykonane zostały z dość grubego nieodbarwionego szkła o kolorach: jasnozielonym i zielonym. Ścianki pokryte są silnie nalotem iryzującym.

Butelki wielokątne

Wśród stłuczki szklanej zarejestrowano 824 ułamki naczyń o prostych ściankach i wielokątnych dnach. Wykonano je z mas o różnej barwie: żółtej, jasnozielonej, seledynowej, turkusowej, ciemnozielonej oraz bezbarwne. Fragmenty często są zmatowiałe i pokryte korozją.

Na podstawie zachowanych den wyróżnić można butelki: kwadratowe (7 naczyń – 76 fragmentów), o prostokątnej podstawie (9 – 88 fragmentów), sześciobocznych (4 – 17 fragmentów) i ośmiobocznych (2 – 6 fragmentów). Pozostałości den zarejestrowano jedynie w dwóch obiektach na dawnej parceli Targ Drzewny 20 (obiekty 3 i 8). Lekko wypukłe podstawy kwadratowych naczyń mają wymiary: 8×8 cm do 11×11 cm, a na ich spodach widoczne są ślady po przylepiaku. Jeden z egzemplarzy o barwie jasnozielonej udało się wykleić do przejścia ścianek w szyjkę, do wysokości 21 cm (ryc. 2:1). W przypadku prostokątnych den możliwe było określenie wymiarów dla 8 okazów: 9,5×8,8 cm, 9,7×9,3 cm, 9,8×9,4 cm,

9,9×8,5 cm, 10×8,3 cm, 10×8,4 cm, 10×8,5 cm, 11×8,4 cm. Jedna zrekonstruowana w całości butelka ma wysokość 23 cm i krótką szyjkę (ok. 4,5 cm) zakończoną stożkowatym wychylonym wylewem o średnicy 4,5 cm (ryc. 2:2). Dna sześciobocznych butelek odnalezione zostały jedynie w obiekcie 8 i mają wymiary: 11×6,5 cm, 11×8 cm, 12×8 cm oraz 13,5×8,5 cm. Wyklejona forma ma wysokość 23,5 cm, długą stożkowatą szyjkę (ok. 8 cm) zakończoną wylewem o średnicy 2,8 cm podkreślonym szklanym wałeczką (ryc. 2:3). Pojemniki o ośmiokątnej podstawie reprezentowane są przez dwa naczynia, dla jednego udało się określić wymiary: 11,5×7 cm (ryc. 2:4).

W obiektach 3 i 8 zachowało się jedenaście okazów górnych partii wielokątnych butelek: dwóch ośmiokątnych (5 fragmentów) oraz dziewięciu czworobocznych (40 fragmentów). Wśród naczyń z czterema ściankami znajduje się osiem egzemplarzy z masywnymi szyjkami o długości od 3,5 do 7 cm oraz jeden z długą stożkowatą szyjką o długości 9 cm. Krótkie górne części butelek zakończone konicznymi wylewami o średnicach od 4 do 5,7 cm wykonane były z grubego szkła (ryc. 2:5), natomiast smukła szyjka z wylewem o średnicy 3 cm podkreślonym nierównym dookólnym wałkiem pochodziła od pojemnika, który miał pierwotną wysokość ok. 24 cm (ryc. 2:6). Dwie górne partie naczyń ośmiobocznych ze szkła seledynowego, z licznymi pęcherzykami gazowymi w masie, mają długie stożkowate szyjki: 9,3 cm (ryc. 3:1) i 10 cm zakończone wylewami: krótsza – pogrubionym o średnicy 2,7 cm, a dłuższa – o średnicy 2 cm, pod którym doklejoną został wałek. W przypadku okazu z krótszą szyjką poniżej jej umieszczono odcisk pieczęci o średnicy 3,4 cm, w której znajduje się nazwa huty oraz inicjały: MARIEN/WALDE/IGS. Otok stempla jest kreskowany (ryc. 3:1a).

19 fragmentów pochodzi z jednej zrekonstruowanej czworokątnej butelki zakończonej cynowym (?) gwintowaniem z kołnierzykiem (ryc. 3:2). Wylew ma średnicę 4,3 cm. Naczynie o wysokości 15 cm wykonano z przejrzystego zielonego szkła, w którym widać drobne pęcherzyki gazowe. Prostokątne lekko wypukłe dno (wym. 9,5×8 cm) na spodzie ma ślad po przylepiaku. Wyraźne dookólne żłobkowania sugerują, że pojemnik miał nakrętkę, jednak w materiale nie zarejestrowano jej.

Pozostałe ułamki to 552 niedystynktywne fragmenty (partie brzuścowe), 14 ułamków przejść między szyjkami a korpusami wielokątnych butelek oraz 7 fragmentów den, które nie pozwalają określić dokładnej formy naczyń (1/H/Kw/M, 3/H/Kw/M, 15/H/Kw/M, 59/H/Kw/M).

Wieloboczne butelki wytwarzano częściowo za pomocą form – korpusy, a szyjki były wyciągane. Nazywane były „asortymentem prostym”, ponieważ były tanie i nieskomplikowane w produkcji. Z tego też powodu naczynia takie były ogólnie wykorzystywane wszędzie tam, gdzie zachodziła potrzeba przechowywania płynnych produktów, m. in. w aptekach, karczmach, domach. Wieloboczne butelki znane są już w 2. poł. XVI w., jednak upowszechniły się w XVII i XVIII w., co potwierdza ich występowanie na obrazach niderlandzkich

malarzy². Czworokątne pojemniki produkowane były w większości hut europejskich, a sprzyjało temu zapotrzebowanie na nie w transporcie płynów (medykamentów, wód mineralnych, piw, win oraz innych alkoholi wysokoprocentowych). Dzięki ich kształtowi można było zapakować do specjalnego pudełka większą ich ilość niż butelek cylindrycznych (McNulty 1971, 106, Fig. 21; Ciepela 1977, 105–106; Cnotliwy 1981, 370; Grimm 1984, 300–301; Rubnikowicz 1989, 80; Henkes 1994, 236–240, 387–388, 392, Abf. 152–153, 197; Poser 1997, 41; Tausenfreund 2014, 143; Krukowska 2016, 212). Czworoboczne naczynia o cynowych szyjkach, w zależności od wielkości, wykorzystywano do przenoszenia z piwnicy i rozlewania do dzbanów schłodzonego wina – większe, w mniejszych natomiast przechowywano likiery lub, jak pokazują źródła ikonograficzne, w kontekstach medycznych i alchemicznych, trzymano w nich atrament, kwasy lub barwniki. Na obrazie Q. van Brekelenkama *Sklep monopolowy* z 1661 r. widoczne są półki z takimi pojemnikami o różnych rozmiarach (McNulty 1971, 103–105; Tausenfreund 2014, 177–178).

Na fragmencie jednej ośmiobocznej butelki zachował się odcisk stempla potwierdzający miejsce jej produkcji – Marienwalde. W XVII w. huta ta wytwarzała także czworoboczne pojemniki z cynowym zamknięciem (por. Schicker 2018). W końcu XVIII w. kwadratowe naczynia miały wyrabiać jeszcze inne brandenburskie huty szkła: Krumbek i Grimnitz (por. Friese, Friese 1992, 35, Taf. 2).

Butelki ze spłaszczonymi brzuściami

W materiale z badań na terenie Starego Miasta w Stargardzie po raz pierwszy zarejestrowano taką formę jak butelka ze spłaszczonym brzuścem. Nafrafiono na nie w obiektach 3 (77 fragmentów) i 8 (co najmniej 126 fragmentów) na dawnej parceli Targ Drzewny 20. Z odkrytych ułamków udało się wydzielić co najmniej 6 takich naczyń: cztery wykonane z ciemnozielonego tzw. „czarnego” szkła (1/H/Kw/M, 3/H/Kw/M), a dwa z masy o barwie seledynowej (3/H/Kw/M). Na powierzchni pojemników widoczny jest nalot iryzujący i liczne zarysowania.

Butelki te charakteryzują się dużą wielkością i masywnymi, silnie rozszerzającymi się ku korpusowi szyjkami, których wylewy podkreślone są wałeczkami szklanymi. Owalne dna są lekko wypukłe, a brzuśce mocno spłaszczone. W powszechnym użyciu stosowane były od XVII do XIX w. do przechowywania wina (Henkes 1994, 286, Kat. 59.8; Poser 1997, 47–48, Abb. 38).

Z analizowanego zbioru udało się zrekonstruować trzy całe formy butelek o płaskich brzuścach. Jeden egzemplarz (28 fragmentów) wykonany ze zmatowiałego szkła o barwie seledynowej pokryty jest korozją (ryc. 3:3). Ma 31 cm, a długa (11,5 cm), masywna szyjka silnie rozszerzająca się ku dołowi zakończona jest wylewem o średnicy 3,5 cm z doklejonym pod jego krawędzią wałkiem szklanym.

Spłaszczona ścianka w najszerszym miejscu ma 22 cm szerokości, a owalne, lekko wypukłe dno – 12×10,5 cm. Na zaakcentowanym przejściu szyjki w korpus doklejono okrągły odcisk stempla o średnicy 3,8 cm. W centrum umieszczony został uproszczony rysunek kotwicy (ryc. 3:3a).

Druga butla (25 fragm.) wydmuchana z ciemnozielonego, tzw. „czarnego”, szkła zachowała się w dużo lepszym stanie niż egzemplarz o barwie seledynowej: widoczne są jedynie nieznaczne ślady nalotu iryzującego. Naczynie ma 31 cm wysokości i długą (11,5 cm), masywną, mocno stożkową szyjkę, która zakończona jest wylewem o średnicy 3,8 cm, podkreślonym wałkiem (ryc. 3:4). Spłaszczony bok korpusu w najszerszym miejscu ma 21 cm, a dno nieznacznie wypchnięte do środka ma wymiary 12,5×10,5 cm. Tak jak w przypadku pierwszego okazu i ten pojemnik ma na ramieniu okrągłą pieczętkę o średnicy 3,6 cm (ryc. 3:4a). Krawędź stanowi otok w postaci wieńca ze stylizowanych liści, a w centrum umieszczono litery F-S-H, nad którymi widnieje pozioma ósemka – znak nieskończoności. Pod literami znajduje się pogrubiony prostokąt, na którym widoczna jest data roczna 1712.

Trzeci okaz (28 fragmentów) również wytworzony z ciemnozielonego szkła pokryty jest korozją, przez co masa jest prawie nieprzejrzysta. Butelka w stosunku do poprzednich egzemplarzy jest znacznie mniejsza: ma 25 cm wysokości i masywną szyjkę o długości 9 cm, która zakończona jest wylewem o średnicy 3 cm, podkreślonym grubą nicią szklaną (ryc. 5:1). W najszerszym miejscu spłaszczony brzusiec ma ok. 17 cm, a dno lekko wypchnięte do wnętrza – 9×8 cm. Od spodu widoczny jest ślad po przylepcu. Na przejściu stożkowej szyjki umieszczono stempel szklany o średnicy 3,8 cm. W centrum znajdują się litery FR (*Fridericus Rex*), a nad nimi sześcioramienna gwiazda.

Analogiczne formy wraz z pierwszymi dwoma pieczęciami odkryto na terenie Nowej Marchii i w Kołobrzegu. Nick Dobusch przypisuje zarówno odcisk stempla z literami FSH, jak i kotwice hucie szkła w Marienwalde (por. Dobusch 2022). Argumentem popierającym tę tezę może być znalezisko butelki o płaskim brzuścu z nieopisaną pieczęcią w piwnicy konwersów byłego opactwa cysterskiego w Bierzwniku (Tomczak 2011, 54, ryc. 34, nr inw. 380c/380k/380ł/395b/395e).

Fragmenty wylewów i szyjek

W zbiorze wydzielono 164 ułamki szyjek i krawędzi butelek, na podstawie których nie da się określić, czy pochodzą od naczyń wielokątnych czy cylindrycznych. Fragmenty te odkryto wyłącznie w dwóch obiektach znajdujących się na dawnej parceli Targ Drzewny 20 – obiekty 3 i 8.

Zarejestrowano 52 szyjki (102 fragmenty) z zachowanymi wylewami. Ze względu na ich budowę można wyróżnić trzy typy: a) szyjki stożkowe z pogrubionym, wałeczkowatym wylewem (ryc. 4:1); b) stożkowe o krawędziach podkreślonych poniżej nitką lub wałeczką szklaną; c) cylindryczne lub stożkowe o konicznych wylewach silnie wychylonych na zewnątrz. Do pierwszej

² Także butelki z cynowymi, gwintowanymi wylewami, por. McNulty (1971, 103).

kategorii należy 11 wylewów (23 fragmenty). Tam, gdzie udało się zmierzyć całą długość szyjek, mają one od 9 do 11,5 cm i średnice wylewów od 2,5 do 3 cm.

35 okazów (67 fragmentów) poniżej krawędzi wylewów ma doklejone szklane wałeczki. Długość zachowanych w całości szyjek waha się od 6 do 14 cm, a średnice ich wylewów to 2,5–3 cm. Najdłuższe egzemplarze silnie rozszerzają się ku dołowi.

Do trzeciego typu zaliczono 6 egzemplarzy (12 fragmentów). Jeden z nich to wylew o pogrubionej krawędzi o średnicy 3,7 cm, który bezpośrednio przechodzi w korpus naczynia. Pozostałe to mocno rozchylone wylewy o średnicach ok. 4,5 cm oraz 5,6 cm³. Brak zachowanych w całości szyjek uniemożliwia określenie ich długości i rodzaju.

Pozostałe 62 ułamki to części szyjek bez wylewów, w tym 37 fragmentów to dolne części szyjek przechodzące w partię brzuścowe.

Gąsiory

Gąsiory to duże naczynia o szerokiej szyjce i wylewie ułatwiające napełnienie oraz opróżnienie pojemnika. Ze względu na mocno wychylone na zewnątrz krawędzie nie nadawały się do solidnego zamknięcia, co uniemożliwiało bezpieczny transport płynów oraz trwałe przechowywanie produktów. Butle takie w gospodarstwie domowym służyły m.in. jako dzbany do podawania napojów na stół oraz naczynia, w których przygotowywano nalewki i wyciągi z ziół. Wykorzystywano je także przy produkcji medykamentów oraz przy przeprowadzaniu doświadczeń laboratoryjnych. Formy dużych pojemników o szerokich szyjkach pojawiły się już na przełomie XVI i XVII w., a w materiale archeologicznym odkrywano je głównie w kontekstach XVIII-wiecznych. W 2. poł. XVIII w. rozpowszechniła się forma gąsiorów o cylindrycznym korpusie (Ciepiela 1987, 119; Brzeżycka 1995, 187–188; Garas, Karwowska 2013, 266; Lipiec 2017, 173).

Fragmenty naczyń identyfikowanych z całą pewnością jako gąsiory odkryto zaledwie w dwóch obiektach na dawnej parceli Targ Drzewny 20 – obiekcie 3 (16 fragmentów) i obiekcie 8 (75 fragmentów). Są to górne partie pięciu butli. Wykonane zostały ze szkła o barwie jasnozielonej, zielonej, seledynowej i niebieskiej. Powierzchnie są zmatowiałe i pokryte korozją, a na egzemplarzach, w których masa jest przejrzysta, widać pęcherzyki gazu. Cztery okazy z obiektu 3 mają grube ścianki, natomiast zachowana część korpusu butli znalezionej w obiekcie 8 powstała z cienkiego szkła (0,1 cm) (ryc. 4:3).

Jeden egzemplarz ma zachowaną krótką szyjkę o długości 5 cm (ryc. 4:2) zakończoną pogrubionym konicznym wylewem o średnicy 4,8 cm. Z dwóch naczyń pozostały tylko dolne części szyjek o średnicach 3,5 cm i 3,7 cm, które pod dużym kątem przechodziły w korpusy o niewielkiej średnicy.

75 ułamków pochodzi od gąsiora ze szkła barwionego na niebiesko (ryc. 4:3). Długa szyjka

³ Pomiary wykonano jedynie na 2 egzemplarzach.

rozszerzająca się ku dołowi mierzy 10 cm i zakończona jest wylewem o średnicy 5 cm, którego krawędź jest nieregularna i znacznie pogrubiona. Udało się zrekonstruować górną partię brzuśca, który był baniasty i miał szerokość co najmniej 18,5 cm. Zachowane dno o średnicy ok. 10,5 cm jest wypukłe, a na spodzie widać ślad po przylepcu.

Ostatni okaz różni się formą od pozostałych (ryc. 4:4). Długa cylindryczna szyjka o długości 15,5 cm zakończona jest mocno pogrubionym wylewem o średnicy 3,5 cm. Pod krótkim delikatnie stożkowatym wylewem znajduje się przewężenie, a ok. 4 cm poniżej krawędzi naczynia doklejony został dookoła gruby pierścień tworzący kryzę. Zachowane fragmenty korpusu wskazują, że naczynie miało baniasty kształt.

Odciski stempli

Wśród ułamków nowożytnych butelek zarejestrowano 37⁴ owalnych/okrągłych odcisków stempli, które umieszczano zazwyczaj w miejscu przejścia szyjki naczynia w korpus. Pieczętki odkryto w trzech jednostkach stratygraficznych: na dawnej działce Targ Drzewny 20 w obiekcie 3 (8) i obiekcie 8 (28) oraz w czasie odgruzowywania piwnicy kamienicy na dawnej parceli Targ Drzewny 21 (1).

Najliczniejszą grupę stanowią 24 szklane znaki, które przypisywane są królewskiej hucie szkła Marienwalde (obecnie Bierzwnik, pow. choszczeński, woj. zachodniopomorskie), która działała w latach 1607–1822/24. Po zamknięciu huty w Grimnitz, ośrodek ten przejął jego produkcję (Woźny 2001, 249; Humbsch 2002, 34–35). Stemple odcisnięte zostały w nieodbarwionym szkłe o różnych odcieniach zielonego (od jasnozielonego po ciemnozielony, tzw. „czarne” szkło), seledynowego, turkusowego, a powierzchnie ich są pokryte nalotem iryzującym. 21 egzemplarzy należy do jednego rodzaju pieczęci, gdzie centralnym motywem jest nazwa huty zapisana w dwóch wersach: MARIEN/WALDE. Poniżej w 16 przypadkach umieszczona została data roczna: 1732 (1), 1739 (2), 1742 (3), 1743 (10), z którymi współwystępują inicjały: CH – 1739, 1743; CR – 1739, 1743 (ryc. 1:2a); GM – 1742; HGS – 1742, 1743 (ryc. 5:2); IS – 1732; MB – 1743. Jedynie na 5 egzemplarzach brak dat na stemplach, gdzie na 3 okazach pod nazwą huty widnieją inicjały: IGS, FS, MB, a dwa odciski są zachowane częściowo lub są nieczytelne. W wielu przypadkach litery lub cyfry oddzielone są kropkami lub gwiazdkami. Tylko jeden znak ozdobiono dookoła promienistym otokiem, w którym umieszczono inicjały IGS (ryc. 3:1a). Analogiczną pieczętkę odnaleziono podczas badań na terenie dawnego kwartału XXVI w Stargardzie (por. Wojciechowska 2022, 155, ryc. 10:3).

Pozostałe trzy odciski stempli przypisywane hucie w Marienwalde⁵ to dwa egzemplarze z uproszczoną kotwicą (ryc. 3:3a, 5: 3) oraz pieczęć z inicjałami F·S·H, nad którymi widnieje

⁴ 8 z nich dokładnie opisano już przy naczyniach z których pochodziły, por. podrozdział: *Butelki cylindryczne, Butelki wielokątne, Butelki ze spłaszczonymi brzuściami oraz Szkło tzw. „czarne”*.

⁵ Por. Dobusch (2022).

pozioma ósemka – znak nieskończoności, pod literami umieszczono pogrubiony prostokąt z datą roczną 1712, a krawędź otoku stanowi wieńiec ze stylizowanych liści (ryc. 3:4a). Dwa z nich znajdują się na butelkach ze spłaszczonymi brzuściami.

Cztery odciski stempli pochodzą od wyrobów królewskiej huty szkła w Tornow (obecnie Tarnów, pow. gorzowski, woj. lubuskie), która istniała w latach 1707–1785, a jej wyroby przeznaczone były na sprzedaż do dużych ośrodków miejskich (Friese, Friese 1992, 68; Humbsch 2002, 49; Żmuda 2010, 15). Zachowane pieczętki są stosunkowo mniejsze od tych identyfikowanych z hutą w Marienwalde. Ich masa szklana ma barwę zieloną i turkusową, a na powierzchni pokryta jest korozją. W centrum odcisku znajduje się napis TORNO, jednak na żadnym z egzemplarzy nie ma daty rocznej. W 3 przypadkach powyżej nazwy huty znajdują się inicjały: FS (ryc. 5:4), DW (ryc. 5:5) i IH, a w jednym IQ, a poniżej TORNO inicjały GZ (ryc. 5:6). Wszystkie znalezione warianty stempla znane są w literaturze, jednak brak określenia dokładnych dat rocznych (por. Friese, Friese 1992, 69; Humbsch 2002, 49–50).

Dwa okazy pochodzą z królewskiej huty Bernsee (obecnie Breń, pow. choszczeński, woj. zachodniopomorskie), która produkowała w okresie od 1680 do 1822/24 r. W początkach swojej działalności wytwarzała jedynie szkło okienne, a po 1739 r. rozpoczęto także produkcję naczyń (Friese, Friese 1992, 67; Żmuda 2010, 14; Wilgocka 2016, 228). Pierwszy odcisk pieczęci szklanej wykonano z jasnozielonego, przejrzystego szkła, który obecnie na jednym fragmencie jest mocno skorodowany i nieprzejrzysty. W centrum umieszczona została dwuwersowa nazwa BERN/SEE, a pod spodem data roczna 1743 (ryc. 5:7). Powyżej nazwy huty widnieje cyfra 3. Drugi stempel (ryc. 5:8), również z jasnozielonej masy szklanej pokrytej grubą warstwą patyny, ma trzy wersy: w pierwszym skrótowno użyto lokalizacji huty BS, poniżej podano prawdopodobnie objętość naczynia 1L wraz z krzyżem równoramiennym, a w trzeciej linijce zapisano datę roczną, która obecnie jest nie do końca czytelna: 174... (Żmuda 2010, 164–165).

Ułamek jednego odcisku stempla przypisano wytwórni w Grimnitz, która funkcjonowała od 1575 do 1792 r. (Friese, Friese 1992, 14–16; Żmuda 2010, 16). Pieczęć zachowała się jedynie fragmentarycznie – brakuje jej około połowy (ryc. 5:9). Wykonana została z przejrzystego jasnozielonego szkła. Na środku widnieje dwuwersowa nazwa huty ...M/NITZ, pod którą zamieszczono symbol Nō 2. Daty roczne na butelkach z Grimnitz pojawiły się po 1738 r. (Humbsch 2006, 24), co oznacza, że odkryty w Stargardzie odcisk stempla pochodzi z naczynia sprzed tego czasu.

Jedna pieczętka na fragmencie butelki z jasnozielonego szkła zawiera symboliczne przedstawienie orła wlatującego do słońca, które związane jest z mottem „Non soli cedit” (ryc. 5:10). Motyw ten znany jest z dukatów wybitych w pierwszym roku panowania pruskiego króla Fryderyka I Wilhelma (1713–1740) (Humbsch 2009, 5; Żmuda 2010, 266–267). W wersji po lewej stronie ptaka umieszczono literę M, a w linijce poniżej E·H.

Duży odcisk (wymiary 4×3,8 cm) z ciemnozielonej masy szklanej pokrytej korozją przedstawia monogram Fryderyka II Wielkiego, króla Prus (1740–1786) (ryc. 5:11). Są to połączone ze sobą litery FR zapisane prostą czcionką. Analogiczne stemple odkryto w kontekście miejskim we Frankfurcie nad Odrą oraz w Chorin na terenie dawnej huty (por. Friese 1998, 16, Abb. 31).

Na jednej butelce z płaskim brzuścem wykonanej z ciemnozielonego tzw. „czarnego” szkła znajduje się znak o średnicy 3,8 cm z literami FR, nad którymi umieszczono sześcioramienną gwiazdę (ryc. 5:1).

Również z ciemnozielonego szkła wyprodukowano naczynie, z którego pochodzi okrągły odcisk stempla z literą D (ryc. 5:12). Zbliżoną pieczętkę, jednak litera jest mniej fantazyjnie zapisana, a po bokach towarzyszą jej kwiaty, znaleziono na terenie huty szkła w Döllen, w Berlinie oraz w okolicy Chorin – w Senftenhütte. W aktach z 25 października 1733 r. zapisano, by poza znakiem orła umieszczać na butelkach drugi odcisk indywidualny dla każdej huty w postaci pierwszej litery: G. dla Grimnitz, C. dla Chorin, a D. dla Döllen. Jednak już w liście z 23 listopada 1733 r. jeden z dzierżawców pisze o niepraktyczności znakowania pojemników dwoma sygnaturami, co miało zagrażać większemu niszczeniu gotowych wyrobów. Pomimo tego, co najmniej kilka partii butelek podwójnie pieczętowanych musiało opuścić huty, ale, jak wykazuje Nick Dobusch, muszą być one bardzo rzadkie (por. Dobusch 2020, 8–9).

Ostatnie dwa odciski stempla to: niecharakterystyczny fragment krawędzi pieczęci, na którym nie zaobserwowano żadnych znaków wykonany z tzw. „czarnego” szkła, oraz okrągły masywny odcisk stempla z zielonego szkła z napisem LAB (ryc. 5:13).

Szkło tzw. „czarne”

W 2. poł. XVII w. w hutach angielskich zostało wynalezione tzw. „czarne” szkło, które w rzeczywistości ma barwę ciemnozieloną lub brązowo-zieloną. Produkt ten był efektem przypadkowego wzrostu spalania węgla przy wytopie szkła, podczas którego tlenek węgla i opary siarki wniknęły do powstającej masy. Dzięki temu materiał stał się trwalszy, ścianki mocniejsze, a ciemna barwa pozwalała chronić substancje znajdujące się w pojemniku lepiej niż odbarwione szkło, przepuszczające promienie słoneczne. Początkowo butelki z „czarnego” szkła służyły do przechowywania i transportu musującego wina szampańskiego, jednak już w XVIII w. zaczęto produkować je na masową skalę w wielu hutach Europy i wykorzystywać do przewozu wód mineralnych, piwa oraz innych alkoholi (Wojciechowska 2022, 153 – tam starsza literatura).

Fragmenty naczyń z tzw. „czarnego szkła” odkryto w czterech jednostkach stratygraficznych: obiekcie 3 (13 fragmentów) i 8 (147 fragmentów)⁶ na parceli Targ Drzewny 20 oraz w obiekcie 1 w piwnicy na zapleczu działki (4 fragmenty)

⁶ W podrozdziale *Butelki ze spłaszczonymi brzuściami* opisano jeszcze 126 ułamków z obiektu 3 (77) i obiektu 8 (49).

i obiekcie 3 (1 fragment) na posesji Targ Drzewny 21. Są to ułamki naczyń wykonanych z ciemnozielonego szkła pokrytego korozją, z powodu której większość z nich jest nieprzejrzysta.

Zarejestrowano sześć szyjek (3/H/Kw/M, 26/H/Kw/M) o długości od 9 do 13 cm⁷ z wylwami o średnicach od 2,6 do 3,2 cm⁸. W czterech przypadkach pod krawędzią wylewu dokleiono wałek, a w jednym wylew ukształtowano w okap, pod którym umieszczono szklaną nitkę (ryc. 4:5). Wylewy takie charakterystyczne były dla butelek od piwa⁹.

W materiale wyróżniono 5 den cylindrycznych (30 fragmentów) o średnicach od 7,5 do 9,3 cm (ryc. 4:6). Trzy z nich to dna stożkowate, a dwa lekko wypukłe. Na spodzie wszystkich pięciu okazów widoczne są ślady po przylepcu. W dwóch przypadkach zachowały się części korpusów pozwalające określić, że jedno z den pochodziło od naczynia, w którym podstawa przechodziła bezpośrednio w partię przydenną, natomiast drugi egzemplarz, gdzie korpus rozszerzał się ku górze.

Pozostałe fragmenty to: 123 ułamki niecharakterystycznych partii brzuśca, 10 niewielkich fragmentów den oraz 1 ułamek z krawędzią odcisku pieczęci, na którym nie zaobserwowano żadnych znaków (1/H/Kw/M, 3/H/Kw/M, 26/H/Kw/M, 59/H/Kw/M).

Prawdopodobnie wszystkie odkryte naczynia powstały w brandenburskich hutach szkła. Od co najmniej końca XVIII w. wyroby z tzw. „czarnego” szkła wytwarzały ośrodki w Basdorf, Globsov i Gadov (Friese, Friese 1992, 44–45, 54). Natomiast, jak wskazują nowe ustalenia, w lokalnej hucie szkła w Marienwalde szkło takie produkowano od przynajmniej 1712 r. (Dobusch 2022).

Fragmenty niezidentyfikowanych naczyń

W analizowanym materiale znajduje się 2971 ułamków szkła, których nie można jednoznacznie przyporządkować do żadnej kategorii naczyń. Związane jest to zarówno z dużym rozdrobieniem oraz zbieżnością ukształtowania korpusów i den w różnych formach pojemników. Zdecydowana większość fragmentów z tej grupy wydmuchana została z nieodbarwionego tzw. „leśnego szkła”, a masa przybrała barwę różnych odcieni zielonego, turkusowego, seledynowego i niebieskiego. Ścianki pokryte są korozją, przez co niektóre ułamki utraciły swoją przejrzystość.

Z 3 fragmentów udało się złożyć grube dno (0,8 cm), z doklejoną stopą w postaci wałeczka szklanego, o średnicy ok. 9 cm. Być może była to podstawa dzbana, kufla lub słoja.

Zarejestrowano 233 ułamki den od maksymalnie 123 naczyń, którym nie da się przypisać formy. Dla 37 den wyliczono średnice które wahają się od 7 do 14 cm. Wszystkie okazy na spodzie

mają ślady po przylepcu, a 6 jest wysklepionych stożkowato. Ze względu na sposób wykonania, okrągłe podstawy mogą pochodzić zarówno od butelek, jak słoików lub nawet nocników. Jedynie w przypadku stożkowatych den można przypuszczać, że były częścią butelek. Wyróżniono jeszcze 37 ułamków partii przydennych cylindrycznych pojemników. Pozostałe 2698 fragmentów to niecharakterystyczne partie korpusów naczyń.

Podsumowanie

Szkło gospodarcze tak samo jak w przypadku stołowego jest materiałem słabo datującym. Raz wymyślone formy, które sprawdzały się w użytkowaniu, funkcjonowały przez lata. W zespole naczyń gospodarczych wydzielono przede wszystkim różne rodzaje butelek. Forma takich pojemników była bardzo popularna do przechowywania, transportowania i podawania płynów. Duże zapotrzebowanie na butelki powodowało, że takie same egzemplarze produkowała większość hut szkła. Odkryte na trzech parcelach zabytki wytwarzano z nieodbarwionego szkła, tzw. leśnego, o niezbyt dobrej jakości, którego nie można przypisać konkretnemu ośrodkowi. Z tego też powodu bardzo trudno określić, gdzie powstały odnalezione w Stargardzie naczynia. W analizowanym materiale natrafiono na 37 odcisków stempeli z pojemników szklanych, z których 33 pozwalają sprecyzować miejsce produkcji butelek. Wszystkie zidentyfikowane huty szkła znajdowały się w odległości do 120 km od Stargardu, przy czym z wytwórni znajdującej się najbliżej – Marienwalde – pochodzi aż 27 znaków.

Opisany materiał w większości odkryto w zamkniętych obiektach – latrynach czy pozostałościach po studniach, gdzie deponowano przez dłuższy czas śmieci. Być może dlatego po raz pierwszy z badań na Starym Mieście w Stargardzie udało się pozyskać tak różnorodny pod względem form asortyment. Dotychczas natrafiano na fragmenty cylindrycznych oraz ewentualnie wielokątnych butelek – głównie czworobocznych (por. Majewski 2012, 151; 2017, 103–104; Wilgocka 2016, 226–227; Wojciechowska 2022, 145–153). Zupełnym *novum* dla Stargardu są płaskie butelki baniaste, które miały być powszechne w brandenburskich hutach szkła (Dobusch 2022, 16).

Na podstawie wyklejonych form, a co ważniejsza dat na pozyskanych szklanych odciskach z butelek można ustalić chronologię funkcjonowania obiektów. Najmłodsze daty zarówno dla obiektu 3, jak i 8 z dawnej parceli Targ Drzewny 20 to 1743 r. (por. ryc. 5:2, 7).

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Tomczak S. 2011. *Nowożytnie naczynia szklane z piwnicy konwersów byłego opactwa cysterskiego w Bierzwniku*. Poznań (praca magisterska obroniona na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny, Instytut Prahistorii).

⁷ Określono tylko dla trzech fragmentów.

⁸ Na podstawie tylko pięciu okazów.

⁹ W XIX w. butelki do piwa z ciemnego szkła miały wylewy ukształtowane w okap, jednak ich szyjki mocno się zwężały, por. Poser (1999, 7, Abb. 2).

Żmuda P. 2010. XVIII–XIX wieczne stemple szklane z badań archeologicznych w Stargardzie. Szczecin (mps pracy magisterskiej w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

Literatura

Brzeżycka Ł. 1995. Gąsiory – szklane naczynia gospodarcze ze Starego Miasta w Poznaniu (XVII–XVIII wiek). *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 23, 177–189.

Ciepiela S. 1977. Szkło osiemnastowiecznej Starej Warszawy. Warszawa.

Ciepiela S. 1987. Z badań nad XVIII-wiecznymi szklanymi naczyniami gospodarczymi. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 12, 111–121.

Cnotliwy E. 1981. Szkło z XVI–XVIII wieku z Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 27, 331–381.

Dobusch N. 2020. Siegel der Glashütte Dölln von 1726 bis 1744. *Der Glasfreund. Zeitschrift für altes und neues Glas* 25/77, 8–12.

Dobusch N. 2022. Brandenburgische Plattflaschen mit einem seltenen Siegel. *Der Glasfreund. Zeitschrift für altes und neues Glas* 27/85, 16–18.

Friese G., Friese K. 1992. Glashütten in Brandenburg. Die Geschichte der Glashütten vom 16. bis zum 20. Jahrhundert mit einem Katalog ihrer Marken und 16 Farbtafeln. *Haimatkundliche Beiträge* 1. Eberswalde.

Friese K. 1998. Immer Ärger mit den „Hoff=StaatsQuardt=Bouteillen“. *Der Glasfreund. Zeitschrift für Glassammler* 11, 8–19.

Garas M., Karwowska H. 2013. Wyroby szklane. W: H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie*. Białystok, 257–268.

Grimm C. 1984. Stilleben als Quelle für Glasbesitz und Glasgebrauch. W: C. Grimm (red.), *Glück und Glas. Zur Kulturgeschichte des Spessartglases*. München, 294–309.

Henkes H. 1994. Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300–1800/Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300–1800. *Rotterdam Papers* 9. Rotterdam.

Humbsch K. 2002. *Alte Glashütten in Polen. Studien zur Produktionsgeschichte un den Marken unter besonderer Berücksichtigung Pommerns, Schlesiens und Ostbrandenburgs*. Neustrelitz.

Humbsch K. 2006. *Das Glasmarken – ABC*. Gifhorn.

Humbsch K. 2009. Nec soli cedit – er weicht selbst der Sonne nicht. *Der Glasfreund. Zeitschrift für Glassammler* 30, 5.

Krukowska O. 2016. Przedmioty szklane z badań archeologicznych w Zespole Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. W: A. Pudło (red.), *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*. Gdańsk, 209–220.

Lipiec A. 2017. Zabytki szklane pozyskane w trakcie badań zespołu kamienic na rogu ulicy Traugutta i placu Małachowskiego w Warszawie. W: W. Borkowski (red.), *Warszawskie Ma-*

teriały Archeologiczne 14. *Badania archeologiczne dziedzina Arsenału Królewskiego oraz zespołu Kamienicy Raczynskich w Warszawie*. Warszawa, 169–196.

Majewski M. 2012. Przedmioty szklane. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 149–158.

Majewski M. 2017. Wyroby ze szkła. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 103–107.

McNulty R.H. 1971. Common beverage bottles: their production, use, and forms in seventeenth- and eighteenth- century Netherlands. Pt I. *Journal of Glass Studies* 13, 91–119.

Poser K.-H. 1997. *Alte Trinkgläser, Flaschen und Gefäße. Gebrauchsglas in und um Schleswig-Holstein*. Neumünster.

Poser K.-H. 1999. Bouteille und Glas für englisches Bier. *Der Glasfreund. Zeitschrift für Glassammler* 13, 7–10.

Rubnikowicz M. 1989. XVIII-wieczne naczynia szklane odkryte na Starym Mieście w Toruniu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 14. *Archeologia Szkła* 3, 73–84.

Schicker H.-J. 2018. Emalibemalte Vierkantflaschen aus Marienwalde. *Der Glasfreund. Zeitschrift für altes und neues Glas* 23/66, 24–31.

Wilgocka A. 2016. Przedmioty szklane. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 225–241.

Wojciechowska I. 2022. Zabytki szklane z badań prowadzonych na obszarze kwartału XXVI w Stargardzie. *Stargardia* 14–15, 129–171.

Woźny J. 2001. Znaki na butelkach szklanych z XVIII–XIX wieku ze Starego Fordonu nad Wisłą. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 49(3), 245–252.

Internet

Tausenfrend H. 2014. *Hohlglas aus Westfalen-Lippe. Vergleichende Untersuchungen zu archäologischen Funden des Mittelalters und der Neuzeit*. Rozprawa doktorska Eberhard-Karls-Universität Tübingen 2014 (https://www.academia.edu/12457481/Hohlglas_aus_Westfalen_Lippe_Vergleichende_Untersuchungen_zu_arch%C3%A4ologischen_Funden_des_Mittelalters_und_der_Neuzeit_Dissertation_T%C3%BCbingen_2014_Internetpublikation_http_hdl_handle_net_10900_54059_; dostęp: 15.07.2023).

mgr Iwona Wojciechowska
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Haushaltsglas

Bruchstücke von Haushaltsglasgefäßen machen den größten Teil der analysierten Sammlung von Glasartefakten aus, die auf den drei Parzellen des ehemaligen Quartiers IX gefunden wurden – über 78 % (4701 Bruchstücke). Zu dieser Gruppe gehören Gefäße für die Lagerung und den Transport von Produkten, hauptsächlich Flüssigkeiten. Dabei handelt es sich vor allem um Flaschen in verschiedenen Formen.

Die große Nachfrage nach Flaschen führte dazu, dass in den meisten Glashütten identische Formen hergestellt wurden. Die aufgefundenen Artefakte sind aus ungefärbtem, sog. Waldglas von nicht sehr guter Qualität hergestellt worden, das nicht einem bestimmten Standort zuzuordnen ist. Aus diesem Grund lässt sich nur sehr schwer feststellen, wo die in Stargard geborgenen Gefäße gefertigt wurden. In dem untersuchten Material wurden 37 Glasmarken von Glasbehältnissen ausfindig gemacht, von denen sich in 33 Fällen der Ort der Flaschenproduktion bestimmen lässt. Alle identifizierten Glashütten befanden sich in einem Umkreis von 120 km um Stargard, wobei sogar 27 Glasmarken von der nächstgelegenen Produktionsstätte, Marienwalde (heute: Bierzwnik), stammten.

Als Haushaltsgläser wurden auch die Überreste von Gefäßen eingestuft, die aufgrund ihres fragmentarischen Charakters keine Rückschlüsse auf die Form des Behältnisses zulassen. Bedauerlicherweise gibt es davon die größte Anzahl – 2971 Bruchteile – und es handelt sich hauptsächlich um uncharakteristische Bauelemente. Gläserne Artefakte zur Produktlagerung wurden auf zwei Grundstücken in der Holzmarktstraße 20 und 21 gefunden. Die zahlreichste Sammlung von Bruchglas wurde im Befund 8 angetroffen. Aus dieser sind auch die meisten Formen von Haushaltsgefäßen rekonstruiert worden.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Butelki cylindryczne (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Zylindrische Flaschen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – butelka kwadratowa (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – butelka o prostokątnym dnie (nr inw. 3/H/Kw/M); 3 – butelka sześcioboczna (nr inw. 3/H/Kw/M); 4 – butelka ośmioboczna (nr inw. 3/H/Kw/M); 5 – butelka czteroboczna (nr inw. 3/H/Kw/M); 6 – butelka czteroboczna (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Vierkantflasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2 – Flasche mit rechteckigem Boden (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3 – Sechskantflasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 4 – achtkantige Flasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 5 – Vierkantflasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 6 – vierkantige Flasche (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

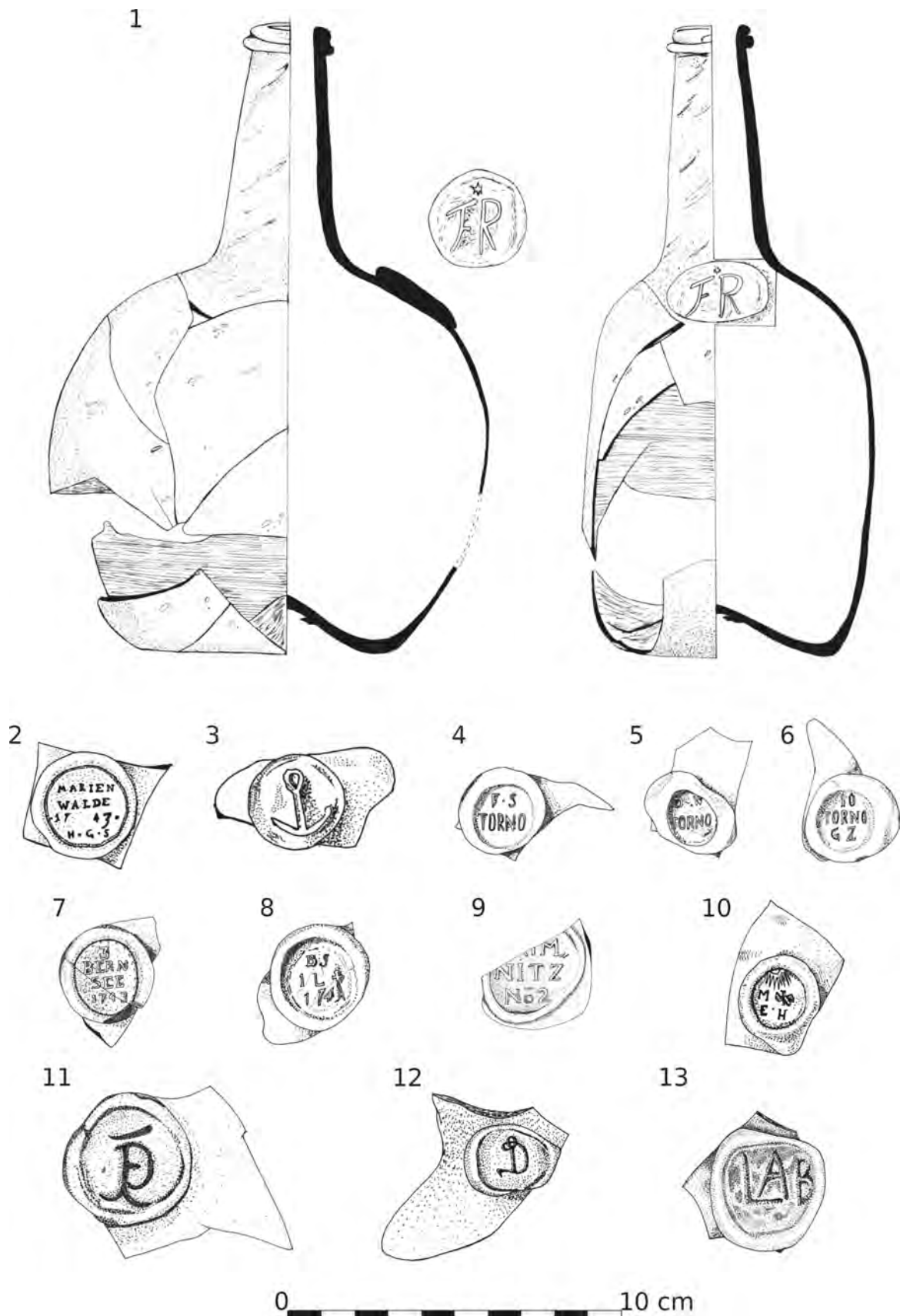

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – butelka wieloboczna z odciskiem stempla (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – czworokątna butelka z gwintowaniem (nr inw. 3/H/Kw/M); 3–4 – butelki ze spłaszczonym brzuszkiem (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
 Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – mehrkantige Flasche mit Glasmarke (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2 – Vierkantflasche mit Gewinde (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3–4 – Plattflaschen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – szyjka butelki z pogrubionym wylewem (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – szyjka gąsióra (nr inw. 1/H/Kw/M); 3–4 – gąsiory (nr inw. 3/H/Kw/M); 5–6 – butelki z tzw. „czarnego” szkła (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
 Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Flaschenhals mit verstärktem Ausguss (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2 – Hals eines Glasballons (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 3–4 – Glasballons (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 5–6 – Flaschen aus sog. „schwarzem” Glas (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – butelka ze spłaszczonym brzuścem (nr inw. 3/H/Kw/M); 2–3 – odciski stempli huty z Marienwalde (nr inw. 3/H/Kw/M); 4–5 – odciski stempli huty z Tornow (nr inw. 3/H/Kw/M); 6 – odcisk stempla huty z Tornow (nr inw. 1/H/Kw/M); 7–8 – odciski stempla huty Bernsee (nr inw. 1/H/Kw/M); 9 – odcisk stempla huty Grimnitz (nr inw. 3/H/Kw/M); 10 – odcisk stempla z orłem (nr inw. 3/H/Kw/M); 11 – odcisk stempla z monogramem FR (nr inw. 1/H/Kw/M); 12 – odcisk stempla prawdopodobnie huty w Döllen (nr inw. 63/H/Kw/M); 13 – niezidentyfikowany odcisk stempla (nr inw. 1/H/Kw/M). Rys. P. Żmuda

Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Plattflasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2–3 – Glasmarken der Glashütte Marienwalde (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 4–5 – Glasmarken der Glashütte Tornow (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 6 – Glasmarke der Glashütte Tornow (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 7–8 – Glasmarken der Glashütte Bernsee (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 9 – Glasmarke der Glashütte Grimnitz (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 10 – Glasmarke mit Adler (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 11 – Glasmarke mit dem Monogramm FR (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 12 – Glasmarke wahrscheinlich der Glashütte Döllen (Inv.-Nr. 63/H/Kw/M); 13 – unidentifizierte Glasmarke (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Abb. P. Żmuda

III. 6. Higiena i zdrowie

III. 6. 1. Naczynia apteczne i kosmetyczne

Iwona Wojciechowska

Wśród zabytków pozyskanych z trzech parcel na dawnym kwartale IX wyróżnić można naczynia, które służyły do wyrobu, sprzedaży oraz przechowywania lekarstw, maści oraz produktów kosmetycznych. Do tej grupy zaliczyć można zarówno wytwory z gliny, jak i szkła.

Naczynia kamionkowe na tle innych wyrobów ceramicznych charakteryzują się wyjątkowymi właściwościami. Wytrzymałość, minimalna przesiąkliwość czerepu, odporność na kwasy i zmiany temperatur to wszystko sprawiło, że pojemniki te stały się dobrem luksusowym, goszczącym na stołach już w średniowieczu. Wraz z upowszechnieniem się delikatniejszych i bardziej finezyjnych naczyń z porcelany i tańszego od niej – fajansu, wyroby kamionkowe straciły swój wytworny charakter. Stały się ogólnodostępne, a dzięki swoim specjalnym cechom znalazły zastosowanie jako naczynia wykorzystywane w gospodarstwie i w laboratoriach oraz aptekarstwie. Zmiana ta widoczna jest w asortymentach ośrodków produkujących wytwory ceramiczne o niskiej przesiąkliwości (por. Kowalczyk 2014, 31; Heinze i in. 2019, 130–131). Również szkło jako surowiec wykazuje wiele zalet: jest higieniczne, kwasoodporne, nieprzesiakiwe oraz łatwe do czyszczenia. Dzięki tym właściwościom u progu nowożytności zaczęto chętnie po nie sięgać w dziedzinach związanych z leczeniem.

Naczynia ceramiczne

Do naczyń aptecznych i kosmetycznych zaliczyć można 152¹ ułamki pochodzące z co najmniej 31 naczyń włącznie z dobrze wypieczonym czerepem. Kamionkowe pojemniki odkryto w czterech jednostkach stratygraficznych w obrębie dwóch dawnych parcel: Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (109) i obiekt 8 (33) oraz Targ Drzewny 21 w piwnicy na zapleczu działki (1) i obiekt 13 (9). Można wydzielić wśród nich słoje, flaszki, butle oraz ich zminiaturyzowane formy. Niestety z powodu dużego rozdrobnienia materiału części ułamków nie udało się przyporządkować pierwotnej formy naczynia.

¹ W materiale poza kamionkowymi naczyniami stołowymi i aptecznymi znajduje się jeszcze sześć fragmentów. Pierwszy okaz to dno o średnicy 13,5 cm odkryte w obiekcie 1 w piwnicy na zapleczu dawnej działki Targ Drzewny 21. Ma ono szary przełam i brązową powierzchnię obustronnie szklioną. Wszystko wskazuje, że jest to naczynie o charakterze gospodarczym. Drugi fragment, odkryty w obiekcie 13 na dawnej parceli Targ Drzewny 21, to ułamek mocno wypieczonego pojemnika o szarym przełamie, w którym zachowała się przytopiona do ścianki zawartość. Określono, że w składzie przypomina masę szklaną i powstała w wysokiej temperaturze z mieszaniny składników podobnych do produkcji szkła, por. w niniejszym tomie: J. Proch, P. Niedzielski, Wyniki analizy laboratoryjnej zawartości naczynia ceramicznego i szklanego. Pozostałe cztery fragmenty, pozyskane również z obiektu 13, o kremowym przełamie, pochodzą z jednego naczynia.

Niewielkie pojemniki kamionkowe odkrywane są licznie na terenach miast, w tym w kontekstach aptecznych². W związku z tym faktem oraz przez swoją wielkość często interpretowane są jako wyroby do przechowywania maści oraz lekarstw. Produkowane były praktycznie w niezmiennych formach od XVI do XVIII w. w wielu ośrodkach garncarskich, m.in. w Bad Schmieberger, Bolesławcu, Duingen, Frankfurcie nad Odrą, Großalmerode czy Waldenburgu (Cnotliwy 2014, 264–265; Holesch 2014, 186; Blažková, Vepřeková 2015, 310–313; Drenkhahn 2015, 183; Glinkowska, Orawiec 2016, 211; Dąbal i in. 2018).

W analizowanym zbiorze zarejestrowano pięć fragmentów z czterech takich pojemników. Dwa ułamki to górne partie naczyń z wylewami wywinętymi na zewnątrz. Jeden z nich charakteryzuje się jasnokremowym przełamem i żółtym obustronnym szklowaniem (ryc. 1:1), natomiast drugi z szarej kamionki ma brązową barwę zewnętrzną, a poniżej wylewu widoczna jest dookolna linia ryta (ryc. 1:2). Od wewnątrz pomarańczowe plamki są świadectwem stopienia związków żelazistych. Pozostałe ułamki dwóch pojemników o szarych przełamach to dna z zachowanymi powyżej partiami przydennymi. Jedno z nich o średnicy 4,2 cm powleczone zostało od zewnątrz na ciemnobrązowo (ryc. 1:3). Partia przydena została skośnie podcięta, co charakterystyczne jest m.in. dla beczułkowatych naczynek (por. np. Cnotliwy 2014, 440, 442, ryc. 101:1–2, 103: 1; Drenkhahn 2015, 183, Abb. 109: 5; Wojciechowska 2022, 69). Drugi okaz o jasnoszarym przełamie ma lekko wklęsłe dno o średnicy 5,1 cm (ryc. 1:4). Dolna część naczynka ma stopkę, a na korpusie widoczne są dookolne żeberka. Całość nie została pokryta szklivem. Być może fragment ten pochodzi z niewielkiej owalnej flaszki na stopce.

26 fragmentów pochodzi z jedyne prostego słoja. Pojemnik o średnicy dna 10,5 cm i wysokości 18,5 cm ma brązową powierzchnię zewnętrzną pokrytą szklivem solnym (ryc. 1:5–6). Nieszklwione wnętrze ma ślady stopienia związków żelazistych w postaci pomarańczowych plamek. Kamionka charakteryzuje się szaro-beżowym przełamem oraz wylewem o średnicy ok. 12 cm wywinętym na zewnątrz. Pod nim widoczne są dwa dookolne żłobki, a w partii przydennej jeden. Pierwotnie pojemnik miał pojemność ok. 1,5–1,6 litra. Takie duże naczynia mogły służyć do przechowywania lekarstw oraz sypkich substancji. Słoje kamionkowe odkrywane są w nowożytnych

² Między innymi w: Bolesławcu (Glinkowska 2012, 64), Gdańsku (Dąbal i in. 2018, 179), Pradze (Blažková, Vepřeková 2015, 310–313, nr inw. 13–18), Stargardzie (Wojciechowska 2022, 68–71), Szczecinie (Cnotliwy 2014, 264–265). A w kontekście aptecznym m.in. w: Lubece (Falk 1982, 41–43), Greifswaldzie (Ansoerge 2005, 456), Ingolstadt (Endres 2011, 64–65), Oelsnitz, Torgau i Wittenberdze (Holesch 2014, 186).

kontekstach aptecznych dość powszechnie już w XVII i XVIII w. (por. Ansorge 2005, 456, Abb. 3; Huwer 2011, 80; Więcek-Bonowska 2021; Wojciechowska 2022, 68–71).

Wśród materiału wydzielić można 97 ułamków pochodzących z butelek kamionkowych. Wyróżniono trzy typy pojemników: owalną flaszkę z żeberkowanym korpusem, dwuuchą butlę oraz gładkie kwadratowe butelki. Do pierwszego rodzaju zaliczono 27 fragmentów jednej flaszki (ryc. 2:1–2). Charakteryzuje się kremowym przełamem i brązową, szklawą powierzchnią zewnętrzną. Brak szklawo widoczny jest jedynie w górnej partii naczynia, gdzie występują ślady stopienia związków żelazistych. W części brzuszowej ścianki butelki są cienkie – 0,2 cm, natomiast w partii przydennej i górnej (pod szyjką) – 0,4 cm. Dno o średnicy 7,5 cm zaopatrzone zostało w stopkę. Flaszki żeberkowane cechują się krótką i wąską szyjką z pogrubionym wylewem wywiniętym na zewnątrz, który pozwalał na zamknięcie jej tkaniną i sznurkiem lub rzemieniem. Nie miały one uch, a ich dna były wyodrębnione od reszty korpusu (Wojciechowska 2022, 73). W zależności od wielkości dzięki swojej wąskiej szyjce wykorzystywano je do przechowywania i transportowania leków, produktów sypkich i płynów, np. spirytusowych (Scheidemantel, Schifer 2005, 118–119; Cnotliwy 2014, 263; Holesch 2014, 184). Forma flaszki z żeberkowanym korpusem typowa jest dla pracowni zachodniosaksońskich, w tym waldenburskich. Produkowane były przez dość długi okres od końca XV do XVIII w. (Scheidemantel, Schifer 2005, 119; Holesch 2014, 184; Blažková 2022, 68–69, Abb. 14).

Innym rodzajem butelek do przechowywania płynów, m.in. wód leczniczych, płynnych lekarstw i wyrobów spirytusowych, były gładkie kwadratowe flaszki. W omawianym materiale znajduje się prawdopodobnie 10 fragmentów z dwóch tego typu pojemników (ryc. 2:3–4). 9 ułamków szarej kamionki, których powierzchnia pokryta jest brązowym cętkowanym szklawem, może pochodzić z butelki typu J³, która w odróżnieniu od typu I ma dość mocno zaokrąglone krawędzie. Jest to najstarsza forma wielokątnej flaszki, która produkowana była w XVII i XVIII w. Niekiedy w literaturze takie naczynia określane są jako *Waldeburger Flasche* (Brinkmann 1984, 102; Schlarb 2018).

Kolejnym przykładem odmiennego typu butli jest tzw. *Kruke*. To owalna flaszka z krótką szyjką o wysokości 20 cm oraz średnicach dna 8,3 cm i wylewu 3,1 cm (ryc. 2:5). W górnej partii pojemnika umieszczono dwa poziome, taśmowate uchwyty. Powyżej nich butelka zdobiona jest trzema dookólnymi liniami rytymi. Naczynie charakteryzuje się szarym przełamem oraz brązową angobą i szklawem solnym pokrywającymi ścianki od zewnątrz. *Kruken* były typowymi wyrobami warsztatów z południowej Dolnej Saksonii i północnej Hesji, m.in. Duingen i Grossalmerode od XVII w. aż po wiek XX w. (por. Stolle 1997, 96, 141–142, Abb. 59; König 2012, 143, Abb. 15; Krabath 2012, 279; Stephan 2012, 66–67, Abb. 39).

³ W artykule posłużono się typologią butelek kamionkowych stworzoną przez B. Brinkmanna (1984).

Butelki z dwoma uchami wykorzystywane były do transportu i przechowywania różnych płynów. Odkrywane były zarówno w kontekstach aptecznych, jak i kuchennych (por. Ansorge 2005, 456, Abb. 3; Best 2012, 154; König 2012, 143; Stephan 2012, 66).

Pozostałe 24 ułamki są niecharakterystyczne, z tego też powodu nie ma możliwości określenia form naczyń, z których pochodzą. Wśród nich 3 fragmenty to dna i partie przydenne o średnicach ok. 7 cm i 9 cm⁴. Są to proste podstawy bez stóp bezpośrednio przechodzące w korpusy pojemników. Charakteryzują się jasnokremowymi oraz szarymi przełamem (ryc. 2:6). Ścianki na zewnątrz żółte i fioletowo-brązowe pokryte są szklawem lub angobą. Naczynia te wyprodukowane mogły zostać w warsztatach dolnośląskich, łuzyczkich lub zachodniosaksońskich. 22 ułamki pochodzą z brzuśców. Fragmenty o czerepach od białych po szare mają grubość od 0,2 do 0,8 cm. Wnętrza są nieszkliwione. W jedenastu przypadkach od zewnątrz ułamki były szklawo i mają barwę od pomarańczowej po brązową (ryc. 2: 7–9). Trzy brzuśce pokrywają dookólne żłobki (ryc. 2:8).

Naczynia szklane

W analizowanej stłuczce szklanej zarejestrowano 836 fragmentów pojemników kojarzonych i interpretowanych z opakowaniami aptecznymi i kosmetycznymi. Odkryto je jedynie w pięciu jednostkach stratygraficznych: na dawnej parceli Targ Drzewny 20 w obiekcie 3 (138 fragmentów), 8 (610) i 9 (1) oraz na dawnej działce Targ Drzewny 21 w obiekcie 13 (86) i 16 (1). Zaliczyć można do nich: niewielkie ampułki, fiołki, buteleczki oraz słoje⁵ różnej wielkości.

Ampułki

Pierwszą grupę niewielkich naczyń stanowią ampułki. Wykorzystywane były do przechowywania i dozowania płynnych leków o mniejszej objętości (Majewski 2018, 161). W odkrytym zbiorze znajdują się 42 ułamki tego typu naczyń (obiekt 3 – 6 fragmentów, obiekt 8 – 35, obiekt 13 – 1). Ampułki można podzielić na dwa typy. Pierwszy charakteryzuje się cylindrycznym korpusem, krótką szyjką (lub pełnym jej brakiem) i szerokim stożkowatym kołnierzem. Wszystkie pojemniczki pierwszego typu (37 ułamków) wytworzono z cienkościennego szkła tzw. „leśnego”, pokrytego nalotem iryzującym. W 9 przypadkach zachowały się wylewy, których średnica waha się między 1,9 a 2,5 cm. Jedynie trzy okazy mają prostą, foremną krawędź. Przejście między wylewami a walcowatymi brzuściami są w czterech przypadkach łagodne (ryc. 3:1), a w siedmiu mocno zarysowane (ryc. 3:2). Dwa całe zachowane korpusy mają wysokość 5 cm

⁴ Wymiary podane dla dwóch den, dla których udało się określić średnice.

⁵ Duże słoje wykorzystywane były również w gospodarstwie domowym, jednak zarejestrowane formy odkrywane były zazwyczaj na stanowiskach w Polsce i Europie w kontekstach aptecznych, dlatego tak też zaklasyfikowano badany materiał.

i 8 cm i wykazują dwa ukształtowania pojemników. Brzusiec większego egzemplarza o grubym dnie ma przewężenie powyżej partii przydennej (ryc. 3:3), natomiast mniejsza ampulka delikatnie rozszerza się ku dołowi⁶ (ryc. 3:4). 18 den o średnicach 1,7–2,8 cm są lekko wypukłe do wnętrza, a na spodzie mają ślady po przylepcu. W toku badań nad stargardzkim szkłem aptecznym zaobserwowano, że naczynka o nieregularnych krawędziach wylewu oraz łagodnym przejściu w brzuśce są starsze i można je datować na koniec XVII i XVIII w. Natomiast z 2. poł. XVIII w. pochodzą pojemniki o prostych ramionach i regularnych brzegach, mocno wywiniętych wylewów (por. Majewski 2018, 161).

Drugi typ ampulek cechuje lejkowata, długa szyjka, która łagodnie przechodzi w cylindryczny korpus, a wylew ich jest prosty (Brzeżycka 1995, 71). W materiale znaleziono 5 fragmentów trzech takich pojemników (obiekt 3 – 2 fragmenty, obiekt 8 – 3 fragmenty). Każdy z nich wyprodukowany został z innej masy szklanej: egzemplarze z obiektu 3 z zielonego szkła oraz zapewne ciemnozielonego (obecnie jest brązowe i nieprzejrzyste) (ryc. 3: 5–6), z obiektu 8 z masy barwionej na niebiesko (ryc. 3:7). Wszystkie okazy pokryte są nalotem korozyjnym. Rozszerzające się szyjki o długości od 1,7 cm do 2,5 cm są niestaranie wykonane, a ich średnice wylewów o nierównych krawędziach mają średnice 1,5–1,9 cm. Tylko jedna ampulka ma zachowaną część brzuścową, która jest cylindryczna. Takie pojemniki znane są w materiale archeologicznym już z XVII w., jednak upowszechnienie ich nastąpiło w XVIII w. (por. Ciepela 1970, 163, ryc. 25a; Baart i in. 1977, 287, Kat. 557; Brzeżycka 1995, 74).

Fiolki

Kolejny rodzaj niewielkich aptecznych naczyń stanowi 365 ułamków fiolek. Cechują je długie szyjki zakończone zgrubiałym wylewem i baniaste brzuśce. Brzeg naczynia ukształtowany był tak, by można go było zamknąć korkiem, przykryć tkaniną i obwiązać sznurkiem (por. Berger 2012, 29, Abb. 16–19). Pochodzą one z trzech jednostek stratygraficznych z dawnej parceli Targ Drzewny 20: obiekt 3 (50 fragmentów), obiekt 8 (314) i obiekt 16 (1). Wykonane zostały z jasnozielonej i zielonej masy szklanej pokrytej nalotem iryzującym. Odkryty materiał można podzielić na dwa typy fiolek: z dnem ze stopką ze szklanego krążka (ryc. 3:8) oraz z dnem mocno wysklepionym, na spodzie ze śladem po przylepiaku (ryc. 3:9).

Pierwszy rodzaj znany jest w literaturze niemieckiej jako *Nönnchen*, co w dosłownym tłumaczeniu oznacza „zakonniczkę/mniszkę”. Do den w większości wypchniętych do środka doklejało szklany krążek, na którego spodzie widoczny jest ślad po przylepiaku. Stopa ta miała za zadanie wzmocnić podstawę fiołki, ustabilizować ją oraz być może poprawić estetykę pojemnika. Takie naczynka produkowane były

w północnoeuropejskich hutach szkła i służyły do przechowywania zakupionych leków. W XVIII w. powszechnie wytwarzano je w Brandenburgii, m. in. w Altglobsow, Neuglobsow, Chorin, Marienwalde, Zechlin i Poczdamie (Franze 2007, 44–45; Wilgocka 2016, 228; Majewski 2018, 163, 166). W badanym zbiorze zachowało się 171 den ze stopką ukształtowaną ze szklanego krążka o średnicach 1,9–3,4 cm. Największa wydętość zachowanych brzuśców waha się od 2,5 cm do 3,7 cm. Dwie zachowane w całości zakonniczki o wysokości 6 cm i 6,5 cm różnią się budową (ryc. 3:8, 10). Obie mają długie szyjki (2,5 cm i 3,5 cm) zakończone pogrubionymi wylewami o średnicach 1,6 cm i 1,8 cm, jednak w przypadku większej szyjki jest szeroka, a baniasty brzusiec spłaszczony u dołu (ryc. 3:10).

Z obiektu 3 pochodzi osiem szerokich szyjek, których długość waha się między 1,5 cm a 3 cm (ryc. 3:11). Początkowo górne partie zakonniczek były dłuższe niż średnica ich brzuśca, jednak z czasem zaczęto je skracać, tak, że ich kształt stał się gruszkowaty. Przykład takiego naczynia znany jest z huty Chorin i datowany na ok. 1750 r. (por. Franze 2018, 33–34, Abb. 5). Jest on analogiczny z egzemplarzami stargardzkimi.

Drugi typ fiołki z dnem mocno wypchniętym do wnętrza znany jest pod niemiecką nazwą *Blätterlein* oraz niderlandzką *druppelaar*, wykorzystywaną już w XIV i XV w., określającą pojemnik na krople (Franze 2018, 33). Z analizowanych zabytków można wydzielić z całą pewnością tylko jeden taki okaz (ryc. 3:9). Ma on 5 cm wysokości i dno stożkowate o średnicy 2,7 cm. Długa szyjka rozszerzająca się ku górze zakończona jest pogrubionym, lekko stożkowatym wylewem o średnicy 1,5 cm. Brzusiec fiołki ma kształt połowy kuli. *Blätterlein* były często krzywe i mniej dokładnie wykonane, co sugeruje, że w odróżnieniu od *Nönnchen*, miały być to naczynia jednorazowego użytku. Krawędź ich wylewu jest zazwyczaj lekko stożkowata, ponieważ bezpośrednio z nich pito lekarstwa. Prawdopodobnie po 1700 r. słabszej jakości i stabilności *Blätterlein* zostały wyparte przez zakonniczki (Franze 2018, 33–34). Świadczyć może o tym brak tego typu fiolek w katalogu norweskiej huty *Nøstetangen* z 1763 r. (por. *Nøstetangen og Aas...* 2015). Z Pomorza Zachodniego znane jest znalezisko *Blätterlein* z badań na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie z obiektu datowanego na XVII–XVIII w., a z Greifswaldu z kontekstu aptecznego jeszcze z początku XVIII w. (por. Ansorge 2005, 456, Abb. 4; Cnotliwy 2014, 54, 436, ryc. 97).

Jedno naczynie odkryte w obiekcie 8 różni się od pozostałych. Długa szyjka lekko rozszerzająca się ku górze o długości 3,3 cm, zakończona pogrubionym, prostym wylewem o średnicy 1,6 cm, przechodzi w spłaszczony brzusiec, a nie jak w przypadku obu typów fiolek w baniasty⁷ (ryc. 3:12).

Pozostałe 81 fragmentów to zachowane ułamki szyjek o długości 1,7–3,5 cm i średnicach

⁶ Analogiczną wraz z zachowanym wylewem ampulkę znaleziono w fosie zamku Quilow, por. Samariter (2021, 470, Abb. 347: 7).

⁷ Buteleczkę z takim brzuścem, jednak z krótszą szyjką i innym wylewem, odkryto w Gdańsku i datuje się ją na XVIII/XIX w., por. Ceynowa (red. 2021, 213).

wylewów⁸ od 1,5 cm do 2,6 cm. Ze względu na podobieństwo tej części naczynia w obu typach fiolek nie można przypisać ich do konkretnych form.

Buteleczki cylindryczne

Do przechowywania większej ilości płynnych leków: kropli, olejków, olejków eterycznych i płynów z zawartością spirytusu, służyły buteleczki (Kozłowska, Nowakowski 1987, 130). Były to naczynia zazwyczaj o cylindrycznych korpusach, krótkich, słabo wyodrębnionych szyjkach zakończonych lejkowatymi zgrubiałymi wylewami, które tak jak w przypadku ampułek miały pomagać w dozowaniu medykamentów. Pojemniki takie odkryto w czterech obiektach na dawnych parcelach: Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (14 fragmentów), obiekt 8 (54), obiekt 9 (1) oraz Targ Drzewny 21 – obiekt 15 (23). Wszystkie egzemplarze, poza jednym, powstały z nieobarwionej masy szklanej w kolorze jasnozielonym, zielonym i turkusowym, pokrytej patyną korozyjną. Jedna buteleczka wykonana została z barwionego na niebiesko szkła (ryc. 4:1). Na okazach, które mają przejrzyste ścianki, widać wrzecionowate pęcherzyki gazowe.

Spośród pozostałości 45 naczyń aż 41 ma stożkowate wylewy o średnicach od 1,3 cm do 3,7 cm, a część posiada, krótką, wyodrębnioną szyjkę o długości do 2 cm (ryc. 4:4–6). Jeden egzemplarz ma krótką szyjkę o długości 0,5 cm zakończoną prostym wylewem o średnicy 2 cm, a jeden (ryc. 4:1) wydłużoną szyjkę z grubego szkła o długości 2,5 cm, która nieznacznie rozszerza się ku górze i zakończona jest prostym wylewem o średnicy 2 cm. Dwa okazy to jedynie długie wąskie, lekko rozszerzające się ku górze szyjki, które zachowały się do długości 5 cm i 6,3 cm (ryc. 4:2). Zakończono je prostymi wylewami o średnicach 1,7 cm i 1,9 cm.

W 28 naczyniach przejścia między korpusem a szyjką są wyraźnie zaakcentowane (ramiona są proste), w 13 przejścia są łagodne, a w 4 – egzemplarze nie mają brzuśców, by móc to określić.

Cztery buteleczki zachowały się w całości. Trzy z nich o wysokości od 9,5 cm do 11,5 cm mają walcowate korpusy oraz dna wypukłe do wnętrza o średnicach od 4,4 cm do 5 cm (ryc. 4:4–6). Na spodzie każdego widoczny jest ślad po przyklepaniu. Ostatni okaz to niewielka buteleczka z ciemnozielonego szkła o wysokości 6,5 cm, której korpus jest czworoboczny. Proste dno ma wymiary: 1,7×1,8 cm (ryc. 4:3). Analogiczny okaz odkryto w kontekście aptecznym w Heidelbergu z 2. poł. XVI–XVII w. (por. Huwer 2011, 116, Taf. 44: 408).

Butelki z długimi, rurkowatymi szyjkami nazywane były flaszkami do perfum lub wody kolońskiej, ale stosowano je również do przechowywania leków oraz ekstraktów roślinnych. Używano ich wówczas, gdy chciano zapobiec zbyt szybkiemu uwalnianiu się zawartości wzmocnionej alkoholem. W nowożytności występowały one w XVII i XVIII w. (Henkes 1994, 284, Kat. 59.2; Krukowska 2009, 248; Eichhorn 2014, 75, 133, Taf. 6: 11).

Cylindryczne naczynka szklane odkrywane są w kontekstach aptecznych od XV po XVIII w.

⁸ Pomiar na podstawie zachowanych wylewów.

Buteleczki o łagodnych przejściach między korpusem a szyjką znane są już z XV w., co może wskazywać, że są one najstarsze. Natomiast bania-
ste pojemniki z lejkowatą szyjką datowane są na przełom XVI i XVII w. (Baart i in. 1977, 288, Kat. 559; Kozłowska, Nowakowski 1987, 130–132; Del-
xel 1995, 220, Abb. 251–252).

Słoiki

W materiale wydzielono 96 fragmentów 31 słoików (obiekt 3 – 11 fragmentów, obiekt 8 – 40, obiekt 13 – 45). Wykonane zostały z nieobarwionej masy szklanej pokrytej korozją. Można je podzielić na dwie grupy: niewielkie przeznaczone do przechowywania przepisanych do użytku maści oraz duże o średnicy od 6 cm do przechowywania składników do produkcji leków i medykamentów.

Słoiczki odkryto jedynie w obrębie obiektu 8 i jest to sześć egzemplarzy, z których aż cztery zachowały się praktycznie w całości (ryc. 5:1–4). Są to naczynia o zwężających się ku górze korpusach i wylewach stożkowatych z wywiniętą krawędzią. Mają wysokość od 3,5 cm do 5 cm oraz średnicę wylewów od 2,7 cm do 4,1 cm. Na spodach den o średnicach od 2,4 cm do 3,5 cm widoczne są ślady po przyklepaniu. W trzech przypadkach dna są wypchnięte do wewnątrz naczynia.

W jednym słoiczku (ryc. 5:4) znajdowała się sproszkowana substancja chemiczna, którą zidentyfikowano jako tlenek ołowiu (II) w odmianie żółtej beta⁹. Związek ten stosowany był w nowożytności w lecznictwie, czego dowodem jest jego obecność w taksach aptecznych już w XVII w.¹⁰ Z XVIII w. znane są receptury z wykorzystaniem bardzo popularnego wówczas octanu ołowiu – zwanego także cukrem ołowianym¹¹. Polecano używać go m.in. w formie okładów przy zapalnych chorobach oczu jako maści na zapalenie spojówek z wycięciem ropnym, a emulsji na ustąpienie krwawienia. Cukier ołowiany wchodził w skład szeregu leków na różnorakie schorzenia, m.in. przeciwko ospie, na katar, na choroby żołądka czy schorzenia ślinianek. Przepisywano zażywanie octanu ołowiu także przy suchotach, febrze, hemoroidach, kamieniach nerkowych, biegunkach czy silnych bólach stawów związanych z rozwojem kiły. Tlenek ołowiu miał mieć również właściwości antyseptyczne, dlatego stosowano go w maściach oraz plastrach przy leczeniu ran i innych obrażeń (Pękacka-Falkowska 2022). Był on również ważnym składnikiem kosmetyków m.in. przy wyrobie bielideł (blendy ołowianej).

Pozostałe dwa egzemplarze to górne partie słoiczek: jeden z pogrubioną i wychyloną krawędzią wylewu o średnicy 3,8 cm (ryc. 5:5), a drugi z wywiniętą krawędzią o średnicy wylewu 3,1 cm.

⁹ Por. w niniejszym tomie: J. Proch, P. Niedzielski, Wyniki analizy laboratoryjnej zawartości naczynia ceramicznego i szklanego.

¹⁰ W taksie aptekarskiej z Gdańska z 1668 r. za 1 libię (obecnie: 360 g) trzeba było zapłacić 8 groszy. Dla porównania w tym roku płaca gdańskiego czeladnika ciesielskiego wynosiła 24–28 groszy, zob. Pękacka-Falkowska (2013), Pękacka-Falkowska, Raj (2021, 52, 56, tab. 2).

¹¹ Powstaje on w reakcji tlenku ołowiu z kwasem octowym.

Przejście stożkowatego wylewu w baniasty korpus jest wyraźnie zaznaczone (ryc. 5:6).

Znaleziska dużych pojemników to przede wszystkim ich górne partie. Wśród wylewów wyróżnić można cztery typy: z wychyloną krawędzią (12 naczyń) (ryc. 5:7), z wywiniętą krawędzią (7 naczyń) (ryc. 5:8–9), z silnie wychyloną brzegiem na zewnątrz i przewężeniem między korpusem a wylewem (2 naczynia) (ryc. 5:10) oraz z prostym pogrubionym wylewem (1 naczynie) (ryc. 6:1)¹². Wywinięte na zewnątrz krawędzie pozwalały na zamknięcie pojemników tkaniną, skórą lub nawoskowanym papierem i owinięcie ich sznurkiem (Krukowska 2009, 248). Słoje znalezione w analizowanym zbiorze mają średnice wylewów od 6 do 17 cm i wielkość zaledwie czterech przekracza 14 cm (ryc. 5:10). Korpusy naczyń były proste, cylindryczne bezpośrednio przechodzące z wylewów (ryc. 5:8) oraz z przewężeniem między brzegiem pojemnika a zaokrąglonym przejściem w walcowaty brzusec (ryc. 6:1).

W dwóch przypadkach udało się zrekonstruować całe formy słoików. Jeden zachowany w całości o wysokości 8,5 cm ma wylew z wywiniętą krawędzią o średnicy 6,3 cm (ryc. 6:2). Jego cylindryczny korpus rozszerza się ku dołowi do dna lekko wypchniętego do wewnątrz o średnicy 6,5 cm. Drugi okaz o wysokości 15 cm ma prostą i pogrubioną krawędź o średnicy 8,3 cm, a przejście w brzusec jest zaokrąglone (ryc. 6:1). Naczynie jest walcowate, a dno o średnicy 6,7 cm stożkowate¹³.

Sama forma słoika pomimo różnic ukształtowania wylewów jest dość niezmienna¹⁴. Naczynia te występują od XVI po XVIII w., a szczególnie w XVII–XVIII w. (por. Ciepela 1977, 115; Kozłowska, Nowakowski 1987, 128–130; Henkes 1994, 329; Krukowska 2009, 248, 253, ryc. 2:5–7; Huwer 2011, 105–106; Ceynowa (red.) 2021, 215–222). Duże słoje o analogicznie ukształtowanych wylewach do stargardzkich znane są z badań na terenie Zamku Książąt Pomorskich z latryn, z kontekstów XVII–XVIII w. (por. Cnotliwy 2014, 53, 86). Takie wyroby produkowane były jeszcze w 2. poł. XVIII w., czego świadectwem jest ich obecność w katalogu norweskiej huty Nøstetangen (por. *Nøstetangen og Aas...* 2015, 53–55, 63–71, Kat. 161–164, 231–239).

Fragmety niezidentyfikowanych naczyń

W badanej stłuczce (obiekt 3 – 57 fragmentów i obiekt 8 – 167 z dawnej parceli Targ Drzewny 20 oraz obiekt 13 – 17 z dawnej działki Targ Drzewny 21) znajduje się 241 ułamków naczyń, których nie można jednoznacznie przyporządkować do wyżej wymienionych kategorii. Zdecydowana większość fragmentów tego zbioru wykonana została ze szkła: zielonego, jasnozielonego, seledynowego

pokrytego obecnie nalotem iryzującym. 11 ułamków wyprodukowano z masy barwionej na niebiesko, a jeden jest bezbarwny. Część fragmentów ze względu na korozję utraciła swoją przejrzystość, a w transparentnych ściankach widać pęcherzyki gazowe.

Z obiektu 8 pochodzi cylindryczny korpus naczynia (8 fragmentów) o średnicy ok. 6 cm, który wykonano z cienkiego i przejrzystego, jasnozielonego szkła. Zachowana wysokość to 10 cm. Górna partia zwęża się i zaokrągla, jednak brak wylewu uniemożliwia określenie kształtu pojemnika. Mógł to być zarówno cylindryczny słoik, jak i buteleczka.

Wśród niecharakterystycznych ułamków znajduje się 11, barwionych na niebiesko. Dziewięć z nich to fragmenty korpusów co najmniej 2 naczyń, natomiast dwa pozostałe to dna pojemników cylindrycznych o średnicach 2,9 cm i 3,9 cm. Oba wydmuchano, o czym świadczą ślady po przylepiaku na ich spodzie. Większe dno jest stożkowate (ryc. 6:3), natomiast mniejsze lekko wypukłe (ryc. 6:4). Drugi okaz zachował się do wysokości 5,5 cm. Być może podstawy te pochodzą od opisywanych powyżej: ampułki z długą szyjką oraz butelki cylindrycznej z lejkowatym wylewem, jednak brak znacznej części brzuscowej naczyń uniemożliwia pewne tego określenie.

Niedystyngtywne fragmenty wylewów stanowią grupę 19 ułamków. Z 75 fragmentów wyklejono 65 den o średnicach od 1,9 cm do 6,2 cm. Na spodzie 55 okazów widoczne są ślady po przylepiaku. Dla 64 egzemplarzy udało się określić rodzaj ich wydmuchania: 28 z nich to dna stożkowate, a w przypadku 36 to okazy wysklepione do wnętrza. W zbiorze znajdują się naczynia, których korpusy przewężają się w partii przydennej oraz z prostym przejściem brzuszka w dno. Ze względu na wielkość, formę, jak i metodę ukształtowania nie da się określić, czy podstawy te pochodzą z ampułek, słoików czy butelek cylindrycznych. Pozostałe 128 fragmentów to cienkościennie niecharakterystyczne partie korpusów naczyń.

Podsumowanie

W materiale archeologicznym odkrytym na trzech parcelach dawnego kwartału IX natrafiono na pojemniki do przechowywania i transportowania medykamentów jedynie w sześciu jednostkach stratygraficznych w obrębie dwóch parcel. Zdecydowana większość pochodzi z dwóch zamkniętych obiektów – 3 i 8 – na dawnej parceli Targ Drzewny 20. Aż 643 ułamki naczyń aptecznych odkryte zostały w latrynie. Na podstawie asortymentu pojemników na medykamenty nie jest możliwe określenie czasu funkcjonowania tych obiektów, jednak dzięki współwystępowaniu zabytków dobrze datujących, m.in. odcisków stempli szklanych z datą roczną, wiadomo, że użytkowane były jeszcze w 1743 r. Wówczas właścicielem parceli przy Targu Drzewnym 20 był Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière) – doktor medycyny¹⁵. W takim kontekście znalezisko słoiczka

¹² 3 fragmenty są tak niewielkie, że nie da się określić typu wylewu.

¹³ Takie dna często stosowane są w butelkach, dlatego gdy znajdują się bez reszty, trudno określić, z jakiej formy naczynia pochodziły.

¹⁴ Cylindryczne szklane słoiki znane są już z ok. 1500 r., zob. Conradi (1973, por. 91, Abb. 32).

¹⁵ W 1734 r. obronił w Halle doktorat z homeopatii, a 7.03.1770 r. zmarł, zob. Majewski (2007).

ze sproszkowanym tlenkiem ołowiu (II) nie dziwi i może być jednoznacznie interpretowane jako surowiec do produkcji lekarstw. W XVIII w. związek ten był powszechnie stosowany w medykamentach polecanych na wiele różnych dolegliwości. Na podstawie gdańskich rachunków można stwierdzić, że tlenek ołowiu (II) w 1776 r. kosztował 9 groszy za libre¹⁶ (Pękacka-Falkowska, Raj 2021, 56, tab. 2). Nie była to wysoka cena, skoro przepisywano go na większość chorób i schorzeń. Dla porównania dniówka gdańskiego czeladnika ciesielskiego z 1776 r. wynosiła średnio 28 groszy (Pękacka-Falkowska, Raj 2021, 56).

Fragmenty ceramicznych pojemników to jedynie 15% całego zbioru naczyń aptecznych. Dominują wyroby szklane wykonane z nieodbarwionego szkła tzw. leśnego. Jedynie 16 ułamków, pochodzących z co najmniej dwóch pojemników, wyprodukowano ze szkła barwionego na niebiesko. Naczynia z zielonej masy szklanej powstały zapewne w lokalnych hutach szkła, które wytwarzały masowo asortyment apteczny¹⁷. W przypadku szkła niebieskiego sprawa określenia proveniencji wydaje się dużo trudniejsza. Masę taką zaczęto wytwarzać w brandenburskich ośrodkach dopiero w XIX w.¹⁸, dlatego stargardzkie naczynka musiały zostać sprowadzone z daleka. Analogiczną ampulkę jak stargardzka o bładoniebieskiej barwie odkryto w kontekście siedemnastowiecznym na ruinach zamku Neideck w Arnstadt (por. Lappe 1978, 152, Abb. 19: 5).

Znaczący udział w zbiorze mają fiołki. *Blätterlein* były pojemnikami jednorazowymi, natomiast zakonniczki mogły być wykorzystywane kilkakrotnie. Fragmentaryczne zachowanie tego typu fiołek wskazuje raczej, że i one użytkowane były tylko raz.

Naczynia apteczne znalezione na dawnych parcelach Targ Drzewny 20–21 w kwartale IX to standardowe nowożytnie opakowania na medykamenty, których formy powszechnie znane są z innych rejonów Europy: Czech, Niemiec, Norwegii oraz Polski z okresu od XV po XVIII w. (por. m.in. Kozłowska, Nowakowski 1987, 128–132; Henkes, 1994, 284, 329; Brzeżycka 1995; Huwer 2011, Taf. 42, 44: 8, 46–47; Blažková, Vepřeková 2015, 218–223, 296, 312–313, 317, 416, 443, 571, 574–575; *Nøstetangen og Aas...* 2015; Ceynowa (red.) 2021, 195–212, 215–222).

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Majewski M. 2007. *Stargard, Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – (Władysława Łokietka) – Grodzka. Studium historyczne*. Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

¹⁶ 360 g, zob. Pękacka-Falkowska (2013).

¹⁷ Między innymi w: Chorin, Globosow, Grimnitz, Himmelfort: Pian czy Marienwalde, zob. Friese, Friese (1992, 15, 20, 36, 46, 62–63).

¹⁸ W hucie Himmelfort: Pian.

Literatura

- Ansorge J. 2005. Die „Alte Apotheke“ in Greifswald. W: H. Jöns, F. Lüth (red.), *Archäologie unterm Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 39. Schwerin, 455–458.
- Baart J., Krook W., Lagerweij A., Ockers N., v. Regteren Altena H., Stam T., Stoepker H., Stouthart G., v. der Zwan M. 1977. *Opravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.
- Berger S. 2012. Bierdestillate aus dem Rathaus – Ein frühneuzeitlicher/neuzeitlicher Fundkomplex aus einem Lüneburger Wandschrank. W: U. Müller (red.), *Neue Zeiten. Stand und Perspektiven der Neuzeitarchäologie in Norddeutschland*. Bonn, 23–57.
- Best W. 2012. Landsknechte in Porta Westfalica-Barkhausen. *Archäologie in Westfalen-Lippe 2011*, 153–156.
- Blažková G. 2022. Steinzeug in archäologischen Befunden von der Prager Burg und ihrer Umgebung. W: C. Wenzel (red.), *Keramik im häuslichen und repräsentativen Gebrauch. 52. Internationales Keramiksymposium in Bad Muskau vom 16. bis zum 20. September 2019*. Bad Muskau, 61–72.
- Blažková G., Vepřeková J. 2015. *Castrum Pragense 13. Nálezy hmotné kultury z renesančních odpadních jímek z Pražského Hradu. I Katalog*. Praha.
- Brinkmann B. 1984. Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen, I. Typologie der Mineralflaschen. *Der Mineralbrunnen* 3, 92, 97–103.
- Brzeżycka Ł. 1995. Późnośredniowieczne i nowożytnie szklane naczynia apteczne odkryte na Starym Mieście w Poznaniu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 22 (275), 65–76.
- Ceynowa B. (red.). 2021. *Spichlerz Błękitny Baranek. Katalog wystawy*. Gdańsk.
- Ciepiela S. 1970. Zabytki szklane ze stanowiska archeologicznego przy kościele św. Anny w Warszawie. *Studia z Dziejów Rzeczypospolitej i Przemysłu* 9, 140–171.
- Ciepiela S. 1977. *Szkló osiemnastowiecznej Starej Warszawy*. Warszawa.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Księżąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Conradi H.P. 1973. *Apothekegläser im Wandel der Zeit. Über Gebrauch und Entwicklung von Kosmetik- und Arzneigefäßen aus Glas unter besonderer Berücksichtigung des Apothekestandgefäßes*. Würzburg.
- Dexel T. 1995. *Gebrauchsglas. Gläser des Alltags vom Spätmittelalter bis zum beginnenden 20. Jahrhundert*. Würzburg.
- Drenkhahn U. 2015. Die Lübecker Keramikchronologie vom 12. bis zum 16. Jahrhundert. *Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte* 29. Rahden/Westf.
- Dąbal J., Kubus R., Szczepanowska K. 2018. Ceramiczne i szklane słoiki do przechowywania maści z badań archeologicznych w Gdańsku. *Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medycyną* 24(3), 173–190.

- Eichhorn C. 2014. Glasfunde aus Wittenberg. Frühneuzeitliche Hohl- und Flachglasfunde aus Mitteldeutschland, dargestellt an ausgewählten Fundkomplexen aus Wittenberg, Naumburg und Annaburg. W: H. Meller (red.), *Glas, Steinzeug und Bleilettern aus Wittenberg*. Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5. Halle an der Salle, 9–148.
- Endres W. 2011. Die Fayence-Gefäße und einige keramische Begleitfunde aus der Ingolstädter Stadtapotheke („Untere Apotheke“). W: W. Endres, C. Habrich, G. Riedel, B. Schönwald (red.), *Apothekengefäße von 1571 bis ins 18. Jahrhundert in Ingolstadt*. Beiträge zur Geschichte Ingolstadts 7. Ingolstadt, 41–118.
- Falk A. 1982. Archäologisches Material aus der ehemaligen Ratsapotheke zu Lübeck. W: J.G.N. van Renaud (red.), *A contribution to medieval archaeology*. Rotterdam Papers 4, 35–46.
- Franze L. 2007. „Blätterlein“, „Nönnchen“ und Co. *Der Glasfreund. Zeitschrift für Glassammler* 25/26, 42–45.
- Franze L. 2018. Nönnchen und Blätterlein. Kleine Flaschen mit starkem Inhalt. *Der Glasfreund. Zeitschrift für Glassammler* 23(66), 32–36.
- Friese G., Friese K. 1992. Glashütten in Brandenburg. Die Geschichte der Glashütten vom 16. bis zum 20. Jahrhundert mit einem Katalog ihrer Marken und 16 Farbtafeln. *Haimatkundliche Beiträge* 1. Eberswalde.
- Glinkowska B., Orawiec T. 2016. Ceramika naczyniowa protokamionkowa i kamionkowa. W: P. Nocun (red.), *Wieża książęca w Siedlęcinie w świetle dotychczasowych badań*. Siedlęcin-Pękowice-Kraków, 205–229.
- Heinze H., Klein H., Krabath S. 2019. *Muskauer Steinzeug – Handwerk und Industrie*. Cottbus.
- Henkes H. 1994. Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300–1800/Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300–1800. *Rotterdam Papers* 9.
- Holesch N. 2014. Steinzeug aus Wittenberg. Provenienz und Typologie der Funde aus dem Garten des Lutherhauses. W: S. Gresse, R. Kluttig-Altman, S.L. Stieme (red.), *Glas, Steinzeug und Bleilettern aus Wittenberg*. Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5. Halle an der Salle, 149–266.
- Huwer E. 2011. *Apotheke um 1600. Untersuchungen zur Sachkultur im Spiegel archäologischer Quellen aus dem süd- und südwestdeutschen Raum*. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 4. Erlangen.
- Kowalczyk A. 2014. *Naczynia kamionkowe z Poznania w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*. Poznań.
- Kozłowska R., Nowakowski A. 1987. Szkło apteczne z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 12 (177), 123–141.
- König A. 2012. Weserware und Duinger Steinzeug in höxterschen Haushalten der Renaissance- und Barockzeit. W: C. Leiber (red.), *Aus dem Pottland in die Welt. Eine historische Töpferregion zwischen Weser und Leine*. Holzminden, 137–146.
- Krabath S. 2012a. Europejskie ośrodki produkcji kamionki we wczesny czasach nowożytnych. W: A. Bober-Tubaj i in. (red.), *U źródeł bolesławieckiej ceramiki. Bolesławiec jako jeden z ośrodków garncarstwa środkowoeuropejskiego od XV do XVII w.* Jelenia Góra, 263–328.
- Krukowska O. 2009. Zespół naczyń szklanych z najnowszych badań Gdańska. W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVIII Sesja Pomoroznawcza Szczecin 22–24 listopada 2007 r., cz. 2, Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Acta Archaeologica Pomoranica 3, 247–255.
- Lappe U. 1978. Ruine Neideck in Arnstadt. Ein Beitrag zur materiellen Kultur des 17. Jahrhunderts. W: R. Feustel (red.), *Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens*. Weimar, 114–158.
- Majewski M. 2018. Szkło apteczne z badań archeologicznych w Stargardzie (XVII–pocz. XIX w.). W: J. Nieznanowska (red.), *Aptekarskie drogi do wolności*. Szczecin–Stargard, 157–168.
- Nøstetangen og Aas... 2015. *Nøstetangen og Aas glashytter, Norge 1763. En håndtegnet modelbog/illustreret prisliste fra to kongelige glashytter*. Aalborg.
- Pękacka-Falkowska K., Raj D. 2021. O cenach surowców farmakognostycznych (*simplicia*) w Gdańsku drugiej połowy XVII w. Rekonesans badawczy. W: W. Ślusarczyk, G. Frischke (red.), *Dawne surowce lecznicze*. Studia nad Dziejami Farmacji 1. Lublin, 35–57.
- Samariter R. 2021. Quilow, Lkr. Vorpommern-Greifswald. Fpl. 1. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 67, 470–471.
- Scheidemantel D., Schifer T. 2005. Waldenburg Steinzeug. Archäologie und Naturwissenschaften. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte* 44. Dresden.
- Schlarb P. 2018. Waldenburger Steinzeugflaschen. Erkennungsmöglichkeiten und Datierung von Vierkantflaschen für den internationalen böhmischen Heilwasserversandim 17. und 18. Jahrhundert. W: H. Stadler, L. Obojes (red.), *Keramik zwischen Werbung, Propaganda und praktischem Gebrauch. Beiträge vom 50. Internationalen Symposium Keramikforschung in Innsbruck*. NEARCHOS 23. Innsbruck, 289–296.
- Stephan H.-G. 2012. Das Pottland: Mittelalterlicher Irdenware und Steinzeug unterschiedlicher Herstellungsorte auf Wüstungen in Südniedersachsen. W: C. Leiber (red.), *Aus dem Pottland in die Welt. Eine historische Töpferregion zwischen Weser und Leine*. Holzminden, 9–72.
- Stolle W. 1997. *Steinzeug aus Hessen und Thüringen vom 16. bis 20. Jahrhundert*. Darmstadt.
- Więcek-Bonowska E. 2021. Stoneware Jars from the 18th Century from the Saxon Palace in Warsaw. *Archaeologia Polona* 59, 95–108.
- Wilgocka A. 2016. Przedmioty szklane. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu* 2(2).

- Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 225–241.
- Wojciechowska I. 2022. Pół wieku zapomnienia..., czyli fragmenty naczyń kamionkowych pozyskane z wykopu budowlanego na pierzei przyrynkowej w Stargardzie w 1969 roku. *Stargardia* 14–15, 59–86.
- Internet
- Pękacka-Falkowska K. 2013. *Dawne miary aptekarskie* (https://www.wilanow-palac.pl/dawne_miary_aptekarskie.html; dostęp: 26.07.2023).
- Pękacka-Falkowska K. 2022. *Ołów w dawnym lecznictwie i produkcji wina* (https://www.wilanow-palac.pl/olow_w_dawnym_lecznictwie_i_produkcji_wina.html; dostęp: 26.07.2023).
- mgr Iwona Wojciechowska
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Arznei- und Kosmetikgefäße

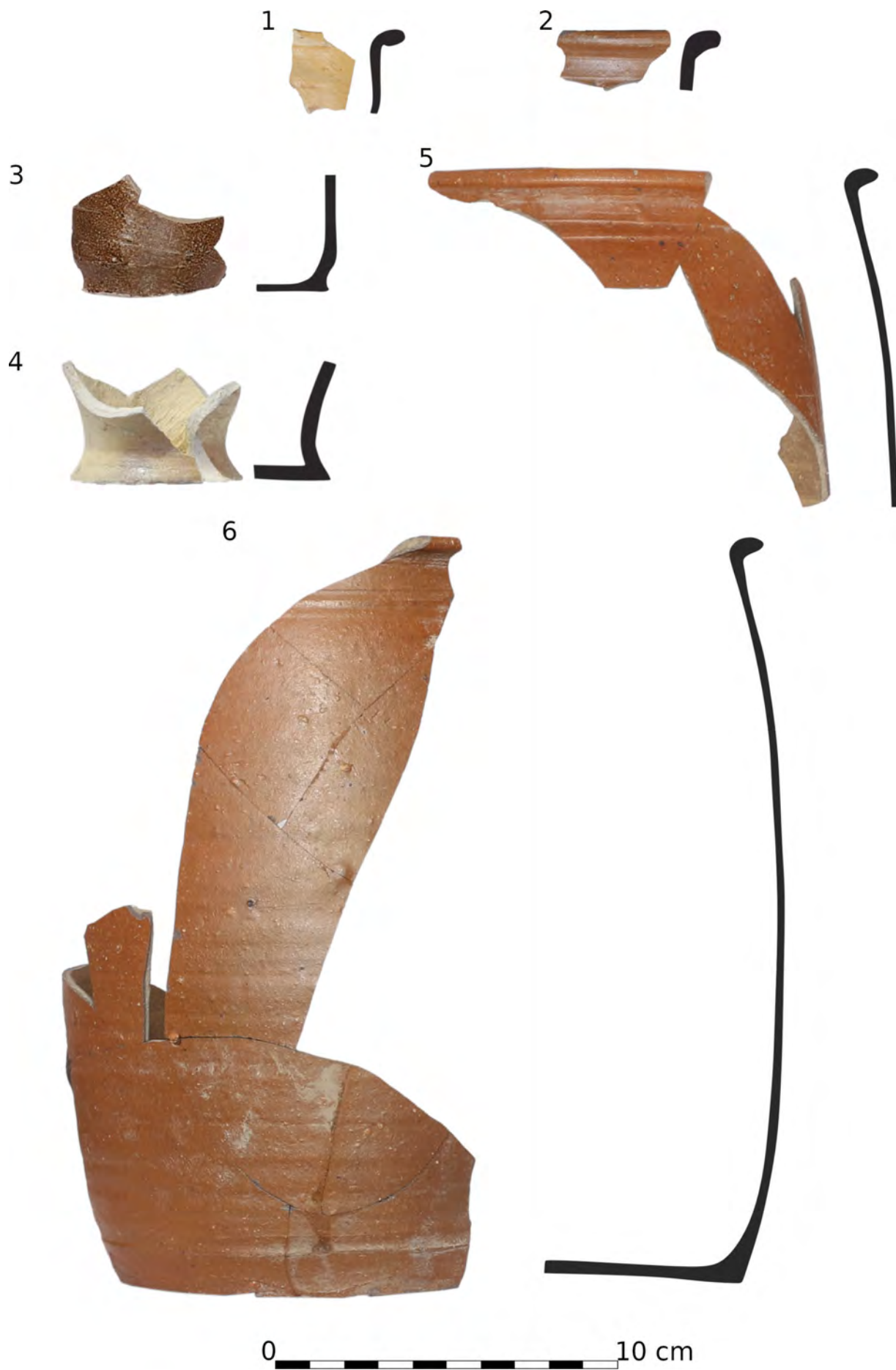
Unter den Funden, die auf den beiden Parzellen in ehemaliger Holzmarktstraße 20–21 im Quartier IX. geborgen wurden, lassen sich Gefäße aussondern, die zur Herstellung, zum Verkauf und zur Aufbewahrung von Medikamenten, Salben und kosmetischen Produkten verwendet wurden. Zu dieser Gruppe gehören sowohl Ton- als auch Glaserzeugnisse. Es sind neuzeitliche Standardpackungen für Medikamente, deren Formen auch andernorts in Europa vom 15. bis zum 18. Jahrhundert üblich waren: in Tschechien, den Niederlanden, Deutschland, Norwegen und Polen.

Zu den Arznei- und Kosmetikgefäßen aus Keramik gehören 152 Scherben von mindestens 31 Gefäßen aus reinem Steinzeug. Unter ihnen lassen sich Vorratsgläser, kleine und große Flaschen sowie deren miniaturisierte Formen unterscheiden. Bedauerlicherweise konnte ein Teil der Bruchstücke aufgrund ihrer starken Fragmentierung nicht der ursprünglichen Gefäßform zugeordnet werden.

In dem analysierten Glasbruch wurden 836 Scherben von Behältnissen erfasst, die mit Arznei- und Kosmetikgefäßen in Verbindung gebracht und als solche interpretiert wurden. Dazu gehören: kleine Ampullen, Phiolen, Fläschchen und Vorratsgläser in verschiedenen Größen.

Ein kleines Glasgefäß enthielt Chemikalienpulver, der als Blei(II)-oxid in der gelben Beta-Variante identifiziert wurde. Diese Verbindung wurde in der neuzeitlichen Medizin verwendet, was durch das Aufführen in Arzneitarifen bereits für das 17. Jh. belegt werden konnte.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1–2 – fragmenty małych naczyń kamionkowych (nr inw. 1/H/Kw/M); 3–4 – fragmenty małych naczyń kamionkowych (nr inw. 15/H/Kw/M); 5–6 – fragmenty kamionkowego słoja (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1–2 – Bruchstücke von kleinen Steinzeuggefäßen (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 3–4 – Bruchstücke von kleinen Steinzeuggefäßen (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 5–6 – Bruchstücke eines Steinzeugtopfes (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1–2 – fragmenty flaszki żeberkowanej (nr inw. 3/H/Kw/M); 3–4 – fragmenty kamionkowych butelek (nr inw. 1/H/Kw/M); 5 – butla z dwoma uchami (nr inw. 1/H/Kw/M); 6 – fragment naczynia kamionkowego (nr inw. 1/H/Kw/M); 7 – fragment naczynia kamionkowego (nr inw. 48/H/Kw/M); 8–9 – fragmenty naczyń kamionkowych (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1–2 – Bruchstücke einer gerippten Flasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3–4 – Bruchteile von Steinzeugflaschen (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 5 – Kruke (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 6 – Bruchstück eines Steinzeuggefäßes (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 7 – Bruchstück eines Steinzeuggefäßes (Inv.-Nr. 48/H/Kw/M); 8–9 – Bruchteile von Steinzeuggefäßen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

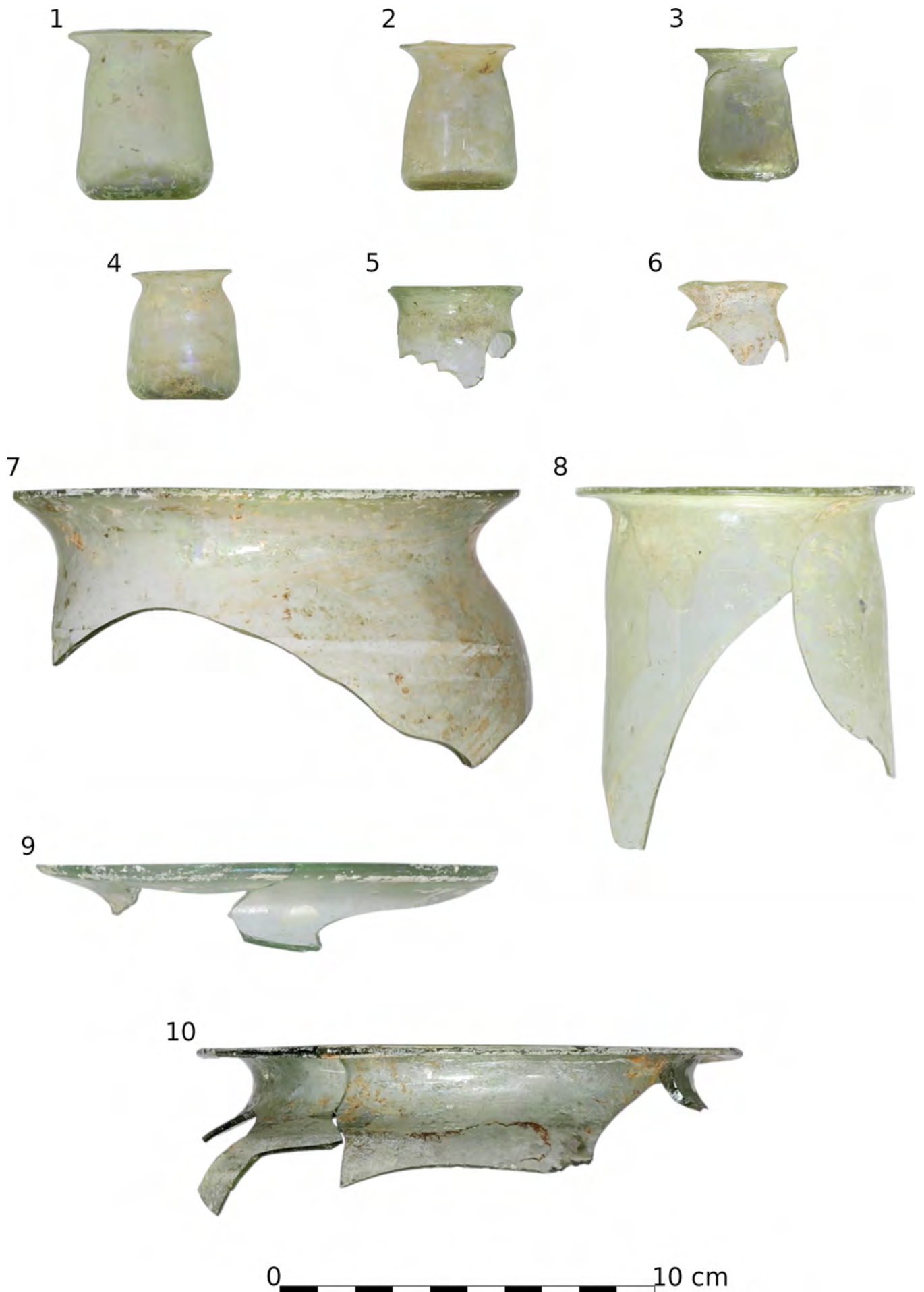
Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1-4 – ampułki szklane (nr inw. 3/H/Kw/M); 5-6 – ampułki szklane (nr inw. 1/H/Kw/M); 7 – ampulka szklana (nr inw. 3/H/Kw/M); 8-9 – fiołki (nr inw. 3/H/Kw/M); 10-11 – fiołki (nr inw. 1/H/Kw/M); 12 – fiołka (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
 Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1-4 – Glasampullen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 5-6 – Glasampullen (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 7 – Glasampulle (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 8 – Nönchen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 9 – Blätterlein (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 10-11 – Phiolen (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 12 – Phiole (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M).
 Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Butelecзки cylindryczne. 1 (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – z długą szyjką (nr inw. 3/H/Kw/M); 3 – o korpusie czworobocznym (nr inw. 1/H/Kw/M); 4–5 (nr inw. 3/H/Kw/M); 5 (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Zylindrische Fläschchen. 1 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2 – mit langem Hals (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3 – mit einem viereckigen Körper (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 4–5 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 5 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Stoiki. 1–7 (nr inw. 3/H/Kw/M); 8 (nr inw. 15/H/Kw/M); 9–10 (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
 Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Vorratsgläser. 1–7 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 8 (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 9–10 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – słoik (nr inw. 15/H/Kw/M); 2 – słoik (nr inw. 3/H/Kw/M); 3–4 – naczynia niezidentyfikowane (nr inw. 3/H/Kw/M).
Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Vorratsglas (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M); 2 – Vorratsglas (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3–4 – nicht identifizierte Gefäße (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

III. 6. 2. Wyniki analizy laboratoryjnej zawartości naczyń szklanego i ceramicznego

Jędrzej Proch, Przemysław Niedzielski

Cel badań

Celem badań było rozpoznanie pochodzenia materiałów z badań archeologicznych (proszek wypełniający szklany słoiczek – nr inw. 15/H/Kw/M i szkliste wypełnienie naczyń ceramicznego – nr inw. 3/H/Kw/M)¹. W tym celu wykonano oznaczenie zawartości wybranych pierwiastków przy użyciu spektrometrii rozpadu indukowanego laserem (LIBS) oraz optycznej spektrometrii emisyjnej o wysokiej rozdzielczości ze wzbudzeniem w plazmie sprzężonej indukcyjnie (ICP hrOES), a także badania obecności związków chemicznych i minerałów przy użyciu spektroskopii w podczerwieni z transformacją Fouriera (FTIR).

Narzędzia badawcze

Pomiary całkowitej zawartości pierwiastków

W badaniach wstępnych składu pierwiastkowego obiektów zastosowano spektrometrię rozpadu indukowanego laserem (LIBS) w połączeniu z mikroskopią cyfrową (Laser-Based Elemental Analyzer EA-300, KEYENCE, Japonia). Jest to technika mikroniszcząca, niewymagająca przygotowania próbki, pozwalająca na detekcję pierwiastków znajdujących się na powierzchni próbki. Wybrany model spektrometru zapewnia elastyczne przełączanie między głowicą LIBS (EA-300) a kamerą mikroskopową o wysokiej wydajności (z obiektywem VH-Z20). LIBS wyposażono w nanosekundowy laser Nd:YAG o długości fali 355 nm i zastosowano małą plamkę (10 µm). Wykonano 9 pomiarów na badany obiekt (w kwadracie 3×3), a miejsce każdego pomiaru było oddalone od siebie o 200 µm. Granicę wykrywalność oszacowano na uśrednionym poziomie 0,10 procenta wagowego (% wag.).

Pomiary zawartości pierwiastków w frakcji wymywanej wodą królewską

Ponadto, pobrano niewielkie fragmenty obu obiektów, w miejscach niewidocznych, w celu wykonania analizy składu pierwiastkowego. Próbkę zostały poddane ekstrakcji wodą królewską (mieszanką kwasu chlorowodorowego i azotowego w stosunku objętościowym 3:1) według procedury ISO 12914. Następnie całkowite zawartości 16 pierwiastków oznaczono metodą optycznej spektrometrii emisyjnej o wysokiej rozdzielczości ze wzbudzeniem w plazmie sprzężonej indukcyjnie (ICP hrOES), wykorzystując

spektrometr PlasmaQuant PQ 9000 Elite (Analytik Jena, Niemcy). Zastosowano standardowe warunki pracy spektrometru: moc generatora częstotliwości radiowej 1,2 kW, przepływ gazu rozpylacza 0,7 L min⁻¹, przepływ gazu tworzącego plazmę 12 L min⁻¹, przepływ gazu pomocniczego 0,5 L min⁻¹ oraz osiowy podgląd plazmy. Sygnał mierzono w 3 powtórzeniach, a czas odczytu wynosił 2 sekundy. Dla wybranych pierwiastków (Al, Fe, K i Mg) zastosowano tłumienie sygnału w osiowym podglądzie plazmy. Jako wzorzec wewnętrzny użyto itr (Y 371,030 nm). Granice wykrywalności oszacowano w zakresie 0,011–8,5 mg kg⁻¹ przy zastosowaniu kryterium 3-sigma. Niepewność dla całego procesu analitycznego (łącznie z przygotowaniem próbki) nie przekraczała 20%. Jako gaz zastosowano argon o czystości 99,999% (N-5,0), pozyskiwany z firmy Linde (Polska). Do kalibracji wykorzystano komercyjnie dostępne roztwory wzorcowe ICP (Romil, Cambridge, UK). Wszystkie odczynniki rozcieńczono wodą dejonizowaną o wysokiej czystości (rezystywność ≥18 MΩ cm) uzyskaną z systemu oczyszczania wody Milli-Q (Merck Millipore, USA).

Analiza wiązań chemicznych

W celu zdefiniowania odkształceń wibracyjnych wiązań chemicznych, zastosowano spektroskopię w podczerwieni z transformacją Fouriera (ang. Fourier transform infrared, FTIR), wykorzystując spektrometr Bruker Alpha II (USA). Pomiar wykonano w trybie odbicia lustrzanego (średnia szczeliny 3 mm), stosując standardowe warunki pracy: 16 skanów przy rozdzielczości 4 cm⁻¹. Wszystkie widma zarejestrowane w zakresie od 400 cm⁻¹ do 4000 cm⁻¹ poddano korekcji linii podstawowej oraz normalizacji.

Wyniki

Całkowitą zawartość pierwiastków, oznaczoną przy użyciu spektrometrii rozpadu indukowanego laserem (LIBS), dla próbek szklanej i proszku zamieszczono w tabeli 1. W próbce szklanej zawartość krzemu i tlenu (odpowiednio 40,4% i 41,9%) wynika prawdopodobnie z obecności krzemionki (SiO₂), stosowanej do produkcji szkła. Poza tym oznaczono znaczne zawartości wapnia (5,20%), żelaza (5,00%), potasu (4,10%) oraz sodu (2,20%), które są również charakterystyczne dla

Tabela 1. Całkowita zawartość pierwiastków (% wag.) oznaczona przy użyciu spektrometrii rozpadu indukowanego laserem (LIBS)

Tabelle 1. Gesamtgehalt an Elementen (Gew.-%), bestimmt durch laserinduzierte Plasmaspektroskopie (LIBS)

[% wag.]	O	Si	Ca	Fe	K	Na	Pb
Szklivo	41,9	40,4	5,20	5,00	4,10	2,20	<0,10
Proszek	16,6	<0,10	<0,10	<0,10	<0,10	<0,10	81,7

¹ Kontekst archeologiczny znalezisk oraz interpretacja ich pochodzenia zostały szerzej opisane w innym miejscu. Por. w niniejszym tomie: I. Wojciechowska, *Naczynia apteczne i kosmetyczne*.

wyrobów szklanych. W przypadku próbki proszku oznaczono wyłącznie ołów (82,4%) oraz tlen (17,6%), stąd przypuszczalnie głównym składnikiem proszku jest tlenek ołowiu (PbO).

Wyniki zawartości 16 pierwiastków we frakcji wymywanej wodą królewską dla próbki szklawa oraz proszku zamieszczono w tabeli 2. W obu przypadkach ołów stanowił podstawowy składnik tej frakcji (12–13%), zaś kadm został oznaczony poniżej granicy wykrywalności (<0,001%). Pierwiastki, których zawartość we frakcji wymywanej była większa niż 0,1%, można uporządkować w następujących szeregach malejących: szkliwo – Pb > S > Cu > Ca > Fe > P > Al > Mg > pozostałe, oraz proszek – Pb > P > Ca > pozostałe. W przypadku proszku wysoka zawartość ołowiu przy jednocześnie niewielkich zawartościach pozostałych pierwiastków została również potwierdzona za pomocą techniki LIBS.

Należy jednak pamiętać, że próbka proszku

Tabela 2. Frakcja pierwiastków wymywana wodą królewską (% wag.) oznaczona przy użyciu optycznej spektrometrii emisyjnej o wysokiej rozdzielczości ze wzbudzeniem w plazmie sprzężonej indukcyjnie (ICP hrOES)

Tabelle 2. Anteil der mit Königswasser ausgelaugten Elemente (Gew.-%), bestimmt anhand hochauflösender optischer Emissionsspektrometrie mit Anregung in induktiv gekoppeltem Plasma (ICP hrOES)

[% wag.]	Szklivo	Proszek
Pb	12	13
S	2,7	0,079
Cu	1,8	0,005
Ca	1,5	1,3
Fe	0,99	0,076
P	0,77	1,4
Al	0,23	0,021
Mg	0,11	0,022
K	0,074	0,011
Na	0,043	0,013
Mn	0,036	0,001
Zn	0,029	0,012
Si	0,018	0,017
Ni	0,005	0,001
Cr	0,003	<0,001
Cd	<0,001	<0,001

była znacznie bardziej ujednoczona niż próbka szklawa. W przypadku próbki szklawa nie można było doprowadzić do uszkodzenia badanego obiektu. Dlatego próbkę do analizy niszczącej (ICP hrOES) pobrano z niewidocznego miejsca (niepokrytego dostatecznie grubą warstwą szklawa). Oznacza to, że brak spójności w wynikach, otrzymanych za pomocą technik LIBS oraz ICP hrOES, jest rezultatem kilku czynników: (1) obiekt szklawiony poddano analizie w dwóch różnych miejscach; (2) LIBS mierzy zawartość pierwiastków przy powierzchni materiału, zaś ICP hrOES tylko tę frakcję, która została wymyta wodą królewską do badanego następnie roztworu; (3) wzbudzenie badanych pierwiastków odbywa się w inny sposób, przez co obie techniki analityczne charakteryzują się inną czułością (pomimo podobnego sposobu detekcji); (4) niewielka wagowo

frakcja pierwiastków została wymyta za pomocą wody królewskiej z badanych materiałów.

W celu zdefiniowania odkształceń wibracyjnych wiązań chemicznych, a co za tym idzie – zdefiniowania związków chemicznych, próbkę szklawa zbadano przy użyciu FTIR. Wykonano siedem pomiarów w różnych miejscach obiektu, a następnie wszystkie widma uśredniono (ryc. 1). Opierając się na analizach FTIR oraz LIBS, a także na podstawie danych literaturowych, podjęto próbę charakterystyki wiązań chemicznych. Pasma przy liczbach falowych w zakresie od 3500 do 3750 cm^{-1} są charakterystyczne dla rozciągających wiązań (ν) grup OH w przypadku różnych krzemianów warstwowych (Chukanov, Chervonny 2016). Ponadto szerokie pasmo (3100–3330 cm^{-1}) oraz ~1650 cm^{-1} jest charakterystyczne odpowiednio dla $\nu(\text{H-OH})$ i $\delta(\text{H-OH})$ i przypisane do zaabsorbowanej wody molekularnej (Varrica i in. 2019). Najbardziej intensywnymi pasmami (1400–1100 cm^{-1}) wydają się wiązania Si-O krzemianów, tj. $\nu(\text{Si-O-Si})$ (Jungman i in. 2013). Z kolei pasma w zakresie od 500 do 800 cm^{-1} są charakterystyczne dla różnych minerałów ilastych, m.in. $\delta\text{-Si-O(-Si)}$ oraz $\delta\text{-Si-O(-Mg)}$ (Davarcioğlu 2011; Tkachenko, Niedzielski 2022).

Interpretacja wyników

Oznaczono zawartości pierwiastków oraz przeprowadzono badania obecności związków chemicznych i minerałów w celu rozpoznania pochodzenia obiektów muzealnych. Proszek to prawdopodobnie tlenek ołowiu w odmianie żółtej beta ($\beta\text{-PbO}$), który jest używany m.in. do produkcji szkła ołowiowego czy octanu ołowiu stosowanego w praktyce medycznej. Powyższe obserwacje zostały poparte oznaczeniami całkowitej zawartości pierwiastków (metodą LIBS) oraz frakcji wymywanej wodą królewską (metodą ICP hrOES). Z kolei szklivo to prawdopodobnie pozostałość po intencjonalnej produkcji szkła (lub jako przypadkowy efekt eksperymentów), co zostało wykazane na podstawie oznaczenia całkowitej zawartości pierwiastkowego (LIBS) oraz badań obecności związków chemicznych (FTIR).

Bibliografia

- Chukanov N.V., Chervonny A.D. 2016. *Infrared Spectroscopy of Minerals and Related Compounds*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-25349-7>
- Davarcioğlu B. 2011. Spectral characterization of non-clay minerals found in the clays (Central Anatolian – Turkey). *International Journal of Physical Sciences* 6(3), 511–522. <https://doi.org/10.5897/IJPS10.615>
- Jungman E., Laugel C., Rutledge D.N., Dumas P., Baillet-Guffroy A. 2013. Development of a percutaneous penetration predictive model by SR-FTIR. *International Journal of Pharmaceutics* 441(1), 628–635. <https://doi.org/10.1016/j.ijpharm.2012.10.034>
- Tkachenko Y., Niedzielski P. 2022. FTIR as a Method for Qualitative Assessment of Solid Samples in Geochemical Research: A Review. *Molecules*

27(24), 8846. <https://doi.org/10.3390/molecules27248846>

Varrica D., Tamburo E., Vultaggio M., Di Carlo I. 2019. ATR-FTIR Spectral Analysis and Soluble Components of PM10 And PM2.5 Particulate Matter over the Urban Area of Palermo (Italy) during Normal Days and Saharan Events. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 16(14), 2507. <https://doi.org/10.3390/ijerph16142507>

dr Jędrzej Proch
Wydział Archeologii
Interdyscyplinarna Grupa Badawcza
Archeometria
Wydział Archeologii i Wydział Chemii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań

Wydział Chemii
Zakład Chemii Analitycznej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 8
61-614 Poznań
jedrzej.proch@amu.edu.pl

prof. dr hab. Przemysław Niedzielski
Wydział Chemii
Zakład Chemii Analitycznej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Interdyscyplinarna Grupa Badawcza
Archeometria
Wydział Archeologii i Wydział Chemii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 8
61-614 Poznań
pnied@amu.edu.pl

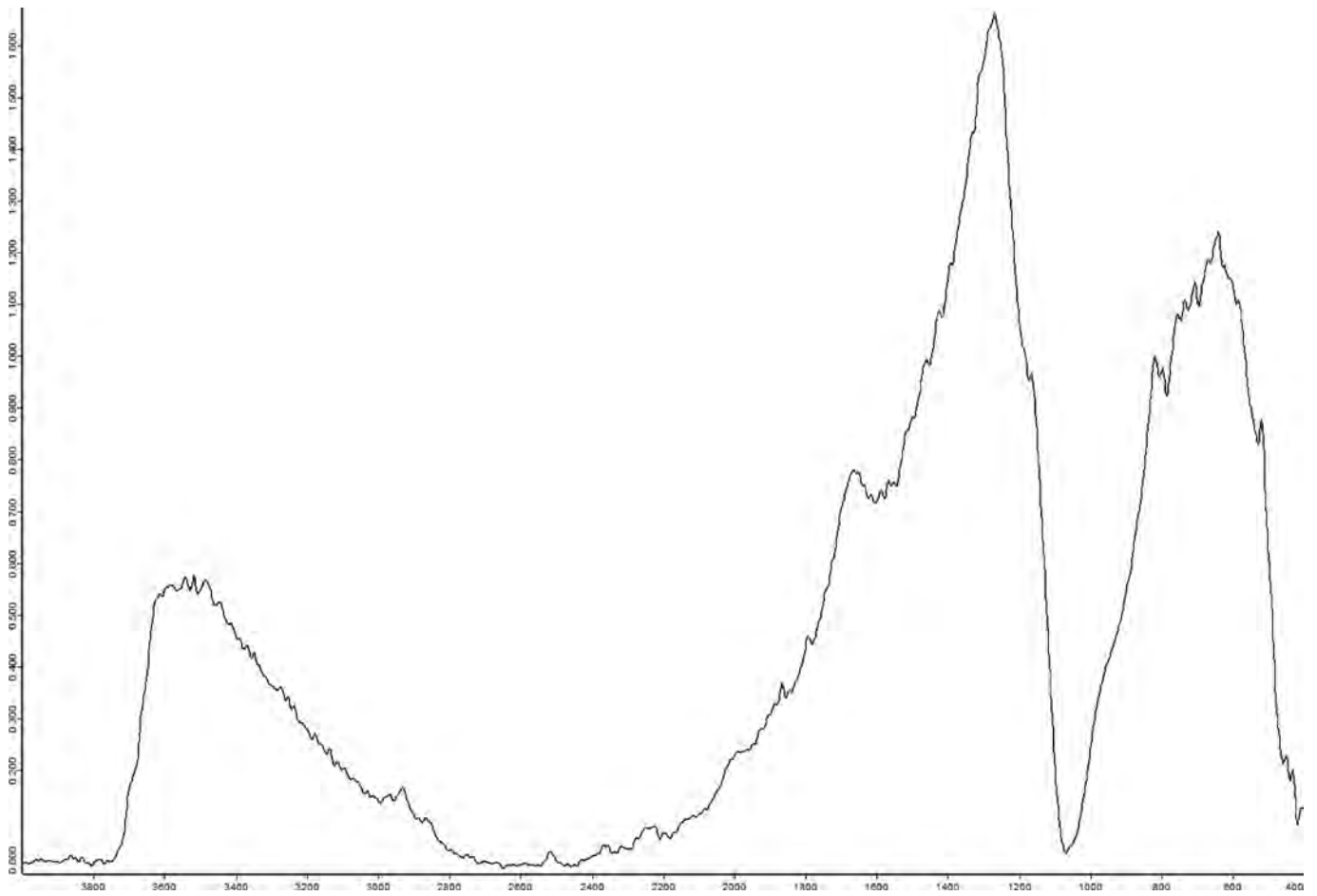
Zusammenfassung

Ergebnisse der Laboranalyse des Inhalts eines Glas- und Keramikgefäßes

Die Untersuchung zielte darauf ab, die Herkunft der archäologischen Materialien (das Pulver, mit dem das kleine Glasgefäß gefüllt war, und die glasartige Füllung des Keramikgefäßes) zu ermitteln. Zu diesem Zweck wurde eine Bestimmung ausgewählter Elemente mittels laserinduzierter Plasmaspektroskopie (LIBS) und hochauflösender optischer Emissionsspektrometrie mit induktiv gekoppelter Plasmaanregung (ICP hrOES) sowie Untersuchungen zum Vorhandensein von chemischen Verbindungen und Mineralien mittels Fourier-Transform-Infrarotspektrometrie (FTIR) vorgenommen.

Der mittels laserinduzierter Plasmaspektroskopie (LIBS) ermittelte Gesamtgehalt an Elementen in den Glasur- und Pulverproben ist in Tabelle 1 aufgeführt. Die Ergebnisse für den Anteil der 16 Elemente in der mit Königswasser ausgelaugten Fraktion für die Glasur- und Pulverprobe sind in Tabelle 2 aufgeführt.

Bei dem Pulver handelt es sich wahrscheinlich um Bleioxid der gelben Beta-Variante (β -PbO), das u.a. zur Herstellung von Bleiglas bzw. Bleiacetat in der medizinischen Praxis verwendet wird. Die vorstehenden Beobachtungen wurden durch die Bestimmung des Gesamtgehalts an Elementen (LIBS) und des in Königswasser auslaugbaren Anteils (ICP-hrOES) bestätigt. Die Glasur hingegen ist wahrscheinlich ein Rückstand aus der bewussten Herstellung von Glas (ggf. ein Zufallsprodukt von Experimenten), wie die Ermittlung des Gesamtgehalts an Elementen (LIBS) und die Untersuchung auf chemische Verbindungen (FTIR) zeigen.

Ryc. 1. Uśrednione widmo próbki szkliva, otrzymane za pomocą techniki FTIR
Abb. 1. Gemittelttes Spektrum einer Glasurprobe, ermittelt mit FTIR-Verfahren

III. 6. 3. Pojemniki na wodę mineralną

Iwona Wojciechowska

Woda to nieodzowny element życia człowieka, potrzebna do wszelkich jego procesów. Źródła wód mineralnych odgrywały i wciąż odgrywają szczególną rolę dzięki swoim leczniczym działaniom zarówno w kuracjach pitnych, jak i w kąpielach. Od 2. poł. XVII w. w znanych już ówczesnie uzdrowiskach, w wyniku warunków higienicznych oraz norm obyczajowych, zaczęła upowszechniać się metoda leczenia poprzez spożywanie wody ze źródeł. Choć o cudownych właściwościach kuracji pitnych pisano już w końcu XVI w., zakłada się, że popularność zażywania wody mineralnej, stosowanej jako lek, rozpoczęła się w XVII w. Dzięki takiemu zastosowaniu źródła nie było konieczności przyjeżdżania w jego okolice. Płynne lekarstwo transportowano początkowo w butelkach kamionkowych, a później także w szklanych (Wieland 1980, 287–288; Wojciechowska 2015, 172–173 – tam starsza literatura).

W omawianym zbiorze zabytków natrafiono w obiekcie 3 i 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 na pozostałość dwóch pojemników na wodę mineralną: ceramicznego ze spieczonym czerepem oraz szklanego.

Na górną partię butelki wykonanej z jasnoszarej kamionki składają się 33 fragmenty, z zewnątrz powleczonych szkliwem solnym (ryc. 1:1). Naczynie ma zachowaną wysokość 24,5 cm (pierwotnie ok. 27 cm) oraz średnicę wylewu 1,8 cm. Na szyjce zakończonej pogrubionym na zewnątrz wylewem, mniej więcej na $\frac{3}{4}$ jej wysokości, znajduje się dookolny wałek, do którego przyklejono górną część nasady ucha. Pod uchwytem widoczne jest głębokie owalne wgłębienie (1,2×1,5 cm), zapewne po palcu dociskającym ucho przed wypałem. W górnej partii brzośca znajduje się okrągły odcisk stempla o średnicy 2,7 cm (ryc. 1:1a). W jego centrum umieszczono krzyż o wymiarach 1,1×1,1 cm i grubości 0,3 cm, a wokoło otok z prymitywnie zaprojektowanymi literami. Dodatkowo okrągły znak otoczono kobaltowym pierścieniem. Takim malowaniem zaznaczono także dookolny wałek na szyjce. Brzusiec po lewej i prawej stronie odcisku stempla wzbogacono kobaltowymi wzorami, przypominającymi cyfry: 1/4 (?) i 6. Pojemnik, choć nie jest kompletny, swoją formą wskazuje na typ C według B. Brinkmanna (1982, 12).

Oznaczenie z krzyżem świadczy, że transportowano w nim wodę mineralną z Niederselters. Okrągły odcisk z krzyżem pośrodku i literami CT stał się obowiązkowym znakiem źródła od 1749 r. Choć znane są różne jego warianty (np. ze skrótową nazwą *Curfürstenthum Trier – Elektorat Trewiru* w otoku), to zazwyczaj otoczony jest malowanym kobaltowym pierścieniem (Wieland 1980, 288; Heege 2009, 62).

Szara kamionkowa butelka została wyprodukowana w jednej z pracowni garncarskich w Westerwaldzie. Znana jest umowa z 20 listopada 1754 r. pomiędzy przedstawicielami elektoratu trewirskiego, a westrwaldzkimi producentami z Ransbach i Hillscheid na wykonanie 450 000

butelek. Brak znaku wytwórcy na produkcie może świadczyć, że powstał on przed 2. poł. XVIII w. (Brinkmann 1982, 33). Zbliżone do stargardzkiego znaleziska, formą i częściowo odciskiem źródła¹, pojemniki datowane na ok. 1750 r. odkryto w Hillscheid oraz w Rostocku (por. Nienhaus 1986, 111, Abb. 14; Kaute i in. 2022, 115, 6e–g). Być może chronologię butelki odnalezionnej w kwartale IX określają kobaltowe wzory na brzuścu, jeśli uznane zostaną za cyfry. Wówczas naczynie powstałoby w 1716 albo 1746. Wydaje się, że ta druga data jest bardziej prawdopodobna ze względu na kształt butelki, ale i obecność odcisku stempla. Tak też wydatowany został pojemnik z identycznym malowaniem, choć innym wzorem znaku (por. Schlarb 2012, 42, Abb. 13).

Wodę z Niederselters eksportowano już w XVI w., jednak o znaczącym wzroście sprzedaży można mówić dopiero w XVII–XVIII w. Pod koniec 1. poł. XVIII w. wodę selterską dostarczano nawet do dalekich zakątków Europy, m.in. do Rosji. W 2. poł. XVIII w. roczne dochody z jej eksportu sięgały ok. 60 tys. florenów, gdzie w tym samym czasie berlińska manufaktura porcelany osiągała średni roczny zysk w wysokości 27,5 tys. florenów (Wieland 1980, 286–288; Kowalczyk 2012, 145; Schlarb 2012, 42).

Drugi okaz to 19 ułamków szklanej butelki z silnie spłaszczonym owalnym brzuścem o wysokości 28 cm z nieznacznym dnem i długą wąską szyjką (11,5 cm) o średnicy 1,7 cm (ryc. 1:2). W punkcie największej wydętości brzusiec ma 14 cm. Naczynie to wykonane zostało z zielonego szkła, na którego powierzchni widoczne są zarysowania i silna korozja.

Płaskie, owalne butelki z długą wąską szyjką w literaturze nazywane są „butelkami do wody Spa”. Choć transportowano w nich produkty z różnych źródeł znajdujących się w belgijskich Ardenach dla wygody wszystkich wody mineralne zgrupowano pod jedną nazwą *Spawater*. Już w XVI w. ich leczniczy charakter został ugruntowany naukowym traktatem napisanym przez osobistego lekarza księcia-biskupa Liège – Gilberta Lymborgha. Uważa się, że szklane owalne butelki na płynne lekarstwo z ardeńskich źródeł były pierwszymi szklanymi opakowaniami transportowymi, powstałymi już ok. 1600 r. początkowo w hutach szkła w Liège. Składniki mineralne zawarte w wodzie bardzo szybko wytrącały się i opadały na dno pojemników, a światło jeszcze przyspieszało ten proces. Dzięki wynalezieniu w angielskich hutach w 2. poł. XVII w. tzw. „czarnego” szkła², możliwe było spowolnienie osadzania się związków mineralnych i transportu wody na dalsze odległości, m.in. w XVIII w. *Spawater*

¹ W otoku butelki z Hillscheid znajduje się nazwa Elektoratu Trewiru, natomiast na tych z Rostocku brakuje malowania.

² W rzeczywistości barwa jego była ciemnozielona lub brązowa.

eksportowano do Anglii. Oprócz „czarnego” szkła wodę chroniono poprzez uszczelnianie korka przy użyciu koziej lub świnińskiej skóry oraz opłatane brzuścią pojemnika słomą i sitowiem (Henkes 1994, 289; Tausenfreund 2014, 206–207; Wojciechowska 2022, 153 – tam starsza literatura). Większość znalezisk owalnych, spłaszczonych naczyń z długą szyjką pochodzi z XVIII w., jednak znane są starsze jeszcze z XVII w., m.in. okrągła butelka z Düsseldorfu (por. *Form- und Scherzgläser...* 1992, 102–103, Kat. 16; Henkes 1994, 289–290, Kat. 59.18–59.20; Poser 1997, 34, Abb. 26, Nr 125; Schaich 2007, 245, Kat. 342; Tausenfreund 2014, 206–207).

Odnalezione w obiektach 3 i 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 pojemniki służyły do przechowywania wód mineralnych z jednych z najpopularniejszych źródeł leczniczych znanych w Europie w XVII i XVIII w.: Spa i Selters³. W 2. poł. XVIII w. koszt dwulitrowej butelki wody z mniej znanego uzdrowiska – Bad Pyrmont – odpowiadała cenie 1 kg wołowiny lub 3 kg chleba (Nienhaus 1986, 109–110), co wyraźnie pokazuje, że na płynne lekarstwo mogli pozwolić sobie tylko zamożni mieszkańcy Stargardu.

Bibliografia

Literatura

- Brinkmann B. 1982. Zur Datierung von Mineralwasserflaschen aus Steinzeug. *Keramos* 98, 7–36.
- Form- und Scherzgläser...* 1992. W: E.M. Trux (red.), *Form- und Scherzgläser, Geschliffene und Geschnittene Gläser des 17. und 18. Jahrhunderts. Aus der Glassammlung des Mainfränkischen Museums Würzburg*. Würzburg.
- Heege A. 2009. *Steinzeug in der Schweiz (14.–20. Jh)*. Bern.
- Henkes H. 1994. Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300–1800/Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300–1800. *Rotterdam Papers* 9. Rotterdam.
- Kaute P., Muslow R., Schäfer H., Schindler G. 2022. Ein Feldsteinschacht des 18. Jahrhunderts aus der Mühlenstraße 3 in der Hansestadt Rostock

³ W ofercie książkowej apteki w Brunzwicku w *Braunschweigischen Anzeigen* z 1751 r. wymienia się te źródła jako jedne z najbardziej znanych marek wód mineralnych, zob. Wieland (1980, 287).

- Ein Massenfund von Glasmarken aus dem Herzogtum Mecklenburg-Schwerin mit einem histoischen Überblick zum zeitgleicehn Rostocker Glashandel. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 29, 106–147.
- Kowalczyk A. 2012. Jakie wody mineralne w XVIII i XIX wieku pijali mieszkańcy Ostrowa Tumskiego w Poznaniu? *Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski* 7, 141–154.
- Nienhaus H. 1986. Funde alter „Brunnenkrüge” als Zeugen der Geschichte. *Der Mineralbrunnen* 4, 98–124.
- Poser K.-H. 1997. *Alte Trinkgläser, Flaschen und Gefässe. Gebrauchsglas in und um Schleswig-Holstein*. Neumünster.
- Schaich D. 2007. *Reine Formsache. Deutsches Formglas 15. bis 19. Jahrhundert Sammlung Brigit + Dieter Schaich*. München–Berlin.
- Schlarb P. 2012. Medizinflaschen aus Steinzeug für den böhmischen Heilwasserhandel im 18. und 19. Jahrhundert. *Keramos* 215, 33–54.
- Wieland U. 1980. Mineralwasserkrüge aus Selters. *Der Mineralbrunnen* 10, 286–292.
- Wojciechowska I. 2015. Aqua fons vitae... – o nowożytnych pojemnikach do wody mineralnej ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. *Stargardia* 9, 171–200.
- Wojciechowska I. 2022. Zabytki szklane z badań prowadzonych na obszarze kwartału XXVI w Stargardzie. *Stargardia* 14–15, 129–171.

Internet

- Tausenfreund H. 2014. *Hohlglas aus Westfalen-Lippe. Vergleichende Untersuchungen zu archäologischen Funden des Mittelalters und der Neuzeit*. Rozprawa doktorska Eberhard-Karls-Universität Tübingen 2014 (https://www.academia.edu/12457481/Hohlglas_aus_Westfalen_Lippe_Vergleichende_Untersuchungen_zu_arch%C3%A4ologischen_Funden_des_Mittelalters_und_der_Neuzeit_Dissertation_T%C3%BCbingen_2014_Internetpublikation_http_hdl_handle_net_10900_54059_; dostęp: 12.07.2023).

mgr Iwona Wojciechowska
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Gefäße für Mineralwasser

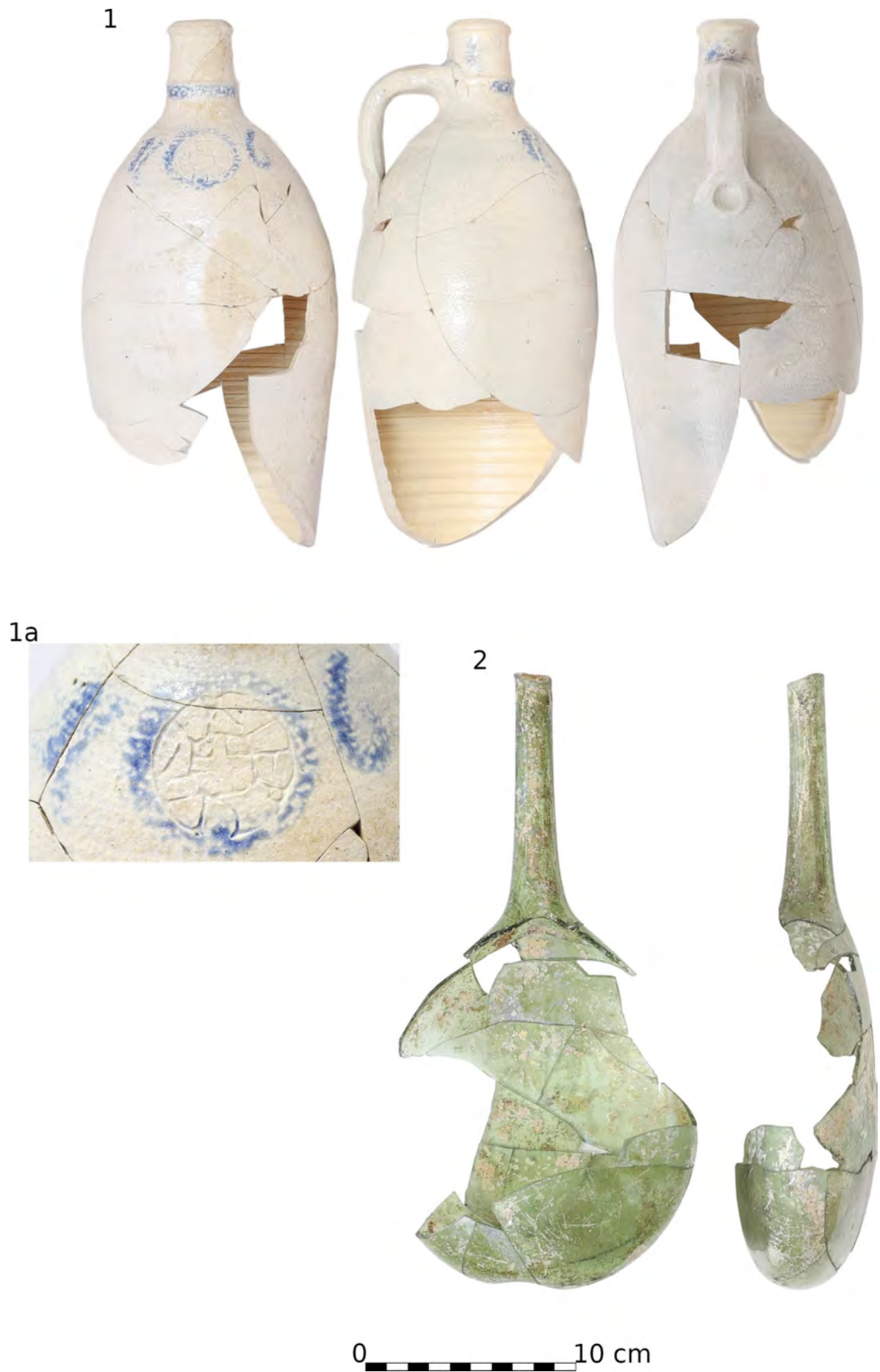
Wasser ist ein unverzichtbares Element des menschlichen Lebens, das für alle seine Prozesse benötigt wird. Mineralwasserquellen spielten und spielen aufgrund ihrer therapeutischen Wirkung sowohl bei Trinkkuren als auch bei Bädern eine besondere Rolle. Obwohl bereits Ende des 16. Jh. über die wundersamen Eigenschaften von Trinkkuren geschrieben wurde, geht man davon aus, dass die Beliebtheit der Einnahme von Mineralwasser als Heilmittel erst im 17. Jh. begann. Dieses flüssige „Arzneimittel“ wurde zunächst in Steinzeugflaschen und später auch in Glasflaschen transportiert. In den Befunden 3 und 8 der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 20 befinden sich die Überreste

von zwei Mineralwasserbehältnissen aus den im 17. und 18. Jh. in Europa bekanntesten Heilquellen: Spa und Selters.

Der Oberteil der Keramikflasche mit einem runden Stempelabdruck mit Kreuz deutet darauf hin, dass darin in den 1740er Jahren Mineralwasser aus der Quelle von Niederselters transportiert wurde. Das Gefäß selbst hingegen wurde in einer der Westerwälder Töpferwerkstätten hergestellt. Der Export von Wasser aus Niederselters begann bereits im 16. Jh., aber erst im 17. bis 18. Jh. ist ein deutlicher Anstieg des Verkaufs zu verzeichnen. Gegen Ende der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurde das Selterswasser sogar bis in die entlegensten Winkel Europas, darunter Russland, geliefert.

Das zweite Exemplar ist eine Glasflasche mit einem stark abgeflachten ovalen Bauch und einem langen, schmalen Hals. Solche Behältnisse werden in der Literatur als „Spa-Wasserflaschen“ bezeichnet. Obwohl sie für den Transport von Wasser aus verschiedenen Quellen in den belgischen Ardennen benutzt worden sind, wurden die Mineralwässer unter dem gemeinsamen Namen *Spawater* zusammengefasst. Die meisten Funde von ovalen Plattflaschen mit langem Hals stammen aus dem 18. Jh., doch sind auch ältere Gefäße bereits aus dem 17. Jh. bekannt.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1–1a – kamionkowa butelka do wody mineralnej (nr inw. 1/H/Kw/M); 2 – szklana butelka typu *Spawater* (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1–1a – Mineralwasserflasche aus Steinzeug (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M); 2 – Spa-Wasserflasche (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

III. 6. 4. Grzebienie

Andrzej Janowski

W materiałach pozyskanych podczas badań pod dawnymi adresami Targ Drzewny 20–21 wystąpiły cztery grzebienie, trzy na parceli 20 i jeden na parceli 21. Symptomatyczne, że wszystkie odkryto w kontekście obiektów o przeznaczeniu związanym z utrzymaniem higieny, były to odpowiednio: latryna (obiekt 8) i studnia (obiekt 3) oraz latryna (obiekt 13), datowane na XVII–XVIII w.¹ Wszystkie okazy reprezentują jeden typ – grzebięć jednodzielną, dwustronną, a analizowany zbiór, choć mało liczny, jest zróżnicowany surowcowo. Mamy tu bowiem grzebienie wykonane z drewna (1 egz.) oraz kości słoniowej (3 egz.).

Pierwszy z nich, wydobyty z latryny (obiekt 8), to kompletny i świetnie zachowany okaz z bukszpanu zwyczajnego (*Buxus sempervirens*)² o długości 72,22 mm, szerokości 43 mm i grubości 48 mm (ryc. 1:1). Cechuje go różna gęstość zębów (64 do 112) po każdej ze stron i kształt w przekroju zbliżony do mocno wydłużonego rombu. Bukszpan to krzew lub niewielkie drzewo występujące naturalnie w południowej Europie. Jako roślina ozdobna uprawiany jest także na północ od Alp, ale przedmioty z niego wykonane traktować należy raczej jako importy. Jego drewno jest twarde i ma jednolitą strukturę, dzięki czemu świetnie nadaje się do toczenia i polerowania, stąd już od czasów rzymskich wykorzystywano je do inkrustowania mebli, a także do wyrobu łyżek czy grzebieni³ właśnie (Pukienė 2009, 107–108). Bukszpan zyskał na popularności zwłaszcza począwszy od XIII w. wraz z trudnościami w dostępie do poroża, surowca wcześniej masowo wykorzystywanego do produkcji grzebieni. Wykonane z niego okazy znamy dość licznie ze znalezisk datowanych na XIII–XVI w. (por. m.in. MacGregor 1985, 81; Müller 1996, 175–176, 287–288, Taf. 33.1–33; Pritchard 2002, 370–376; Maddocks, Richards 2005, 156; Smirnova 2007, 213–249; Pukienė 2009, 107–108). W okresie późniejszym liczba grzebieni drewnianych zmniejszyła się, co mogło być spowodowane pojawieniem się nowego surowca. Założone w XVII w. holenderskie kompanie handlowe: Wschodnio- i Zachodnioindyjska były odpowiedzialną północnych Niderlandów (Republiki Zjednoczonych Prowincji) na kolonizację i handel prowadzone przez inne państwa europejskie na obszarze Nowego Świata oraz Afryki i Azji. Dzięki

ich działalności do Niderlandów docierało wiele egzotycznych towarów, w tym kość słoniowa. Szacuje się, że Holenderska Kompania Zachodnioindyjska tylko w latach 1675–1731 dostarczyła kość słoniową o łącznej wadze blisko 1500 ton. Zdaniem holenderskich badaczy tak masowy jej napływ spowodował, że grzebięć z tego surowca był stosunkowo tani i na jego zakup mogła sobie pozwolić nawet osoba niezbyt zamożna. Największym ośrodkiem obróbki kości słoniowej był Amsterdam, a skala produkcji była tak duża, że w XVII–XVIII w. przedmioty z tego surowca stanowiły ponad połowę wszystkich wyrobów z twardych surowców zwierzęcych (kość, poroże), a 348 z 438 znalezionych w Amsterdamie grzebieni wykonano właśnie z niej (Rijkelijkhuisen 2009, 419–420, Fig. 5; 2011, 24). Niewykluczone, że i trzy okazy stargardzkie powstały właśnie w tamtejszych pracowniach, a być może osobami odpowiedzialnymi za ich obecność w tym miejscu byli dr Jean Louis lub jego syn dr Friedrich Adrian de la Bruyere (Bruguière)⁴, w latach 1720–1760 właściciele parceli przy dawnym Targu Drzewnym 20. Friedrich Adrian w latach 1759–1770 był burmistrzem Stargardu do spraw porządku (por. Kratz 1865, 375).

Wszystkie grzebienie zachowały się fragmentarycznie, jeden znaleziono w latrynie (obiekt 13), a dwa w studni (obiekt 3). Ułamek pierwszego ma 32,39 mm długości, 48,3 mm szerokości i 3,7 mm grubości (ryc. 1:2)⁵. Jest to grzebięć o różnej gęstości zębów po każdej ze stron, a cechą szczególną jest w jego przypadku kształt w profilu zbliżony do mocno spłaszczonej litery S. Przedmiot wykonano bardzo starannie, a na uchwyocie podstawę zębów podkreślono rytym żłobkiem równoległym do ich linii. Dwa kolejne okazy to grzebienie o jednakowych, bardzo gęstych zębach po obu stronach. Służyły one zapewne do wyczesywania wszy, a w Holandii nazywane są wręcz *Luizenkammen*, czyli grzebieniami wszowymi (Rijkelijkhuisen 2011, 24). Fragment pierwszego jest nieco większy: zachowana długość 50 mm, szerokość 43,18 mm i grubość 1,8 mm, a pod linią zębów z obu stron widoczne są bardzo delikatne podwójne rowki (ryc. 1:3)⁶. Drugi nieco mniejszy: zachowana długość 36,4 mm, szerokość 45,5 mm i grubość 1,9 mm, nie jest zdobiony (ryc. 1:4)⁷.

Opisane grzebienie są pierwszymi wyrobami z kości słoniowej ze Stargardu, ale podobne przedmioty znamy z badań prowadzonych w Gdańsku (Eltink, Rompelman 2015, 400; Dąbal i in. 2018, 246–247).

¹ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

² Nr inw. 21/H/Kw/S. Identyfikacji drewna dokonały dr hab. Maria Lityńska-Zajac, prof. IAE PAN oraz dr Katarzyna Cywa z Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie.

³ Drewno bukszpanu nie było jedynym wykorzystywanym do produkcji grzebieni – z badań w Kołobrzegu pochodzą okazy wykonane z drewna brzoźowego (Polak 1998, 255; Bobik 2016, 155), w Nowogrodzie wykorzystywano do ich produkcji także sosnę i wierzbę (Smirnova 2007, 242), a we Wrocławiu dereń (Wysocka 2001, 175). W wielu przypadkach gatunek drewna jest jednak parametrem pomijanym w opracowaniach (por. np. Kasprzak 2020, 437–438), co utrudnia szersze dywagacje nad tym zagadnieniem.

⁴ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, M. Ogiewa-Sejnota, *Działki, przestrzeń i mieszkańcy*.

⁵ Nr inw. 73/H/Kw/S.

⁶ Nr inw. 171/H/Kw/S.

⁷ Nr inw. 174/H/Kw/S.

Bibliografia

- Bobik I. 2016. Przedmioty drewniane. W: B. Wywrot-Wyszkowska, M. Dworaczyk, M. Rębowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 6, 147–159. Kołobrzeg.
- Dąbal J., Szczepanowska K., Kubus R. 2018. Higiena i zdrowie w świetle źródeł materialnych. W: J. Dąbal (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*. Gdańsk, 239–250.
- Eeltink N.T.D., Rempelman E. 2015. Zabytki kościane oraz wykonane z kości słoniowej. W: J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), *Gdańsk. Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*. Gdańsk, 395–406.
- Kasprzak M. 2020. Grzebień i inne akcesoria kościane i drewniane. W: B. Kościński (red.), *Lastadia. Najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*. Archeologia Gdańska 7, 437–439. Gdańsk.
- Kratz G. 1865. Die Städte der Provinz Pommern. *Abriß ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*. Berlin.
- MacGregor A. 1985. Bone, Antler, Ivory and Horn: *the Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London.
- Maddocks J., Richards M. 2005. Combs and comb cases. W: J. Gardiner, M.J. Allen (red.), *Before the Mast: Life and Death Aboard the Mary Rose*. The Archaeology of the Mary Rose 4, 156–159. Portsmouth.
- Müller U. 1996. *Holzfundee aus Freiburg, Augustinereremitenkloster und Konstanz: Herstellung und Funktion einer Materialgruppe aus dem späten Mittelalter*. Stuttgart.
- Polak Z. 1998. Przedmioty drewniane. W: M. Rębowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 3, 253–258. Kołobrzeg.
- Pritchard F. 2002. Combs. W: G. Egan, F. Pritchard (red.), *Dress accessories c. 1150–c. 1450. Medieval Finds from Excavations in London* 3, 366–376. London.
- Pukienė R. 2009. Vilniaus Žemutinės pilies XIII–XVI a. radinių medienos rūšys. *Lietuvos Pily* 4, 95–111.
- Rijkeljkhuizen M. 2009. Whales, Walruses, and Elephants: Artisans in Ivory, Baleen, and Other Skeletal Materials in Seventeenth- and Eighteenth-Century Amsterdam. *International Journal of Historical Archaeology* 13(4), 409–429.
- Rijkeljkhuizen M. 2011. Kammen in Zutphen. *Monumentaal* 20, 21–24.
- Smirnova L.I. 2007. Wooden combs in the light of the history of comb-making in Novgorod. W: M. Brisbane, J. Hather (red.), *Wood use in medieval Novgorod*. Oxford, 298–334.
- Wysocka I. 2001. Wyroby drewniane. Produkcja i dystrybucja. W: C. Buško (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*. Cz. 1. *Wratislavia Antiqua* 3, 147–208. Wrocław.

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAiE PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

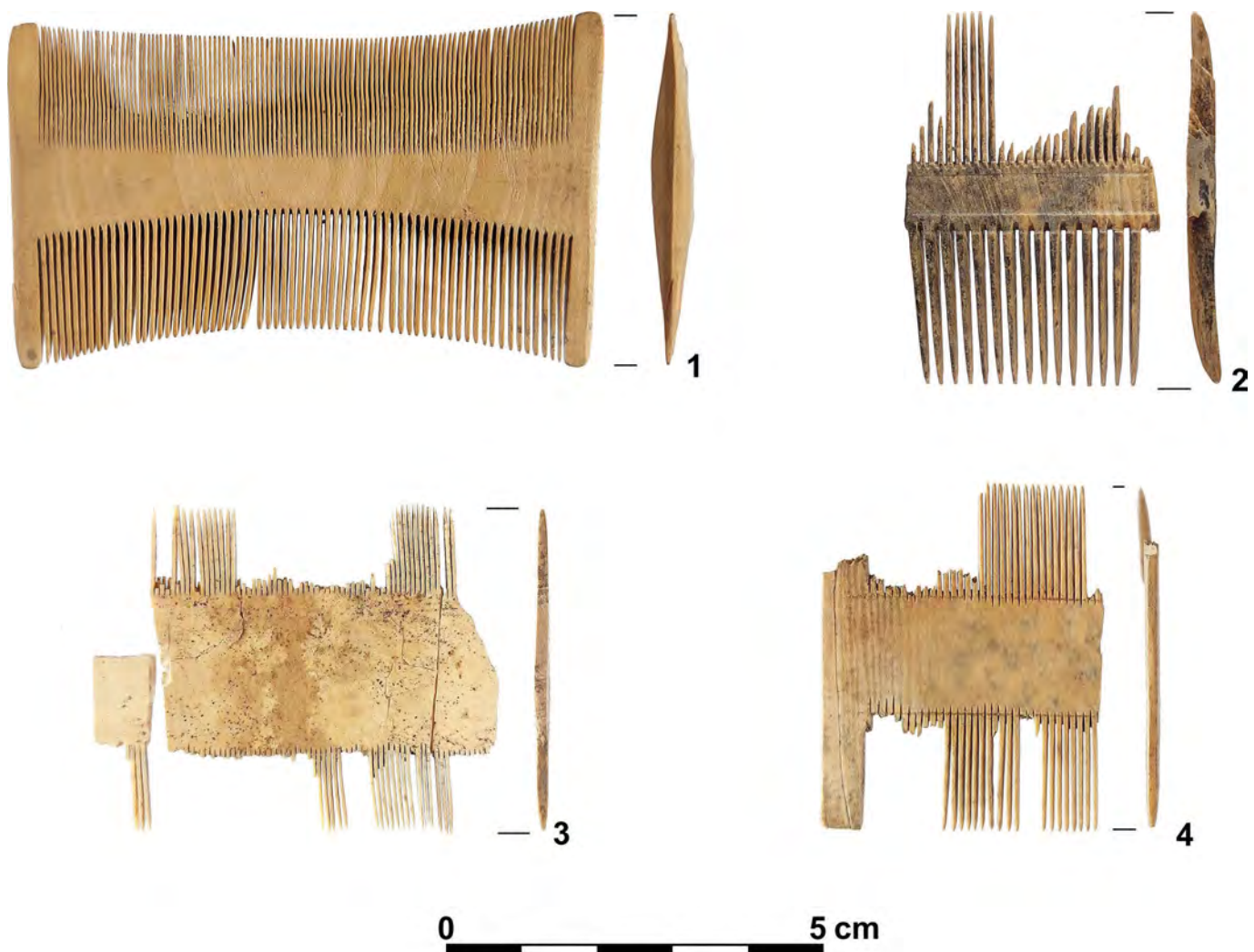
Zusammenfassung

Kämme

In dem während der Grabungen sichergestellten Material waren vier Kämme: drei in der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 20 und einer in Hausnummer 21. Sie wurden alle im Zusammenhang mit Befunden entdeckt, die in das 17. bis 18. Jh. datiert werden und als Hygieneeinrichtungen dienten: in einer Latrine (Befund Nr. 8), in einem Brunnen (Befund Nr. 3) und in einer anderen Latrine (Befund Nr. 13). Ein Kamm ist aus Buchsbaum (*Buxus sempervirens*) und drei aus Elfenbein gefertigt, aber alle haben eine ähnliche Form.

Das Holz von Buchsbaum ist hart, hat eine gleichmäßige Struktur und eignet sich hervorragend zum Drechseln und Polieren. Bereits in der Römerzeit wurde es für Intarsien in Möbeln sowie für die Anfertigung von Löffeln oder gerade Kämmen verwendet. Aufgrund der schwierigen Zugänglichkeit von Geweih wurde dieser Holzsorte im 13. Jh. besonders beliebt. Im 17. Jh. ging die Herstellung von Kämmen aus Buchsbaum zurück und wurde durch einen neuen Rohstoff, nämlich Elfenbein, ersetzt, das von der Niederländischen Westindien-Kompanie in großem Umfang nach Europa eingeführt wurde. Der größte Standort für die Verarbeitung von Elfenbein war Amsterdam, und es ist durchaus möglich, dass diese drei Exemplare – die als die ersten dieser Art in Stargard nachgewiesenen Produkte gelten – dort hergestellt wurden.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Grzebień: 1 (nr inw. 21/H/Kw/S); 2 (nr inw. 73/H/Kw/S); 3 (nr inw. 171/H/Kw/S); 4 (nr inw. 174/H/Kw/S). Fot. i oprac. A. Janowski
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Kämmе: 1 (Inv.-Nr. 21/H/Kw/S); 2 (Inv.-Nr. 73/H/Kw/S); 3 (Inv.-Nr. 171/H/Kw/S); 4 (Inv.-Nr. 174/H/Kw/S). Foto und Bearb. A. Janowski

III. 7. Strój i dodatki

III. 7. 1. Przedmioty związane z przędzeniem. Przędliki gliniane i kołowrotek

Andrzej Janowski

Przędzenie to szereg czynności prowadzących do uzyskania przędzy, czyli produktu, z którego możliwe jest wykonanie tkaniny lub nici. Jednym ze sposobów jej uzyskiwania jest skręcanie włókien, które może być wykonywane na kilka sposobów (por. Chmielewski 2010, 61–72; Grömer 2016, 74–81). Szczególnie istotnym momentem w ewolucji tej czynności było pojawienie się dodatkowego obciążnika w postaci przędlika, mocowanego z góry lub częściej z dołu wrzeciona. Zastosowanie przędlika spowodowało przedłużenie ruchu obrotowego, a także umożliwiało utrzymanie przez dłuższy czas jego szybkości, tym samym wpływając na równomierność uzyskiwanej przędzy. Silniej też napinało nić. Badania eksperymentalne wykazały, że przędzenie z użyciem wrzeciona obciążonego przędlikiem jest co najmniej dwukrotnie bardziej wydajne niż inne metody (Chmielewski 2010, 66–71). Istotą jest tu moment inercji, czyli miara bezwładności ciała w ruchu obrotowym, która zależy od dwóch zmiennych: masy i odległości od osi obrotu (promień przędlika) (Chmielewski 2010, 77–79; por. też Verhecken 2010). Wiedza ta pozwalała na dobieranie parametrów przędlika oraz wrzeciona (długość i średnica zgrubienia) w zależności od potrzeb, a tym samym wpływając na ostateczny efekt pracy, czyli grubość przędzy, oraz siłę i stopień jej skręcenia. Grubsze nici wykorzystywano na wątek, a cieńsze na osnowę. Można zakładać, że świadoma prądka dysponowała zestawem przędlików i zmieniała je w trakcie pracy na coraz lżejsze, aby zrównoważyć wzrost ciężaru uzyskanej przędzy i otrzymać nić jednakowej grubości (por. Żołędziowska 2013, 150). Pamiętać też należy, że włókna roślinne i zwierzęce charakteryzuje inna budowa i długość, wymagają zatem różnej siły skrętu. Włókna długie wymagają przędlików ciężkich i dużych (o dużej średnicy), z kolei runo krótkie łatwiej prząść za pomocą lżejszych i mniejszych (Żołędziowska 2013).

W analizowanym materiale zidentyfikowano cztery przędliki, dwa zachowane w całości odkryto przy dawnym Targu Drzewnym 19, a trzeci i czwarty, uszkodzone przy dawnym Targu Drzewnym 20 i 21. Wszystkie wykonano z gliny. Pierwszy, kompletny¹, ma barwę pomarańczową, kształt płaskokulisty, średnicę 35,15 mm, wysokość 24 mm i wagę 31,33 g (ryc. 1:3). Drugi wypalono w atmosferze redukcyjnej i ma barwę szarą². Jego kształt jest zbliżony do opisanego wyżej, jest on jednak nieco mniejszy: średnica 33,77 mm, wysokość 21,78 mm, waga 29,63 g (ryc. 1:4). Trzeci³ zachowany mniej więcej w połowie wielkości

ma barwę beżową, kształt dyskooidalny, 40 mm średnicy, 23 mm wysokości i 14,48 g wagi (pierwotnie zapewne ok. 29–30 g) (ryc. 1:1). Ostatni⁴ o zbliżonym stanie zachowania, ale dodatkowo w trzech fragmentach, ma barwę stalowoszarą, kształt dwustożkowaty i jest najmniejszy: ma ok. 26 mm średnicy, 16,4 mm wysokości i 4,24 g wagi (pierwotnie zapewne ok. 10–12 g) (ryc. 1:2).

Wszystkie opisane zabytki pochodzą z nawarstwień nowożytnych – datowanych w przypadku okazów z dawnego Targu Drzewnego 19 na XVI–XVII w., a w przypadku przędlika z dawnego Targu Drzewnego 21 na XVIII stulecie⁵. Pod względem parametrów użytkowych: średnica wahająca się między 26 a 40 mm i waga od ok. 10–12 do 32 g, nie różnią się one jednak od okazów znanych co najmniej od średniowiecza (por. m.in. Janowski 2019, 291–209, tu przegląd literatury).

Kolejną rewolucją w uzyskiwaniu przędzy było zmechanizowanie całego procesu. Wynalazkiem, który dokonał tego przełomu, był kołowrotek, w którym ruch koła powodował obrót wrzeciona. Urządzenie skonstruowano w Azji przypuszczalnie kilka wieków p.n.e., a dowodnie używane było w Indiach i Chinach w III stuleciu n.e. W Europie Zachodniej kołowrotek rozpowszechnił się w XIII–XIV stuleciu, a na ziemiach polskich pojawił się najpóźniej w 1. poł. XIV w. (w 1332 r. kołowrotek ręczny jest potwierdzony w źródłach pisanych dla klasztoru beginek w Świdnicy), ale szerzej zaczęto go używać w XV–XVI w. Pierwsze kołowrotki miały napęd ręczny, w 1530 r. niemiecki rzeźbiarz Johann Jürgens skonstruował pierwsze urządzenie o napędzie nożnym, wyposażone w pedały, szpulkę i skrzydełka. Wprowadzenie takiego rozwiązania spowodowało, że przędzenie stało się procesem ciągłym, a przez to wydajniejszym, ponadto dodanie skrzydełka do wrzeciona umożliwiło jednoczesne skręcanie włókna i nawijanie powstałej przędzy (por. Mączak 1955, 66–68; Turnau 1987, 21–23; Michałowska 1995, 29; Pietrzak 2020, 39–44; Maik 2021, 46–49). Niewykluczone, że z elementem takiego właśnie urządzenia, a konkretnie szpulki z zespołu wrzeciona (por. Pietrzak 2020, 65–66) mamy do czynienia w przypadku zabytku wydobytego z latryny (obiekt 8) na dawnej parceli Targ Drzewny 20, datowanej na koniec XVII–poł. XVIII w.⁶ Szpulka składa się z dwóch elementów. Pierwszym jest rurka/trzpień o długości 100,3 mm i średnicy zewn. 16,6–16,7 mm (średnica wewnętrzna 9,5–9,7 mm) z osadzonym na jednym końcu

⁴ Nr inw. 3/H/Kw/M.

⁵ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

⁶ Nr inw. 13/H/Kw/S, por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

¹ Nr inw. 113/H/Kw/S.

² Nr inw. 119/H/Kw/S.

³ Nr inw. 61/H/Kw/S.

elementem w kształcie kapelusza grzyba o średnicy 62,2 mm i wysokości 16,2 mm (ryc. 2:1). Drugą częścią jest koło pasowe o średnicy 80,7 mm i grubości 17,2 mm, z centralnym otworem o średnicy 18,6 mm (ryc. 2:2). Średnica rowka pasowego 45,5 mm. Obecnie koło jest elementem luźnym, ale pierwotnie osadzone było na przeciwległym końcu trzpienia (ryc. 3:1–2). Pierwszą część wykonano z drewna sosnowego, a drugą z drewna rozpierzchłonaczyniowego. Warto nadmienić, że analogiczny okaz tego rzadko odnotowywanego podczas badań archeologicznych urządzenia odkryto również w Gdańsku w nawarstwieniach z XVIII w. (Miścicki 2022, 413, ryc. XI: 10, 6).

Wraz z zespołem wrzeczona znaleziono krążek z drewna sosnowego średnicy 67,5 mm i grubości 13,5 mm (ryc. 3:3), brak jednak pewności, czy jest to fragment tej samej konstrukcji, a zdecydowanie lepszy stan zachowania i sposób obróbki sugerują, że chyba nie. Niezależnie od tego samo całe znalezisko należy uznać za unikatowe w skali kraju.

Bibliografia

- Chmielewski T.J. 2010. *Po nitce do kłębka... O przędzalnictwie i tkactwie młodszej epoki kamienia w Europie Środkowej*. Warszawa.
- Grömer K. 2016. *The Art of Prehistoric Textile Making. The development of craft traditions and clothing in Central Europe*. Vienna.
- Janowski A. 2019. *Clay artefacts*. W: M. Rębkowski (red.), *Wolin – the Old Town*. Vol. 2. *Studies of finds*. Szczecin, 291–322.
- Maik J. 2021. *Sukiennictwo w średniowiecznej Polsce*. Warszawa.
- Mączak A. 1955. *Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek*. Warszawa.

Michałowska M. 1995. *Słownik terminologiczny włókiennictwa*. Warszawa.

Miścicki M. 2022. Asortyment wyrobów drewnianych z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku. W: K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczkańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*. Warszawa, 397–420.

Pietrzak M. 2020. Zabytkowe kołowrotki przędzalnicze w muzeach województwa śląskiego. Wybrane zagadnienia praktyczne. *Rocznik Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”* 8, 34–79.

Turnau I. 1987. *Historia europejskiego włókiennictwa od XIII do XVIII w.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Verhecken A. 2010. The Moment of Inertia: a Parameter for Functional Classification of Worldwide Spindle Whorls from all Periods. W: E. Andersson Strand, M. Gleba, U. Mannering, C. Munkholt, M. Ringgaard (red.), *North European Symposium for Archaeological Textiles X*. Oxford, 257–270.

Żołędziowska I. 2013. Przęsłiki. W: J. Kalaga (red.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*. Warszawa–Pękowice, 150–156.

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAiE PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

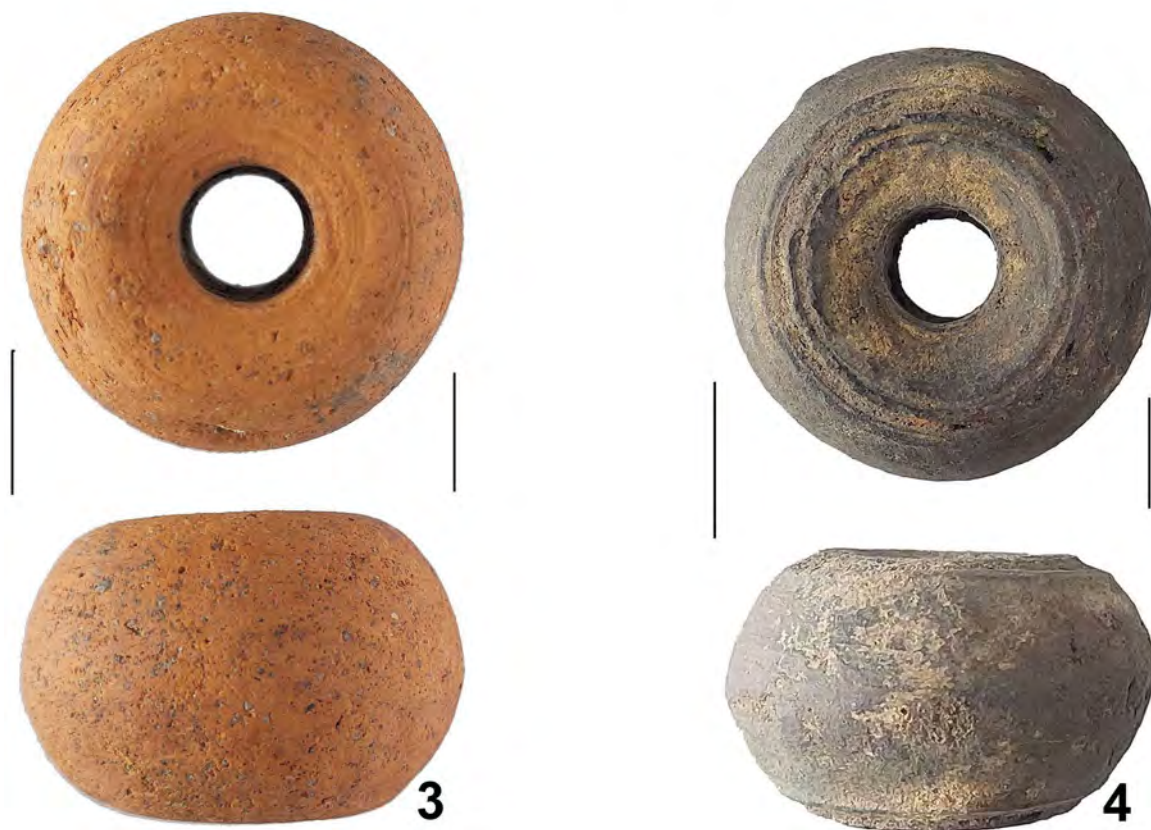
Zusammenfassung

Gegenstände zum Spinnen. Spinnwirtel aus Ton und Spinnrad

Das Spinnen ist der Vorgang des Verdrillens von Fasern zwecks Erzeugung von Garn, d.h. von einem Produkt, aus dem Gewebe oder Fäden hergestellt werden können. Lange Zeit wurde dies von Hand mit einer Spindel mit einem kleinen Gewichtsstück – sog. Spinnwirtel – gemacht. In dem analysierten Material aus den neuzeitlichen Schichten wurden vier Spinnwirtel aus Ton identifiziert: zwei vollständig erhaltene Stücke wurden in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 gefunden, das dritte und vierte (beide beschädigt) – in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 und 21. Was die Gebrauchsparameter betrifft, so unterscheiden sie sich mit einem Durchmesser von 26 bis 40 mm und einem Gewicht von ca. 10–12 bis 32 g nicht von den mindestens seit dem Mittelalter bekannten Wirteln.

Revolutionär für die Garngewinnung war die Mechanisierung des gesamten Prozesses. Dieser Durchbruch gelang dank einem vermutlich einige Jahrhunderte v.Chr. in Asien konstruierten Spinnrad, bei dem die Drehung der Spindel durch die Bewegung des Rades verursacht wurde. Das Gerät verbreitete sich in Westeuropa im 13. bis 14. Jh. und erschien im polnischen Raum spätestens in der ersten Hälfte des 14. Jh. Die ersten Spinnräder wurden mit der Hand angetrieben, aber 1530 entwickelte Johann Jürgen das erste fußbetriebene Gerät mit Pedalen, Spule und Flügeln. Diese Lösung machte das Spinnen zu einem kontinuierlichen und damit effizienteren Prozess; außerdem ermöglichte die Anbringung eines Flügels an der Spindel das gleichzeitige Verdrehen der Fasern und Aufwickeln des entstehenden Garns. In einer Latrine (Befund 8) auf der ehemaligen Parzelle in der Holzmarktstraße 20 vom Ende des 17. bis Mitte des 18. Jh. wurde ein Holzröhrchen mit einer Länge von 100,3 mm und einem Durchmesser von 16,6 bis 16,7 mm entdeckt, das auf der einen Seite mit einer konvexen Scheibe und auf der anderen Seite mit einer Riemenscheibe endet, die als Spule eines Spinnrades gedeutet werden kann. Zusammen mit ihr wurde eine Kiefernholzscheibe von 67,5 mm Durchmesser und 13,5 mm Stärke gefunden.

Ryc. 1. Stargard. Stare Miasto, kwartał IX. Przędzliki: 1 (nr inw. 61/H/Kw/S); 2 (nr inw. 3/H/Kw/M); 3 (nr inw. 113/H/Kw/S); 4 (nr inw. 119/H/Kw/S).
Fot. i oprac. A. Janowski

Abb. 1. Stargard. Altstadt, Quartier IX. Spinnwirtel: 1 (Inv.-Nr. 61/H/Kw/S); 2 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 3 (Inv.-Nr. 113/H/Kw/S); 4 (Inv.-Nr. 119/H/Kw/S).
Foto und Bearb. A. Janowski

Ryc. 2. Stargard. Stare Miasto, kwartał IX. Zespół wrzeciona od kołowrotka (nr inw. 13/H/Kw/S). Fot. i oprac. A. Janowski
 Abb. 2. Stargard. Altstadt, Quartier IX. Spinnradspindel (Inv.-Nr. 13/H/Kw/S). Fot. und Bearb. A. Janowski

Ryc. 3. Stargard. Stare Miasto, kwartał IX. Zespół wrzeciona: 1 – schemat działania, 2 – rekonstrukcja, 3 – element drewniany (nr inw. 13/H/Kw/S).
 Fot. i oprac. A. Janowski

Abb. 3. Stargard. Altstadt, Quartier IX. Spinnrad: 1 – Funktionsschema, 2 – Rekonstruktion, 3 – Holzelement (Inv.-Nr. 13/H/Kw/S). Bild und Bearb. A. Janowski

Wstęp

W trakcie badań archeologicznych kwartału IX na parcelach Targu Drzewnego 19–21 natrafiono na kilka zabytków, które zalicza się do przyborów krawieckich. Są to trzy szpilki ze stopu miedzi oraz jeden mosiężny napastrzek. Przedmioty znaleziono w obiektach nowożytnych zamkniętych (latryny, studnie) oraz zasypisku pachy sklepienia piwnicy. Do tej pory nie powstała w Polsce żadna monografia dotycząca przyborów krawieckich i tym samym obszerniej prezentująca napastrki czy szpilki, choć przedmioty te są znajdowane w trakcie badań archeologicznych. W przypadku napastrków większe zbiory zostały opisane m.in. przez M. Wołyńską (2013), która omawia znaleziska z Gdańska, H. Karwowską i K. Piasecką (2016), które zajęły się akcesoriami krawieckimi z Tykocina, oraz opracowania J. Sawickiego (2015, 2018) na temat znalezisk z cmentarza Salwatora we Wrocławiu. Trzeba tutaj jeszcze wspomnieć o pracy K.M. Kowalskiego¹ (2017) opisującego napastrki norymberskie, ale autor przedstawia je jako obiekty artystyczne, a nie krawieckie. Zagraniczna literatura² obszerniej traktuje te zabytki, należy tu wymienić prace E. Holmsa (1985), M.C. Beaudry (2007), E. Hill (1995), I.N. Hume'a (1970), J.J. von Hoelle (1986) czy H. Greifa (1983) oraz książki wydawane przez kolekcjonerów tych przedmiotów, którzy oprócz swoich zbiorów opisują też historię powstawania tych zabytków. W odniesieniu do szpilek literatura jest skromniejsza, o ile pojedyncze sztuki pojawiają się w polskiej literaturze, to pierwszą większą próbę opracowania tych zabytków podjęli M. Talaga (2012) dla Pucka oraz D. Grupa i in. (2018) dla szpilek krawieckich w wyposażeniu grobowym z kościoła św. Oswalda w Płonkowie. W przypadku opracowań niemieckich należy wspomnieć o pracy S. Krabatha (2001), pozostała literatura to w większości opracowania angielskich i amerykańskich badaczy, którzy pierwsi zbadali te przedmioty, tworząc podstawy ich klasyfikacji oraz korzystając ze źródeł pisanych, przedstawili ich wszechstronne zastosowanie (Capple 1991; Deagan 2002; Egan, Pichard 2002, 297–304; Beaudry 2007, 10–43).

Napastrzek

Oślona na palce, używana podczas szycia tkanin, znana była już w pradziejach, służył do tego grubszy kawałek skóry, drewna, kości czy specjalnie przygotowane kamienie (von Hoelle 1986,

16–20). Napastrki³ w znanej nam postaci pojawiły się ok. XIV w.⁴ i występowały w dwóch formach: zamkniętej⁵ i otwartej (obręcz na kciuk). Używane podczas szycia na przestrzeni wieków różniły się budową oraz rozmiarem, jednak główny charakter pracy wyznaczały umieszczane na nich większe lub mniejsze wgłębienia, które dostosowane były do wielkości użytej igły (Hill 1995, 90; Beaudry 2007, 101). Im materiał był grubszy i mocniejszy do szycia, tym większe i solidniejsze były napastrki, i odwrotnie, im tkanina delikatniejsza tym napastrzek był lżejszy. Ciężkich (grubościenne) i otwartych obręczy używali zazwyczaj rymarze, tapicerzy, szewcy oraz zawodowi krawcy i szwaczki. Napastrki lżejsze (cienkościenne), delikatne, stosowano przy szyciu lub reparowaniu odzieży w domowym zaciszu lub używano ich podczas haftu. Aż do XX w. podstaw szycia i haftu uczono już małe dziewczynki, więc i dla nich produkowano na przestrzeni wieków mniejsze narzędzia, a pod koniec XIX w. wprowadzono oznaczenia rozmiarów (Beaudry 2007, 105).

Największym producentem napastrków mosiężnych w XVI i na początku XVII w. była Norymberga. Pierwsze wzmianki o wytwarzaniu tych przedmiotów pochodzą z 1373 r. i dotyczą rzemieślnika imieniem Praun (Beaudry 2007, 93; Wołyńska 2016, 487). Po 1530 r. powstał tu pierwszy cech i usprawniła się metoda wytwarzania napastrków, która polegała na tzw. głębokim tłoczeniu (wybijaniu z arkuszy). Ilustruje to XVI-wieczny drzeworyt Josta Ammana (Amman, Sachs 1568, 55), który przedstawia napastrkarzy przy swojej pracy, jeden rzemieślnik wbija mosiężne arkusze w stopniowane formy, do uzyskania odpowiedniego kształtu, a drugi wykonuje ręcznie wgłębienia na powierzchni napastrka, nakładając je spiralnie. Napastrki produkowano też metodą odlewania w formie z piasku lub za pomocą wyżarzania mosiężnej blachy, którą młotowano i tłoczono w odpowiedni kształt, zabieg ten wykonywano kilkakrotnie, aż otrzymano pożądaną formę. Tworzono w ten sposób przysadziste formy z zaokrąglonymi kopułami (Deagan 2002, 198–200). Dzięki metodzie norymberskiej powstały przedmioty o lżejszej, delikatniejszej i smuklejszej konstrukcji, często bogato ornamentowane w dolnej części, technika ta na stałe weszła do powszechnego użytku dopiero pod koniec XVIII w. Od XVII w. głównym producentem napastrków stała się Holandia, gdzie opracowano już w XVI w. zmechanizowaną metodę tworzenia

³ Chronologię napastrków znajdziemy w pracach: Hill (1995, 850), Deagan (2002, 199), Beaudry (2007, 102–103).

⁴ Wcześniejsze formy zamknięte ze spiczastymi wierzchołkami znane są od X w., a napastrków otwartych używano w Chinach już w II w. n.e. (Beaudry 2007, 91–92).

⁵ Napastrki zamknięte mogły być jednocześnie lub składać się z dwóch elementów, w których przylutowywano kapturek lub łączono je po bokach.

¹ Autor proponuje wprowadzenie terminu digitalologii jako subdyscypliny zajmującej się tylko napastrkami.

² Należy tu też wspomnieć o angielskim programie Portable Antiquities Scheme (<https://finds.org.uk/>) prowadzonym przez British Museum, który zachęca do rejestrowania znalezisk przez obywateli Anglii i w swoich zasobach ma informacje o ponad 5 tys. napastrków.

wgłębień za pomocą radełkowych kół (Deagan 2002, 202). Holenderscy rzemieślnicy powrócili po 1620 r. do produkcji naparstków odlewanych, a w Anglii w tym samym czasie wytwarzano je za pomocą wyżarzania i tłoczenia. XVIII w. to rozprzestrzenianie się wyrobów angielskich, w 2. poł. tego wieku wprowadzono w pełni zmechanizowaną produkcję naparstków głęboko tłoczonych.

Zabytek⁶ (ryc. 1) stargardzki znaleziono w wartości latryny, która datowana jest na dwa okresy użytkowania: do 1/2 ćw. XVII i XVII/XVIII–XVIII w. Przedmiot wykonano ze stopu miedzi, ma proste ścianki z płaskim lekko stożkowatym wierzchołkiem. Naparstek o wysokości 18 mm, lekko spłaszczony w dolnej części i średnicy przy dolnej krawędzi 17–19 mm, zwężający się nieznacznie ku górze do średnicy 16 mm. Tuż nad dolną krawędzią znajduje się delikatny prążkowany kołnierz obwodowy, nad nim umieszczona jest sygnatura wytwórcy w formie wybitych dwóch liter A pisanych majuskułą, od tego miejsca rozmieszczono na ścianach spiralnie, w prawoskręcie prostokątne wgłębienia, wierzch natomiast zdobiony jest wzorem spiralnym prawoskrętnym, a wgłębienia są okrągłe. Nacięcia mają różną wielkość i głębokość, co może świadczyć o tym, że wykonano je ręcznie, a nie maszynowo. Badacze uważają, że sygnowane naparstki w większości wywodziły się z Norymbergii, gdzie w XVI w. weszły przepisy, które wymagały umieszczania znaków wytwórcy na wykonanym przedmiocie. Zabytek stargardzki należałoby wiązać z produkcją norymberską i datować na przedział 1520–1620, czyli z pierwszym okresem użytkowania obiektu, w którym znaleziono ten przedmiot. Podobny naparstek znaleziono w Anglii w bazie programu Portable Antiquities Scheme (HAMP-A3F9E1).

Szpilki⁷

Szpilki zbliżone do współczesnych form, czyli tzw. szpilki proste (trzonek i główka zrobione z tego samego materiału), zaczęto produkować od XIII w., a w XIV i XV w. na tyle się upowszechniły, że ich produkcję uważa się już za przemysł (Caple 1991, 241–243). Wytwarzano je w miejscowych warsztatach lub importowano⁸ z większych ośrodków handlowych, w Anglii i Francji zajmował się tym cech szpilkarzy⁹ (Caple 1991, 257), na ziemiach niemieckich cech iglarzy oraz wytwórców haftek (Talağa 2012, 14). Wykonywano je ze stopów miedzi, najczęściej z mosiądzu, przy czym na przestrzeni wieków, co wykazała analiza na podstawie szpilek angielskich, widoczny jest wzrost cynku kosztem cyny, zdarzały się też szpilki

żelazne¹⁰ czy srebrne. W 2. poł. XVIII w. produkcja szpilek z nawijaną główką na przykładzie Francji prezentowała się w ten sposób: rozciągano drut ręcznie lub za pomocą kołowrotu, następnie cięto go na dłuższe i krótsze odcinki. Z długich kawałków druta tworzone trzonki, które w następnym etapie produkcji obustronnie ostrzono na osłkach obrotowych. Krótkie fragmenty przeznaczone były na główki, które formowano na osobnym pręcie¹¹ poprzez dwu- lub trzykrotne jego owinięcie. Gotowe główki umieszczano na trzonku szpilki, wcześniej je rozgrzewając i dobijając za pomocą metalowej sztancy, która nadawała pożądany kształt, najczęściej kulisty¹², ostatnimi etapami prac było cynowanie¹³, a następnie ich polerowanie¹⁴ (Beaudry 2007, 20; Peaucelle 2009, 4–6; Talağa 2012, 8). Był to długi proces, w którym wyróżnia się 18 odrębnych operacji w celu wykonania jednego przedmiotu (Beaudry 2007, 20; Peaucelle 2009, 4–5). W znaleziskach angielskich z XV w. nie zaobserwowano obróbki termicznej, widoczna jest ona dopiero na znaleziskach z XVI w. Maszynowa produkcja szpilek, która dorównywała tym robionym ręcznie, nastąpiła dopiero na początku XIX w., w ten sposób wytwarzano szpilki z tego samego kawałka drutu z główką okrągłą lub płaską (tzw. szpilki z solidną lub pełną główką – *solid heads pins, head-full*), co spowodowało spadek cen i produkcję na skalę masową – wytwarzano dziennie ok. 100 mln sztuk szpilek¹⁵ (Beaudry 2007, 21).

Szpilki proste wyparły wcześniejsze wzorce, które były duże, często bogato zdobione¹⁶ (robione techniką odlewniczą lub kutą) i służyły do spinania ciężkich szat wierzchnich. Mniejsze szpilki używane były wszechstronnie, pomagały nie tylko przy szyciu i łączeniu tkanin przez krawców czy tapicerów, były też niezastąpionym elementem kordonkarstwa np. włoskiego w XV w. (Deagan 202, 193). Dodatkowo wraz ze zmianą mody, gdy pojawiły się tkaniny lżejsze i delikatniejsze, służyły do niewidocznego marszczenia, fałdowania oraz łączenia elementów strojów¹⁷ czy nawet peruk

⁶ Badania składu chemicznego wykonano za pomocą spektrometru Hitachi XMET 8000 Expert. Nr inw. 60/H/Kw/S, skład chemiczny: Cu – 83,69%, Zn – 11,05%, Pb – 2,57%.

⁷ Nazewnictwo i klasyfikacja szpilek przyjęta za Talağa (2012) oraz Egan, Pichard (2002).

⁸ W XVI w. Elżbieta I zakazała importu szpilek, które w tym czasie sprowadzano masowo z Europy. Zabieg ten miał chronić lokalnych rzemieślników przed tańszym i wg nich gorszym jakościowo produktem, choć i tak nie było to do końca przestrzegane (Caple 1991, 258).

⁹ Gildię w Paryżu założono już w 1268 r., angielska powstała w 1356 r. w Londynie (Peaucelle 2009, 2).

¹⁰ Ślady ich używania widoczne są na wstążkach grobowych w postaci rdzawych pozostałości (Grupa, Grupa 2013, 40).

¹¹ Pręt miał taką samą średnicę jak trzonek szpilki, w późniejszym czasie drut tworzący główkę był o grubszej średnicy.

¹² Taki kształt wg badaczy nie powodował uszkodzenia delikatnych tkanin.

¹³ Szpilki umieszczano w roztworze kamienia winnego wymieszanego z płatkami cyny. Alternatywnie – choć ze znacznym ryzykiem dla zdrowia szpilkarzy – używano do tego celu roztworu stopu cyny, rtęci i ołowiu (Beaudry 2007, 20; Talağa 2012, 11–13).

¹⁴ Służyła do tego obracana ręcznie beczka lub łągiew z otrębami, gdzie umieszczano szpilki pokryte cyną, aby po kilku obrotach wyciągnąć je wypolerowane (Beaudry 2007, 20).

¹⁵ W XVII-wiecznej produkcji dziennie wytwarzano ok. 5000 szpilek, a w XVIII w. przez częściową mechanizację liczba ta wzrasta do ok. 3000 szpilek na minutę (Peaucelle 2009, 5, 13).

¹⁶ Po XII w. znaleziska główek dekorowanych są rzadsze niż w wiekach poprzednich. Zmieniły się również ich proporcje, ponieważ wytwarzano teraz szpilki o mniejszych rozmiarach, a samo zdobienie nie było od razu widoczne (Egan, Pichard 2002, 297).

¹⁷ Szpilki np. służyły do przypinania bawetu, czyli trójkątnej wkładki, wypełniającej wycięcie z przodu sukni, który był

– używane zarówno przez kobiety, mężczyzn, jak i dzieci¹⁸. Angielska biedota zastępowała nimi drogie guziki (Beaudry 2007, 13–29), stosowane były podczas obrządków pogrzebowych, gdzie spinano nimi odzież grobową (Drażkowska, 2008, 148, 151, 161, 162, 164, 165), łączono nimi papierowe dokumenty¹⁹, pełniły nawet funkcję magiczną, np. w folklorze angielskim ukłucie szpilką potrafiło zdemaskować czarownicę, a zakopanie butelki wypełnianej szpilkami – „wiedźmie butelki”, chroniło przed czarami (Talaga 2012, 18).

Szpilki składają się z trzech elementów: główki, trzonka i szpicu (Talaga 2012, 4, ryc. 1). Największym zainteresowaniem badaczy cieszą się same główki, i to na nich oparta jest główna typologia, która informuje nas o technice wykonywania tych przedmiotów. Dodatkowo w określeniu pełniejszej funkcji szpilki powinno się wziąć pod uwagę wszystkie cechy metryczne, surowiec, z jakiego została zrobiona, oraz jeżeli jest to możliwe – jej skład chemiczny. W literaturze wyróżnia się następujące kategorie główek: kuliste, półkuliste, płaskie i zdobione, te z kolei na podstawie osadzania główek na trzonku można podzielić na cztery rodzaje: nawijane, nakładane, z solidną główką oraz inne, które następnie można dalej dzielić na typy i podtypy, a typologie rozszerzać zarówno w kategoriach, jak i rodzajach główek (Caple 1991; Egan, Pitchard 2002, 297–300; Talaga 2012, 4–6).

Zabytki stargardzkie²⁰ reprezentują dwa rodzaje szpilek, dwa egzemplarze są to przedmioty proste z główkami nawijanymi na trzonek oraz jeden przykład ze zdobioną główką, wszystkie można datować na XVII–XVIII w. Szpilki proste zachowały się następująco: pierwszy zabytek pozyskano w zasypisku pach sklepiennych piwnicy narożnej kamienicy frontowej przy dawnym Targu Drzewnym 19 i jest to najlepiej zachowany okaz ze wszystkich tutaj opracowywanych (ryc. 2: 2). Jest to szpilka za stopu miedzi²¹ o długości 47 mm i średnicy 1 mm z okrągłą główką typu C o średnicy 3 mm. Trzonek nie jest idealnie prosty, ale lekko wygięty w łuk. Drugi przedmiot znaleziony podczas badań drewnianej studni na dawnej parceli Targu Drzewnego 20 zachował się w gorszym stanie i w dwóch częściach. Są to dwa niewielkie fragmenty szpilki ze stopu miedzi²² (ryc. 2:3) o wymiarach 5,5 mm – trzonek o średnicy 0,9 mm i 4 mm – trzonek z główką nawijaną typu C o średnicy 1,9 mm. Ostatnim zabytkiem pozyskanym z tej części kwartału IX jest szpilka ze stopu miedzi²³ (ryc. 2:1) znaleziona w latrynie w obstawie kamiennej na podwórku dawnego Targu Drzewnego 20. Zabytek zachowany w dwóch częściach (pod mikroskopem widać, że części się

ze sobą łączą) o długości całkowitej ok. 58 mm, pierwotnie musiał posiadać koralik o średnicy 5 mm sporządzony np. z kamienia półszlachetnego, świadczy o tym technika jego wykonania. Produkcja takich szpilek wyglądała trochę inaczej niż szpilek prostych, ponieważ aby umocować koralik do trzonka, owijano wokół niego niewielki kawałek drutu, który następnie przylutowywano, tworząc w ten sposób rodzaj kołnierza. Na tę konstrukcję nakładano koralik, odcinano nadmiar wystającego trzonka, a pozostałą część rozbijano na płasko, zabezpieczając w ten sposób to miejsce. W przypadku koralików szklanych nie występował ogranicznik, ponieważ bryła szkła umieszczana była na trzonku w stanie półstopionym bez lutowania (Egan, Pitchard 2002, 299, 301–302, tabl. 7C). W Anglii szpilki takie, zdobione jaspisem czerwonym czy koralowcem, datowane są na XIV–XV w. (Egan, Pitchard 2002, tabl. 7D). W przypadku naszego znaleziska jest to okres późniejszy – koniec XVII lub początek XVIII w. Nie wiadomo, czy stargardzki zabytek też miał taką ozdobną główkę, ponieważ nie natrafiono w latrynie na żaden koralik, potwierdzający to przypuszczenie. Jedyną wzmiankę o możliwie podobnej konstrukcji szpilki znalazłam w opracowaniu zabytków z Pucka, znaleziono tam przedmiot mający główkę wykonaną z płaskiego dysku o średnicy 7 mm nawleczonego na trzon szpilki, który sklepano w górnej części, autor nie wspomina nic, czy znajduje się tam jakiś ogranicznik, aby koralik się nie przesunął (Miściski 2017, 221, 223, ryc. VIII.13: 2).

Akcesoria krawieckie dość często znajdowane są podczas badań archeologicznych, o czym świadczą pojedyncze opisy tych obiektów w artykułach omawiających ogólnie zabytki metalowe, chociaż, jak wspomniałam we wstępie, opracowań dotyczących tylko tych znalezisk jest niewiele. Naparstki są przedmiotami najlepiej przebadanymi w literaturze zagranicznej i mogą być przydatne nie tylko do datowania, ale również do próby identyfikacji miejsca ich produkcji, ponieważ wraz ze zmianami w ich wytwarzaniu oraz ewolucją, jaka zachodziła w rozwoju i produkcji zarówno tekstylnej, metalurgicznej oraz zmian w wyrabianiu igieł zmieniał się też ich wygląd. W odróżnieniu od naparstków szpilki ze względu na swoje długie użytkowanie i powolne zmiany w ich produkcji nie są dobrym wyznacznikiem datowania warstw, z których je pozyskano. Uważa się, że dłuższe szpilki są starsze, a z czasem ich długość ulegała zmniejszeniu, choć ta prawidłowość nie powinna być podstawą do datowania. Można to dostrzec na przykładzie znalezisk z klasztoru augustianów w Stargardzie, gdzie opracowywano liczniejszy materiał, a współwystępują tam w obrębie jednego obiektu zamkniętego zarówno szpilki długie, jak i krótkie, pełniące różne funkcje – upinającą lub ozdobną (Janowski 2016, 296). Opisowywany powyżej materiał jest bardzo skąpy, więc nie można wyciągnąć większych wniosków na temat użytkowania i produkcji tych przedmiotów, które znalezione zostały w obiektach niezwiązanych typowo z żadną produkcją rzemieślniczą, a bardziej traktowanych jak śmieć. Z tego też powodu nie wiadomo, kiedy używano tych przedmiotów:

charakterystycznym elementem robe a la francaise (Prus 2015, 132), oraz np. różnego rodzaju detali do właściwego stroju (Talaga 2012, 15, ryc. 9).

¹⁸ Stosowane do spinania powijków, pieluszek i ubrań dziecięcych (Beaudry 2007, 14).

¹⁹ <https://thebookandpapergathering.org/2018/05/31/the-use-of-pins-in-early-modern-england-1450-1700/> ryc. 1.

²⁰ Badania składu chemicznego wykonano za pomocą spektrometru Hitachi XMET 8000 Expert.

²¹ Nr inw. 111/H/Kw/S – Cu: 82,22%, Zn: 10,73%.

²² Nr inw. 173/H/Kw/S – Cu: 78,81%, Zn: 17,58%.

²³ Nr inw. 3/H/Kw/M – Cu: 81,13%, Zn: 14,13%.

podczas szycia domowego czy rzemieślniczego, a w przypadku szpilek – gdzie były wytwarzane: na miejscu czy importowano je z innych krajów, służyły do spinania w sposób niewidoczny elementów garderoby lub były tylko elementem ozdobnym.

Bibliografia

- Amman J., Sachs H. 1568. *Das Ständebuch*. Leipzig.
- Beaudry M.C. 2007. *Findings. The material culture of needlework and sewing*. Yale.
- Caple C. 1991. The detection and definition of an industry. The English medieval and post-medieval pin industry. *Archaeological Journal* 148, 241–255.
- Deagan K. 2002. *Artifacts of the Spanish Colonies of Florida and Caribbean 1500–1800*. Vol. 2. *Portable Personal Possession*. Washington.
- Drażkowska A. 2008. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Toruń.
- Egan G., Pritchard F. 2002. Dress accessories c. 1150–c. 1450. *Medieval Finds from Excavations in London* 3. Woodbrige.
- Greif H. 1983. *Gespräche über Fingerhüte. Eine kulturhistorische Betrachtung*. Klagenfurt.
- Grupa M., Grupa D. 2013. Wstążki, wstążeczki z krypt kościoła pw. Imienia NMP w Szczuczynie (cz. 1). W: M. Grupa, T. Dudziński (red.), *Tajemnice Szczuczzyńskich Krypt* 1, 41–52. Grajewo.
- Grupa M., Grupa D., Nowosad W. 2018. Szpilki krawieckie w wyposażeniu grobowym. W: M. Grupa, K. Jarzęcki, W. Nowosad (red.), *Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie* 2, 133–143. Płonkovo.
- Hill E. 1995. Thimbles and Thimble Rings from the circum-Caribbean Region, 1500–1800: Chronology and Identification. *Historical Archaeology* 29(1), 84–92.
- von Hoelle J.J. 1986. *Thimble Collector's Encyclopedia*. Lombard.
- Holmes E. 1985. *A History of Thimbles*. New York.
- Hume I.N. 1970. *A Guide to Artifacts of Colonial America*. New York.
- Janowski A. 2016. Zabytki metalowe. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2. Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 293–355.
- Karwowska H., Piasecka K. 2016. Akcesoria krawieckie – znaleziska z Tykocina (z lat 2011–2012). *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 12, 141–165.
- Kowalski K.M. 2017. Renesansowe naparstki norymberskie odkryte w Gdańsku i jego okolicy jako miniaturowe obiekty artystyczne i źródła do dziejów kultury europejskiej: studium digitalologiczne. W: J. Karczewska, M. Tureczek (red.), *Pomerania et alia Opuscula Joachimo Zdrenka dedicata*. Toruń, 191–210.
- Krabath S. 2001. *Die hoch-und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen: eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung* 1–2. Internationale Archäologie 63. Rahden/Westf.
- Miścicki M. 2017. Wyroby i produkcja przedmiotów metalowych w późnośredniowiecznym Pucku. W: M. Starski (red.), *Puck: kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu*. Warszawa, 193–238.
- Prus M. 2015. Garderoba polskich elegantek w XVIII wieku. *Białostockie Teki Historyczne* 13, 111–143.
- Sawicki J. 2015. Kultura materialna w świetle znalezisk z grobów na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu. *Wratislavia Antiqua* 21, 59–137.
- Sawicki J. 2018. Akcesoria stroju. *Wratislavia Antiqua* 23, 905–974.
- Talaga M. 2012. I po szpiłkę warto się schylić. Znaleziska późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych szpilek z wykopalisk na zamku w Pucku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 60(1), 3–20.
- Wołyńska M. 2013. Nowe znaleziska naparstków ze stanowiska archeologicznego przy ul. 3 Maja w Gdańsku – przyczynek do krawiectwa gdańskiego. *In Gremium* 7, 145–158.
- Wołyńska M. 2016. Narzędzi z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73–74 w Gdańsku. W: R. Krzywdziński (red.), *Dantiscum* 1, 473–514.

Internet

- Peaucelle J.-L. 2009. *Pin making in the eighteenth century*. <https://hal.univ-reunion.fr/hal-01404600/document> (dostęp: 15.08.2023).
- Portable Antiquities Scheme. <https://finds.org.uk/> (dostęp: 17.08.2023).
- THE BOOK & PAPER GATHERING. <https://thebookandpapergathering.org/2018/05/31/the-use-of-pins-in-early-modern-england-1450-1700/> (dostęp: 17.08.2023).

mgr Karolina Stań
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
k.stan@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Nähzubehör

Bei den archäologischen Grabungen im Quartier IX wurden in den Parzellen der ehemaligen Holzmarkstraße 19 und 20 einige Gegenstände gefunden, die dem Nähzubehör zuzuordnen sind, nämlich drei Stecknadeln aus einer Kupferlegierung und ein Fingerhut aus Messing. Die Fundstücke stammen aus neuzeitlichen Befunden (Latrinen, Brunnen) und aus dem Entrümmern von Kellern in Bürgerhäusern. Bisher wurde in Polen noch keine Monographie über Nähutensilien und damit über Fingerhüte oder Stecknadeln geschrieben, obwohl diese Artefakte bei archäologischen Untersuchungen gefunden werden.

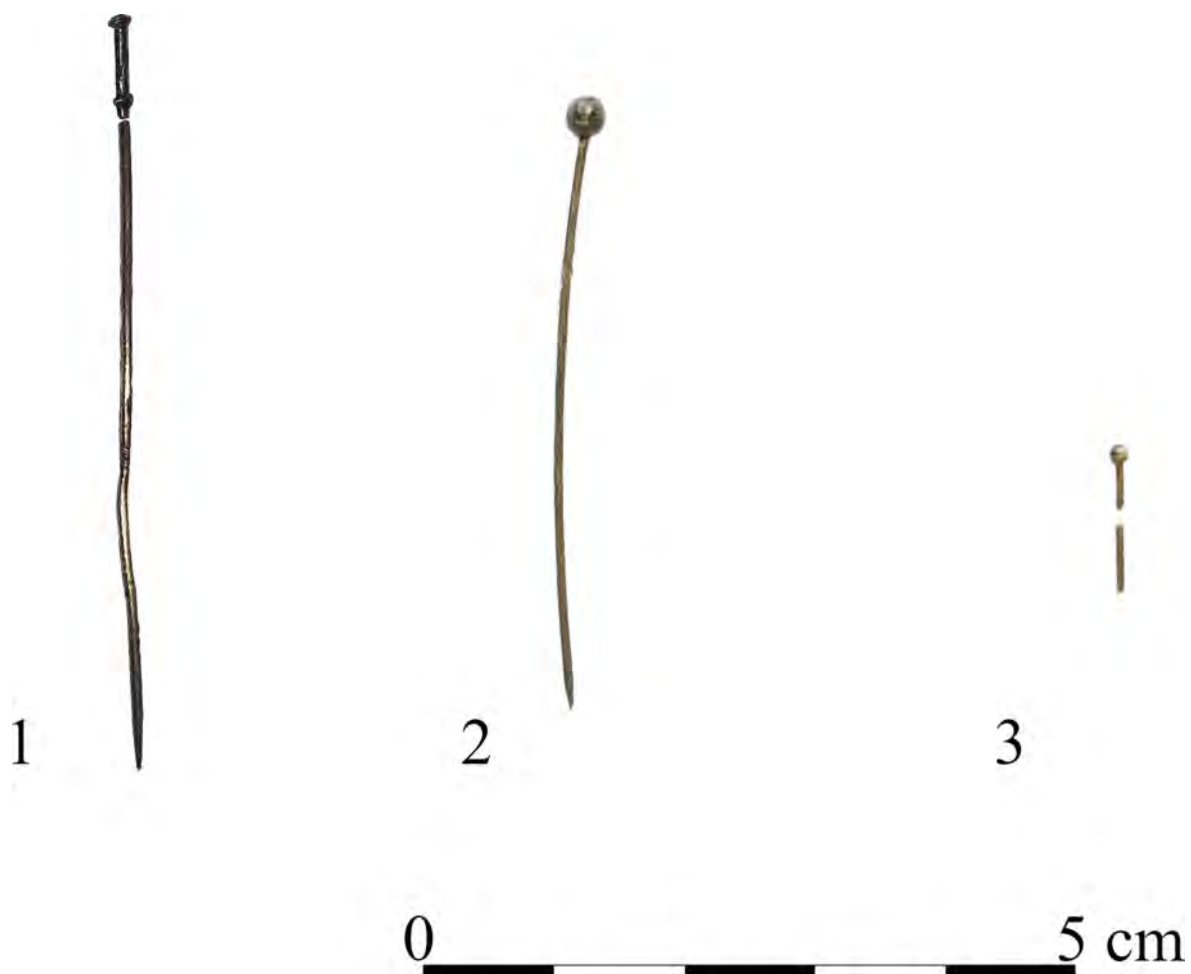
Der im Quartier IX entdeckte Fingerhut wurde zwischen 1520 und 1620 in Nürnberg hergestellt. Fingerhüte gehören zu den am besten erforschten Gegenständen und können nicht nur für die Datierung nützlich sein, sondern eignen sich auch gut für den Versuch, ihren Herstellungsort zu ermitteln.

Die Stecknadeln im Quartier IX entsprechen zwei Typen. Bei zwei Exemplaren handelt es sich um gerade Stecknadeln mit auf den Schaft gewickelten Köpfen und bei einem Exemplar um eine mit Zierperle versehene Stecknadel; alle Artefakte können auf das 17. bis 18. Jahrhundert datiert werden. Die Stecknadeln sind aufgrund ihrer langen Verwendung und der langsamen Veränderungen bei ihrer Herstellung keine gute Grundlage für die Datierung der Schichten, aus denen sie gewonnen wurden.

Das oben beschriebene Material ist sehr spärlich, sodass keine umfassenden Schlussfolgerungen über die Nutzung und Herstellung dieser Gegenstände gezogen werden können.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – napastek (nr inw. 60/H/Kw/S); 2 – sygnatura na napastrku. Fot. M. Szeremeta
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Fingerhut (Inv.-Nr. 60/H/Kw/S); 2 – Signatur am Fingerhut. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – szpilka, pierwotnie zdobiona koraliakiem (nr inw. 3/H/Kw/M); 2 – szpilka prosta (nr inw. 111/H/Kw/S); 3 – szpilka prosta (nr inw. 173/H/Kw/S). Fot. K. Stań (1), M. Szeremeta (2-3)
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Stecknadel, ursprünglich mit einer Zierperle versehen (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M); 2 – gerade Stecknadel (Inv.-Nr. 111/H/Kw/S); 3 – gerade Stecknadel (Inv.-Nr. 173/H/Kw/S). Fot. K. Stań (1), M. Szeremeta (2-3)

III. 7. 3. Jedwabne i wełniane tekstylia

Anna Drążkowska, Maria Cybulska

Tekstylia, które stanowią podstawę opracowania, pozyskano z latryny w obstawie kamiennej oznaczonej jako obiekt 8, zlokalizowanej w tylnym trakcie dawnej parceli Targ Drzewny 20. Zalegały przemieszane m.in. z dużą ilością fragmentów ceramiki, kości zwierząt i przedmiotów drewnianych. W analizowanym zespole znajduje się pięć fragmentów tkanin jedwabnych i cztery kawałki tkanin wełnianych oraz jedna damska rękawiczka z jedwabnej dzianiny. Po wydobyciu wszystkie zabytki były wilgotne i bardzo zanieczyszczone piaskiem i resztkami pochodzenia organicznego. Zabrudzenia wniknęły głęboko pomiędzy nitki, oblepiając włókna miejscami tak bardzo, że na początku trudno było rozpoznać gatunek tkanin. W kilku przypadkach na powierzchni powstały grube nawarstwienia tworzące trudne do usunięcia, twarde, zwarte koncrecje osłabiające włókna. Wydobyte z latryny zabytki były również zanieczyszczone mikrobiologicznie. Jednak należy wskazać, że chociaż tkaniny przetrwały w niewielkich fragmentach o różnych kształtach, to stan ich zachowania był dobry.

Analiza tkanin

Tkaniny jedwabne

1. Ryps jedwabny Gros de Tours, nr inw. 27/H/Kw/S

Tkanina w splocie rypсовym poprzecznym 1/1 (0,1,0) Gros de Tours (ryc. 1). Brzeg o szerokości ok. 0,8 cm w tym samym splocie, z jasną (32 nitki) i tą samą co tkanina, ciemniejszą osnową (8 nitek), z ostatnią nitką osnowy brzegowej w formie dwojonej nitki w skręcie Z o średnicy 0,64 mm.

2. Ryps z efektami osnowowymi z dziurkami na guziki, nr inw. 40/H/Kw/S

Wąski pasek jedwabnej wzorzystej tkaniny (ryc. 2) szerokości 4–4,5 cm, cięty wzdłuż osnowy. Tło w splocie rypсовym poprzecznym 2/2(2), motywy wykonane długimi flotami co czwartą nitką osnowy. W miejscach drobnych motywów długie floty osnowowe przytrzymywane są na powierzchni długimi flotami wątkowymi co drugą nitką wątku. W miejscach bardziej złożonych motywów floty osnowowe przechodzą na lewą stronę tkaniny, a na jej powierzchni widzimy luźniejszy ryps poprzeczny nieregularny 2/1. W tkaninie wycięto dziurki na guziki, które obszyto ścięciem okrętkowym nitką jedwabną dwojoną w skręcie S. Tego typu tkaniny mogły być tkane z jedną osnową lub z dwiema: zasadniczą i włosową, tworzącą efekty wzornicze. Miało to miejsce zwłaszcza w tkaninach o wzorach pasowych. Dwie różne osnowy były konieczne ze względu na różne wrobień nitek tworzących tło i motywy. Analizowany fragment jest jednak bardzo wąski i trudno

powiedzieć, jaka jest kompozycja całego wzoru. Wydaje się, że tkanina wykonana została z jedną osnową.

3. Adamaszek jedwabny, nr inw. 41/H/Kw/S

Adamaszek jedwabny, sploty atlasowe 4/1(2) i 1/4(3). Na badanym fragmencie widoczne są zarysy wzoru roślinnego, uzupełnionego przez geometryczny wzór *a bison* (w łódki) złożony z małych trapezowych kształtów (ryc. 3). Jest to wyrób prawdopodobnie włoski z 1. poł. XVII w. (Taszycka 1971, 79).

4. Ryps jedwabny, Gros de Tours, nr inw. 42a/H/Kw/S

Ryps podłużny 1/1 (0,1,0) Gros de Tours bez wyróżnionej splotem krajki, a ostania nitka brzegowa jest podobnej grubości co osnowa, ma jedynie wyższy skręt (ryc. 4).

5. Ażurowa tkanina jedwabna (kanewas) z brzegiem rypсовym, nr inw. 42b/H/Kw/S

Ażurowa tkanina jedwabna w splocie płóciennym 1/1, brzeg w splocie rypсовym poprzecznym 3/3(3), *louisine* (ryc. 5). Tego typu tkaniny nazywane były kanewasami lub kanafacami (od francuskiego *canevas* lub *chenevas* i włoskiego *cannovaccio*). Tkane były z jedwabiu, bawełny lub lnu, w splocie płóciennym, z rzadko, ale równomiernie rozłożonymi nitkami osnowy i wątku, w kolorze naturalnym nici, także barwione szafranem. W późniejszym czasie kanewasy tkane były także w splocie panamowym i kanwowym, ze zróżnicowaną gęstością nitek osnowy i wątku (Taszycka 1971, 34).

Tkaniny wełniane

1. Sukno folowane i drapane, nr inw. 31/H/Kw/S

Tkanina wełniana w splocie płóciennym folowana i drapana (ryc. 6). Folowanie było wstępną obróbką zgrzebnych tkanin wełnianych w procesie ich wykańczania (Michałowska 2006, 94). Polegało na dekatyzacji, co wpływało na jej zagęszczenie, miękkość i termoizolację. Uzyskane właściwości zależały od rodzaju użytych środków, wilgoci i czasu trwania procesu. Dodatkowym zabiegiem wykańczającym przeprowadzonym po folowaniu, widocznym na zachowanym fragmencie, było drapanie polegające na rozluźnieniu struktury przędzy (Michałowska 2006, 63). Drapanie tworzyło na powierzchni okrywę włókienną, zwiększając izolacyjne właściwości i nadając miękką równomierną powierzchnię. Z tego jednak powodu struktura tkaniny jest niewidoczna na awersie, po prawej stronie, i wszelkich analiz należy dokonywać na odwrocie.

2. Tkanina wełniana kalandrowana, nr inw. 39/H/Kw/S

Tkanina wełniana wykonana w splocie płóciennym, brak śladów folowania i drapania (ryc. 7). Ma regularną fakturę, która nie wynika z odmiennego splotu ani nie jest efektem biodegradacji tkaniny czy też innych niszczących czynników. Nitki w miejscach „wzorku” są wyraźnie rozciągnięte i rozepchnięte. Tak więc wzorek jest efektem wytłaczania za pomocą płyty lub wału z wypukłym wzorem. Taki proces nazywa się kalandrowaniem. Na powierzchni tkaniny można też zauważyć pionowe prążki, które powstały w wyniku przeplecenia w splocie prostym 3 lub 2 nitek osnowy zamiast jednej. Nie jest pewne, czy było to zamierzone działanie, czy też efekt niewłaściwego przeciągnięcia nitek osnowy przez nicielnice.

3. Sukno wełniane folowane i drapane, nr inw. 42c/H/Kw/S

Tkanina wełniana w splocie płóciennym, folowana i drapana (patrz nr inw. 31/ H/Kw/S), nitki osnowy i wątku o skręcie S (ryc. 8).

4. Sukno wełniane folowane i drapane, nr inw. 47/H/Kw/S

Tkanina wełniana w splocie płóciennym, folowana i drapana (patrz sukno folowane i drapane, nr inw. 31 oraz 42c), nitki osnowy i wątku o skręcie Z (ryc. 9).

Jedwabna rękawiczka

W analizowanym zespole jedynym zachowanym w całości elementem ubioru, a właściwie dodatkiem do ubioru, jest jedna długa rękawiczka wykonana z cienkiej przędzy jedwabnej techniką dziania. Sięgała do łokcia, ale przesłaniała tylko fragment dłoni, ponieważ została zrobiona bez osłonek na palce, tylko z przegródką na kciuk. Jej górna krawędź jest podłożona pod spód i przesyta. Brzeg obejmujący nasadę palców obszyto gładką jedwabną taftą o splocie płóciennym. Od wewnętrznej strony otworu na kciuk wszyto klin z dzianiny w ciemniejszym kolorze. Może to być próba naprawy, załatania rozdarcia lub też sposób na poszerzenie otworu. Od zewnętrznej strony dłoni znajduje się motyw dekoracyjny w formie wąskiego zygzała biegnącego w trzech równoległych rzędach. Rękawiczki o takiej formie zwano mitenkami. Zachowana rękawiczka należała do kobiety podążającej za nowinkami mody z 2. poł. XVIII w. Zakładana była do sukni z krótkimi rękawami.

Rękawiczki były symbolem władzy i szlacheckiego urodzenia, atrybutem sprawowanych urzędów, z czasem stały się również modnym dodatkiem do ubiorów. Używano ich także na co dzień do ochrony dłoni w trakcie wykonywanych prac, a zimą zabezpieczały przed chłodem. Szyto je ze skóry, dziergano z włóczki, wykrawano z tkaniny: sukna, bawełny i jedwabiu. Zdarzało się, że rękawiczki przeznaczone dla osób zamożnych zdobiono haftem, aplikacjami, kamieniami szlachetnymi

i chwostami. Przeważnie zakrywały tylko dłoń, mogły mieć wąski lub szeroki mankiet. Znane są jedno-, trój- lub pięciopalczaste (Ceynowa 2007, 241). Rękawiczki bez osłonek na palce, mitenki, były modnymi dodatkami do damskich kreacji.

Rękawiczki wykonane techniką dziania rzadko są odnajdywane podczas badań archeologicznych (Grupa 2012, 177), przeważnie zachowują się skórzane okrycia dłoni (Ceynowa 2007, 241; Rybarczyk 2021, 52). Częściej można je odnaleźć podczas eksploracji krypt, ale jako dodatek do stroju grobowego i tak występują rzadko, ponieważ były kosztownym elementem garderoby (Drażkowska 2008, 208). Odnaleziono je m.in. w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu (Grupa 2005, pop. kat. 23; Drażkowska 2005, 55, 2008, 208) w kryptach kościoła pw. św. Mikołaja w Gdańsku (Drażkowska 2008, 208, 2009, 241–246) i w kryptach kościoła pw. św. Marii Magdaleny i św. Stanisława Biskupa w Poznaniu i w kościele pw. Imienia NMP w Szczuczynie (Dudziński i in. 2015, 27). Zawsze zakładano je natomiast na dłonie zmarłym biskupom i prymasom, co potwierdzają znaleziska z krypt (Grupa 1998, 291; Drażkowska 2008, 208, 2014, 225) i informacje zawarte w *Ceremoniale Episcoporum*. Znalaziono je również podczas eksploracji sarkofagu króla Zygmunta III Wazy¹, którego szczątki spoczywają w katedrze św. Stanisława i św. Wacława na Wawelu.

Wnioski końcowe

Niektóre tkaniny mają krawędzie postrzępione i sprawiają wrażenie, jakby zostały oderwane. Kilka natomiast ma brzegi prosto ścięte nożycami, co może sugerować, że są to ścinki, łaty lub kliny wycięte z wtórnie użytych tkanin. Prawdopodobnie większość pochodzi z długo używanej i zniszczonej odzieży. Jednak w przypadku tak małych fragmentów nie można wykluczyć również, że niektóre z nich, zwłaszcza jedwabne, mogły pochodzić od elementów wyposażenia wnętrza, na przykład tapicerowanych mebli. W identyfikacji pochodzenia kawałków tkanin mogą pomóc zachowane rdzawe regularne ślady po gwoździach, co może sugerować, że użył ich tapicer. Jeśli natomiast wzdłuż krawędzi zachowały się ścięgi, oznacza to, że wykorzystał je krawiec. Dodatkową wskazówką, potwierdzającą, że zachowany fragment jest częścią ubioru, może być jego forma charakterystyczna dla danego elementu konstrukcyjnego lub ślady po zapięciach. W analizowanym zespole tylko jeden fragment można poddać jednoznacznej identyfikacji. Jest to wąski pasek jedwabnego rypsu w drobny wzór roślinny (nr inw. 40/H/Kw/S) o długości 60 cm i szerokości 4 cm, w którym wycięto 18 dziurek na guziki. Trudno stwierdzić, czy zachowała się całkowita liczba dziurek wykonanych w ubiorze czy tylko ich część. Trzycentymetrowe otwory na guziki ułożone jeden nad drugim (w odległości 3,5 cm) prostopadłe do krawędzi tkaniny ozdobnie wydziergano jedwabną nicią, co miało zabezpieczyć ich brzegi przed strzępieniem się i również dodatkowo wzmocnić

¹ Badanie pochówku i szat króla Zygmunta III Wazy w 2018 r. przeprowadziła A. Drażkowska.

i usztywnić otwory, w których osadzano guziki. Poza tym rytmiczny przebieg nici, mimo że nie był zbyt gęsty, dodatkowo ozdabiał tkaninę. Układ, wielkość i liczba dziurek mogą wskazywać, że odcięty fragment pochodzi z męskiego ubioru szytego według mody zachodniej: od kaftana, szustokora lub habitu (ryc. 10). Może również być częścią zakładanej pod te kaftany kamizelki, choć w tym przypadku liczba dziurek zachowanych na odnalezionym fragmencie może wydawać się zbyt duża. Przez otwory przewlekano metalowe lub obciążane, może tą samą tkaniną, guziki o dużej średnicy. Warto zaznaczyć, że zachowane dziurki są przecięte. Można więc przyjąć, że przez wszystkie przewlekano guziki. W kaftanach męskich zdarzało się, że część dużych obdzieranych dziurek pozostawała nieprzecięta. Nie miały one zastosowania praktycznego, tylko ozdobne. Fragment tkaniny sprawia wrażenie jakby został odcięty. Może po znacznym uszkodzeniu odzieży postanowiono dobrze zachowane fragmenty cennej tkaniny wykorzystać do innego celu. O intensywnym użytkowaniu ubioru może też świadczyć rozluźnienie i ponadrywanie nici, którymi obdzierano dziurki.

Wśród omawianych tkanin jedwabnych aż trzy miały splot rypсовy *Gros de Tours*, popularny w tkaninach używanych do szycia ubiorów. Przykłady odzieży skrojonej z rypсов znajdują się w licznych zbiorach muzealnych, m.in. w Polsce w Muzeach Narodowych w Warszawie (Orlińska-Mianowska 2003; Chruszczyńska, Orlińska-Mianowska 2009), Krakowie i we Wrocławiu (Biedrońska-Słotowa 2005, 148), a także wielu muzeach na całym świecie, gdzie prezentowane są kolekcje dawnych strojów (Moda 2012).

Ubiory i dodatki szyte z rypsu odnajdywane są również w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w kryptach. Najczęściej z tego rodzaju tkaniny przygotowywano odzież, która była szyta do wielokrotnego użytku i przed złożeniem do grobu była noszona na co dzień lub od święta. Odnaleziono ją m.in. w kościele pw. WNMP w Toruniu (Grupa 2005, 197), kościele pw. św. Jana w Gdańsku (Drażkowska 2007, 222, 2007a, 71–76, 2008, 194, 2009, 241–246), w archikatedrze pw. św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela w Lublinie (Drażkowska 2008, 65–66; Drażkowska, Grupa 2012, 316; Drażkowska i in. 2015, 130–134), w archikatedrze pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie (Drażkowska 2014a), w katedrze pw. św. Marcina i św. Mikołaja w Bydgoszczy (Grupa 2022, 106), w Krakowie w kościele pw. św. Franciszka z Asyżu (Drażkowska 2020, 351; Cybulska 2020, 401; Drażkowska, Nowak 2022), także na Ukrainie w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Dubnie (Drażkowska 2006, 239, 2008, 217; Drażkowska in. 2015, 150).

W zespole jedwabnych tkanin na uwagę zasługuje również niewielki fragment adamaszku z wzorem *a bison* z wypełniającymi wzór licznymi trapezami wyglądającymi jak małe łódeczki. Nie ma wielu przykładów takich tkanin w polskich zbiorach. Jednym z przykładów jest żupan Jana Strzałkowskiego z poł. XVII w. uszyty z jedwabiu we wzór *a bison* z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (Taszycka 1971, 79–80; Chruścińska,

Orlińska-Mianowska 2009, 100; Kozina 2017, 140).

W przypadku czterech zachowanych w niewielkich fragmentach tkanin wełnianych w splocie płóciennym ze względu na brak znajdujących się na nich jakichkolwiek charakterystycznych śladów niemożliwa była dokładna ich identyfikacja. Możemy jedynie przypuszczać, że trzy sukna stanowiły fragmenty ubiorów, ponieważ często z tkanin folowanych szyto ciepłą odzież. Nie możemy jednak wykluczyć, że tkaniny wełniane mogły zostać użyte do wystroju wnętrza, zwłaszcza znajdująca się w analizowanym zbiorze kalandrowana tkanina wełniana, ponieważ takich do tego celu również używano (*Furnishing fabric*).

Kalandrowane za pomocą płyt lub wałów tkaniny wełniane wykorzystywano we wnętrzach. Czasem wytłaczano wielkoraportowe wzory w celu upodobnienia ich do dużo droższych adamaszków. Tkanina kalandrowana w drobny wzór, jak analizowany fragment, mogła imitować wełnę tkaną splotem skośnym łamanym, tzw. „jodełki”, która była droższa i wymagała bardziej rozwiniętego warsztatu niż tkanina w splocie płóciennym.

Tkaniny wełniane w miejskich badaniach archeologicznych odnajdywane są znacznie częściej niż jedwabne. Duże ich zespoły wydobyto w trakcie prac prowadzonych w Gdańsku (Grupa 2012), Elblągu i Wrocławiu (Maik 1997, 2021).

Bibliografia

Materiały niepublikowane

Drażkowska A. 2014a. *Dokumentacja prac archeologicznych prowadzonych w kryptach archikatedry pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie*. Warszawa–Toruń (mps w archiwum własnym).

Literatura

- Biedrońska-Słotowa B. 2005. *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*. Kraków.
- Ceynowa B. 2009. Rękawice skórzane z badań gdańskich w sezonach 2005–2007. W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza Szczecin 22–24 listopada 2007 r. Cz. 2. Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Acta Archaeologica Pomoranica 3, 229–239. Szczecin.
- Chruszczyńska J., Orlińska-Mianowska E. 2009. *Tkaniny dekoracyjne. Przewodnik dla kolekcjonerów*. Warszawa.
- Cybulska M. 2020. Tekstylia odzieżowe, obciowe i elementy pasmanteryjne z krypt bazyliki św. Franciszka z Asyżu w Krakowie. W: A. Drażkowska (red.), *Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*. 1. *Archeologia – Historia – Kostiumologia*. Toruń, 375–408.
- Drażkowska A. 2005. *Dodatki do ubiorów toruńskich*. W: R. Uziembło (red.), *Non omnis moriar. Zwyczaj pogrzebowy w XVII- i XVIII-wiecznym Toruniu*. Toruń, 54–63.
- Drażkowska A. 2006. Jedwabna odzież grobowa z XVII i XVIII wieku wydobyta w kościele pw. Niepokalanego poczęcia Najświętszej

- Marii Panny w Dubnie (Ukraina). *Матеріали і дослідження з археології прикарпаття і воліні* 10, 239–246. Lwów.
- Drązkowska A. 2007. Dziecięcy jedwabny czepek z XVIII wieku wydobyty w gdańskim kościele św. Jana. W: H. Paner (red.), *Archeologia Gdańska* 3, 129–134. Gdańsk.
- Drązkowska A. 2007a. *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku*. Toruń.
- Drązkowska A. 2008. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Toruń.
- Drązkowska A. 2009. Jedwabne XVIII-wieczne dodatki do odzieży wydobyte w kościele pw. św. Mikołaja w Gdańsku. W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *Acta Archaeologica Pomoranica III. XVI Sesja Pomorzoznawcza. Cz. 2. Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Szczecin, 241–246.
- Drązkowska A. 2014. *Odzież i insygnia biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*. Toruń.
- Drązkowska A., Grupa M. 2012. *Odzież grobowa z krypt grobowych archikatedry w Lublinie. Analiza kostiumologiczna. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 60(2), 315–324. Warszawa.
- Drązkowska A., Niedźwiadek R., Matuzevičiute S., Grupa M. 2015. *Odzież grobowa z badań archeologicznych z wybranych stanowisk z Polski, Ukrainy i Litwy*. W: A. Drązkowska (red.), *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kostiumologia*. Toruń, 129–165.
- Drązkowska A., Niedźwiadek R., Matuzevičiute S., Grupa M. 2020. *Odzież osób świeckich i duchownych*. W: A. Drązkowska (red.), *Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*. 1. *Archeologia – Historia – Kostiumologia*. Toruń, 351–360.
- Drązkowska A., Nowak M. 2022. *Katalog wyposażenia pochówków z kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie (XVII–XVIII w.)*. Toruń.
- Dudziński T., Grupa M., Grupa D., Krajewska M., Majorek M., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A. 2015. *Tajemnice szczuczyńskich krypt* 3. Grajewo–Toruń.
- Grupa M. 1998. Textiles from the 16th–18th century from the benedictine in Lubiń, Leszno Voivodeship. W: L.B. Jørgensen, C. Rinaldo, *Textiles in European Archaeology*. Gotarc Series A, Vol. 1, 277–281. Goteborg.
- Grupa M. 2005. *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI–XVIII wieku z kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*. Toruń.
- Grupa M. 2012. *Wielniane tekstylia pospólstwa i plebsu gdańskiego (XIV–XVII w.) i ich konserwacja*. Toruń.
- Grupa M. 2022. *Czas żupanów, czas czechmanów. Strój polski w źródłach archeologicznych, ikonograficznych i pisanych*. Toruń.
- Гупало В. 2022. Вернардинський монастир у дуьні та фунеральна культура аолинської оляхти в XVII – першійполовині XIX століття. Львів.
- Hardouin-Fugier E., Berthod B., Chavent-Fusaro M. 1994. *Les Etoffes. Dictionnaire historique*. Paris.
- Kozina I. 2017. *Historia mody. Od krynoliny do mini*. Warszawa.
- Maik J. 1997. *Sukiennictwo elbląskie w średniowieczu*. *Acta Archaeologica Lodziensia* 41. Łódź.
- Maik J. 2021. *Sukiennictwo w średniowiecznej Polsce*. Łódź.
- Michałowska M. 2006. *Leksykon włókiennictwa*. Warszawa.
- Moda 2012. *Historia mody od XVIII do XX wieku. Kolekcja Instytutu Ubiorów w Kioto*, t. 1–2. Kolonia.
- Orlińska-Mianowska E. 2003. *Modny świat XVIII do początków XIX wieku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*. Warszawa.
- Rybarczyk A. 2021. *Odzież i akcesoria stroju w średniowiecznym Elblągu*. Łódź.
- Taszycka M. 1971. *Włoskie jedwabne tkaniny odzieżowe w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*. Wrocław.

Internet

Furnishing fabric, Accession Number T.45-1981. <https://collections.vam.ac.uk/item/O10420/furnishing-fabric-unknown/> (dostęp: 20.09 2023).

prof. dr hab. Anna Drązkowska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Szosa Bydgoska 46/48
87-100 Toruń
annadr9@wp.pl

dr inż. Maria Cybulska
Instytut Architektury Tekstyliów
Politechnika Łódzka
ul. Stefana Żeromskiego 116
90-924 Łódź
maria.cybulska@p.lodz.pl

Zusammenfassung

Textilien aus Seide und Wolle

Die Textilien, die die Grundlage dieser Arbeit bilden, wurden aus einer Latrine mit Steineinfassung mit der Befundnummer 8 im hinteren Bereich der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 geborgen. Die Textilien lagen in der Latrine, vermischt u.a. mit zahlreichen Keramikscherben, Tierknochen, Holzgegenständen.

Die untersuchte Sammlung umfasst fünf Fragmente von Seidenstoffen und vier Stücke von Wollstoffen sowie einen Damenhandschuh aus Seidenstrick. Einige Stoffe haben ausgefranste Ränder und scheinen abgerissen worden zu sein. Andere haben dagegen mit einer Schere gerade geschnittene Ränder, was darauf schließen lässt, dass es sich um Verschnitt, Flicker oder Keile handelt, die aus wiederverwendeten Stoffen geschnitten wurden. Wahrscheinlich stammt das meiste davon von lange getragener und beschädigter Kleidung. Bei solch kleinen Schnipseln kann jedoch auch nicht ausgeschlossen werden, dass einige Stoffe, insbesondere Seidenstoffe, von Inneneinrichtungen wie Polstermöbeln stammen.

In der analysierten Ansammlung kann nur ein Fragment eindeutig identifiziert werden. Es handelt sich um ein schmales Band aus Seidenrips mit einem feinen floralen Muster, in das 18 Knopflöcher geschnitten wurden. Die Anordnung, Größe und Anzahl der Löcher könnten darauf hinweisen, dass das abgeschnittene Stück von einem männlichen Kleidungsstück stammt, das nach westlicher Mode genäht wurde – von einem Justaucorps oder einem Habit.

Tabela 1. Dane dotyczące struktury wszystkich tkanin jedwabnych odkrytych w obiekcie 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20

Tabelle 1. Angaben zu der Struktur von allen Seidengeweben, die im Bef. 8 auf der ehemaligen Parzelle von Holzmarktstraße 20 gefunden wurden

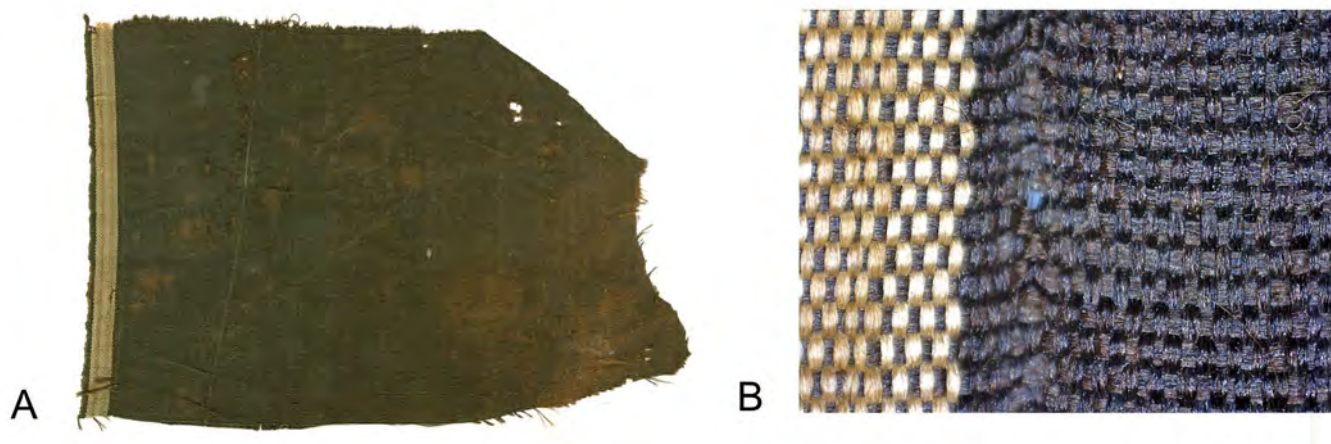
Lp.	Nr inw.	Tkanina	Splot	Liczność nitok na 1 cm		Parametry nitok: kierunek skrętu i średnica [mm]	
				O	W	O	W
1.	27/H/Kw/S	Ryps jedwabny	Ryps podłużny 1/1 (0,1,0), Gros de Tours	50	40 (20×2)	S; 0,23	S; 0,21
2.	40/H/Kw/S	Ryps louisine z efektami osnowowymi	Tło w splocie rypсовym, motywy z długimi flotami osnowy (co 4 nitką)	116	32	S; 0,12	S; 0,23
3.	41/H/Kw/S	Adamaszek jedwabny	Adamaszek sploty atlasowe 4/1(2) i 1/4(3)	106	60	S; 0,125	S; 0,19
4.	42a/H/Kw/S	Ryps jedwabny	Ryps podłużny 1/1 (0,1,0), Gros de Tours	72	48 (2×24)	S; 0,23	Bez widocznego skrętu; 0,36
5.	42b/H/Kw/S	Tafta jedwabna z brzegiem rypсовym	Płócienny 1/1, brzeg w splocie rypсовym poprzecznym 3/3(3), louisine	31 (osnowa w krajce 100)	31	Z; 0,12–0,14	Z; 0,12–0,14

Tabela 2. Dane dotyczące struktury wszystkich tkanin wełnianych odkrytych w obiekcie 8 na dawnej parceli Targ Drzewny 20

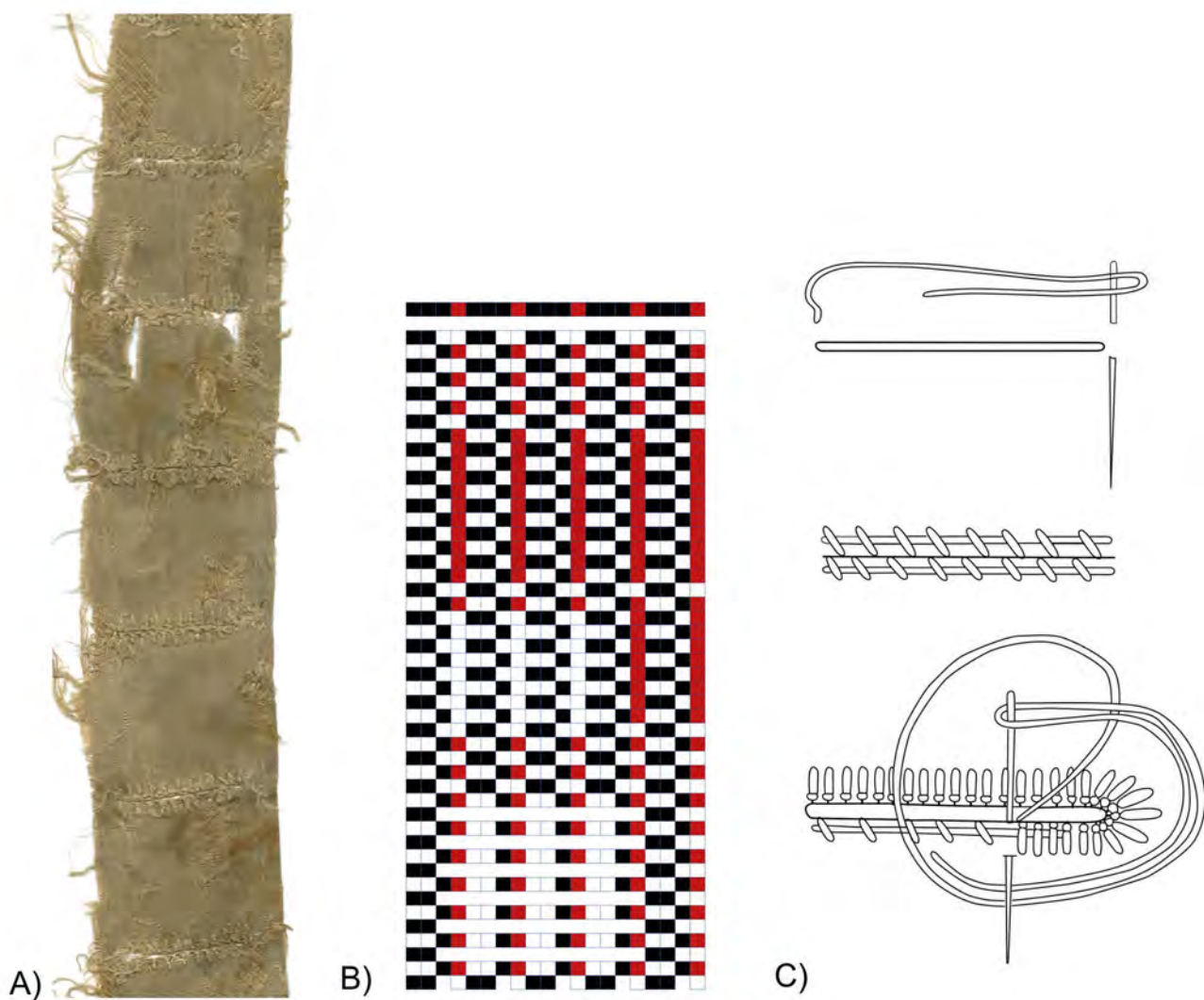
Tabelle 2. Angaben zu der Struktur von allen Wollgeweben, die im Bef. 8 auf der ehemaligen Parzelle von Holzmarktstraße 20 gefunden wurden

Lp.	Nr inw.	Tkanina	Splot	Liczność nitok na 1 cm		Parametry nitok: kierunek skrętu i średnica [mm]	
				O	W	O	W
1.	31/H/Kw/S	Sukno wełniane folowane i drapane	Płócienny 1/1	7,5	7	Z; 0,92	Z; 1
2.	39/H/Kw/S	Tkanina wełniana kalandrowana	Płócienny 1/1	26	23	Z; 0,26	Z; 0,33
3.	42c/H/Kw/S	Sukno wełniane folowane i drapane	Płócienny 1/1	7 lub 8	7 lub 8	S; 0,9 – 1	S; 0,9–1
4.	47/H/Kw/S	Sukno wełniane folowane i drapane	Płócienny 1/1	7 do 8	7 do 8	Z; 0,84	Z; 0,95

Ryc. 1. Rypś *Gros de Tours* (nr inw. 27/H/Kw/S). A – widok ogólny; B – zbliżenie: widoczny splot i brzeg tkaniny (krajka) oraz ślad po szwie. Fot. M. Cybulska
 Abb. 1. Rips *Gros de Tours* (Inv.-Nr. 27/H/Kw/S). A – allgemeine Ansicht; B – Nahaufnahme: sichtbare Bindung und Kante des Gewebes (Webkante) sowie Nahtspuren. Fot. M. Cybulska

Ryc. 2. A – rypś z efektami osnowowymi z dziurkami na guziki (nr inw. 40/H/Kw/S), fot. M. Cybulska; B – splot, rys. M. Cybulska; C – sposób dziergania dziurek, rys. J. Milek
 Abb. 2. A – Rips mit Kettfadeneffekten mit Knopflöchern (Inv.-Nr. 40/H/Kw/S), Bild M. Cybulska; B – Bindung, Abb. M. Cybulska; C – Art des Strickens der Löcher, Abb. J. Milek

Ryc. 3. Adamaszek jedwabny (nr inw. 41/H/Kw/S). A – widok ogólny; B – detal ze wzorem *a bison*. Fot. M. Cybulska
 Abb. 3. Seidendamast (Inv.-Nr. 41/H/Kw/S). A – allgemeine Ansicht; B – Detail mit dem Muster *a bison*. Fot. M. Cybulska

Ryc. 4. Ryps jedwabny (nr inw. 42a/H/Kw/S). Fot. M. Cybulska
 Abb. 4. Seidenrips (Inv.-Nr. 42a/H/Kw/S). Fot. M. Cybulska

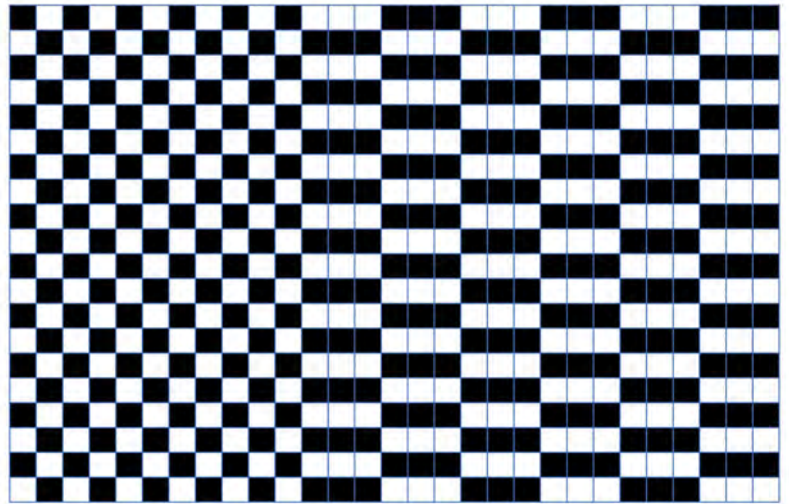
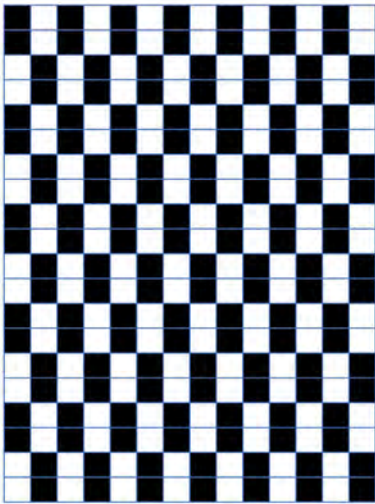

A

B

C

Ryc. 5. Ażurowa tkanina jedwabna (kanewas) z brzegiem rypsowym (nr inw. 42b/H/Kw/S). A – widok ogólny; B – detal; C – rysunki splotów od lewej: *Gros de Tours*, płócienny i *Louisine 3/3(3)*. Fot. i rys. M. Cybulska

Abb. 5. Weitmaschiges Seidengewebe (Canevas) mit Ripskante (Inv.-Nr. 42b/H/Kw/S). A – allgemeine Ansicht; B – Detail; C – Bindungsbilder von links: *Gros de Tours*, Leinwandbindung und *Louisine 3/3(3)*. Fot. und Abb. M. Cybulska

A

B

Ryc. 6. Sukno folowane i drapane (nr inw. 31 /H/Kw/S). A – widok ogólny; B – zbliżenie: splot widoczny na rewersie tkaniny. Fot. M. Cybulska
Abb. 6. Gefilztes und gekratztes Tuch (Inv.-Nr. 31 /H/Kw/S). A – allgemeine Ansicht; B – Nahaufnahme: sichtbare Bindung auf der Rückseite des Gewebes.
Fot. M. Cybulska

A

B

C

D

Ryc. 7. Tkanina wełniana kalandrowana (nr inw. 39/H/Kw/S). A – widok ogólny; B – widoczny splot; C – widoczny efekt kalandrowania; D – błąd tkacki (?).
Fot. M. Cybulska

Abb. 7. Kalandriertes Wollgewebe (Inv.-Nr. 39/H/Kw/S). A – allgemeine Ansicht; B – sichtbare Bindung; C – sichtbarer Kalandriereffekt; D – Webfehler (?).
Fot. M. Cybulska

Ryc. 8. Sukno wełniane folowane i drapane (42c/H/Kw/S): prawa strona tkaniny. Fot. M. Cybulska

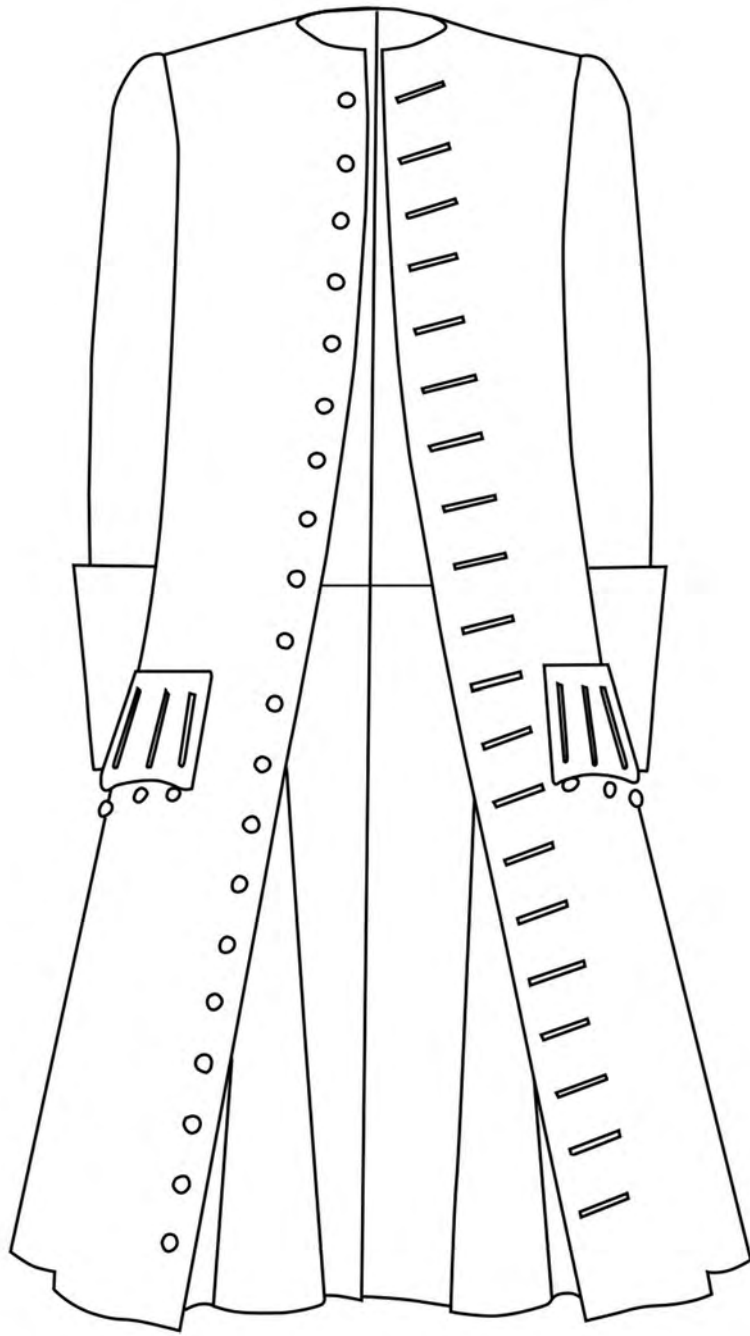
Abb. 8. Gefilztes und gekraztes Wolltuch (42c/H/Kw/S): rechte Seite des Gewebes. Fot. M. Cybulska

Ryc. 9. Sukno wełniane folowane i drapane (nr inw. 47/H/Kw/S). Fot. M. Cybulska

Abb. 9. Gefilztes und gekraztes Wolltuch (Inv.-Nr. 47/H/Kw/S). Fot. M. Cybulska

Ryc. 10. Rekonstrukcja rysunkowa ubioru; fragment zachowanej tkaniny z dziurkami na guziki (nr inw. 40/H/Kw/S). Rys. J. Miłek, fot. A. Drążkowska
Abb. 10. Zeichnerische Rekonstruktion eines Gewands; Fragment eines erhaltenen Gewebes mit Knopflöchern (Inv.-Nr. 40/H/Kw/S). Abb. J. Miłek,
Fot. A. Drążkowska

W latach 2007–2008 w wyniku prac archeologicznych w kwartale IX w Stargardzie pozyskano liczny materiał, wśród którego znalazły się przedmioty skórzane. Omawiany zbiór przedmiotów skórzanych¹ wydobyto z latryny w obstawie kamiennej (obiekt 8, dawna parcela Targ Drzewny 20), który w oparciu o analizę ceramiki i fajek glinianych możemy datować na koniec XVII i 1. poł. XVIII w.² Zespół zabytków składał się zaledwie z 46 elementów³ (tab. 1), z których ponad połowa to pozostałości obuwia, resztę stanowiły ścinki oraz odpady poprodukcyjne. Z zachowanych pozostałości skórzanych udało się zrekonstruować dwa nowożytny buciki dziecięce, które wydatować można na koniec XVII w. Są to pierwsze znalezione takiego obuwia w Stargardzie i jedne z nielicznych z terenu Polski czy z Europy⁴. Trzeba również zaznaczyć, że buty konstruowane dla dzieci w tym okresie były wzorowane na obuwiu sztytm dla osób dorosłych, więc analogie i sposoby kroju przedstawione są dla tego rodzaju wytworów (w przypadku gdy udało się znaleźć odpowiednik dziecięcy, jest to opisane).

Pierwszy przedmiot to bucik na niskim obcasie o długości ok. 14 cm wiązany na podbiciu, składał się z 13 elementów skórzanych wraz z zachowanym drewnianym obcasem (ryc. 1:1–5, 2: 1–8, 3: 1). Skonstruowany został sposobem sandałowym, który nie wymagał późniejszego wywracania obuwia na prawą stronę jak w przypadku wyrobów średniowiecznych (Blusiewicz 2009a, 48, 2009b, 122–123). Wierzch wykrojono w formie wielokrójki (Blusiewicz 2009a, 43, ryc. 16c), który składał się z czterech osobno wykrojonych fragmentów z dobrze wyprawionej skóry cielęcej: dwie kwatki, przyszwą oraz język. Kwatki wycięto ze skóry o różnej grubości, zszyto je ze sobą pośrodku piąty ściegiem prostym dwuigłowym, szew widoczny jest na wierzchu obuwia. Oba elementy z soczewkowatymi otworami na sznurowadło, przy czym jedna z kwatek, którą wykrojono ze skóry cieńszej, miała to miejsce podszyte dodatkowym wzmocnieniem w formie wąskiego paska przszytego za pomocą szwu płaskiego, wykonanego ściegiem okrętkowym

lub inaczej obrębkowym. Przyszwą posiadała analogiczne soczewkowate otwory, a do jej krawędzi ściegiem jednoigłowym na okrętkę (szew jednopłaszczyznowy) przymocowano ozdobiście rozcięty język. Kwatki z przyszwą połączono za pomocą ściegu prostego dwuigłowego ze szwem widocznym wewnątrz obuwia. Dodatkowymi elementami wzmocniającymi, które jednocześnie miały wydłużyć użytkowanie obuwia, były: podnosek, zapiętek oraz dwa obrzeża, które wykrojono z cieńszej skóry niż sam wierzch. Elementy przymocowane zostały od wewnątrz, zapiętek o lekko zaokrąglonej górze wszyto w części piętowej szwem płaskim za pomocą ściegu jednoigłowego na okrętkę – negatyw po szyciu widoczny na kwatkach, analogicznie wszyto obrzeża. Części spodu wykonane zostały ze skóry bydłowej i zachowały się następujące elementy: podeszwa, obłożyna obcasa, składka oraz wierzchnik. Podeszwa wykrojona z bardzo grubej skóry, wyprofilowana tak, że okrywała wewnętrzną część obcasa. Uszkodzona w partii noska, co mogło nastąpić przy długotrwałym użytkowaniu przedmiotu, ponieważ przód podeszwy jest w tym miejscu mocno wytarty. Obuwie wykonane zostało w konstrukcji sandałowej, gdzie podeszwa przesywana była na wylot, a więc szew, który znajdował się pod spodem, narażony był na szybkie uszkodzenie. Aby temu zapobiec, ukrywano go w rysie skośnym. W tym celu ścinano podeszwę dookoła w niewielkiej odległości od krawędzi, do połowy grubości skóry, w ten sposób powstawał rowek, który chronił szew przed przecieraniem (Blusiewicz 2009a, 48). Spód obuwia posiadał wyprofilowany drewniany obcas wysokości ok. 1,5 cm, który obłożony był skórą, do spodu przymocowana była składka i wierzchnik⁵. Na podeszwie widoczne są ślady po kołeczkach, którym połączone były elementy składowe obcasa. Buty dziecięce skórzane o podobnym kroju znaleziono w Stowmarket (Swann 1982, 14, ryc. 9), uszyte z wzorzystego jedwabiu znajdują się we Wrocławiu (Drażkowska 2007, 193). Analogiczne obuwie osób dorosłych zostało odkryte w Gandawie (Goubitz 1991, 17, ryc. 3b), w Elblągu (Drażkowska 2011, 200, ryc. 146) oraz posiadają je w swoich zbiorach Bayerisches Museum w Monachium (Durian-Ress 1992, 50–63) i Nordenfjeldske Kunstindustrimuseum w Trondheim (Swann 2001, 127, ryc. 142).

Drugi przedmiot to niski bucik o długości ok. 13 cm, który zachował się w gorszym stanie niż obiekt opisywany powyżej. Pierwotnie mógł być zapinany lub wiązany na podbiciu, ale odcięto od przyszwy ten fragment skóry i nie można jednoznacznie określić, jak zbytek mocowany był na stopie (ryc. 4:1–6, 5: 1–3). Przedmiot wykonany został w konstrukcji pasowej z wielowarstwowym

¹ Numery inwentarzowe zabytków: 11/H/Kw/S, 20/H/Kw/S, 29/H/Kw/S, 30/H/Kw/S.

² Por. w niniejszym tomie: M. Szeremeta, *Nowożytna naczynia białe polewane; Naczynia fajansowe; Akcesoria do palenia tytoniu*.

³ Analizę gatunkową mikroskopem stereoskopowym Nikon H550S dla 44 zabytków skórzanych wykonała dr Karolina Blusiewicz z Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (tab. 2).

⁴ Obuwie dziecięce nowożytny – skórzane lub tekstylne, odkryto np.: w Wolinie, w Szczuczynie, kilka przedmiotów znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Z terenów Europy znaleziono je np. w Stowmarket, w Wittenberdze oraz w zbiorach Ashmolean Museum w Oksfordzie. But wyprodukowany w Anglii odkryto też w kolonii brytyjskiej w Jamestown (Swann 1982; Drażkowska 2007; Dudziński i in. 2014; Kowalska 2015; Breuer, Rode 2016; Child's shoe).

⁵ Konstrukcja mocowania spodu – Goubitz i in. (2001, 90, fig. 41).

spodem – pas kryty, sznurowany w środku⁶. Obuwie składało się z 9 elementów skórzanych, przy czym wierzchołek wykrojono ze skóry bydłczej młodego osobnika, a spód z osobnika dorosłego, jedynie podpodeszwę wykonano ze skóry koziej. Górę buta wykonano w systemie wielokrójki, która składała się z trzech elementów: dwóch kwaterki i przyszwę. Kwaterki zachowane częściowo, intencjonalnie odcięte nad linią szwu przypodeszwowego, pierwotnie zszywane ze sobą z tyłu pięty, natomiast z przyszwą łączone ścięciem dwuigłowym ze szwem widocznym na zewnętrznej stronie. Góra zszyta stroną licową do środka, analiza pod mikroskopem wykazała, że strona mizdrowa była krótko i ładnie wykończona, tworząc „zamszową” powierzchnię. Z elementów wzmacniających wierzchu obuwia zachował się podnosek, który ze względu na szycie obuwia i brak możliwości dostania się do niego, nie został oznaczony gatunkowo. Od wewnętrznej strony, na przyszwie, po obu stronach widoczne są ślady doszywania obrzeży, zapewne ścięciem na okrętkę szwem płaskim. Ze spodu obuwia zachowały się 4 elementy: podszwa⁷ uszkodzona w części śródstopia skierowana licem ku ziemi z poprzecznym nacięciem w okolicy obcasa, fragment piętowy ze śladami po jego mocowaniu – dziurki po szyciu i łączeniu kołkami (wierzchnik zachował się osobno, ze śladami po używaniu kołków). Od strony wewnętrznej umieszczony został podpiętek wykonany z grubej skóry bydłczej ze ściętą krawędzią – było to dodatkowe wzmocnienie z widocznym odciskiem po zastosowaniu pasa krytego sznurowanego w środku. Wyróżniono tu również podpodeszwę, której nie wszyto do zrekonstruowanego obuwia ze względu na jej dużą sztywność po konserwacji, w trakcie montażu skierowana stroną mizdrową do jego wnętrza. Podobnie jak w poprzednim bucie szew konstrukcyjny podszwy ukryto w rysie skośnym. Obuwie dziecięce o podobnym montażu znaleziono w Wolinie (Kowalska 2015, 307–315) czy w Warszawie – but osoby dorosłej (Blusiewicz 2009b, 127, ryc. 6).

W analizowanym materiale wyróżniono jeszcze kilka przedmiotów związanych bezpośrednio z produkcją obuwniczą: podkrążek i wstawka górna, które należałoby datować na okres średniowiecza⁸. Przedmioty te w trakcie analiz gatunkowych wykazały cechy młodszego datowania niż buty dziecięce oraz fragment podszwy. Podkrążek w kształcie trójkąta wykonany ze skóry koziej, z obuwia zapinanego na boku z V-kształtnym wycięciem typu 1A lub 1B (XIII i I. poł. XIV w.), umocowany był licem do jego wnętrza. Wstawkę górną, prawdopodobnie ze skóry bydłczej w kształcie trójkąta, zamocowano pierwotnie za pomocą szwu jednopłaszczyznowego dwuigłowego, można ją powiązać z obuwiem wysokim typu

⁶ W takim rozwiązaniu łączono ze sobą elementy wierzchu, podpodeszwę oraz pas, później do wolnej krawędzi doszywano podszwę szwem przechodzącym na wylot (Blusiewicz 2009b, 124).

⁷ Skóra rozwarstwiona.

⁸ W analizie materiału skórnego średniowiecznego posłużono się typologią utworzoną dla Starego Miasta w Kołobrzegu (Wywrot 1996, 275–281; Wywrot-Wyszowska 2008, 28–54).

2A2 (2. poł. XIII i XIV w.). Znaleziony fragment podszwy pochodził z części przedniej – zachował się zaokrąglony nosek, pozostała część została oderwana. Przedmiot wykonano z grubej i sztywnej skóry bydłczej z wykorzystaniem bardzo regularnego szwu maszynowego. W omawianym materiale wystąpiły jeszcze odpady z pozostałością szwu, bliżej nieokreślone strzępy skór oraz dwa ścinki międzywzornikowe (jeden element rozdwojony na dwie części). Przedmioty te świadczą o długim użytkowaniu zabytków skórzanych i ich wtórnym wykorzystaniu, ze względu na ich niewielkie rozmiary trudno jest określić, z jakiego czasu pochodzą. Przedmioty opisane powyżej mogły znaleźć się w latrynie wtórnie, ponieważ na badanym terenie występowały warstwy ze skórami datowanymi na średniowiecze (Stań 2013, 91–100).

Zabytki wydobyte z latryny docelowo przeznaczone były dla małych dzieci w wieku ok. 2 lat, co może być związane również z ich stanem zachowania. Obuwie na obcasie ma mocno przetartą przednią część podszwy, co może świadczyć o jego intensywnym użytkowaniu lub samą jego formą, która niekoniecznie musiała być wygodna dla małego dziecka. Natomiast drugi but ma tak odcięte kwaterki, aby można było w nim prawdopodobnie dalej chodzić i przybrał formę zbliżoną do obuwia z wolną piętą, które tylko wsuwano na stopę. Może z tego samego powodu odcięto część przednią przyszwę, gdzie powinno znajdować się zapięcie, aby nie przeszkadzało to w jego zakładaniu. Należy zaznaczyć, że znalezione obuwie skórzane jest bardzo dobrze wykonane pod względem technicznym, ponieważ zastosowano tu łączenie sandałowe lub pasowe zgodne z ówczesną techniką. Zadbano nie tylko o jakość (wszystkie elementy wierzchu są zrobione ze skór miękkich), ale też o jego wygląd (niekoniecznie o wygodę), który musiał nadążać za panującą modą, ponieważ buty dziecięce zarówno w XVII, jak i w XVIII w. wzorowane były na formach dla osób dorosłych. Warto też podkreślić, że znaleziska obuwia nowożytnego, szczególnie dziecięcego, nie są zbyt częste.

Bibliografia

- Blusiewicz K. 2009a. Obuwie warszawskie w XIV–XVIII wieku. *Archeologia Dawnej Warszawy* 1. Warszawa.
- Blusiewicz K. 2009b. Obuwie warszawskie w XIV–XVII wieku. Przemiany w technice szewskiej. *Archaeologia Historica Polona* 18, 121–139.
- Drażkowska A. 2007. *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku*. Toruń.
- Drażkowska A. 2011. *Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku*. Toruń.
- Dudziński T., Grupa M., Grupa D., Krajewska M., Majorek M., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A. 2014. *Tajemnice Szczuczyńskich Krypt* 3. Grajewo–Toruń.
- Durian-Ress S. 1992. *Schuhe vom späten Mittelalter bis zum Gegenwart*. München.
- Kowalska A.B. 2015. Przyczynek do znajomości dziecięcego obuwia skózanego Wolinian

- w okresie nowożytnym. *Materiały Zachodniopomorskie Nowa Seria* 10(1), 307–315.
- Goubitz O. 1991. Leder uit een beerput. Schepenhuisstraat, Gent. W: M.C. Laleman (red.), *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 15(2), 16–19. Gent.
- Goubitz O., van Driel-Murray C., Groenman-van Waateringe W. 2001. *Stepping through time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle.
- Stań K. 2013. Obuwie i przedmioty skórzane pozyskane w trakcie badań archeologicznych na kwartale IX. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*. Vol. 2. *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 91–100.
- Swann J. 1982. *Shoes*. London.
- Swann J. 2001. *History of footwear in Norway, Sweden and Finland: prehistory to 1950*. Stockholm.
- Wywrot B. 1996. Wyroby skórzane. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 1, 243–283. Kołobrzeg.
- Wywrot-Wyszkowska B. 2008. *Skórnictwo w lokalnym Kołobrzegu. XIII–XV wiek*. Szczecin.
- Internet
- Breuer H., Rode H. 2016. <https://archlsa.de/bodendenkmalpflege/fund-des-monats/2016/september-2016.html> (dostęp: 20.10.2023).
- Child's shoe. <https://historicjamestowne.org/collections/artifacts/childs-shoe/> (dostęp: 20.10.2023).

mgr Karolina Stań
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
k.stan@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Lederschuhwerk

In den Jahren 2007–2008 wurden bei archäologischen Grabungen im Quartier IX in Stargard neuzeitliche Ledergegenstände gefunden. Die betreffende Sammlung von Lederobjekten wurde aus einer Latrine (Bef. 8) mit Steineinfassung im hinteren Teil des Grundstücks in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 ausgegraben. Anhand der Analyse des Fundmaterials kann der Befund in das späte 17. und die erste Hälfte des 18. Jh. datiert werden. Die Gruppe von Artefakten bestand aus nur 46 Gegenständen, von denen mehr als die Hälfte Überreste von Schuhen waren. Der übrige Teil war Verschnitt und Produktionsabfall. Aus den gefundenen Fragmenten wurden zwei Kinderschuhe rekonstruiert. Der erste Gegenstand war ein am Rist gebundener Schuh mit niedrigem Absatz, der aus 13 Lederelementen und einem beibehaltenen Holzabsatz bestand und der kombinierten Machart entstammt. Der zweite ist ein Halbschuh, der mit einem mehrteiligen Schnitt hergestellt wurde. Ursprünglich war dieser vielleicht am Rist geschnallt oder geknotet, aber dieser Teil ist abgeschnitten worden. Das Schuhwerk bestand aus neun Lederteilen.

Die in der Latrine geborgenen Schuhe waren für Kleinkinder im Alter von etwa 2 Jahren bestimmt, woraus sich auch ihr Erhaltungszustand ergeben könnte. Es ist anzumerken, dass die gefundenen Lederschuhe aus technischer Sicht hervorragend verarbeitet sind, da rahmengenähte bzw. kombinierte Macharten verwendet wurden. Man kann hier erkennen, dass nicht nur auf die Qualität (alle Oberteile sind aus weichem Leder), sondern auch auf das Erscheinungsbild geachtet wurde, das der vorherrschenden Mode entsprochen haben muss, da die Kinderschuhe im 17. und 18. Jh. den Erwachsenenschuhen nachempfunden waren.

Tabela 1. Zestawienie ilościowe i procentowe zabytków skórzanych z obiektu 8 na zapleczu dawnej parceli Targ Drzewny 20. Oprac. K. Stań
 Tabelle 1. Mengen- und Prozentangaben zu den Lederartefakten aus Bef. 8 im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarkstraße 20. Bearb. K. Stań

	Liczba fragmentów	Udział procentowy
Elementy obuwia	25	54,35
Ścinki wtórne (ze szwem)	10	21,74
Ścinki międzywzornikowe	3	6,52
Odpady	8	17,39
Razem	46	100,00

Tabela 2. Identyfikacja gatunkowa zabytków skórzanych z obiektu 8 na zapleczu dawnej parceli Targ Drzewny 20. Oprac. K. Blusiewicz
 Tabelle 2. Identifizierung der Ledergegenstände aus Bef. 8 im Hinterhof der Parzelle in der ehemaligen Holzmarkstraße 20 der Sorte nach. Bearb. K. Blusiewicz

Nr inw.	Element wyrobu	grubość skóry w mm	Gatunek skóry				Σ	skóra rozdwojona	warstwa przylicowa skóry rozdwojonej	warstwa mizdrowa skóry rozdwojonej	pokrój włókien nie wyklucza bydła	spękana warstwa przylicowa	odwarstwiona warstwa przylicowa	niewygładzone naturalne fałdy lica	starte lub zdeformowane w trakcie użytkowania lico	ślady sierści	surowiec poprawnie wykończony	surowiec poprawnie przegarbowany	surowiec poprawnie wyprawiony	śląd po odcinaniu skóry
			bydlęca	cielęca	kozia	nieoznaczone														
29/H/Kw/S	przyszwa			1		1					1			1						
	język	0,9		1		1								1		1	1	1		
	kwaterka	2,2		1		1								1		1	1	1		
	kwaterka	1,6		1		1								1		1	1	1		
	2 obrzeża i podnosek	1,2		3		3								3						
	zapiętek	0,9–1,0		1		1								1						
	podeszwa	3,3–4,0	1			1						1		1						
	obłożyna obcasa	1–1,2	1			1								1						
	składka obcasa	2,4	1			1								1	1					
wierzchnik	2,7	1			1								1							
podszewka paska zapinkowego	1–1,2		1		1								1	1						
20/H/KW/S	przyszwa	1,5–1,6	1			1								1						1
	kwaterka	2,0–2,4	1			1							1	1						1
	kwaterka osobno	1,4–2,0	1			1								1						1
	pas		1			1								1						
	podpodeszwa				1	1								1						
	podpiętek		1			1								1						
	podeszwa		1			1	1							1						
wierzchnik					1	1				1			1							
29/H/KW/S	fragment podeszwy	2,6–3,2				1	1			1			1							
11/H/Kw/S	strzęp	1,9	1			1	1				1		1							
	strzęp		1			1		1			1		1							
	strzęp				1	1			1	1										
30/H/Kw/S	ścinek		1			1	1													
	ścinek					1	1			1	1									
	podkrążek	1,3–1,5			1	1								1						
	wstawka		1			1				1				1						
	strzępy	1,6–1,7	4			4					1			4						
	strzępy	0,9		2		2								1						
	2 strzępy		2			2								2	2					
	2 strzępy		2			2								2						
	2 strzępy		2			2					2			2						
	strzęp		1			1					1	1		1						
	strzęp		1			1						1		1						
strzęp	2,0				1	1							1							
			26	11	2	5	44	3	1	2	5	8	2	1	40	4	3	3	3	3
			59,1	25,0	4,5	11,4	100	6,8	2,3	4,5	11,4	18,2	4,5	2,3	90,9	9,1	6,8	6,8	6,8	6,8

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1-2 - kwatierka; 3 - przyszwia; 4 - język (nr inw. 29/H/Kw/S). Fot. K. Stań

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1-2 - Quartier; 3 - Oberleder; 4 - Zunge (Inv.-Nr. 29/H/Kw/S). Fot. K. Stań

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – zapiętek; 2 – podnosek; 3–4 – obrzeża; 5 – obcas drewniany obłożony skórą; 6 – składka; 7 – wierzchnik; 8 – podeszwa (nr inw. 29/H/Kw/S). Fot. K. Stań

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Hinterkappe; 2 – Vorderkappe; 3–4 – Kanten; 5 – Holzabsatz, mit Leder bezogen; 6 – Fersenbeitrag; 7 – Oberfleck; 8 – Sohle (Inv.-Nr. 29/H/Kw/S). Fot. K. Stań

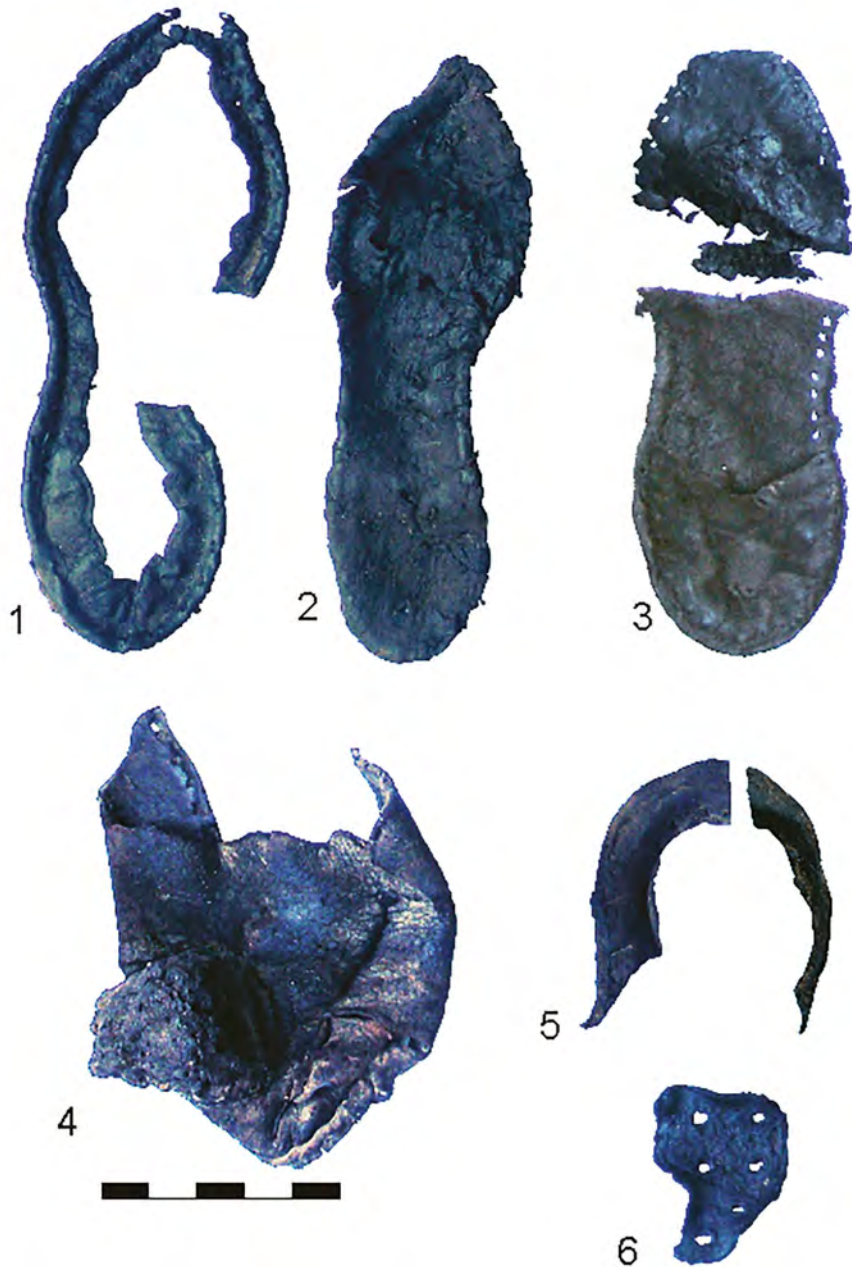

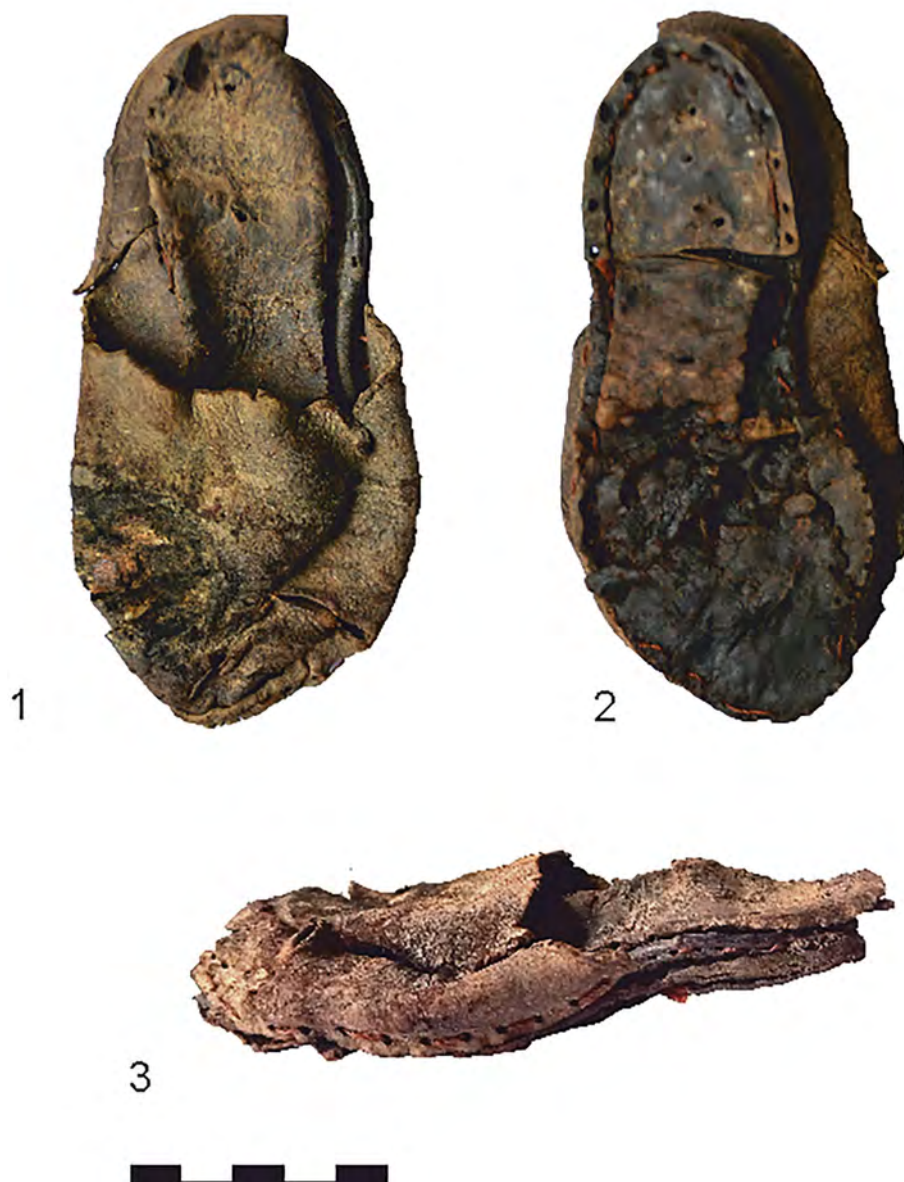
1

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – but dziecięcy po rekonstrukcji (nr inw. 29/H/Kw/S). Fot. K. Stań
Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Kinderschuh nach Rekonstruktion (Inv.-Nr. 29/H/Kw/S). Fot. K. Stań

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – pas; 2 – podpodeszwa; 3 – podeszwa; 4 – przyszwia; 5 – kwaterki; 6 – wierzchnik (nr inw. 20/H/Kw/S). Fot. K. Stań
 Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – Rahmen; 2 – Brandsohle; 3 – Sohle; 4 – Oberleder; 5 – Quartiere; 6 – Oberfleck (Inv.-Nr. 20/H/Kw/S). Fot. K. Stań

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1-3 – but dziecięcy po rekonstrukcji (nr inw. 20/H/Kw/S). Fot. K. Stań
Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1-3 – Kinderschuh nach Rekonstruktion (Inv.-Nr. 20/H/Kw/S). Fot. K. Stań

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. 1 – wstawka górna; 2 – fragment podeszwy; 3 – podkrążek; 4–6 – ścinki międzywzornikowe (nr inw. 30/H/Kw/S). Fot. K. Stań
 Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. 1 – oberer Einsatz; 2 – Sohlenfragment; 3 – Verschlussverstärkung; 4–6 – Verschnittabfälle (Inv.-Nr. 30/H/Kw/S). Fot. K. Stań

W analizowanym zbiorze znajduje się zapinka¹, odkryta w obiekcie 3 na dawnej parceli Targ Drzewny 20. Jest to kompletny zabytek wykonany ze stopu miedzi i składający się z płaskiej okrągłej ramy o średnicy 25 mm i szerokości 4 mm, na której zamontowany jest kolec o długości 25 mm. Na zewnętrznej powierzchni zapinka ozdobiona została symetrycznie sześcioma okręgami wybijanymi puncą. W ich wnętrzach wykonano otwory (Wojciechowska 2022, 77). Geometryczne wzory były powszechnymi motywami dekoracyjnymi, które nie tylko miały za zadanie upiększać przedmiot, ale mogły mieć również wymiar symboliczny. Koło – kształt bez początku, końca oraz kątów – oznacza jedność, ale i nieskończoność (Valk 1999, 86; Søvsø 2005, 44; 2011, 264). Być może w ażurowych okręgach znajdowały się pierwotnie dodatkowe elementy, które się nie zachowały.

Okaz ten to przykład zapinki pierścieniowatej będącej powszechnym elementem ubioru zarówno mężczyzn, jak i kobiet oraz dzieci w Europie Północnej i Środkowej między XII a XV w. (Rębkowski 1988, 515; Søvsø 2005, 43). Poprzez rozległe kontakty handlowe związku hanzeatyckiego doszło w tym czasie do upowszechnienia się w jej strefie jednakowej mody, której wyrazem była m.in. omawiana forma zapyony. Zapinki w stroju mogły spełniać wiele funkcji. Podstawowym ich zadaniem zapewne było spinanie szat, pasa. Wykorzystywano je także w celach ozdobnych jako brosze lub elementy dekoracyjne przyszywane do tkanin czy podwieszane na pasach (Søvsø 2009, 204; Wachowski 2013, 36–38; Sawicki 2018, 917).

Zapinki pierścieniowate zdobione okręgami na ramach odkrywane są dość powszechnie m.in. na Łotwie, w Szwecji, Danii, północnych Niemczech, a nawet w Polsce – we Wrocławiu i pochodzą z kontekstów XIII–XIV w. (por. Blomqvist 1948, 136, bild 23: 6; Jensen 2005, 38, 142, nr kat. 142; Vaska 2017, 69, 47 att.: 7; Kaute 2018, 407, Abb. 394: 3; Sawicki 2018, 961, ryc. 920a; Schindler 2021, 440, Abb. 318: 4). Zapewne początkowo to miejscowe elity zaszczepiały zagraniczne wzorce, importując te wyroby, jednak z czasem rozpoczęła się lokalna, masowa produkcja zapinek z pozostałości surowców o tych samych formach² (Wojciechowska 2022, 86). Sytuację taką mamy zapewne w przypadku zabytku stargardzkiego. Okaz ten odnaleziony został w obiekcie o metryce średniowiecznej³, jednak wypełnisko jego stanowił materiał ruchomy z okresu od 2. poł. XVII do 2. poł. XVIII w.⁴

Bibliografia

- Berger D. 2013. Mittelalterliche Weissmetallfunde aus Halle (Saale) und einige Anmerkungen zu ihrer Identifizierung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 40, 137–150.
- Blomqvist R. 1948. Spännen och söljor. *Kulturen en årsbok 1947*, 120–155.
- Jensen M.H. 2005. *Middelalderlige ringspænder i det nuværende Danmark. Typologi og datering, fundforhold og kontekster, funktion og symbolik*. Højbjerg.
- Kaute P. 2018. Wismar, Hanestadt, Lkr. Nordwestmecklenbrg. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 65, 399–418.
- Rębkowski M. 1988. Kolobrzaska zapinka zdobiona motywem złączonych dłoni na tle podobnych znalezisk z północno-zachodniej Europy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36(3), 515–526.
- Rębkowski M. 1999. Pracownicze rogownicze i ich produkty oraz zabytki wykonane z innych surowców. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia Średniowiecznego Kołobrzegu* 4. Kołobrzeg, 271–281.
- Sawicki J. 2018. Akcesoria stroju. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*. Wratislavia Antiqua 23. Wrocław, 905–974.
- Schindler G. 2021. Löcknitz, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 136. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 67, 439–442.
- Søvsø M.H. 2005. Middelalderlige ringspænder fra Ribe. *By, marsk og geest* 17, 43–57.
- Søvsø M.H. 2009. Middelalderlige ringspænder. Typologi, datering og brug. *KUML*, 183–211.
- Søvsø M.H. 2011. Tro, håb og kærlighed. De middelalderlige ringspænders symbolik. *KUML*, 263–285.
- Valk H. 1999. A subgroup of the "Hanseatic brooches" in Estonia. W: R. Vissak, A. Mäesalu (red.), *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*. Tartu, 85–100.
- Vaska B. 2017. *Rotas un ornaments Latvijā no 13. gs. līdz 18. gs. vidum*. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti 22. Rīga.
- Wachowski K. 2013. Emblemata mediaevalia profana. Przykład Polski. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 3509, *Studia Archeologiczne* 46. Wrocław.
- Wojciechowska I. 2022. Utylitarnie i modne. Późnośredniowieczne zapinki ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. *Materiały Zachodniopomorskie* 18, 73–98.

¹ Nr inw. 170/H/Kw/S.

² Świadcą o tym lokalnie odkrywane w miastach formy do odlewu zapinek pierścieniowatych m.in. w Kołobrzegu czy Magdeburgu, por. Rębkowski (1999, 280, ryc. X-7), Berger (2013, 142, Abb. 4).

³ Z chronologii materiału pozyskanego z wkopu pod obiekt wynika, że konstrukcja powstała w XIV w., por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

⁴ W obiekcie natrafiono m.in. na odciski stempli z butelek szklanych z datami rocznymi (najmłodszą z 1743) oraz naczyniami kamionkowymi datowanymi na XVII w., por.

w niniejszym tomie: I. Wojciechowska, Szkło gospodarcze; Nowożytne naczynia kamionkowe.

mgr Iwona Wojciechowska
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Ringschnalle

Zu der untersuchten Sammlung gehört eine Ringschnalle aus Kupferlegierung, die im Bef. 3 innerhalb der Parzelle in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 gefunden wurde. Auf der Außenseite war das Artefakt symmetrisch mit sechs Kreisen verziert, die mit einer Punze ausgestanzt worden waren. Im Inneren waren Löcher gefertigt. Ringspangen waren zwischen dem 12. und 15. Jh. in Nord- und Mitteleuropa ein gängiges Kleidungszubehör für Männer, Frauen und Kinder. Das Exemplar aus Stargard wurde in einem Befund aus dem 14. Jh. gefunden, dessen Verfüllung aber aus beweglichem Material aus der zweiten Hälfte des 17. bis zur zweiten Hälfte des 18. Jh. bestand.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Zapinka kolista (nr inw. 170/H/Kw/S). Fot. i oprac. I. Wojciechowska
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ringschnalle (Inv.-Nr. 170/H/Kw/S). Fot. und Bearb. I. Wojciechowska

Z badań na dawnej posesji przy Targu Drzewnym 20 pozyskano trzy guziki nowożytny, znaleziono je w obiektach zamkniętych (latryna, studnia)¹. Przedmioty te są częstymi artefaktami odkrywanych podczas prac archeologicznych, przy czym znaleziska średniowieczne są lepiej opracowane w literaturze niż nowożytny². Guziki robiono z najprzeróżniejszych materiałów (stopy metali, ceramika, szkło, drewno, metale szlachetne, kość czy tekstylia oraz zastosowanie różnych surowców w jednym produkcie), w najróżniejszych rodzajach i kształtach, na tym też polega trudność stworzenia dla nich jednolitej typologii. Najczęściej badacze starają się dzielić guziki w określonych przedziałach czasowych, średniowiecze lub nowożytność, a następnie w tych obszarach segregować je ze względu na materiał, z jakiego zostały wykonane (Egan, Pritchard 2002, 272–274), na rodzaj nóżki (Baart, Krook 1977, 182–202; Sawicki 2015, 70) lub biorą pod uwagę ich konstrukcje (Olsen 1963, 551–554; Hume 1970, 91; Hinks 1988, 86–89; Karpiński, Wrzosek 2013, 123–124).

Guziki oprócz swojej podstawowej funkcji, czyli łączenia ze sobą dwóch elementów ubioru czy tkanin, pełniły przez długi czas rolę bardziej ozdobną niż praktyczną. Przyjmuje się założenie, że aż do XIII w. guziki w Europie, a znano je już od wieku IX³, nie były powszechnie stosowane, zapotrzebowanie na te przedmioty pojawiło się wraz ze zmieniającą się modą, która wprowadziła bardziej obcisłe i dopasowane stroje (Egan, Pritchard 2002, 272). Guzików używano przy zapinaniu prostych kołnierzy oraz przyozdabiano nimi zszyte wąskie rękawy. Od poł. XIV w. wzrosła popularność tych przedmiotów, spinano nimi zarówno suknie kobiece, jak ubiory męskie. W XVI w. modne i praktyczne było umieszczanie na przodzie zewnętrznego kaftana męskiego rzędu kilkunastu guzików (Egan, Pritchard 2002, 272), które miały przeważnie kulisty kształt i spinały cały strój. Takich konstrukcji używano do 2. poł. XVIII w., kiedy pod wpływem mody angielskiej zaczęły przeważać płaskie dyski ze stopu miedzi, które produkowano masowo. W poł. XVIII w. powstały w państwach europejskich pierwsze manufaktury wytwarzające maszynowo guziki metalowe, do tej pory przeważnie wytwarzano je metodą chałupniczą (dotyczy to przedmiotów z kości i nici) lub robili to rzemieślnicy z różnych cechów (Deagan 2002, 157–158).

Opisywane przedmioty mogą składać się z samej główki, którą można podzielić na przód, tył lub awers, rewers, z różną liczbą wywierconych otworów na przeciągnięcie nitki oraz dodatkowo z trzonka czy inaczej nóżki (Egan, Pritchard 2002, 273, ryc. 177; Sawicki 2018, 917). Guziki oraz ich części składowe produkowano poprzez: odlewanie – wlewanie roztopionego metalu do przygotowanej formy, cięcie lub wykrawanie z blachy, lutowanie, zaciskanie czy toczenie na tokarce. Mogą to być przedmioty proste (jednorodny): jednoczęściowe (całość wykonana z jednego elementu – główka i trzonek odlana w całości lub guziki płaskie – same główki z wywierconymi otworami) albo złożone (niejednorodny): dwuczęściowe (główka i trzonek wykonane osobno i przymocowywane razem) czy trzyczęściowe (główka składa się z dwóch elementów zlutowanych razem oraz z osobno przymocowanym trzonkiem) (Peacock 1978, 12; Karpiński, Wrzosek 2013, 123).

Znaleziska stargardzkie⁴ pozyskane w trakcie badań można datować na koniec XVII–2. poł. XVIII w.⁵ Jeden guzik (ryc. 1: 1) znaleziony w kamiennej latrynie na dawnej parceli Targ Drzewny 20⁶ wykonano ze stopu miedzi z dodatkiem cynku, ołowiu i żelaza. Jest mocno skorodowany na powierzchni, ze zniszczonym częściowo płaskownikiem (brak otworu, przez który przechodziła nitka), w przekroju płaski, o średnicy 19 mm i zachowanej wysokości 7 mm. Ze względu na spore zniszczenie trudno określić przeznaczenie guzika oraz dokładnie czas jego użytkowania, można to zrobić jedynie na podstawie materiału luźnego, który wydatowano na koniec XVII–poł. XVIII w.⁷ Dwa przedmioty pozyskano z drewnianej studni na dawnej działce Targ Drzewny 20. Pierwszy zabytek⁸ (ryc. 1: 3) wykonano ze stopu miedzi z dodatkiem cynku i ołowiu. Guzik z płaskownikiem, w przekroju płaski (średnica 16 mm, wysokość 8 mm), ze zdobieniem przy rancie w kształcie dookolnego rowka. W literaturze występuje jako guzik pruski, używany w tej armii od wojny siedmioletniej (od roku 1756) do 1807. Podobny zabytek znaleziono podczas badań bitwy pod Sarbinowem, która rozegrała się w 1758 r. pomiędzy wojskami pruskimi i rosyjskimi (Karpiński, Wrzosek 2013, 125, ryc. 4–6), bitwy pod Wagram z 1809 r. (Konik 2020, 267–272, ryc. 12a–b), podczas badań miejskiej fosy we Wrocławiu (Konczewska, Konczewski 2004, 192, ryc. 44c) oraz na stronie

¹ Nr inw. 9/H/Kw/S i 172/H/Kw/S, obiekt 3; nr inw. 2/Kw/H/S, obiekt 8.

² Nie dotyczy to guzików wojskowych z czasów wojen napoleońskich oraz I i II wojny światowej, które mają swoje publikacje wydawane przez kolekcjonerów lub hobbystów.

³ Najstarsze znaleziska guzików z Europy pochodzą ze Szwecji, gdzie trafiły szlakami handlowymi ze Wschodu wraz z egzotycznymi strojami. W Niemczech znane są z przedstawień na rzeźbach z lat 30. XII w. W Anglii na stałe przyjęły się w latach 30. XIV w. (Egan, Pritchard 2002, 272).

⁴ Badania składu chemicznego wykonano za pomocą spektrometru Hitachi XMET 8000 Expert.

⁵ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

⁶ Nr inw. 2/H/Kw/S – skład chemiczny: Cu – 85,81%, Zn – 3,23%, Pb – 1,71%, Fe – 1,52%.

⁷ Por. w niniejszym tomie: M. Szeremeta, Nowożytny naczynia białe polewane; Naczynia fajansowe; Akcesoria do palenia tytoniu.

⁸ Nr inw. 9/H/Kw/S – skład chemiczny: Cu – 75,43%, Zn – 12,45%, Pb – 5,25%, Sn – 2,52%.

Buttonarium (Guzik btrm004105). Drugi guzik⁹ (ryc. 1: 2) wykonano ze stopu miedzi z cynkiem i niewielką domieszką cyny. Przedmiot wypukło-płaski z pustym środkiem, z uszkiem mocowanym oddzielnie, na rewersie z dwoma otworami technologicznymi, które najczęściej występowały w 1. poł. XVIII w. (Hume 1970, 88). Zabytek o wysokości 4–5 mm, średnicy 17 mm z awerssem zdobionym kratownicą, prawdopodobnie guzik cywilny. Przedmiot o takiej samej konstrukcji tylko o innym zdobieniu znaleziono w okolicach Stargardu (Stań i in. 2017, 300, ryc. 8: 7) oraz we Wrocławiu (Sawicki 2015, 70, tabl. 12e).

Nieliczne znaleziska guzików z kwartału IX nie wnoszą nowych informacji o ich wytwarzaniu, konstrukcji, zdobieniach czy kształcie. Mamy tu dwa rodzaje przedmiotów: odlewane z nożką w formie płaskownika oraz guzik pusty z otworami technologicznymi, są to typowe formy znajdowane na innych stanowiskach archeologicznych w tym okresie, które współwystępowały ze sobą i ukazują różnorodność tych przedmiotów, jakie występowały też w innych miastach w tym samym czasie (Hinks 1988, 86–87; Konczewska, Konczewski 2004, 192–193; Sawicki 2015, tabl. 12).

Bibliografia

- Baart J., Krook W., Lagerweij A., Ockers N., v. Regteren Altena H., Stam T., Stoepker H., Stouthart G., v. der Zwan M. 1977. *Opravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.
- Deagan K. 2002. *Artifacts of the Spanish Colonies of Florida and Caribbean 1500–1800*. Vol. 2. *Portable Personal Possession*. Washington.
- Egan G., Pritchard F. 2002. *Dress accessories c. 1150–1450. Medieval Finds from Excavations in London 3*. Woodbridge.
- Hinks S. 1988. *A Structural and Functional Analysis of Eighteenth Century Buttons*. Wirginia.
- Hume N.I. 1970. *A Guide to Artifacts of Colonial America*. New York.

⁹ Nr inw. 172/H/Kw/S – skład chemiczny: Cu – 80,37%, Zn – 12,41%, Pb – 5,25%, Sn – 2,52%.

- Karpiński T., Wrzosek J. 2013. Bitwa pod Sarbinowem (Zorndorf), pow. myśliborski, w świetle badań archeologicznych. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 10, 111–136.
- Konczewska M., Konczewski P. 2004. Zabytki metalowe z fosy miejskiej we Wrocławiu. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*. *Wratislavia Antiqua* 6, 89–206. Wrocław.
- Konik S. 2020. Możliwości i wyzwania archeologii na przykładzie ratowniczych badań pola bitwy pod Wagram z 1809 roku. *Raport* 15, 257–279.
- Olsen S.J. 1963. Dating Early Plain Buttons by Their Form. *American Antiquity* 28(4), 551–554.
- Peacock P. 1978. *Discovering old buttons*. Aylesbury.
- Sawicki J. 2015. Kultura materialna w świetle znalezisk z grobów na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu. W: K. Wachowski (red.), *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropolia wrocławskich protestantów*. *Wratislavia Antiqua* 21, 59–137. Wrocław.
- Sawicki J. 2018. Akcesoria stroju. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowego Targu we Wrocławiu*. *Wratislavia Antiqua* 23, 905–974. Wrocław.
- Stań K., Śnieżko G., Wojciechowska I. 2017. Stargard, miasto, stan. 42 (AZP 32-10/18) (Odkrycia i badania archeologiczne). *Stargardia* 11, 299.

Internet

- Buttonarium, guzik btrm004105. <https://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/4105> (dostęp: 20.11.2023).

mgr Karolina Stań
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
k.stan@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Knöpfe

Bei den Grabungen im Quartier IX wurden drei neuzeitliche Knöpfe geborgen, die in geschlossenen Befunden lagen. Es handelt sich dabei um zwei Typen: gegossene Knöpfe mit einem Fuß in Form eines Flachstegs bzw. hohle Knöpfe mit technologischen Löchern. Diese Formen sind typisch für andere archäologische Fundorte aus dieser Zeit und treten gleichzeitig auf.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Guziki. 1 (nr inw. 2/H/Kw/S); 2 (nr inw. 172/H/Kw/S); 3 (nr inw. 9/H/Kw/S). Fot. M. Szeremeta, oprac. K. Stań
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Knöpfe. 1 (Inv.-Nr. 2/H/Kw/S); 2 (Inv.-Nr. 172/H/Kw/S); 3 (Inv.-Nr. 9/H/Kw/S). Fot. M. Szeremeta, Bearb. K. Stań

III. 7. 7. Flindern

Karolina Stań

W trakcie prac archeologicznych prowadzonych na dawnej posesji Targ Drzewny 19, przy odgruzowywaniu pach sklepiennych piwnicy narożnej frontowej kamienicy, w zasypisku natrafiono na przedmiot występujący w niemieckiej literaturze jako *Flindern*, *Flitter* lub *Flintern* (od XX w. potocznie nazywany jest cekinem). Były to niewielkie błyszczące, cienkie, metalowe płytki różnych kształtów, które podczas ruchu odbijały światło od swoich powierzchni i delikatnie pobrzękiwały. Przedmioty te znajdowane podczas prac archeologicznych mogą często nie być interpretowane jako tego typu artefakty i nadaje im się ogólną nazwę aplikacji lub ozdobnych blaszek. Tak było ze znaleziskami z kościoła w Sławsku oraz z Londynu, gdzie autorzy artykułu uznali je za zawieszki (Krajewski, Rączkowski 1993, ryc. 11.1, 11.3; Egan, Pitchard 2002, 218, ryc. 1188). Analizując przedmiot, posiłkowano się literaturą niemiecką¹, która opisuje kilka takich przedmiotów pozyskanych w trakcie badań archeologicznych², ich zastosowanie oraz poszczególne etapy produkcji.

Flinderny pojawiły się w późnym średniowieczu, występowały na terenach od Francji i Anglii na zachodzie, aż po Węgry (Krabath 2001, 187–189, ryc. 55), produkowano je w różnych kształtach, najpopularniejsze były nieozdobione okrągłe dyski o gładkich krawędziach, krążki faliste, żłobkowane lub karbowane oraz przedstawienia figuralne. Przedmioty te mogły wystąpić w postaci: pierścieni, liści, gwiazd, słońc, winogron, twarzy, (pół)księżyców, żołędzi itp. (Bramm 1934, tabl. 38; Krajewski, Rączkowski 1993, ryc. 11.1, 11.3; Kobler 1997, ryc. 1, 4). Ozdabiano nimi pasy, uzdy końskie, ubrania, kaptury zarówno męskie, jak i damskie oraz wykorzystywano je w kultach religijnych (Bramm 1934, 175, 1942; Kobler 1997; Krabath 2001, 185–186; Egan, Pritchard, 2002, 217–218; <https://objektkatalog.gnm.de/objekt/T35>). Jednak największą popularność zyskały w „modzie ślubnej”³ jako symboliczne elementy zdobnicze korony ślubnej dla panny młodej (Bramm 1934, tabl. 29, ryc. 1, 3, tabl. 30, 32, 34, tabl. 35, ryc. 21–22, 24–25, tabl. 36, tabl. 37, ryc. 29–31, tabl. 39, ryc. 33–35; Bazieli 1995, ryc. 18–19; 1998, ryc. 84), która używana była w Niemczech i Szwajcarii do XIX w., a w Norwegii nawet do XX w. (Bazieli 1995, 74–75, 1998, 183, 231; Krabath 2001, 187). Korona ślubna uznawana była za znak czystości, a flinderny podczepiane do niej miały odstraszać zło, przynieść

błogosławieństwo i szczęście oraz sprzyjać płodności, jej pierwowzór odnajdywany jest w koronie Najświętszej Marii Panny, której wizerunek przedstawiany był z takim nakryciem głowy (Bramm 1934, 170, 183; Kobler 1997, ryc. 2; Krabath 2001, 187; Shlenker 2007, 44). Korona mogła być własnością rodziny lub wypożyczano ją z kościoła na uroczystość ślubu (Bazieli 1995, 74–75).

Głównymi ośrodkami wytwarzającymi flinderny były Norymberga (Krabath 2001, 185) oraz Augsburg (Kobler 1997), produkowane były ze złota, srebra, miedzi oraz z mosiądzu przez złotników, a później przez tzw. *Flinderlein-Schlage*, których warsztat z końca XVII w. na swojej rycinie ukazał i opisał Ch. Weigel (1698, 320, 322). Przedstawia on tutaj robotników, którzy z wcześniej rozklepanych cienkich metalowych blach wycinają przedmioty za pomocą maszyn zaopatrzonych w matryce lub ręcznie z form przy użyciu wybijaka. Inny rodzaj produkcji takich przedmiotów z 2. poł. XVIII w. opisuje w swojej pracy J.C. Jacobsson (1776, 317–318): drut nawijano na pręt różnej grubości, ściągano, a powstałą w ten sposób spiralę rozcinano w celu uzyskania pojedynczych pierścieni, następnie je rozbijano, tworząc cienkie płaskie blaszki, których brzegi były ze sobą ściśle połączone, z tak przygotowanych półfabrykatów uzyskiwano końcowe kształty poprzez ich wybijanie w odpowiednie matryce. Kompletny flindern składał się z płyty, która była podstawą (mogła być kwadratowa lub w kształcie pustej półkuli), drutu osiowego oraz płytki trzepoczącej (Schlenker 2007, 44, ryc. 34, 2008, tabl. 1, ryc. 5–6). Płyty podstawy mogą mieć różną liczbę dziurek na nity mocujące, ale ich główną cechą jest centralny otwór na umieszczenie drutu osiowego, na którym zawieszano flindern. W typologii rozróżnia się dwa rodzaje tych przedmiotów: z gładką powierzchnią tzw. płaskie (typ I) oraz ze zdobieniem wypukłym, rytym lub tłoczonym (typ II) (Krabath 2001, 185).

Stargardzki zabytek⁴ znaleziono w miejscu, które na podstawie materiału luźnego można datować na okres od 2. poł. XVI do XVII w.⁵, ze względu na to, że formy tych przedmiotów od końca średniowiecza do XIX w. prawie się nie zmieniły, trudno określić jego dokładną chronologię. Znaleziony flindern⁶ (ryc. 1) był kompletny i składał się z: zawieszki w kształcie rombu (długość 38 mm), płyty podstawy w formie pustej półkuli (średnica ok. 9 mm) oraz drutu osiowego o przekroju trójkątnym (szerokość 4 mm, grubość do 1 mm, długość ok. 23 mm). Zawieszka w górnej części ma umieszczone trzy niesymetrycznie okrągłe otwory, przez środkową dziurkę przeciągnięto drut i zgięto go na pół, tworząc w ten

¹ Weigel (1698), Jacobsson (1776), Bramm (1934, 1942), Kobler (1997), Krabath (2001) – tam dalsza literatura; Schlenker (2007, 2008).

² Znalezisk archeologicznych jest niewiele, dlatego informację o zastosowaniu tych przedmiotów uzupełniają źródła pisane, przedstawienia w malarstwie i rzeźbie, których opisy znajdziemy w pracy Koblera (1997), Krabatha (2001, 188) czy Bramma (1934).

³ W Norymberdze jako zwyczaj weselny rozsypywano takie przedmioty przed domami weselnymi na znak owocnego małżeństwa (Bramm 1934, 183).

⁴ Badania składu chemicznego wykonano za pomocą spektrometru Hitachi XMET 8000 Expert

⁵ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

⁶ Skład chemiczny: Cu – 82,55%, Zn – 13,04%, Pb – 2,45%.

sposób oczko, na którym swobodnie wisiała ozdoba. Jego końce przełożono przez płytę podstawy oraz pierwotnie przez materiał nośny, następnie rozchylono je w celu zamocowania przedmiotu. Sposób montażu takich przedmiotów widoczny jest na pasie skórzanym z badań z Londynu (Egan, Pritchard 2002, 218, ryc. 1187). Sama płytka ma przypominać liść pokrzywy, brzegi są delikatnie powycinane, a na powierzchni umieszczone są ryte linie, które miały przedstawiać jego unerwienie. Podobne ozdoby znaleziono podczas prac archeologicznych przeprowadzonych w domu Marcina Lutra (Schlenker 2007, ryc. 34a–b, 2008, 99, tabl. 1, ryc. 5–6) oraz w skarbie z terenów Danii (Krabath, Lambacher 2006, 44, ryc. 26).

Flindern odkryty w trakcie badań w Stargardzie jest znaleziskiem rzadkim, jak już wspomniałam, może to mieć związek z niedokładną analizą tych przedmiotów i określaniem ich ogólnie jako ozdobnych zawieszek. Trudno też bez zawężonego kontekstu archeologicznego dokładnie wydatować te zabytki, ponieważ ich formy przez całe swoje użytkowanie prawie się nie zmieniły, a sam motyw liścia był popularny i powszechnie stosowany (Krabath 2001, 185–186). Nie można także stwierdzić, czy znaleziony flindern wyprodukowano na miejscu, czy importowano go z innego ośrodka wytwórczego, oraz określić jednoznacznie jego pierwotnego zastosowania, np.: w koronie ślubnej, pasie lub kapturze.

Bibliografia

- Bazielich B. 1995. Stroje ludowe narodów europejskich. Stroje ludowe Skandynawii i krajów bałtyckich. Cz. 1. *Ethnologica* 4. Wrocław.
- Bazielich B. 1998. Stroje ludowe narodów europejskich. Stroje ludowe Europy Południowej i Zachodniej. Cz. 3. *Ethnologica* 6. Wrocław.
- Bramm O. 1934. Deutsche Brautkränze und Brautkronen. Ein Beitrag zu ihrer Typologie und der Symbolik ihres Schmuckes. *Die Sachsgüter der deutschen Volkskunde* 3/4, 163–191.
- Egan G., Pritchard F. 2002. Dress accessories c. 1150–1450. *Medieval Finds from Excavations in London* 3. Woodbridge.
- Jacobsson J.C. 1776. *Schauplatz der Zeugmanufacturen in Deutschland: das ist; Beschreibung aller Leinen-, Baumwollen-, Wollen- und Seidenwürker-Arbeiten, vornemlich wie sie in den Königlich-Preußischen und Churfürstlich-Brandenburgischen Landen verfertigt werden* 4. Berlin.
- Krabath S. 2001. Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen: eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funk-

tionen und zeitlichen Bestimmung 1–2. *Internationale Archäologie* 63. Rahden/Westf.

Krabath S., Lambacher L. 2006. *Der Pritzwalker Silberfund: Schmuck des späten Mittelalters; Katalog zur Sonderausstellung anlässlich des 750. Jubiläums der Stadtrechtsverleihung an Pritzwalk im Stadt- und Brauereimuseum Pritzwalk vom 28. Mai bis 29. Oktober 2006; Eine Ausstellung im Rahmen des Föderalen Programms der Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Bestandskatalog XXIII des Kunstgewerbemuseums der Staatlichen Museen zu Berlin Mittel- und Nordeuropäischer Edelmetallschmuck vom 13. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*. Berlin.

Krajewski P., Rączkowski W. 1993. Interwencyjne badania archeologiczne w gotyckim kościele pw. św. Piotra i Pawła Apostołów w Sławsku, gm. Sławno, woj. śląskie 1992 roku. *Materiały Zachodniopomorskie* 39, 141–154.

Schlenker B. 2007. Archäologie am Elterhaus Martin Luthers. *Archäologie in Sachsen-Anhalt* 6, 17–64.

Schlenker B. 2008. Ausgrabungen und Forschungen am Elternhaus Martin Luthers in Mansfeld. Neue Erkenntnisse zu den Lebensverhältnissen des jugendlichen Reformators. W: H. Meller, S. Rhein, H.-G. Stephan (red.), *Luthers Lebenswelten*. Halle, 91–99.

Weigel Ch. 1698. *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände Von denen Regenten Und ihren So in Friedens- als Kriegs-Zeiten zugeordneten Bedienten an, biß auf alle Künstler Und Handwercker. Nach Jedes Ambs- und Berufs-Verrichtungen, meist nach dem Leben gezeichnet und in Kupfer gebracht, auch nach Dero Ursprung, Nutzbar- und Denckwürdigkeiten, kurtz, doch gründlich beschrieben, und ganz neu an den Tag geleget*. Ravensburg.

Internet

- Bramm O. 1942. RDK II, 1125–1130. https://www.rdklabor.de/wiki/Brautkranz,_Brautkrone (dostęp: 20.11.2023).
- Kobler F. 1997. RDK IX, 1269–1274. [https://www.rdklabor.de/wiki/Flitter_\(Flinder\)](https://www.rdklabor.de/wiki/Flitter_(Flinder)) (dostęp: 20.11.2023).
- <https://objektkatalog.gnm.de/objekt/T35> (dostęp: 20.11.2023).

mgr Karolina Stań
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
k.stan@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Flindern

Bei den archäologischen Grabungsarbeiten im Quartier IX in der ehemaligen Holzmarktstraße 19 wurde in der Verfüllung der Gewölbeschenkel im Keller des vorderen Bürgerhauses ein Gegenstand gefunden, der in der deutschen Literatur als *Flindern*, *Flitter* oder *Flintern* (seit dem 20. Jh. umgangssprachlich „Paillette“) bezeichnet wird. Es waren kleine schillernde, dünne Metallblättchen in verschiedenen Formen, die das Licht auf ihrer Oberfläche reflektierten und bei Bewegung leise klirrten. Das rautenförmige Artefakt aus Stargard ähnelt einem Brennnesselblatt; die Ränder sind filigran geschnitten, und auf der Oberfläche wurden Linien eingraviert, die die Blattadern darstellen sollten. Flindern ist ein seltener Fund, was möglicherweise damit zusammenhängt, dass diese Fundstücke ungenau analysiert sind und im Allgemeinen als Schmuckanhänger bezeichnet werden.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Flindern (nr inw. 181/H/Kw/S). Fot. M. Szeremeta

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Flindern (Inv.-Nr. 181/H/Kw/S). Fot. M. Szeremeta

III. 7. 8. Zasuwka szybowa żelazka

Andrzej Janowski

Przedmiotami, które pomagały utrzymać strój w należyтым porządku były żelazka. Wynalazek ten początkami sięga co najmniej IV w. p.n.e., choć pierwotnie miał on inną, niż znana nam dziś, formę. W starożytnej Grecji były to, podgrzewane przed użyciem, metalowe walce, a w starożytnym Rzymie wykorzystywano do tej czynności stępy o szerokim obuchu ubijającym tkaninę. Z kolei w Chinach dynastii Han były to patelnie z brązu wypełnione rozgrzanyimi węglami, a ten typ żelazka znany był we wschodniej Azji jeszcze w XIX w. W średniowiecznej i nowożytnej Europie tkaniny prasowano głównie na zimno za pomocą szklanych gładzików (Fercowicz 2010, 8–9), a przykłady takich przedmiotów znamy też ze znalezisk stargardzkich (por. Janowski 2019, 240, ryc. 3:1). Żelazka w znanym nam dziś kształcie zbliżonym do trójkąta pojawiły się dopiero w XIV–XV w. i były odkute z żelaza. Okazy takie są jednak znane jedynie z Europy Zachodniej. Najpóźniej w XVI w. musiały dotrzeć do Polski, bo zaczęto je odnotowywać w inwentarzach pośmiertnych krawców poznańskich, a w XVII w. pojawiły się na godłach cechowych. Żelazka nowożytne ze względu na konstrukcję można podzielić na pełnopłytowe i kasetowe. Korpusy pierwszych były odkuwane bądź odlewane w całości z żelaza, natomiast drugie, wykonywane na ogół ze stopu miedzi, miały konstrukcję skrzynkową i nagrzewane były umieszczaną wewnątrz żelazną duszą lub rozżarzoną węglem (Fercowicz 2010, 9–20; Sadowski 2010, 16–17).

Przypuszczalnie elementem – zasuwą szybową – żelazka kasetowego jest właśnie wykonany ze stopu miedzi przedmiot odkryty w studni (obiekt 3) na dawnej parceli przy Targu Drzewnym 20¹. Ma on kształt zbliżony do prostokąta, z górnym dłuższym bokiem profilowanym i z umieszczoną

na jego środku sercowatą wypustką z otworem. Górna krawędź jest też przedłużona i zaopatrzona w dwa wyraźne występy umożliwiające jej oparcie w szczelinie zamykającej korpus żelazka. Otwór w wypustce pozwalał na unieruchomienie zasuwki w rączce. Całość ma 82,8 mm długości i 59,88 mm wysokości. Zасыpisko studni, w której znaleziono zasuwkę można datować najwcześniej na koniec XVII w.², a ona sama pochodzi przypuszczalnie z XVIII lub XIX w. W tym okresie z wyrobu żelazek odlewanych z mosiądzu znana była zwłaszcza Norymberga (por. Sadowski 2010, 17) i nie jest wykluczone, że tam powstał opisany zabytek.

Bibliografia

- Fercowicz T. 2010. *Dawne żelazka i sprzęty do prania. Katalog zbiorów*. Wrocław.
- Janowski A. 2019. Zabytki wykonane z metali i innych surowców. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r. Poznań–Stargard*, 239–248.
- Sadowski L. 2010. *Zabytki techniki codziennego użytku w Muzeum Zamojskim w Zamościu*. Zamość.

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAiE PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

¹ Nr inw. 8/H/Kw/S.

² Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

Zusammenfassung

Verschlusschieber eines Bügeleisens

Im Brunnen (Bef. 3) in der ehemaligen Holzmarktstraße 20 wurde ein aus Kupferlegierung gefertigter Gegenstand in annähernd rechteckiger Form gefunden, dessen obere längere Seite profiliert ist und in dessen Mitte sich ein herzförmiger Vorsprung mit einem Loch befindet. Bei diesem Element handelt es sich vermutlich um den Schieber, der den Bolzen im Kasteneisen verschließt.

Bereits im 4. Jh. v. Chr. entstanden Erfindungen, die der Kleiderpflege dienten, auch wenn sie ursprünglich eine andere Form hatten, als wir sie heute kennen. Bügeleisen, deren Form annähernd dreieckig war, kamen in Westeuropa erst im 14. bis 15. Jh. auf. Eine weitere Stufe in ihrer Entwicklung war das Bügeleisen, das üblicherweise aus einer Kupferlegierung bestand und mit einem Eisenbolzen bzw. glühender Kohle im Inneren erhitzt wurde. Der Verschlusschieber stammt vermutlich aus dem 18. oder 19. Jh., wobei es durchaus möglich ist, dass er in Nürnberg hergestellt wurde.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Zasuwka szybowa żelazka (nr inw. 8/H/Kw/S). Fot. i oprac. A. Janowski

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Verschlusschieber eines Bügeleisens (Inv.-Nr. 8/H/Kw/S). Fot. und Bearb. A. Janowski

IV. 1. Monety

Tomasz Maćkowski

Na trzech historycznych parcelach Targu Drzewnego 19–21 odkryto łącznie 44 numizmaty – 43 monety oraz jeden niezidentyfikowany obiekt, prawdopodobnie żeton (?) (ryc. 1:1). Aż 37 z nich zostało wyemitowanych po zakończeniu I wojny światowej (ryc. 1:3–14, 2, 3), przy czym 20 to bilonowe monety Republiki Weimarskiej, a 17 to obiekty z czasów III Rzeszy (z czego 12 przypada na czas trwania II wojny światowej). Są to powszechnie stosowane w owym okresie obiegowe fenigi. Na tym tle wyróżnia się wartością i stanem zachowania nominał 50-fenigowy (ryc. 2:7). Z lat 1924–1925 pochodzą także tzw. *Rentenpfennigen* (jako 1/100 *Rentenmark*) – monety, które od połowy listopada 1923 r. zastąpiły dotychczasowy zdewaluowany po zakończeniu I wojny światowej pieniądz banknotowy (*Papiermark*). Miało to służyć powstrzymaniu w Republice Weimarskiej hiperinflacji. W 1924 r. jako kolejny krok reformy mającej uzdrowić system walutowy wprowadzono już *Reichsmark*, która funkcjonowała w państwie niemieckim do 1948 r. Zasób rejestrowanych znalezisk dobrze dokumentuje ów moment historyczny, gdyż aż 18 monet zostało wybitych w latach 1923–1925.

W kontekście dominacji monet datowanych na XX w. znaleziska starsze wydają się dość przypadkowe. Dotyczy to zaledwie pięciu obiektów: jednego średniowiecznego brakteata (ryc. 4:1), dwóch monet z XVII stulecia (ryc. 4:2–3) oraz dwóch z 2. poł. XIX w. (w tym szwajcarskiej monety 2-rappenowej z 1900 r.) (ryc. 4:4–5).

Pod względem źródłowym i badawczym najciekawszym znaleziskiem numizmatycznym niewątpliwie jest średniowieczny brakteat (ryc. 4:1). Próba identyfikacji beznapisowej, jednostronnie bitej monety jest obecnie możliwa głównie na podstawie jej ikonografii. Lecz zadanie to utrudnia mnogość odmian ikonograficznych brakteatów oraz mennic działających w XIII–XIV stuleciu, które mogłyby go wybić (por. Horoszko 2016, 265–266). Z powodu uszczerbku kołnierza monety nie zachowała się pierwotna waga, a stempel nie został dobrze odbity. Egzemplarz przedstawia bramę z dwoma prześwietami, z centralnie umieszczonym krzyżem górującym nad budowlą. Lewa wertykalna linia bramy wychodzi nieco poza poziome zwieńczenie, brak tu symetrii po przeciwległej stronie. Z powodu wadliwego wybicia lewy przeświet bramny wydaje się wyraźnie mniejszy od prawego. Ma on wewnętrzny łuk zaokrąglony, podczas gdy prawy, dobrze odcisnięty, ma ostry łuk gotycki. Górne linie obu tych łuków są ostre – co przy dobrym wybicciu mogło dzielić belkę ponad nimi na trzy części: środkową pomiędzy dwoma wierzchołkami oraz na dwa odcinki flankujące od zewnątrz.

Motyw bramy i murów miejskich, podobnie zresztą jak to miało miejsce na pieczęciach, jako symbol podmiotowości prawnej, nie należy do rzadkości na monetach miast posiadających przywilej menniczy (por. Garbaczewski 2007, 108–129). Numizmatycy polscy, poszukując jego genezy na brakteatach znajdujących na obszarze współczesnych ziem polskich, wskazują niekiedy na inspirację Verdun (Haczewska 1999, 395, przyp. 6), bądź znacznie bliższego Magdeburga (Paszkiwicz 2000, 133) – zaznaczając zarazem, że ośrodkiem, który mógł mieć w tym największy udział, był Hamburg (Garbaczewski 2002, 128–129). Wpływy Hamburga oraz Lubeki niewątpliwie były jeszcze bardziej widoczne (poprzez rosnącą wymianę handlową oraz migrację kupców niemieckich do nadbałtyckich ośrodków) w miastach należących do Hanzji. B. Paszkiewicz przypuszcza, że takie było m.in. źródło monet wschodniopomorskich, bitych w 2. poł. XIII w. w mennicy toruńskiej brakteatów krzyżackich z bramą (Paszkiwicz, 2009, 76–78). Motyw ten znany jest oczywiście także z monet zachodniopomorskich, w tym z samego Stargardu (Gaziński, Horoszko 2005, 85–86).

Podobny do omawianego brakteat został pozyskany ze znaleziska z 1873 r. w Hohenwalde, dzisiejszego Żeńska (gm. Krzęcin, pow. choszczeński), kilka kilometrów na południe od Choszczna. Depozyt ów jest datowany na ok. 1280 r. Pochodzące stąd monety, najbardziej zbliżone ikonograficznie do „brakteata stargardzkiego” – zostały odrysowane w pracach H. Dannenberga¹ (1877, Taf. V, nr 82–83, 1893, Taf. XIII B, nr 82–83, XVII, nr 468–470). Chodzi tu szczególnie o nr 82/469. Zestawienie to ukazuje, że odwzorowania monet nie są precyzyjne i w każdej z wersji nieco odmienne. Zasadnicza różnica między „brakteatem stargardzkim”, a nr 82 z Żeńska wyraża się przedłużeniem obu krawędzi bocznych bramy oraz ilością prześwietów – trzech w wyobrażeniu tego drugiego. Na jego najstarszym odwzorowaniu były one zaokrąglone, na kolejnym prostokątne. Z kolei rysunek nr 469 – pokazuje zamykającą przeświety u góry belkę podzieloną na trzy części. Mimo tych odmienności podobieństwo stempla jest zauważalne. H. Dannenberg nie pokusił się o określenie proveniencji zaznaczając, że monety zostały wybite w Meklemburgii lub na Pomorzu. Nie różnią się cechami metrologicznymi od pozostałych monet ze skarbu. Za tą drugą możliwością przemawiać ma właśnie częsta tu symbolika architektoniczna. Według H. Dannenberga nie jest wykluczone, że pochodzą one z Garza lub Stargardu (Dannenberg 1877, 159–160, 1893, 148). Z kolei O. Meier, omawiając pochodzące z XIII w.

¹ Por. ryc. 4:6–8.

brakteaty z bramą wzorowane na hamburskich stwierdził, że mogły być one emitowane przez Stade w czasach Adolfa III (zm. 1225), ze względu na ich dobrą reputację (Meier 1937, 364–365). Hipotezę tę odrzucił G. Hatz, zauważając, że Stade nie było jedynym miastem wzorującym swoje monety na Hamburgu. Autor ten, omawiając znalezisko brakteatów z bramą miejską z Haddien, stwierdził, że naśladownictwa od oryginałów hamburskich różni przede wszystkim brak w ikonografii heraldycznego motywu tzw. „liścia pokrzywy” (*Nesselblatt*) w przelocie bramnym (Hatz 1952, 85).

Zatem wstępnie można określić „brakteat stargardzki” jako naśladownictwo hamburskie datowane na ostatnią ćwierć XIII w.

Ponadto spośród starszych numizmatów z 2. poł. XVII w. pochodzą dwie monety: witten króla szwedzkiego Karola XI datowany na 1688 r. (ryc. 4:2) oraz 6-Mariengroschen z 1696 r. z Brunszwiku (ryc. 4:3). Z XIX stulecia obok pruskiej monety 3-fenigowej z 1863 r. (ryc. 4:4), ciekawym eksponatem jest pochodząca ze Szwajcarii moneta 2-rappenowa z 1900 r. (ryc. 4:5).

Bibliografia

- Ahlström B., Almer Y., Jonsson K. 1980. *Sveriges besittningsmynt. Die Münzen der schwedischen Besitzungen. Coins of the Swedish Possessions 1561–1878*. Stockholm.
- Dannenberg H. 1877. Zur Pommerschen und Meklemburgischen Münzkunde – Der Münzfund von Hohenwalde. *Zeitschrift für Numismatik* 4, 243–260.
- Dannenberg H. 1893. *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*. Berlin.
- Divo J.-P., Tobler E. 1967. *Die Münzen der Schweiz im 19. und 20. Jahrhundert: Helvetische Republik 1798–1803. Kantonale Münzen 1803–1848. Bundesmünzen 1850–1968*. Zürich.
- Garbaczewski W. 2002. Monety arcybiskupów magdeburskich a ikonografia brakteatów piastowskich. *Wiadomości Numizmatyczne* 46, 2(174), 113–142.
- Garbaczewski W. 2007. *Ikonografia monet piastowskich 1173–ok. 1280*. Warszawa–Lublin.
- Gaziński R., Horoszko G. 2005. *Herby i motywy heraldyczne na monetach zachodniopomorskich*. Szczecin.
- Haczewska B. 1999. Nieznane brakteaty polskie z XIII wieku – informacja wstępna. *Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne* 3/4, 393–398.
- Hatz G. 1952. *Die Anfänge des Münzwesens in Holstein, die Prägungen der Grafen von Schauenburg bis 1325*. Numismatische Studien 5. Hamburg.
- Horoszko G. 2016. Monety. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustianów*. Stargard, 265–282.
- Jaeger K. 2001. *Die deutschen Münzen seit 1871 (17 Auflage berb. H. Kahnt)*. Basel.
- Jesse W. 1952. *Münz- und Geldgeschichte Niedersachsens*. Braunschweig.
- Krüger J. 2006. *Zwischen dem Reich und Schweden: die landesherrliche Münzprägung im Herzogtum Pommern und in Schwedisch Pommern in der frühen Neuzeit (ca. 1580–1715)*. Berlin.
- Meier O. 1937. Der Hohlpfennigfund von Keddien, Kreis Dannenberg. *Deutsche Münzblätter* 56/57, 361–366.
- Olding M. 2014. *Die Münzen des Königreichs Preußen von 1786 bis 1873. Katalog der Prägungen der Könige Friedrich Wilhelm II. 1786–1797, Friedrich Wilhelm III. 1797–1840, Friedrich Wilhelm IV. 1840–1861 und Wilhelm I. 1861–1873*. Regenstauf.
- Paszkiwicz B. 2000. *Pieniądz górnośląski w średniowieczu*. Lublin.
- Paszkiwicz B. 2009. *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*. Wrocław.
- Sammlung des Herrn...* 1912. *Sammlung des Herrn Geh. Baurat Paul Bratring in Charlottenburg: Münzen und Medaillen von Pommern, Schweden und Brandenburg-Preußen*. Frankfurt am Main.

dr Tomasz Maćkowski
Instytut Historii
Zakład Metodologii Historii,
Historiografii i Archiwistyki
Uniwersytet Gdański
ul. Wita Stwosza 55
80-308 Gdańsk
tomasz.mackowski@ug.edu.pl

Zusammenfassung

Münzen

Bei den archäologischen Grabungen auf den Parzellen der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 wurden insgesamt 44 Münzfunde geborgen: 43 Münzen und eine Marke aus Aluminium, wahrscheinlich aus dem Zweiten Weltkrieg. Bis zu 88% der Gegenstände aus dieser Gruppe wurden zwischen dem Ende des Ersten und dem Ende des Zweiten Weltkriegs ausgegeben. Es handelt sich um einfache Pfennige. 18 Münzen wurden in den Jahren 1923–1928 als Rentenpfennige geprägt – sie hängen mit der Währungsreform in der Weimarer Republik zusammen. Deutsche Aluminiummünzen aus dem Zweiten Weltkrieg sind generell in sehr schlechtem Zustand erhalten. Nur fünf Münzen stammen aus der Zeit vor dem 20. Jh.: zwei wurden im 19. Jh., zwei in der 2. Hälfte des 17. Jh. und eine im Mittelalter ausgegeben. Der mittelalterliche Brakteat ist der älteste und interessanteste Fund. Die Münze präsentiert ein Tor mit zwei Durchbrüchen und einem Kreuz in der Mitte, das es bekrönt. Es handelt sich wahrscheinlich um eine Hamburger Nachahmung aus dem letzten Viertel des 13. Jh.

Katalog

<p>Nr inw. MS/A/272/13 Rozpoznanie: <i>Hohlpfennig</i> Datacja: ostatnia ćwierć XIII w. Pochodzenie: Meklemburgia/Pomorze (?)</p>	<p>Av.: Brama miejska z dwoma prześwitami, zwieńczenie z krzyżem pośrodku</p>	<p>Materiał: srebro Średnica: 14×13 mm Waga: 0,15 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); uszczerbek w kołnierzu brakteata; ikonografia czytelna; nieprecyzyjne odbicie matrycy w górnej części bramy</p>	<p>Dannenberg 1877, nr 82–83 Dannenberg 1893, nr 82–83, nr 468–470</p>	<p>ryc. 4:1</p>
<p>Nr inw. 7/H/Kw/S Rozpoznanie: 6 Mariengroschen Datacja: 1696 Pochodzenie: Brunzwick-Wolfenbüttel, ks. Rudolf August/Anton Ulrich</p>	<p>Av.: Zwrócony heraldycznie w prawo, wspięty koń Legenda otokowa: REMIGIO ALTISSIMI VNI/1696 Rv.: Napis w czterech wersach: * VI * / [MARIE]N / [GRO]S / [*HC – H *] Legenda otokowa: D G RVD [AVG & ANT VLR D D BR & LVNEB]</p>	<p>Materiał: srebro/miedź Średnica: 27 mm Waga: 5,56/3,83 g Stan zachowania: zły (VII); wżery powierzchniowe; ikonografia po obu stronach zatarta; na awersie rozpoznawalne jedynie pojedyncze litery; rewers całkowicie zatarty</p>	<p>Jesse 1952, 90</p>	<p>ryc. 4:3</p>
<p>Nr inw. 1/H/Kw/S Rozpoznanie: 1 witten szczeciński Karola XI Datacja: 1688 Pochodzenie: Pomorze Szwedzkie, mennica Szczecin</p>	<p>Av.: W polu, zwrócony w prawo wspięty gryf w koronie trzymający miecz w prawej łapie; wokół majuskułna legenda otokowa – CAROL · XI D G REX SVEDSI Rv.: Napis w czterech wersach: · I · / WITTE[N] / · 1688 · / D H M (monogram mincmistrza mennicy szczecińskiej D[avid] H[enrich] M[atthäus])</p>	<p>Materiał: stop miedzi Średnica: 15 mm Waga: 0,59 g Stan zachowania: piękny (IV-); ikonografia po obu stronach czytelna; drobne uszkodzenia rantu</p>	<p>Ahlström, Almer, Jons-son 1980, 95, nr 216 <i>Sammlung des Herrn...</i> 1912, 31, nr 684 Krüger 2006, 221</p>	<p>ryc. 4:2</p>
<p>Nr inw. 3/H/Kw/S Rozpoznanie: 3 fenigi pruskie Datacja: 1863 Pochodzenie: Królestwo Prus, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Herb Królestwa Prus – koronowana tarcza ze zwróconym w prawo orłem w koronie trzymającym w szponach berło oraz jabłko; wokół majuskułna legenda wyrażająca wartość jako części talara – 120 EINEN THALER Rv.: W trzech wersach określenie nominału oraz data emisji – 3 / PFENNINGE/ 1863; pod poziomą linią u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie. Przy górnym łuku monety napis – SCHEIDE MÜNZE. Bok gładki</p>	<p>Materiał: miedź Średnica: 24 mm Waga: 4,4/4,03 g Stan zachowania: piękny (IV-); ikonografia czytelna; drobne ślady korozji po obu stronach monety</p>	<p>Olding 2014, nr 424</p>	<p>ryc. 4:4</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/1 Rozpoznanie: żeton (?) Datacja: II wojna światowa</p>	<p>Jednostronnie oznakowana blaszka cynkowa z dwiema dużymi literami: S T; krój liter, wykończonych charakterystycznymi szeryfami liniowymi – jest współczesny (XX-wieczny); brak widocznych oznaczeń wartości</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 22×21 mm Waga: 0,72 g Stan zachowania: słaby; obiekt posiada jedynie fragmentarycznie zachowane krawędzie; mocno skorodowany; kilka otworów po wżerach Przez analogię do materiału emisji monet niemieckich – obiekt można wstępnie datować na okres II wojny światowej</p>		<p>ryc. 1:1</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/2 Rozpoznanie: 50 Reichspfennig, Datacja: 1927 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Monachium</p>	<p>Av.: W polu monety godło Republiki Weimarskiej – zwrócony w prawo orzeł z rozwiniętymi skrzydłami i skierowanymi w dół łotkami; w polu legendy (w górnej części) majuskułny napis z nazwą państwa oraz datą emisji: DEUTSCHES REICH 1927, (w dolnej części) rozchodzący się w dwie strony ku górze wieniec z dębowych liści Rv.: W polu, na tle rozchodzących się od centrum falistych linii, wartość nominału – 50, pod nią litera D – dla oznaczenia mennicy w Monachium; w polu legendy (w górnej części) dekoracyjny wieniec dębowy, (u dołu) majuskułna nazwa monety: REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: nikiel Średnica: 20 mm Waga: 4,15/3,57 g Stan zachowania: bardzo piękny (III); moneta świetnie zachowana; minimalne ślady zużycia</p>	<p>Jaeger 2001, 305, nr 324.</p>	<p>ryc. 2:7</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/3 Rozpoznanie: 2 rappeny (centymy), Datacja: 1900 Pochodzenie: Konfederacja Szwajcarska, mennica Berno</p>	<p>Av.: Herb Szwajcarii – w polu tarczy oznaczonej czerwonym szrafirunkiem, krzyż równoramienny; tarcza okolona gałązkami dębową (po prawej) i laurową (po lewej), zaokrągloną górną krawędź tarczy wieńczy kapelusz z szerokim rondem i piórami; nad herbem majuskułna nazwa państwa: HELVETIA, pod tarczą data emisji: 1900 Rv.: W środku laurowego wieńca wartość nominału – 2; u dołu B – znak mennicy państwowej w Bernie Bok gładki</p>	<p>Materiał: brąz Średnica: 20 mm Waga: 2,5/2,31 g Stan zachowania: piękny (IV); mimo zużycia i śladów powierzchniowej korozji moneta zachowała się w bardzo dobrym stanie</p>	<p>Divo, Tobler 1967, nr 323</p>	<p>ryc. 4:5</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/4 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1938 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Pod nim sporządzona szwabichą nazwa państwa <i>Deutsches Reich</i> oraz data emisji: 1938 Rv.: W polu wartość nominału – 10; u góry nazwa monety – <i>Reic[h]spfennig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,03/3,88 g Stan zachowania: dobry (VI); awers posiada na 2/3 powierzchni ślady korozji; na rewersie uszkodzenia powyżej nominału, które częściowo pokrywają napis</p>	<p>Jaeger 2001, 351, nr 364</p>	<p>ryc. 2:13</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/5 Rozpoznanie: 5 Reichspfennig Datacja: 1941 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. U góry sporządzona szwabichą nazwa państwa [<i>Deutsches</i>] <i>Reich</i>, u dołu data emisji: [194]1 Rv.: W polu wartość nominału – 5; u góry nazwa monety – <i>Reic[h]spfennig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 19 mm Waga: 2,5/2,01 g Stan zachowania: zły (VII); moneta posiada po obu stronach silne ślady korozji, lewa strona awersu całkowicie zniszczona, nieczytelny tu usytuowany fragment legendy oraz trzy pierwsze cyfry daty; na rewersie ślady korozji zwłaszcza nad nominałem i po jego prawej stronie</p>	<p>Jaeger 2001, 350, nr 363</p>	<p>ryc. 3:2</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/6 Rozpoznanie: 2 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Muldenhütten k/ Freibergu</p>	<p>Av.: Centralnie ustawiony przewiązany snopiek zboża dzielący datę emisji: 19 – 24; u dołu litera E – oznaczająca mennicę w Muldenhütten k/ Freibergu Rv.: W polu wartość nominału – 2; wokół w polu legendy majuskułny napis: (w górnej części) DEUTSCHE]S REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok gładki</p>	<p>Materiał: brąz Średnica: 20 mm Waga: 3,33/2,99 g Stan zachowania: bardzo dobry (V-); ikonografia czytelna; uszkodzenia rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 285, nr 307</p>	<p>ryc. 1:4</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/7 Rozpoznanie: 2 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Centralnie ustawiony przewiązany snopek zboża dzielący datę emisji: 19 – 24; u dołu litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie Rv.: W polu wartość nominału – 2; wokół w polu legendy majuskułny napis: (w górnej części) DEUTSCHE]S REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok gładki</p>	<p>Materiał: brąz Średnica: 20 mm Waga: 3,33/3,17 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; drobne ślady korozji po obu stronach monety</p>	<p>Jaeger 2001, 285, nr 307</p>	<p>ryc. 1:5</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/8 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1943 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Muldenhütten k/Freibergu</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Pod nim sporządzona szwabię nazwa państwa <i>Deutsches Reich</i> oraz data emisji: 1943 Rv.: W polu wartość nominału – 10; u góry nazwa monety – <i>Reichspfennig</i>; u dołu litera E – dla oznaczenia mennicy w Muldenhütten k/Freibergu z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 21 mm Waga: 4,03/3,23 g Stan zachowania: dobry (VI); pojedyncze uszkodzenie rantu; ikonografia czytelna; punktowe ślady korozji po obu stronach</p>	<p>Jaeger 2001, 359, nr 371</p>	<p>ryc. 3:8</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/9 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1940–1945 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Pod nim sporządzona szwabię nazwa państwa <i>Deutsch[e]s Reich</i> oraz nieczytelna data emisji Rv.: W polu wartość nominału – 10; u góry nazwa monety – <i>Reichspfennig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 21 mm Waga: 4,03/2,90 g Stan zachowania: dobry (VI); liczne ślady korozji po obu stronach, w tym przykrywające litery legendy oraz datę emisji (z wyjątkiem pierwszej cyfry); mocne uszkodzenia rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 359, nr 371</p>	<p>ryc. 3:9</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/10 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1941 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Pod nim sporządzona szwabię nazwa państwa <i>[Deutsches] Reich</i> oraz data emisji: [1]941 Rv.: W polu wartość nominału – 10; u góry nazwa monety – <i>Reichspfennig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 21 mm Waga: 4,03/2,73 g Stan zachowania: dobry (VI-); awers usiany głębokimi punktowymi śladami korozji; legenda prawie nieczytelna; rewers w lepszym stanie; uszkodzenia rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 359, nr 371</p>	<p>ryc. 3:3</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/11 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1940–1945 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Strona monety całkowicie skorodowana i nieczytelna, pierwotnie znajdowało się tu godło III Rzeszy, pod nim nazwa państwa <i>Deutsches Reich</i> oraz data emisji Rv.: W polu wartość nominału – 10; u góry nazwa monety – <i>[Reichspfennig]</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 21 mm Waga: 4,03/2,31 g Stan zachowania: zły (VII); ikonografia awersu całkowicie pokryta śladami po korozji; rewers posiada zniszczoną krawędź i ubytki rantu; w legendzie czytelne są jedynie ostatnie litery</p>	<p>Jaeger 2001, 358–359, nr 371</p>	<p>ryc. 3:10</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/12 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1941 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Pod nim sporządzona szwabię nazwa państwa <i>D[e]u[tsc]hes Reich</i> oraz data emisji: [1]9[4]1 Rv.: Strona monety całkowicie skorodowana i nieczytelna, pierwotnie znajdowała się tu wartość nominału, nazwa monety oraz oznaczenie mennicy emitującej. Średnica monety oraz ikonografia awersu wskazują, że jest to 10 <i>Reichspfennig</i> Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 21 mm Waga: 4,03/2,56 g Stan zachowania: zły (VII); ikonografia awersu, choć czytelna – posiada liczne ślady korozji; rewers całkowicie zniszczony korozją</p>	<p>Jaeger 2001, 359, nr 371</p>	<p>ryc. 3:4</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/13 Rozpoznanie: 10 Reichsp-fennig Datacja: 1940 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Pod nim sporządzona szwabichą nazwa państwa <i>Deutsches Reich</i> oraz data emisji: 1940 Rv.: W polu wartość nominału – 10; u góry nazwa monety – <i>Reichspfennig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 21 mm Waga: 4,03/3,05g Stan zachowania: dobry (VI-); mimo starcia powierzchni monety – ikonografia czytelna; awers usiany drobnymi punktowymi śladami korozji, przez co godło pozostaje ledwie widoczne; rewers w lepszym stanie; uszkodzenia rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 358, nr 371</p>	<p>ryc. 3:1</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/14 Rozpoznanie: 1 Reichsp-fennig Datacja: 1942 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Strona monety mocno skorodowana i słabo czytelna, znajdujące się tu godło III Rzeszy – zatarte, nad nim pojedyncze litery nazwy państwa [<i>De</i>]u[<i>tsch</i>]es [<i>Reich</i>]; pod nim data emisji: 1942 Rv.: W polu wartość nominału – 1; u góry nazwa monety – <i>Reichspfe[nnig]</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 17 mm Waga: 1,81/1,50 g Stan zachowania: dobry (VI-); ikonografia awersu słabo rozpoznawalna; rewers posiada punktowe głębokie ślady korozji, ale ikonografia poza ostatnimi literami legendy pozostaje czytelna; uszkodzenia rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 356, nr 369</p>	<p>ryc. 3:6</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/15 Rozpoznanie: 1 Reichsp-fennig Datacja: 1941 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. W otoku sporządzona szwabichą nazwa państwa [<i>Deutsches</i>] <i>Reich</i>, pod godłem data emisji: 1941 Rv.: W polu wartość nominału – 1; u góry nazwa monety – <i>Reichsp[fe]nig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 17 mm Waga: 1,81/1,31g Stan zachowania: zły (VII); moneta posiada po obu stronach silne ślady korozji; brak części rantu z legendą; ikonografia rozpoznawalna jedynie fragmentarycznie</p>	<p>Jaeger 2001, 356, nr 369</p>	<p>ryc. 3:5</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/16 Rozpoznanie: 1 Reichsp-fennig Datacja: 1940–45 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. W otoku sporządzona szwabichą nazwa państwa [<i>D</i>]eut[<i>sches</i>] <i>Reich</i>, data emisji niewidoczna Rv.: W polu wartość nominału – 1; u góry nazwa monety – [<i>Reichsp</i>]fenig; oznaczenie mennicy niewidoczne Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 17 mm Waga: 1,81/1,32 g Stan zachowania: zły (VII); moneta posiada po obu stronach silne ślady korozji, brak części rantu z legendą; ikonografia rozpoznawalna jedynie fragmentarycznie</p>	<p>Jaeger 2001, 356, nr 369</p>	<p>ryc. 3:11</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/17 Rozpoznanie: 1 Reichsp-fennig Datacja: 1942 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. W otoku sporządzona szwabichą nazwa państwa [<i>Deutsches</i>] <i>Reich</i>, data emisji: [19]42 Rv.: Całkowicie zatarta wartość nominału – 1; oraz nazwa monety – [<i>Reichsp</i>]fenig; oznaczenie mennicy niewidoczne Bok gładki</p>	<p>Materiał: cynk Średnica: 17 mm Waga: 1,81/0,65 g Stan zachowania: zły (VII); moneta zachowana częściowo; silne ślady korozji; awers czytelny; rewers zupełnie skorodowany</p>	<p>Jaeger 2001, 356, nr 369</p>	<p>ryc. 3:7</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/18 Rozpoznanie: 10 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Stuttgart</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera F – oznaczająca mennicę w Stuttgarcie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1924 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,00/3,91 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; drobne ubytki powierzchniowe po obu stronach</p>	<p>Jaeger 2001, 287, nr 309</p>	<p>ryc. 1:6</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/19 Rozpoznanie: 10 Rentenpfennig Datacja: 1923 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Monachium</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera D – oznaczająca mennicę w Monachium; pod podstawą trójkąta data emisji: 1923 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,00/3,87 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; awers posiada uszkodzony rant na prawo od litery D; rewers w pięknym stanie</p>	<p>Jaeger 2001, 287, nr 309</p>	<p>ryc. 1:3</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/20 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1935 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Muldenhütten k/Freibergu</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera E – oznaczająca mennicę w Muldenhütten k/Freibergu; pod podstawą trójkąta data emisji: 1935 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,05/3,93 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); mimo drobnej powierzchniowej korozji, zwłaszcza na rewersie; ikonografia w pełni czytelna</p>	<p>Jaeger 2001, 297, nr 317</p>	<p>ryc. 2:10</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/21 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1925 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1925 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4/05/3,71 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia lekko zatarta; duża powierzchnia awersu oraz lewa część rewersu uszkodzone korozją</p>	<p>Jaeger 2001, 296, nr 317</p>	<p>ryc. 2:1</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/22 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1925 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Karlsruhe (?)</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; litera oznaczająca mennicę nieczytelna (łuk z lewej strony z nie dochodzącą do niego poziomą belką może wskazywać na literę G – mennicę w Karlsruhe); pod podstawą trójkąta data emisji: 1925 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,05/3,82 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia lekko zatarta; ślady korozji na awersie, w tym pokrywające oznaczenie mennicy oraz po prawej części rewersu</p>	<p>Jaeger 2001, 296, nr 317</p>	<p>ryc. 2:2</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/23 Rozpoznanie: 10 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1924 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,00/3,89 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia niemal całego awersu lekko zatarta śladami powierzchniowej korozji, także na rewersie niewielkie uszkodzenia w górnej lewej części</p>	<p>Jaeger 2001, 287, nr 309</p>	<p>ryc. 1:7</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/24 Rozpoznanie: 10 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1924 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,00/3,89 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; drobne ślady powierzchniowej korozji; na rewersie niewielkie uszczerbki rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 287, nr 309</p>	<p>ryc. 1:8</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/25 Rozpoznanie: 10 Reichspfennig Datacja: 1935 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Hamburg</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera J – oznaczająca mennicę w Hamburgu; pod podstawą trójkąta data emisji: 1935 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 10; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 21 mm Waga: 4,05/3,89 g Stan zachowania: dobry (VI); punktowa, ale głębokie ślady korozji przy rancie awersu w górnej prawej części; rewers mocno skorodowany, zwłaszcza w centralnej części na wartości nominału oraz nad nim</p>	<p>Jaeger 2001, 297, nr 317</p>	<p>ryc. 2:11</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/26 Rozpoznanie: 1 Reichspfennig Datacja: 1929 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: W polu monety centralnie ustawiony, przewiązany snopek zboża rozdzielone cyfry daty 19 – 29; pod nim litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie Rv.: W polu rewersu nominał monety – 1; w otoku legendy majuskułny napis wskazujący emitenta i nazwę monety – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok gładki</p>	<p>Materiał: miedź Średnica: 17,5 mm Waga: 2,00/1,89 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; dwa niewielkie ubytki rantu monety</p>	<p>Jaeger 2001, 291, nr 313</p>	<p>ryc. 2:8</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/27 Rozpoznanie: 1 Reichspfennig Datacja: 1925 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Karlsruhe</p>	<p>Av.: Centralnie ustawiony przewiązany snopek zboża dzielący datę emisji: 19 – 25; u dołu litera G – oznaczająca mennicę w Karlsruhe Rv.: W polu wartość nominału – 1; wokół majuskułna legenda otokowa: (w górnej części) D[EUISCHE]S REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: stop miedzi Średnica: 17,5 mm Waga: 2,00/1,89 g Stan zachowania: bardzo dobry (V-); poza legendą rewersu ikonografia czytelna; na awersie drobne ubytki; dwa większe wżery w polu legendy rewersu</p>	<p>Jaeger 2001, 291, nr 313</p>	<p>ryc. 2:3</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/28 Rozpoznanie: 1 Reichspfennig Datacja: 1934 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza</p>	<p>Av.: Centralnie ustawiony przewiązany snopek zboża dzielący datę emisji: 19 – 34; oznaczenie mennicy nieczytelne Rv.: W polu wartość nominału – 1; wokół majuskułna legenda otokowa: (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RE[ICHS]PF[ENNI]G Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: stop miedzi Średnica: 17,5 mm Waga: 2,00/1,78 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia czytelna; duże nachodzące na pole legendy ubytki obrzeża; na awersie dwa większe wżery</p>	<p>Jaeger 2001, 292, nr 313</p>	<p>ryc. 2:9</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/29 Rozpoznanie: 1 Reichsp-fennig Datacja: 1939 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Godło III Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł z rozpostartymi skrzydłami trzymający w szponach wieniec dębowy ze swastyką w środku. Nad dolną krawędzią nazwa państwa oraz data emisji: <i>Deutsches Reich 1939</i> Rv.: W polu wartość nominału – 1; u góry nazwa monety – <i>Reichspfennig</i>; u dołu litera A – dla oznaczenia mennicy w Berlinie z flankującymi ją dębowymi liśćmi Bok gładki</p>	<p>Materiał: brąz Średnica: 17,5 mm Waga: 2,00/1,92 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; drobne punktowe ubytki na awersie oraz po obu stronach rantu</p>	<p>Jaeger 2001, 348, nr 361</p>	<p>ryc. 2:14</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/30 Rozpoznanie: 1 Pfennig Datacja: 1912 Pochodzenie: Niemcy – II Rzesza</p>	<p>Av.: Godło II Rzeszy – zwrócony w prawo orzeł, nad jego głową korona cesarska, w tarczy sercowej – herb Prus otoczony łańcuchem Orderu Orła Czarnego; nieczytelny znak menniczny Rv.: W polu wartość nominału – 1; nad nią majuskułna nazwa państwa i data emisji – <i>DEUTSCHES REICH 1912</i>; u dołu nazwa monety – <i>PFENNIG</i> Bok gładki</p>	<p>Materiał: miedź Średnica: 17,5 mm Waga: 2,00/1,86 g Stan zachowania: bardzo dobry (V-); dwa ubytki rantu; zatarta ikonografia awersu</p>	<p>Jaeger 2001, 55–59, nr 10</p>	<p>ryc. 1:2</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/31 Rozpoznanie: 5 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: <i>1924</i> Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) <i>DEUTSCHES REICH</i>, (w dolnej części) <i>RENTENPFENNIG</i> Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,53/2,50 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; drobne ubytki po obu stronach</p>	<p>Jaeger 2001, 286, nr 308</p>	<p>ryc. 1:9</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/32 Rozpoznanie: 5 Rentenpfennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: <i>1924</i> Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) <i>DEUTSCHES REICH</i>, (w dolnej części) <i>RENTENPFENNIG</i> Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,53/2,40 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia czytelna; rewers z licznymi ubytkami</p>	<p>Jaeger 2001, 286, nr 308</p>	<p>ryc. 1:10</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/33 Rozpoznanie: 5 Reichspfennig Datacja: 1925 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: <i>1925</i> Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) <i>D[E]UTSCHE[S] R[EI]CH</i>, (w dolnej części) <i>REICHSPFENNIG</i> Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,54/2,35 g Stan zachowania: bardzo dobry (V-); ikonografia czytelna; relief wyraźny; w górnej części monety uszkodzony dwustronnie rant; ubytki w górnej części rewersu</p>	<p>Jaeger 2001, 295, nr 316</p>	<p>ryc. 2:4</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/34 Rozpoznanie: 5 Reichsp-fennig Datacja: 1936 Pochodzenie: Niemcy – III Rzesza, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1936 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,54/2,37 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia czytelna; awers posiada drobne wżery; na rewersie zatarta jest prawa część monety; zwłaszcza pole legendy – napis jest tu słabo widoczny</p>	<p>Jaeger 2001, 295, nr 316</p>	<p>ryc. 2:12</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/35 Rozpoznanie: 5 Rentenp-fennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Monachium</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera D – oznaczająca mennicę w Monachium; pod podstawą trójkąta data emisji: 1924 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,53/2,42 g Stan zachowania: dobry (VI); ikonografia czytelna; uszkodzenia rantu po obu stronach; rewers lekko zatarty</p>	<p>Jaeger 2001, 286, nr 308</p>	<p>ryc. 1:11</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/36 Rozpoznanie: 5 Reichsp-fennig Datacja: 1925 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Stuttgart</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera F – oznaczająca mennicę w Stuttgarcie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1925 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,54/2,37 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; relief wyraźny; uszkodzenia rantu oraz obrzeża – zwłaszcza na awersie</p>	<p>Jaeger 2001, 295, nr 316</p>	<p>ryc. 2:5</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/37 Rozpoznanie: 5 Rentenp-fennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Karlsruhe</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera G – oznaczająca mennicę w Karlsruhe; pod podstawą trójkąta data emisji: [192]4 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) [DEUTSC]HES R[EICH], (w dolnej części) RENT[ENPFEN]N[IG] Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,53/2,14 g Stan zachowania: zły (VII); moneta po obu stronach ma znaczne pokorozyjne uszkodzenia powierzchni; ikonografia w większości nieczytelna</p>	<p>Jaeger 2001, 286, nr 308</p>	<p>ryc. 1:12</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/38 Rozpoznanie: 5 Reichsp-fennig Datacja: 1925 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Hamburg</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera J – oznaczająca mennicę w Hamburgu; pod podstawą trójkąta data emisji: 1925 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES [REICH], (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,54/2,47 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; relief awersu wyraźny; na rewersie punktowe ślady korozji i zatarty fragment legendy</p>	<p>Jaeger 2001, 295, nr 316</p>	<p>ryc. 2:6</p>

<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/39 Rozpoznanie: 5 Reichsp-fennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1924 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUT[SCHE S]REICH, (w dolnej części) REICHSPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,54/2,38 g Stan zachowania: bardzo dobry (V-); ikonografia czytelna; w górnej części monety dwustronne ślady korozji pokrywającej na rewersie fragment napisu; u dołu uszkodzony rant monety</p>	<p>Jaeger 2001, 295, nr 316</p>	<p>ryc. 1:13</p>
<p>Nr inw. 5/H/Kw/S/40 Rozpoznanie: 5 Rentenp-fennig Datacja: 1924 Pochodzenie: Niemcy – Republika Weimarska, mennica Berlin</p>	<p>Av.: Po trzy pochylone ku sobie źdźbła zboża, tworzące równoramienny trójkąt, z opadającymi na zewnątrz kłosami; u góry litera A – oznaczająca mennicę w Berlinie; pod podstawą trójkąta data emisji: 1924 Rv.: W polu centralnie umieszczonego rombu wartość nominału – 5; na zewnątrz każdego boku odchodzi liść dębu zawijający się na pole figury; wokół majuskułna legenda – (w górnej części) DEUTSCHES REICH, (w dolnej części) RENTENPFENNIG Bok ząbkowany</p>	<p>Materiał: aluminiowany brąz (brązal) Średnica: 18 mm Waga: 2,53/2,44 g Stan zachowania: bardzo dobry (V); ikonografia czytelna; drobne, ale liczne ślady korozji po obu stronach monety (zwłaszcza rewersu)</p>	<p>Jaeger 2001, 286, nr 308</p>	<p>ryc. 1:14</p>

Tabela 1. Zestawienie chronologii pozyskanych monet na dawnych parcelach Targ Drzewny 19–21

Tabelle 1. Überblick über die Chronologie der auf den Parzellen der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 geborgenen Münzen

	Średniowiecze	XVI	XVII	XVIII	XIX	1901–1918	1919–1933	1934–1945
MS/A-272-13	2. poł. XIII w.							
7/H/Kw/S			1696					
1/H/Kw/S			1688					
3/H/Kw/S					1863			
5/H/Kw/S/1								II w. św.
5/H/Kw/S/2							1927	
5/H/Kw/S/3					1900			
5/H/Kw/S/4								1938
5/H/Kw/S/5								1941
5/H/Kw/S/6							1924	
5/H/Kw/S/7							1924	
5/H/Kw/S/8								1943
5/H/Kw/S/9								1940–1945
5/H/Kw/S/10								1941
5/H/Kw/S/11								1940–1945
5/H/Kw/S/12								1941
5/H/Kw/S/13								1940
5/H/Kw/S/14								1942
5/H/Kw/S/15								1941
5/H/Kw/S/16								1940–1945
5/H/Kw/S/17								1942
5/H/Kw/S/18							1924	
5/H/Kw/S/19							1923	
5/H/Kw/S/20								1935
5/H/Kw/S/21							1925	
5/H/Kw/S/22							1925	
5/H/Kw/S/23							1924	
5/H/Kw/S/24							1924	
5/H/Kw/S/25								1935
5/H/Kw/S/26							1929	
5/H/Kw/S/27							1925	
5/H/Kw/S/28								1934
5/H/Kw/S/29								1939
5/H/Kw/S/30						1912		
5/H/Kw/S/31							1924	
5/H/Kw/S/32							1924	
5/H/Kw/S/33							1925	
5/H/Kw/S/34								1936
5/H/Kw/S/35							1924	
5/H/Kw/S/36							1925	
5/H/Kw/S/37							1924	
5/H/Kw/S/38							1925	
5/H/Kw/S/35							1925	
5/H/Kw/S/39							1924	
5/H/Kw/S/40							1924	

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Żeton (1), monety (2–14). 1 (nr inw. 5/H/Kw/S/1); 2 (nr inw. 5/H/Kw/S/30); 3 (nr inw. 5/H/Kw/S/19); 4 (nr inw. 5/H/Kw/S/6); 5 (nr inw. 5/H/Kw/S/7); 6 (nr inw. 5/H/Kw/S/18); 7 (nr inw. 5/H/Kw/S/23); 8 (nr inw. 5/H/Kw/S/24); 9 (nr inw. 5/H/Kw/S/31); 10 (nr inw. 5/H/Kw/S/32); 11 (nr inw. 5/H/Kw/S/35); 12 (nr inw. 5/H/Kw/S/37); 13 (nr inw. 5/H/Kw/S/39); 14 (nr inw. 5/H/Kw/S/40). Fot. i oprac. M. Szeremeta

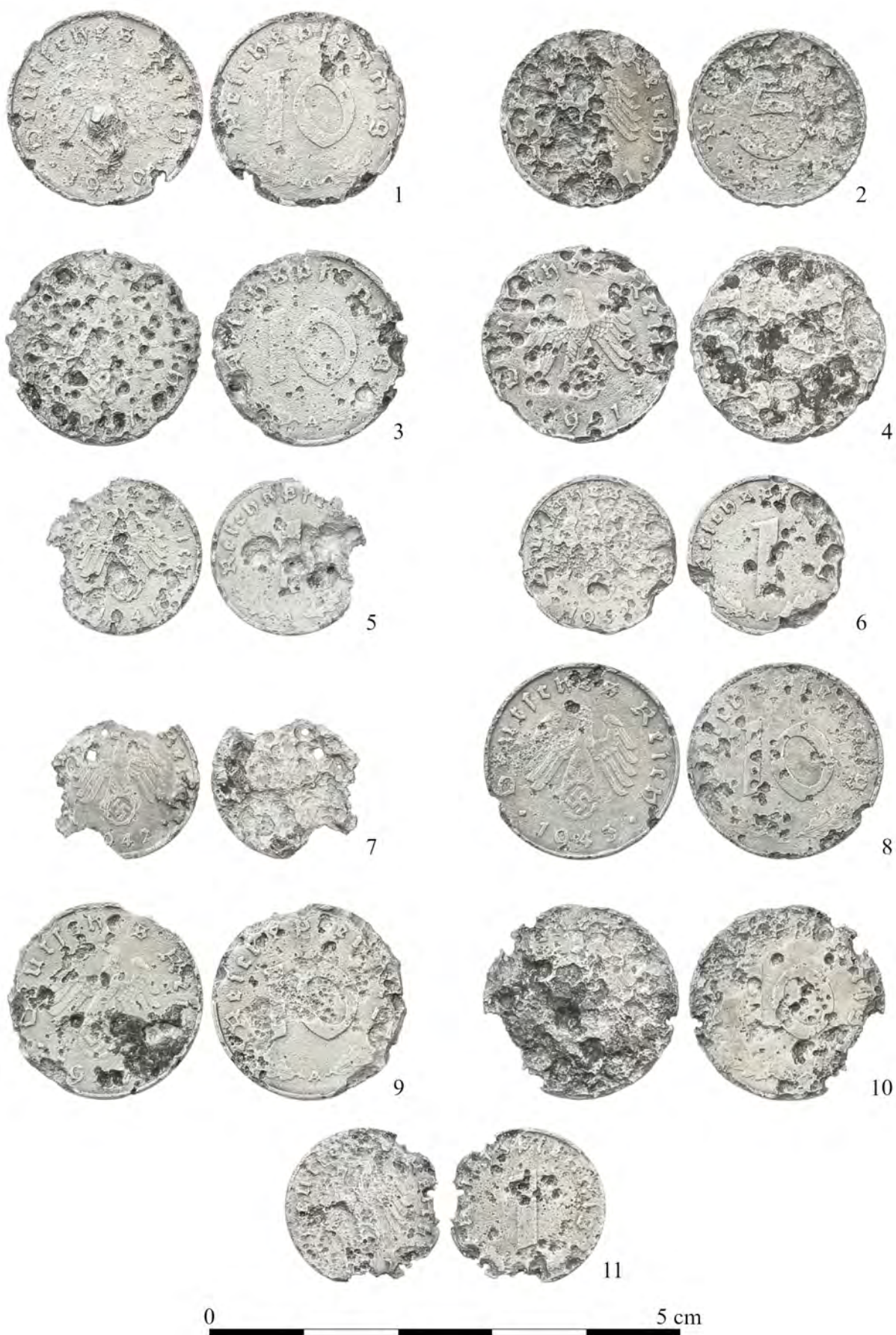
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Marke (1), Münzen (2–14). 1 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/1); 2 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/30); 3 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/19); 4 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/6); 5 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/7); 6 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/18); 7 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/23); 8 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/24); 9 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/31); 10 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/32); 11 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/35); 12 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/37); 13 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/39); 14 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/40). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Monety. 1 (nr inw. 5/H/Kw/S/21); 2 (nr inw. 5/H/Kw/S/22); 3 (nr inw. 5/H/Kw/S/27); 4 (nr inw. 5/H/Kw/S/33); 5 (nr inw. 5/H/Kw/S/36); 6 (nr inw. 5/H/Kw/S/38); 7 (nr inw. 5/H/Kw/S/2); 8 (nr inw. 5/H/Kw/S/26); 9 (nr inw. 5/H/Kw/S/28); 10 (nr inw. 5/H/Kw/S/20); 11 (nr inw. 5/H/Kw/S/25); 12 (nr inw. 5/H/Kw/S/34); 13 (nr inw. 5/H/Kw/S/4); 14 (nr inw. 5/H/Kw/S/29). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Münzen. 1 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/21); 2 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/22); 3 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/27); 4 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/33); 5 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/36); 6 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/38); 7 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/2); 8 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/26); 9 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/28); 10 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/20); 11 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/25); 12 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/34); 13 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/4); 14 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/29). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Monety. 1 (nr inw. 5/H/Kw/S/13); 2 (nr inw. 5/H/Kw/S/5); 3 (nr inw. 5/H/Kw/S/10); 4 (nr inw. 5/H/Kw/S/12); 5 (nr inw. 5/H/Kw/S/15); 6 (nr inw. 5/H/Kw/S/14); 7 (nr inw. 5/H/Kw/S/17); 8 (nr inw. 5/H/Kw/S/8); 9 (nr inw. 5/H/Kw/S/9); 10 (nr inw. 5/H/Kw/S/11); 11 (nr inw. 5/H/Kw/S/16). Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Münzen. 1 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/13); 2 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/5); 3 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/10); 4 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/12); 5 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/15); 6 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/14); 7 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/17); 8 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/8); 9 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/9); 10 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/11); 11 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/16). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Monety (1–5). 1 (nr inw. MS/A/272/13); 2 (nr inw. 1/H/Kw/S); 3 (nr inw. 7/H/Kw/S); 4 (nr inw. 3/H/Kw/S); 5 (nr inw. 5/H/Kw/S/3). Fot. i oprac. M. Szeremeta. Brakteaty (6–8). Zestawienie rysunków par tych samych brakteatów ze skarbu monet z Żeńska/Hohenwalde, wg Dannenberg 1877, Taf. V oraz 1893, Taf. XIII B i XVII.

Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Münzen (1–5). 1 (Inv.-Nr. MS/A/272/13); 2 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/S); 3 (Inv.-Nr. 7/H/Kw/S); 4 (Inv.-Nr. 3/H/Kw/S); 5 (Inv.-Nr. 5/H/Kw/S/3). Foto und Bearb. M. Szeremeta Brakteaten (6–8). Gegenüberstellung der Zeichnungen von Paaren gleicher Brakteaten aus dem Münzhort Zeńska/Hohenwalde, nach Dannenberg 1877, Taf. V und 1893, Taf. XIII B und XVII

IV. 2. Skarbonki

Marcin Majewski

Z materiału ceramicznego odkrytego w zawartości latryny na dawnej parceli Targ Drzewny 21 wydzielono trzy fragmenty glinianych skarbonek¹. Ułamki pochodzą ze środkowych i górnych partii co najmniej dwóch przedmiotów (ryc. 1:1–3). Pierwotnie miały kształt cebulasty bądź sferyczny i wykonano je z żelazistej gliny, która od wewnętrznej strony korpusu pojemników przybrała charakterystyczną, czerwono-pomarańczową barwę. Skarbonki nie były szkliwione. Na partiach zewnętrznych ścianek widoczne są dookólne żłobkowania powierzchni będące jedyną formą dekoracji. Na fragmencie pochodzącym z górnej części zachował się ślad po uchwycie. Na tym samym ułamku widoczna jest pozostałość po szczelinie umożliwiającej wrzucanie monet do wnętrza pojemnika oraz sfazowana krawędź ułatwiająca włożenie pieniędzy.

Chronologia stargardzkich fragmentów zamyka się w okresie 1/2 ćw. XVII w., na co wskazuje kontekst pozyskania przedmiotów. Ich kształt i forma wpisują się w znane zabytki z tego czasu, które pozyskano w trakcie badań archeologicznych m.in. w Anklam, Dreźnie, Zwickau, Stralsundzie, Greifswaldzie, Gdańsku i Nordhausen (Fries 2009, 122; Krabath 2012, 86; Ansorge, Rütz 2016, 105; Kaute 2017, 72; Dąbal 2021, 290–293; Hindelang 2022, 132). Zazwyczaj są to niewielkie pojemniki, o wysokości nieprzekraczającej 10 cm. Ich cebulasty lub sferyczny kształt wypracowano już w późnym średniowieczu (Dąbal 2021, 289–290). Począwszy od przełomu XVI i XVII w. wprowadzano bardziej urozmaicone formy, łącznie ze znaną współcześnie świnką, domkiem czy ptaszkiem (Krabath 2012, Abb. 78: 11–14; Dąbal 2021, 288). Tak jak dziś, i dawniej były to w przeważającej części jednorazowe przedmioty, które po wypełnieniu rozbijano w celu podjęcia oszczędności. Wówczas trafiały m.in. do latryn, skąd pochodzi większość odkrywanych egzemplarzy, podobnie jak miało to miejsce w Stargardzie.

Bibliografia

- Ansorge J., Rütz T. 2016. *Quartier 17. Archäologische und bauhistorische Zeugnisse der Stralsunder Stadtgeschichte*. Schwerin.
- D[ąbal] J. 2021. Skarbonka. W: B. Ceynowa (red.), *Spichlerz Błękitny Baranek. Katalog wystawy*. Gdańsk, 289–293.
- Fries H. 2009. Katalog. W: *Anklam. Siedlung am Fluss. Eine über 1000-jährige Geschichte im Spiegel der Archäologie*. Anklam, 99–191.
- Hindelang K. 2022. Keramik aus fünf Jahrhunderten. Eine Materialvorlage spätmittelalterlicher bis neuzeitlicher Keramik aus den Befunden der Nordhäuser Flohburg. W: F. Bertemes, T. Gärtner (red.), *Studien zur Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 1, 57–248. Langenweißbach.
- Krabath S. 2012. Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick. W: S. Krabath i in. (red.), *Keramik in Mitteleuropa: Stand der Forschung und Perspektiven: 41. Internationales Hafner-Symposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Dresden, Deutschland, vom 21. September bis 27. September 2008*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 57, 35–172. Dresden.
- Kaute P. 2017. Der archäologische Nachweis historisch überlieferter Baustrukturen auf den Grundstücken Domstraße 43/44. *Greifswalder Beiträge zur Stadtgeschichte, Denkmalpflege, Stadtsanierung. Jahreshft 2017 zur Archäologie und Bauforschung* 11, 68–74.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

¹ Obiekt 13, nr inw. 15/H/Kw/M.

Zusammenfassung

Spardosen

Aus den Keramikfunden in einer Latrine auf der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 21 wurden drei Bruchstücke von tönernen (Irdenware) Sparbüchsen ausgesondert. Die Scherben stammen aus den mittleren und oberen Teilen von mindestens zwei Gegenständen. Ursprünglich waren sie zwiebel- bzw. kugelförmig. Die Spardosen waren unglasiert. An den Außenwänden sind rundherum Rillen zu sehen, die die einzige Form der Verzierung sind, und auf dem Bruchstück aus dem oberen Bereich ist die Spur eines Henkels zu sehen. Auf derselben Scherbe ist der Überrest eines Schlitzes sichtbar, durch den Münzen ins Innere des Behälters geworfen werden konnten. Die angefasste Kante erleichterte das Einschieben von Geld. Die Chronologie der Stargarder Fundstücke deutet auf das 1/2. Viertel des 17. Jh., wie es der Kontext, in dem die Gegenstände gefunden wurden, nahelegt.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragmety glinianych skarbonek (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX, Parzelle der ehemaligen Holzmarktstraße 21. Bruchstücke von Spardosen aus Ton (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, Bearb. C. Rysz

IV. 3. Odważnik

Tomasz Maćkowski

Jednym z ciekawszych obiektów pozyskanych w dotychczasowych badaniach archeologicznych na dawnej parceli Targ Drzewny 20 jest późnośredniowieczny odważnik¹ (ryc. 1). Ma on formę odlanego z ołowiu, ściętego stożka o wysokości 18 mm, podstawie o średnicy 33 mm i górnej płaszczyźnie o średnicy 24 mm. Artefakt jest bardzo dobrze zachowany, jego waga wynosi obecnie 120,5 g. Jedyne jego podstawa nosi niewielkie ślady utraty pierwotnego ciężaru. Odważnik nie ma sygnifikacji mogącej wskazywać na jego masę (najczęściej były to wyryte cyfry rzymskie, później arabskie, bądź punktowe punce określające ilość mniejszych jednostek wagowych), ani na przynależność do określonego wzorca wagowego lub puncy legalizacyjnej (odciśnięty znak wykonawcy odważnika, litera bądź symbol dla oznaczenia marki/grzywny lub funta; godło seniora lub miasta). Należy jednak zwrócić uwagę, że na górnej płaszczyźnie znajduje się ryt przypominający literę „i” – który jako gotycka „l” mógłby oznaczać wartość liczbową (ryc. 2). Ślad jest regularny, głęboki, a punkt nad łaską jest ułożony symetrycznie. Lecz gdyby pełnił on funkcję informacyjną, zapewne zostałby umieszczony w centralnej części. Zarazem nie ma śladów po znakach poprzedzających, co wskazuje raczej na przypadkowość tego rytu.

Dużo ciekawszy jest wygląd podstawy, gdyż wydaje się na niej widoczny zarys tarczy herbowej (aczkolwiek także tutaj nie można wykluczyć przypadkowości) (ryc. 2). Za celowością tego kształtu przemawia symetryczność linii z zaokrągloną podstawą oraz wyraźnym wcięciem bocznym po prawej stronie, co wpisuje się w formę znaną historycznie. Obecnie podział tarczy przypomina rosochę, lecz jest to wynik ubytku materiału w części pionowej linii. Narzuca się tu jednak pytanie – dlaczego herb jest tak duży i umieszczony na płaszczyźnie podstawy? Argumenty te mogą wskazywać na wtórne pojawienie się zarysu tarczy. Zarówno nad linią głowicy, jak i bocznym wcięciu widoczne są ślady skrawania, których nie byłoby przy pierwotnym odlewie. Zatem niewykluczone, że właściciel odważnika, prawdopodobnie dążąc do niewielkiego zmniejszenia jego wagi, wyrzył zarys tarczy być może ze swoim godłem/gmerkiem w polu jako znakiem własnościowym lub w ten sposób chciał nadać odważnikowi znamiona uwierzytelnienia kontroli ciężaru. Jest to możliwe dzięki plastyczności ołowiu i łatwości w jego obróbce – co stanowiło początkowo walor tego materiału umożliwiający szybkie dostosowanie do różnych standardów wagowych obowiązujących w różnych miastach, natomiast od XVI w. przyczynę rugowania ołowiu jako zewnętrznego surowca płaszcza odważników, nazbyt podatnego na manipulacje.

Niemniej, jeśli przyjąć, że kształt ten nie jest przypadkowy, to odwołuje się on do konkretnego okresu historycznego, kiedy odważnik ten był

używany. Na rycinie 3 przedstawiono przykładowe tarcze późnogotyckie z zaokrągloną podstawą oraz charakterystycznym wcięciem bocznym. W ikonografii były one odwzorowywane w 2. poł. XV w. do przełomu XV/XVI stulecia.

Datacja i rozpoznanie odważnika

Odważniki ołowiane, choć ich geneza jest starsza, zaczęły upowszechniać się w basenie Morza Bałtyckiego wraz z upływem XIII w. Ostatecznie zanikają wówczas ciężarki beczułkowate z żelaznym jądrem pokrytym brązową koszulką, a ich miejsce w 2. poł. wieku zajmują odważniki wyrażające system wagowo-pięniężny i obrachunkowy oparty na grzywnie oraz funcie (Wachowski 2002, 65, 2006, 359–364). Nie były to wzorce jednolite – podczas gdy grzywna krakowska liczyła wówczas ok. 197 g (Wachowski 2002, 61), to mająca największe znaczenie w krajach niemieckich grzywna kolońska ważyła 234,8 g (Bahrfeldt 1889, 4). Proces ten był wynikiem kilku czynników, m. in.: anachroniczności i nieadekwatności używanych dotąd odważników wzorowanych na orientalnych; wprowadzenia do obiegu złotej monety emitowanej w Europie, a w ślad za tym ukształtowania się nowych systemów monetarnych wyrażających m.in. stosunek srebra do złota; komercjalizacji wymiany przez kupców potrzebujących wag i odważników jako niezbędnych narzędzi wymiany monetarnej oraz towarowej; stopniowego rozwoju rzemiosła cechowego wymagającego w regulacjach statutowych określonych ilości materiałów produkcyjnych lub wytworów, a w końcu lokacji miast niosących w swych prawach szereg odwołań do obowiązujących w obrębie murów jednostek pieniężnych i wagowych oraz rozwój rynków miejskich jako miejsc wymiany lokalnej i dalekosiężnej (Steuer 1997, 330–331, 341, pkt 7, 351–356). Jako surowiec wykonania nowych odważników zdecydowanie dominował ołów, do tego stopnia, że zarówno ten metal, jak i wykonanie z niego ciężarki były w świecie hanzeatyckim określane tym samym wyrazem – *lode/loed* (Feit 1882–1886, 560). Dla przykładu w badaniach archeologicznych przeprowadzonych na Targu Siennym w Gdańsku pozyskano 119 różnego typu odważników kramarskich datowanych na okres od XIV do XIX w., z czego 46 zostało wykonanych z ołowiu, a 41 z mosiądzu. Zarazem na ponad połowie odważników kramarskich nie stwierdzono żadnych oznakowań (Krzywdziński, Nowak 2021, 580, 585). Ma to swoje potwierdzenie w przypadku innych gdańskich stanowisk archeologicznych (Maćkowski 2016, 151–161, 2021, 550–565; Maćkowski, Gan 2020, 671–675). Pewną analogię do omawianego zabytku „stargardzkiego” mogą stanowić dwa zbliżone formą odważniki z Targu Siennego w Gdańsku (ryc. 4).

Oba te niesygnowane „gdańskie” odważniki prawdopodobnie są z tego samego okresu lub nieco tylko starsze od „stargardzkiego”. Zaproponowana

¹ Nr inw. 175/H/Kw/S.

przez R. Krzywdzińskiego i M. Nowaka rozpiętość chronologiczna sięgająca aż XVIII w. wynika z trudności interpretacyjnych „niemych” obiektów oraz faktu, że ogromna ilość pozyskiwanych współcześnie gdańskich artefaktów pochodzi z warstw zmieszanej ziemi oraz warstw śmietnikowych wykorzystywanych niegdyś do utwardzania gruntu lub sypania wałów. Konsekwencją jest występowanie obok siebie przedmiotów średniowiecznych i XIX-wiecznych. Niemniej nawet w tak trudnych sytuacjach można wykluczyć dla odważnika grzywny XVII i XVIII w., a w zasadzie także XVI (przynajmniej przeważającą jego część). Wynika to z obserwacji długofalowego procesu rozwojowego tego typu obiektów zmierzającego do ograniczenia nieuczciwych praktyk handlowych, takich jak np. posługiwanie się odmiennymi odważnikami dla sprzedawcy oraz nabywcy. Im bardziej rozwijał się rynek i liczba jego uczestników, tym częstsze były skargi oraz dezyderaty kierowane do władz miejskich żądające ukrócenia podobnego procederu. Po pierwsze zmierzały one w dążeniu do zastąpienia surowca służącego do wykonywania odważników z plastycznego ołowiu, przez twarde brąz i mosiądz (przynajmniej jako zewnętrzna powłoka), a w XIX w. dojdzie do tego jeszcze żeliwo. Wzorem ku temu były zdobywające w XVI w. coraz większą popularność odważniki monetarne oraz mosiężne ciężarki kubeczkowe. Po drugie – dążono do precyzyjnej, urzędowej legitymizacji miar i wag. O ile w XVII w. zdarzały się jeszcze odważniki ołowiane, to były one uwierzytelnione herbem miasta i podaniem jednostki wagowej (Wittop Koning, Houben 1980, 27–32). Jest to doskonale widoczne na wykonanych w Gdańsku odważnikach grzywien z 1636 r. (Lepszy 1889, 30–32). Ołów jako materiał wykonania oraz brak oznaczeń kierują datacją tego typu przedmiotów w przeciwnym kierunku chronologicznym. Oczywiście jest to pewne uogólnienie, lecz pomijanie tego procesu w ocenie łatwo doprowadzić może do wypaczenia datacji².

Przy znajomości kontekstu historycznego miejsca, w którym odważnik funkcjonował, i w oparciu o wykorzystywane tu jednostki obrachunkowo-wagowe, jego ciężar pozwala na porównanie z obowiązującymi standardami. W przypadku artefaktów nieoznakowanych, zwłaszcza wobec małych odważników, dopasowanie ich ciężaru do stosowanych jednostek wagowych może stanowić jedyny wyróżnik względem obciążników, tokenów bądź odpadów surowcowych. Także przy znacznych uszkodzeniach nieoznakowanych odważników ich właściwe rozpoznanie jest bardzo trudne, a wręcz niemożliwe. Nie dotyczy to omawianego odważnika stargardzkiego. Jego waga wynosząca 120,5 g wskazuje, że chodzi tu o połowę grzywny, czyli czwartą część funta. Jest ona wyraźnie cięższa od połowy grzywny kolońskiej, lecz niemal idealnie (przy niewielkiej stracie ciężaru wynikającej ze zużycia) wpisuje się w ½ grzywny lubeckiej = 242,35 g (Ziegler 1997, 135, 153; Kröger 2007, 73). Reasumując – odważnik „stargardzki” stanowi ½

grzywny lubeckiej, a jego datację można określić na 2. poł. XV w.

Bibliografia

Źródła archiwalne

München, Bayerische Staatsbibliothek
Cod.icon. 308 n Wernigeroder (Schaffhausensches) Wappenbuch

Literatura

- Bahrfeldt E. 1889. *Das Münzwesen der Mark Brandenburg. Von den ältesten Zeiten bis zum An-fange der Regierung der Hohenzollern*. Berlin.
- Feit P. 1882–1886. *Glossar zum ersten bis dritten Bande*. W: K. Höhlbaum (red.), *Hansisches Urkundenbuch* 3. Halle, 533–585.
- Kröger U. 2007. *Das Lübecker Pfund bis zum Jahre 1860, Natur- und Landeskunde. Zeitschrift für Schleswig-Holstein. Hamburg und Mecklenburg* 124. Hamburg.
- Krzywdziński R., Nowak M. 2021. *Odważniki handlowe, rzemieślnicze i medyczne z badań archeologicznych na Targu Siennym, przy ulicy Chmielnej 78–80, Łąkowej i Podwalu Przedmiejskim w Gdańsku*. W: R. Krzywdziński (red.), *Dantiscum* 3. Gdańsk, 580, 585.
- Lepszy L. 1889. *Grzywna polska. Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* 1(2), 30–34.
- Maćkowski T. 2016. *Odważniki z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73–74 w Gdańsku*. W: R. Krzywdziński (red.), *Dantiscum* 1. Gdańsk, 151–161.
- Maćkowski T. 2021. *Handel*. W: B. Ceynowa (red.), *Spichlerz Błękitny Baranek. Katalog wystawy*. Gdańsk, 550–565.
- Maćkowski T., Gan P. 2020. *Wagi i odważniki kupieckie*. W: B. Kościński (red.), *Lastadia – najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*. *Archeologia Gdańska* 7. Gdańsk, 671–682.
- Steuer H. 1997. *Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schleswig. Funde des 11. bis 13. Jahrhunderts aus Europa als Quellen zur Handels- und Währungsgeschichte*. Köln.
- Wachowski K. 2002. *System wagowo-pieniężny i obrachunkowy na Dolnym Śląsku po reformie Henryka III Białego. Wiadomości Numizmatyczne* 46, 1(173), 59–66.
- Wachowski K. 2006. *Systemy odważników w Polsce średniowiecznej*. W: M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*. Szczecin–Wrocław, 359–364.
- Wittop Koning D.A., Houben G.M.M. 1980. *2000 jaar gewichten in de Nederlanden: stelsels, ij-kwezen, vormen, makers, marken, gebruik*. Lochem–Poperinge.
- Ziegler H. 1997. *Studien zum Umgang mit Zahl, Maß und Gewicht in Nordeuropa seit dem Hohen Mittelalter. Siegener Abhandlungen zur Entwicklung der materiellen Kultur. Internationaler Interdisziplinärer Kongreß für Historische Metrologie* 23. St. Katharinen.

² Także z innych powodów, np. braku wiedzy epigraficznej, szereg ustaleń chronologicznych przytoczonego opracowania budzi spore wątpliwości.

Internet

https://de.wikipedia.org/wiki/Wilder_Mann#/media/Datei:Wilder_Mann_mit_umgeh%C3%A4ngtem_Wappen_1477.jpg (dostęp: 12.08.2024).

dr Tomasz Maćkowski
Instytut Historii
Zakład Metodologii Historii,
Historii Historiografii i Archiwistyki
Uniwersytet Gdański
ul. Wita Stwosza 55
80-308 Gdańsk
tomasz.mackowski@ug.edu.pl

Zusammenfassung

Gewicht

Eine äußerst interessante messtechnische Quelle, die bei archäologischen Ausgrabungen auf der ehemaligen Parzelle der Holzmarktstraße 20 gefunden wurde, ist ein aus Blei gegossenes Gewicht in Form eines Kegelstumpfes mit einem Gewicht von 120,5 g und folgenden Maßen: Höhe 18 mm; Durchmesser der Unterseite 33 mm, oberer Pol 24 mm. Das Artefakt ist sehr gut erhalten. Abgesehen von einer sekundären Gravur der Konturen eines Wappenschildes und einem „i“ (=1) wurden keine weiteren absichtlichen Markierungen festgestellt. Dennoch verleiht das Schild dem Gegenstand einen einzigartigen Charakter. Seine Form erlaubt auch eine präzisere Datierung des Gegenstandes, dessen Verwendung in der 2. Hälfte des 15. Jh. anzusetzen ist. Sein Gewicht beträgt 120,5 g, das sind $\frac{1}{2}$ Lübecker Mark (eine ganze = 242,35 g) und $\frac{1}{4}$ Lübecker Pfund mit einem Gewicht von ca. 484,7 g. Somit kann es einen materiellen Beweis für den Markttausch in der mittelalterlichen Stadt Stargard, die 1292 mit Lübecker Recht ausgestattet war, liefern.

0 5 cm

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Ołowiany odważnik w kształcie ściętego stożka (nr inw. 175/H/Kw/S). Fot. M. Szeremeta

Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Bleigewicht in Form eines Kegelstumpfes (Inv.-Nr. 175/H/Kw/S). Foto M. Szeremeta

0 3 cm

0 3 cm

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Oba bieguny ołowianego odważnika (nr inw. 175/H/Kw/S) z rytami „i” = 1 (?), a także z kształtem tarczy herbowej na podstawie. Fot. T. Maćkowski

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Beide Pole des Bleigewichts (Inv.-Nr. 175/H/Kw/S) mit eingeritztem „i” = 1 (?), sowie mit den Konturen eines Wappenschildes an der Unterseite. Foto T. Maćkowski

Ryc. 3. Późnogotyckie tarcze herbowe. A – hrabiowie von Greiffenstein, wg Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 308 n, *Wernigeroder (Schaffhausensches) Wappenbuch* (1486–1492); B – dziki mąż z herbem (1477) (https://de.wikipedia.org/wiki/Wilder_Mann#/media/Datei:Wilder_Mann_mit_umgeh%C3%A4ngtem_Wappen_1477.jpg)

Abb. 3. Spätgotische Wappenschilde. A – Grafen von Greiffenstein, Sammlungen Bayerischer Staatsbibliothek, Cod.icon. 308 n, *Wernigeroder (Schaffhausensches) Wappenbuch* (1486–1492); B – Wilder Mann mit umhängtem Wappen (1477) (https://de.wikipedia.org/wiki/Wilder_Mann#/media/Datei:Wilder_Mann_mit_umgeh%C3%A4ngtem_Wappen_1477.jpg)

Ryc. 4. Odważniki ołowiane w formie ściętego stożka z Gdańska. A – 1 grzywna kolońska: waga 228 g, średnica: 38 i 31 mm, wysokość 22 mm – wg autorów datowany na XVI–XVIII w.; B – odważnik funta: waga 267,6 g (zachowany częściowo), średnica: 42 i 39 mm, wysokość 28 mm – wg autorów datowany na XIV–XV w. (Krzywdziński, Nowak 2021, 580, 585)

Abb. 4. Bleigewichte in Form eines Kegelstumpfes aus Gdańsk. A – 1 Kölner Mark: Gewicht 228 g, Durchm.: 38 und 31 mm, Höhe 22 mm – nach Angaben der Autoren, datiert 16. bis 18. Jh.; B – Pfundgewicht: Gewicht 267,6 g (teilweise erhalten), Durchm.: 42 und 39 mm, Höhe 28 mm – nach Angaben der Autoren, datiert 14. bis 15. Jh. (nach Krzywdziński, Nowak 2021, 580, 585)

V

V. 1. Grzędziło

Andrzej Janowski

W analizowanym zbiorze jednym z dwóch przedmiotów¹, które łączyć można z połowem ryb przez mieszkańców Stargardu, jest gliniany obciążnik do sieci w kształcie dysku odkryty w trakcie odgruzowania piwnicy narożnej kamienicy frontowej na dawnej parceli Targ Drzewny 20². Jego średnica wynosi 116 mm, wysokość 22,3 mm, średnica centralnego otworu 16,5 mm, a masa 289 g. Grzędziło wytoczono na kole garncarskim z żelazistej gliny wypalanej w atmosferze utleniającej.

Grzęzny/grzęzny, choć same w sobie nie umożliwiały połowu ryb, to stanowiły niezbędny sprzęt pomocniczy. Umiejętny ich dobór umożliwiał optymalne obciążenie sieci i gwarantował sukces w połowach ryb przebywających na różnych głębokościach i strefach wodnych (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 94–95). Wykorzystanie kamiennych bądź glinianych obciążników do sieci poświadczane jest na Pomorzu co najmniej od przełomu VIII/IX w. (por. Rulewicz 1994, 189). We wczesnym średniowieczu były to zwykle egzemplarze z kamienia. Wytwarzanie grzędziel z gliny charakterystyczne jest dla czasów późniejszych. Nadawano im kształt dysku lub beczułki, a wybór gliny jako surowca stwarzał większą możliwość weryfikacji ostatecznego rozmiaru i masy obciążnika, a tym samym kontrolę nad stopniem obciążenia sieci. Ciężarki takie wytwarzali garncarze na marginesie zasadniczej produkcji, o czym świadczą chociażby znaleziska z pracowni garncarskich w Elblągu (Marcinkowski 2003, 211–212) czy Neubrandenburgu (Schmidt 1989, 44–47).

Omówiony egzemplarz odkryto w nawarstwieńcach nowożytnych³, ale analogiczne kształtem i rozmiarami grzędziła znamy z późnośredniowiecznych poziomów użytkowych kilku miast pomorskich, m.in. z Kołobrzegu, Wolina, Szczecina czy Gdańska (por. Janowski 2019, 313–317, tu starsza literatura).

Bibliografia

- Janowski A. 2019. Clay artefacts. W: M. Rębkowski (red.), *Wolin – the Old Town 2. Studies of finds*. Szczecin, 291–322.
- Marcinkowski M. 2003. Średniowieczny warsztat garncarski ze Starego Miasta w Elblągu. *Pomonia Antiqua* 19, 193–250.
- Rulewicz M. 1994. *Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Schmidt V. 1989. *Die mittelalterliche Töpferhandwerk in Neubrandenburg*. Neubrandenburg.
- Znamierowska-Prüfferowa M. 1988. *Tradycyjne rybołówstwo ludowe w Polsce na tle zbiorów i badań terenowych muzeum etnograficznego w Toruniu*. Toruń.

dr hab. Andrzej Janowski, prof. IAiE PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.edu.pl

¹ W obiekcie 8 na dawnej parceli przy Tagu Drzewnym 20 odkryto pływak wykonany z sosnowej kory, por. w niniejszym tomie: I. Bobik, *Naczynia i inne przedmioty drewniane*.

² Nr inw. 183/H/Kw/S.

³ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, *Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych*.

Zusammenfassung

Netzsenker

In der untersuchten Sammlung gibt es einen einzigen Gegenstand, der mit dem Fischfang durch die Bewohner von Stargard in Verbindung gebracht werden kann: ein scheibenförmiges Netzgewicht aus Ton, das beim Entrümmern des Kellers im vorderen Bürgerhaus der ehemaligen Holzmarktstraße 20 entdeckt wurde. Der Netzsenker wurde auf einer Töpferscheibe aus eisenhaltigem Ton gedreht und in oxidierender Atmosphäre gebrannt. Das betreffende Exemplar wurde in einer Kelleraufschüttung entdeckt, jedoch sind in Form und Größe ähnliche Netzsenker aus spätmittelalterlichen Schichtungen mehrerer pommerscher Städte bekannt, darunter Kołobrzeg, Wolin, Szczecin und Gdańsk.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Grzęzidło (nr inw. 183/H/Kw/S). Fot. i oprac. A. Janowski
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Netzsenker (Inv.-Nr. 183/H/Kw/S). Fot. und Bearb. A. Janowski

V. 2. Tygielek

Marcin Majewski

Tygle to naczynia wytrzymujące stosowanie wysokiej temperatury, w których przeprowadza się operacje termiczne na substancjach stałych. W późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności najczęściej korzystali z nich alchemicy (por. Osten 2016, 337), probiercy, mincerze, metalurzy, szklarze, złotnicy oraz wytwórcy cynowych aplikacji. Najlepsze naczynia tego typu wytwarzano w północnej Hesji, a garncarze z okolic Großalmerode nie mieli w tym względzie żadnej konkurencji. W XVI i XVII w. retorty i tygły z tego obszaru trafiały nie tylko do północnoniemieckich i heskich aptek, laboratoriów, odlewni metali kolorowych i warsztatów złotniczych, lecz także do krain leżących znacznie dalej, np. do Ameryki Północnej (Stephan 2008, 367).

Przeprowadzone ostatnio analizy petrograficzne i chemiczne wykazały, że naczynia tego typu wytwarzane były według zestandaryzowanych zasad, czyli z mieszaniny bardzo czystej gliny kaolinitowej z piaskiem kwarcowym. Formowano je na kole garncarskim w charakterystyczne trójboczne naczynia o okrągłych dnach, a następnie długo wypalano w temperaturze 1300–1400°C. Dzięki badaniom laboratoryjnym wiemy, że powstawał wówczas glinokrzemian glinu (mullit), który nadawał tygłom dużą wytrzymałość mechaniczną oraz odporność na wysoką temperaturę i żrące substancje chemiczne. Obecnie mullit produkowany jest syntetycznie i stanowi podstawowy składnik ceramicznych materiałów ogniotrwałych stosowanych m.in. w budownictwie, optyce, przemyśle lotniczym (Martinón-Torres i in. 2006, 437–438).

W trakcie prac wykopaliskowych na dawnej parceli Targ Drzewny 21 odkryto we wnętrzu latriyny dwa fragmenty pierwotnie trójbocznego tygielka o średnicy dna równej 2,8 cm (ryc. 1)¹. Forma oraz charakterystyczna struktura przełam i powierzchni ceramiki pozwala powiązać ten przedmiot z ośrodkami wytwórczymi okolic Großalmerode. We wnętrzu naczynia, w górnych partiach zachowanych ścianek, widoczne są ślady używania przedmiotu w wysokiej temperaturze. Efektem tego procesu jest połyskliwe zeszkliwienie powierzchni. W kontekście pozyskanej ceramiki opisywany egzemplarz należy datować na 1/2 ćw. XVII w.

Omawiany tygielek nie jest pierwszym tego typu przedmiotem odkrytym podczas badań archeologicznych w Stargardzie. W piwnicy kramu/magazynu na Rynku Staromiejskim znaleziono niewielkie, zachowane w całości naczynie tego typu, pochodzące z 2. poł. XIII w. (Majewski, Ogiewa-Sejnota 2017, 316). Znane są również odkrycia w innych miastach pomorskich. Przykładowo późnośredniowieczne lub nowożytne tygły pozyskane zostały podczas badań kwartału I i zamku książęcego w Szczecinie (Cnotliwy 2014, 125; Słowiński 2019, 115–116). W Greifswaldzie

zaś odkryto przedmioty tego typu wykorzystywane w aptece w XVIII i XIX w. (Ansorge 2005, 456), a w Stralsundzie ok. 1600 r. z dużego zbioru tygli i formy odlewniczej korzystał złotnik (Ansorge 2016, 129).

Bibliografia

- Ansorge J. 2005. Die „Alte Apotheke“ in Greifswald. W: H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer (red.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 39, 455–458. Schwerin.
- Ansorge J. 2016. Hessische Schmelztiegel aus Latrinenschacht Befund 085. W: J. Ansorge, T. Rütz. *Quartier 17. Archäologische und bauhistorische Zeugnisse der Stralsunder Stadtgeschichte*. Schwerin, 129–131.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Majewski M., Ogiewa-Sejnota M. 2017. Rynek Staromiejski w świetle źródeł archeologicznych i historycznych. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 311–347.
- Martinón-Torres M., Rehren T., Freestone I.C. 2006. Mullite and the mystery of Hessian wares. *Nature* 444, 437–438.
- Osten von S. 2016. Das Alchemistenlaboratorium von Oberstockstall – Passauer Domherren forschen auf den Gebieten der Chemie, der Metallurgie und des Pharmazie (1548/49–1590). W: H. Meller, A. Reichenberger, C.-H. Wunderlich (red.), *Alchemie und Wissenschaft des 16. Jahrhunderts. Fallstudien aus Wittenberg und vergleiche Befunde. Internationale Tagung vom 3. bis 4. Juli 2015 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 15. Halle (Saale), 337–345.
- Słowiński S. 2019. Drobne przedmioty z gliny. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartal I 1*. Szczecin, 113–116.
- Stephan H.-G. 2008. Schmelztiegel, ein wenig beachtetes Thema der Metallurgie. *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 61, 351–392.

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

¹ Obiekt 13, nr inw. 15/H/Kw/S.

Zusammenfassung

Schmelztiegel

Schmelztiegel sind Gefäße, die hohen Temperaturen standhalten und in denen thermische Vorgänge an festen Stoffen durchgeführt werden. Im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit gehörten zu ihren häufigsten Anwendern Alchimisten, Probierer, Münzer, Metallgießer, Glasmacher, Goldschmiede und Hersteller von Zinnapplikationen. Bei Ausgrabungen auf der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 21 wurden im Inneren der Latrine zwei Bruchstücke eines ursprünglich dreiseitigen Schmelztiegels mit einem Bodendurchmesser von 2,8 cm entdeckt. Die Form und die charakteristische Struktur des Bruchs und der Oberfläche der Keramik lassen einen Zusammenhang mit den Verarbeitungszentren im Raum Großalmerode zu. Die oberen, inneren Teile der erhaltenen Wände tragen Spuren der Nutzung dieses Gegenstandes bei hohen Temperaturen. Davon zeugt die glänzende Verglasung auf der Oberfläche des Gefäßes. Angesichts des Kontexts der gefundenen Keramik ist das Exemplar in das 1./2. Viertel des 17. Jh. zu datieren.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX, dawna parcela Targ Drzewny 21. Fragment glinianego tygla (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX., ehemalige Parzelle der Holzmarktstraße 21. Bruchstück eines Schmelztiegels aus Ton (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M).
Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

VI.1. Akcesoria do gier i zabaw

Paulina Romanowicz

W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na dawnych parcelach Targu Drzewnego 20–21 odkryto pięć zabytków, które należy zaliczyć do kategorii akcesoriów gier i zabaw (ryc. 1). Są to cztery pionki do gry oraz tzw. „hetka”. Dwa z zabytków były już wcześniej publikowane (Romanowicz 2013, 217, 222–223).

„Hetka”, czy jak w tym kontekście lepiej napisać – buczek – to bardzo prosty w wykonaniu przedmiot, który służył do zręcznościowej zabawy. Nazwa „buczek” oddaje wrażenia dźwiękowe, które jest słyszalne w trakcie zabawy. Jest to zwykle kość śródstopia zwierzęcia z otworem przelotowym umieszczonym centralnie. Zwykle się je nazywać „hetkami” z uwagi na znalezisko łączące je z funkcją spinającą odzież (Hensel 1965, 495), a więc miałyby one być dość prymitywnym guzikiem.

Egzemplarz znaleziony w wypełniku latryny (obiekt 13) na dawnej parceli Targ Drzewny 21, datowanej na 1/2 ćw. XVII i XVII/XVIII–XVIII w.¹ Jest niekompletny (nr inw. 67/H/Kw/S), ułamany, a jego zachowana długość wynosi 53 mm (ryc. 2). Widoczny otwór został wykonany najpewniej nożem, jest nieregularny, o średnicy 5 mm. Jest jednym z kilku znalezionych na terenie Stargardu (Romanowicz 2013, 222), a jednym z wielu odkrytych w rejonie basenu Morza Bałtyckiego (Romanowicz 2016, 98–100).

Był to zatem przedmiot dość powszechnie występujący i używany. Jeśli nie do spinania ubrań, to do czego? Jednoznaczne ustalenie przeznaczenia tego przedmiotu pozostaje nadal w sferze domysłów. Istnieją jednak przesłanki ku temu, by uznać go za akcesorium prostej zabawy zręcznościowej, do której oprócz kości z otworem potrzebny był sznurek (Blaževičius 2008, 90). Dostępne są przekazy etnograficzne opisujące jego bardziej współczesną odmianę, do której użyty był... właśnie znany nam w formie guzik z czterema otworami (Moszyński 1968, 596; Pliuraitė-Andrejeviene 2012, 113–116). W obu przypadkach zabawa polegała na tym, że przez otwory przepleciony był sznurek, który zawiązywano w pętlę. Guzik/buczek umieszczano na środku, a dwa końce pętli na dwóch dłoniach. Następnie sznurek skręcano i wprawiano całą zabawkę w ruch poprzez lekkie pulsowanie dłońmi. Wyzwanie polegało na jak najdłuższym utrzymaniu przedmiotu w ruchu wirującym (por. Romanowicz 2016, 171–172).

Drugą grupę przedmiotów rozrywki w analizowanym zbiorze zabytków stanowią te do gier strategicznych, czyli pionki. Są to cztery różne sztuki, do prawdopodobnie dwóch różnych gier.

Pierwszy z nich (nr inw. 14/H/Kw/S) jest wykonany z drewna i ma kształt ściętego stożka o wysokości 19 mm, średnicy podstawy dolnej 20 mm, górnej zaś – 15 mm (ryc. 3). Został odkryty w latrynie (obiekt 8) zlokalizowanej na dawnej parceli Targ Drzewny 20, wzniesionej w obstarwie kamiennej i datowanej na koniec XVII–poł. XVIII w.² Zrobiony jest dość starannie, stąd przypuszczenie, że mamy do czynienia z pionem z zestawu pionów szachowych, w typie abstrakcyjnym orientalnym. Piony w tym kształcie znane są od co najmniej późnego średniowiecza (Blaževičius 2011, 109). Materiał oraz staranność wykonania – powszechne, a jednocześnie nie ekskluzywne – sugerują, że był to jakiś powszechniejszy zestaw.

Szachy w Europie pojawiły się w VIII w. za pośrednictwem Arabów (Murray 1913, 404–406), ale długo ich zasady oraz znaczenie figur pozostawały niezrozumiałe dla świata europejskiego. Twierdzi się, że w szachy grał już Karol Wielki (Giżycki 1984, 199). Jednak pierwszy pewny dowód znajomości tej gry w Europie pochodzi dopiero z X w. ze Szwajcarii, gdzie w klasztorze Einsiedeln przechowywany jest poemat z tego czasu pt. *Versus de Schachis* (Stempin 2012, 76). Z pewnością były one znane już w całej Europie w XI w. (Bubczyk 2005, 7).

W toku rozwoju szachów ewolucji ulegały rekwizyty oraz zasady gry. Największym zmianom podlegały bierki, które zmieniały nie tylko kształt, ale i nazwę. Zwykle się dzielić znaleziska bierek szachowych na figury realistyczne i abstrakcyjne. Pierwotnie figuralne, realistyczne bierki z indyjskiej *czaturangi* na swoim arabskim odcinku rozwoju zamieniły się w bierki abstrakcyjne o formie geometrycznej. Koran zabraniał bowiem realistycznego przedstawiania form ożywionej rzeczywistości, dlatego postacie gry zostały ukryte w geometrycznych symbolach (Murray 1913, 188–189). Króla-szacha zmieniono w kształt kulistego wybrzuszenia górującego nad walcem z symbolicznie wyciętym korpusem zwierzęcia. Hetman-wezyr był mniejszy, o podobnym kształcie, często bez wieńczącej kulki. Rycerz konny zamienił się we fragment stożka z pojedynczym występem imitującym koński łeb. Słonie bojowe miały tych występów dwa, a symbolizowały one kły zwierzęcia. Wóz bojowy – rydwan – miał kształt prostopadłościanu z trójkątnym wcięciem w górnej partii, symbolizującym wnętrze pojazdu. Piechota zamieniła się w pionki w kształcie ściętego stożka zaokrąglonego górą (Gaśowska 1964, 152–153; Stempin 2010, 43–45; 2012, 75–76). I to z tą ostatnią formą mamy do czynienia

¹ Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

² Por. w niniejszym tomie: M. Majewski, Zagospodarowanie działek w świetle badań archeologicznych.

w przypadku znaleziska ze Stargardu, czyli abstrakcyjną wersją orientального żołnierza piechoty – pionka. Bardzo podobne, datowane szeroko na XIV–XVII w., znalezione zostały w Wilnie (Blaževičius 2011, 201, tab. 17, nr 2 i 3).

Zupełnie inny jest drugi z pionów (nr inw. 12/H/Kw/S), w kształcie płaskiego walca o średnicy 44–48 mm, wysokości 10 mm (ryc. 4). Odkryty został w tym samym obiekcie, co pion szachowy, a zatem też datowany jest na koniec XVII–poł. XVIII w. Obie powierzchnie krążka mają wyżłobione dookólne zagłębienia, które tworzą wzór dwóch pierścieni wokół wypukłego środka, z tym że jedna powierzchnia jest dużo mocniej wytarta, przez co wzór jest mniej wyraźny.

Piony o takiej formie znane są od co najmniej późnego średniowiecza. Analogiczne piony zostały znalezione m.in. w Czechach, Włoszech, Francji, Bułgarii (Kaván 1975), Anglii (Evans 2012, 45), Niemczech (Finck 2012, 117), Estonii (Mäesalu 2012, 414), Szwecji (Westholm 2012, 484), Danii (Skov 2012, 599) i Polsce (Adamczyk 2012, 9–60; Piekalski, Wachowski 2012, 260). Występują przez całe średniowiecze i okres nowożytny. Przykłady znalezisk z innych terenów Europy pokazują, że miały one bardzo uniwersalną formę i zdobnicstwo w trzech głównych typach: regularnych koncentrycznych żłobień, ornamentu oczkowego lub rytego ornamentu roślinnego.

Przypuszcza się, że piony te służyły do gier planszowych, takich jak młynek czy warcaby. Te drugie uważane są z jednej strony za dalekiego krewnego szachów (Fiske 1905, 93), z drugiej zaś za ich bezpośredniego przodka uznaje się grę alquerque (Murray 1913, 616; Giżycki 1984, 59; Pijanowscy 2006, 56). W ogólnie znanej postaci są one jednak niezbyt starą grą i najprawdopodobniej narodziły się na przełomie XI i XII w. w południowej Francji lub w Hiszpanii, zapożyczając od szachów planszę i figurę hetmana, przesuwaną się po przekątnej o jedno pole (Fiske 1905, 94–95). Kiedy we Francji hetman zamienił się w królową-damę, gra uzyskała nazwę „gry w damy” (Giżycki 1984, 59). Polska nazwa „warcaby” jest kalką z języka niemieckiego „wartabl” lub „wurfzabel” (Pijanowscy 2006, 38). Młynek z kolei jest jedną z najstarszych i najbardziej rozpowszechnionych tradycyjnych gier planszowych świata. Gra, bardzo popularna w okresie średniowiecza (Murray 1952, 44–45), znana jest co najmniej od czasów Cesarstwa Rzymskiego, chociaż niektórzy badacze jej początków doszukują się już w starożytnym Egipcie i datują na co najmniej 1400 lat p.n.e. (Endrei 1988, 71). Gra w młynek jest prosta i w miarę szybka. Planszę można było łatwo wykonać dosłownie wszędzie – wryć na blacie drewnianego stołu albo ławki w kościele czy nawet narysować patykami na gołej ziemi. Dodatkowo jej prostota sprzyjała tworzeniu wszelkich wariacji na jej temat (por. Romanowicz 2016, 198).

Do gier w tym typie służyć mógł kolejny pionek (nr inw. 15/H/Kw/M), znaleziony we wspomnianym już wypełnisku latryny (obiekt 13) na dawnej parceli Targ Drzewny 21, datowanej na 1/2 ćw. XVII i XVII/XVIII–XVIII w. Jest to krążek ceramiczny w formie nieregularnego owalu o średnicy 28–30 mm, wykonany z fragmentu ścianki

kafla miskowego (ryc. 5). Czerep ceramiczny jest ceglasty, natomiast jedna z powierzchni pokryta jest pobiałą i zielonym, ołowianym szkliwem. Tego typu piony, nieforemne i bez dodatkowego celowego zdobienia, często wykonywane z odpadków, znane są z całego terenu Europy. Tworzono je z odłamków nie tylko naczyń, ale też dachówek czy płytek kamiennych (Borkowski 1995, 315, 1999, 189; Blaževičius 2011, 131; Hjerminde 2012, 556; Thier 2012, 295; Westholm 2012, 487; Gomułka 2018, 1033–1034). Ich obecność potwierdza powszechność gier planszowych.

Ostatni z pionków (nr inw. 44/H/Kw/S) z analizowanego materiału źródłowego został odkryty w wypełnisku latryny (obiekt 8) zlokalizowanej na dawnej parceli Targ Drzewny 20, z której pozyskano już dwa, opisane wcześniej piony. Ma on kształt spłaszczonego stożka o średnicy podstawy 26 mm, z otworem w środku o średnicy 4 mm (ryc. 6). Wysokość pionka wynosi 8 mm. Jest to okaz dość prosty, niezdobiony, jego funkcja ludyczna jest raczej domniemana, ale dość prawdopodobna. Tego typu okazy Blaževičius opisuje jako podstawy pionów szachowych abstrakcyjnych tzw. nowego typu (2011, 118, ryc. 141). Od ok. XIII w. nowy styl abstrakcyjny figurek szachowych wyewoluował ze stylu orientального. W ciągu XIII–XV w. oba te style funkcjonowały jednocześnie, ale już od XV–XVI w. zaczęły dominować nowe formy. Charakterystyczna dla tego typu figurek jest wielopoziomowość. Zwykle figury składają się z dwóch głównych elementów – solidnej podstawy i umieszczonej na niej profilowanej części górnej. Jest to kształt, z jakim kojarzymy figury szachowe do dzisiaj (Murray 1913, 773).

Podstawa ma zazwyczaj formę niskiego cylindra. Jednym z najważniejszych czynników, który umożliwił szybkie rozprzestrzenienie się figur szachów w tzw. nowej abstrakcji w Europie, mógł być fakt, że do ich produkcji używano tokarek. Dzięki temu udawało się uzyskać proste, ale wyraziste kształty, a same figurki były lekkie (Blaževičius 2011, 109–110). Jest wysoce prawdopodobne, że stargardzkie znalezisko to właśnie fragment takiego pionka.

Przedmioty do gier i zabaw są zwykle znaleziskiem raczej rzadkim. W przypadku analizowanego zbioru mamy do czynienia dodatkowo ze zbiorem pionów odkrytych w jednym obiekcie, w jednej latrynie. Przy czym ich różnorodność wskazywałaby raczej na zdeponowanie ich w tym miejscu przy okazji np. sprzątanania jakiejś przestrzeni i usunięcia pionów jednostkowych, zgubionych, porzuconych lub niepasujących do innych zestawów. Są one jednak doskonałym świadectwem znajomości wśród mieszkańców Stargardu powszechnych i popularnych w owym czasie gier planszowych strategicznych.

Bibliografia

- Adamczyk P. 2012. Gry planszowe – tabula. W: A. Stempin (red.), *Magia gry – sztuka rywalizacji*. Poznań, 41–63.
- Blaževičius P. 2008. Vaikų žaislai ir žaidimai XIII–XVII a. Lietuvoje (remiantis archeologijos duomenimis). *Lietuvos Archeologija* 33, 71–122.

- Blaževičius P. 2011. *Seniausieji Lietuvos Žaislai*. Vilnius.
- Borkowski T. 1995. Fragment figurki, grzechotka i pion do gry (?) z parceli 14 przy ul. Igielnej we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 36, 313–315.
- Borkowski T. 1999. Rozrywka – zabawki i drobna plastyka figuralna. W: C. Buško, J. Piekalski (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*. Wratislavia Antiqua 1, 187–201. Wrocław.
- Bubczyk R. 2005. *Szachy i rycerze. O grach planszowych w angielskiej kulturze wyższej późnego średniowiecza*. Lublin.
- Endrei W. 1988. *Spiele und Unterhaltung im alten Europa*. Hanau.
- Evans D.H. 2012. Childhood, Adolescence, Education and Recreation in Hull and Beverly. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 39–55.
- Finck A. 2012. Stade – Kindheit Und Jugend im Mittelalter Und in der frühen Neuzeit. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 115–128.
- Fiske W. 1905. *Chess in Iceland and in Icelandic literature with historical notes on other table games*. Florence.
- Gąsowska E. 1964. Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza. *Archeologia Polski* 9/1, 148–169.
- Giżycki J. 1984. *Z szachami przez wieki i kraje*. Warszawa.
- Gomułka I. 2018. Gry i zabawy. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy Placu Nowy Targ we Wrocławiu*. Cz. 1. Wratislavia Antiqua 23, 993–1048. Wrocław.
- Hjermind J. 2012. Children's Lives in Viborg 1000–1550. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 551–564.
- Kaván J. 1975. *Z szachami przez wieki i kraje*. Warszawa.
- Mäesalu A. 2012. Kindheit und Jugend in der Hansestadt Dorpat (Tartu). W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 411–418.
- Moszyński K. 1968. *Kultura ludowa Słowian*. II, 2. Warszawa.
- Murray H. 1913. *A history of Hess*. Oxford.
- Murray H. 1952. *A history of board games other than Hess*. Oxford.
- Piekalski J., Wachowski K. 2012. Dzieciństwo i wiek dojrzewania. Edukacja i rekreacja w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Wrocławiu. *Archaeologia Historica Polona* 20, 245–263.
- Pijanowski L., Pijanowski W. 2006. *Gry świata. Encyklopedia*. Warszawa.
- Pliuraitė-Andrejeviėnė N. 2012. *Lietuvos vaikų žaisalai*. Vilnius.
- Romanowicz P. 2013. Akcesoria do gier i zabaw z najnowszych badań w Stargardzie. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*. Vol. 2. *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 215–223.
- Romanowicz P. 2016. *Zabawa w średniowiecznym mieście. Studium archeologiczne z miast południowego Bałtyku*. Szczecin.
- Skov H. 2012. Infancy and Adolescence, Education and Recreation in Aarhus from 800 to 1700. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 591–603.
- Stempin A. 2010. Figury szachowe – przybory średniowiecznej gry edukacyjnej. W: D. Strzelczyk, K. Kabacińska (red.), *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*. Poznań.
- Stempin A. 2012. Szachy – geneza gry i europejskie początki. W: A. Stempin (red.), *Magia gry – sztuka rywalizacji*. Poznań, 73–87.
- Thier B. 2012. Ausgewählte Aspekte zur Kindheit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit in Münster. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 285–298.
- Westholm G. 2012. Infancy and Adolescence, Education and Recreation from Medieval Period to the 17th Century. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*. Lübeck, 477–491.

dr Paulina Romanowicz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów
Nadbałtyckich
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
p.romanowicz@iaepan.edu.pl

Zusammenfassung

Spielzubehör

In der untersuchten Sammlung von Funden fallen fünf Stücke in die Kategorie des Spielzubehörs. Das erste ist der so genannte Schwirrknopf bzw., wie er in diesem Zusammenhang besser bezeichnet wird, der sog. Schnurrer – ein recht einfach herzustellender Gegenstand, der für Geschicklichkeitsspiele verwendet wurde. Das Exemplar wurde in einer Latrine aus dem 1./2. Viertel des 17. und 17/18.–18. Jh. gefunden und ist unvollständig. Die zweite Gruppe von Unterhaltungsgegenständen in der Sammlung von Artefakten sind Spielsteine. Es gibt vier davon für wahrscheinlich zwei verschiedene Spiele: Dame bzw. Mühle und für Schach. Drei Spielsteine wurden in einem gemeinsamen Befund aus dem Ende des 17. bis Mitte des 18. Jh. und einer in der Verfüllung der Latrine aus dem 1./2. Viertel des 17. und 17./18. Jh. gefunden. Sie belegen, dass die Bewohner von Stargard mit den beliebtesten und am weitesten verbreiteten Strategiespielen dieser Zeit vertraut waren.

0 3 cm

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Akcesoria do gier i zabaw. Fot. P. Romanowicz
Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Spielzubehör. Foto P. Romanowicz

0 3 cm

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. „Hetka” vel „buczek” (nr inw. 67/H/
Kw/S). Fot. P. Romanowicz
Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Schnurrer (Inv.-Nr. 67/H/Kw/S). Foto
P. Romanowicz

0 3 cm

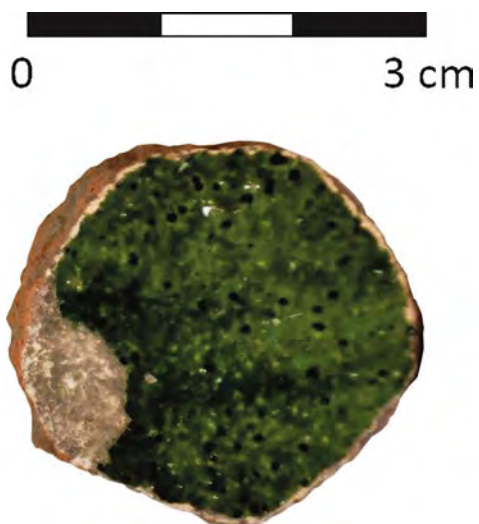

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Pionek do szachów (nr inw. 14/H/
Kw/S). Fot. P. Romanowicz
Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Schachstein (Inv.-Nr. 14/H/Kw/S). Foto
P. Romanowicz

Ryc. 4. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Pionek w kształcie krążka (nr inw. 12/H/Kw/S). Fot. P. Romanowicz
 Abb. 4. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Scheibenförmiger Spielstein (Inv.-Nr. 12/H/Kw/S). Foto P. Romanowicz

Ryc. 5. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Pionek w kształcie krążka (nr inw. 15/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 5. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Scheibenförmiger Spielstein (Inv.-Nr. 15/H/Kw/M). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

0 3 cm

Ryc. 6. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Fragment pionka do szachów w typie abstrakcyjnym nowoczesnym (nr inw. 44/H/Kw/S). Fot. P. Romanowicz

Abb. 6. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Fragment eines Schachsteins in abstrakter moderner Form (Inv.-Nr. 44/H/Kw/S). Foto P. Romanowicz

VI. 2. Akcesoria do palenia tytoniu

Mateusz Szeremeta

Wstęp

W wyniku prac archeologicznych na terenie dawnego kwartału IX, na parcelach Targu Drzewnego 20–21, pozyskano 855 fragmentów zabytków związanych ze zwyczajem palenia tytoniu, w tym 18 stanowi pozostałość po metalowym kapturku od fajki złożonej, a 837 to zachowane w różnym stopniu elementy jednorodnych fajek glinianych: 664 ułamki cybuchów, w tym 54 ustniki oraz 173 fragmenty główek. Charakterystykę odkryć oparto na typologiach dostosowanych do wybranych ośrodków produkcyjnych. Opis wyrobów niderlandzkich przygotowany został na schematach D.H. Duco (1982, 110–111, 1987, 26–28), które uwzględniając stylistkę zabytków, umożliwiają stosunkowo dokładne określenie czasu produkcji, oraz zestawieniach sygnatur J. van der Meulena (2003) i D.H. Duco (1982, 2003) uszczegółwiających chronologię i wytwórcę. W interpretacji egzemplarza o proveniencji brytyjskiej posłużono się modelem opracowanym przez D. Atkinsona i A. Oswalda (1969). Opis poszczególnych elementów akcesoriów do palenia tytoniu oparty jest na nazewnictwie przyjętym w pracy autorskiej (Szeremeta 2019, 295). Zbiory utensyliów fajczarskich pochodzących z badań archeologicznych na terenie Stargardu publikowane są nieprzerwanie od lat (zob. Kwiatkowski 2012, 2013; Kwiatkowski, Majewski 2012, 2016; Szeremeta 2015, 2018, 2019; Janowski 2019) m.in. w ramach projektu „Archeologia Stargardu”. Opracowania na temat części opisywanych w niniejszej rozprawie zabytków zostały już opublikowane przez K. Kwiatkowskiego (2011). Dzięki tej systematyczności stale powiększana jest lokalna baza porównawcza, która może stanowić wartościowy punkt odniesienia dla badaczy archeologii miast Pomorza Zachodniego czasów nowożytnych. Egzemplarze z kwartału IX pochodzą głównie z zasypisk obiektów zamkniętych, tj. latryn i studni, a także znalezisk luźnych odkrytych w trakcie odgruzowywania piwnic kamienic oraz piwnic zabudowy położonej na zapleczu parcel. Na potrzeby przejrzystości opracowania wszystkie zespoły pozyskane w odrębnych jednostkach stratygraficznych omówiono rozdzielnie. W dużej części przypadków analiza ograniczyła się jedynie do krótkiej noty o charakterze statystycznym ze względu na brak cech dystynktywnych zabytków, co ma przełożenie na znikomą wartość poznawczą zbioru. Rozprawa celowo pomija opis produkcji i rozprzestrzeniania się fajki w Europie, ponieważ najnowsza literatura przedmiotu omawia tę problematykę wyczerpująco (zob. Gil 2010, 7–20; Zajac, Zimmermann 2011, 73–79; Marcinek 2012; Szewczyk-Wojtasiewicz 2017, 16–18; Weidner 2018, 257–260; Lingen 2020; Herremans, Thienen 2022, 28–46).

Targ Drzewny 20

Obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M)

Najliczniejszy zbiór fajek pozyskano w trakcie eksploracji obiektu 3 na dawnej parceli Targ Drzewny 20, czyli drewnianej studni w ocembrowaniu skrzyniowym. Sama konstrukcja datowana jest na późne średniowiecze, natomiast zasypisko, gdzie odkryto zabytki, na przełomie XVII i XVIII w. (Majewski, Kwiatkowski 2009, 8–9). Zespół liczy łącznie 768 fragmentów, w tym 581 ułamków cybuchów, 166 zachowanych w różnym stopniu części główek oraz 21 ustników. Najliczniejszą grupę (473 sztuki) stanowią niecharakterystyczne cybuchy o zachowanej długości od 5 do 105 mm i średnicy od 4 do 10 mm, które po szczegółowej analizie jakościowej uznano w całości za wytwory warsztatów niderlandzkich. Znaczący zbiór (124 sztuki) tworzą również niewielkie części cienkościennych główek pozbawionych jakichkolwiek znaków szczególnych, jednak ich budowa i jakość wykonania wskazuje na proveniencję niderlandzką. Liczącą sobie 64 elementy grupę tworzą także cybuchy, jednak z zachowanymi w różnym stopniu charakterystycznymi dla holenderskich warsztatów, dobrze wykonanymi geometrycznymi ornamentami w postaci kombinacji dookólnych, miniaturowych oraz wydłużonych trójkątów i kółek naniesionych radełkiem lub stemplem obrotowym. Pozostałą część zbioru stanowią elementy, które wymagają szerszego omówienia i opisane zostaną indywidualnie.

Główki fajek przedstawione na rycinach 1:2–3 reprezentują typ bazowy 2 wariant f wg typologii Duco. Wykonane z szarobiałej glinki, cienkościennie egzemplarze mają cylindryczne ostrogi, na piętkach których umieszczono sygnatury *trzy krzyże* zdobione dookólnie perełkowaniem. Ten rodzaj znakowania produktów pojawia się dopiero po 1715 r., a swoje wytwory tą marką sygnowali Klaas Adamsz oraz Lucas Evertse de Jong (Duco 2003, 149; Meulen 2003, 57). Biorąc pod uwagę fakt, że okazy nie mają tarczki herbowej na boku ostrogi¹, należy przyjąć, że nie mogły one też powstać później niż w 1939 r., co stanowi górną granicę czasu powstania zabytków. W zasypisku obiektu odkryto 3 takie egzemplarze i wszystkie noszą wyraźne ślady po użyciu – wewnątrz główek zaobserwowano przepalenie.

Warty szczególnej uwagi jest zespół 7 lejkwatych główek sygnowanych znakiem *roemer* na ich przednich stronach, wśród których udało się zrekonstruować prawie w całości jedną z fajek (ryc. 1:4–8). Wszystkie reprezentują typ bazowy 2 w wariantcie d, mają niewielką stożkową ostrogę, która pozbawiona jest dodatkowych oznaczeń. Odtworzony w największym stopniu egzemplarz

¹ Od 1739 r. w ten sposób znakowano niderlandzkie wyroby najwyższej jakości, a po protestach w 1740 r. wszystkie produkty wytwórców zrzeszonych w cechu (Gil 2020, 72).

zdobiony jest na całej długości cybucha motywem skręcenia, nazywanym też pseudotordowaniem, które rozdzielone jest punktowo dookólnymi, geometrycznymi ornamentami w postaci kropek wpisanych w romby oraz pociągłych trójkątów. W granicach obiektu zarejestrowano dodatkowo 32 fragmenty analogicznie wykonanych cybuchów, które prawdopodobnie również należy wiązać bezpośrednio z tym zbiorem, jednak stopień ich rozdrobnienia uniemożliwił ich rekonstrukcję. Duco (2003, 142) i Meulen (2003, 45) podają szerokie ramy czasowe występowania tej sygnatury, kolejno 1676–1814 i 1701–1768, jednak biorąc pod uwagę ogół cech stylistycznych tych zabytków, należy przyjąć, że powstały one w 1. poł. XVIII w. (przed 1739 r.) i prawdopodobnie należy łączyć je z warsztatami Pietera i Jana Schooneveltów lub Pietera Fierensa, którzy w tym okresie posługiwali się tym symbolem. Należy dodatkowo zaznaczyć, że nie wszystkie wymienione fajki były wykorzystywane, ponieważ co najmniej dwie (w tym najlepiej zrekonstruowana), nie noszą śladów przepalenia.

Wśród zbioru wyróżniono również 5 tożsamyh typologicznie cienkościennych główek fajek w typie bazowym 2 z sygnaturą *wąż* umieszczoną na przedniej ściance (ryc. 1:9–10). Mają one krótkie, cylindryczne ostrogi minimalnie zwięzające się u podstawy. Duco (1982, 52, 2003, 131) i Meulen (2003, 41) w swoich katalogach podają szerokie ramy czasowe, tj. 2. poł. XVII–początek XIX w. dla tego oznaczenia. Posiłkując się stylistycznym aspektem zabytki należałoby jednak datować na okres ok. lat 20–40. XVIII w. i łączyć z ówczesnymi wytwórcami, takimi jak Cornelis van Leeuwen, Anna Bijland oraz Cornelis Vermeul (Duco 2003, 131). Sygnatura *wąż* jest jednym z najpowszechniejszych oznaczeń występujących na fajkach odnalezionych na pomorskich stanowiskach archeologicznych (Walkiewicz 2000, 295–296, 2019, 110–11; Teichner 2001, 305; Ansorge 2016, 219, Tab. 2; Cnotliwy 2014, 276–277; Kwiatkowski, Majewski 2016, 166; Szeremeta 2019, 230–237).

Ryciny 2:1, 4 przedstawiają dwie z grupy ośmiu zachowanych w dobrym stanie główek, jednak pozbawione są sygnatur, przez co ich identyfikacja jest utrudniona. Wszystkie reprezentują 2 typ bazowy z lekko ukształtowaną główką i niskimi, cylindrycznymi lub stożkowatymi ostrogami. Pierwsza z prezentowanych nosi dodatkowo ślady po formie w miejscu ich łączenia na środku przedniej i tylnej części główki (ryc. 2:1) – ukośne linie mogą być wynikiem niedbale naniesionego ornamentu imitującego rycie, choć nie można wykluczyć również opcji, że powstały na skutek nierównego dociskania dwóch części matrycy. Zabytek dodatkowo ma fragmentarycznie zachowany dookólny ornament geometryczny (owale wpisane w romby) na cybuchu. Na podstawie wyznaczników typologicznych wszystkie te zabytki należy generalnie datować na 1. poł. XVIII w. – 1739 r.

Wśród zbioru z obiektu 3 wyróżniono również zespół czterech fajek, które oznaczone zostały sygnaturą *koronowane B*. Jedną z nich udało się zrekonstruować w dużym stopniu (ryc. 2:2). Zabytek o długości całkowitej 213 mm zwieńczony jest lejkowatą główką w 2 typie bazowym i wariantie

e. Cybuch zdobiony jest geometrycznym, dookólnym ornamentem w postaci kombinacji wydłużonych oraz miniaturowych trójkątów. Warty odnotowania jest fakt, że jedna z główek posiada znak producentki umieszczony na piętce (ryc. 2:3), zaś pozostałe trzy na przedniej części główki. Biorąc pod uwagę przesłanki typologiczne oraz katalog sygnatur, należy przyjąć, że wszystkie wymienione egzemplarze powstały w latach 1704–1737 w warsztacie Jana Bastiaensz. Overwesela (Duco 2003, 151; Meulen 2003, 62).

Kolejnymi zabytkami mającymi oznaczenia literowe są dwie główki: jedna z sygnaturą *koronowane IP* umieszczoną na piętce cylindrycznej ostrogi (ryc. 3:5), a druga z monogramem *DCI* otoczonym perełkowaniem umiejscowionym na przedniej stronie główki (ryc. 3:6). Obie prawdopodobnie (druga jest zachowana szczątkowo) typologicznie wpisują się w 2 typ bazowy wg Duco. Dla pierwszego egzemplarza określa on początkowo długość występowania tego oznaczenia na lata 1675/1685–1705/1713, producentem w tym okresie jest Jan Pietersz Verhulst (Duco 1982, 82), a następnie zmienia tę interpretację, podając lata 1702–1709/1720 i przypisując symbol wytwórcy Janowi Philipsza. Kerckhofowi (Duco 2003, 164). Podobnie zagadnienie opisuje J. van der Meulen, który podaje Jana Pietersza Verhulsta (nie wcześniej niż 1686 r.) i Jana Philipsza Kerckhoffa (od 1702 r.), jednak należy zaznaczyć, że sygnatura w katalogu Meulena różni się nieznacznie – między literami umieszcza on niewielką kropkę (Meulen 2003, 73). Druga z sygnatur wymieniona jest tylko pobieżnie w katalogu Duco (2003, 175), który podaje jedynie rok 1696 za początkową datę jej używania i przypisuje jej wykorzystywanie producentowi Dirckowi Cornelisz de Jongowi. Biorąc pod uwagę ogół cech i wyróżników, oba egzemplarze generalnie datować należy na koniec XVII–1. ćw. XVIII w.

Kolejny egzemplarz, który udało się odtworzyć w większym stopniu (ryc. 2:5), posiada sygnaturę *księżę i księżniczka* umieszczoną na przedniej stronie główki w 2 typie bazowym (wariant e?) ze stożkową ostrogą. Na cybuch naniesiony został geometryczny, dookólny ornament (kółka oraz pasma miniaturowych trójkątów) za pomocą radełka i stempla obrotowego. W ten sposób znakowane produkty wytwarzane były w Goudzie w latach 1689–1749 (Duco 2003, 136), ale biorąc pod uwagę ogół cech typologicznych zabytków, jego powstanie należy umieścić raczej w 1. poł. XVIII w. i łączyć z produkcją w warsztatach Pietera Pietersz. van Asperena lub Jana Arijse Eelspeela, którzy w tym okresie posługiwali się tą sygnaturą. W zbiorze znalazł się jeszcze jeden niewielki fragment główki z tym znakiem, ale jego dokładna identyfikacja jest utrudniona ze względu na szczątkowy stan zachowania.

Sygnaturę w postaci ludzkich przedstawień reprezentuje również niewielki ułamek główki z sygnaturą *król Dawid* (ryc. 3:7) umieszczoną na przedniej stronie główki. Duco (2003, 136) i Meulen (2003, 35) w katalogach podają szerokie ramy czasowe występowania tego oznaczenia, tj. 1661–1919 oraz 1675–1945. Biorąc jednak pod uwagę datowanie całego zbioru zabytków odkrytych

w obiekcie 3, należy przyjąć, że zabytek najprawdopodobniej powstał w końcu XVII–1. poł. XVIII w.

Znakowanie towarów sygnaturą o charakterze heraldycznym jest stosunkowo powszechnym rozwiązaniem w przemyśle fajczarskim (Duco 123–124). Przykład takiego zastosowania zaobserwowano na jednej z główek, której stan umożliwia określenie typu. Zachowała się natomiast niska, cylindryczna ostroga, na której piętce umieszczono sygnaturę *herb Gelderland* (ryc. 3:8). Zakładając homogeniczność zespołu z obiektu 3, należy przyjąć, że zabytek powstał w 1. poł. XVIII w.–1739 r., a ówczesnie swoje produkty tym symbolem wg Duco (2003, 123) oznaczali kolejno: Hage Verse (1701–1073/1712), Pieter Witsius (1712–1738) oraz Neeltje Gerrits – wdowa po Pieterze Witsiusie (1738).

Niektóre z fajek oprócz znaku producenta opatrzone były dodatkowo w oznaczenie, np. inskrypcje wskazujące czy też dookreślające przedsiębiorcę tytoniowego, który pośredniczył w sprzedaży, a produkcję fajek zlecał podwykonawcy (Lingen 2020, 64–65). Przykład takiej kooperacji zaobserwowano w zbiorze z obiektu 3. Osiem zachowanych w różnym stopniu główek w 3 typie bazowym z cylindryczną ostrogą opatrzonych jest sygnaturą *skaczący koń* na piętce (ryc. 3:1–3)² – oznaczenie to stosowane było w Goudzie w latach 1666–1899 (Duco 1982, 50, 2003, 129). Posługiwał się nim m.in. Jacob de Vink w latach 1728–1728/1730 (Duco 2003, 129; Meulen 2003, 41), i to właśnie z jego warsztatem należy łączyć powyższe zabytki, ponieważ w zasypisku obiektu zarejestrowano dodatkowo 12 fragmentów cybuchów z inskrypcją IANDANE/SOUTMAN (ryc. 3:4) wskazującą na pośrednika handlowego Jana Soutmana, który w tym okresie współpracował z J. de Vinkiem (Duco 2003, 129).

Ostatnim z charakteryzowanych zabytków jest zachowany częściowo fragment główki, której forma wyraźnie wyróżnia się na tle całego zbioru – jest cylindryczna, a jej kąt nachylenia w stosunku do cybucha jest zdecydowanie mniejszy niż w fajkach niderlandzkich (ryc. 3:9). Owalna w przekroju ostroga jest mocno spłaszczona i bardzo krótka w stosunku do wydłużonej główki. Egzemplarz ma szczątkowo zachowaną sygnaturę *róża Tudorów* na jej prawej stronie. Zabytek pod względem stylistycznym zbliżony jest zasadniczo do wariantu 25 typologii Atkinsona i Oswalda, którego występowanie datowane jest na lata 1700–1770 (1969, 10). K. Kwiatkowski w swoim opracowaniu (2011, 365–366), w oparciu o systematykę F.H.W. Friedericha (1975) dodatkowo wskazuje podobieństwo tej formy do okazów produkowanych w Londynie i datowanych na 1710 r. oraz Salisbury z 1720 r. Przy czym należy mieć również na uwadze, że wymienione typologie opracowane zostały dla produktów na rynek miejscowy, a wyroby, które przeznaczone były na eksport, różniły się od nich zasadniczo (Dąbal 2013a, 337). Stan zachowania zabytku dodatkowo utrudnia uszczegółowienie chronologii, zwłaszcza że tego typu sygnatura jest dość popularna w Anglii w całym

okresie działania przemysłu fajczarskiego (Friederich 1975, 92–97; Dyba 2009, 419). Biorąc jednak pod uwagę wszystkie powyższe spostrzeżenia oraz datowanie reszty zespołu fajek pozyskanego z obiektu 3, należy uznać, że jest to produkt o metryce angielskiej i powstał prawdopodobnie w 1. poł. XVIII w.

Obiekt 8 (nr inw. 3/H/Kw/M)

W trakcie eksploracji obiektu 8, czyli latryny w obstawie kamiennej, pozyskano niewielki zbiór 18 fragmentów fajek jednorodnych – części cybuchów. Z zespołu wyróżnić należy 8 dobrze wykonanych, cienkościennych ustników o średnicy u wlotu nieprzekraczającej 4 mm oraz 1 stosunkowo gruby (średnica 8,5 mm), ale również starannie wykonany cybuch z dookólnym ornamentem geometrycznym (miniaturowe okręgi) zrobionym radełkiem lub stemplem obrotowym. Biorąc pod uwagę stylistykę oraz jakość wykonania, należy uznać je za wytwory niderlandzkie z końca XVII–1. poł. XVIII w., jak generalnie datowany jest materiał ruchomy pozyskany z wypełniska tego obiektu.

Obiekt 9 (nr inw. 55/H/Kw/M)

W granicach jednostki zarejestrowano jedynie 1 niewielki, pozbawiony cech dystyngtywnych fragment cybucha o średnicy 6 mm. Zabytek z dużym prawdopodobieństwem ma metrykę niderlandzką i należy datować go na okres XVII–XIX w.

Piwnica kamienicy frontowej (nr inw. 62/H/Kw/M)

W trakcie odgruzowywania piwnicy kamienicy zarejestrowano pozbawioną kontekstu główki fajki w typie bazowy 3 i wariacie f wg Duco (ryc. 1:1), z którą zachowała się niewielka, cylindryczna ostroga sygnowana na piętce symbolem *trzy krzyże* zdobionym dookólnie perełkowaniem. Egzemplarz należy datować dopiero po 1715 r., kiedy zaczęto używać tego symbolu, ale nie później niż 1739 r. W tym okresie swoje produkty tą marką w Goudzie sygnowali Klaas Adamsz oraz Lucas Evertse de Jong (Duco 2003, 149; Meulen 2003, 57). Okazy oznaczane w ten sposób i tożsamo datowane zostały odkryte w Stargardzie także w trakcie badań w kwartałach miejskich nr XXVI i XVIII (Szeremeta 2019, 229–235).

Targ Drzewny 21

Obiekt 13 (nr inw. 15/H/Kw/M)

Zespół zabytków zarejestrowanych w zasypisku obiektu 13, czyli z drewnianej latryny liczy sobie 63 elementy: 45 fragmentów fajek jednorodnych oraz 18 części metalowego kapturka od fajki złożonej. Metalowe kapturki łączone były z główką niewielkim zawiaskiem i służyły do zakrywania wysypu na tytoń w fajkach porcelanowych, sepiolitych, glinianych oraz drewnianych (Szewczyk-Wojtasiewicz 2017, 417). Na egzemplarz z kwartału IX składa się z 18 niewielkich części,

² Rycina przedstawia trzy najlepiej zachowane egzemplarze.

z których tylko jedna ma blisko 10 mm wielkości i udało się na nim jedynie zaobserwować, że zabytek pierwotnie miał niewielkie otwory wentylacyjne wzdłuż krawędzi. Stan zachowania nie pozwala na precyzyjne datowanie, jednak należy przyjąć, że okaz mógł powstać z końcem XVIII–XIX w., kiedy tego rodzaju fajki były wykorzystywane i cieszyły się popularnością (Paś 2005, 35–91; Morawski 2012, 73–77; Szewczyk-Wojtasiewicz 2017, 418–424). Wśród zbioru fajek jednorodnych zarejestrowanych w obiekcie 13 wydzielono: 6 niewielkich fragmentów główek pozbawionych cech dystynktywnych, 25 ustników o długości od 20 do 85 mm i średnicy u wylotu 4–5 mm oraz 5 cybuchów. Te ostatnie zdobione są geometrycznym ornamentem wykonanym radełkiem lub stemplem obrotowym (miniaturowe trójkąty tworzące „drabinkę”), a na jednym z nich zachował się fragment inskrypcji IN GOUDA. Analiza jakościowa wszystkich elementów wskazuje na ich niderlandzką proveniencję, lecz brak dodatkowych cech pozwala wyłącznie na szerokie datowanie zbioru na XVII–XIX w.

Piwnica na zapleczu działki (nr inw. 48/H/Kw/M)

Zespół zabytków pozyskanych w trakcie eksploracji piwnicy położonej na zapleczu parceli liczy sobie jedynie 4 elementy. Są to pozbawione cech dystynktywnych fragmenty cybuchów o długości od 38 do 73 mm i średnicy 6–7 mm. Biorąc pod uwagę jakość wykonania, należy przyjąć, że mają metrykę niderlandzką i należy datować je na okres XVII–XIX w.

Podsumowanie

Studia nad akcesoriami do palenia tytoniu pozwalają na stosunkowo precyzyjne określenie ich proveniencji oraz czasu postania. Właściwości te w połączeniu z ich relatywnie krótkim okresem użytkowania czyni je nie tylko dobrym datownikiem dla odkrytych w trakcie badań archeologicznych struktur, ale również dobrym narzędziem do interpretacji zachodzących zmian społeczno-ekonomicznych w miastach. Wnikliwa analiza zabytków z obszaru dawnych parcel Targu Drzewnego 20–21 wykazała, że produkty o metryce niderlandzkiej zdecydowanie dominują w zbiorach datowanych na koniec XVII–1. poł. XVIII w., co wydaje się normą dla pomorskich miast (Walkiewicz, Kamiński 1996; Walkiewicz 2000, 295–296; Kwiatkowski 2011, 367; Szeremeta 2019, 237).

Powiększająca się stale liczba publikacji dotyczących zwyczaju palenia tytoniu w miastach północnej Polski umożliwia formowanie wstępnych hipotez o charakterze ponadregionalnym oraz nowych pytań badawczych. Powtarzalność sygnatur m.in. *trzy krzyże*, *kielich* oraz *wąż* na fajkach znajdujących w trakcie badań archeologicznych na Pomorzu Zachodnim, w tym i w kwartale IX, nie ma zupełnie odbicia w materiale publikowanym z badań m.in. w Gdańsku (Dyba 2009; Kwiatkowski 2011, 2013; Kwiatkowski, Majewski 2012, 2016; Cnotliwy 2013, 276–277; Dąbal 2013b, 2018; Szeremeta 2019; Walkiewicz 2019). Jakość wyrobów

importowanych z Niderlandów w XVIII w. w obu przypadkach jest niepodważalna (Zimmermann 1990, 31; Witkowska 1998, 289–290), dlatego warto w tym przypadku zwrócić uwagę na aspekt ekonomiczny. Dodatkowych studiów wymaga złożona kwestia dotycząca tego, czy zagraniczni producenci nakładali na kupców konieczność tworzenia swoistych monopolu na swój asortyment, dając możliwość pierwokupu oraz wymagając często znacznej ilości ich produktów³, czy też przedsiębiorcy handlu dalekosiężnego wymuszali na nich bonifikaty, gwarantując tym samym stały odbiór dóbr.

Najobszerniejszy zarejestrowany zbiór z obiektu 3 na dawnej parceli Targ Drzewny 20 jako jedyny daje możliwość szerszego przeanalizowania zależności dotyczących handlu akcesoriami do palenia tytoniu. W zaspisku odkryto znaczną ilość homogenicznych zespołów fajek, które były analogiczne pod kątem typologicznym oraz oznaczone w ten sam sposób, tj. 6 z sygnaturą *roemer*, 5 z sygnaturą *wąż*, 4 z sygnaturą *koronowane B* i 6 z sygnaturą *skaczący koń* (łącznie 12, biorąc pod minimalną ilość tych zabytków w oparciu o ilość cybuchów z inskrypcją IANDAN/SOUTMAN). Należy zdecydowanie odrzucić ich powtarzalność jako rodzaj przypadku. Biorąc pod uwagę te okoliczności, można domniemywać, że w określone warianty fajek można było się uposażyć przez dłuższy czas, co potwierdzać może ich masowy napływ w 1. poł. XVIII w., lub ze względu na ich łamliwy charakter i stosunkowo krótką żywotność sprzedawane były od razu w większych zestawach np. po 2 i więcej sztuk.

Materiały z badań na dwóch działkach kwartału IX są kolejną z obszerniejszych kolekcji, które mogą mieć realny wpływ na zwiększenie zasobu wiedzy na temat kultury fajczarskiej i procesów dziejowych z nią związanych w 1. poł. XVIII w. Zabytki archeologiczne o niderlandzkiej metryce rejestrowane podczas badań archeologicznych w Stargardzie niezmiennie wskazują na silne i długotrwałe kierunki wymiany handlowej, jeśli chodzi o tę kategorię dóbr materialnych.

Bibliografia

Materiały niepublikowane

- Gil Ł. 2010. *Fajki oraz sposoby używania tytoniu na obszarze obecnych zachodnich ziem polskich od XVII do początku XX w.* Poznań (mps pracy doktorskiej w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).
- Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1.* Stargard (mps w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).

³ Przykładowo w 1735 r. do portu w Kołobrzegu trafiło 140,6 tys. sztuk fajek (Lesiński 1982, 321).

Literatura

- Ansorge J. 2013. Archäologische Untersuchungen auf der ehemaligen Fährbastion in Stralsund. Mit einem Exkurs zur Tonpfeifenproduktion in Walbeck (Aller). *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 60, 169–258.
- Atkinson D., Oswald A. 1969. *London clay tobacco pipes*. London.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*. Szczecin.
- Duco D.H. 1982. *Merken van Goudse pijpenmakers 1660–1940*. Lochem.
- Duco D.H. 1987. *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor daten en determineren*. Leiden.
- Duco D.H. 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Dąbal J. 2013a. Brytyjskie wyroby ceramiczne na gdańskim rynku produktów w XVIII i XIX wieku. *Archaeologia Historica Polona* 21, 319–350.
- Dąbal J. 2013b. Fajki z badań archeologicznych południowej części Wyspy Spichrzów w Gdańsku. W: E. Fudzińska (red.), *XVIII Sesja Pomorzoznawcza*. Vol. 2. *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Malbork, 199–220.
- Dąbal J. 2018. O paleniu tytoniu w domach mieszczkańskich. W: J. Dąbal (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ul. Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*. Gdańsk, 229–238.
- Dyba A. 2009. Stan i potrzeby badań nad nowożytną fajką glinianą w Gdańsku. W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borcowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*. Gdańsk, 417–435.
- Friederich F.H.W. 1975. *Pijpelogie. Vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp*. Voorburg.
- Gil Ł. 2020. Zachodnioeuropejskie fajki jednorodne znajdowane na terenach obecnych ziem Polski. W: B. Papaj (red.), *Śląska fabryka fajek glinianych w Zborowskim. Wyniki. Studia. Konteksty*. Chorzów, 69–85.
- Herremans D., Thienen V. von 2022. Gentse kleipijpjes uit de periode 1600–1900 in archeologisch en sociaal cultureel perspectief. *Syntar* 9. *Synthese-onderzoek op archeologisch materiaal uit Vlaanderen*. Brussel.
- Janowski A. 2019. Zabytki wykonane z metali i innych surowców. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 4. Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań–Stargard, 189–202.
- Kwiatkowski K. 2011. Jednorodne fajki gliniane z badań kwartału staromiejskiego w Stargardzie. *Materiały Zachodniopomorskie Nowa Seria* 6/7, 357–383.
- Kwiatkowski K. 2012. *Ulotna historia. Fajki gliniane z badań w Stargardzie*. Stargard.
- Kwiatkowski K. 2013. Fajki gliniane z badań interdyscyplinarnych przy Odwachu w Stargardzie. W: E. Fudzińska (red.), *XVIII Sesja Pomorzoznawcza*. Vol. 2. *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Malbork, 283–298.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2012. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: K. Kwiatkowski (red.), *Archeologia Stargardu 1. Badania zachodniej części kwartału V*. Stargard, 113–145.
- Kwiatkowski K., Majewski M. 2016. Wyroby ceramiczne okresu nowożytnego. W: M. Majewski (red.), *Archeologia Stargardu 2(2). Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard, 153–221.
- Lesiński H. 1982. *Handel morski Kołobrzegu w XVII i XVIII wieku*. Szczecin.
- Lingen B. van der 2020. Wyprowadzenie glinianych fajek tytoniowych i technologii ich wyrobienia w Niderlandach oraz uwagi na temat eksportu fajek do Polski. W: B. Papaj (red.), *Śląska fabryka fajek glinianych w Zborowskim. Wyniki. Studia. Konteksty*. Chorzów, 39–68.
- Marcinek R. 2012. *Ślawne ziele zwane tabaką*. Warszawa.
- Morawski M. 2012. W: E. Zimmermann (red.), *Fajka jako dzieło sztuki. Najciekawsze fajki z najlepszych polskich kolekcji oraz tabakierzy z Pomorza*. Gdynia, 71–77.
- Paś M. 2005. Europejskie przybory do palenia tytoniu. Wprowadzenie. W: J. Popielska (red.), *Ars fumida. Przybory do palenia tytoniu w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*. Kraków, 13–27.
- Szeremeta M. 2015. Stargard, Stare Miasto, ul. Sukiennicza i Strażnicza, obszar wzdłuż murów obronnych, stan. 11a (AZP 32-10/167). *Stargardia* 9, 382–393.
- Szeremeta M. 2018. Wyniki badań archeologicznych przy ul. Płatnerzy 1F w Stargardzie. W: E. Trawicka (red.), *XX Sesja Pomorzoznawcza*. Gdańsk, 387–396.
- Szeremeta M. 2019. Akcesoria do palenia tytoniu z badań archeologicznych w Stargardzie: lata 2013–2018. *Stargardia* 13, 219–304.
- Szewczyk-Wojtasiewicz M. 2017. Fajki z badań archeologicznych w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu. Kraków.
- Teichner F. 2001. Tonpeifenbäcker in Berlin und Brandenburg 2: Bodenfunde aus Berlin, Königs Wusterhausen, Kloster Zinna und Potsdam. *Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift* 42, 265–305.
- Walkiewicz B. 2000. Jednorodne fajki gliniane z badań archeologicznych na terenie podzamcza w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 46, 287–305.
- Walkiewicz B. 2019. Fajki gliniane jednorodne. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I*. Szczecin, 109–112.
- Walkiewicz B., Kamiński R. 1996. Fajki gliniane z badań archeologicznych ratusza w Kołobrzegu. *Materiały Zachodniopomorskie* 42, 389–399.
- Weidner M., von 2018. Die Tonpfeifen aus zwei Lübecker Grabungen. W: M. Schneider (red.), *Funde aus der Lübecker Altstadt I. Spielzeug und Ofenkacheln, Tonpfeifen und Tuchplomben*. Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte 32, 255–343. Lübeck.
- Witkowska T. 1998. Fajki z badań archeologicznych na Placu Dominikańskim we Wrocławiu. *Silesia Antiqua* 39, 283–336.

Zajac J., Zimmermann E. 2011. *Fajki gliniane*.
Gdynia.
Zimmermann E. 1990. *Fajki z badań archeologicz-
nych w Rzucewie*. Gdańsk.

mgr Mateusz Szeremeta
Dział Archeologii
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2-4
73-110 Stargard
m.szeremeta@muzeum-stargard.pl

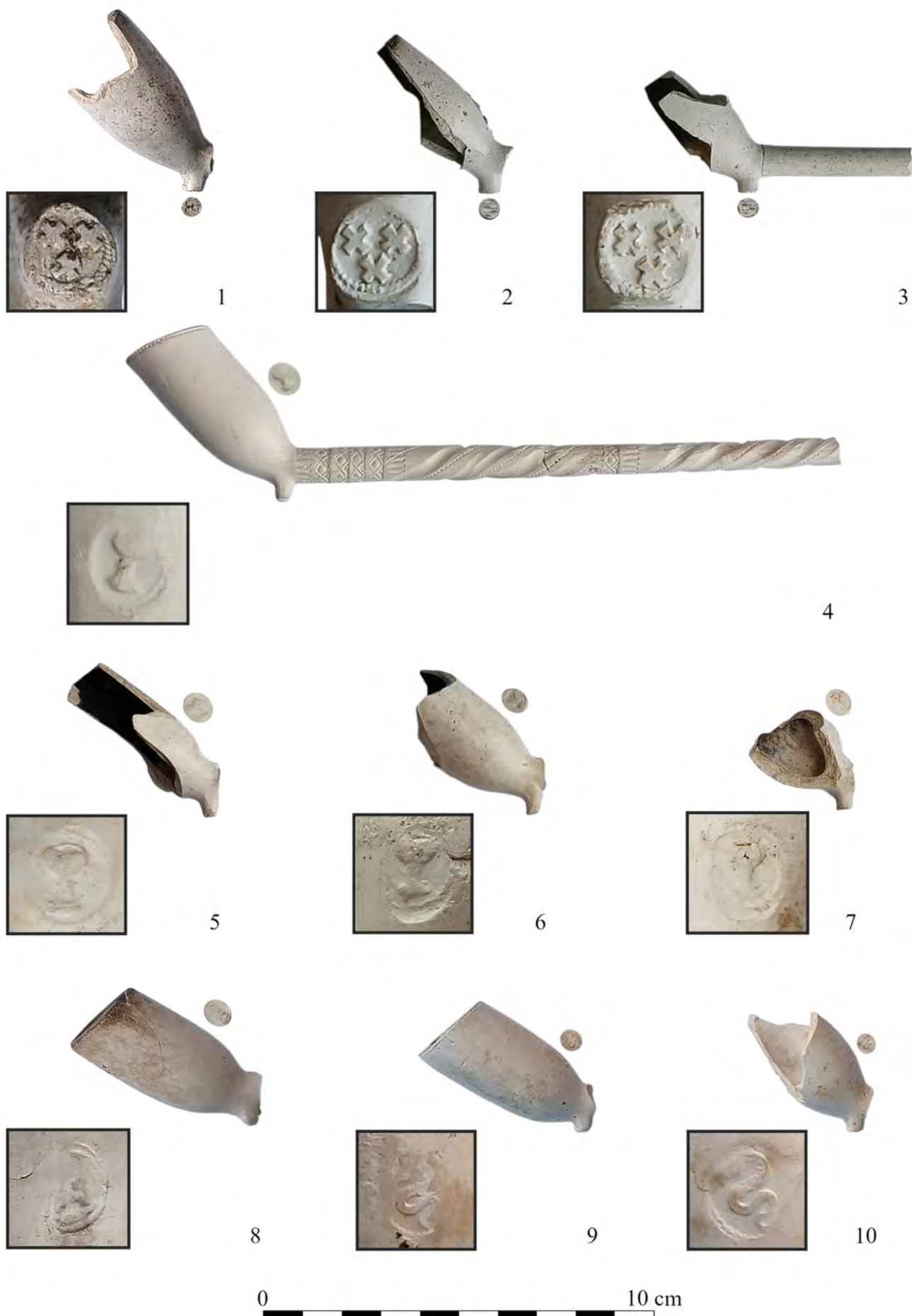
Zusammenfassung

Raucherzubehör

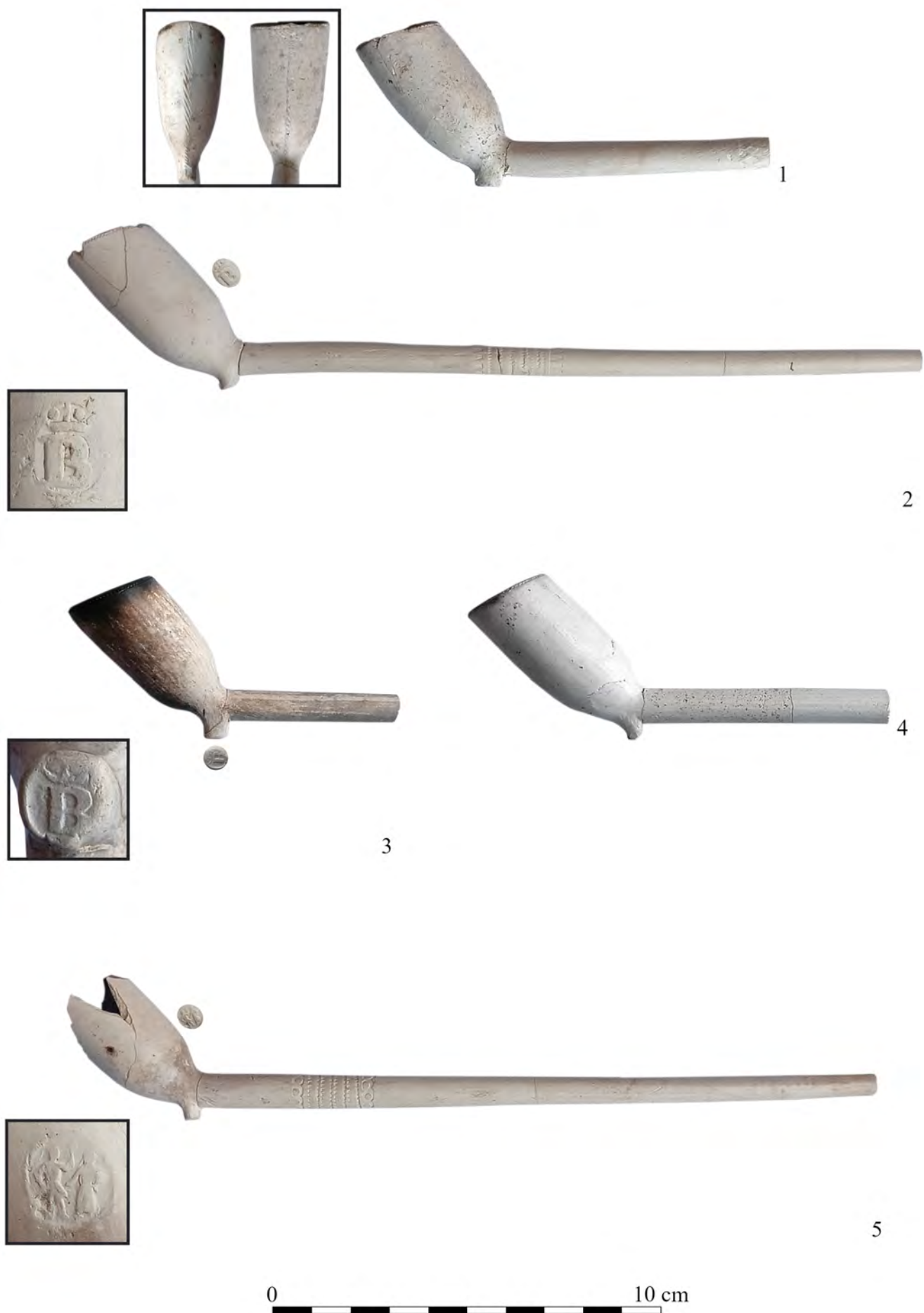
Bei archäologischen Grabungen auf drei Parzellen in ehemaligen Holzmarktstraße 20-21 im Quartier IX wurde eine Sammlung von 855 Stück historischer Pfeifenutensilien erfasst: 18 Fragmente des Metalldeckels einer mehrteiligen Pfeife und 837 Fragmente von einteiligen Tonpfeifen (664 Stielfragmente, darunter 54 Mundstücke und 173 Kopffragmente). Der Großteil der Fundstücke besteht aus Exemplaren niederländischer Provenienz. Es konnte auch ein Bruchteil einer Pfeife englischer Herkunft identifiziert werden. Die Funde wurden überwiegend in geschlossenen Strukturen wie Brunnen/Latrinen, aber auch beim Entrümmern von historischen Bürgerhäusern und des Kellers im Hinterhof der Parzelle gefunden. Einige der aus den Befunden geborgenen Exemplare haben keine distinktive Merkmale und werden daher generell auf das 17. bis 19. Jh. datiert, eine Zeit, in der einteilige Tabakpfeifen in Europa besonders beliebt waren. Im Falle des Befundes 3 aus der ehemaligen Parzelle Holzmarktstraße 20, dessen Sammlung 90% aller Funde ausmacht, konnte ein engerer Zeitrahmen, nämlich das späte 17. bis zur ersten Hälfte des 18. Jh., abgegrenzt werden.

Die Analyse des Materials ergab eine beträchtliche Variabilität in Bezug auf die Typologie sowie die auf der Ferse bzw. der vorderen Kopfwand angebrachten Marken, unter denen die folgenden zu erkennen waren: *drei Kreuze*, *Roemer*, *König David*, *Prinz und Prinzessin*, *Gelderland-Wappen*, *Schlange*, *gekröntes IP*, *gekröntes B* und eine Kennzeichnung in Form des Monogramms *DCI*. In einem Fall war eine Zusammenarbeit zwischen dem Tabakhändler und dem Fabrikanten zu beobachten, den er direkt mit der Herstellung von Pfeifen beauftragte (Pfeifen mit der Fersenmarke *mit springendem Pferd* und der Inschrift *IANDANE/SOUTMAN* auf dem Stiel). Die Bearbeitung befasst sich außerdem mit dem Thema des lokalen Handels und mit den Unterschieden zwischen den importierten Produkten, die in den verschiedenen pommerschen Häfen eintrafen.

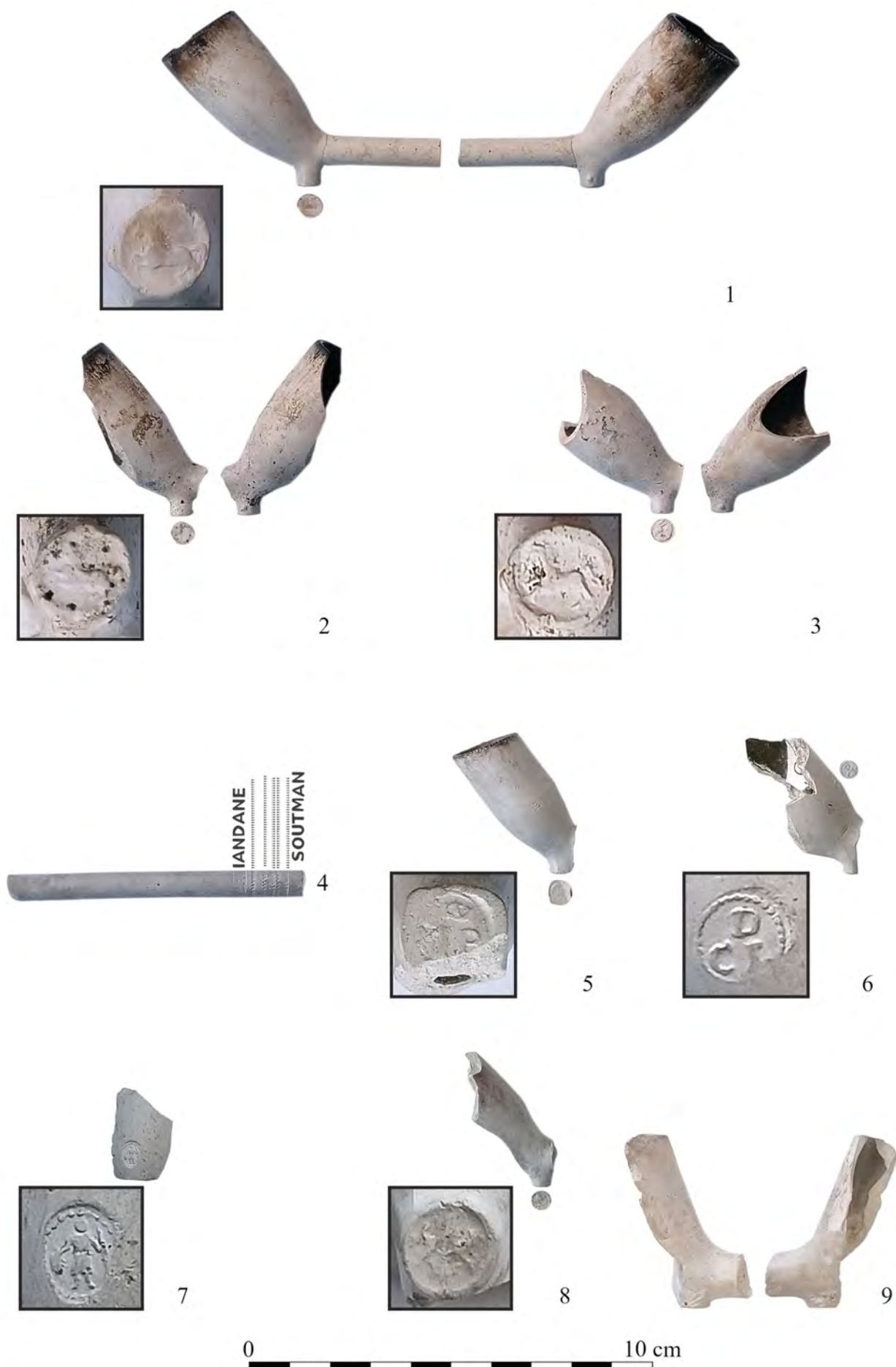

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20: 1 – kamienica (nr inw. 62/H/Kw/M); 2–10 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Holzmarktstraße 20: 1 – Bürgerhaus (Inv.-Nr. 62/H/Kw/M); 2–10 – Befund 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M).
 Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 2. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Holzmarktstraße 20 – Befund 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20 – obiekt 3 (nr inw. 1/H/Kw/M). Fot. i oprac. M. Szeremeta

Abb. 3. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Holzmarktstraße 20 – Befund 3 (Inv.-Nr. 1/H/Kw/M). Foto und Bearb. M. Szeremeta

VI. 3. Figura fajansowa

Marcin Majewski

W epoce baroku jedną z najbardziej intensywnie rozwijających się gałęzi rzemiosła artystycznego była bez wątpienia produkcja ceramiki. Swój udział w jej wytwarzaniu miały małe pracownie rzemieślnicze oraz wyspecjalizowane manufaktury, które zaspokajały potrzeby ówczesnych odbiorców. W wyglądzie produkowanych przedmiotów łączono zmysłowość, ekspresję i iluzję, dzięki czemu ich użytkownik był podatny na sensualistyczne i spirytualistyczne doznania. Przytoczone cechy doskonale opisują sens ceramicznych figur lub naczyń, które ukazywały ludzi, zwierzęta i rośliny zastygłe w charakterystycznych pozach. Ceramika tego typu stawała się atrakcyjnym i interesującym szczegółem ustawionym na komodzie lub stole w najważniejszym pokoju domostwa, aby cieszyć oko nie tyle domowników, ile przyjmowanych przez nich gości. Iluzoryczność takiego trójwymiarowego przedmiotu nazywana była w języku francuskim, podobnie jak wywołujące złudzenie optyczne malarstwo, *trompe l'oeil*, co można tłumaczyć dosłownie jako „oszukać oko”.

Idealnym tworzywem dla opisywanych form stała się porcelana. Zaczęto ją produkować na początku XVIII w. według technologii opracowanej przez Ehrenfrieda Walthera von Tschirnhausa i Johanna Friedricha Böttgera w pierwszej europejskiej manufakturze, która została założona w saskiej Miśni. Przykładem tej działalności jest m.in. wspaniały komplet tzw. *Jagdservice* lub *Kurkölnisches Hofservice* zamówiony przez księcia bawarskiego i elektora kolońskiego Clemensa Augusta Wittelsbacha i przeznaczony dla stu gości, na którym ukazano w sposób naturalistyczny szereg roślin i owadów. Kolejnym egzemplum jest serwis fajansowy wykonany w manufakturze Paula i Josepha Hannongów w Strassburgu dla zamków myśliwskich księcia (por. Swoboda 1982, 9–29). W świetle inwentarza sporządzonego po śmierci władcy w 1761 r. w jego rezydencji w Augustusburgu znajdował się serwis składający się z 245 części. Podobny został wykonany dla dworu w Clemenswerth i liczył ok. 220 naczyń, w tym 120 teryn, częściowo w formie figuralnej, m.in. w kształcie głowy dzika, jarząbka, indyka, dwóch gęsi, dwóch kaczek, czterech gołębi, czterech kuropatw, czterech bekasów, czterech żółwi i dwóch kapust (Ribbert 2018a, 23–24). Ten ostatni zbiór uległ rozproszeniu i w większości trafił do handlu antykwarycznego. Obecnie pojedyncze obiekty zostały zgromadzone w zbiorach prywatnych i muzealnych m.in. w Badische Landesmuseum w Karlsruhe czy Historisches Museum w Bazylei (por. Bastian, Bastian 2013, 74–75). W kolekcji tej ostatniej instytucji znajdują się: pojemnik z pokrywką w kształcie róży, dwie teryny w formie kaczki krzyżówki, dwie teryny o kształcie kuropatwy i jedna o wyglądzie kapusty białej. Opisane naczynia również wytworzono w manufakturze Paula Hannonga w Strassburgu w latach ok. 1745–1754/1756 (Ribbert 2018b, 74–75, 80–85).

Cieszące się popularnością i uznaniem wspaniałe figury i teryny Hannongów były chętnie powielane w wielu innych warsztatach. Przykładowo z manufaktury brunszwickiej pochodzi pojemnik w kształcie indyka, który malowany był tlenkiem kobaltu i manganu (Stoehr 1920, 342). Z kolei w fabryce w Groß-Stieten, która związana była z pracownią w Brunszwiku i dość szybko upadła, w poł. XVIII w. wykonano maselnicę o wyglądzie kaczki (Riesebieter 1921, 229; Josephi 1936, 196).

Pod silnym wpływem strassburskich ceramików pozostawała manufaktura fajansu w Prószkowie koło Opola, którą założono w 1763 r. Pierwsi zatrudnieni w niej rzemieślnicy pochodzili z pracowni w Holícu na Morawach, którą chwilę wcześniej zakładali specjaliści ze wspomnianej wytwórni Hannongów w Strassburgu. W katalogu zakładu prószkowskiego z 1769 r. wymieniono 250 rodzajów produkowanych naczyń. Wśród nich występują figury i teryny w kształcie kuropatw i przepiórek (Strauss 1928, 84, Taf. 61: 318; Mohl 2001, 4–5). Interesująco prezentują się wysokie naczynia do serwowania płynów w formie papug, które bywają przypisywane również manufakturze fajansu w Glinicy na Śląsku (Stoehr 1920, 472–473; Strauss 1928, 84, Taf. 61: 315; Neumaier 2016, 22, poz. 1738; Proskau; Two Proskau).

Przykładem tych form ceramiki jest niewielki ułamek dolnej partii przedmiotu, który odkryto w Stargardzie podczas badań w latrynie na dawnej posesji Targu Drzewnego 20. Został on wykonany w formie z białej, plastycznej glinki. Od zewnątrz pokryto go ciemnozielonym szklivem barwionym zapewne tlenkiem miedzi (ryc. 1)¹. Partia wewnętrzna nosi ślady zagniatania palcami, czego świadectwem są odcisnięte linie papilarne rzemieślnika. Na uwagę zasługuje mało plastyczny, ale czytelny element z przedstawieniem ptasiej stopy z częścią skoku, pokrytej łuskami rogowymi. Wszystkie opisane cechy pozwalają odnieść ten zabytek do ptasich figur, teryn mających kształt ptaków, np. jarząbka, indyka, gołębi, kuropatw, bekasów lub naczyń do serwowania płynów w formie papug (ryc. 2–3). Jej podstawa miała jednak jeszcze jeden element, który zauważyć można w pojemniku o formie kaczki z Historisches Museum w Bambergu (Ribbert 2018b, 80). Świadczy o tym fragment plastycznej listwy widoczny w dolnej partii ułamku ze Stargardu. Egzemplarz ten jest jednak wykonany mniej starannie, z gorszej jakości surowca oraz z mniejszą dbałością o szczegóły niż wytwory fajansowe z pracowni Paula Hannonga czy Prószkowa. Warto zwrócić uwagę, że wewnętrzna ścianka odkrytego fragmentu nie ma szkliva, co wskazuje na pochodzenie tego ułamku z dolnej partii obiektu, która była niewidoczna dla użytkowników. W związku z tym należy przyjąć, że jest to naśladownictwo powstałe w pracowniach ceramicznych położonych bliżej miasta nad Iną. Chronologia opisywanego

¹ Obiekt 8, nr inw. 3/H/Kw/M.

fragmentu przypada na ok. poł. XVIII w. Wskazuje na to kontekst pozyskania przedmiotów i datowanie dostępnego materiału porównawczego.

Bibliografia

- Bastian J., Bastian M.-A. 2013. *Fayencen aus der Strassburger Manufaktur Hannong*. Riggisberg.
- Josephi W. 1936. Die Gr. Stietener Fayence-Gruppe und ihr Vorbild. *Mecklenburgische Jahrbücher* 100, 193–198.
- Mohl I. 2001. *Górnośląskie manufaktury fajansu w XVIII i XIX wieku*. Bytom.
- Ribbert M. 2018a. Strassburger Fayencen in Basel. W: M. Ribbert, *Wildsau und Kopfsalat. Strassburger Fayencen des 18. Jahrhunderts in Basel*. Basel, 7–33.
- Ribbert M. 2018b. Katalog. W: M. Ribbert, *Wildsau und Kopfsalat. Strassburger Fayencen des 18. Jahrhunderts in Basel*. Basel, 35–117.
- Riesebieter O. 1921. *Die deutsche Fayencen des 17. und 18. Jahrhunderts*. Leipzig.
- Stoehr A. 1920. Deutsche Fayencen und Deutsches Steingut. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber. *Bibliothek für Kunst- und Antiquitätensammler* 20. Berlin.
- Strauss K. 1928. Schlesische Keramik. *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte* 254. Strassburg.
- Swoboda F. 1982. *Strassburg – Hagenauer und Ostfranzösische Fayencen des 18. Jahrhunderts. Ausstellung des Städt. Reiss-Museums Man-*

nheim 13. November 1982 – 30. Januar 1983. Mannheim.

Internet

- Neumaier S. (oprac.) 2016. *Barocke Fayencen aus rheinischen Privatbesitz*. Die Sammlung Schmitz-Eichhof (<https://www.slideshare.net/kollerauktion/koller-fayencen-slg-schmitzeichhoff-koller-zrich-a178-auktion-19092016-1330-uhr>; dostęp: 7.03.2023).
- Proskau, German Fayence Figural Parrot Ewer and Cover, Circa 1770 (https://www.sothebys.com/en/buy/biophilic-design/_german-fayence-figural-parrot-ewer-and-cover-4823; dostęp: 7.03.2023).
- Two Proskau Fayence Parrot Ewers and Covers, Circa 1770 (<https://www.worthpoint.com/worthopedia/proskau-fayence-parrot-ewers-covers-1892048869>; dostęp: 7.03.2023).

dr hab. Marcin Majewski
Muzeum Archeologiczno-Historyczne
Rynek Staromiejski 2–4
73-110 Stargard
m.majewski@muzeum-stargard.pl

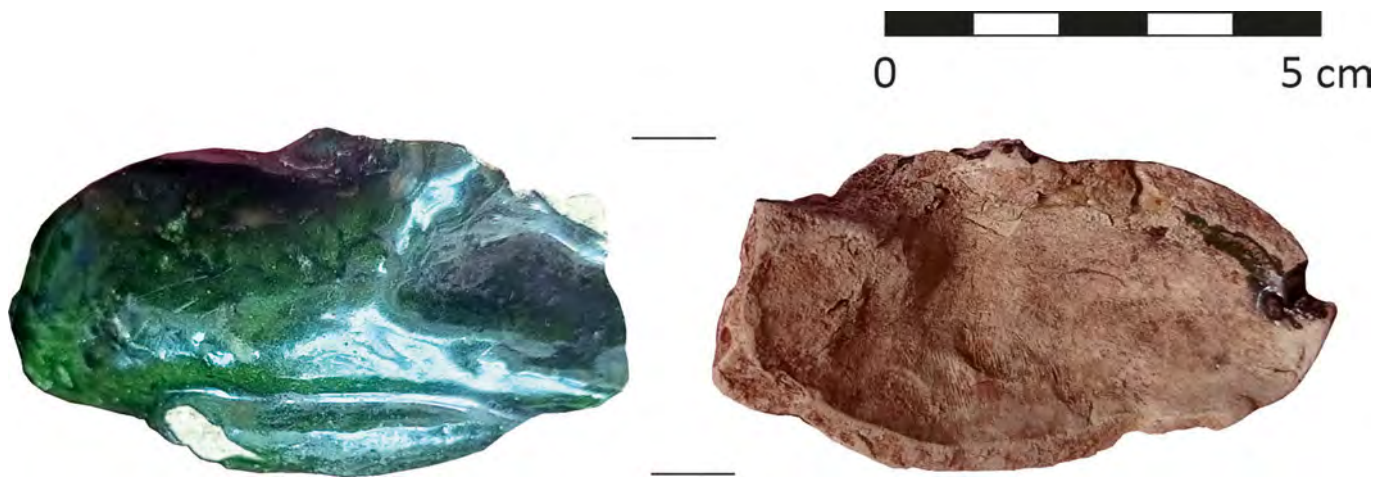
Katedra Archeologii
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79
71-017 Szczecin
marcin.majewski@usz.edu.pl

Zusammenfassung

Fayence-Figur

Bei den archäologischen Arbeiten wurde in einer Latrine auf dem ehemaligen Grundstück der Holzmarktstraße 20 ein kleines Keramikfragment entdeckt. Es wurde in einer Form aus weißem plastischem Ton abgeformt. Außen ist es mit einer dunkelgrünen Glasur überzogen, die wahrscheinlich mit Kupferoxid gefärbt ist. Der innere Teil weist Spuren von manuellem Kneten auf, wovon die eingedrückten Papillarlinien des Handwerkers zeugen. Erwähnenswert ist ein nicht sehr künstlerisches, aber lesbares Element mit der Darstellung eines Vogelfußes mit einem Teil des Laufbeins, das mit Hornschuppen bedeckt ist. Alle beschriebenen Merkmale lassen einen Bezug zu Vogelfiguren, Terrinen in Form von Vögeln, z.B. Haselhuhn, Truthahn, Tauben, Rebhühnern, Schnepfen bzw. zu Gefäßen zum Servieren von Flüssigkeiten in Form von Papageien zu. Das Exemplar aus Stargard ist jedoch weniger sorgfältig gearbeitet, mit minderwertigem Rohmaterial und weniger Liebe zum Detail als die Fayence-Kreationen aus den Werkstätten von Paul Hannong in Straßburg oder Prószków (Proskau). Bemerkenswert ist, dass die Innenwand des gefundenen Bruchstücks keine Glasur aufweist, was darauf hindeutet, dass dieses Fragment vom unteren Bereich des Gegenstands stammt, der für die Benutzer nicht sichtbar war. Daher ist davon auszugehen, dass es sich um eine Nachahmung handelt, die in Keramikwerkstätten in der Nähe der Stadt am Fluss Ihna hergestellt wurde. Die Datierung des beschriebenen Fragments liegt in der Mitte des 18. Jh. Darauf deuten der Kontext, in dem die Fundstücke gewonnen wurden, und die Datierung des verfügbaren Vergleichsmaterials hin.

Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto, kwartał IX. Targ Drzewny 20. Fragment fajansowej figury lub teryny (nr inw. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz
 Abb. 1. Stargard, Altstadt, Quartier IX. Ehemalige Holzmarktstraße 20. Fragment einer Figur oder Terrine aus Fayence (Inv.-Nr. 3/H/Kw/M). Fot. M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 2. Naczynia zoomorficzne z wytwórni fajansu w Prászkóv, ok. 1770 r. (wg Strauss 1928, Taf. 61: 314–316)
 Abb. 2. Zoomorphe Gefáße aus der Fayence Manufaktur Prászkóv (Proskau), um 1770 (nach Strauss 1928, Taf. 61: 314–316)

Ryc. 3. Dwie teryny w kształcie kuropatw z manufaktury Paula Hannonga, Strasburg, ok. 1745–1754 (wg Ribbert 2018b, 75)

Abb. 3. Zwei Terrinen in Form von Rebhühnern aus der Manufaktur von Paul Hannong, Straßburg, um 1745–1754 (nach Ribbert 2018b, 75)

VI. 4. Medal bractwa kurkowego

Piotr Tarnawski

Podczas badań archeologicznych na dawnych parcelach położonych przy Targu Drzewnym 19–21 odnaleziono przedmiot wyglądający na medal lub monetę¹ (nr inw. 4/H/Kw/S). Po wykonaniu bardzo starannego wstępnego oczyszczenia okazało się, że jest to medal przeznaczony na nagrodę kurkowego bractwa strzeleckiego (ryc. 1). Niestety przetrwał on w złym stanie, a to ograniczyło jego identyfikację pod kątem proveniencji oraz datowania. Obiekt ten wzbudził zainteresowanie, ponieważ w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie znajduje się niewiele przedmiotów związanych tematycznie z bractwem kurkowym. Obecnie jest to medal z Bad Freienwalde (Brandenburgia) (ryc. 2), medal pamiątkowy ze Stargardu (ryc. 3) oraz siedem kartek pocztowych prezentujących siedzibę stargardzkiego bractwa kurkowego (ryc. 4), a także jedna pocztówka z widokiem na dom bractwa strzeleckiego w Witkowie (niem. *Wittichow*) (ryc. 5).

Organizacje strzeleckie powstawały w miastach średniowiecznej Europy w celu organizacji samoobrony w trakcie toczonej wojny. Były konsekwencją odpowiedzialności poszczególnych cechów miejskich za obronę miasta, którym łatwiej było prowadzić ćwiczenia, aby utrzymać sprawność bojową mieszkańców, a następnie obronę, zrzeszając się w jedną organizację. Pierwsze bractwa powstały w Niemczech już na początku XI w. Na powstawanie i rozwój bractw w kolejnych wiekach wpływ miało nadawanie lokacji na prawie magdeburskim, a także poszerzanie się Związku Hanzeatyckiego o kolejnych członków (Ordyłowski 1999, 49; Synak 2006, 9). Powstałe w ten sposób bractwa bardzo często istniały przez kilka wieków, niektóre nawet do dziś, zmieniając tylko swoją funkcję w mieście (Jakubiak 1986, 5–6; Jagodzińska (red.) 2009, 6).

W Stargardzie również zostało założone bractwo kurkowe. Ze względu na niezbyt liczne zachowane materiały źródłowe można domniemywać, że tak jak w innych miastach, swój początek mogło mieć tutaj niedługo po otrzymaniu praw miejskich (magdeburskich)². Bractwo stargardzkie swoją genezę widziało w cechu kuszniaków, powstałym właśnie po nadaniu praw miejskich, składającego się z mężczyzn z różnych gildii i cechów. Strzegł on prawa i porządku w mieście w charakterze straży miejskiej (*Satzungen für die...* 1902, 19). Otto Zuck podawał, że najstarszy dokument potwierdzający istnienie gildii strzeleckiej w mieście pochodzi z 29 grudnia 1580 r. Jest to ordynek księcia szczecińskiego Jana Fryderyka, w którym władca zezwala członkom bractwa na wznowienie ćwiczeń (Zuck 1900, 62). Tocząca się w latach 1618–1648 wojna trzydziestoletnia mocno

dotknęła Stargard i jego mieszkańców, w jej trakcie bractwo starało się strzec porządku w mieście. Ostatecznie wojna wygasła działalność strzelców. Dopiero w 1673 r. książę Prus elektor Brandenburgii Fryderyk Wilhelm na wniosek burmistrza oraz rady miejskiej Stargardu wydał rozporządzenie o przywróceniu jego działalności na wzorzec z 1580 r. Gildia otrzymała nowe prawa i przywileje, jednak nie odzyskała swojego dawnego majątku. W zamian za to otrzymywała dotację ze skarbu państwa. Po powstaniu stałego garnizonu bractwo utraciło rolę stróża porządku w mieście i skupiło się na ćwiczeniach oraz rywalizacji sportowej. Choć jeszcze w 1848 r. podczas Wiosny Ludów stargardzcy strzelcy mieli brać udział w tłumieniu niepokojów w Barnimiu (niem. *Barnimskunow*) w powiecie pyrzyckim (Zuck 1900, 62–64; *Satzungen für die...* 1902, 20).

Do 1822 r. ćwiczenia ze strzelania odbywały się w fosie pomiędzy Bramą Pyrzycką, a basztą Morze Czerwone. Od 1823 r. bractwo uzyskało zgodę magistratu na korzystanie z terenu pastwiska we wschodniej części miasta, które to stało się jego główną siedzibą. Tam w 1828 r. wzniesiono pierwszy niewielki budynek, w 1832 r. w jego miejscu postawiono kolejny obiekt, który poszerzono w latach 1847–1848 (Zuck 1900, 63). W związku z rosnącą liczbą członków bractwo podjęło decyzję o budowie dużego nowego budynku, który został uroczystie otwarty 22 listopada 1883 r.³ (*Satzungen für die...* 1902, 23). Teren dookoła zabudowy został zagospodarowany jako założenie parkowe wraz z nową strzelnicą. W kolejnych dekadach, aż do wybuchu II wojny światowej, bractwo organizowało coroczne zawody strzeleckie w okresie Zielonych Świątek, a towarzyszyły temu jarmarki dla mieszkańców całego miasta. W budynku bractwa, przynajmniej od lat 70. XIX w. funkcjonowała także restauracja (Adressbuch 1876, 204). Była tu także kręgielnia oraz ogród koncertowy (Adressbuch 1912, 19). W czasie I wojny światowej założono tu szpital rezerwowy (ryc. 6). Tak jak i w innych przypadkach, członkami stargardzkiego bractwa kurkowego byli najbogatsi i najbardziej znani mieszkańcy miasta płci męskiej. W Stargardzie jego działalność trwała do II wojny światowej, a po niej była kontynuowana w Elmshorn, gdzie zamieszkałi byli niemieccy mieszkańcy Stargardu.

Organizacje strzeleckie w czasie swojej działalności wytwarzały wiele obiektów związanych z medalierstwem i falerystyką. Najokazalsze są klejnoty króla kurkowego. Poza nimi są to przede wszystkim pamiątkowe medale, odznaki, ordery, nagrody. Nieliczne tego typu obiekty związane ze stargardzkim bractwem kurkowym znajdują się m.in. w zbiorach stowarzyszenia byłych niemieckich mieszkańców Stargardu w Elmshorn,

¹ Obiekt został odnaleziony bez kontekstu archeologicznego i w związku z tym nie można wskazać na konkretną działkę.

² Lokacja Stargardu na prawie magdeburskim miała miejsce w 1243 r.

³ Do 1945 r. budynek znajdował się po adresem Schützen-gasse 2. Obecnie teren jest własnością prywatną, znajduje się przy ul. Ochronnej 9. Po 1945 r. znajdowało się tam m.in. kino „Panorama”.

Muzeum Regionalnym w Szczecinku oraz kolekcjach prywatnych.

W przypadku obiektu znalezionej podczas badań na dawnych parcelach Targu Drzewnego 19–21, mamy do czynienia z medalem przeznaczonym na nagrodę. Ze względu na stan zachowania i jego zniszczenia – wygięcia, wżery i czarne plamy wskazujące na poddanie go wysokiej temperaturze przez dłuższy czas – nie jest idealnym kołem, dlatego jego średnica waha się pomiędzy 29 mm a 30 mm, grubość zaś wynosi od 2,5 mm do 3 mm. Został wykonany z miedzi. W zestawieniu z innymi przykładami medali bractwa kurkowego nawiązuje do typów w ich najprostszej formie i budowie. Taki wzór stosowany był w 1. poł. XIX w., przynajmniej do 1. poł. XX w. (por. Kalinowski 2010, 9, 18, 21, 47, 56). Ostrożnie możemy szacować, że niniejszy obiekt mógł powstać na przełomie XIX i XX w. Na awersie, jak i rewersie, zachowało się niewiele znaków umożliwiających dokładny opis zabytku. Elementami identyfikującymi obiekt, jako medal bractwa kurkowego, są widoczne na awersie strzelba, sztandar i róg myśliwski⁴. Na rewersie w otoku znajduje się prawdopodobnie wieniec laurowy z gałązek dębu. W środku ręcznie wygrawerowana inskrypcja: I Ritter. Wskazuje ona na to, że medal ten otrzymał I rycerz bractwa kurkowego podczas zawodów strzeleckich. Być może pod tą inskrypcją była umieszczona data, jednak ze względu na liczne wżery jest to niemożliwe do potwierdzenia. Nie tylko stan zachowania, ale także skromność treści na rewersie powodują, że nie można stwierdzić, gdzie i w jakich okolicznościach trafił do ówczesnego właściciela. Stąd o właścicielu możemy jedynie domniemywać, że posiadał go jeden z mieszkańców kamienic przy dawnym Targu

⁴ Takie same elementy są rozpoznawalne na awersie medali znajdujących się w zbiorach MAH w Stargardzie. Widoczne są na nich także: strzały łucznicze, tacza i pień drzewa z listowiem: por. ryc. 2 i ryc. 3.

Drzewnym 19–21, o ile obiekt nie został tu przemieszczony z innego miejsca w odrębnych, lecz nieznanym nam okolicznościach.

Bibliografia

Źródła drukowane

Adressbuch 1876. Dusse A. (oprac.). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm. auf das Jahr 1876*, 8. Stargard.

Adressbuch. 1912. Zuck [O]. (oprac.). *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1912*, 44. Stargard i. Pomm.

Satzungen für die Schützen-Gilde zu Stargard in Pomm. 1902.

Literatura

Jagodzińska D. (red.) 2009. *Portrety królów kurkowych. Katalog wystawy*. Łódź.

Jakubiak T.A. 1986. *Kurkowe bractwa strzeleckie w Wielkopolsce*. Poznań.

Kalinowski P. 2010. *Medale śląskich bractw strzeleckich*. Katalog. Kalety.

Ordyłowski M. 1999. Z dziejów bractw kurkowych w Polsce. *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Kultura Fizyczna* 2, 49–57.

Synak M. 2006. *Dawne Kurkowe Bractwa Strzeleckie w Chojnicach i na Pomorzu*. Katalog wystawy. Chojnice.

Zuck O. 1900. *Führer durch Stargard in Pomm.* Stargard in Pomm.

mgr Piotr Tarnawski

Dział Historii i Badań nad Społecznością Lokalną
Muzeum Archeologiczno-Historyczne

Rynek Staromiejski 2–4

73-110 Stargard

p.tarnawski@muzeum-stargard.pl

Zusammenfassung

Schützenmedaille

Die beschriebene Siegermedaille der Schützengilde wurde bei den archäologischen Grabungen im Quartier IX auf den ehemaligen Parzellen der Holzmarkstraße 19–21 gefunden. Der Gegenstand wurde ohne archäologischen Kontext beim Entrümmern der Grundstücke gefunden. Der Erhaltungszustand der Medaille ist schlecht, sodass es bisher nicht gelungen ist, ihre Provenienz und Datierung genau zu bestimmen. Glücklicherweise ist jedoch die Inschrift auf der Rückseite weiter sichtbar, die darauf hinweist, dass es sich um eine Art Siegermedaille handelt. Das Stück wurde aus Kupfer hergestellt, sein Durchmesser variiert zwischen 29 mm und 30 mm und seine Stärke liegt zwischen 2,5 mm und 3 mm. Seine Ursprünge werden mit der Stargarder Schützengilde in Verbindung gebracht, deren Geschichte bis kurz nach der Verleihung der Stadtrechte nach Magdeburger Recht zurückreicht und während des Zweiten Weltkriegs endet. In der Nachkriegszeit ist der Verein außerhalb von Stargard weiter tätig gewesen.

0 20 mm

Ryc. 1. Awers i rewers medalu nagrodowego bractwa kurkowego odnalezione podczas badań archeologicznych na dawnych parcelach Targu Drzewnego 19–21 (nr inw. 4/H/Kw/S). Fot. M. Majewski, oprac. C. Rysz

Abb. 1. Avers und Revers einer Siegermedaille der Schützengilde, gefunden während archäologischer Ausgrabungen im Quartier IX in den Parzellen der ehemaligen Holzmarktstraße 19–21 (Inv.-Nr. 4/H/Kw/S). Foto M. Majewski, Bearb. C. Rysz

Ryc. 2. Awers i rewers medalu nagrodowego bractwa kurkowego z Bad Freienwalde (Brandenburgia) dla króla kurkowego, ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/H/381

Abb. 2. Avers und Revers einer Schützenkönig-Siegermedaille der Schützengilde Bad Freienwalde (Brandenburg), aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/H/381

Ryc. 3. Awers i rewers medalu pamiątkowego z III Pomorskiego Turnieju Strzeleckiego zorganizowanego w Stargardzie w 1884 r., ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/H/2128

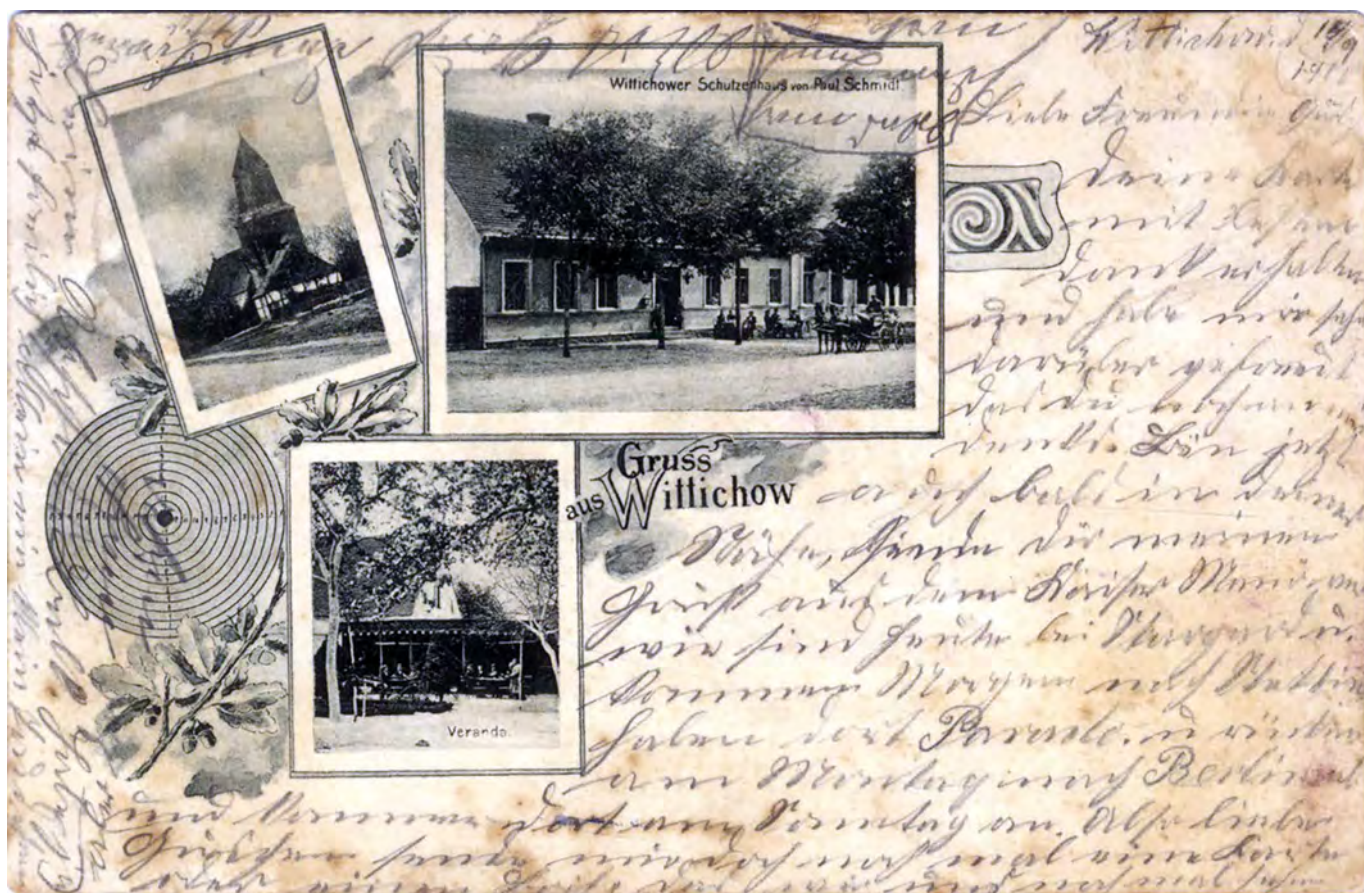
Abb. 3. Avers und Revers der Gedenkmedaille des III. Pommerschen Schützenturniers, das 1884 in Stargard veranstaltet wurde, aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/H/2128

Ryc. 4. Pocztaówka przedstawiająca dom bractwa kurkowego w Stargardzie, 1904 r., ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/H/974

Abb. 4. Postkarte mit dem Stargarder Schützenhaus, 1904, aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/H/974

Ryc. 5. Poczтівka prezentująca m.in. dom bractwa kurkowego w Witkowie (niem. Wittichow, dawniej powiat pyrzycki, obecnie powiat stargardzki), 1900 r., ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/H/3287
 Abb. 5. Postkarte, die u.a. das Schützenhaus in Witkowo Drugie (dt. Wittichow, früher Ldkr. Pyrzyce/Pyritz, heute Ldkr. Stargard) zeigt, 1900, aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/H/3287

Ryc. 6. Poczтівka prezentująca dom bractwa kurkowego w Stargardzie jako szpital rezerwowy, 1914–1918, ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, nr inw. MS/H/1212
 Abb. 6. Postkarte, die das Stargarder Schützenhaus als Reservelazarett zeigt, 1914–1918, aus den Sammlungen des Archäologisch-Historischen Museums in Stargard, Inv.-Nr. MS/H/1212

